

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
«Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία,
Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση»

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΟΝΙΟΥ

Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ (9-11 Οκτωβρίου 2019)

Επιμέλεια: Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:

«Ελληνοϊταλικές Σπουδές:

Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση»

Κέντρο

Μελετών

Ιονίου

***Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά
από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα***

*

Πρακτικά συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019)

Επιμέλεια

Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης

Αθήνα 2022

***Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά
από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα***

Πρακτικά συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019)

Επιμέλεια: Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης
Σελιδοποίηση - Εκτύπωση: Τυπογραφείο ΕΚΠΙΑ

ISBN: 978-618-85619-9-1

ISBN: 978-960-85086-4-4

© Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Κέντρο Μελετών Ιονίου

Εικόνα εξωφύλλου: Francesco Hayez – Οι πρόσφυγες της Πάργας, 1831

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πεδίο της μετανάστευσης στην ιστορική του προοπτική αποτελεί μια θεματική πρόσφορη για συλλογισμό και αναστοχασμό που λαμβάνει ερεθίσματα και εμπειρίες από τη σύγχρονή μας πραγματικότητα και από τις κατακτήσεις της συναφούς έρευνας.

Στο εννοιολογικό υπόβαθρο της μετανάστευσης περιλαμβάνεται η ιδέα της κίνησης και του εκπατρισμού αναγκαστικά ή και ηθελήμενα, με τρόπο μόνιμο ή προσωρινό, λόγω έκτακτων συνθηκών όπως αυτές που δημιουργεί ένας πόλεμος ή για την εξεύρεση των όρων εκείνων που θα εξασφαλίσουν μια καλύτερη ζωή.

Ο μετανάστης, ο ξένος, είναι μια μορφή που διατρέχει σταθερά την ιστορία του ελληνικού πολιτισμού, είτε προσομοιάζει στα χαρακτηριστικά των ανθρώπων της χώρας υποδοχής είτε φέρει εντελώς διαφορετικά στοιχεία στη γλώσσα, τη θρησκεία, το χρώμα.

Τα Ιόνια νησιά, χάρη στη γεωγραφική τους θέση επάνω στη διατομή χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων, προσέλκυαν σταθερά ομάδες ανθρώπων και μεμονωμένα πρόσωπα τόσο από τον χώρο της Βαλκανικής όσο και από την ιταλική χερσόνησο. Οι μετακινήσεις αυτές εντάθηκαν ιδιαίτερα κατά την τελευταία φάση της οθωμανικής επέκτασης σε βάρος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και κατόπιν, όταν ιταλικά κράτη και φεουδαλικές οικογένειες επέβαλαν την κυριαρχία τους σε νησιά του Ιονίου.

Παρόλο που έχουν δει το φως της δημοσιότητας αρκετές μελέτες για ποικίλες μετοικεσίες στον χώρο του Ιονίου, με προνομιακό πεδίο τις μετακινήσεις στρατιωτών (*stradioti*) καθώς επίσης Κυπρίων ή, κυρίως, Κρητικών προσφύγων μετά την πτώση του Χάνδακα, η βιβλιογραφία γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο προς τα νησιά δεν έχει μέχρι σήμερα αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό που θα επέτρεπε συνθετικές απόπειρες του φαινομένου.

Η πρώτη προσπάθεια υπέρβασης αυτού του ιστοριογραφικού κενού έγινε στο Ι΄ Πανιώνιο Συνέδριο της Κεφαλονιάς το 2018. Με πρωτοβουλία του Ν. Γ. Μοσχονά οργανώθηκε στρογγυλή τράπεζα για τις μετοικεσίες στο Ιόνιο από τον 13ο έως τον 17ο αιώνα. Συμφωνήσαμε έκτοτε στην ανάγκη να επεκτείνουμε τη σχετική έρευνα με ένα μεγαλύτερης εμβέλειας επιστημονικό γεγονός. Με αυτούς τους

όρους προέκυψε το συνέδριο με θέμα «Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά: από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα», τα πρακτικά του οποίου εκδίδονται στον ανά χείρας τόμο.

Τη διοργάνωση του συνεδρίου ανέλαβε το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία και Κλασική Παράδοση») σε συνεργασία με το Κέντρο Μελετών Ιονίου. Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε από τις 9 έως τις 11 Οκτωβρίου στη Μεγάλη Αίθουσα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και στο Μουσείο Ιστορίας του ΕΚΠΑ στην Πλάκα.

Η θεματική διάρθρωσή του έλαβε υπόψιν άξονες συνδεδεμένους με τομείς χρονικές και ποιοτικές. Επίσης έλαβε υπόψιν κεντρικά ερωτήματα και ορισμούς που αντλούνται από το εννοιολογικό οπλοστάσιο των σπουδών στην ιστορία της μετανάστευσης, πεδίο με έντονα διεπιστημονικό χαρακτήρα.

Τα ερευνητικά αυτά ερωτήματα περιλαμβάνουν μεταξύ των άλλων τα αίτια των μεταναστεύσεων, τα ποσοτικά και ποιοτικά τους χαρακτηριστικά, τις επιδράσεις τους σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο, τις κρατικές πολιτικές για τις μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων και τη διαχείρισή τους, τη στάση των γηγενών έναντι των επήλυδων, τους μηχανισμούς και τους ρυθμούς ένταξης, ενσωμάτωσης ή/και αφομοίωσης των μεταναστών, και, τέλος, ζητήματα τυπολογίας, μεθοδολογίας και πηγών, που συνοδεύουν τα συναφή ερευνητικά ζητήματα.

Οι διαθεσιμότητες των ιστορικών αλλά και των πηγών θέτουν ασφαλώς κάποια όρια. Σε αυτή την πρώτη προσπάθεια να μελετήσουμε το μεταναστευτικό φαινόμενο προς τα Ιόνια νησιά ανταποκρίθηκαν με πρωτότυπες ανακοινώσεις που αναφέρονται σε διάφορες όψεις των μετακινήσεων προς τα Ιόνια νησιά 27 πανεπιστημιακοί καθηγητές, ερευνητές και διδάκτορες πανεπιστημίων της ημεδαπής και της αλλοδαπής. Από αυτές τις ανακοινώσεις στον παρόντα τόμο δημοσιεύονται 23 μελέτες.

Φιλοδοξία των επιμελητών του τόμου είναι η συζήτηση που φιλοξενείται στις παρακάτω σελίδες να αποτελέσει ένα γόνιμο ερέθισμα για νέους και ώριμους ερευνητές, και να δημιουργήσει συνέργειες μεταξύ ιστορικών και ερευνητών που ειδικεύονται στη μελέτη διαφορετικών πεδίων, αλλά και συνέργειες μεταξύ ιστορικών που συμμετείχαν στο συνέδριο και όσων θα επιθυμούσαν μελλοντικά να συνυπάρξουν μαζί μας στα επόμενα βήματα που σχεδιάζουμε στο πλαίσιο ενός υγιούς ακαδημαϊκού διαλόγου.

Νίκος Γ. Μοσχονάς – Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

***Μια ανάγνωση της ιστορίας του Ιονίου
μέσα από το πρίσμα της μετανάστευσης***

Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου

*Κυρίες και κύριοι, αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι,
ως μέλος της ιστορικής κοινότητας και από θέση ευθύνης στο Ινστιτούτο
Ιστορικών Ερευνών του ΕΙΕ, θα ήθελα να εκφράσω θερμές ευχαριστίες προς το
Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών, μαζί και στο Κέντρο Μελετών Ιονίου που οργανώνουν
αυτό το συνέδριο με θέμα: «Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά: από
τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα». Ο κύριος λόγος γι' αυτό είναι ότι
μας δίνεται η δυνατότητα να συζητήσουμε σε ένα φιλικό ακαδημαϊκό περιβάλλον
έρευνες, ερμηνείες και σκέψεις γύρω από το ζήτημα των μετακινήσεων, ένα καυτό
ζήτημα σήμερα με τις αναγκαστικές και μη μετακινήσεις να πληθαίνουν σε πολλούς
τόπους της Μεσογείου, και βέβαια τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ιταλία. Στόχος
αυτής της συζήτησης και του συνεδρίου δεν είναι να υποπέσουμε σε εύκολες
συγκρίσεις, αλλά να μελετήσουμε και να επαναδιαπραγματευθούμε τις πολιτικές,
οικονομικές, κοινωνικές μετακινήσεις στον κατεξοχήν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ
Ελλάδας και Ιταλίας, τα Ιόνια Νησιά*.*

Στην πολύ πλούσια ιστοριογραφία για τα Επτάνησα, η μετακίνηση, ή μετανάστευση αποτελεί κεντρική έννοια και βασικό ερμηνευτικό εργαλείο για τη νεότερη ιστορία τους. Χρησιμοποιώ τους όρους «μετακίνηση» και «μετανάστευση» χωρίς διαχωρισμό, αφού και οι δύο λέξεις μπορούν να εννοιολογούν ποικίλες ατομικές και ομαδικές μετακινήσεις σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα. Ακόμη και όταν δεν αναφέρεται ρητά, η μετανάστευση προς τα Ιόνια νησιά για οικονομικούς, διοικητικούς, πολιτικούς λόγους ή χάριν

* Το κείμενο που ακολουθεί εκφωνήθηκε ως εναρκτήρια ομιλία στο συνέδριο και πραγματοποιήθηκε στη Μεγάλη Αίθουσα Τελετών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στις 9 Οκτωβρίου 2019.

ταξιδιωτικής περιέργειας υπήρξε μια βασική σταθερή παράμετρος στην ιστορία τους. Οι όψεις του φαινομένου είναι πολλές, και η τυπολογία της μετανάστευσης περίπλοκη αφού συνδέεται άμεσα και με τις εκτός Ιονίου μετακινήσεις συνήθως για εκπαιδευτικούς και οικονομικούς λόγους. Εδώ θα περιοριστώ σε ένα κεντρικό ζήτημα που συνδέεται με το γεωγραφικό σύστημα της Αδριατικής που στην περίπτωση των Ιονίων σχετίζεται με τις σχέσεις τους με τη Βενετική Αυτοκρατορία και συνακόλουθα με τον κόσμο της ιταλικής χερσονήσου. Θα ξεκινήσουμε με τη βεβαιωμένη διαπίστωση ότι η βενετική παρουσία στα Ιόνια νησιά δημιούργησε τις προϋποθέσεις για επάλληλα συστήματα επικοινωνίας για πολλούς αιώνες και με άλλα κέντρα της Αδριατικής και της Μεσογείου πέρα από τη Βενετία. Πολλοί και καλοί ερευνητές, ερευνήτριες στη σύγχρονη εποχή έχουν μελετήσει και αναδείξει τον βενετικό κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό καμβά στα Ιόνια νησιά, κυρίως μέσα από την ιταλική γλώσσα, την τέχνη, την αρχιτεκτονική και τη λογοτεχνία ιδιαίτερα στη τριακονταετία 1960-1990.

Το σύστημα ανταλλαγών του νότιου τμήματος της Αδριατικής φαίνεται να έχει καθιερωθεί στη ρωμαϊκή εποχή μέσω της Εγνατίας οδού, που συνέδεε το Μπάρι και το Μπρίντιζι κατά μήκος των ιταλικών ακτών και συνέχιζε στην απέναντι πλευρά του Δυρραχίου. Αφού εγκαταλείφθηκε για μια χρονική περίοδο αυτή η οδός επικοινωνίας, τίποτα δεν εμπόδισε την επανάχρηση και την επαναξιολόγηση της¹. Ολόκληρη η περιοχή της Αδριατικής χαρακτηρίστηκε πάντοτε από τη συχνή μετακίνηση και τη μετανάστευση ανθρώπων και από τις δύο πλευρές. Μέχρι τον 19ο αιώνα, ο κόσμος του εμπορίου στην Αδριατική ήταν ένα λίκνο του πρώιμου καπιταλισμού. Αργότερα, η δημιουργία των εθνικών κρατών και οι μεταβαλλόμενες συνθήκες της διεθνούς οικονομίας άλλαξαν ριζικά τη γεωστρατηγική σημασία της Αδριατικής. Και τα λιμάνια της, που είχαν συμμετάσχει στην ανάπτυξη του «καπιταλισμού της Αδριατικής» σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, δρομολόγησαν σημαντικές αναπροσαρμογές σε απάντηση στο μεταβαλλόμενο διεθνές οικονομικό περιβάλλον.

Πριν από τον 19ο αιώνα, η Αδριατική ήταν ένα κλειστό κύκλωμα που ελεγχόταν από τη Βενετία και τη Ραγούζα (Ντουμπρόβνικ). Οι άνθρωποι της Αδριατικής Θάλασσας συνεργάστηκαν και ανταγωνίστηκαν σε διάφορα πεδία: στο ναυτικό, στο εμπόριο, στις τεχνικές, στις τέχνες και στη λογοισύνη. Οι Ιταλοί, οι Σλάβοι, οι Αλβανοί, οι Έλληνες και οι Εβραίοι που κατοικούσαν στις ανατολικές και τις δυτικές ακτές της συμμετείχαν σε διαφορετικές τοπικές κοινότητες με διεθνείς διασυνδέσεις, όπως αυτή της Βενετίας. Ένας ανδρικός στην πλειοψηφία του κόσμος αντάλλαζε πληροφορίες

¹ ELIZABETH ZACHARIADOU (επιμ.) *The Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699. Halcyon Days in Crete II* (9-11 Ιανουαρίου 1994), Κρήτη 1997.

και ταξίδευε σχετικά γρήγορα και εύκολα κατά μήκος των θαλάσσιων οδών της Αδριατικής. Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις αυτό το σύστημα της Αδριατικής επεκτάθηκε από τη Βενετία στη Σικελία (Μεσσήνη) και στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά, στη Ζάκυνθο. Το κέντρο βάρους της οικονομίας της Αδριατικής μετακινήθηκε πολλές φορές κατά τη διάρκεια της μακράς ιστορίας της στις διάφορες μικροπεριοχές της, αναδεικνύοντας άλλοτε τη βόρεια και άλλοτε τη νότια Αδριατική, από τη Βενετία, στη Ραγούσα, στην Ανκόνα, στο Δυρράχιο και, τέλος, στην Τεργέστη και στο Φιούμπε. Στη Δυτική Ελλάδα, τα λιμάνια που συμμετείχαν σε αυτό το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής ήταν εκείνα των Ιονίων Νήσων, τα μικρά λιμάνια της Σαγιάδας, της Σαλαώρας και το λιμάνι της Πάτρας².

Στο πεδίο της οικονομίας, εξαιτίας της βενετικής κατάκτησης, μια ελίτ από τα Ιόνια νησιά απέκτησε προνομιακή σχέση με μια ευρωπαϊκή εμπορική αγορά, ένα σημαντικό βιοτεχνικό και χρηματοπιστωτικό κέντρο, αφού από τα τέλη του 15ου αιώνα η Βενετία είχε αναδειχθεί σε βασικό εμπορικό κέντρο της Μεσογείου με ισχυρή οικονομική παρουσία στο εμπόριο του Λεβάντε και της Αδριατικής, ενώ από τα μέσα του 16ου αιώνα αποτελούσε τον κύριο προμηθευτή μπαχαρικών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Η Συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718) περιόρισε σε μεγάλο βαθμό τη βενετική αποικιοκρατική εξάπλωση, που διατήρησε όμως στην κατοχή της τα Ιόνια νησιά. Στα τέλη του 18ου αιώνα, η ναπολεόντεια επέκταση στην Ευρώπη, θα επέφερε και την οριστική πτώση της Βενετίας³.

Τυπικά η βενετοκρατία θα λήξει το 1797 για τα Ιόνια νησιά, την ίδια περίοδο που η βενετική οικονομική δύναμη υποχωρούσε σταδιακά στην Αδριατική και στη Μεσόγειο. Παρ' όλα αυτά, το σύστημα της Αδριατικής εξακολούθησε να προσφέρει πεδίο οικονομικής δράσης για τους Επτανήσιους, κατά το μεσοδιάστημα των γαλλικών και ρωσικών διεκδικήσεων στον Ιόνιο χώρο, την περίοδο 1797-1815, πριν από τη βρετανική προστασία. Παρ' όλη τη νέα διοικητική ενοποίηση των Επτανήσων μετά το 1797 και τον συνακόλουθο

² Η Αδριατική ήταν σημαντική για το γαλλικό εμπόριο του 18^{ου} αιώνα, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΙΟΡΟΚΑΣ, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα 1981· ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Γαλλοελληνική Εκμετάλλευση Δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα 1987· PAOLA NARDONE, «Diplomacy and International Commerce in the 18th Century Adriatic: The Case of the French Consulate in the Port of Ancona», *The Journal of European Economic History* 1 (2013), σελ. 165-207.

³ FERNAND BRAUDEL, *Μεσόγειος, Α', Ο ρόλος του περιγύρου*, [1949], (ελλην. μτφ), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης: Αθήνα, 1991, σελ. 250-261· ELIYAHU ASHTOR, «L'Apogée du commerce Vénitien au Levant: un nouvel essai d'explication», στο *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI): Aspetti e problemi, Atti del II Convegno Internazionale di Storia della Civiltà Veneziana*, I, Φλωρεντία 1977, σελ. 307-326· FREDERIC LANE, *Venice: A Maritime Republic*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1973.

οικονομικό και πολιτικό επαναπροσανατολισμό των Ιονίων, η Αδριατική θα υποχωρήσει αργά και σταδιακά από τον οικονομικό ορίζοντά τους. Σύμφωνα με τεκμηριωμένους υπολογισμούς, ένα μέρος της ναυτιλίας των Κεφαλλήνιων που χρησιμοποιούσαν σημαίες της Βενετίας ήταν ενεργό στις ανταλλαγές της Αδριατικής κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα⁴.

Μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι οι θαλάσσιες μετακινήσεις από και προς τα Ιόνια νησιά σχετίζονται με δύο δεδομένα: με τη γεωγραφική γειτνιάσή τους με τον χώρο της Αδριατικής και με τις διαδοχικές ξένες κυριαρχίες των νησιών. Η βάση είναι η βενετοκρατία που δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ένταξη των Επτανήσων στο σύστημα της Αδριατικής. Αυτές οι γεωγραφικές και θεσμικές προϋποθέσεις στήριζαν στη συνέχεια πολλά και πυκνά κοινωνικά δίκτυα

Περιοδικές και μόνιμες μεταναστεύσεις μεμονωμένων ατόμων, αλλά και ομάδων διαμορφώθηκαν από τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές αναζητήσεις και αναγκαιότητες του πρώιμου καπιταλισμού στη Μεσόγειο. Εκτός από τις οικονομικές μεταναστεύσεις και συναλλαγές, που καθορίζονταν κυρίως από το εμπόριο, παρατηρούνται και άλλες μεταναστεύσεις που μπορεί να υποκρύπτουν οικονομικές συναλλαγές. Για παράδειγμα, οι Κρητικοί ζωγράφοι που μετανάστευσαν στα Ιόνια νησιά ήδη από τον 16ο αιώνα σε αναζήτηση νέων πελατών, νέων αγοραστών των έργων τους. Έναν αιώνα μετά, η οθωμανική κατάκτηση των Χανίων (1645) και του Ηρακλείου (1669), μείζονες πολιτικές αλλαγές στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, θα προκαλέσουν προσφυγικές κινήσεις προς τα Ιόνια νησιά, επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις εξουσίας στην περιοχή τους. Και εδώ η επιλογή του τόπου μετεγκατάστασης καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την κοινή βενετική διοίκηση, που είχε δημιουργήσει έναν σταθερό κοινωνικό και οικονομικό καμβά με δυνατότητες μετεγκατάστασης μεταξύ των βενετοκρατούμενων περιοχών. Εξάλλου, από την αρχή της βενετικής κατάκτησης των Ιονίων νησιών, ενθαρρύνθηκε η μετοικεσία από τη Βενετία προς αυτά, μία στρατηγική κίνηση δημογραφικής ενίσχυσης των Ιονίων νήσων.

Η ίδια η Βενετία έγινε πεδίο συνάντησης εμπόρων, καλλιτεχνών, τεχνιτών και διανοουμένων. Από Κρητικούς και Επτανήσιους ζωγράφους, όπως ο Παναγιώτης Δοξαράς, εμπόρους και τυπογράφους. Ένα πλήθος επισκεπτών, ταξιδιωτών, μεταναστών από τα Ιόνια νησιά βοήθησε στον σχηματισμό μιας άτυπης

⁴ BRIAN PULLAN (επιμ), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Λονδίνο, 1968 GERASSIMOS D. PAGRATIS, «Shipping enterprise in the eighteenth century: the case of the Greek subjects of Venice», *Mediterranean Historical Review* 25/1 (2010), σελ. 67-81.

κοινότητας Ιονίων, Ηπειρωτών, Πελοποννησίων που γνώριζαν νέες όψεις του πολιτισμού και της οικονομίας, στη Βενετία⁵.

Η βενετική κυριαρχία δημιούργησε μια πολιτισμική συγγένεια μεταξύ των κτήσεων της και της μητρόπολης που μετασχηματίστηκε σε πολιτισμική συγγένεια με την Ιταλία στα νεότερα χρόνια. Μία οικειότητα η οποία είναι αναγνωρίσιμη στο συγγραφικό έργο πολλών λογίων της Επτανήσου που ταξίδεψαν στην Ιταλία και εκπαιδεύτηκαν από Ιταλούς, ή σε κέντρα παιδείας και οικονομίας στην ιταλική χερσόνησο, από τον Διονύσιο Σολωμό (1798-1857) έως τον ριζοσπάστη κεφαλλονίτη Γεράσιμο Ανδρέα Λιβαδά (1789-1876). Ακόμη και ο κερκυραίος λόγιος Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860) στη Βενετία θα παντρευτεί το 1826 μια κόρη από οικογένεια κύπριων προσφύγων εκεί, την Πεζούνα (Περιστέρα) Χάρτα, που μετονομάστηκε, χάρη στην κοινή ιταλική πολιτισμική ταυτότητα, σε Κολόμπα⁶.

Μετά το 2000, μια νέα ομάδα ιστορικών ξαναδιάβασαν αυτή τη συσσωρευμένη γνώση αρχειακού πλούτου και εκδόσεων που είχαν προσφέρει οι ιστορικοί των προηγούμενων δεκαετιών, ανακάλυψαν νέες πηγές (αλληλογραφίες, πρωτοπρόσωπες μαρτυρίες) και προχώρησαν σε νέες ερμηνείες. Η νέα φιλολογική οπτική των ελληνο-ιταλικών σχέσεων στράφηκε από τον εθνικό ποιητή Δ. Σολωμό, στον διανοούμενο μεσολαβητή Α. Μουστοξύδη, με βάση κυρίως τη γλώσσα (ιταλική, ελληνική καθαρεύουσα, δημοτική). Έτσι, προχώρησαν στη νέα εθνική ιστορία, στη διαεθνική ιστορία, στην ιστορία των ταυτοτήτων⁷. Οι μεταναστεύσεις

⁵ ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΘΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, «Η παρουσία της Βενετίας στον Ιόνιο χώρο τον 18ο και 19ο αιώνα και η αποτίμησή της στα περιηγητικά κείμενα», στο Francesco Bruni & Chryssa Maltezu (επιμ.), *L'Adriatico: incontri e separazioni (XVIII-XIX secolo). Atti del Convegno Internazionale di Studi (Corfù, 29-30 aprile 2010)*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti-Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, 2011: Βενετία, σελ. 97-122· ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «"Pittura romeica", *The Historical Review / La Revue Historique* XIII (2016), σελ. 7-27· ΧΡΗΣΤΟΣ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, «"Arte dei Greci cappotteri". Οι Έλληνες καποτάδες της Βενετίας και η επαγγελματική τους συντεχνία», *Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας: "Ιστορία της εργασίας: παραγωγή, αγορές, σχέσεις, πολιτικές (τέλος Μεσαίωνα-αρχές 21ου αιώνα)", Ιωάννινα 24-27 Μαΐου 2017* (υπό έκδοση).

⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, «Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η διαθήκη του», *Θησαυρισματα* 11 (1974), σελ. 181.

⁷ KONSTANTINA ZANOU, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press: Οξφόρδη, 2018· ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης, 1785-1869, Αλληλογραφία 1822-1860*, Αθήνα 2005· Ο ΙΔΙΟΣ, «Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στο Ιόνιο κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 24/46 (Ιούνιος 2007), σελ. 15-24· Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι τόποι, οι χρόνοι και οι γλώσσες της ιστοριογραφίας του Ιονίου κατά τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά Θ' Πανιωνίου συνεδρίου (Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010)*, 2, Εταιρεία Παξινών Μελετών: Παξοί, 2014, σελ. 293-321.

από και προς τα Ιόνια, παντός τύπου και χρονικού διαστήματος, άνοιξαν την ιστοριογραφική οπτική από την Αδριατική στη Μεσόγειο. Η χρήση του δικτύου στην ιστορική ανάλυση αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο στη μελέτη του πολύπλευρου ζητήματος της μετανάστευσης. Η μελέτη του εθνικού, του τοπικού, του οικογενειακού δικτύου μάς οδηγεί στις πολύπλευρες σχέσεις του κόσμου της οικονομίας και του πολιτισμού, καθώς το τοπικό ή το οικογενειακό δίκτυο μπορούσε να συνδυάζει, να αξιοποιεί και να διακινεί οικονομικά και πολιτισμικά κεφάλαια μέσα από θεσμούς, με την προβολή της συλλογικής δυναμικότητας και την επιβολή όρων της ηθικής οικονομίας στον κόσμο της Μεσογείου⁸.

Στο θεωρητικό επίπεδο, μπορούμε να επικαλεστούμε την έννοια του πολιτισμικού κεφαλαίου από τον Πιερ Μπουρντιέ, που προσδιορίζεται από σύμβολα, θεσμική και πρακτική γνώση και οδηγεί στη δημιουργία υλικού και άυλου πλούτου⁹. Το πολιτισμικό κεφάλαιο συγκροτείται από συγκριτικά πλεονεκτήματα, όπως, για παράδειγμα, οι καλλιτεχνικές δεξιότητες και το γούστο, πλεονεκτήματα που προσφέρουν δυνατότητες και για κοινωνική κινητικότητα. Αυτά τα συγκριτικά πλεονεκτήματα είναι τόσο υλικά όσο και άυλα και οδηγούν σε κοινωνική κινητικότητα που δεν είναι απαραίτητα συνδεδεμένη με τη συσσώρευση οικονομικού πλούτου και εισοδήματος. Το πολιτισμικό κεφάλαιο που δημιουργήθηκε με αφορμή τη βενετοκρατία στα Ιόνια νησιά αρμολόγησε μέσα στον χρόνο εκπαιδευτικούς θεσμούς (διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας, Ιόνιος Ακαδημία) και επηρέασε υλικά αγαθά (ενδυμασία, έπιπλα), καθώς και προσωπικές δεξιότητες που συνδέονται με την προσωπικότητα, τη γλώσσα, τη γνώση. Αυτό, λοιπόν, το πολιτισμικό κεφάλαιο που δημιουργήθηκε με αφορμή τη βενετοκρατία συνδέεται με τη βιωμένη εμπειρία, μια δύσκολα μετρήσιμη αλλά απολύτως ορατή παράμετρο στο γούστο και στην οικειότητα με τον ιταλικό χώρο της Αδριατικής. Πρόκειται για πολιτισμικό κεφάλαιο που συνέδεσε ανθρώπους και τροφοδότησε δίκτυα μέσα και έξω από τη Βενετία για μακρό χρονικό διάστημα.

Ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία των μεταναστεύσεων προς τα Ιόνια νησιά αποτελεί η πολιτική μετανάστευση των Ιταλών προσφύγων προς αυτά. Μέσα στη δίνη των εθνικών κινημάτων του 19ου αιώνα, πολλοί φιλελεύθεροι, ρομαντικοί Ιταλοί επαναστάτες και τυχοδιώκτες θα καταλήξουν στα Ιόνια νησιά για μόνιμη ή ορισμένου χρόνου μετεγκατάσταση. Η παρουσία Ιταλών προσφύγων στα Ιόνια νησιά καταγράφεται, για παράδειγμα, στον κύκλο του Δ. Σολωμού: ένας δάσκαλός

⁸ MONICA BOYD, «Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas», *International Migration Review* 23/3, Special Silver Anniversary Issue: International Migration an Assessment for the 90's (1989), σελ. 638-670.

⁹ PIERRE BOURDIEU, «The forms of capital», *Readings in Economic Sociology*, Blackwell Publishers Ltd.: Malden, Massachusetts, 2008, σελ. 280-291.

του, ο μεταφραστής του ύμνου στην Ελευθερία και ένας υπηρέτης του ποιητή ήταν Ιταλοί πρόσφυγες στη Ζάκυνθο. Ιταλούς πρόσφυγες βρίσκουμε και στον κύκλο της Ιονίου Ακαδημίας (1824-1837). Λόγιοι και καθηγητές καταδιωγμένοι για τις πολιτικές ιδέες τους και τη συμμετοχή τους στις γιακωβίνικες δημοκρατίες της πολιτικής μεταρρύθμισης της ιταλικής χερσονήσου (1796-1799) κατέφυγαν στα Ιόνια νησιά. Η μετεγκατάστασή τους στηρίχθηκε στην ιταλική γλώσσα και στην παιδεία. Η γεωγραφική γειννίαση και η πολιτιστική συγγένεια διευκόλυναν καταρχήν τη μετακίνηση και την κοινωνικο-οικονομική εγκατάσταση αυτών των Ιταλών στα Ιόνια νησιά. Οι ομάδες των Ιταλών προσφύγων που προσέφυγαν στα Ιόνια νησιά μετά τις εξεγέρσεις του 1831 και του 1848 έφεραν μαζί τους ριζοσπαστικές ιδέες και πολιτικά σχέδια με στόχο την παραχώρηση συνταγματικών μεταρρυθμίσεων και πολιτικών ελευθεριών στα κράτη της ιταλικής χερσονήσου. Οι Κεφαλλονίτες ριζοσπάστες γνώρισαν και επεξεργάστηκαν πολιτικές ιδέες και σχέδια γιακωβίνων, μεταρρυθμιστών, αναρχικών από την ιταλική χερσόνησο.

Για παράδειγμα ο λόγιος Severiano Fogacci (1803-1846), από την Ανκόνα, που συμμετείχε στις αποτυχημένες εξεγέρσεις του 1831 στην πατρίδα του, κατέφυγε στην Κέρκυρα και έζησε εκεί 15 χρόνια με εφόδια την ιταλική γλώσσα και τη λογοτεχνία, ως δάσκαλος και ως εκδότης. Ένα πρόσωπο που πέρασε στο έργο του Π. Χιώτη (*Ιστορικά απομνημονεύματα*, 7, Ζάκυνθος 1897, 125-126) «ως ανήρ φιλόπατρις, λόγιος και της Ελλάδος φίλος»¹⁰.

Όμως, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και με αγγλική διοικητική προστασία στα Ιόνια νησιά, η ιταλοφωνία και η ιταλική παιδεία γνώρισαν κάμψη, ενώ οι σχέσεις ελληνοϊταλικής πολιτικής επικοινωνίας παρέμειναν μεμονωμένες. Έτσι, όταν, το καλοκαίρι του 1849, κατέφυγαν στην Κέρκυρα οι πρωταγωνιστές της Βενετικής δημοκρατίας του 1848, οι συνθήκες ήταν σχεδόν αρνητικές. Ο Ντανιέλε Μανίν, πρόεδρος της προσωρινής βενετικής δημοκρατίας, ένας νομικός που είχε συσπειρώσει γύρω του μια ομάδα αστών με αντιαυστριακές πολιτικές και οικονομικές διεκδικήσεις, πέρασε εύκολα στην αγγλοκρατούμενη Κέρκυρα¹¹. Κατά το χρονικό διάστημα που έμεινε στον υγειονομικό σταθμό του νησιού, τον επισκέφθηκαν, βέβαια, ο Α. Μουστοξύδης και κάποιοι Ιταλοί πρόσφυγες. Ωστόσο, ο γνωστός Νικολό Τομαζέο, πρόσφυγας και αυτός από τη Βενετία, ο οποίος είχε

¹⁰ ΠΙΡΓΟΣ Γ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΤΟΣ, «Ο Ιταλός λόγιος Severiano Fogacci και τα δημοσιεύματά του στην Κέρκυρα (1831-1846)», *Ιταλοελληνικά, rivista di cultura Greco-moderna*, Νάπολη 1991-1993,

¹¹ ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Οι Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα: διαμορφωμένες πραγματικότητες και προϋποθέσεις ενσωμάτωσης», στα *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Β', Αθήνα, 2001, σελ. 495-510. Βλ. επίσης στη μελέτη του Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗ, «Ιταλική μετανάστευση και κρατική πολιτική στα Ιόνια Νησιά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα: νέα ερωτήματα πάνω σε ένα παλιό ζήτημα», στον παρόντα τόμο.

στηλιτεύσει τη προσωρινή βενετική δημοκρατία, δεν τον πλησίαζε. Η οικογένεια του Μανίν, που τον είχε ακολουθήσει στην Κέρκυρα, παραπονιόταν για την αδιαφορία των κατοίκων προς αυτούς, τους Βενετσιάνους. Εμείς μπορούμε, βέβαια, σήμερα να σταθμίσουμε αφενός τις εσωτερικές διαμάχες, ασυμφωνίες και αντιπαλότητες που ενυπάρχουν σε όλα τα επαναστατικά κινήματα, αλλά και τη νέα πραγματικότητα που διαμόρφωσε η αγγλική προστασία στα Ιόνια νησιά, και η νέα γεωστρατηγική τους θέση στη Μεσόγειο. Νέες μετακινήσεις, νέες μετεγκαταστάσεις στα Ιόνια θα περιθωριοποιήσουν σιγά σιγά τον κόσμο της Βενετίας και της Ιταλίας.

Στο μικροεπίπεδο, ο Τομαζέο κατέγραψε μία κρίσιμη στιγμή στις ελληνοϊταλικές σχέσεις στην Κέρκυρα. Λίγα χρόνια μετά την εγκατάσταση του ως πρόσφυγα στην Κέρκυρα και αφού παντρεύτηκε ντόπια, συναναστράφηκε με τον κόσμο της ελληνοϊταλικής λογιόσύνης, και ιδιαίτερα με τον Δ. Σολωμό. Ο Τομαζέο γνώριζε ήδη τον εθνικό ποιητή με την πλούσια ιταλική παιδεία, από την έκδοση των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών που είχε πραγματοποιήσει στη Βενετία γύρω στο 1841¹². Με αφορμή ένα επεισόδιο της καθημερινής ζωής όπου ένα Ιταλός σκότωσε σε μια ταβέρνα έναν Κερκυραίο το 1853, η τοπική κοινωνία διχάστηκε. Η καταδίκη σε θάνατο του Ιταλού ενέπνευσε τον Τομαζέο να δημοσιεύσει ένα φυλλάδιο προς υπεράσπισή του. Αυτή η ιστορία διαίρεσε τον παλιό κόσμο του Ιονίου που είχε ουσιαστικά δημιουργήσει το πλούσιο πλέγμα των ελληνοϊταλικών σχέσεων. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι οι ελληνοϊταλικές σχέσεις σχηματοποιήθηκαν μέσα από συγγένειες, αλλά και αντιμαχίες και μετά τη βρετανική προστασία αυτές οι σχέσεις αδυνάτισαν.

Οι διαεθνικές, οι μεικτές, οι μεταναστευτικές ταυτότητες, έχουν μελετηθεί ακριβώς στον ενδιάμεσο χώρο της Αδριατικής ως οργανικό κομμάτι του ζητήματος των μεταναστεύσεων της Μεσογείου. Διανοούμενοι όπως ο Ανδρέας Κάλβος, που αποτελεί εμβληματικό παράδειγμα ελληνοϊταλικής ταυτότητας εδώ¹³, αλλά και ο Νικολό Τομαζέο ο οποίος κινήθηκε στον γεωγραφικό χώρο της Αδριατικής και έγινε θέμα εθνικής ιστοριογραφικής διαπραγμάτευσης μεταξύ Σλάβων, Ιταλών και Ελλήνων.

¹² Για τη σχετική με το Τομαζέο βιβλιογραφία, βλ. CATERINA CARPINATO, «Il supplizio d' un italiano in Corfù: un caso di intolleranza etnica nell'Eptaneso della seconda metà dell'Ottocento e la fallita mediazione di Dionisios Solomós», στο ADRIANO PAVAN & GIANFRANCO GIRAUDDO (επιμ.), *Integrazione, Assimilazione, Esclusione e Reazione Etnica*, Editura Muzeului Târziu Crisurilor, III, 2012, σελ. 272-293. E-book, <http://hdl.handle.net/2318/128158> (τελευταία πρόσβαση 14/9/2021).

¹³ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ με τη συνεργασία του ΛΕΥΚΙΟΥ ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ (επιμ.), *Αλληλογραφία του Ανδρέα Κάλβου Α' 1813-1818, Β' 1819-1869* και αχρονολόγητες επιστολές, εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός, Μουσείο Μπενάκη: Αθήνα, 2014.

Ένας τεράστιος όγκος εκδοθέντος υλικού κάλυψε πολλές όψεις των μεταναστεύσεων και των ανταλλαγών, διαμορφώνοντας την ίονια βιβλιογραφία στην οποία ρητά ή υπόρητα υπήρχαν ως κύρια εργαλεία ερμηνείας οι ξένες κυριαρχίες και η γεωγραφική γειτνίαση με τον χώρο της Αδριατικής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και οι μελέτες σε αυτό τον τόμο θα προσφέρουν τεκμηριωτικό υλικό και ερμηνείες που θα συνεισφέρουν στις νέες προσεγγίσεις ενός ζωντανού ιστοριογραφικού διαλόγου.

Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τη Λευκάδα τον 18ο αιώνα

Έφη Αργυρού – Σεβαστή Λάζαρη

Σε ένα νησί, όπως η Λευκάδα, τόσο κοντά στην απέναντι ακτή, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις από και προς το νησί αποτελούν ένα διαχρονικό φαινόμενο, που εντείνεται από τον μεθοριακό χαρακτήρα της θαλάσσιας ζώνης του Ιονίου¹. Το νησί αποτέλεσε αντικείμενο διαπάλης των επικυριάρχων της περιοχής, Οθωμανών και Βενετών, για ένα μακρό χρονικό διάστημα, γεγονός που επηρέασε τις πληθυσμιακές ροές προς και από αυτό, αλλά και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων. Τον 16ο και 17ο αιώνα αποτελούσε επίφοβο κέντρο της οθωμανικής πειρατείας, ένα είδος «στρατιωτικής δημοκρατίας»², που εκτός από τους ντόπιους, συγκέντρωνε τυχodιώκτες ποικίλης προέλευσης, που ζούσαν μια ελεύθερη και ρέμπελη ζωή ασκώντας πειρατικές-εμπορικές δραστηριότητες και προκαλούσαν την αντίδραση, όχι μόνο των βενετικών αρχών της περιοχής, αλλά και των οθωμανικών. Η κατάκτηση από τους Βενετούς το 1684 επέβαλλε μια νέα πραγματικότητα, καθώς μέρος του πληθυσμού του νησιού έφυγε³, ενώ η βενετική διοίκηση φρόντισε τόσο για την αποκατάσταση πολεμιστών που συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις κατάκτησης του νησιού όσο και για την ενίσχυση του πληθυσμού και των πλουτοπαραγωγικών του πηγών, σύμφωνα με τις αντιλήψεις

¹ Για τον μεθοριακό χαρακτήρα της θάλασσας του Ιονίου, ALBERTO TENENTI, «Le isole ionie: Un area di frontiera», στο MASSIMO COSTANTINI (επιμ.), *Il Mediterraneo Centro-orientale tra vecchie e nuove egemonie*, Bulzoni: Ρώμη, 1998, σελ. 11-18· για τη θέση της Λευκάδας στη μεθοριακή ζώνη του Ιονίου, ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, «Εισαγωγή», στο *Οθωμανικές πηγές για τη νεώτερη Ιστορία της Λευκάδας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης: Ηράκλειο, 2013, σελ. 11-16.

² ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα: Με αφορμή ένα χωρίο του Εβλιγιά Τσελεμπί», *Πρακτικά Συμποσίου ΙΕ΄ Συμποσίου «Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας»*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης (Λευκάδα, 18-20 Αυγούστου 2010), Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών: Αθήνα, 2011, σελ. 49-65.

³ Γ.Α.Κ.-Αρχαία Νομού Λευκάδας, *Θυρίς Ι'*, φάκ. 2. Memorandum: «la guarnizione e gl' abitanti in numero di tre mille uomini uscirono li 6 agosto, e furono trasportati al Castello della Prevesa sulle coste dell' Albania».

περί πληθυσμού και παραγωγικότητας της εποχής. Παράλληλα, οι νέες συνθήκες σε συνδυασμό με τις αλλαγές που επιχείρησε η βενετική διοίκηση για μεταφορά της πρωτεύουσας δημιούργησαν ευκαιρίες απασχόλησης που δεν μπορούσαν να αφήσουν αδιάφορους τους ανθρώπους της εποχής.

Θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε όψεις από αυτές τις μετακινήσεις μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Βενετούς, μόνιμες ή πρόσκαιρες, καθώς και το αποτύπωμα που άφησαν στο νησί. Πρόκειται για ένα δύσκολο εγχείρημα, κυριότερο εμπόδιο στο οποίο στέκει η διαθέσιμη πληροφόρηση, που αφορά τεκμήρια διαφορετικών ειδών, διάσπαρτα και ασυνεχή, γεγονός που μας αναγκάζει να προσεγγίσουμε το θέμα μέσα από διαφορετικές χρονικές τομές ή και οπτικές, όχι απαραίτητα συμπληρωματικές και σε καμία περίπτωση διεξοδικά.

Το 1760 στην απογραφή Γκριμάνι απογράφηκαν στο νησί 204 οικογένειες ξένων. Το 1/3 από αυτές βρισκόταν στην πόλη και αντιστοιχούσε στο 7,58% του συνολικού αριθμού οικογενειών της πόλης. Η έλξη της πόλης ήταν μεγαλύτερη αν σε αυτήν προστεθούν και οι γύρω οικισμοί, αφού έτσι συγκεντρώνεται το 41,67% των επήλυδων οικογενειών⁴. Η σημασία αυτών των εισροών γίνεται αντιληπτή αν λάβουμε υπόψη μας ότι η πόλη του νησιού είχε απωλέσει σημαντικό μέρος του πληθυσμού της από την πανώλη του 1743-4,- από τους 3.457 κατοίκους της πόλης πέθαναν 1.028-, ενώ το 1760 ο πληθυσμός της έφτασε τα 2.721 άτομα. Η πληθυσμιακή αυτή αναπλήρωση έγινε με έναν ρυθμό μέσης ετήσιας αύξησης πολύ ανώτερο από αντίστοιχα ποσοστά που ισχύουν για ευρωπαϊκούς πληθυσμούς (6,69 %/οο για την πόλη του νησιού έναντι 3-5% για τους τελευταίους), κάτι που δεν οφείλεται σε φυσική αύξηση, αλλά σε πληθυσμιακές εισροές⁵. Αν και ο τρόπος με τον οποίο αρθρώθηκαν οι διάφορες κατηγορίες πληθυσμού στην απογραφή δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη βαρύτητα των οικογενειών των επήλυδων σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι οικογένειες επήλυδων καταγράφηκαν σε όλο το νησί· περίπου 21,57% στο κεντρικό τμήμα του νησιού και 37% περίπου στα χωριά του νότιου τμήματος⁶.

Μια εικοσαετία αργότερα, στη βενετική απογραφή του 1788, επιβεβαιώθηκε η έλξη της πόλης και 13,19% του πληθυσμού της χαρακτηρίστηκε ως *foresto*. Η συντριπτική πλειοψηφία των επήλυδων οικογενειών και σε αυτήν τη χρονική περίοδο βρισκόταν στην πόλη (128/143), ο πληθυσμός της οποίας σε σχέση με το

⁴ Στους παραπάνω υπολογισμούς δεν συμπεριλάβαμε τον μικρό αριθμό οικογενειών τσιγγάνων, βλ. ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού πολιτισμού «Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.»*, Αθήνα, 1996, σελ. 224-225.

⁵ Ό.π., σελ. 218-220.

⁶ Ό.π., σελ. 225.

1760 αυξήθηκε κατά 51%, ενώ η αύξηση του πληθυσμού των οικισμών της υπαίθρου ήταν αισθητά μικρότερη, μόνο 4,2%⁷.

Η απογραφή του 1788 είναι αναλυτική και μας επιτρέπει να εστιάσουμε και σε ορισμένα χαρακτηριστικά της ομάδας των επήλυδων. Πρόκειται για νοικοκυριά, επικεφαλής των οποίων, στην συντριπτική τους πλειοψηφία, βρίσκονταν άνδρες (μόνο 8 γυναίκες σε σύνολο 143). Τα περισσότερα από αυτά τα νοικοκυριά καταγράφηκαν στην πόλη του νησιού, με μέσο μέγεθος νοικοκυριού 4,19, έναν μέσο όρο που δεν διαφέρει από αυτόν του νησιού (4,14), είναι όμως πιο ψηλός από αυτόν των νοικοκυριών της πόλης (3,88), γεγονός που υποδεικνύει ότι οι άνθρωποι αυτοί έρχονταν στο νησί *σφάμελοι*⁸. Σε σημαντικό βαθμό (68,06%), προέρχονταν από την απέναντι ηπειρωτική ακτή (Άρτα, Γιάννενα, Ζάβιτσα, Ζαβέρδα, Μεσολόγγι), - μόνο από το Μεσολόγγι έφτανε το 23%, 13,19 % από τα γύρω νησιά, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο, Ιθάκη, και σε μικρότερο βαθμό (6,25%) από τον Μοριά, την Πάτρα, σπανιότερα από μακρινότερες περιοχές όπως η Μάλτα, η Καλαβρία και η Σμύρνη, ενώ για 10% αγνοούμε τον τόπο προέλευσης⁹.

Καθώς το ένα κύμα επήλυδων επικάθεται στο άλλο, η διάκρισή τους δεν είναι αισθητή, αφού συχνά τα ίχνη των μετακινήσεων δεν αποτυπώνονται στα τεκμήρια τη χρονική στιγμή που πραγματοποιούνται. Φαίνεται ωστόσο, και παρά τη ρευστότητα των κινήσεων, ότι μπορούμε να διακρίνουμε τρεις γενικές κατηγορίες: Η πρώτη αφορά σε εισροές ξένων, βενετών και άλλων δυτικών, που στελέχωναν τη στρατιωτική φρουρά και την πολιτική διοίκηση του νησιού. Η δεύτερη αφορά σε ομαδικές εποικιστικές κινήσεις στις οποίες προέβαινε η βενετική διοίκηση, αλλά και κάποιοι ιδιώτες. Από την πλευρά της βενετικής διοίκησης βασική επιδίωξη ήταν η ενίσχυση του πληθυσμού του νησιού και των πλουτοπαραγωγικών του δυνατοτήτων, αλλά και η αποκατάσταση προστατευόμενων υπηκόων της που εγκατέλειπαν περιοχές που κατακτούσαν οι Οθωμανοί ή υπηκόων της που είχαν προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στους τουρκοβενετικούς πολέμους της περιόδου. Από μεριάς ιδιωτών, στόχος ήταν η καλλιέργεια των κτημάτων τους. Η τρίτη κατηγορία αφορά μετακινήσεις ατομικές ή οικογενειακές για λόγους προστασίας, εξαιτίας των διώξεων από τις οθωμανικές αρχές, αλλά και για οικονομικούς λόγους, για αναζήτηση εργασίας. Σε κάθε περίπτωση οι μετακινήσεις αποτελούν ένα φαινόμενο διαχρονικό που οφείλονταν σε ποικίλους παράγοντες, οικονομικούς, στρατιωτικούς, κοινωνικούς.

⁷ Ό.π., σελ. 225.

⁸ Ό.π., σελ. 226, 251-3.

⁹ Ό.π., σελ. 227. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η ιδιότητα του επήλυδα δηλώνεται είτε με την ένδειξη *foresto* είτε με σαφή αναφορά στον τόπο καταγωγής. Στους υπολογισμούς μας δεν συμπεριλάβαμε τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες το επίθετο δηλώνει τόπο προέλευσης εκτός Λευκάδας, γιατί δεν γνωρίζουμε τον χρόνο μετακίνησης.

Παρά τις δυσκολίες, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε χαρακτηριστικά παραδείγματα που εικονογραφούν την παραπάνω κατηγοριοποίηση, μέσα από τα οποία αναδεικνύονται όχι μόνο οι παραπάνω κατηγορίες και κάποια από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι επήλυδες, αλλά και η συμβολή τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού.

Α. Οι περισσότεροι από τους Βενετούς και τους άλλους Δυτικούς που διέμεναν στο νησί της Λευκάδας εντάσσονταν στη στρατιωτική φρουρά του νησιού, το σύνθηδες μέγεθος της οποίας κυμαινόταν περί τα 200 άτομα¹⁰. Σε αυτούς προστίθεντο οι κύριοι εκπρόσωποι της διοίκησης, οι θρησκευτικοί λειτουργοί της λατινικής εκκλησίας του Παντοκράτορα και διάφοροι επαγγελματίες που σχετίζονταν με βασικές λειτουργίες της φρουράς (*pistore, fabbro, cuoco, maranchone*), καθώς και άλλοι, φαρμακοποιοί κ.λπ. Από τη μελέτη των αποβιωτήριων πράξεων του καθολικού ναού του Παντοκράτορα μέσα στο Κάστρο το διάστημα 1691-1768 φαίνεται ότι οι αλλογενείς στρατιωτικοί που αποτελούσαν την φρουρά του προέρχονταν από περιοχές εκτός της βενετικής επικράτειας και συγκεκριμένα από άλλες ιταλικές πόλεις/κράτη και σπανιότερα από άλλες χώρες (Γερμανία, Πολωνία)¹¹. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των πράξεων (62%) αναφέρεται σε μέλη της στρατιωτικής φρουράς, το 7,26% σε άτομα που ασκούσαν επαγγελματικές ή διοικητικές δραστηριότητες και σχετίζονταν με τη ζωή μέσα στο Κάστρο, ενώ το 1/5 περίπου σε μέλη των οικογενειών τους¹². Στο ανώτερο επίπεδο βρίσκονταν οι εκλαμπρότατοι κύριοι, *illustrissimi / eccellentissimi signori*, που συμπεριελάμβαναν τους *maggiore, tenente colonello, colonello, governatore delle armi*, αλλά και άτομα της διοικητικής ιεραρχίας, όπως τους καντζηλιέρηδες του έκτακτου προνοητή, τους λογιστές και φυσικά τους ίδιους τους διοικητές του νησιού, τακτικό και έκτακτο. Στο κατώτερο επίπεδο, οι στρατιώτες και διάφοροι επαγγελματίες του στρατού, ενώ στο ενδιάμεσο, διάφοροι *signori*, βαθμοφόροι συνήθως του στρατού (*capitano, sergente, tenente* κ.λπ.)¹³. Πρόκειται για έναν κόσμο παράλληλο με την τοπική κοινωνία, με την οποία για ορισμένο χρονικό διάστημα, όσο διαρκούσε η θητεία των συγκεκριμένων επαγγελματιών, συμβίωναν και συνδιαλέγονταν.

¹⁰ ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, «Η βενετική φρουρά του κάστρου της Αγίας Μαύρας μέσα από τις αποβιωτήριες πράξεις του λατινικού ναού του Παντοκράτορα, 1691-1768», στο ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (επιμ.) *Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο Πέλαγος (τέλη 14ου αι.-αρχές 19ου αι.)*, Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών-Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σελ. 489-492.

¹¹ Ό.π., σελ. 494.

¹² Ό.π., σελ. 489.

¹³ Ό.π., σελ. 495.

Η παρουσία και ο ρόλος τους με τις κοινωνικές συνδηλώσεις και στρωματώσεις που τους αφορούν δεν έχουν μελετηθεί. Από μια ανιχνευτική επισκόπηση των πράξεων βάπτισης αναδεικνύονται μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Η βάπτιση των παιδιών τους και η επιλογή αναδόχου αποτελούσε ευκαιρία ώστε να συσφίξουν σχέσεις με συμπατριώτες τους, που βρίσκονταν και αυτοί στο νησί, αν και συχνά παρενέβαινε και η ταξικότητα¹⁴. Έτσι, το 1688 στη βάπτιση του γιού του Mr. Domenico Centura από την Candia και της κυρίας Λάουρας Τσουκάλη, ως νονοί, εκτός από τον σινιόρ Άγγελο Παπαδόπουλο, πυροβολητή του Κάστρου, εμφανίστηκαν ο Sign. Pietro de Zorzi εκ μέρους του πατέρα του clarissimo signor Michiel -κρητικής προέλευσης-, και ο Sigr. Bernardo Gavala, και αυτός κρητικής προέλευσης εκ μέρους του clarissimo Signor Gia. Francesco Mlandineo, προφανώς σκλαβούνου¹⁵. Το 1693 ο Δομένικος Σετίνης, φαρμακοποιός-αρωματοποιός από τη Βενετία, βάπτισε το παιδί του με νονούς τον δρ. Γιάκουμο Νοταρά από Κρήτη, τον Φραγκίσκο Κανάλε από Κέρκυρα, capo principal της φρουράς του Κάστρου, και τον ενδοξότατο κύριο Ioannes de Silletti, Βενετό¹⁶. Οι πράξεις αυτές, όπως εύστοχα σχολιάζει ο Σπύρος Ασδραχάς, μπορούν να αναδείξουν την ώσμωση των επήλυδων με τον κόσμο του νησιού, όπως συμβαίνει και με την παρακάτω περίπτωση: «1718, Οκτωβρίου 27. Ανεδέχθη εκ του αγίου βαπτίσματος ο σιορ κολονέλος Λουρουντέκας παιδίον αρσενικόν του μαστρο-Ζήσιμου Χρυσοβιτσάνου γεννημένου μετά Σταμιούλας, θυγατρός του ποτέ Στάμου Κατηφόρη, νομίμου συμβίου αυτού και ονομάσαντές το Δημήτριον...», όταν δηλαδή ένας σκλαβούνος βάπτισε το παιδί ενός στεριανού που είχε παντρευτεί την κόρη ενός ντόπιου¹⁷.

Στην κατεύθυνση της ώσμωσης, σημαντική ένδειξη αποτελεί και η επιλογή της συζύγου. Παρότι οι διαθέσιμες πράξεις γάμου για τη συγκεκριμένη κατηγορία¹⁸ είναι ελάχιστες και η προέλευση της συζύγου δεν δηλωνόταν πάντα στις πράξεις βάπτισης που διαθέτουμε, οι σύζυγοι μπορεί να προέρχονται από περιοχές προηγούμενης μετακίνησης των συγκεκριμένων επήλυδων (Κεφαλονιά, Κέρκυρα, Χανιά, Ηράκλειο,

¹⁴ Οι ψηφιοποιημένες πράξεις βάπτισης στα Γενικά Αρχεία του Κράτους -Αρχεία Νομού Λευκάδας, στο εξής ΓΑΚ-ΑΝΛ, Ληξιαρχικό Αρχείο (1685-1952), φάκ. 016, Ψηφιακή βάση Αρχαιομνήμονας: <http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/index.html?cid=259007> (πρόσβαση 31/8/2020).

¹⁵ ΓΑΚ-ΑΝΛ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ. 016, υποφ. 001, Libro primo (Κάστρο), 11 Μαΐου 1688, φ. 5r.

¹⁶ ΓΑΚ-ΑΝΛ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ. 016, υποφ. 003, Libro secondo (Κάστρο), 24 Φεβρουαρίου 1693, φ. 1v.

¹⁷ Πράξεις βάπτισης Αγίου Δημητρίου στο ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Υπομνήσεις. Ιστορικότροπα σημειώματα*, Θεμέλιο: Αθήνα, 2014, σελ. 92-93.

¹⁸ Τις πράξεις γάμου για την εξέταση του ζητήματος των προσφύγων στην πόλη της Κέρκυρας το διάστημα 1693-1714 αξιοποιεί η ΔΑΦΝΗ ΛΑΠΠΑ, «“Ξένοι” στην πόλη της Κέρκυρας: ναύτες και στρατιώτες», στο ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Πόλεμος, κράτος*, σελ. 397-420.

Νάξο, Πάτρα, Αρκαδία, Μυστρά, Χίο, Κύθηρα, κ.ά.), χωρίς να αποκλείονται και οι λευκαδίτισσες σύζυγοι. Στις πράξεις βάπτισης του Παντοκράτορα μέσα στο Κάστρο συναντάμε το 1693 τη σινιόρα Θεοφίλα από Λευκάδα, νόμιμη σύζυγο του σινιόρ Αντόνιο Cesare από Φλωρεντία¹⁹, και το 1707 την Ακριβή, επίσης από τη Λευκάδα, σύζυγο του Αγγελή de Venetis scolaro²⁰, ενώ στις πράξεις βάπτισης της άλλης καθολικής εκκλησίας του νησιού, της Ανώμου Συλλήψεως στην Αμαξική, το 1745 ο κάπος Oratio Lupetti από Φλωρεντία και η σύζυγός του κυρά Αθάνω Σουρμπή -επίθετο που επιχωριάζει στο νησί- βάπτισαν την κόρη τους²¹.

Πρόκειται για μετακινήσεις που οδηγούσαν και σε σχέσεις εκτός γάμου, επομένως και στη γέννηση νόθων τέκνων. Οι πρώτες πράξεις βάπτισης αυτής της κατηγορίας ξεκινούν τον Αύγουστο του 1686. Σχετικά νωρίς και συστηματικά τουλάχιστον από το 1692 δηλώνονταν τα νόθα τέκνα, είτε ρητά (*bambino di padre incerto, figlio spurio, da padre e madre incogniti, esposto*), είτε μέσω του χαρακτηρισμού ως φυσικό τέκνο (*figlio-a naturale*) και όχι *legittimo-a e naturale*, είτε μέσω του χαρακτηρισμού της μητέρας ως *concubine*. Το 1692, ο ραγιονάτος Ιωάννης Καλογεράς από την Κρήτη και η κυρά Ελιζαμπέτα Ζανονί από την Κρήτη βάπτισαν το φυσικό παιδί τους, άρα νόθο, Αντώνιο, με νονό τον κύριο Ιωάννη Μπουλή από Ζάκυνθο²². Το 1698 (28 Νοεμβρίου) ο κάπος Φραντζέσκος Vecchioni από το Μπέργκαμο και η κυρά Έλενα Γαζή από Λευκάδα βάπτισαν στη λατινική εκκλησία της πόλης τη νόθα κόρη τους, με νονούς τη Ζωή Μεταξά και τον Αντώνιο Olzati²³. Δύο όμως χρόνια αργότερα (25 Μαΐου 1700), ο Φραντζέσκος Vecchioni *sargente maggior* βάπτισε στον Παντοκράτορα στο Κάστρο τη νόμιμη κόρη, που απέκτησε με τη γυναίκα του σινιόρα Giustina Muazzi²⁴.

Καθώς οι στρατιώτες παρέμεναν στο νησί τουλάχιστον όσο διαρκούσε η στρατιωτική τους θητεία, που μπορούσε να φτάσει μέχρι και τα εννέα έτη, με δυνατότητα ανανέωσης, εμπλέκονταν σε ποικίλες δοσοληψίες, όπως δάνεια, αγροληψίες, διαχείριση περιουσιακών στοιχείων στις περιπτώσεις γάμου με

¹⁹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ.016, υποφ. 003, Libro secondo (Κάστρο), φ. 1v (25 Ιανουαρίου 1693).

²⁰ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ. 016, υποφ. 003, Libro secondo (Κάστρο), φ. 17r (25 Αυγούστου 1707).

²¹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ. 016, υποφ. 005, Libro 2ndo (Αμαξική), φ. 13v (4 Δεκεμβρίου 1745). Όπως προκύπτει από τις πράξεις βάπτισης πρόκειται για την τρίτη σύζυγό του.

²² ΓΑΚ-ΑΝΑ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ. 016, υποφ. 003, Libro 2ndo (Κάστρο), φ. 2v (30 Δεκεμβρίου 1692).

²³ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ. 016, υποφ. 003, Libro 2ndo (Κάστρο), φ. 10v.

²⁴ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Ληξιαρχικό Αρχείο, φάκ. 016, υποφ. 003, Libro 2ndo (Κάστρο), φ. 12r. Πιθανότατα πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που ανέλαβε την καταμέτρηση των εκτάσεων που παραχωρήθηκαν στους επήλυδες του 1701, βλ. παρακάτω σελ.

ντόπια σύζυγο, ακόμη και επιχειρηματικές δραστηριότητες, που καταγράφονταν στο νοταριακό αρχείο του νησιού, δεν έχουν όμως μελετηθεί ακόμα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Raffael Ellul Cardona, tenente colonnello από τη Μάλτα που το 1730 προσπάθησε να στήσει μια επιχείρηση παραγωγής γυαλιού από αλόφυτα του νησιού²⁵.

Β. Είναι σίγουρο ότι οι Βενετοί με την εποικιστική πολιτική που ακολούθησαν στο νησί, όπως είχαν κάνει κατά το παρελθόν και με άλλες περιοχές του Ιονίου που είχαν κατακτήσει²⁶, προσπάθησαν να επιλύσουν δύο πολύ σημαντικά προβλήματα: πρώτον να μεταστεγάσουν στο νησί πιστούς υπηκόους τους που έχαναν τις εστίες τους μετά την κατάκτηση του τόπου τους από τους Οθωμανούς, και δεύτερον να επιλύσουν το καλλιεργητικό πρόβλημα του νησιού. Για τους λόγους αυτούς, διευκόλυναν την εγκατάσταση στο νησί ανέστιων πληθυσμιακών ομάδων από περιοχές που κατακτούσαν οι Οθωμανοί, παραχωρώντας τους δημόσιες γαίες. Παράλληλα, διευκόλυναν την εγκατάσταση στο νησί μιας σειράς ατόμων που αναδείχθηκαν στα πεδία της μάχης ενάντια στους Οθωμανούς (benemeriti) παραχωρώντας και σε αυτούς γαίες προς εγκατάσταση και καλλιέργεια. Οι παραχωρήσεις έγιναν είτε χαριστικά είτε με τη μορφή λιβέλου.

Σε συλλογικό επίπεδο είναι γνωστές οι προσπάθειες της βενετικής διοίκησης να εγκαταστήσει στο νησί άτομα από την απέναντι στεριά και την Πρέβεζα στις αρχές του 18ου αι., αλλά και Χιώτες λίγο αργότερα, το 1719. Εδώ θα παρουσιάσουμε συνοπτικά την τύχη αυτών των συλλογικών προσπαθειών και κάποιες από τις δυσκολίες που τις συνόδευαν.

Το 1701 η βενετική διοίκηση ενέκρινε την εγκατάσταση στο νησί Πρεβεζάνων και διαφόρων Στερεοελλαδιτών, που με την κατάκτηση της Πρέβεζας και άλλων περιοχών είχαν εκδιωχθεί από τις πατρίδες τους, παραχωρώντας τους δημόσιες γαίες, διαφορετικής έκτασης ανά κατηγορία πληθυσμού, με την υποχρέωση να σχηματίσουν ένα χωριό και να καταβάλλουν τη δεκάτη. Συγκεκριμένα στις 21 Αυγούστου 1701, με απόφαση του Daniel Dolfin, γενικού προνοητή της θάλασσας,

²⁵ ΓΑΚ-ΑΝΑ, φάκ. Βενετικά, Francesco Donato, Provveditore di Vonizza, Processo du 28 xmbre 1732 al 28 xmbre 1734. Με την ταξινόμηση του αρχείου, τα έγγραφα του συγκεκριμένου φακέλου (Βενετικά) ταξινομήθηκαν με βάση την αντίστοιχη κατηγορία διοίκησης. Δυστυχώς οι συνθήκες δεν μας επέτρεψαν να εντοπίσουμε τη νέα θέση του εγγράφου.

²⁶ Ενδεικτικά: ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, University Studio Press: Θεσσαλονίκη, 1999· ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Οικογενειακά δίκτυα και βενετική πολιτική στην Κεφαλονιά του 16ου αιώνα», *Πρακτικά Θ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, Α', Παξοί, 2014, σελ. 137-161· ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΡΠΕ, «Μισθοφορική υπηρεσία, έγγειος ιδιοκτησία και κληρονομική διαδοχή. Οι stradioti-κές κτήσεις του Ιονίου (16ος αιώνας)», *Πρακτικά Θ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, Α', σελ. 197-225.

παραχωρήθηκαν σε 71 από τις 78 οικογένειες από την Πρέβεζα γαίες έκτασης 2 καλλιεργημένων και 2 ακαλλιέργητων κάδων²⁷ στο Πέραμα στο Καλιγόνι, όπου και θα σχηματιζόταν χωριό για να εγκατασταθούν, και σε 7 οικογένειες προκρίτων γαίες έκτασης 3 καλλιεργημένων και 3 ακαλλιέργητων κάδων στο Πέραμα και στη Βασιλική. Με άλλη σχετική απόφαση παραχωρήθηκαν σε οικογένειες από την Περατιά 5 κάδοι ακαλλιέργητης και δασώδους γης στη Βασιλική, ενώ σε οικογένειες από την Ακαρνανία (Terra Ferma) 3 κάδοι ακαλλιέργητης και δασώδους γης στη Βασιλική και σε μερικές οικογένειες Τούρκων που εκχριστιανίστηκαν 2 κάδοι ακαλλιέργητης και δασώδους γης. Η διανομή γαιών θα γινόταν μετά από καταμέτρηση από τον εμπειρογνώμονα λοχαγό Vecchioni, ενώ θα ακυρώνονταν και τυχόν μισθώσεις γαιών που αφορούσαν γαίες που συμπεριλαμβάνονταν σε αυτές τις παραχωρήσεις²⁸.

Από τη μόνη αναλυτική καταγραφή που έχει διασωθεί, αυτή των Πρεβεζάνων, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για μετακινήσεις νοικοκυριών με μέσο οικογενειακό συντελεστή 3,7 ατόμων (πίνακας 1). Ο πίνακας 2, που αποτυπώνει στη συντριπτική τους πλειοψηφία οικογένειες τυρηνικής μορφής, καταρτίστηκε με βάση την ταξινόμηση του P. Laslett²⁹, στην οποία όμως αποτυπώσαμε ξεχωριστά μια ενδιάμεση κατηγορία που χαρακτηρίσαμε ως «υπολείμματα τυρηνικής οικογένειας», αφού αφορά άρρενες που μετακινούνταν μαζί με τη μητέρα και κάποιον αδελφό/ή, κατηγορία που ίσως σε ορισμένες περιπτώσεις να

²⁷ Είναι γνωστό το πρόβλημα μέτρησης της επιφάνειας της γης που αντιμετώπισαν στις κατασχεωτικές τους προσπάθειες οι Βενετοί μετά το 1684, καθώς στις διάφορες περιοχές που κατέλαβαν χρησιμοποιούνταν διαφορετικά μέτρα που σχετίζονταν με την ποσότητα σπόρου που ήταν δυνατόν να σπαρθεί και με την ποιότητα του εδάφους. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ – ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1993, σελ. XL-XLVII. Ο λευκαδίτικος κάδος ισοδυναμούσε με 4 στρέμματα. Καθώς το στρέμμα υπολογιζόταν σε 625 τετραγ. πασι ή tavole (25 x25) και κάθε βήμα σε 3,0276 τ.μ., ο κάδος αντιστοιχούσε σε 7569 τ.μ. Βλ. ΠΑΝΟΣ Γ. ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, Α', Αθήνα 1980, σελ. 646-7.

²⁸ ΓΑΚ-ΑΝΛ, *Αρχειοθήκη Αρχαιοφυλακείου*, Α 26, «Κατάλογος οικογενειών οιτινες μετηνάστευσαν εκ Πρεβέζης εις Λευκάδα έτους 1701» στο <http://arxiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=258174> (πρόσβαση: 31-8-2020). Οι μεταφράσεις αυτών των διαταγμάτων στο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΜΑΧΑΙΡΑΣ, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας, 1684-1797*, Πορεία: Αθήνα, 2008, σελ. 133-137. Στη μετάφραση του διατάγματος σχετικά με τους Πρεβεζάνους φαίνεται ότι υπάρχει μια προσθήκη «δύο δε κάδοι καλλιεργημένων και δύο κάδοι χέρσων εις εκάστην των λοιπών», που οφείλεται στο γεγονός ότι ο Κ. Μαχαίρας αξιοποιώντας ένα από τα διαθέσιμα αντίγραφα του διατάγματος μεταφέρει μέσα στο κείμενό του την παραπάνω πληροφορία, που αφορά όμως διευκρίνιση που γίνεται στο περιθώριο του εγγράφου.

²⁹ PETER LASLETT, «Οικογένεια και νοικοκυριό, Ιστορικές προσεγγίσεις», στο ΡΩΞΑΝΗ ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ (επιμέλεια, εισαγωγή, μετάφραση), *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αλεξάνδρεια: Αθήνα, 1996, σελ. 35-70.

υποδήλωνε και κάποια μορφή αδελφосύνης. Δεδομένου όμως του καθαρά χρηστικού χαρακτήρα του συγκεκριμένου πίνακα ως καταλόγου για παραχωρήσεις γης, θα πρέπει να διαβάσουμε και τις μορφές οικογενειών που αποτυπώνονται με κριτικό τρόπο, καθώς ήταν προς το συμφέρον των δικαιούχων να δηλωθούν ως χωριστές οικογένειες, προκειμένου να λάβουν την αντίστοιχη παραχώρηση που δινόταν οριζόντια ανά οικογένεια. Σε κάθε περίπτωση όμως οι οικογένειες των προκρίτων αποτελούσαν εγγύηση ότι θα πιστοποιούσαν την πραγματική μορφή των οικογενειών στις βενετικές αρχές.

Αρ. Μελών	Αριθ. Νοικοκυριών	%	Σύνολο Ατόμων	%
1	5	25,6	5	12,2
2	15		30	
3	17	64,1	51	69,7
4	16		64	
5	17		85	
6	6	10,3	36	18,1
7	1		7	
9	1	10,3	9	18,1
Σύνολο	78	100	287	100

Πίνακας 1: Νοικοκυριά επίλκδων Πρεβεζάνων στη Λευκάδα, 1701³⁰

Είδος νοικοκυριού	Αριθμός	%	Σύνολο μελών	%
I. Μονομελή νοικοκυριά				
α. Άνδρες (μονήρεις -solo).	3			
β. Χήρες.	2	6,41	5	1,74
II. Νοικοκυριά «χωρίς οικογένεια» Συμβιώντα αδέρφια	2	2,56	4	1,39
III. I. Νοικοκυριά απλών οικογενειών				
α. Έγγαμα ζευγάρια	10		20	
β. Έγγαμα ζευγάρια με παιδιά	41	69,23	186	75,26

³⁰ ΓΑΚ-ΑΝΛ, Αρχαιοθήκη Αρχαιοφυλακείου, Α 26, «Κατάλογος οικογενειών οίτινες μετηνάστευσαν εκ Πρεβέζης εις Λευκάδα έτους 1701» στο <http://arxiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=258174> (πρόσβαση: 31-8-2020).

γ. Χήρος με παιδιά	2		5	
δ. Χήρα με παιδιά	1		5	
2. «Υπολείμματα πυρηνικών νοικοκυριών»				
A. Άρρενες με τη μητέρα τους	2 7	11,54	4 29	11,50
B. Άρρενες με τη μητέρα και κάποιον αδελφό/ή				
IV. Νοικοκυριά διευρυμένων οικογενειών				
α. Σε ανιούσα κατεύθυνση (με την παρουσία της μητέρας ή της πεθεράς)	5	8,97	17	8,01
β. σε κατιούσα κατεύθυνση με ανηψιό	1		3	
γ. σε οριζόντια κατεύθυνση με κουνιάδο	1		3	
V. Νοικοκυριά πολλαπλών οικογενειών (μαζί με το ζευγάρι απογράφεται η μητέρα του άνδρα και τα αδέρφια του)	1	1,28	6	2,09
Σύνολο	78	100	287	100

Πίνακας 2: Μορφή νοικοκυριών επήλυδων Πρεβεζάνων στη Λευκάδα, 1701

Τι απέγιναν όμως αυτοί οι άνθρωποι; Προς το τέλος της τρίτης δεκαετίας του 18ου αι., γύρω στα 1726-34, η βενετική διοίκηση επιχείρησε στο πλαίσιο ποικίλων κτηματογραφικών προσπαθειών μια σειρά καταγραφών που «επικαιροποιούσαν» όσους κατείχαν δημόσιες γαίες είτε χαριστικά είτε με τη μορφή λιβέλου³¹. Στις κατηγορίες αυτές (πίνακας 3) ανήκαν άτομα, όπως οι επήλυδες από την Πρέβεζα, την Περατιά και τη Στερεά που προαναφέραμε, αλλά και επήλυδες διαφόρων nazioni που υπηρέτησαν από διάφορες θέσεις τη Βενετία

³¹ Σχετικά δεδομένα συμπεριλαμβάνονται σε χειρόγραφα του κτηματολογίου του νησιού: ΓΑΚ-ΑΝΑ, Βενετική διοίκηση, Αναγραφές-καταστιχώσεις, 01.06.009 (No 3. Cattastico de' benni de' graciati, e livellatri...), 01.06.028 (No 22. Cattastico dei beni de graciati e livellatori...), 01.06.034 (No 25. Notta de' benni pubblici esistenti nella piana di Amaxichi, et in diversi altri confine...) και 01.06.032 (No. 24. Trassunto de' tutti quelli benni pubblici concessi e livellati ...) και σε διάφορα λυτά έγγραφα.

(151 άτομα - 59,45% του συνόλου), ντόπιοι (75 άτομα- 29,53%), που ανταμείφθηκαν ως *benemeriti* για τη στάση τους στις συγκρούσεις Βενετίας-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 9 άτομα που εκχριστιανίστηκαν (3,54%) και 19 (7,48%) συλλογικότητες (κοινότητες χωριών και εκκλησιαστικά ιδρύματα).

	Αριθμός ατόμων	%
Αμαζική	24	9,45
Χωριά του νησιού	51	20,08
Πρέβεζα	62	24,41
Terra Ferma	48	18,90
Varie nazioni (V. N)	41	16,14
T.F.C (Turchi fatti christiani)	9	3,54
Εκκλησίες-μοναστήρια	11	4,33
Κοινά χωριών	8	3,15
Σύνολο:	254	100

Πίνακας 3. Δικαιούχοι δημόσιων παραχωρήσεων με βάση τον τόπο προέλευσής τους, 1734³². Από την καταγραφή απουσιάζουν οι δικαιούχοι δημόσιων γαιών στα νησάκια, Μεγανήσι, Σκορπιό, Μαδουρή κ.ά.

Σε ποιο βαθμό οι Πρεβεζάνοι του αναλυτικού καταλόγου του 1701 είναι οι ίδιοι με αυτούς που καταγράφηκαν το διάστημα 1726-1734; Υπάρχουν δυσκολίες ταύτισης, που οφείλονται στο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει, αλλά και

³² Τα στοιχεία που παρουσιάζουμε εδώ προέρχονται από επεξεργασία δεδομένων του χειρογράφου 24, ΓΑΚ-ΑΝΛ, Βενετική διοίκηση, Αναγραφές-καταστιχώσεις, 01.06, 032, «No. 24. Trassunto de'tutti quelli Beni Pubblici Concessi, e Livellati, che sono stati sin'hora misurati, nella Piana di Amaxichi, et in diversi altri confini, e ville dell'isola di Santa Maura, o sia di Lefcada formato per pubblico comando nell'anno 1734» σε συνδυασμό με δεδομένα που προκύπτουν από την καταγραφή με τίτλο «Cattastico no.24. Liquidazione seguita nell'anno 1734» που βρίσκεται στα ΓΑΚ-ΑΝΛ, Αρχαιοθήκη Αρχαιοφυλακείου, Α 26, «Κατάλογος οικογενειών οίτινες μετηνάστευσαν εκ Πρεβέζης εις Λευκάδα έτους 1701» στο <http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=258174> (πρόσβαση: 31-8-2020). Το μέρος της τελευταίας αυτής καταγραφής που αφορούσε τους επήλυδες έχει δημοσιεύσει ο ΠΩΡΓΟΣ Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Εποικισμός Πρεβεζάνων στη Λευκάδα (18ος αι.)», *Δωδώνη* 20 (1991), σελ. 124-126. Σχετικά στοιχεία έχει δημοσιεύσει και η ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, *Το αρχείο των βενετών προβλεπτών της Πρέβεζας. Διοίκηση και οργάνωση της πόλης τον 18ο αιώνα*, Περιφέρεια Ηπείρου-Περιφερειακή Ενότητα Πρέβεζας: Πρέβεζα, 2018, σελ. 37-44. Καθώς πρόκειται για καταγραφές του ίδιου φαινομένου σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, οι καταγραφές διαφέρουν. Οι δικές μας καταγραφές ως προς τους Πρεβεζάνους αφορούν σε 62 άτομα και προέρχονται από κατάλογο του 1734, ενώ τα στοιχεία που δημοσιεύει η Χριστίνα Παπακώστα αφορούν σε 52 άτομα από κατάλογο του 1726.

δυσκολίες που οφείλονται στις διαφορετικές καταγραφές που υπάρχουν, μετά τους συνεχείς ελέγχους των παραχωρήσεων στους οποίους προβαίνουν οι αρμόδιοι. Αν λοιπόν βασιστούμε στα σύνολα, δεδομένου ότι το 1701 καταγράφηκαν 78 αρχηγοί οικογενειών και το διάστημα 1726-1734, ανάλογα με το ποια καταγραφή αξιοποιούμε, 52 ή 62, φαίνεται ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια μείωση της τάξης 33,3 ή 20,5%. Αν συγκρίνουμε τα ονόματα, τότε με τις δυσκολίες ταύτισης που υπάρχουν, διαπιστώνουμε ότι η μείωση είναι μεγαλύτερη και μπορεί να αγγίζει και το 50%. Σε κάθε περίπτωση όμως πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την πιθανότητα αρκετοί από αυτούς να επέστρεψαν στον τόπο τους, δεδομένου ότι το 1715-16 η Λευκάδα κατακτήθηκε για έναν χρόνο από τους Οθωμανούς, ενώ το 1718 η Πρέβεζα πέρασε ξανά στην κατοχή των Βενετών³³. Εξάλλου τα ντοκουμέντα του 1726-34 είχαν φορολογικό κύρια χαρακτήρα, να ελέγξουν δηλαδή την τύχη των παραχωρήσεων, επομένως δεν μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες για το πού βρίσκονταν οι κάτοχοί τους, παρά μόνο στον βαθμό όπου διαπιστωμένα οι τελευταίοι είχαν πεθάνει χωρίς απογόνους και η βενετική διοίκηση μεταβίβαζε τις παραχωρήσεις σε τρίτους.

Τις αντιδράσεις που προκάλεσαν αυτές οι παραχωρήσεις, αλλά και την έλλειψη ενδιαφέροντος προσαρμογής στον νέο τόπο από μεριάς των δικαιούχων διαπιστώνουμε στην περίπτωση των Χιωτών. Το 1719 οι Βενετοί παραχώρησαν σε 22 οικογένειες (130 άτομα) της *nazione Sciotta* συλλογικά τα δημόσια κτήματα του Μεγανησίου και το δικαίωμα είσπραξης της δεκάτης από το νησάκι, έναντι της υποχρέωσης καταβολής εφάπαξ σταθερού ποσού και της μόνιμης παραμονής τους στη Λευκάδα.

Παρά τη συνεχή προστασία που η βενετική διοίκηση παρείχε στην ομάδα αυτή με την απονομή νέων προνομίων και διευκολύνσεων, οι περισσότεροι από τους Χιώτες πολύ σύντομα εγκατέλειψαν τη Λευκάδα, υπενεικιάζοντας σε τρίτους τα δικαιώματά τους στο Μεγανήσι. Στις αρχές του 19^{ου} αι. διέμεναν στη Λευκάδα μόνο τρεις οικογένειες Χιωτών, ενώ η μη καταβολή των υποχρεώσεών τους είχε συσσωρεύσει ένα σημαντικό χρέος, γεγονός που τελικά οδήγησε και στην έκπτωση από τα δικαιώματά τους.

Η συγκεκριμένη παραχώρηση προκάλεσε σημαντικές αντιπαραθέσεις. Αρχικά με τον προηγούμενο νομέα αυτών των προσόδων, τον κόμη Αναστάσιο Μεταξά, που μάταια προσπάθησε να εμποδίσει την τελική εκχώρηση των προσόδων του Μεγανησίου στους Χιώτες, αλλά και με ιδιοκτήτες από τα απέναντι χωριά της

³³ Σχετικά με το φαινόμενο της επιστροφής βλ. την επιστροφή των Αθηναίων, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ, «Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του επαναπατρισμού τους (1688-1691)», *Μνήμων* 10 (1985), σελ. 96-138. <https://doi.org/10.12681/mnimon.326>

Λευκάδας, Φτερνό, Πόρο, Κατωχώρι, που διατηρούσαν κτήματα στο Μεγανήσι και ήγειραν διεκδικήσεις σε αυτό. Ακόμη και με Ιθακήσιους και Κεφαλονίτες, που έσπερναν γαίες ή έβροσκαν σε αυτό το νησάκι τα ποιμνιά τους και με τους οποίους οι κάτοικοι των παραπάνω χωριών είχαν τεταμένες σχέσεις. Στο κτηματολόγιο του 1720, το 15% των γαιών του Μεγανησίου καταγράφηκαν ως διαφιλονικούμενες γαίες (contezioso), ενώ 40% των καταγεγραμμένων γαιών κατέχονταν υπό μορφή μεριδίων (1/2, 1/3) από άτομα που μοιράζονταν το ίδιο επώνυμο, γεγονός που δείχνει ότι πρόκειται για ισχυρές οικογενειακές συσσωματώσεις (αδελφосύνες), που προέρχονταν από τα απέναντι χωριά της Λευκάδας, οι οποίες μπορούσαν να αποτελέσουν αντίβαρο στην παρουσία των Χιωτών ή όποιου άλλου ήγειρε διεκδικήσεις στο εν λόγω νησάκι³⁴.

Αν και σύντομη, η εμπλοκή της οικογένειας των Μεταξά στο Μεγανήσι έχει συνδεθεί με τον εποικισμό του. Ο Αναστάσιος Μεταξάς, προκειμένου να καλλιεργήσει τις γαίες που είχε λάβει αρχικά στο Μεγανήσι, «fondo di Contea», ως ανταμοιβή των υπηρεσιών του το 1691, μετέφερε σε αυτό καλλιεργητές από την απέναντι στεριά, ενώ το ίδιο έκανε και ο γιος του Ανδρέας με καλλιεργητές από Ιθάκη και Ξηρόμερο³⁵. Απόγονους αυτών των καλλιεργητών προφανώς συνάντησε το 1760 ο Francesco Grimani «*Si sono introdotte in detto scoglio alcune greche famiglie di Xeromero, e vi hanno formato due piccolo villaggi di circa cento calive, ossia capanne*»³⁶. Από όσα δεδομένα διαθέτουμε φαίνεται ότι η δυσχερής τους θέση ως σέμπρων διατηρήθηκε επί μακρόν. Στην απογραφή του 1760 καταγράφηκε στο νησί ένας ελάχιστος αριθμός benestanti οικογενειών (4 μόνο σε σύνολο 249 ατόμων). Το ίδιο διαπιστώνουμε και το 1832, αφού το 68% των απογραφόμενων ατόμων στο Κατωμέρι, χωριό του Μεγανησιού, και ένα υψηλότερο ποσοστό, 80,65% στο χωριό Απάνω Μέρη δεν διέθεταν καμιά ιδιοκτησία³⁷.

Γ. Τη μετακίνηση στο νησί διευκόλυνε σαφέστατα και η γειτνίαση με την απέναντι ακτή, είτε για λόγους προστασίας από τις διώξεις των οθωμανικών αρχών είτε για λόγους αναζήτησης εργασίας. Άνθρωποι των όπλων, αρματολοί

³⁴ ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, «Μεγανήσι: Οι Χιώτες, τα πριν, τα μετά», *Πρακτικά Συμποσίου ΙΕ' Συμποσίου «Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας». Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας. Γιορτές Λόγου και Τέχνης (Λευκάδα, 18-20 Αυγούστου 2010)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών: Αθήνα, 2011, σελ. 102.

³⁵ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ, «Συμπληρωματικές πληροφορίες για το τιμάριο των Μεταξά στο Μεγανήσι και την παραχώρησή του στους Χιώτες (1719)», *Δελτίον Ιονίου Ακαδημίας* 2 (1986), σελ. 70-82.

³⁶ FRANCESCO GRIMANI, *Relazioni storico-politiche delle isole del mare Ionio*, Βενετία, 1856, σελ. 48 MAXAIPΑΣ, *Η Λευκάς*, σελ. 137.

³⁷ ΛΑΖΑΡΗ, «Μεγανήσι», σελ. 106-7.

και κλέφτες³⁸ που έπεφταν στη δυσμένεια των οθωμανικών αρχών έβρισκαν συχνά καταφύγιο στο νησί με τις οικογένειές τους. Φυσικά ίσχυε και το αντίθετο, δηλαδή άτομα από το νησί που διώκονταν από τις βενετικές αρχές κατέφευγαν εύκολα στις απέναντι περιοχές. Είναι σίγουρο ότι οι τοπικές βενετικές αρχές είχαν μεγάλη δυσκολία στο να εφαρμόσουν την κεντρική πολιτική ουδετερότητας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς ήταν διαρκώς υποχρεωμένες να επιλύουν συννοριακά προβλήματα που προέκυπταν στη μεθοριακή ζώνη της περιοχής.

Στο νησί όμως κατέφταναν, εκτός από τους ανθρώπους των όπλων, και διάφοροι επαγγελματίες, τεχνίτες, βιοτέχνες, (τσαγκάρηδες³⁹, ταμπάκηδες⁴⁰, φουρνάρηδες⁴¹, μαχαιροποιοί⁴², αγγειοποιοί⁴³), πραματευτάδες-έμποροι⁴⁴,

³⁸ ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, Παρατηρητής: Θεσσαλονίκη, 1987. ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Αρματολοί και κλέφτες στη Λευκάδα. 14 ανέκδοτες επιστολές», *Πατριδογραφήματα*, σελ. 101-128. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ανέκδοτα έγγραφα για τους αρματολούς Κ. Καστανά και Γ. Σταθά», *Νέον Αθήναιον* 1 (1955), σελ. 26-40. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΜΑΧΑΙΡΑΣ, *Πολιτική και διπλωματική ιστορία της Λευκάδος (1797-1810)*, Ι, Αθήνα, 1955, σελ. 169-216. ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Αρχοντες και Αρχοντία. 15ος-19ος αι.», *Ιστορικά* 59 (2013), σελ. 282-324.

³⁹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Gavalla, Πρωτόκολλο 4, φ. 20r (13 Μαΐου 1719). Διαθήκη του μαστρο Σταμάτη Βρυώνη του ποτέ Ιωάννη από τη Ζάκυνθο, τσαγγάρη σε αυθεντικό εργαστήριο στο Κάστρο της Αγίας Μαύρας.

⁴⁰ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Gavalla, Πρωτόκολλο 7, φφ. 44v-45r (20 Δεκεμβρίου 1721). Συμφωνία της συντροφίας των ταμπάκηδων, στους οποίους συμμετέχει και ο Ανδρέας Εξαρχος, πρεβεζάνος, με τον κυρ Γεώργιο Σουμίλα, άλλο έπηλο που κατοικεί στο νησί, για την παράδοση 1500 επεξεργασμένων τομαριών.

⁴¹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Barbarigo Πρωτόκολλο 5, φ. 20r (1 Ιουλίου 1717). Οι μισέρ Πάνος Γλυκός από την Άρτα και μισέρ Γιωργάκης Αναπλιώτης συνάπτουν συντροφία για αφεντικό φούρνο στο Κάστρο. ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Vincenzo Gaetani, φ. 26r (24 Ιανουαρίου 1722). Ο Μικέλης Σαρακινός από τη Ζάκυνθο βάζει συντρόφους του στο απάλτο του ψωμιού έναν συμπατριώτη του και έναν Λευκαδίτη. ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Demetrio Avastago, Πρωτόκολλο 2, φφ. 30v-31r (8 Μαΐου 1723). Ο ίδιος νοικιάζει ένα εργαστήριο φούρνο στην Αμαξική από Λευκαδίτη.

⁴² ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Barbarigo, Πρωτόκολλο 1, φφ. 48r-48v (3 Φεβρουαρίου 1709). Σύσταση συντροφίας των μαχαιροποιών μαστρο Μάνου Ρίζου Κωστακιώτη και μισέρ Γιώργου Μονοπώλη.

⁴³ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Gavalla, Πρωτόκολλο 2, φ. 59v (18 Μαρτίου 1718). Δύο επήλυδες από Ζάκυνθο και άλλοι δύο από τη Ζάβιτσα συμφωνούν σε συντροφία διάρκειας έξι μηνών «να κάνουνε καμίνι να βγάλουνε αγγειά δια να τα πουλάνε».

⁴⁴ Με το εμπόριο ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητες ασχολείται ο Τριαντάφυλλος Παντελούκας, τη διαθήκη του οποίου θα παρουσιάσουμε συνοπτικά παρακάτω. ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Demetrio Montesanto, Πρωτόκολλο 3, φφ. 8r-15r (2 και 7 Ιανουαρίου 1687, διαθήκη και κωδικέλλος αντίστοιχα).

καλλιεργητές⁴⁵, δουλευτάδες⁴⁶, για να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που παρουσιάζονταν, αλλά και για διάφορους άλλους λόγους, όπως να ζήσουν κοντά σε έναν συγγενή τους και να παντρευτούν⁴⁷.

Για κάποιους από αυτούς η επαγγελματική ζωή βασιζόταν στην περιπλάνηση από τόπο σε τόπο, επομένως και η παραμονή τους στο νησί ήταν πρόσκαιρη, όπως συνήθως συνέβαινε με τους Αρβανίτες κτίστες ή και κάποιους από τουςπραματευτάδες. Ήδη από τις αρχές του 18ου αι. συναντάμε πολύ συχνά κτίστες αρβανίτες, που αναλάμβαναν το χτίσιμο σπιτιών⁴⁸, αλλά και συμμετείχαν και σε εκτιμήσεις σχετικά με την αξία τους (ξετίμωση)⁴⁹. Μάλιστα, όταν η διοίκηση αποφάσισε να χτίσει το Λαζαρέτο στο Καλλιγόνι κάλεσε αρβανίτες μαστόρους να δουλέψουν στη φάμπρικα του «αφεντικού λαζαρέτου»⁵⁰, αν και από ό,τι φαίνεται η εργασία αυτή δεν ολοκληρώθηκε. Αυτόν τον πλάνητα βίο σχολίασε με λιτό τρόπο στη διαθήκη του και ο κυρ Μανώλης Δασκαλόπουλος του ποτέ Δημήτρη από τα Χανιά «εις το παρόν εδώ ευρισκόμενος, ο οποίος περιπατώντας ως ασπίτωτος και θέλοντας ακόμα εώς οπού είναι γερός να περιδιαβαίνει εις άλλους τόπους ταξιδεύοντας και μην ηξεύροντας που και πότε θέλει τον φθάσει το ύστερον τέλος της ζωής του»⁵¹.

Δ. Η κοινωνική θέση, οι δεσμοί με τη Βενετία, η οποία πλέον αναγκαστικά στηριζόταν στους υπηκόους του Κράτους της Θάλασσας και προωθούσε συναινέσεις μέσω των προνομίων που παραχωρούσε⁵², έπαιζαν καθοριστικό ρόλο

⁴⁵ Παρακάτω θα σχολιάσουμε την περίπτωση καλλιεργητών από τον Βάρνακα, ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Carvela, Filza diversa, φ. 104 (10 Αυγούστου 1725).

⁴⁶ ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό: Η περίπτωση της κοπέλας, της ψυχοθυγατέρας και της ρογιασμένης στη Λευκάδα τον 18^ο αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* Θ' (2004), σελ. 69-92. Η ΙΔΙΑ, «Μηχανισμοί ενίσχυσης οικογενειών με ανδρικό εργατικό δυναμικό», *Τα Ιστορικά* 45 (2006), σελ. 281-314. Η ΙΔΙΑ, «Συστήματα εισροής ανθρώπινου δυναμικού στις οικογένειες της Λευκάδας του 18^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 28 (2007), σελ. 49-90.

⁴⁷ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Zerbanì, Πρωτόκολλο 1, φφ. 16ν-17r (6 Ιουνίου 1692). Η κυράτζα Χυμευτή, χήρα του ποτέ Δανία Λάπα, γερόντισσα στη διαθήκη της αφήνει κληρονόμο της τον ανιψιό της, κυρ Αντώνη Κορονιό του ποτέ Μάρκου, με την υποχρέωση να κατοικήσει στο νησί, όπου θα μεταφέρει τη φαμελιά του από την Μονεμβασιά και θα παντρεύει τη θυγατέρα του.

⁴⁸ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Barbarigo, Πρωτόκολλο 3, φ. 112r (26 Σεπτεμβρίου 1712). Συμφωνία του μισέρ Αθανάσι Χαρκιάπουλου με τον μαστρο Χρήστο Ρουμελιώτη Αρβανίτη για κατασκευή πέτρινου σπιτιού.

⁴⁹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Giovanni Xidi, Πρωτόκολλο 2, χ.α. (27 Δεκεμβρίου 1719). Ανάμεσα στους εκτιμητές της αξίας σπιτιού απαντάται και ο μαστρο Γιάννης Αρβανίτης, χτίστης.

⁵⁰ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Gavalla, Πρωτόκολλο 4, φφ. 36ν-37r (8 Ιουλίου 1719). Τακτοποίηση λογαριασμού των μαστόρων κτιστών αρβανιτών που δούλεψαν στο Λαζαρέτο.

⁵¹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi. Barbarigo Πρωτόκολλο 6, φ. 14ν (30 Ιανουαρίου 1722).

⁵² BENJAMIN ARBEL, «Venice's maritime empire in the early modern period», στο ERIC

στη θέση που οι επήλυδες καταλάμβαναν στην κοινωνία του νησιού και στις σχέσεις που ανέπτυσσαν με τους ντόπιους, οι οποίοι τους έβλεπαν ανταγωνιστικά. Καθώς πρόκειται για ένα πεδίο που δεν έχει επαρκώς διερευνηθεί, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε ορισμένες πτυχές από τις σχέσεις επήλυδων-ντόπιων, τις προκλήσεις που συνάντησαν οι πιο προνομιούχους από τους επήλυδες, αλλά και κάποιες από τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι λιγότερο προνομιούχοι.

Διατρέχοντας το νοταριακό αρχείο του νησιού συναντάμε με έμφαση τον διαχωρισμό ντόπιων και ξένων μέσω της χρήσης του όρου *ξένος*, ο οποίος απαντάται όχι μόνο ως ανθρωπωνύμιο (κυρ Ζαφείρης Ξένος) ή και προσωνύμιο (γυναίκα ονόματι Λάμπρω ξενοδούλα)⁵³, αλλά και στην ονοματοδοσία εκκλησίας (Παναγία των Ξένων). Το 1760, ένας αρκετά προσεκτικός παρατηρητής, ο Fr. Grimani, σχολίαζε σχετικά με τους Κρήτες και Κεφαλλονίτες που εγκαταστάθηκαν στο νησί μετά την κατάκτησή του από τους Βενετούς *«le quali o perché si distinguono nell'attenzione e sagacità nell'avvantaggiarsi, o perchè ostentano spirito altiero e intraprendente, han fatto nascere tra loro e gli originarij del paese un' avversione reciproca, la quale per altro crederei, che col corso del tempo potesse essere affatto spenta»*⁵⁴. Ίσως η ενεργητικότητα και η επιχειρηματικότητα που ανέφερε ο Fr. Grimani σε σχέση με τους Κρήτες και Κεφαλλονίτες να πρέπει να αναγνωστεί ως διασύνδεση με τη βενετική διοίκηση και τις ευκαιρίες που αυτή δημιουργούσε. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι Κρήτες με ισχυρές διασυνδέσεις με τη βενετική διοίκηση κατέφυγαν στο νησί μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς, ενώ η οικογένεια των Μεταξά από την Κεφαλλονιά συμμετείχε στην κατάκτηση του νησιού με σημαντικό αριθμό ανδρών. Σε αυτά πρέπει να προσθέσουμε και τον φόβο των ντόπιων και ως ένα βαθμό και την αδυναμία τους να παρέμβουν στις αλλαγές που προκαλούσαν οι βενετικές παροχές γαιών του νησιού σε ξένους, στον έλεγχο που ασκούσαν οι Βενετοί μέσω της γραφειοκρατικής διοίκησης και φυσικά στις εκτεταμένες αλλαγές που επιχείρησε η βενετική διοίκηση σχετικά με το Κάστρο του νησιού και τη μεταφορά της πρωτεύουσας.

Οι εντάσεις ήταν αναμενόμενες, καθώς οι ντόπιοι προσπάθησαν με κάθε τρόπο να περιφρουρήσουν τα συμφέροντά τους και να αποκλείσουν τους επήλυδες. Στα *Πρόνομια της Κοινότητας της Αγίας Μαύρας*, το 1685 οι ντόπιοι απαγόρευαν τη συμμετοχή στην ενοικίαση των φόρων σε άτομα από την Κρήτη, τα άλλα Ιόνια νησιά, καθώς και σε άτομα ιταλικής προέλευσης και προσπάθησαν να περιορίσουν την εγκατάσταση στο νησί ατόμων από τα γειτονικά νησιά, η οποία επιτρεπόταν

DURSTELLER (επιμ.), *A Companion to Venetian history 1400-1797*, Brill: Λάιντεν, 2013, σελ. 205.

⁵³ ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ, «Ταυτότητες και ετερότητες: η πολεμική ελίτ στη βενετική περιφέρεια, 17ος - 18ος αι.», στο ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Πόλεμος, Κράτος*, σελ. 442-3.

⁵⁴ GRIMANI, *Relazioni*, σελ. 45.

μόνο μετά από έγκριση του Συμβουλίου του νησιού⁵⁵. Ωστόσο το 1754, στο αστικό συμβούλιο του νησιού, συμμετείχαν επιφανείς οικογένειες επήλδων, οι Παντελούκα, Πατρίκιοι, Νέγρη, Τσαρλαμπά κ.ά.⁵⁶, ενώ, όπως είδαμε και από τις απογραφές του β' μισού του 18ου αι. που παρουσιάσαμε παραπάνω, τα απαγορευτικά μέτρα για εγκατάσταση επήλδων αποδείχθηκαν ατελέσφορα.

Παρότι και οι κάτοικοι των χωριών του ΝΑ τμήματος του νησιού -θα πρέπει εδώ προφανώς να εννοήσουμε τις κοινότητές τους- πέτυχαν απαγορεύσεις σε βάρος Κεφαλλονιτών και Ιθακησίων σχετικά με την καλλιέργεια και βοσκή στο Μεγανήσι⁵⁷, η Βενετία, όπως προαναφέραμε, παραχώρησε τελικά τα δημόσια κτήματα και τη δεκάτη του Μεγανησίου στους Χιώτες. Βέβαια, ισχυρές οικογένειες από την περιοχή συμμετείχαν στις υπενουκιάσεις αυτών των προσόδων στις οποίες προχώρησαν πολύ γρήγορα οι Χιώτες. Για παράδειγμα, η οικογένεια Κονιδάρη από την πόλη του νησιού με ισχυρές σίγουρα διασυνδέσεις με το γένος της σε χωριά του νότιου τμήματος της Λευκάδας, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, τουλάχιστον κατά το α' μισό του 18ου αι., είχε ενεργό ρόλο σε αυτές τις διαδικασίες. Η συνεργασία της στα μέσα του 18ου αι. με τον σινιόρ Μπαστιάνο Πατρίκιο, εκπρόσωπο ισχυρών οικογενειών επήλδων, όπως των Σεττίνη και Περούλη-Μάκολα, αλλά και η ρήξη με τον Πατρίκιο αναδεικνύει το εύρος και τους περιορισμούς μέσα στους οποίους ντόπιοι με διαπραγματευτική ισχύ μπορούσαν να δράσουν σε σχέση με ισχυρές οικογένειες επήλδων⁵⁸. Μια εμπειρισματομένη μελέτη σχετικά με τις διαμάχες για τη γη στις οποίες ενεπλάκησαν κοινά χωριών που διεκδικούσαν γαίες από επιφανείς επήλδους, όπως οι Σφακιώτες από τους Περούλη-Μάκολα-Μαστίνη⁵⁹, ο Άγιος Πέτρος από

⁵⁵ ΜΑΧΑΙΡΑΣ, *Η Λευκάς*, σελ. 44.

⁵⁶ EUGÈNE RIZO RANGABÉ, *Livre d'or de la noblesse ionienne*, I (Corfu), Αθήνα, 1925, σελ. 288.

⁵⁷ ΓΑΚ-ΑΝΛ, Αναγραφές-Καταστιχώσεις, 01.06.030, κατάστιχο αρ. 22 (Μεγανήσι). Διαταγή του Φρ. Μοροζίνη, 7 Οκτωβρίου 1684.

⁵⁸ ΛΑΖΑΡΗ, «Μεγανήσι», σελ. 105-106.

⁵⁹ Δημόσιες γαίες στην περιοχή των Σφακιωτών, καθώς και σε άλλες περιοχές του νησιού και στην απέναντι ακτή παραχωρήθηκαν αρχικά στους Ιωάννη Μαντέλο και Βερνάρδο Μάκολα, Αθηναίους, για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στο βενετικό κράτος. Μετά από θανάτους και μέσα από επιγαμίες, οι γαίες αυτές κατέληξαν στους Περούλη-Μαστίνη συγκροτώντας το αντίστοιχο φέουδο, ενώ ως διαχειριστής-αντιπρόσωπος εμφανίστηκε ο Κεφαλλονίτης Σεβαστιανός Πατρίκιος, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Φεουδαλικές καταστιχώσεις στη Λευκάδα (18ος αι.)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού πολιτισμού «Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.»*, Αθήνα, 1996, σελ. 119-129. Ο ΙΔΙΟΣ, «Το φέουδο και οι αλυκές της Λευκάδας: φορείς ανατροπής ή συνέχειας για τις τοπικές ισορροπίες;», *Πρακτικά Θ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Α', Παξοί, 2014, σελ. 83-93.

τους Δε Τζόρτζη⁶⁰, η Κατούνα από τους Δοξαράδες⁶¹, θα αποκάλυπτε ενδιαφέρουσες πτυχές της σχέσης ντόπιων-επήλδων, των δυνατοτήτων και των επιλογών που κάθε μία από τις πλευρές διέθετε και αξιοποιούσε.

Το πώς έβλεπαν κάποιοι από τους επήλδους τις δυνατότητες που πρόσφερε το νησί της Λευκάδας, μας δείχνει ως ένα βαθμό, -καθώς η γνώση μας περιορίζεται από τις σιωπές και τις ελλείψεις των τεκμηρίων-, και η περίπτωση της οικογένειας Παντελούκα. Το 1690, σχεδόν αμέσως μετά τη συγκρότηση του αστικού συμβουλίου του νησιού, ο Χρήστος Παντελούκας μαζί με άλλες 11 οικογένειες από την Πρέβεζα υπέβαλλαν αίτημα για ένταξή τους στην αστική κοινότητα του νησιού⁶². Δεν γνωρίζουμε την έκβαση του αιτήματος, ούτε διαθέτουμε πληροφορίες για τον ίδιο τον Χρήστο Παντελούκα, εκτός από κάποιες δοσοληψίες της χήρας του το 1711, μέσα από αναφορές στο νοταριακό αρχείο του νησιού. Γνωρίζουμε όμως καλύτερα τον αδελφό του, κυρ Τριαντάφυλλο Παντελούκα, μέσα από τη διαθήκη του το 1687⁶³. Σύμφωνα με αυτήν, ο γιος του Μανόλης, από την πρώτη πεθαμένη πλέον σύζυγό του, κληρονόμησε την αρκετά σημαντική περιουσία του, με την υποχρέωση να παντρεύει την αδελφή του Αντζουλιά, ενώ σε περίπτωση αποβίωσης και των δύο τους, σε χωριστό κωδικέλλο, προβλεπόταν η επιστροφή της περιουσίας στο γένος του διαθέτη, στον αδελφό του Χρήστο και στις αδελφές του, παντρεμένες όλες. Ανάμεσα στους τρεις εκτελεστές της διαθήκης συναντάμε και τον γαμπρό του, τον κυρ Αθανάση Νέγρη, που καταγόταν κι αυτός από τη Στερεά. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της διαθήκης, η ακίνητη περιουσία του Τριαντάφυλλου στο νησί είχε συγκροτηθεί από αγορές από ντόπιους και Τούρκους, από παραχωρήσεις από τη βενετική διοίκηση, αλλά και από το «λιγάτο» της δεύτερης γυναίκας του από το Φρόνι. Από τις δραστηριότητές του αναδεικνύεται ένας έμπορος με εμβέλεια δράσης μέχρι και τη Βενετία, ένας δεκατιστής

⁶⁰ EFI ARGYROU & SEVASTI LAZARI, «Les pratiques emphyteotiques et leur rôle à la formation sociale et économique des îles ioniennes pendant l'occupation venitienne», στο ROSA CONGOST & PABLO F. LUNA (επιμ.), *Agrarian Change and Imperfect Property. Emphyteusis in Europe (16th to 19th centuries)*, Brepols, 2018, σελ. 303-304 ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΟΡΤΗΣ, *Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Λευκάδας, 1684-1774 (γαιοκτησία, γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, φορολογικό σύστημα, εμπόριο και ναυτιλία)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: Αθήνα, 1992, σελ.33-34.

⁶¹ Ο Μαρίνος Δοξαράς με την ιδιότητα του καντζιλιέρη του Ανώτατου Προνοητή το 1791 ξαναπάνει τη δίκη κατά των χωρικών της Κατούνας που εκκρεμούσε από το 1749 και είχε κινήσει ξανά ο ίδιος το 1781. Τις ισχυρές διασυνδέσεις του με τη βενετική διοίκηση και το γεγονός ότι κανένας δεν τολμούσε να του αντιπαρατεθεί σχολιάζουν οι χωρικοί σε διάβημά τους το 1792, βλ. ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Παναγιώτης-Μαρίνος Δοξαράς», *Πρακτικά ΙΕ' Συμποσίου. Γιορτές Λόγου και Τέχνης (Λευκάδα, 3-5 Αυγούστου 2009). Οι αφανείς της Λευκαδίτικης Ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών: Αθήνα, 2010, σελ. 119-120.

⁶² ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, *Το αρχείο των βενετών προβλεπτών της Πρέβεζας*, σελ. 225.

⁶³ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Demetrio Montasanto, Πρωτόκολλο 3, φφ. 8r-15r (2 και 7 Ιανουαρίου 1687, διαθήκη και κωδικέλλο, αντίστοιχα).

προϊόντων φυσικής και ζωϊκής παραγωγής⁶⁴ και ένας δανειστής που προτιμούσε τη χορήγηση δανείων με σημάδι/αμανάτι. Μία τυπική θα έλεγε κανείς περίπτωση εμπόρου-δανειστή σε μια εποχή στην οποία τα όρια ανάμεσα στο εμπορικό και το τοκογλυφικό κεφάλαιο ήταν δυσδιάκριτα⁶⁵. Τη δεύτερη δεκαετία του 18ου αι., η μοναδική πλέον κληρονόμος του, αφού ο γιος του είχε πεθάνει, η κόρη του Αντζουλιά, παραχώρησε τμηματικά έναντι διηνεκούς καταβολής *λιβέλου* οικόπεδα σε επήλυδες που κατέφθαναν στην πόλη του νησιού, προκειμένου να φτιάξουν σπίατα ή κάποιο εργαστήρι. Με τον ίδιο τρόπο προσέφερε γη και στους συναδελφούς ιερείς της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου -στην οποία κτήτορας ήταν και ο πατέρας της- το 1723 και το 1725, για να χτιστεί η εκκλησία και μια δεκαετία αργότερα στην εκκλησία των Τριών Ιεραρχών, στην οποία αφιέρωσε και άλλα περιουσιακά στοιχεία. Πρόκειται για μέρος της πατρικής περιουσίας στην πόλη του νησιού που ο πατέρας της είχε αποκτήσει και ο ίδιος με τη μορφή *λιβέλου* από τον Αγγελή Σουμίλα, έναν άλλο έπηλυ.

Η διαδικασία που ακολούθησε η Αντζουλιά δεν ήταν η εξαιρέση. Το ίδιο έκαναν ντόπιοι και ξένοι στους οποίους το βενετικό δημόσιο είχε παραχωρήσει με τη μορφή διηνεκούς παραχώρησης *λιβέλου* εκτάσεις γης από τα δημόσια κτήματα που απέκτησε μετά την αναχώρηση των Οθωμανών. Επομένως, ο ρόλος των επήλυδων, ιδιαίτερα όσων έλαβαν σημαντικές εκτάσεις γης στη νέα πόλη του νησιού, όπως ο Αγγελής Σουμίλας από την Ήπειρο, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους, ήταν σημαντικός⁶⁶. Αυτό γιατί αφορούσε τη διαδικασία μέσα από την οποία διαμορφώθηκε ο αστικός ιστός της πόλης του νησιού, που ήταν συνδεδεμένος και με την ιδιότητα του πολίτη, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις ίσχυαν για τη Λευκάδα ως προς την επέκταση της ιδιότητας αυτής και στην ύπαιθρο⁶⁷.

⁶⁴ ΧΟΡΤΗΣ, *Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Λευκάδας*, σελ. 237 κ.εξ. Ωστόσο ο χαρακτήρας των λευκαδίτικων ναυτιλιακών-εμπορικών δραστηριοτήτων δεν έχει συστηματικά μελετηθεί, σε αντίθεση με αυτόν της Κέρκυρας, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Κοινωνία και Οικονομία στο βενετικό "Κράτος της Θάλασσας": οι Ναυτιλιακές Επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, Πεδίο: Αθήνα, 2013.

⁶⁵ Για τη σχέση τοκογλυφικού και εμπορικού κεφαλαίου, ΣΙΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Ερμής: Αθήνα, 1988, σελ. 52-55. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο: Αθήνα, 1983, σελ. 79-91. Για τον χαρακτήρα του εμφανιζόμενου στα αγροτικά συμβόλαια κεφαλαίου στη Λευκάδα, EUSTATHIA ARGYROU, *Les baux ruraux dans l'île Ionienne*, Thèse de doctorat, Université de Paris I-Panthéon-Sorbonne: Παρίσι, 1996, σελ. 367-372.

⁶⁶ EFI ARGYROU & SEVASTI LAZARI, «The military elite as factor of identity in the Ionian border between the Venetian and the Ottoman State: Lefkada, 1684-1797», *Mediterranean Chronicle* 8 (2018), σελ. 175-7.

⁶⁷ Στη Λευκάδα η μακρόχρονη οθωμανική κατοχή απέτρεψε τη δημιουργία εξουσιαστικών μορφωμάτων που θα μπορούσαν να επαίρονται για την αριστοκρατική τους καταγωγή. Η βενετική διοίκηση εξάλλου το β' μισό του 18ου αι. προχώρησε σε διεύρυνση του δικαιώματος του πολίτη σε οικογένειες της υπαίθρου, χωρίς τους περιορισμούς που ίσχυαν στα άλλα νησιά. ΜΑΧΑΙΡΑ, *Η Λευκάς*, σελ. 117-129. Για τις συνδηλώσεις ευγένειας που συνοδεύουν την

Από τη συμπεριφορά των επήλδων που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα στον τομέα των αγροληψιών διαπιστώνουμε ότι οι επιλογές τους επηρεάζονταν σε σημαντικό βαθμό από την καταγωγή τους, αλλά και από τις σχέσεις τους με το βενετικό κέντρο. Οι ευγενείς Δετζόρζη, με καταγωγή από την Κρήτη, λιβελατάριοι του κάμπου της Βασιλικής, παρέμειναν σταθεροί σε παραδοσιακές νοοτροπίες εισπράττοντας *σημείο λιβέλου* (αποδεικτικό ψιλής κυριότητας) από τους άμεσους καλλιεργητές. Αντίθετα, οι αρματολοί Σουμίλα από την Ήπειρο, προτιμούσαν την είσπραξη μεγάλων χρηματικών ποσών ως *χάρισμα*, αλλά και προκαταβολική είσπραξη ενοικίων και δανειών⁶⁸, πρακτικές που οφείλονταν και στην εμπλοκή τους σε εμποροναυτικές δραστηριότητες⁶⁹. Εν γένει, οι φεουδαλικού τύπου λογικές και συμπεριφορές, όπως η απαίτηση *σημείου λιβέλου* ή ακόμη και η σπάνια χρήση του όρου *αγγραεία*, αφορούσαν επήλδους προερχόμενους από φεουδαλικά κοινωνικο-οικονομικά περιβάλλοντα⁷⁰. Ορισμένοι από αυτούς τόνιζαν τον τόπο προέλευσής τους, την Κρήτη ή τη Χίο, προκειμένου να αντλούν κύρος από τους τίτλους ευγενείας, που είχαν αποκτήσει εκεί οι οικογένειές τους⁷¹. Αναδεικνύεται λοιπόν μια συμπεριφορά που κινείται ανάμεσα σε οικονομικές λογικές με φεουδαλικού τύπου χαρακτηριστικά και σε εμπορευματικού τύπου, όπως αυτές που προωθούσε η Γαλινοτάτη⁷².

Η συνύπαρξη αυτών των νοοτροπιών και συμπεριφορών οφειλόταν όχι μόνο στη γεωγραφική και κοινωνική προέλευση των επήλδων, αλλά και στον βαθμό εμπλοκής τους στους διάφορους τομείς της οικονομίας. Καθώς η αγροτική παραγωγή είτε ως πρόσοδος (έγγειος ή φορολογική) είτε ως υποκατάστατο τόκου (αντίχρηση-υποθήκες «α γόδις») αποτελούσε την κινητήρια δύναμη του εμπορικού κεφαλαίου, ακόμη και οι προσκολλημένοι στη νοοτροπία του εισοδηματία μεγαλογαιοκτήμονα εμπλέκονταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στις οικονομικές εξελίξεις.

Είναι φανερό λοιπόν ότι οι επήλδους δεν περιορίζονταν μόνο στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας ως κάτοχοι αγροτικών αγαθών, αλλά έπαιζαν σημαντικό ρόλο και στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας. Με την

ιδιότητα του πολίτη και τις διαφορές από νησί σε νησί, ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Το ιστορικό “απόβαρο” της Επτανήσου Πολιτείας», *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, σχεδιασμός και επιμ. έκδοσης Αλίκη Νικηφόρου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων: Αθήνα, 2008, σελ. 20.

⁶⁸ ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ, «Αγροληπτικές σχέσεις στη Λευκάδα του 18ου αιώνα», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού*, σελ. 304-305.

⁶⁹ ARGYROU & LAZARI, «The military elite», σελ. 177-178.

⁷⁰ ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ, «Η γαιοκτητική ελίτ στη Λευκάδα το 18ο αιώνα», *Πρακτικά Θ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, σελ. 249-267.

⁷¹ ΑΡΓΥΡΟΥ, «Ταυτότητες και ετερότητες», σελ. 445-446. Για την πορεία συγκρότησης και εξέλιξης της τάξης των ευγενών στην Κέρκυρα, ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΠΑΚΗΣ, «Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ' αιώνα», *Τα Ιστορικά* 3 (1985), σελ. 95-125.

⁷² ΑΡΓΥΡΟΥ, «Η γαιοκτητική ελίτ», σελ. 253-255.

απόκτηση δημόσιας γης, καλλιεργήσιμης και οικήσιμης, κτισμάτων-εργαστηρίων και δημοσίων εσόδων δεν αποκτούσαν μόνο τον έλεγχο των καλλιεργειών, αλλά και της βιοτεχνικής δραστηριότητας (ανεμόμυλοι, νερόμυλοι, νεροτριβή, ελαιοτριβεία, φούρνοι, εργαστήρια κ.ά.) και της εμπορίας.

Στην περίπτωση της δημοπράτησης των αλυκών και του ιχθυοτροφείου του νησιού, οι ντόπιοι βρέθηκαν μπροστά στον ισχυρό ανταγωνισμό των επήλυδων, Δημήτριου Περούλη - Βερνάρδου Μάκολα, που, εκτός των άλλων, ήταν κάτοχοι και παραχωρήσεων δημοσίων γαιών στο νησί και στην ευρύτερη περιοχή, όπως είδαμε παραπάνω. Μετά τον θάνατο του δεύτερου το 1731, η εκμετάλλευση των παλαιών αλυκών, στις οποίες προστέθηκαν και οι νέες αλυκές, και του ιχθυοτροφείου πέρασε αποκλειστικά στον Περούλη⁷³, ενώ οι ντόπιες οικογένειες των Πετριτσόπουλων, Σπάθα, Ψωμά, που αρχικά συμμετείχαν στην εκμετάλλευσή τους, παραγκωνίστηκαν και στη θέση τους ανέλαβαν ως αντιπρόσωποι του Περούλη επήλυδες από την Κεφαλονιά, οι Φραντζήδες και οι Τυπάλδοι. Από τα μέσα του 18ου αι. και προΐουσης της οικονομικής κάμψης της Βενετίας, κάποιοι από τους ενδιάμεσους ισχυροποιήθηκαν και ανέλαβαν την υπενοκίαση αυτών των προσόδων και την εμπορία τους, όπως οι Φραντζήδες τις νέες αλυκές και οι Πετριτσόπουλοι, που επανέκαμψαν, τις παλιές. Σε αυτούς προστέθηκε και ο Σεβαστιανός Πατρίκιος, που είχε έντονη ανάμιξη και στην εκμετάλλευση του «φέουδου» των Περούλη-Μαστίνη⁷⁴.

Η παρουσία του Πατρίκιου και η σχέση του με τους Αλεάνδρη (επήλυδες) και Χαλικιόπουλους (ντόπιους) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εμφάνισης και ισχυροποίησης ενός νέου ενδιάμεσου στρώματος. Το στρώμα αυτό εκμεταλλεύτηκε τις δυνατότητες που παρείχε η συμμετοχή σε σημαντικά αξιώματα και διοικητικούς ρόλους στο βενετικό κράτος, σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο, και τις ευκαιρίες που απέρρεαν από γαμήλιες συμμαχίες.

⁷³ Ο Δημήτριος Περούλης, μεγαλέμπορος αθηναϊκής καταγωγής, συνέχισε στη Βενετία την εμπορική παράδοση της οικογένειάς του και αναδείχθηκε σε σημαντικό επιχειρηματικό παράγοντα της Βενετίας. Συνδύασε εμπορικές και εφοπλιστικές δραστηριότητες με την εκμετάλλευση και εμπορία δημοσίων προσόδων (αλυκές, ιχθυοτροφείο Λευκάδας), μονοπώλια αλατιού στη Λομβαρδία και το Πιεμόντε και καπνού στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας. Παρά τις επιτυχίες του, η Βενετία δεν ανταποκρίθηκε στις νέες επιχειρηματικές ιδέες που προωθούσε στο πλαίσιο των διεθνών αλλαγών του τρόπου διεξαγωγής του εμπορίου και μεταφορών, όπως η μείωση των φόρων και η αύξηση του όγκου των ανταλλαγών. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Η Βενετία της θάλασσας», στο ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΖΑΜΤΖΗΣ & ΤΖΕΛΙΝΑ ΧΑΡΑΛΥΤΗ (επιμ.), *Οι Έλληνες και η Θάλασσα*, Μέλισσα: Αθήνα, 2004, σελ. 282.

⁷⁴ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Το φέουδο και οι αλυκές», σελ. 83-93. Ο ΙΔΙΟΣ, «Το ιχθυοτροφείο της Λευκάδας τον 18^ο αιώνα», *Πρακτικά Η' Πανιονίου Συνεδρίου*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών: Κύθηρα, 2009, σελ. 264.

Έτσι κατάφερε να αποκτήσει σημαντική ακίνητη περιουσία στο νησί και στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, χωρίς να διστάσει να υπερασπιστεί τα συμφέροντά του ακόμη και με τη χρήση βίας μέσω ένοπλων σωμάτων⁷⁵.

Άλλο τυπικό δείγμα αυτής της νέας ομάδας ήταν ο Παναγιώτης-Μαρίνος Δοξαράς, γιος του Νικολάου Δοξαρά του Παναγιώτη, του γνωστού ζωγράφου που είχε ανταμειφθεί με παραχώρηση γαιών στο νησί για τις υπηρεσίες τις δικές του και του πατέρα του Παναγιώτη Δοξαρά του Νικολάου. Η πορεία του Μαρίνου Δοξαρά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις δυνατότητες που ανοίγονταν σε αυτήν την ενδιάμεση ομάδα και στον τρόπο με τον οποίο τις αξιοποίησε. Το 1783 συμμετείχε στη βενετική αποστολή για την επίλυση των διαφορών του βενετικού κράτους με τις χώρες της Μπαρμπαριάς. Με βάση το ημερολόγιο που συνέταξε κατά παραγγελία του Andrea Querini, αρχηγού της αποστολής, διαγράφεται η προσωπικότητα του Μαρίνου, ενός ατόμου που υπήρξε κοινωνός του Διαφωτισμού. Στη συνέχεια υπηρέτησε ως υψηλόβαθμος υπάλληλος, συνήθως καντζηλιέρης διαφόρων βενετών αξιωματούχων της περιοχής (του Πρεβεδούρου της Πρέβεζας 1786-87, του Ανώτερου Προνοητή της Λευκάδας το 1791). Με αυτήν του την ιδιότητα ενεπλάκη σε διενέξεις τόσο με το Κοινό της Πρέβεζας όσο και με κατοίκους της Κατούνας, ενώ κατάφερε να συγκεντρώσει επαρκείς οικονομικούς πόρους, ώστε να δανείσει το βενετικό δημόσιο στην Κέρκυρα στο τέλος της βενετικής κυριαρχίας. Το 1801 απέκτησε τον τίτλο του ιππότη στη Λευκάδα και υπηρέτησε ως Επιτετραμμένος της Επτανήσου Πολιτείας από τη Βενετία όπου είχε ήδη εγκατασταθεί, αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για τις εκεί δραστηριότητές του⁷⁶.

Η περίπτωση των Settini είναι διαφορετική, καθώς πρόκειται για επήλυδες με βενετική καταγωγή. Το 1690 ο πατριάρχης της οικογένειας, Domenico Settini από τη Βενετία, εγκαταστάθηκε στο Κάστρο του νησιού με την ιδιότητα του φαρμακοποιού. Η οικογένεια Settini κατάφερε να αποκτήσει ισχυρά οικονομικά ερείσματα στο νησί, διατηρώντας τις οικονομικές, κοινωνικές διασυνδέσεις τόσο με τη γενέτειρά της, τη Βενετία, όσο και με την Κέρκυρα, όπου διέμεναν και δραστηριοποιούνταν μέλη της και με την οποία τη συνέδεαν και γαμήλιοι δεσμοί. Αν και οι δραστηριότητες της οικογένειας δεν έχουν τύχει ενδελεχούς μελέτης, φαίνεται ότι αξιοποίησε τις δυνατότητες που ανοίγονταν για εμποροναυτιλιακές δραστηριότητες, χωρίς να εγκαταλείπει και τις παραδοσιακές δραστηριότητες φεουδαλικού τύπου. Οι ρόλοι τούς

⁷⁵ MARCO FOLIN, «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana e società ionia nella seconda metà del Settecento», *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, Βενετία, 1992, σελ. 333-347 με το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας του Σεμπασιάνου Πατρίκιου· ΡΟΔΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ, «Συμβολή στην προσωπογραφία του Ιονίου. Η οικογένεια Αλεάνδρη και ο ανταποκριτής του Ρήγα Λαυρέντιος (18ος-19ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), σελ. 227-292.

⁷⁶ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Παναγιώτης-Μαρίνος Δοξαράς», σελ. 109-126.

οποίους μοιράζονταν οι γιοι του Domenico, Αντώνιος και Μάρκος, ήταν χαρακτηριστικοί: ο πρωτότοκος, μετά τον θάνατο του πατέρα, κατέστη αρχηγός της διευρυμένης οικογένειας και ανέλαβε ρόλους φεουδάρχη εισοδηματία, με τίτλο ευγενείας (καβαλιέρ), ενώ ο δεύτερος, ο νεότερος, ανύπανδρος, μάλλον σπουδασμένος, ταξίδευε ασχολούμενος με επιχειρηματικές δραστηριότητες, (ναυτιλία και εμπόριο μακρινών αποστάσεων), ενώ διέθετε και σημαντικά αστικά περιουσιακά στοιχεία. Τηρουμένων των αναλογιών, το ίδιο σχήμα διαιώνισε και η οικογένεια του Αντωνίου· ο πρωτότοκος γιος του, ο Domenico, έλαβε τίτλο ευγενείας (καβαλιέρ) και ακολούθησε την πορεία του πατέρα του, ένας άλλος αδελφός, ο Νικολέτος, ακολουθώντας τα χνάρια του θείου του Μάρκου, ενεπλάκη στον τριτογενή τομέα, ενώ ένας τρίτος, ο Πέτρος, σπούδασε στο εξωτερικό και έφερε τον τίτλο του δόκτορα⁷⁷.

Είναι σίγουρο ότι η γνώση της ιταλικής γλώσσας, αρχικά προνόμιο κάποιων επήλυδων, τους επέτρεπε προνομιακή πρόσβαση και συμμετοχή σε εκείνα τα επίπεδα της διοίκησης, που απαιτούσαν τη γνώση της, από την επίλυση διαφορών σε αιρετοκρισίες μέχρι την ανάληψη συγκεκριμένων αξιωματών. Τη γνώση της βέβαια επεδίωξαν και όσοι ντόπιοι επιθυμούσαν να αναλάβουν κάποια από αυτά τα αξιώματα, όπως ο Γεώργιος Ζαμπέλης, ένας ντόπιος λόγιος που το 1733 κατάφερε να οριστεί νοτάριος της πόλης και να ανταγωνιστεί επάξια τους επήλυδες συναδέλφους του⁷⁸. Τα ποσοτικά δεδομένα του πρώτου μισού του 18ου αναφορικά με τους επιστήμονες του νησιού, σύμφωνα με τα οποία 15 από τους 32 προέρχονταν από οικογένειες επήλυδων, είναι δηλωτικά της πλεονεκτικής θέσης στην οποία βρισκόταν αρχικά οι τελευταίοι⁷⁹.

Δεν βρίσκονταν όμως όλοι οι επήλυδες σε προνομιακή θέση και οι δυσκολίες ήταν περισσότερες για όσους έρχονταν στο νησί χωρίς ιδιαίτερους πόρους ή βρίσκονταν μόνοι τους μπροστά σε μια αιφνίδια δυσμενή αλλαγή στη ζωή τους. Και σε αυτές όμως τις περιπτώσεις αναπτύσσονταν στρατηγικές επιβίωσης, ατομικές ή συλλογικές. Θα αρκεστούμε σε μερικά παραδείγματα που εικονογραφούν κάποιες από τις δυσκολίες, που είναι μεγαλύτερες, όταν πρόκειται για ανήλικους και για γυναίκες.

Το 1714, ο Θεοδωής του ποτέ Μιχάλη Κατζίγιάννη, ανήλικο παιδί 15 ετών, ορφανό και από τους δυο γονείς, προσλήφθηκε ως ψυχοπαίδι από τον κυρ Θεμελή Δημουλό, Γιαννιώτη. Με τη συγκατάθεση του θείου του και ενός δεύτερου

⁷⁷ ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ «Γυνακεία οπτική μιας αρχοντικής οικογένειας», *Τα Ιστορικά* 59 (2013), σελ. 424-429· ARGYROU & LAZARI, «The military elite», σελ. 170-3.

⁷⁸ ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ, «Γεώργιος Ζαμπέλης, 18ος αι.- Νίκος Κατηφόρης 20ός αι.: Η εκφορά του λόγου και οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί δύο Λευκαδίων με νομικές επαγγελματικές δραστηριότητες», *Πρακτικά ΙΔ' Συμποσίου. Οι αφανείς*, σελ. 84.

⁷⁹ ΠΑΝΟΣ Γ. ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950*, Αθήνα 1994.

ξαδέλφου του, παραχώρησε στον ψυχοπατέρα του την επικαρπία της περιουσίας του στο Καλλιγόνι⁸⁰. Τρία χρόνια μετά και λίγο πριν ο Θωδωρής ακολουθήσει τη γατέρα της Γαληνοτάτης εξουσιοδότησε έναν πρώτο ξάδελφό του, προκειμένου να ανακτήσει το γήμυρο του τεσσάρων κάδων χωραφιού του στο Καλλιγόνι⁸¹. Εννιά χρόνια αργότερα το 1726, ένας συνονόματός του, παπάς, διεκδικούσε έναν σπιτότοπο στο Καλλιγόνι, τόπο όπου πολλοί Πρεβεζάνοι είχαν λάβει παραχωρήσεις. Ο σπιτότοπος είχε πουληθεί από συγγενή του, που έφερε το ίδιο όνομα με τον συγγενή που αναφέρεται στην πράξη του 1714⁸². Αν δεχθούμε πως δεν πρόκειται για συμπτώσεις, παρακολουθούμε τη δύσκολη πορεία ενός επήλυδα, που όσο μας επιτρέπουν τα ντοκουμέντα, είχε αίσια έκβαση.

Αν η επιβίωση ήταν δύσκολη για τις ντόπιες χήρες, ήταν ακόμη πιο δύσκολη για τις ξένες. Η κυράτζα Χριστίνα, χήρα του ποτέ Ευθύμη Σοφού με τρία παιδιά, το 1719 αναγκάστηκε να δώσει τη θυγατέρα της ηλικίας επτά ετών για ψυχοπαίδα, επειδή δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες, αφού ο άντρας της είχε πεθάνει από πανούκλα. Μέσα από την καταγραφή του νοτάριου «μάλιστα οπού ήτανε φορεστήρος, ξένος από το νησί της Κεφαλονιάς» ανιχνεύεται ο βαθμός συνείδησης της δυσκολίας που συνόδευε την ιδιότητα του ξένου⁸³.

Σε άλλες περιπτώσεις αναδεικνύονται δομές οργάνωσης οικογενειών-νοικοκυριών, όπως οι αδελφοσύνες⁸⁴ και οι κοινότητες συναδελφών σε επίπεδο ενορίας, που λειτουργούσαν ως χώροι προστασίας και αλληλεγγύης. Το 1713 ο Γιώργος Κοντογιώργης του ποτέ Πολύδωρου από την Περατιά συμφώνησε με τον γαμπρό του, μισέρ Παναγιώτη Γαλιάτσο, να ζήσουν μαζί ωσάν αδέρφια. Έτσι, ο Γιώργος, που ήταν ορφανός και δεν είχε μέρος να κατοικήσει, έδωσε στον γαμπρό του ένα άλογο, ένα δαμάλι, ένα κακάβι και ένα ταψί για να δουλεύουν μαζί με την υποχρέωση του δεύτερου να τον ντύνει και να τον θρέφει⁸⁵. Οι Πρεβεζάνοι, αμέσως σχεδόν μετά την άφιξή τους στο νησί, ανέγειραν τον ναό της Αγίας Τριάδας στο Καλλιγόνι, ενώ το 1709 οι γαστάλδοι του Αγίου Μηνά, -Στεριώτες κάποιιοι από αυτούς, αν κρίνουμε από τα ονόματα-, εξέλεξαν αντιπρόσωπο με σκοπό να ζητήσει από το βενετικό δημόσιο την παραχώρηση ενός χωραφιού δίπλα στον ναό, ώστε να μπορέσει η εκκλησία να φτιάξει

⁸⁰ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Barbarigo, Πρωτόκολλο 4, φ. 125r (9 Ιουνίου 1714).

⁸¹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Barbarigo, Πρωτόκολλο 5, φφ. 15v-16r (3 Μαΐου 1717).

⁸² ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Carvela, Πρωτόκολλο 5, φ. 15r (27 Σεπτεμβρίου 1726).

⁸³ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Gavalla, Πρωτόκολλο 5, φφ. 17r-v (8 Νοεμβρίου 1719).

⁸⁴ ΑΡΙΓΥΡΟΥ, «Οι “αδελφοσύνες” στα νοταριακά έγγραφα: Πρόσκαιρες και ανανεούμενες», *Πρακτικά Συμποσίου ΙΕ΄ Συμποσίου «Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας»*. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας. Γιορτές Λόγου και Τέχνης (Λευκάδα, 18-20 Αυγούστου 2010), Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών: Αθήνα, 2011, σελ. 127-162.

⁸⁵ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Vincenzo Gaetani, Πρωτόκολλο 3, φ. 26 (13 Σεπτεμβρίου 1713).

«περίγυρο και κοιμητήρια» και να μπορέσουν και «οι συναδελφοί οπού το περισσότερο μέρος είναι Στεριώτες και ξένοι χωρίς σπίτια εις ετούτον τον τόπον να χτίσουνε σπίτι δια να κατοικήσουν εισε όφελος της εκκλησίας»⁸⁶.

Οι επιλογές τους σχετίζονταν φυσικά και με την κοινωνική τους θέση και τις δυνατότητες που απέρρεαν από αυτήν. Αξίζει να δούμε πώς αξιοποίησαν τις δυνατότητες που τους προσέφερε το κληρονομικό και εθιμικό δίκαιο δύο οικογένειες επήλδων με διαφορετική θέση στην κοινωνική πυραμίδα. Η οικογένεια Τζαρλαμπά, με οικογενειακή μνήμη που ανάγεται στην Κρητική ευγένεια, θεωρούσε σημαντική τη διατήρηση της ακίνητης περιουσίας στην οικογένεια. Έτσι τα αδέρφια, σιορ Νικολός και Αλεξανδρής Τζαρλαμπάς, ενεργώντας και για όνομα του αδελφού τους Ζάχου, φρόντισαν να παραλάβουν από τον σύζυγο της αδελφής τους που πέθανε χωρίς απογόνους, τον σιορ Παναγιώτη Σέρβο, την προίκα που του παρέδωσαν κατά τον γάμο, σύμφωνα με το προικοσύμφωνο, εκτός από τα 10 τζεκίνια που η αδελφή τους τού άφησε με διαθήκη της⁸⁷. Την ίδια φροντίδα για τις «ρίζες», για το γένος, την προτεραιότητα στους άρρενες απογόνους και μόνο ελλείπει αυτών σε θήλεις διαπιστώνουμε και στη διαθήκη του σιορ Αλέξανδρου Τζαρλαμπά⁸⁸. Σε αντίθετη κατεύθυνση όμως κινήθηκε με τη διαθήκη του ο έμπορος, Δήμος Σουλάτζος από τη Στεριά από το Μερδενίκο (σήμερα χωριό Παναγούλα), ο οποίος προσπάθησε όχι μόνο να διασφαλίσει τη διαβίωση της γυναίκας του με σπίτι και εισοδήματα από αμπέλια, αλλά και να την προστατεύσει με ρητή σχετική δήλωση από το γένος του⁸⁹.

⁸⁶ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Barbarigo, Πρωτόκολλο 2, φφ. 70v-71r (28 Δεκεμβρίου 1709).

⁸⁷ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zorzi Barbarigo, Πρωτόκολλο 7, φ. 50r (6 Αυγούστου 1725).

⁸⁸ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Giorgio Zambeli, Πρωτόκολλο 4, φφ. 26v-27r (10 Ιουλίου 1743): «να πηγαινει από κληρονομίαν εις κληρονομίαν εις αρσενικό και μην όντας αρσενικό Τζαρλαμπάς ετότε να πηγαινει εις τα θηλυκά οπού γεννιώνται από Τζαρλαμπά αδελφούς. Και λείποντας από το γένος και από την ρίζαν των αρσενικών αδελφών μου να πηγαινει εις την αδελφήν μου εις την Κατούναν και εις τα παιδιά της ποτέ αδελφής μου».

⁸⁹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Vincenzo Gaetani, Πρωτόκολλο 1, φ. 1v (27 Σεπτεμβρίου 1710): «...και το αυτό αμπέλι και περιβόλι ανταμών με το σπίτι θέλω και τα αφήνω εις το μοναστήρι εις τον Αη Γιάννη τον Πρόδρομο εις το Λιβάδι και να υπόσκονται οι αυτοί πατέρες να δίνουν της γυναικός μου τον κάθε χρόνο κρασί βαρέλες δύο και στάρι τετάρτια έξι no.6, ώστε όπου ζει η αυτή γυναίκα μου και ακόμα να της φέρνουν το αυτό κρασί βαρέλες δύο και στάρι τετάρτια έξι no.6 να της το φέρνουν φράγκο εις το σπίτι της μέσα με χωρίς εδική της καμιά εξοδία και απεθανώντας της γυναικός και μην ευρίσκονται νοικοκυραίοι να είναι το αυτό κρασί και στάρι εις την άνωθεν εκκλησία του Αγίου Γιάννη. Είτα θέλω και αφήνω το σπίτι μου οπού είναι εις την Αμαξική της γυναικός μου ονόματι Ελένη και τηνε κάμω κυρά και νοικοκυρά εις το αυτό σπίτι με το νοικοκυράτο οπού είναι μέσα και να μην είναι πειρασμένη από το γένος μου και κανείς να μην ημπορεί να τηνε διαθέσει; μα με τούτο να παίρνει ένα ορφανό όποιον αγαπήσει δια το γεροκομίο της όξω από το γένος μου και από το γένος το δικό της και μην ήθελε κάμει την

Με την ίδια λογική, αυτή της διατήρησης της περιουσίας, κινούνταν οι επήλυδες του ανώτερου κοινωνικού στρώματος και όταν προσλάμβαναν γυναικείο και ανδρικό εργατικό δυναμικό, επιλέγοντας δουλεύτρα και δουλευτή και όχι ψυχοπαίδια, σε αντίθεση με τους ανήκοντες σε χαμηλότερο κοινωνικό στρώμα, που επέλεγαν ψυχοπαίδια⁹⁰.

Οι δυσκολίες όμως που αντιμετώπιζαν οι επήλυδες δεν ήταν πάντα οικονομικές. Αφορούσαν και κώδικες τιμής, το αξιακό σύστημα, όπως συμβαίνει στην παρακάτω περίπτωση, που έρχεται στην επιφάνεια με έμμεσο τρόπο κατά την εξέταση μιας υπόθεσης ενοικίασης δεκάτης στον ναό του Αγίου Σπυριδώνα στην Αμαξική της Λευκάδας το 1725⁹¹. Ο σιορ Νικολάκης Πολίτης από την Κοντάραινα από τη μια και ο Αθανάσης Μαραγγός μαζί με τον σύντροφό του Δημήτρη Πατίτζα από την άλλη είχαν προσφύγει σε αιρετοκρισία, εξαιτίας της διαφωνίας τους σχετικά με την είσπραξη της δεκάτης από μερικές οικογένειες φερμένες από τον Βάρνακα. Οι οικογένειες αυτές, δύο για την ακρίβεια, η οικογένεια του γέρου Θεοδωρή και του αδελφού του Γιώργου Δράκου, δούλευαν δύο χρόνια στην Κοντάραινα και έναν χρόνο στον Άγιο Πέτρο. Από μαρτυρίες κατοίκων μαθαίνουμε ότι δούλευαν ως σέμπροι σε χωράφια τους, *«εκάθονταν μέσα εις το χωριό μου και μάλιστα είχα σεμπριά εγώ με τον Γιώργη του Δράκου τόσο εις πρωιμιά ωσάν και εις οψιμιά εις τα χωράφια τα εδικά μου και άλλα μοριαρικά και αφεντικά οπού εδούλεψανε [...] μέσα εις το σύνορο του χωριού μου εις τον χρόνον τον απερασμένον.»*⁹², αλλά και σε χωράφια ενός από τους παραπάνω διαδίκους, του σιορ Νικολάκη Πολίτη: *«[...] εδούλευαν τα ζευγάρια τους και εσπέρνανε καλότατα χωράφια και μάλιστα εκείνα του σιορ Νικολάκη ωσάν ακόμα και χωράφια αφεντικά και αυτού έστεκαν κατοικημένοι μέσα εις τα σπίτια του αυτού σιορ Πολίτη σαν έχει και ποσεδέρει εις το χωριό Κοντάραινα.»*⁹³. Ωστόσο, τον Αύγουστο μήνα της προηγούμενης χρονιάς, αναγκάστηκαν να φύγουν από την Κοντάραινα και να μετακινηθούν στον Άγιο Πέτρο, *«άντζι τες απόκρες του αυγούστου εκείνον τον χρόνον οπού του επήραν την νύφη του γέρου Θεοδωρή ήταν ακόμα τα γεννήματα του απάνω εις το αλώνι του, και εις δυο τρεις ημέρες επήρε τα ρούχα του και τα γεννήματά του και εμίσεψε με τον αδελφόν του και φαμελιά τους όλοι και επήγαν και εκατοίκησαν εις το χωριό Αη Πέτρο εκεί όπου εις το παρόν να βρίσκονται »*⁹⁴. Ως

παρανοκλή ως είπα».

⁹⁰ ΑΡΙΓΥΡΟΥ, «Συστήματα εισροής», σελ. 56-57.

⁹¹ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Carvela, Filza diversa, φ. 104 (10 Αυγούστου 1725).

⁹² ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Carvela, Filza diversa, μαρτυρία Σπύρου Πεταλά του ποτέ Γιώργου από Κοντάραινα, φ. 104v (30 Αυγούστου 1725).

⁹³ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Carvela, Filza diversa, μαρτυρία Θεόδουλου Πεταλά του ποτέ Γιώργου από Κοντάραινα, φ. 109r (9 Σεπτεμβρίου 1725).

⁹⁴ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Carvela, Filza diversa, μαρτυρία Διαμαντή Πεταλά του ποτέ Γιώργου από Κοντάραινα, φ. 105r (30 Αυγούστου 1725).

αιτία για την ξαφνική τους αναχώρηση, ένας από τους παραπάνω δήλωσε «*μα αυτοί μου είπαν πως δεν μπορούν να υποφέρουν εις το αυτό χωριό με το να του επήραν τη νύφη του Θεόδωρη και δια τούτο εσηκώθη με τον αδελφόν του και επήγαν εις το χωριό Αη Πέτρο να κατοικήσουν*»⁹⁵. Η τιμή, η αξία των προσώπων ενώπιον της κοινότητας στην οποία ζούσαν, είχε διαρραγεί, οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να σηκώσουν την ντροπή και αναγκάστηκαν να φύγουν.

Αντί συμπερασμάτων

Μέσα από τις κατηγορίες που παρουσιάσαμε προσπαθήσαμε να αναδείξουμε την πολυμορφία των μετακινήσεων στο νησί της Λευκάδας κατά τον 18ο αι., τις δυνατότητες και τις προκλήσεις που ανοίγονταν μπροστά στους πιο προνομιούχους από τους επήλυδες, αλλά και κάποια από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι λιγότερο προνομιούχοι. Τη φρουρά του Κάστρου αποτελούσαν επήλυδες στρατιώτες που διέμεναν στο νησί όσο κρατούσε η θητεία τους, ενώ διάφοροι επαγγελματίες υποστήριζαν τη λειτουργία της φρουράς και τη διοίκηση του νησιού σε πρόσκαιρη αλλά και μόνιμη βάση. Επήλυδες δούλεψαν τη γη, έχτισαν σπίτια, ασχολήθηκαν με βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες, δημιούργησαν οικογένειες, αναμίχθηκαν με τους ντόπιους. Όσοι από αυτούς έφτασαν με προνομιακούς όρους στο νησί διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στον σχηματισμό του αστικού ιστού της πόλης, αλλά και στην οικονομική ζωή του νησιού, αν και δεν δραστηριοποιήθηκαν όλοι με τον ίδιο τρόπο. Κάποιοι προτίμησαν παραδοσιακές δραστηριότητες και λογικές φεουδαλικού τύπου που τους ήταν πιο οικείες, κάποιοι διακρίθηκαν για το επιχειρηματικό τους πνεύμα, ενώ κάποιοι άλλοι κινήθηκαν ενδιάμεσα. Σίγουρα η γνώση της ιταλικής γλώσσας και η δυνατότητα να στείλουν τους γόνους τους στα ιταλικά πανεπιστήμια έδωσε στους πιο ισχυρούς από αυτούς τη δυνατότητα να καταλάβουν διάφορες θέσεις και αξιώματα στη διοίκηση. Οι προνομιακοί αυτοί όροι δημιούργησαν συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις με τους ντόπιους, χωρίς όμως να αποκλείονται και οι αναμεταξύ τους συγκλίσεις. Ελπίζουμε ότι η μελέτη αυτών των σχέσεων και των νοοτροπιών που τις εκφράζουν θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε τους όρους με τους οποίους διαμορφώθηκε και μετεξελίχθηκε η κοινωνία του νησιού τον 18ο αι.

⁹⁵ ΓΑΚ-ΑΝΑ, Νοταριακό Αρχείο, Zuanne Carvela, Filza diversa, μαρτυρία Θεόδουλου Πεταλά του ποτέ Γιώργου από Κοντάραινα, φφ. 108v-109r (9 Σεπτεμβρίου 1725).

***Η εποίκηση της Κεφαλονιάς μετά τον
τρίτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1540)
ως παράγοντας ανακατάταξης του κοινωνικού
και παραγωγικού ιστού του νησιού***

Δέσποινα Βλάσση

Στις αρχές του 1593, με απόφαση του Συμβουλίου της κοινότητας της 19ης Μαρτίου, συντάχθηκε ο πρώτος γνωστός κατάλογος των μελών του¹. Στο *Numerario del Consiglio* καταγράφηκαν τα ονόματα όσων είχαν ενταχθεί στο Συμβούλιο με τη νόμιμη διαδικασία και όσων πληρούσαν τα απαραίτητα προσόντα, ήτοι ανήκαν στην τάξη των πρωτευόντων, των αναφερομένων ως *σερ* ή *μισέρ* στα έγγραφα της εποχής. Στο Συμβούλιο συμμετείχαν 452, περισσότερο του 1/4 των οποίων (135 μέλη) ήταν έποικοι, στρατιωτικοί ή πολίτες/αστοί (*cittadini*), καταγόμενοι οι ίδιοι ή οι πατεράδες τους από τον Μοριά, που στη διάρκεια του αιώνα είχαν ενταχθεί με τους γηγενείς στην ανώτερη τάξη, είχαν τα ίδια δικαιώματα και συμμετείχαν επί ίσοις όροις στα κοινά. Οι 37 οικογένειες που είναι παρούσες στο Συμβούλιο και που θεωρητικά διαμένουν, σύμφωνα με τον όρο της Συγκλήτου, στο Κάστρο ή σε ακτίνα ενός μιλίου από αυτό, είναι ένα μικρό μέρος των οικογενειών που τον 16ο αιώνα, μετά τον δεύτερο και τον τρίτο βενετοτουρκικό πόλεμο, εγκατέλειψαν τον Μοριά και αναζήτησαν νέα πατρίδα στην Κεφαλονιά.

Το νησί, μεγάλης έκτασης σε καίρια γεωπολιτική θέση, αλλά σχεδόν έρημο, με άμεση ανάγκη όχι μόνο να αυξηθεί ο πληθυσμός, που είχε αποδρακτιστεί από τις πειρατικές επιδρομές, τις αιχμαλωσίες και τους σεισμούς, αλλά και να καλλιεργηθεί η γη και να εφαρμοστεί ένα ικανοποιητικό σύστημα άμυνας, αποτελούσε τον ιδανικό και συμφερότερο για τους Βενετούς τόπο εγκατάστασης των εποίκων.

¹ ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Πρακτικά Συμβουλίου κοινότητας Κεφαλονιάς, Βιβλίο Α' -1593», *Σύμμεικτα* 3(1979), σελ. 265-351· Ο ΙΔΙΟΣ, «Το Συμβούλιο της κοινότητας της Κεφαλονιάς (1593). Ποσοτική ανάλυση», *Δίπτυχα Β'* (1980-81), σελ. 300-314.

Με βάση τις μέχρι τώρα, αποδελτιωμένες αρχαικές πηγές 216 οικογένειες εγκαταστάθηκαν στο νησί σε δύο κύματα²: 113 από το 1500 μέχρι και το 1539, και 103 οικογένειες από το 1540 μέχρι το τέλος του αιώνα³. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι γνωστή η ιδιαίτερη πατρίδα τους. Μνημονεύεται μόνο ο Μοριάς ως τόπος προέλευσης. Για ορισμένες όμως οικογένειες υπάρχουν στοιχεία προερχόμενα από τα παραχωρητήρια έγγραφα των βενετικών αρχών ή από διάφορες συμβολαιογραφικές πράξεις. Γνωρίζουμε λοιπόν ότι συνολικά, 21 οικογένειες προέρχονταν από τη Μεθώνη, 2 από την Κορώνη, 3 από τη Μάνη, 13 από το Ναύπλιο και 5 από τη Μονεμβασία⁴. Το επώνυμο ορισμένων από αυτές δηλώνει καθαρά την καταγωγή τους: Μωραΐτης, Αναπλιώτης, Δαμοδός (Da Modon), Μοθωναίος ή Μοθωνιός, Δακορός (Da Coron), Μανιάτης, Μονοβασιώτης, Νάπολης ή Δα Νάπολης (Da Napoli di Romania), Ξενομερίτης, Ξένος.

Πολλοί έποικοι κατέφυγαν κατευθείαν στο νησί, ελπίζοντας να βρουν καταφύγιο και ευνοϊκή αντιμετώπιση εκ μέρους των αρχών. Οι βενετοί αντιπρόσωποι είχαν εντολή να τους προσφέρουν τις πρώτες βοήθειες και να τους εξασφαλίσουν τη συντήρησή τους χορηγώντας τους από το δημόσιο ταμείο τουλάχιστον 1 δουκάτο το άτομο μηνιαίως⁵.

² ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ Σ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 135-179.

³ Παράρτημα, πίνακας 1.

⁴ Μετά την υπογραφή της βενετοτουρκικής συνθήκης (2 Οκτωβρίου 1540) πρόσφυγες από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία εγκαταστάθηκαν σε διάφορες βενετοκρατούμενες περιοχές: Κύπρο, Κρήτη, Κύθηρα, Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Ιθάκη. Σύμφωνα με τον κατάλογο, στην Κεφαλονιά έφτασαν 9 οικογένειες από το Ναύπλιο και 4 οικογένειες από τη Μονεμβασία. Το 1543 ο προνοητής Φραγκίσκος Gabriel αναφέρει στην τελική του έκθεση ότι υπήρχε δυνατότητα να εγκατασταθούν και άλλες οικογένειες για τον αναπληθυσμό του νησιού και κάνει λόγο για 25 επιπλέον οικογένειες προερχόμενες από τις δύο πόλεις. Οι ναυπλιώτικες και οι μονεμβασιώτικες οικογένειες ήταν στρατιωτικές και αστικές, με διακρίσεις και με μεγάλες περιουσίες στον τόπο τους και κατά συνέπεια και με μεγάλες απαιτήσεις από τη Βενετία. Συχνά, μέλη αυτών των οικογενειών βρίσκονταν σε αντιπαράθεση μεταξύ τους και δημιουργούσαν προβλήματα στη νέα τους εστία, όπως για παράδειγμα οι Μαζαράκηδες και οι Βινιάρηδες. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 58-63· ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς (16ος αιώνας)*, Αθήνα 2008, σελ. 7, 9, 11, 14. Γενικά για το προσφυγικό κύμα προς τα νησιά βλ. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ – ΕΡΡΙΚΟΣ ΜΟΑΤΣΟΣ, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548», *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* XXII (1979-1983), σελ. 375-453· ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΡΠΕ, «Η *Napoli di Romania* των *stradioti* (15ος-16ος αι.): πώς ο αγώνας για την κατοχή του χώρου μετασηματίζεται σε πατρίδα», στο ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ (επιστ. επιμ.), *Της Βενετίας τ'Ανάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιάς εποχής 1715-2015. Επιστημονικό Συμπόσιο. Ναύπλιο, 9-11 Οκτωβρίου 2015. Πρακτικά (Ναυπλιακά Ανάλεκτα ΙΧ)*, Ναύπλιο 2017, σελ. 117.

⁵ CONSTANTINOS SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*,

Όσοι πολίτες έφτασαν στη Βενετία μόνοι τους υπέβαλλαν αίτημα, που έγινε δεκτό, να τους δοθούν καράβια και εφόδια για να γυρίσουν στις τουρκοκρατούμενες πλέον πατρίδες τους για να πάρουν τις οικογένειές τους. Όσοι ήταν με τις οικογένειές τους, μέχρι να οργανωθεί το ταξίδι τους στην Ανατολή, λάβαιναν βοήθημα για τη διατροφή τους (1,5 δουκάτο το μήνα ανά άτομο) και το ενοίκιο των σπιτιών τους (1 δουκάτο το μήνα ανά οικογένεια) και συχνά (και ανά περίπτωση) τους παραχωρούνταν υπηρεσίες και πρόσοδοι αξιωμάτων (*officii et beneficii*)⁶.

Οι διοικητές των έφιππων στρατιωτικών σωμάτων (οι *καβαλιέροι*) ή οι διοικητές μικρότερων ομάδων (οι *κάποι* ή *καπιτάνιοι*), παρουσιάστηκαν στη Σύγκλητο ζητώντας την παραχώρηση κτηματικής περιουσίας και τη χορηγία μισθού για τους ίδιους και τους άντρες τους σε αναγνώριση των υπηρεσιών που είχαν προσφέρει στη Γαληνοτάτη. Σε αυτούς παραχωρήθηκαν φέουδα, με όλες τις υποχρεώσεις που συνεπάγονταν για τους φεουδάρχες, και στους άντρες τους μικρότερες εκτάσεις απαλλαγμένες από τη φορολογία της δεκάτης, ξυλεία για την οικοδόμηση των σπιτιών τους⁷, καθώς και μισθός πληρωτέος αρχικά σε χρήμα και αργότερα σε είδος, ήτοι σε αλάτι, από το ταμείο της Κέρκυρας. Οι *stradioti*⁸ ανέλαβαν την άμυνα των ακτών από τις πειρατικές επιδρομές και την επιτήρηση των σκοπιών με τη συνδρομή αργότερα (από τα μέσα του 16ου αι.) και των ντόπιων επιλέκτων (των *cernidi*)⁹.

VIII, Παρίσι 1888, σελ. 342.

⁶ Ο.π., σελ. 327, 335, 338.

⁷ «Et sia etiam preso che per el primo passazo sia manda li alla Cefalonia tavole 2000 per el fare de coverti et habitation a dicti poveri homeni». SATHAS, *Documents inédits*, V, Παρίσι 1883, σελ. 151.

⁸ Για τους έφιππους στρατιώτες, τη συμμετοχή του σε όλα τα βενετικά μέτωπα και την εγκατάστασή τους στην Κεφαλονιά και στα άλλα Ιόνια νησιά, βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 47-64· ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΠΗΛΕΙΔΗΣ, «*Morire per honor di la Signoria. Οι Έλληνες stradioti στη Βενετία*», στο *Δημοσία Ιλαρία. 500 χρόνια από την ίδρυση της Ελληνορθόδοξης κοινότητας Βενετίας. 1498-1998*, Βενετία 1999, σελ. 25-46· GLENN RICHARD BUGH, «*Andrea Gritti and the Greek stradiots of Venice in the early 16th century*», *Θησαυρίσματα* 32 (2002), σελ. 81-96 (ιδιαίτερη μνεία στον Θεόδωρο Παλαιολόγο για τον οποίον βλ. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, «*Θεόδωρος Παλαιολόγος, αρχηγός μισθοφόρων στρατιωτών και διερμηνέας στην υπηρεσία της Βενετίας (1452-1532)*», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σελ. 138-163)· ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «*Stradioti? Οι προστάτες των συνόρων*», Αθήνα 2003· ΚΑΤΕΡΙΝΑ Β. ΚΟΡΡΕ, «*Μισθοφορική υπηρεσία, έγγειος ιδιοκτησία και κληρονομική διαδοχή. Οι stradioti-κές κτήσεις του Ιονίου (16ος αιώνας)*», στο ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Πρακτικά Θ' Πανιωνίου Συνεδρίου: Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, Α', Παξοί 2014, σελ. 197-225· Η ΙΔΙΑ, «*Ο βίος και η πολιτεία της προσφυγικής οικογένειας Μούρμουρη (Mormori) στα Χανιά του 16ου αι. Προσωπογραφία, οικογενειακές στρατηγικές, κοινωνικές συμπεριφορές*», *Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο Κρήτης, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016*, <https://12iccs.proceedings.gr/el/>, σελ. 1-4.

⁹ Για τον αριθμό των σκοπιών που υπήρχαν στο νησί (το 1584 μαρτυρούνται 129, διανεμημένες

Υπάρχουν τέλος περιπτώσεις οικογενειών, που δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα καταμέτρηση, οι οποίες μετοίκησαν αρχικά σε άλλα νησιά και κυρίως στη γειτονική Ζάκυνθο και από εκεί μέλη τους ή στο σύνολό τους πέρασαν στην Κεφαλονιά, όπως για παράδειγμα οι Γαβριλόπουλοι από τη Μεθώνη. Ο πρώτος που εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο ήταν ο στρατιωτικός Γεώργιος και ο πρώτος Γαβριλόπουλος που μετοίκησε στην Κεφαλονιά, γύρω στα 1540, ήταν ο δικηγόρος Ανδρέας, ο οποίος χρημάτισε και σύνδικος της κοινότητας την περίοδο 1569-1570¹⁰. Άλλα μέλη της οικογένειας που διακρίνονται την περίοδο αυτή είναι ο Νικόλαος Γαβριλόπουλος, μέλος του Συμβουλίου το 1593, αγορανόμος του δημοσίου (*giustiziere*), και οι μισέρ Βεντούρας, Ιάκωβος και Μιχελής.

Όπως είναι ευνόητο οι περισσότερες οικογένειες εγκαταστάθηκαν στο Κάστρο και στη γύρω πεδινή περιοχή (Κρανιά, Λειβαθώ,) αλλά και στη βόρεια Κεφαλονιά, στην Παλική, και στην νοτιανατολική πλευρά του νησιού, στον Ελιό, στους Πρόννους, στο Πυργί και στη Σάμη. Η παρουσία της ίδιας οικογένειας σε περισσότερες από μία περιοχές, δεν σημαίνει απαραίτητα εγκατάσταση κλάδου της ή μετακίνησή της. Οι μεγάλες οικογένειες δεν έχουν περιουσία μόνο στον τόπο κατοικίας τους, αλλά και σε άλλες περιοχές, που δεν προέρχεται μόνο από παραχωρήσεις, αλλά και από αγορές ή ανταλλαγές και δεν είναι μόνο κτήματα αλλά και σπίτια, οικόπεδα, δέντρα και μύλοι.

σε 11 περιοχές με επικεφαλής 13 διοικητές που είχαν στις διαταγές τους 224 ιππείς), βλ. ενδεικτικά ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα 1985, σελ. 142-145. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η στρατιωτική οργάνωση της Κεφαλονιάς (16ος-17ος αι.)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Διονύσιο Α. Ζακυθινό*, σελ. 1-32.

¹⁰ Το 1545 ο Ανδρέας εξελέγη από τον προνοητή Gabriel διερμηνέας, παρά το ότι το αξίωμα το ασκούσε ακόμη ο Ιωάννης Αρδαβάνης, εκλογή που ακυρώθηκε από τη Σύγκλητο κατόπιν αιτήματος της κοινότητας να προτιμηθεί ένας πολίτης ντόπιος και μη νομικός. Παντρεύτηκε με μέλος της οικογένειας Αριάνο και περιήλθε στην κατοχή του ένα μέρος του προγονικού φέουδου που πήρε ως προίκα η γυναίκα του, και που περιλάμβανε σπίτια, αμπέλια, χωράφια και μύλους, αγαθά που μίσθωνε έναντι ποσοστού των παραγομένων προϊόντων. Το φέουδο του Γαβριλόπουλου πέρασε στη συνέχεια στον εγγονό του, Ανδρέα του Νικολάου (13 Μαΐου 1616), στον Μιχαήλ του ποτέ Ανδρέα (30 Ιανουαρίου 1659) και στις αδελφές του Άννα και Μαρία, μετά τον θάνατό του (26 Ιανουαρίου 1677), και τέλος, μετά τον θάνατο της Άννας, στη Μαρία, σύζυγο του Σταμάτη Λούζη (19 Ιουλίου 1723). Βλ. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής A.S.V.), *Provveditori sopra feudi*, b. 1164, Investiture feudali di Cefalonia, feudo Gavrilo-pulo. SATHAS, *Documents inédits V*, σελ. 178· ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 201, 260-262, 370-371· ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις. Αράκλι Κεφαλονιάς (1548-1562)*, εκδ. ΧΡΗΣΤΟΣ ΒΑΓΙΩΝΑΚΗΣ, ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΒΕΛΑ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΙΧΑΛΑΓΑ, ΒΑΣΩ ΜΠΕΛΑΒΓΕΝΗ & ΜΑΡΙΟΣ ΜΠΛΕΤΑΣ, επιστημονική εποπτεία ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 2001, σελ. 275-276 αρ. 227.

Για παράδειγμα αποκλειστικά και μόνο στο Κάστρο καταγράφονται 50 οικογένειες, ενώ άλλες 37 εντοπίζονται στο Κάστρο και αλλού¹¹. Στις διάφορες περιοχές τα εδάφη που τους παραχωρούνται βρίσκονται κατά κανόνα γύρω από ήδη υπάρχοντες οικισμούς της ενδοχώρας ή σε μικρή απόσταση από τα παράλια. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις που πολυμελείς οικογένειες κατοίκησαν σε περιοχές που υπήρχαν μόνο τα κτήματα που τους είχαν παραχωρηθεί, ιδρύοντας έτσι οικισμούς που πήραν το όνομα του αρχηγού της οικογένειας. Για παράδειγμα στην Κρανιά τα Κομποθεκράτα· στη Λειβαθώ τα Μαζαρακάτα, τα Μενεγάτα¹² και τα Καραντινάτα¹³· στη Σάμη τα Αλευράτα, τα Μπαρκιθιμάτα¹⁴ και τα

¹¹ Παράρτημα, πίνακας 1.

¹² Η οικογένεια Μενάγια από τη Μεθώνη εγκαταστάθηκε στο νησί το 1501. Ο *capo di stradioti* Νικόλαος, σε αντάλλαγμα των πολλών υπηρεσιών που είχε προσφέρει στη Βενετία, έλαβε κτήματα στο Κάστρο, αλλά και μεγάλες εκτάσεις στην πεδινή Λειβαθώ. Στη συνέχεια απόκτησε περιουσία και στο Αράκλι. Μετά τον θάνατό του η Σύγκλητος, το 1535, ενέκρινε την κάλυψη της θέσης του από τον γιό του Ανδρέα με μισθό 8 δουκάτα το μήνα για 4 μήνες το χρόνο. SATHAS, *Documents inédits*, VII, Παρίσι 1888, σελ. 165, VIII, σελ. 438.

¹³ Η οικογένεια Καραντινού έφτασε στην Κεφαλονιά από τον Μοριά το 1504. Εγκαταστάθηκαν στο Κάστρο και στη Λειβαθώ, όπου και ο ομώνυμος οικισμός κοντά στα Μενεγάτα, που δεν απαντά στις βενετικές απογραφές. Στα έφιππα σώματα του νησιού υπηρετούσαν ο Ιωάννης, ο Γεώργιος, ο Σπηλιώτης και ο Δημήτριος του Γεωργίου και ο Ιωάννης (SATHAS, *Documents inédits*, IX, Παρίσι 1890, σελ. 30, 81, 98-99, 115). Στο Συμβούλιο το 1593 είναι εγγεγραμμένα 7 μέλη της οικογένειας: Χριστόφορος, Χριστόφορος του ποτέ Σπηλιώτη, Δημήτριος, Ιερώνυμος, Σταματέλος και Σταματέλος του Ιωάννη. Το 1632 μνημονεύεται ο Ανδρέας Καραντινός, ως γραμματέας της κοινότητας. Το 1637 ο Αναστάσιος Καραντινός, στα πλαίσια της καταστίχωσης των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, δήλωσε ότι η οικογένειά του κατέχει από πατρική κληρονομιά δύο ναούς στα Καραντινάτα, τον Άγιο Ιωάννη και τον Άγιο Δημήτριο, που οικοδομήθηκαν από τους προγόνους τους. Βλ. A.S.V., *Coleggio, Relazioni*, b. 77, έγγρ. συνημμένο στην έκθεση του Giovanni Carpello, *Inquisitor, Sindaco et Avogador in Levante*, της 29ης Απριλίου 1639, φ. 7v· ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Γ. ΓΑΡΜΠΗΣ, *Ιερομόναχος Βάλασμος νοτάριος Ομαλών Κεφαλληνίας, Ένα κατάστιχο νοταριακών πράξεων των ετών 1593-1597*, επιστ. επιμ. ΘΕΟΔΩΡΑ ΖΑΦΕΙΡΑΤΟΥ, Αργοστόλι 2008, σελ. 35.

¹⁴ Η οικογένεια μαρτυρείται από το 1502 στο Κάστρο, στη Λειβαθώ και στη Σάμη, όπου ο *καβαλιέρ* Θεόδωρος Μπαρκιθίμης ίδρυσε οικισμό. Εκτός από τον Θεόδωρο υπηρετούσαν στον λόχο του Νικολάου Μενάγια οι στρατιώτες Γεώργιος, Λάζαρος, Πέτρος και Γκίνης. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 55-56.

Ζερβάτα¹⁵· στους Πρόννους τα Μαυρικάτα· στην Παλική τα Πολυκαλάτα¹⁶ στην Έρυσσο τα Κομητάτα και τα Μαρκοπουλάτα¹⁷.

Άξιο προσοχής είναι η μετακίνηση εποίκων στη βόρεια ορεινή Κεφαλονιά, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις ακαλλιέργητες, κυρίως στα ορεινά, με περιορισμένη απόδοση και επιπλέον οι στρατιώτες έπρεπε να είναι σε συνεχή επιφυλακή για την άμυνα της περιοχής από τις πειρατικές και τουρκικές επιδρομές. Το φρούριο της Άσσου τη συγκεκριμένη εποχή δεν είχε ακόμη κατασκευαστεί. Υπήρχαν μικροί όρμοι από όπου απέπλεαν οι βάρκες που μετέφεραν προϊόντα, αλλά δεν υπήρχαν υποδομές γιατί τα παράλια ήταν ακατοίκητα. Στην ορεινή και άγονη Έρυσσο απαντούν 17 οικογένειες Μοραϊτών, από τις οποίες οι 8 μετακινούνται και σε άλλες περιοχές για την καλλιέργεια της γης που τους έχει δοθεί και ενδεχομένως κάποια μέλη εγκαθίστανται εκεί. Συμβαίνει όμως και το αντίστροφο. Ορισμένες οικογένειες μετακινούνται προσωρινά ή μόνιμα από το Κάστρο και τη γύρω περιοχή ή και από την Παλική στην Έρυσσο.

Όταν οι έποικοι έφτασαν στην Κεφαλονιά, η κοινωνία είχε μεν υποστεί αλλοιώσεις από τις προηγούμενες ιστορικές περιπέτειες του νησιού, αλλά οι τύχες της ήταν πάντα στα χέρια των μεγάλων ντόπιων οικογενειών βυζαντινής και δυτικής προέλευσης, με φέουδα και μεγάλες ιδιοκτησίες, όπως οι Μεταξά, οι Λοβέρδοι, οι Άννινοι, οι Τυπάλδοι.

Σε αυτή την κοινωνία ενσωματώθηκαν σταδιακά, προσφέροντάς της στοιχεία από τη δική τους πραγματικότητα, και από το νέο σύνολο που διαμορφώθηκε ξεχώρισαν οι γηγενείς και οι έποικοι με σημαντική περιουσία και αξιώματα, οι οποίοι κινήθηκαν ευέλικτα και πολλές φορές με επιτυχία ανάμεσα στη βενετική και την κοινοτική εξουσία. Η θέση των εποίκων στην τοπική κοινωνία ανιχνεύεται στα διάφορα έγγραφα

¹⁵ Η οικογένεια του Ιάκωβου Ζερβού, βυζαντινής καταγωγής, είχε εγκατασταθεί στην Κορώνη απ' όπου κατέφυγε στην Κεφαλονιά το 1501. Τα μέλη της υπηρέτησαν στη στρατιά και της παραχωρήθηκαν αρχικά κτίσματα και κτήματα στην περιοχή της Σάμης και στο Αράκλι.

¹⁶ Η οικογένεια Πολυκαλά από τη Μεθώνη εγκαταστάθηκε στο Κάστρο το 1505 και στην Παλική, όπου στον Νικολό Πολυκαλά του Γεωργίου παραχωρήθηκαν κτήματα της λατινικής επισκοπής από τον πρώτο επί βενετοκρατίας καθολικό επίσκοπο Marco de Franceschi (1488-1521), ο οποίος καταγόταν από τη Μεθώνη και μετά την πτώση της πόλης και τις συμφορές της οικογένειάς του είχε καταφύγει στη Ζάκυνθο. Ο επίσκοπος πάκτωσε επίσης κτήματα με χαμηλό μισθωμά και στην οικογένεια του μοθωναίου Φραγκίσκου Σκουλογένη, ο οποίος επί διαδόχου του επισκόπου ήρθε σε προστριβή με τον Πολυκαλά. Τελικά οι απόγονοι των δύο οικογενειών οικειοποιήθηκαν τα εκκλησιαστικά κτήματα που τόσο απλόχερα τους είχαν παραχωρηθεί. Βλ. SATHAS, *Documents inédits*, V, σελ. 167· ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Η. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, «Λατίνοι επίσκοποι Κεφαλονιάς-Ζακύνθου (Αναθεωρημένος κατάλογος - Νεώτερα στοιχεία)», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 11 (1974), σελ. 156-157.

¹⁷ Η οικογένεια εγκαταστάθηκε αρχικά στις Κεραμειές (1501) και στη συνέχεια μέλη της μετοίκησαν στην Παλική και στην Έρυσσο.

από το βενετικό και το τοπικό αρχείο. Στις συμβολαιογραφικές πράξεις του 16ου αι., γίνεται μνεία πολιτών που ασκούν το επάγγελμα του ιατρού¹⁸ ή του νοταρίου, όπως ο ιερέας Καλοϊωάννης Μαρκόπουλος (1555-1560), ο Ναδάλες Αλιπράντης (1560-1570), ο ιερέας Γεώργιος Καραντινός (1585-1600) και ο Ματθαίος Μαρκόπουλος (1596-1633) στη Λειβαθώ, ο Λιόν Μαρίν στο Κάστρο (1561), ο ιερέας Ανδρέας Μωραΐτης στη Σάμη (1592-1613), ο ιερέας Ευστάθιος Κίδικας στην Πύλαρο (1595-1601)¹⁹. είναι ιερωμένοι (Σταμάτης και ο Μιχάλης Αρδαβάνης στην Εικοσιμία, Αντώνιος Ζερβός στη Σκάλα, Αντώνης Μαρκόπουλος στο Κάστρο, Γιάννης Ξένος στη Θηνιά, Νικόλαος Δακορός, Μάρκος Μαρκόπουλος και Καλοϊωάννης Γκιόλιας στη Λειβαθώ)²⁰. τεχνίτες (μαραγκοί, ράφτες, τσαγκάρηδες)²¹, ιδιοκτήτες εργαστηρίων (μύλων ή ελαιοτριβείων)²², έμποροι²³, ναυτικοί. Στην πλειοψηφία τους είναι κτηματίες, ενώ οι στρατιωτικοί εκμεταλλεύονται την περιουσία που τους έχει

¹⁸ Είναι γνωστός μόνο ο Ιωάννης Μαρκόπουλος, ο οποίος το 1540 υπηρετεί στον Ελιό, όπου ασχολείται και με το εμπόριο του σιταριού. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 237. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Η. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 81.

¹⁹ Επίσης, στα πρώτα πενήντα χρόνια του 17ου αι., εξάσκησαν το συμβολαιογραφικό επάγγελμα οι: Αποστόλης Ζερβός στη Σκάλα (1602-1615), Γερόλυμος Δ(ι)ακορός στη Λειβαθώ (1609-1638), Δήμος Αρδαβάνης στην Παλική (1623-1684), Σταματέλος Μαρκόπουλος στην Ανωή (1638-1651) και Μαρίνος Μ. στην Ανωή (1646-1649). Βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, ΜΕΝΕΛΑΟΣ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ & ΣΙΠΥΡΙΔΩΝ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Το Νοταριακόν Αρχείον Κεφαλληνίας*, Αθήνα 1972, σελ. 52-54, 57, 60, 66, 68. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 233-234.

²⁰ Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 301-302, 303, 306-307. Στο πρωτόκολλο του συμβολαιογράφου Νικόλαου Καπιάνου μνημονεύονται ο ιερέας Γεώργιος Ζερβός και ο ιερέας και σακελλάριος Ιάκωβος Μαρκόπουλος, συμβαλλόμενοι σε πράξεις που συντάσσονται στο Προάστειο. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΠΙΑΝΟΣ, *Νοταριακές πράξεις. Κάστρο Κεφαλονιάς (1571-1576)*, εκδ. ΧΡΗΣΤΟΣ ΒΑΓΙΩΝΑΚΗΣ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΙΧΑΛΑΓΑ & ΜΑΡΙΟΣ ΜΠΙΛΕΤΑΣ, επιστημονική εποπτεία ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 2008, αρ. 39, 59.

²¹ Οι μάστοροι μαρτυρούνται ως επί το πλείστον με τον γενικό όρο τεχνίτες και σε λίγες περιπτώσεις με την ειδικότητά τους: στο Κάστρο ο Μιχελής Σπαθάρος και ο Φαμπρίτζιος Μάνεσης· στη Λειβαθώ ο Μιχάλης Κίδικας, ο Ανδρέας Λατζός, ο Ιωάννης Δαμοδός, ο Κώστας και ο Δήμος Σκλαβενίτης, ο Γιαννούτσος Σκλαβενίτης, κεραμιδοποιός, και ο Αντρέας Μοθωνάιος, μαραγκός· στην Παλική ο Σταμάτης Ζερβός και ο Σταμάτης Σπαθάρος· ο Σταμάτης Βρετζάης στη Σάμη, ο Δήμος Κορωνιός, τσαγκάρης, στο Μοναστήρι. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 239-242.

²² Ο Γκίνης και ο Λάζαρης Μπαβάσης είναι ιδιοκτήτες μύλων στα Βάλτα· ο Λάζαρης Σπαθής ιδιοκτήτης μύλου στο Πυργί, ο Σταμάτης Ζαπάντης έχει μύλο στο Μοναστήρι, και οι Αλισάντρος, Νικολός Δήμος και Ανδρούτζος Κίδικα έχουν ελαιοτριβεία στη Λειβαθώ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 272-273.

²³ Μαρτυρούνται οι Ιωάννης Φαρακλός, έμπορος δερμάτων, και Αυγουστής Τρομπέτας, έμπορος, με έδρα το Κάστρο. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 278.

παραχωρηθεί αναθέτοντας την καλλιέργεια σε γεωργούς. Σταδιακά όμως εγκαταλείπουν τη στρατιά και αναλαμβάνουν οι ίδιοι την καλλιέργεια και τη διακίνηση των προϊόντων που παράγουν, συνεταιριζόμενοι συχνά με συγχωριανούς ή κοντοχωριανούς. Δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς, συναλλάσσονται μεταξύ τους, δημιουργούν οικονομικούς και οικογενειακούς δεσμούς²⁴, διακρίνονται σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής και συμμετέχουν ενεργά στη διοίκηση ασκώντας διάφορα αξιώματα, όπως για παράδειγμα, σύνδικοι, γραμματείς, γραφείς, διερμηνείς²⁵, δημόσιοι ζυγιαστές, κοντόσταβλοι (Κόντος Διακρούσης στη Λακύθρα το 1568, Μοθωνίος Τζανέτος στον Ελιό το 1541, Δήμος Δακορός στη Λιβαθώ το 1569, Αντρέας Δακορός στα Μεταξάτα το 1570, Σταμάτης Ζαπάντης παρακοντόσταβλος στο Μοναστήρι το 1555)²⁶. Για την εξυπηρέτηση των θρησκευτικών τους αναγκών συσπειρώνονται γύρω από τις υπάρχουσες εκκλησίες και αργότερα, από τα μέσα του 17ου αι., ιδρύουν οικογενειακούς ναούς (*juspatronato privato*), όχι μόνο ως δείγμα ευσέβειας αλλά και κοινωνικού κύρους. Διαβάζοντας δύο βενετικούς καταλόγους ναών και μονών αποδελτιώσαμε τους εποίκους κτήτορες²⁷. Η οικογένεια Αλιπράντη ιδρύει δύο εκκλησίες στη Λακίθρα στην τοποθεσία Ξερά: τον Άγιο Νικόλαο και τον Άγιο Δημήτριο. Οι Μαυρίκη είναι κτήτορες της εκκλησίας του Σωτήρα στα Μαυρικάτα²⁸. οι Κλαδά²⁹ του Αγίου Δημητρίου στο Κάστρο και της

²⁴ Για παράδειγμα ο Λάζαρος Σπαθής παντρεύει τη θυγατέρα του Ευγένα με τον Δήμο Πούλο. Η Ευγένα Μάνεση του Στάθη παντρεύεται με τον Νικόλαο Βούθλεψη. Η Κατερίνα Βούθλεψη του ποτέ παπα- Παύλου παντρεύεται με τον Ιάκωβο Μαζαράκη. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 39, 47, 53.

²⁵ Είναι γνωστός ο Ιωάννης Αρδαβάνης, ο οποίος υπηρέτησε ως διερμηνέας από το 1512 μέχρι τον θάνατό του (1546). Οι Αρδαβάνοι κατοικοεδρεύουν στην Εικοσιμία· είναι στρατιώτες, κτηματίες, τεχνίτες, ιερωμένοι. Ο παπα-Βαγγέλης Αρδαβάνης, ως κτήτορας και ιερούργος της εκκλησίας Υπεραγίας Θεοτόκου Ευαγγελίστριας στα Λουρδάτα, δήλωσε στο δημόσιο ταμείο το 1638, ότι η εκκλησία είχε περιέλθει στον ίδιο μέσω πατρικής κληρονομιάς. Βλ. Α.Σ.Υ., *Collegio, Relazioni*, b. 77, φ. 26ν. ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Γιάκουμος Σουριάνος νοτάριος Κάστρου, Κατάστιχο 1570-1598*, Αργοστόλι 2001, σελ. 240.

²⁶ Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 103-104.

²⁷ ΜΑΡΙΑ ΠΑΝ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Κατάλογος ναών και μονών της Κεφαλονιάς στο τέλος του 18ου αιώνα (Με βάση δύο βενετικά έγγραφα, του 1788 και του 1794)», *Κεφαλληνικά Χρονικά* 6 (1992), *Αφιέρωμα στον καθηγητή Δημήτριο Σωτ. Λουκάτα*, σελ. 117-118, 131-132, 137, 141, 143-145, 147, 154, 162-163, 167, 175.

²⁸ Η οικογένεια είχε στην ιδιοκτησία της από τους προγόνους της και δύο εκκλησίες στα Γριζάτα: του Σωτήρα και της Αγίας Παρασκευής, όπως δήλωσε στις 4 Φεβρουαρίου 1638, ο πρωτοπαπάς Παύλος Μαυρίκης. Α.Σ.Υ., *Collegio, Relazioni*, b. 77, φ. 27ν.

²⁹ Η οικογένεια εγκαταστάθηκε στο Κάστρο το 1501. Ο αρχηγός της Θεόδωρος Κλαδάς του Κορκόδειλου από τη Μάνη, είχε προσφύγει στη Βενετία ζητώντας συνδρομή για τον ίδιο, τον αδελφό του Μανόλη και μία αδελφή που είχε γλυτώσει από τους Τούρκους. Για την επιβίωσή τους δόθηκε στον Μανόλη η αρχηγία ενός σώματος στρατιωτών και στον Θεόδωρο μηνιαίος μισθός.

Υπεραγίας Θεοτόκου (Ζωοδόχου Πηγής) στο Ληξούρι (στο μόλο)· οι Μαρκόπουλοι του Προφήτη Ηλία στις Κεραμειές³⁰· οι Μαζαράκη του Αγίου Στεφάνου στα Μαζαρακάτα και της Υπεραγίας Θεοτόκου στα Διλινάτα· οι Πολυκαλά της Υπεραγίας Θεοτόκου (Κοίμησης, Κορωνάτου) στα Πολυκαλάτα³¹· οι Σκιαδά της Υπεραγίας Θεοτόκου (Ζωοδόχου Πηγής) στο Αργοστόλι. Η οικογένεια Ξένου ιδρύει δύο ναούς στα Ζόλα, τον Άγιο Δημήτριο και τον Άγιο Γεώργιο, ενώ είναι πιθανόν η εκκλησία που καταγράφεται ως San Nicolò Xenò στο Κάστρο να είναι κτητορική της οικογένειας, και να μην πρόκειται για μία εκκλησία του Αγίου Νικολάου των ξένων, που άλλωστε υπάρχει στο Αργοστόλι³², αν και εκ παραδρομής αναγράφεται ως *San Michiel dei forestieri*. Η εκκλησία του Σωτήρα στα Γριζάτα είναι *jus patronato* της οικογένειας Ζερβού Πετράτου και η μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου Αγριλίων στη Σάμη των οικογενειών Ζερβού και Δευτεραίου.

Εκτός από την παρουσία εποίκων σε καταλόγους επιτρόπων των ενοριακών ή συναδελφικών ναών επισημάνθηκαν 8 ονόματα στον κατάλογο των μελών της λατινικής αδελφότητας του Αγίου Μυστηρίου (*Scola ή compagnia del Santissimo*

Το 1515 χορηγήθηκε στον ίδιο και στους απογόνους του φέουδο που εκτεινόταν σε διάφορα σημεία του νησιού, που πέρασε στη συνέχεια στους απογόνους του. Η χορηγία ενισχύθηκε για τελευταία φορά στις 3 Σεπτεμβρίου 1777 στο όνομα του Νικολάου του ποτέ Ιωάννη, του Βασιλείου του Γεωργίου, του Γρηγορίου και Ιωάννη του ποτέ Μαρίνου και του Σπυρίδωνα του ποτέ Γρηγορίου. Διάφορα μέλη της οικογένειας υπηρέτησαν στα μισθοφορικά σώματα στη Δαλματία, όπως ο Νικόλαος, ο Πέτρος, ο Γεώργιος ο Δημήτριος και ο διοικητής Θεόδωρος Κλαδάς του ποτέ Δημητρίου (*magnifico domino Teodoro Clada governatore*), μέλος του Συμβουλίου το 1593. Ο πατέρας του Δημήτριος ήταν επικεφαλής της στρατιάς στην Κέρκυρα από το 1559, μετά τον θάνατο του Έκτορα Ρένεση, μέχρι το 1561 που απεβίωσε. Βλ. A.S.V., *Provveditori sopra feudi*, b. 740, Cefalonia, φ. 18· SATHAS, *Documents inédits*, VIII, σελ. 324, 384, 390, 431-432, 438, IX, σελ. 8, 17, 89-90, 100· ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 205.

³⁰ Η οικογένεια έχει στην κυριότητά της και τη συναδελφική εκκλησία του Αγίου Νικολάου στα Μουσάτα, όπως προκύπτει από τη δήλωση του ιερέα της Αποστόλη Μαρκόπουλου στο δημόσιο ταμείο. Ο Μαρκόπουλος τονίζει ότι η εκκλησία περιήλθε στον ίδιο από τον πατέρα του και ότι οικοδομήθηκε από τους προγόνους του. A.S.V., *Collegio, Relazioni*, b. 77, φ. 16v.

³¹ Κατά παράδοση ο ναός οικοδομήθηκε από τους μοθωναίους πρόσφυγες Λέοντα και Δράκο Πολυκαλά, στα τέλη του 15ου αι., οι οποίοι έφεραν μαζί τους και την εικόνα της Παναγίας. Βλ. ΗΛΙΑΣ Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Α', Αθήναι 1904, σελ. 545, Β', Αθήναι 1960, σελ. 361-362.

³² Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Εκκλησιαστικό Αρχείο Κεφαλονιάς. Μητρόπολη-Μονές-Ναοί*, Αθήνα 1984, σελ. 69· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ληξιαρχικό Αρχείο. Γεννήσεις-Βαπτίσεις-Γάμοι-Θάνατοι*, Αθήναι 1988, σελ. 25-26). Σε κώδικα της εκκλησίας εντοπίσαμε τα ονόματα επιτρόπων του ναού, απογόνων των πρώτων εποίκων: Δημήτριος Κλαδάς, Σταμάτης Μαυρίκης, Τζάνες (Ιωάννης) Μάνεσης, Απόστολος και Τζάνες Μαζαράκης. ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Κεφαλληνίας, *Αρχείο Θρησκείας-Εκκλησιαστικό Αρχείο, Ναοί VI*, 'Άγιος Νικόλαος των Ξένων, Κώδικας Α' (1642-1773).

Sacramento)³³, της περιόδου 1575-1628, η οποία αριθμούσε 74 μέλη, γηγενείς ή ξένους, χωρίς να σημαίνει απαραίτητα ότι είχαν ασπαστεί το καθολικό δόγμα. Πρόκειται για τους Ανδρέα Χέλμη, Δρ. Κόμη, καπιτάνιο Δημήτριο Κλαδά, Λάζαρο Μαζαράκη, Μαρίνο Λιόν, Ιωάννη Μάνεση, πυροβολητή Ιωάννη Da Modon, Ιωάννη Λουκίσα.

Ως δείγμα της εμπιστοσύνης που έχαιραν στην κοινωνία επιλέγονται από το Συμβούλιο ως πρέσβεις της κοινότητας και από τους συγχωριανούς τους ως *τίμιοι άνδρες, αξιόπιστοι και καλοί άνθρωποι* καλούνται να γίνουν εγγυητές³⁴, διαιτητές, κριτές, *γέροντες*, εκτιμητές³⁵, μάρτυρες³⁶, εκπρόσωποί τους ενώπιον των βενετικών αρχών, αλλά και συντάκτες πράξεων που αφορούσαν διανομές γης, πωλήσεις ή ανταλλαγές³⁷.

Επιστρέφοντας στις 37 εκείνες οικογένειες του Συμβουλίου, μεταξύ των οποίων μερικές είναι πολυμελείς, διαπιστώνουμε ότι οι περισσότερες (22) είχαν εγκατασταθεί στο νησί τα πρώτα σαράντα χρόνια του 16ου αιώνα, και οι υπόλοιπες (15) μετά το τέλος του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου³⁸. Στη συνέχεια, θα θίξουμε ενδεικτικά την πορεία τριών οικογενειών από το Ναύπλιο, που έφτασαν στο νησί μετά το 1540, και πέντε οικογενειών με συνεχή παρουσία σε διάφορους τομείς από το 1500 και εξής.

³³ Η αδελφότητα ιδρύθηκε το 1555 και είχε έδρα τον λατινικό καθεδρικό ναό του Αγίου Νικολάου στο Κάστρο και τον Άγιο Νικόλαο dei Zoccolanti (των Λατίνων) στο Αργοστόλι. Βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Α', σελ. 482, 778, Β', σελ. 414-415. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Εκκλησία και Κράτος στα βενετικά νησιά του Ιονίου Πελάγους. Μαρτυρίες για τη δράση Φραγκισκανών Μισσιοναρίων από τα αρχεία της Propaganda Fide (17ος αιώνας)*, Αθήνα 2009, σελ. 212-213 (έκθεση του φραγκισκανού ιεραπόστολου fra Gabriel Angelo Rossi). DESPINA VLASSI, «La condizione religiosa di Cefalonia sotto il segno della tolleranza da parte della Dominante», στο *Atti del VII convegno internazionale Venezia e il suo stato da mar, Βενετία, 14-16 Φεβρουαρίου 2019*, Ρώμη 2020, σελ. 34.

³⁴ Για παράδειγμα, ο Αλέξανδρος Μπαρκιθίμης του Λάζαρη εμπένη πιέτζος του Θεόδωρου Παπαδόπουλου. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Γιάκουμος Σουριάνος*, αρ.119.

³⁵ Ο Δήμος και ο παπα-Αντώνιος Ζερβός, ο Νικόλας και ο Στάθης Στάβερης, ο Ιωάννης Ξένος, ο Βαρδαράμος και ο Γιαννούτσος Μαρκόπουλος, ο Λάζαρης Κόμης. Βλ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 13, 36, 65, 22, 88, 111, 199.

³⁶ Παρίστανται ως μάρτυρες οι: Γεώργιος Στάβερης, Νικόλας Δόριζας, Νικολός Μενάγιας, Στάθης Μάνεσης, Γεώργιος και Θεόδωρος Σέρβος, Δήμος Λευκόκοιλος, Σίμος Σκιαδάς, Μάρκος Μάνεσης, Γκίνης και ο Θεόδωρος Ζαπάντης. Βλ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 22, 105, 106, 118, 134, 165, 207, 210, 207). ΚΑΠΙΑΝΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 14, 29, 59.

³⁷ Ο Δράκος Κόμης, ο Γεώργιος Ζερβός, ο Ιωάννης Μπαρκιθίμης, ο Θεοφύλακτος και ο Ανδρέας Νομικόπουλος συντάσσουν πράξεις που στη συνέχεια καταχωρούνται από τον νοτάριο στο πρωτόκολλό του. Βλ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 25, 56, 57, 72, 117, 141, 77, 119, 122, 124, 126, 133, 134, 136, 138, 140.

³⁸ Παράρτημα, πίνακας 2.

Οικογένεια Βινάρη/Βινιάρη

Η οικογένεια Βινάρη ή Βινιάρη, από το Ναύπλιο, έφτασε στην Κεφαλονιά το 1540. Της παραχωρήθηκαν δημόσια κτήματα στο Κάστρο και στη Λειβαθώ. Ο Απόστολος, επικεφαλής 12 ιππέων, ήταν υπεύθυνος, μαζί με τον Ιωάννη Μαζαράκη και τον έφιππο λόχο του, για την παράκτια άμυνα της περιοχής έξω από το Αργοστόλι, και την επιτήρηση των 9 σκοπιών από τους Αγίους Θεοδώρους μέχρι τις Μηνιές³⁹. Ο Δημήτριος, με 34 ιππείς επόπτευε τις 18 σκοπιές που υπήρχαν στη Σάμη. Ο *καπιτάνιος* Γεώργιος, είναι επικεφαλής λόχου 15 ιππέων· το 1558 έγινε δεκτό το αίτημά του να καταταγούν στο σώμα των στρατιωτών, μόλις ενηλικιώνονταν, οι γιοί του Δημήτριος, Ηλίας και Απόστολος· μετά τον θάνατό του (1564) τον διαδέχθηκε ο γιος του Απόστολος ο οποίος όμως δεν είχε ακόμη τη νόμιμη ηλικία και κατά συνέπεια μέχρι να γίνει 20 ετών διοικούσε τον λόχο ο υπολοχαγός του Λάζαρος Χέλμης⁴⁰. Ένας άλλος γιος του Γεωργίου, ο Ηλίας, στις 23 Οκτωβρίου 1570 ορίστηκε επίτροπος στρατιωτών για να μεταβεί στη Βενετία με σκοπό να διεκδικήσει τους μισθούς τους⁴¹. Στο Συμβούλιο εγγράφονται πέντε μέλη: ο Απόστολος (του Γεωργίου), ο Δημήτριος, ο Γεώργιος, ο Καίσαρας και ο Καίσαρας του ποτέ Ιωάννη.

Οικογένεια Μαζαράκη

Σημαντική αστική και στρατιωτική οικογένεια από το Ναύπλιο. Μετά το 1540 ο Σταμάτης Μαζαράκης, επικεφαλής 10 στρατιωτών, μεταξύ των οποίων και ο Απόστολος Μαζαράκης του ποτέ Κοσμά⁴², έφυγε από το Ναύπλιο και εγκαταστάθηκε στο Κάστρο και στους Πρόνους⁴³. Στο νησί ήταν επικεφαλής *κομπανίας* 12 εφίπων με μισθό 10 δουκάτα τον μήνα. Το 1553, επειδή δεν είχαν περιέλθει ακόμη στην κυριότητά του τα κτήματα που του είχαν παραχωρηθεί με εντολή της Συγκλήτου της 22ας Δεκεμβρίου 1541 «per il vivere suo havendo lasciato quei beni che 'l godeva a Napoli di Romania», αναγκάστηκε να μεταβεί

³⁹ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 78, 115.

⁴⁰ SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 83, 108, 118, 122.

⁴¹ Μάρτυρες στη σύνταξη της πράξης είναι τρεις στρατιώτες: Δημήτρης Μαυρίκης, Βρετός Παναρίτης και Καλοϊωάννης Πρίφτης, ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 404-405.

⁴² Ίσως ταυτίζεται με τον Απόστολο Μαζαράκη που το 1570 μαρτυρείται ως γέροντας στα Μεταξάτα. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ.110.

⁴³ Στην Κεφαλονιά είχε υπηρετήσει στις αρχές του 16ου αιώνα, ενταγμένος στον λόχο του Νικολού Μενάγια, ο στρατιώτης Γιάκουμος Μαζαράκης. Θεωρητικά του είχε παραχωρηθεί γη προς καλλιέργεια, αλλά δεν είναι γνωστό αν τελικά εγκαταστάθηκε στο νησί και σε ποιο μέρος. Δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα με τον Γιάκουμο Μαζαράκη που αναφέρεται σε πράξεις που συντάσσονται στο Μοναστήρι Αρακλιού στα μέσα του αιώνα. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 57· ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 33, 144.

στη Βενετία και να ζητήσει από τη Σύγκλητο να επέμβει. Πράγματι, στις 19 Αυγούστου, δόθηκε η σχετική εντολή στον προνοητή της Κεφαλονιάς⁴⁴ και συγχρόνως εγκρίθηκε προηγούμενη (του 1549) αίτησή του να καταταγεί στον λόχο του ο δεκατριετής γιος του Ιωάννης⁴⁵.

Τρία χρόνια αργότερα, στις 21 Νοεμβρίου 1556, ο Σταμάτης απευθύνθηκε και πάλι στη Σύγκλητο ζητώντας να του εγκριθεί ένα δάνειο 100 δουκάτων από το δημόσιο ταμείο, παρά το προηγούμενο χρέος του ύψους 200 δουκάτων που είχε συνάψει στο όνομά του για την αγορά αλόγων στη Ζάκυνθο, και 100 δουκάτων στο όνομα του αδελφού του Απόστολου για την απελευθέρωσή του από την αιχμαλωσία στην οποία ακόμη βρισκόταν. Για να επιτύχει τον σκοπό του είχε αποφασίσει να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και να ζητήσει τη μεσολάβηση του βάλου στην Υψηλή Πύλη⁴⁶.

Μετά τον θάνατό του (1564), με εντολή της Συγκλήτου (28 Σεπτεμβρίου), τη διοίκηση της *κομπανίας* ανέλαβε, με τον ίδιο μισθό, ο γιος του Ιωάννης, όπως ακριβώς είχε ζητήσει ο πατέρας του όσο ήταν ακόμη εν ζωή⁴⁷. Στη θέση του Ιωάννη εντάχθηκε ο Ιάκωβος Μεταξάς, ο οποίος υπηρετούσε ήδη με καλά αλόγα, αλλά χωρίς μισθό ή προμήθεια ή οποιαδήποτε απαλλαγή. Η απόφαση δεν υλοποιήθηκε λόγω του θανάτου του Ιακώβου και θεωρήθηκε σκόπιμο να πάρει τη θέση ο αδελφός του Χριστόφορος Μεταξάς⁴⁸. Ο Ιωάννης, με 12 ιππείς, επιτηρούσε τις σκοπιές στην περιοχή έξω από το Αργοστόλι μαζί με τον Απόστολο Βινιάρη⁴⁹. Στο σώμα των στρατιωτών πιθανότατα ήταν ενταγμένος και ο Μιχάλης, ο οποίος όμως είχε ζητήσει να υπηρετήσει σε κομπανία στην Κέρκυρα, στην πρώτη θέση που θα έμενε κενή, αίτημα που εγκρίθηκε στις 5 Ιουλίου 1569⁵⁰.

Δύο άλλοι Μαζαράκη, ο Ανδρέας και ο Δήμος, διαμένουν στο Αράκλι, στο χωριό Μοναστήρι (σημερινό Μοναστηράκι), όπου έχουν σπίτια και σημαντική

⁴⁴ Δεν είναι γνωστό αν τα κτήματα αυτά αποτελούν μέρος των εκτάσεων που κατείχε ο ποτέ Απόστολος του ποτέ *καπιτάνιου* Σταμάτη, και που στις 28 Ιουλίου 1670 δόθηκαν ως φέουδο στον Στάθη Μαζαράκη με την υποχρέωση να πληρώνει στο δημόσιο ταμείο τη δεκάτη. Την ίδια ημερομηνία χορηγήθηκε το φέουδο του ποτέ Γεωργίου Μαζαράκη στους Ιωάννη, Αναστάσιο και Μανόλη (θείο και ανηψιό). A.S.V., *Provveditori sopra feudi*, b. 740, Cefalonia, φ.14r.

⁴⁵ SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 18, 43-44.

⁴⁶ SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 76-77.

⁴⁷ SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 110.

⁴⁸ Φαίνεται ότι ο Ιωάννης για ένα διάστημα, το 1589, πήγε στη Ζάρα, αφήνοντας την *κομπανία* του ακέφαλη, με αποτέλεσμα ένα άλλο μέλος της οικογένειας Μεταξά, ο Βαλιάνος, να ζητήσει από το Κολλέγιο να τον αντικαταστήσει. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα 1985, σελ. 87 αρ. 342. SATHAS, *ό.π.*, σελ. 114.

⁴⁹ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 47, 57, 78.

⁵⁰ SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 124.

περιουσία που την επαυξάνουν με αγορές αγροκτημάτων, δέντρων και μεριδίων κυριότητας σε μύλους. Ο Δήμος Μαζαράκης επιπλέον έχει μύλο στους Πρόνους⁵¹. Και οι δύο μαρτυρούνται σε πράξεις διαιτησίας και εκτίμησης γης καθώς και ως μάρτυρες σε διάφορες πράξεις αγοραπωλησίας. Άλλα μέλη της οικογένειας που ζουν στο ίδιο χωριό και αναφέρονται στις πράξεις του νοταρίου Ανδρέα Αμάραντου ως συμβαλλόμενοι ή μάρτυρες είναι οι: Αλέξανδρος, Γιάκουμος, Ιάκωβος, Ιωάννης του ποτέ Ανδρέα, Ιωάννης του Ιάκωβου, Ιωάννης (που απαντά και ως συντάκτης πράξεων), Παύλος, Πέτρος, Πέτρος του Παύλου, Χριστόδουλος⁵². Δεν είναι γνωστό πότε εγκαταστάθηκε στο νησί ένα άλλο μέλος της οικογένειας ο Γεώργιος, ο οποίος είχε πάει στη Βενετία και στις 15 Φεβρουαρίου 1543, σε ανταμοιβή των υπηρεσιών του και ως αποζημίωση της περιουσίας που είχε αφήσει στον τόπο του, του παραχωρήθηκε η θέση του *comandador* και σαλπικτή στην Πάντοβα «in vita sua con tutte utilia e emolumentū, obligation et cargi a tale officio spettanti»⁵³. Στο Συμβούλιο το 1593 είναι ενταγμένοι οι *καπιτάνιοι* Σταμάτης και Ιωάννης, κάτοικοι Τραυλιάτων.

Οικογένεια Μαυρίκη

Η οικογένεια κατάγεται από το Ναύπλιο. Μετοίκησε στο νησί το 1541 και κατοίκησε στο Κάστρο και στη Λειβαθώ. Στο Συμβούλιο είναι παρόντες ο Μαρκαντώνιος του ποτέ Σταμάτη, ο Σταμάτης του ποτέ Δήμου και ένας άλλος Μαρκαντώνιος χωρίς πατρώνυμο, κάτοικος Μεταξάτων. Μέλη της οικογένειας είναι στρατιώτες, τεχνίτες, έμποροι, ιδιοκτήτες γης. Όπως ο *προβεξουνάδος* (μισθοφόρος) Δημήτριος, ο οποίος το 1567 χρεώνεται στο δημόσιο ταμείο για την αγορά ενός αλόγου, δεσμεύοντας τα περιουσιακά του στοιχεία (αμπέλι και χωράφι στο χωριό του *Βινιάρη/Βινιεράτα*), με εγγυητές τον γιο του Σταμάτη και τον *καπιτάνιο* Γεώργιο Μπαρμπάτη⁵⁴. Στο Αράκλι ο Γεώργιος και ο Νικόλας είναι ράφτες (ο Νικόλας μάλιστα συντάσσει και πωλητήριο έγγραφο που καταχωρίζεται από τον νοτάριο 6 χρόνια αργότερα, όταν ο Νικόλας είχε ήδη πεθάνει)⁵⁵, ο Δήμος και ο Νικόλαος είναι έμποροι ξυλείας⁵⁶ και οι αδελφοί Δήμος, Πέτρος και Κώστας του ποτέ Κόντου, ο Ιωάννης και ο Νικόλας του ποτέ Θεοδώρου, ο Δήμος και ο Παύλος έχουν μερίδια σε

⁵¹ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 273.

⁵² Βλ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, σελ. 295 (Ευρετήριο προσώπων).

⁵³ SATHAS, *Documents inédits*, VIII, σελ. 374.

⁵⁴ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 384-385.

⁵⁵ ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 9, 12, 45, 51, 69, 73, 79, 85, 86, 154, 162, 17.

⁵⁶ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 277-278.

μύλους⁵⁷. Μέλη της οικογένειας ορίζονται εκτιμητές, διαιτητές ή παρευρίσκονται ως μάρτυρες στη σύνταξη συμβολαιογραφικών πράξεων⁵⁸.

Οικογένεια Κόμη

Η οικογένεια Κόμη μαρτυρείται στην Κεφαλονιά από το 1504. Δύο μέλη της οικογένειας Κόμη (ο Λάζαρος και ο Βάθης, ενταγμένοι στην ομάδα του Μενάγια) αρχικά είχαν εγκατασταθεί στη Λειβαθώ. Ο Ιωάννης Κόμης, *καποράλος*, υπηρετούσε στην Κρανιά, όπου μέλη της οικογένειας (Λάζαρης, Ιωάννης) είχαν χωράφια και αμπέλια ιδιόκτητα ή πακτωμένα⁵⁹. Το 1541 ο Αντόνιος Κόμης πήρε τη θέση του πατέρα του Ιωάννη, που είχε σκοτωθεί στη Ζάκυνθο μαχόμενος εναντίον των Τούρκων, στη διοίκηση του λόχου του με τον ίδιο μισθό⁶⁰.

Ένας κλάδος της οικογένειας μετακινήθηκε στην Έρυσσο, όπου δημιούργησαν οικισμό με το όνομά τους, τα Κομητάτα που μαρτυρούνται από το 1564. Μοναδικό μέλος της οικογένειας που συμμετέχει στο Συμβούλιο το 1593 είναι ο Δράκος, κάτοικος Φρουρίου, ο οποίος το 1560 κατείχε τη θέση του *scontro* ήτοι του ελεγκτή των δημοσίων εσόδων και παράλληλα του θησαυροφύλακα-ταμιά του δημοσίου ταμείου⁶¹. Εξελέγη δύο φορές πρέσβης της κοινότητας: το 1581 και το 1593. Στις 2 Ιουνίου 1601 η Σύγκλητος παραχώρησε στον Δράκο εδάφη, καλλιεργήσιμα και άγωνα ή ορεινά στην περιφέρεια της Άσσου, που εκτείνονταν από το λιμάνι μέχρι το χωριό Πατρικάτα και την Ανωμεριά («Tutti li terreni colti ed incolti, principando dalla strada che principia dalla marina e porto di Asso e va alla villa di Patricata, contanendo la costa della montagna per fino in luoco detto Caracha e va scoprir la villa di Anomeria e vien abasso alla marina, discorendo il grabano dalla marina e finisce nel primo luoco di Anomeria»). Η χορηγία ανανεώθηκε στις 30 Μαΐου 1636, μετά τον θάνατο του Δράκου, στους γιούς του Γαβριήλ⁶² και Λάσκαρη, και στη συνέχεια το φέουδο πέρασε στο δημόσιο⁶³.

⁵⁷ ΖΑΠΙΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 272. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 79, 106.

⁵⁸ Βλ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, σελ. 297.

⁵⁹ ΖΑΠΙΑΝΤΗ, *Γιάκουμος Σουριάνος*, αρ. 361, 77, 215, 137.

⁶⁰ SATHAS, *Documents inédits*, VIII, σελ. 340.

⁶¹ Ο προνοητής Angelo Basadonna, στην έκθεσή του (6 Απριλίου 1590), εκθειάζει τα προσόντα του και την προσφορά του στο δημόσιο «Per scontro, che in conformità scrive co'l cassier in zornal et leva le bollette, serve un Draco Commi, del proprio luoco, ma cosi buon et intendente ministro, osservator et zellante de Suoi ordeni et dell'utile et beneficio publico». ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 117.

⁶² Το 1632 απαντά ως σύνδικος της κοινότητας. Βλ. ΓΑΡΜΠΗΣ, *Ιερομόναχος Βάλσαμος*, σελ. 35.

⁶³ Το φέουδο, μετά από μία προσπάθεια, το 1762, του Ηλία Αντύπα του Ευάγγελου και του Γεράσιμου Κοντογούρη Πατρίκιου του ποτέ Γεωργίου να το αποκτήσουν, αγοράστηκε το 1788 από τον Αναστάσιο Πήλικα του ποτέ Παύλου έναντι του ποσού των 2.132 δουκάτων. Το 1790

Οικογένεια Κομποθέκρα

Η οικογένεια έφτασε στην Κεφαλονιά το 1501 και εγκαταστάθηκε στο Κάστρο και στη Λακίθρα. Δεκατρία μέλη της είναι εγγεγραμμένα στο Συμβούλιο: Ανδρέας, *καπιτάνιος*⁶⁴, Ανδρέας του ποτέ Μάρκου, Ανδρέας του ποτέ Μαρτίνου, Θόδωρος του ποτέ Μαρτίνου, Μπενέτος, *καπιτάνιος*, Γεώργιος, Γεώργιος του ποτέ Νικολού, Πετρούτσος, *καπιτάνιος*, Σταμάτης, *καπιτάνιος*, Θοδωρής, Θόδωρος, Έκτορας του *καπιτάνιου* και Δράκος του *καπιτάνιου* (χωρίς πατρώνυμα).

Κατεξοχήν στρατιωτική οικογένεια (6 από τα 13 μέλη της είναι *καπιτάνιοι* ή γιοί *καπιτάνιων*), δρούσαν σε μεγάλη ακτίνα, επικεφαλής έφιππων λόχων. Ο Σταμάτης με 12 ιππείς, μαζί με τον Νικόλαο Μπαρμπάτη (με άλλους 12), περιτολούσε την περιοχή του Κατελιού και της Σκάλας· ο Βενέδικτος Κομποθέκρας με 14 ιππείς επιτηρούσε τις 8 σκοπιές από τις Μηνιές ως τα Σπαρτιά· ο Ανδρέας, επιτηρούσε τις 11 σκοπιές που υπήρχαν στην περιοχή του Αθέρα και της Θηνιάς⁶⁵. Μετά τον θάνατό του, το 1544 ο γιός του Ηλίας, *huomo di governo et di valor*, σε αναγνώριση των υπηρεσιών του πατέρα του, ανέλαβε τη διοίκηση της *κομπανίας* του⁶⁶. Το 1567 ο Αλέξανδρος διοικούσε ένα σώμα 50 έμμισθων ιππέων, και μερικά χρόνια αργότερα, αποσύρθηκε από την υπηρεσία, και με μεσολάβησή του στις βενετικές αρχές οι δύο γιοί του, ο Σταμάτης και ο Μπενέτος, έγιναν *καπιτάνιοι* και ανέλαβαν τη διοίκηση της *κομπανίας* του, υποδιαιρώντας την σε δύο ομάδες από 25 ιππείς η καθεμία, παρά το νεαρό της ηλικίας και την απειρία τους. Την τακτική αυτή την ακολουθούσαν συχνά οι γέροι *καπιτάνιοι*, παρά τις διαμαρτυρίες και τις αντιδράσεις, με σκοπό να αποτρέψουν την εισδοχή ξένων στρατιωτών και να μετατρέψουν την *κομπανία* σε οικογενειακή «επιχείρηση»⁶⁷. Ο *καπιτάνιος* Ιάκωβος Κομποθέκρας, στις 13 Δεκεμβρίου 1637, δήλωσε στον καταστιχωτή του δημοσίου ότι κατείχε δύο εκκλησίες, που είχε κληρονομήσει από τη μητέρα του, στα Μενεγάτα, αφιερωμένες στον Άγιο Ελευθέριο και στην Αγία Μαρίνα⁶⁸.

ο Πήλικας λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπισε με τους χωρικούς που είχαν καταπατήσει τα κτήματα, αποποιήθηκε την ιδιοκτησία προς όφελος του Γεωργίου Άννινου του ποτέ Γρηγορίου. A.S.V., *Provveditori sopra feudi*, b. 740, Cefalonia, φ. 9r, b. 1163, Investiture feudi, Antipa-Contoguri, b.1164, Investiture feudali di Cefalonia, Comis-Pilicas.

⁶⁴ Μπορούμε να τον ταυτίσουμε με τον Ανδρέα του ποτέ *καβαλιέρ* Αλέξανδρου, κάτοικο Κάστρου σε οικία που του είχε παραχωρηθεί σε πατέρα και γιο το 1560 ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους. Στον αδελφό του Ανδρούτσο αργότερα (1568) παραχωρήθηκαν κτήματα στο Αράκλι που συνόρευαν με την περιουσία του πατέρα του. Βλ. SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 95, 123-KOPPE, «Μισθοφορική υπηρεσία», σελ. 213.

⁶⁵ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 78-79.

⁶⁶ SATHAS, *Documents inédits*, VIII, σελ. 388.

⁶⁷ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 47, 57-58.

⁶⁸ A.S.V., *Collegio*, Relazioni, b. 77, φ. 11r.

Τα πρώτα χρόνια του 17ου αι. ο ιερέας Κοσμάς Κομποθέκρας ασκούσε το επάγγελμα του νοταρίου στη Λειβαθώ (1608-1632)⁶⁹. Δύο γυναίκες της οικογένειας παρίστανται ως συμβαλλόμενες σε νοταριακές πράξεις ρυθμίζοντας οικονομικές υποχρεώσεις: η *κυράτζα* Μάρω, χήρα του Μαρτή (Μαρτίνου) και η *κυρά* Κορνηλία, σύζυγος του Δομήνικου⁷⁰. Η Ανέζα του ποτέ Ηλία Κομποθέκρας, *καπιτάνιου*, και χήρα του στρατιώτη Νικόλα Βολεμή, όρισε το 1569, επίτροπό της τον θείο της Αλέξανδρο Κομποθέκρας στη διαμάχη της με τον *καπιτάνιο* Ιωάννη Μαζαράκη που όφειλε μισθούς στον άντρα της⁷¹.

Οικογένεια Λευκόκοιλου

Η οικογένεια καταγόταν από τη Μεθώνη. Αμέσως μετά την άφιξή τους στην Κεφαλονιά, το 1505, ο προνοητής Alvisé Salamon παραχώρησε στους αδελφούς Πέτρο και Κωνσταντίνο χωράφια κατάλληλα για τη σπορά σιταριού και αμπέλια, με την υποχρέωση της καταβολής της δεκάτης, καθώς και μύλους για το άλεσμα των σιτηρών στο Κάστρο, στη Λειβαθώ και στην Παλική. Η παραχώρηση της έγγειας περιουσίας τον επόμενο χρόνο, μετά από αίτηση των δύο αδελφών και σύμφωνα με την ισχύουσα διαδικασία, επικυρώθηκε από τη Σύγκλητο⁷². Στο Συμβούλιο συμμετέχουν 4 μέλη της οικογένειας: ο Δήμος του ποτέ Πέτρου, ο Δημήτριος, ο Νικολός και ο Νικολός του Κοσμέτου.

Δύο μέλη της οικογένειας είναι νοτάριοι στην Παλική στα τέλη του 16ου αιώνα: ο ιερέας Μάρκος (1540-1576), και ο Αθανάσιος (1571-1619), και άλλα δύο στις αρχές του 17ου αιώνα: ο Αβράμης (1613-1622) και ο Κονταρής (1637-1686), ο οποίος ασκεί το επάγγελμα στη Λειβαθώ⁷³. Ο Ιάκωβος υπηρέτησε ως γραφέας (*scrivan delli commadamenti greci*) μέχρι τον θάνατό του (Δεκεμβριος 1535)⁷⁴.

Ο Πιέρος Λευκόκοιλος, είναι ιδιοκτήτης μύλου στη Λειβαθώ⁷⁵. το 1531 ορίζεται πληρεξούσιος του γηγενή Δημήτρη Κορισιάνου, κατοίκου Μοναστηριού στο Αράκλι, να τον εκπροσωπήσει στη Βενετία για την επίλυση διαφοράς του με τον λατίνο επίσκοπο σχετικά με την πληρωμή του *σολδιάτικου* για ένα μύλο. Η ανάμνηση της άφιξης του στο νησί ως εποίκου είναι ακόμη πολύ νωπή και ο

⁶⁹ ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΙΑ, ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ & ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Το Νοταριακόν Αρχείον Κεφαλληνίας*, σελ. 61.

⁷⁰ ΚΑΠΠΑΝΟΣ, *Νοταριακές πράξεις*, αρ. 28, 48.

⁷¹ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 390.

⁷² SATHAS, *Documents inédits*, V, σελ. 161.

⁷³ ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΙΑ, ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ & ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Το Νοταριακόν Αρχείον Κεφαλληνίας*, σελ. 58, 66.

⁷⁴ SATHAS, *Documents inédits*, V, σελ. 174.

⁷⁵ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 272.

νοτάριος τον χαρακτηρίζει *οικήτορ εις το παρόν νησί*. Σημειωτέον ότι και οι δύο μάρτυρες είναι έποικοι από άλλα μέρη και χαρακτηρίζονται και αυτοί οικήτορες: Μιχαήλ Κυπριώτης στο Κάστρου και Κωνσταντής Κομητόπουλος στο Βουνί Παλικής⁷⁶. Το 1565 οι στρατιώτες της *κομπανίας του καπιτάνιου* Ιωάννη Λούζη ορίζουν, ενώπιον του νοτάριου Μάρκου Λευκόκοιλου, επίτροπό τους τον Νικολό Λευκόκοιλο, τεχνίτη στην Παλική⁷⁷, για να απευθυνθεί στους συνδίκους της Ανατολής για να διεκδικήσει τα δικαιώματά τους⁷⁸.

Οικογένεια Μπαρμπάτη

Η στρατιωτική οικογένεια Μπαρμπάτη⁷⁹ ήρθε στην Κεφαλονιά πριν την έναρξη του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (το 1531) και εγκαταστάθηκε στο Κάστρο και στη Λακήθρα. Ο Νικολός, διοικητής της στρατιάς, μαζί με τον Σταμάτη Κομποθέκρα με 12 ιππείς ο καθένας επόπτευαν την περιοχή του Κατελιού και της Σκάλας⁸⁰, και ο Παύλος, *καπιτάνιος* με 23 ιππείς επιτηρούσε τις 13 σκοπιές από το Αράκλι ως το Μοναστήρι. Στρατιωτικός ήταν και ένας άλλος Μπαρμπάτης, ο Γεώργιος του Αυγουστίνου, που διοικούσε έναν λόχο 50 ιππέων⁸¹. Το 1549 ανέλαβε τη διοίκηση του λόχου του Ανδρέα Μενάγια και στη θέση του διορίστηκε ο αδελφός του Ιωάννης, ενώ ένας άλλος αδελφός, ο Πέτρος, στρατολογήθηκε στις έφιππες δυνάμεις, αλλά θα εντασσόταν στην πρώτη θέση που θα έμενε κενή, όπως και ο Νικόλαος Μπαρμπάτης του Γεωργίου, ο οποίος όμως ήταν ακόμη ανήλικος⁸². Το 1593 μέλη του Συμβουλίου είναι οι στρατιωτικοί Ανδρέας, Νικολός και Παύλος.

Στις αρχές του 17ου αι. ο Αντώνιος Μπαρμπάτης εξασκεί το επάγγελμα του νοτάριου στη Λειβαθώ (1632-1661)⁸³.

⁷⁶ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 375-376.

⁷⁷ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 242.

⁷⁸ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 382.

⁷⁹ Μετά την πτώση του Ναυπλίου (1540) ο Αυγουστίνος Μπαρμπάτης με την οικογένειά του κατέφυγε στην Κέρκυρα όπου ανέλαβε τη διοίκηση της στρατιάς του νησιού και του παραχωρήθηκε φέουδο (1541, επικυρωμένο το 1543). Ο γιός του Ιωάννης και ο εγγονός του Αυγουστίνου υπηρέτησαν στο Τρογκίρ. Μετά τον θάνατό του (1557) ανέλαβε τη διοίκηση ο Εκτορας Ρένεσης, που εκείνη την περίοδο υπηρετούσε στην Κύπρο. Βλ. SATHAS, *Documents inédits*, VIII, σελ. 335, 341, 343, 422, IX, σελ. 81-82· KOPPE, «Μισθοφορική υπηρεσία», σελ. 215-216, 223-224. Για τη στρατιωτική υπηρεσία των Ρένεση βλ. SATHAS, *Documents inédits*, VII, σελ. 158, 170, VIII, σελ. 328-329, 340-341, 381, 384, 421, 426, IX, σελ. 35, 81-82, 89-90.

⁸⁰ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 78-79.

⁸¹ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 47, 57.

⁸² SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 13-14, 111, 128· ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 58.

⁸³ ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ & ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Το Νοταριακόν Αρχαίον Κεφαλληνίας*,

Οικογένεια Χέλμη

Οικογένεια στρατιωτών, πρόσφερε τις μισθοφορικές της υπηρεσίες στη Δαλματία⁸⁴. Οι αδελφοί Πέτρος και Σεβαστός του Κόντου, ο Κώστας και ο Ανδρέας υπηρετούσαν στο Σεμπένικο⁸⁵. ο Ανδρέας, οι δύο εγγονοί του Πέτρος και Κόντος, ο Λάζαρος και ο Δημήτρης στο Σπάλατο⁸⁶.

Το 1535 εγκαταστάθηκε στην Κεφαλονιά και της παραχωρήθηκαν κτήματα στην περιοχή του Κάστρου, στα Σπαρτιά, στην Πεσάδα, στην Κρασιά, στον οικισμό Κονδυλιές⁸⁷, που μεταγενέστερα θα ονομαστεί Χελμάτα, και στην Έρυσσο. Το 1547 παραχωρείται στον Κόντο του ποτέ *καβαλιέρ* Πέτρου, και στη μητέρα του Κυράνα, εφ'όρου ζωής, το αξίωμα του τακτικού ταμιά του βασιλικού ταμείου της Κύπρου. Μάνα και γιος είναι υποχρεωμένοι να παντρέψουν την Φροσίνα, αδελφή του Κόντου, εντός 6 ετών, και σε περίπτωση που πέθαιναν πριν το γάμο της, η επικαρπία της θέσης περνούσε στην Φροσίνα για 10 χρόνια⁸⁸. Το 1557 ο Δημήτρης Χέλμης υπηρετούσε στην Κύπρο στην *κομπανία* του Έκτορα Ρένεση, αλλά το 1558, μετά τη μετάθεση του τελευταίου στην Κέρκυρα στη διοίκηση της στρατιάς, ζήτησε και πέτυχε να ακολουθήσει τον *καπετάνιό* του⁸⁹. Στο Συμβούλιο εντάσσονται 6 μέλη: ο Αλέξανδρος, *καπιτάνιος*, ο Ανδρέας, ο Δημήτριος, ο Λάζαρος (του Ανδρέα), ο Ανδρέας του *καπιτάνιου* (χωρίς

σελ. 64.

⁸⁴ Στη Δαλματία το 1530, σύμφωνα με ένα κατάλογο των Ελλήνων *capi stradioti*, υπηρετούσαν οι ακόλουθοι, όλοι έποικοι στην Κεφαλονιά: Σταμάτης Λούζης με 12 στρατιώτες στη Ζάρα, Πέτρος Κλαδάς με 6 άνδρες σε έναν οικισμό στη λίμνη Βράνα κοντά στη Ζάρα, Μανόλης Παλαιολόγος και Ανδρέας Χέλμης με 8 άνδρες ο καθένας στο Σεμπένικο, Έκτορας Ρένεσης με 14 στρατιώτες στο Τρογκίρ, Θεόδωρος Παλαιολόγος με 20 στρατιώτες στο Κάταρο και Θεόδωρος Κλαδάς με 12 στρατιώτες στο Δουλτσίνο (SATHAS, *Documents inédits*, VII, σελ. 144). Από άλλα έγγραφα προκύπτει ότι ο Γεώργιος Ρένεσης υπηρέτησε στο Σπάλατο (1519-1522), ο Δημήτρης Μπλέσας στη Ζάρα (1522), ο Ιωάννης Παλαιολόγος, ο γιός του Θεόδωρος και ο εγγονός του Δημήτριος στο Κάταρο (1521 κ.ε.). ο Ιωάννης είχε υπηρετήσει το 1518 στην Ιταλία και στη Ζάρα. Βλ. SATHAS, *Documents inédits*, V, σελ. 211-213, VII, σελ. 124-125, 127, 133, 139, VIII, σελ. 331-334· ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571*, σελ. 57-58.

⁸⁵ Μετά τον θάνατο του Πέτρου και του Σεβαστού (1529) η Σύγκλητος, για να συνδράμει τις οικογενειές τους, χορήγησε ως επίδομα ένα ποσό που αντιστοιχούσε σε ορισμένους μισθούς των δικαιούχων. Ο Ανδρέας πέθανε στην Πούλια το 1531 και στον γιό του Λάζαρο εγκρίθηκε ως βοήθημα το ποσό των 16 δουκάτων, που ισοδυναμούσε με 4 μισθούς τον χρόνο που έπαιρνε ο πατέρας του. SATHAS, *Documents inédits*, VII, σελ. 131-132, 142-143, 153, 160.

⁸⁶ SATHAS, *Documents inédits*, VIII, σελ. 333, 340, 405-407, 421.

⁸⁷ Ο οικισμός μαρτυρείται ως Zindilies στην απογραφή του 1583 και Cindiglies στην απογραφή του 1678.

⁸⁸ SATHAS, *Documents inédits*, VIII, σελ. 447.

⁸⁹ SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 83.

πατρώνυμο) και ο Δήμος⁹⁰. Ο Ανδρέας, *καβαλιέρ*, διοικεί σώμα 700 επίστρατων ντόπιων και ο Λάζαρος ένα λόχο 20 ιππέων, με τον οποίον περιπολούσε το Φισκάρδο και επέπτευε τις 10 σκοπιές της περιοχής⁹¹.

Τη διετία 1599-1601 έγινε η πρώτη κτηματογράφηση της έγγειας περιουσίας των κατοίκων της Κεφαλονιάς. Ο προνοητής Alvise Michiel με εντολή της Συγκλήτου⁹², την 1η Ιουλίου 1599 ανέθεσε στους κοντόσταβλους των χωριών να ενημερώσουν τους κτηματίες ότι έπρεπε να δηλώσουν τα χωράφια που ήταν καλλιεργημένα και όσα ήταν φυτεμένα με αμπέλια ή σταφίδα, κυρίως μετά το 1585⁹³, προσκομίζοντας παραχωρητήρια έγγραφα, τίτλους ιδιοκτησίας, άδειες καλλιέργειας, στον γραμματέα της διοίκησης παρουσία του προνοητή, όταν θα επισκεπτόταν για τον σκοπό αυτό κάθε περιφέρεια. Οι αδήλωτες εκτάσεις θα δημεύονταν και στους παραβάτες θα επιβάλλονταν ποινές ή πρόστιμα κατά την κρίση του προνοητή, ενώ όποιος

⁹⁰ Οι δύο τελευταίοι ταυτίζονται πιθανότατα με τον Ανδρέα του ποτέ Τζουάνε, *καπιτάνιου* και τον Δήμο του ποτέ Δήμα, *καπιτάνιου*, και είναι πρώτα εξαδέλφια και κληρονόμοι τους, όπως προκύπτει από τη διαθήκη (25 Μαρτίου 1582) και άλλα σχετικά έγγραφα, των μανάδων τους *μανδόνας Καντιάνας*, συζύγου του ποτέ Τζουάνε Χέλημ, και *κυράτζας Σταμάτας* του ποτέ Λάζαρη Μισκένη, συζύγου του ποτέ Δήμα Χέλημ. Βλ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Γιάκουμος Σουριάνος*, αρ. 70, 72, 191, 262, 265, 266.

⁹¹ Ο Λάζαρος είχε διαδεχθεί στη διοίκηση του σώματος τον Μάρκο Καγκελάρη. Σε αναγνώριση των υπηρεσιών του η Σύγκλητος του αύξαινε συχνά τον μισθό του. Βλ. SATHAS, *Documents inédits*, IX, σελ. 73· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 43 αρ. 138· ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 79.

⁹² «Di cui è nato che la Serenità Vostra...ha dato poi ultimamente carico a me di far un general catastico di tutti i beni piantati dall'anno 1585 in poi et di tutti li non piantati ancora, per poter po risolvere et deliberare sopra di esso, quanto alla Sua prudentia parerà convenirsi. Il che è stato anco effettuato da me, con ogni prontezza et diligentia maggiore che ho potuto, benché con molto detrimento della mia sanità, per i molti disaggi patiti nel circondar a pertinentia per pertinentia et a villa per villa, così grande e montuosa isola, dal quale la Serenità Vostra potria vedere la quantità delli terreni piantati et delli non piantati ancora». Βλ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σελ. 153-155.

⁹³ Στην πραγματικότητα, όπως άλλωστε παρατηρεί και ο Michiel στην έκθεσή του της 22ας Σεπτεμβρίου, το μέτρο της καταγραφής των αμπελοφυτειών, η αλόγιστη αύξηση των οποίων εις βάρος της καλλιέργειας των σιτηρών απειλούσε το νησί με σιτοδεία, εκκρεμούσε από το 1585. Η Σύγκλητος, σε απάντηση μιας προεβίας της κοινότητας της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου της 22ας Ιουνίου 1585, με την οποίαν ζητούσαν την ακύρωση της διάταξης του 1581 των Συνδικών εξεταστών της Ανατολής Giovanni Gritti και Giulio Garzoni που αφορούσε την εκρίζωση όλων των σταφιδάμπελων που είχαν φυτευτεί μετά το 1575, είχε δώσει εντολή στον προνοητή να προβεί στην καταγραφή όλων των εκτάσεων «a pezza a pezza et a nome per nome delli patroni in un libro a parte a questo deputato da esser tenuto in quella camera per poter meglio certificarsi delli impianti di vigne che fossero di nuovo fatti in quell'isola, col mandar copia di esso libro di qua alla Signoria Nostra». Βλ. SATHAS, *Documents inédits*, V, σελ. 214· DESPINA VLASSI, «La politica annonaria di Venezia a Cefalonia: il fondaco delle biade (sec. XVI-XVIII)», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), σελ. 282-285.

κατήγγειλε την παράβαση, ακόμη και ανώνυμα, δικαιούτο το εν τρίτο των κατασχεθέντων εκτάσεων, και τα υπόλοιπα 2/3, θα τα μοιράζονταν το δημόσιο ταμείο και ο προνοητής που είχε αναλάβει το δύσκολο έργο της καταστίχωσης. Στο κτηματολόγιο καταγράφονται ανά περιφέρεια, το όνομα του χωριού, το όνομα του κτηματία, η έκταση των αμπελοφυτειών (*terreni piantati*) και των καλλιεργήσιμων χωραφιών (*terreni non piantati*), η τοποθεσία και τα σύνορα⁹⁴.

Ο Μάρκος Μάνεσης⁹⁵ δηλώνει τα χωράφια του στα Μεταξάτα⁹⁶. Ο Γεώργιος και ο Ιωάννης Κόμης τα χωράφια και τα αμπέλια τους στα Κομητάτα⁹⁷. Ο Ιωάννης Κόμης, οι Μενάγια, οι Μαυρίκοι, δύο γυναίκες της οικογένειας Βινιάρη, η χήρα του Νικολού και η *donna* Κατερούτσα, δηλώνουν τα κτήματά τους στη Λακήθρα⁹⁸. Ο Μαρκαντώνιος Λευκόκοιλος δηλώνει την περιουσία του στην Παλική⁹⁹. Ο Δούκας, ο Γεώργιος και ο Αντώνιος Χέλμης αμπέλια και χωράφια στην Καρυά Ερύσσου¹⁰⁰. Ο καπετάνιος Αλέξανδρος Χέλμης στα Σπαρτιά της Λειβαθώς¹⁰¹. Ένας άλλος Χέλμης, *καβαλιέρ*, που το όνομά του δεν αναφέρεται, αμπέλια και χωράφια στο Κάστρο¹⁰².

Αυτή η καταστίχωση είναι η πρώτη κατακύρωση των παραχωρήσεων των δημοσίων κτημάτων στους εποίκους που επέλεξαν την Κεφαλονιά για νέα πατρίδα. Στους επόμενους αιώνες τα παραχωρητήρια έγγραφα θα ανασυρθούν από τα σκρίνια των απογόνων τους σε περιπτώσεις διεκδικήσεων, κληρονομικών διενέξεων ή απλώς δημοσίων καταγραφών. Για τους απογόνους αυτούς, ο όρος έποικος δεν θα έχει πλέον κανένα νόημα. Τα Κάστρα του Μοριά και οι πρόγονοι πολεμιστές θα έχουν γίνει μύθος.

⁹⁴ A.S.V., *Sindici Inquisitori in Levante*, b. 77, Catastico di Cefalonia 1601.

⁹⁵ Ο Δημήτρης και ο Γεώργιος Μάνεσης, ενταγμένοι στην ομάδα του Μενάγια έφτασαν στο νησί το 1501 και εγκαταστάθηκαν στο Κάστρο. Σε κάποια μέλη της οικογένειας αργότερα παραχωρήθηκαν χωράφια στους Πρόνους.

⁹⁶ A.S.V., *Sindici Inquisitori in Levante*, b. 77, N. 28, Livatò, Castello e borgo, φφ. 1320-1342, 1334r.

⁹⁷ A.S.V., *ό.π.*, N. 24-25, Erisso, φφ. 1106-1212, 1210r-v, 1211v, 1212r.

⁹⁸ A.S.V., *ό.π.*, N. 26, Livatò, φφ. 1217-1269.

⁹⁹ A.S.V., *ό.π.*, N. 1, Palichi, φ. 5v

¹⁰⁰ A.S.V., *ό.π.*, N. 24-25, Erisso, φφ. 1131r-1141v

¹⁰¹ A.S.V., *ό.π.*, N. 27, Livatò (φφ. 1269-1320), φ. 1271v.

¹⁰² A.S.V., *ό.π.*, N. 28, Castello e borgo (φφ. 1320-1342).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

α/α	Όνομα	Προέλευση	Πρώτη μνεία	ΤΟΠΟΣ
1.	Αγιαντρίτης	Μοριάς	1565	Κάστρο/Λειβαθώ
2	Αγούδημος	Μοριάς	1569	Σάμη
3	Αλιπράντης	Ναύπλιο	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
4	Αναπλιώτης	Μοριάς	1565	Παλική
5	Αντρώνης	Μοριάς	1555	Πρόννοι
6	Αρδαβάνης	Μοριάς	1569	Εικοσιμία
7	Βαρνακιώτης	Μοριάς	1551	Σάμη
8	Βασιλόπουλος	Μοριάς	1549	Πρόννοι/Λειβαθώ
9	Βελμίρης	Μοριάς	1555	Λειβαθώ
10	Βερυβοράκης	Μοριάς	1544	Πρόννοι
11	Βινιάρης	Ναύπλιο	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
12	Βλαχόπουλος	Μοριάς	1568	Παλική
13	Βολεμής	Μοριάς	1545	Έρυσσος/Λειβαθώ
14	Βολμίρης	Μοριάς	1568	Κρανιά
15	Βρετός	Μοριάς	1548	Πρόννοι
16	Γεωργόπουλος	Μοριάς	1550	Λειβαθώ
17	Γιαννόπουλος	Μοριάς	1567	Παλική
18	Γραμματικόπουλος	Μοριάς	1565	Έρυσσος
19	Γρουζής	Μοριάς	1542	Πρόννοι
20	Δακορός	Κορώνη	1560	Κάστρο/Λειβαθώ
21	Διγενής	Μοριάς	1550	Πρόννοι
22	Δομένικος	Μοριάς	1545	Κάστρο/Έρυσσος
23	Δόριζας	Μονεμβασία	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
24	Ζαβιτζιάνος	Μοριάς	1551	Πρόννοι
25	Ζουλουπός	Μοριάς	1557	Πρόννοι
26	Ζουριάνος	Μοριάς	1550	Λειβαθώ
27	Καναβίτης	Μοριάς	1547	Ελιός
28	Καπαντρίτης	Μοριάς	1545	Πρόννοι
29	Καρπαθιώτης	Μοριάς	1564	Έρυσσος
30	Καταιβάτης	Μοριάς	1556	Λειβαθώ
31	Κάτζαρης	Μοριάς	1546	Κάστρο/Παλική
32	Καυάλης	Ναύπλιο	1567	Παλική/Έρυσσος
33	Κλιάστος	Ναύπλιο	1541	Κάστρο
34	Κόκλας	Μονεμβασία	1541	Λειβαθώ
35	Κόμγκαλης	Μοριάς	1546	Κάστρο
36	Κομνηνός	Μοριάς	1559	Πυργί
37	Κόντης	Ναύπλιο	1549	Πρόννοι
38	Κοντόσταβλος	Μοριάς	1548	Σάμη

39	Κουστουμπάρδης	Μοριάς	1542	Πρόννοι
40	Κουτούζης	Μοριάς	1569	Λειβαθώ
41	Κρασόπουλος	Μοριάς	1553	Πρόννοι
42	Κρεμούδης	Μοριάς	1542	Πρόννοι/Έρυσσος
43	Κυριάκης	Μοριάς	1568	Κρανιά
44	Κυριατζόπουλος	Μεθώνη	1550	Κάστρο
45	Κωστόπουλος	Μοριάς	1568	Λειβαθώ
46	Λάμπης	Μοριάς	1569	Έρυσσος
47	Λεπενός	Μοριάς	1541	Ελιός
48	Λιόν	Μοριάς	1561	Κάστρο
49	Λαμπαρδιάρης	Μοριάς	1568	Κάστρο
50	Μαζαράκης	Ναύπλιο	1540	Κάστρο/Πρόννοι
51	Μανιάτης	Μονεμβασία	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
52	Μανούρεσης	Ναύπλιο	1541	Κάστρο
53	Μανωλόπουλος	Μοριάς	1569	Έρυσσος
54	Μαρκεσίνης	Μοριάς	1568	Ποταμιάνα
55	Μασόπουλος	Μοριάς	1567	Παλική
56	Ματαράγκας	Μοριάς	1542	Πρόννοι
57	Μαυρίκης	Ναύπλιο	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
58	Μελέτης	Μοριάς	1548	Πρόννοι/Λειβαθώ
59	Μελισσινός	Μοριάς	1550	Παλική
60	Μέριανος	Μοριάς	1540	Πυργί
61	Μινέτος	Μοριάς	1553	Λειβαθώ
62	Μπάρδης	Ναύπλιο	1541	Κάστρο
63	Μπέλεσης	Μοριάς	1565	Παλική/Λειβαθώ
64	Μπέτζης	Μοριάς	1544	Σάμη
65	Μπλέσης	Μοριάς	1545	Λειβαθώ
66	Μπληστρώτης	Μοριάς	1564	Έρυσσος
67	Μπόικος	Μοριάς	1550	Παλική
68	Μπούρας	Μοριάς	1571	Λειβαθώ
69	Μπρούμας	Μοριάς	1548	Λειβαθώ/Πρόννοι
70	Νικολοβγένης	Μοριάς	1548	Σάμη
71	Νομικόπουλος	Μοριάς	1542	Σάμη
72	Νοταράς	Μοριάς	1561	Ποταμιάνα
73	Παναρίτης	Ναύπλιο	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
74	Παπαγιαννόπουλος	Μοριάς	1564	Παλική
75	Παπαθερόπουλος	Μοριάς	1540	Λειβαθώ
76	Παпанελόπουλος	Μοριάς	1566	Έρυσσος
77	Πασχάλης	Μοριάς	1563	Παλική
78	Πεγνιώτης	Μοριάς	1565	Έρυσσος
79	Πεταλούδης	Μοριάς	1570	Λειβαθώ
80	Πογκόης	Μοριάς	1542	Σάμη/Πρόννοι

81	Πρίφτης	Μοριάς	1541	Λειβαθώ/Κάστρο
82	Πυλιώτης	Μοριάς	1569	Έρυσσος
83	Σερεμέτης	Μοριάς	1544	Πρόννοι
84	Σιόρης	Μοριάς	1545	Πρόννοι
85	Σκιαδάς	Μοριάς	1541	Λειβαθώ/Πυργί
86	Σοϊμίρης	Μοριάς	1541	Λειβαθώ
87	Σουλαημάνης	Μοριάς	1564	Έρυσσος
88	Σούλης	Μονεμβασιά	1541	Κάστρο
89	Σουλιάνος	Μάνη	1550	Πρόννοι
90	Σουργιάνος	Μοριάς	1541	Κάστρο
91	Σουρμπάνος	Μοριάς	1568	Κρασιά
92	Σπαθάρος	Μοριάς	1545	Κάστρο/Παλική
93	Σπάθας	Μοριάς	1565	Παλική
94	Σπαθής	Μοριάς	1548	Σάμη/Πρόννοι
95	Σπάτας	Μοριάς	1565	-
96	Σπέντζας	Μοριάς	1551	Πρόννοι
97	Σπηλιώτης	Μοριάς	1568	Πυργί
98	Στραβαλετράς	Μοριάς	1553	Κάστρο
99	Ταρούγκας	Μοριάς	1548	Πρόννοι
100	Τάτιζας	Μοριάς	1554	Πρόννοι/Παλική
101	Τζάσης	Μοριάς	1540	Πυργί/Ποταμιάνα
102	Τρομπέτας	Μοριάς	1565	Κάστρο/Παλική
103	Ψευδάκης	Ναύπλιο	1541	Κάστρο

Πίνακας 1: Οικογένειες που μετοίκησαν στην Κεφαλονιά μετά το 1540. Με μαύρα στοιχεία δηλώνονται όσες εκπροσωπούνται στο Συμβούλιο το 1593

a/a	Όνομα	Προέλευση	Πρώτη μνεία	ΤΟΠΟΣ
1.	Αγιαντρίτης(1)	Μοριάς	1565	Κάστρο/Λειβαθώ
2	Βασιλόπουλος (1)	Μοριάς	1549	Πρόννοι/Λειβαθώ
3	Βινιάρης (5)	Ναύπλιο	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
4	Δαμοδός (3)	Μεθώνη	1506	Κάστρο/Λειβαθώ
5	Διακρούσης (6)	Μοριάς	1524	Κρασιά/Λειβαθώ
6	Καγκάδης (2)	Μοριάς	1501	Κρασιά/Πρόννοι
7	Καλαναρχόπουλος (2)	Κορώνη	1516	Λειβαθώ
8	Καραντινός (7)	Μοριάς	1504	Κάστρο/Λειβαθώ
9	Καταιβάτης (1)	Μοριάς	1556	Λειβαθώ
10	Κάτζαρης (3)	Μοριάς	1546	Κάστρο/Παλική
11	Κλαδάς (1)	Μάνη	1501	Κάστρο
12	Κλωνής (1)	Μοριάς		Κάστρο/Πρόννοι
13	Κόμης (1)	Μοριάς	1504	Λειβαθώ/Έρυσσος
14	Κομποθέκρας (13)	Μοριάς	1501	Κάστρο/Κρασιά

15	Λευκόκοιλος(4)	Μεθώνη	1505	Κάστρο/Λειβαθώ/Παλική
16	Λιόν (2)	Μοριάς	1561	Κάστρο
17	Λουκίσας (1)	Ναύπλιο	1502	Κάστρο
18	Μαζαράκης (2)	Ναύπλιο	1540	Κάστρο/Πρόννοι
19	Μάνεσης (2)	Μοριάς	1501	Κάστρο/ Πρόννοι
20	Μαρκόπουλος (19)	Μοριάς	1505	Παλική/Λειβαθώ
21	Μαυρικής (3)	Ναύπλιο	1541	Κάστρο/Λειβαθώ
22	Μελισσινός (1)	Μοριάς	1550	Παλική
23	Μενάγιας (2)	Μεθώνη	1501	Κάστρο/Λειβαθώ
24	Μιχαλιτζιάνος (2)	Μεθώνη	1504	Λειβαθώ
25	Μπαρμπάτης (3)	Μοριάς	1531	Κάστρο/Λειβαθώ
26	Νάπολης (5)	Μοριάς	1508	Ελιός/Λειβαθώ
27	Παπαθερόπουλος (1)	Μοριάς	1540	Λειβαθώ
28	Πολυκαλάς (10)	Μεθώνη	1505	Κάστρο/Παλική
29	Ρένεσης (1)	Μεθώνη	1501	Καστρο/Πρόννοι/Παλική
30	Σέρβος (17)	Μοριάς	1501	Πρόννοι
31	Σκιαδάς (2)			
32	Σοϊμίρης (1)	Μοριάς	1541	Λειβαθώ
33	Σούλης (1)	Μονεμβασία	1541	Κάστρο
34	Σουργιάνος (1)	Μοριάς	1541	Κάστρο
35	Σπάθας (1)	Μοριάς	1565	Παλική
36	Στραβαλετράς (1)	Μοριάς	1553	Κάστρο
37	Χέλμης (6)	Μοριάς	1535	Έρυσσος/Κρασιά

Πίνακας 2: Κατάλογος των οικογενειών εποίκων που συμμετέχουν στο Συμβούλιο το 1593. Σε παρένθεση δηλώνεται ο αριθμός των μελών τους

*Επτανησιακές διάλεκτοι και βενετσιάνικη διάλεκτος
την εποχή της Βενετοκρατίας: γλωσσικές
και κοινωνιογλωσσικές διαστάσεις της γλωσσικής επαφής*

Γιαννούλα Γιαννουλοπούλου

Εισαγωγή

Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι να θέσει ορισμένα μεθοδολογικά ζητήματα με τις αντίστοιχες επισημάνσεις για την έρευνα σχετικά με τα φαινόμενα της *γλωσσικής επαφής* των επτανησιακών διαλέκτων και της βενετσιάνικης διαλέκτου κατά την εποχή της Βενετοκρατίας, τόσο στη γενικότητα του φαινομένου όσο και ειδικότερα σε συνάρτηση με τις μετακινήσεις και τις μεταναστεύσεις των πληθυσμών.

Με τον όρο *γλωσσική επαφή* στην κοινωνιογλωσσολογία αναφερόμαστε σε «διεπιδράσεις πρόσωπο με πρόσωπο ανάμεσα σε ομάδες ομιλητών, από τους οποίους ορισμένοι μιλούν περισσότερες της μιας γλώσσας σε μια ορισμένη περιοχή»¹. Οι γλωσσικές αλλαγές που ανάγονται στη γλωσσική επαφή είναι: α) ο *δανεισμός* (είναι η πιο συχνή, ξεκινά από το επίπεδο του λεξιλογίου, μπορεί να προχωρά στο επίπεδο της μορφολογίας ή και της σύνταξης), β) η *ακραία γλωσσική μείξη* και γ) ο *γλωσσικός θάνατος* της μιας εκ των δύο ποικιλιών που έρχονται σε επαφή².

Παρόλο που σπάνια εμφανίζεται στους ορισμούς της *γλωσσικής επαφής*, χρειάζεται να επισημανθεί ότι οι ομιλητές των γλωσσών που έρχονται σε επαφή συχνότατα βρίσκονται σε άνισες σχέσεις ως προς τις κοινωνικές, ιστορικές και πολιτισμικές τους θέσεις, γεγονός που αντανακλάται –αν και με τρόπο έμμεσο και διαμεσολαβημένο– και στις γλωσσικές τους ταυτότητες.

¹ SARA THOMASON, *Language Contact. An Introduction*, Edinburgh University Press: Εδιμβούργο, 2001, σελ. 3.

² Ό.π., σελ. 60.

Βενετοκρατία στα Επτάνησα: οι ιστορικοί όροι της γλωσσικής επαφής

Τα δύο σημαντικότερα θαλάσσια κράτη του ιταλικού χώρου, η Βενετία και η Γένοβα, κυριάρχησαν κατά τα μεσαιωνικά χρόνια σε μεγάλο μέρος της Μεσογείου, δημιουργώντας αποικίες από την Κρήτη έως την Κορσική, περνώντας από το βορειοανατολικό Αιγαίο και τη Δαλματία. Η «Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας» κατά τη διάρκεια της ακμής της, από τον 13^ο έως τον 16^ο αιώνα, είχε στην κατοχή της πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου: την Κύπρο, την Κρήτη, τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, την Πελοπόννησο, την Εύβοια, τα Επτάνησα, καθώς και πολλά λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου. «Τα «βενετικά νησιά της Ανατολής», όπως αποκαλούνταν τα Επτάνησα μέχρι το 1797, εντάχθηκαν στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου σε διαφορετικούς χρόνους από τον 14ο μέχρι τον 17ο αιώνα και υπό διαφορετικές προϋποθέσεις»³.

Η ιστορική έρευνα για την εποχή της βενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα έχει αναδείξει πολλές πλευρές της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης που επικρατούσε. Έχει επισημάνει ότι στις κοινωνίες των νησιών οι ελίτ ήταν αλλόγλωσσες (και αλλόδοξες), ενώ στο χαμηλότερο σημείο της κοινωνικής ιεραρχίας βρισκόνταν οι ελληνόγλωσσοι (και ορθόδοξοι) νησιώτες που βίωναν την απαξίωση. Η κοινοτική οργάνωση, η ορθοδοξία και η ελληνική γλώσσα αποτελούσαν τα συστατικά της ταυτότητας των νησιωτών.

Από την άλλη πλευρά δεν έχουν λείψει ήδη από την αρχή του 20ού αιώνα⁴ μελέτες για τη γλώσσα των Επτανήσων, συνήθως με αναφορά σε συγκεκριμένο νησί ή σε χωριό του νησιού. Πιο πρόσφατα, η έκδοση των νοταριακών εγγράφων ήρθε να δώσει πολύτιμες γλωσσικές πληροφορίες σε ένα εύρος κειμένων τόσο συμβολαιογραφικών πράξεων όσο και διοικητικών εγγράφων.

Από την πλευρά της γλωσσολογίας, το ενδιαφέρον για φαινόμενα γλωσσικής επαφής έχει παραγάγει έρευνες στο επίπεδο του δανεισμού και της γενικότερης επιρροής των ιταλοβενετικών διαλέκτων στις επτανησιακές⁵ ως προς τα συστηματικά

³ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Η βενετική κυριαρχία στα Ιόνια Νησιά», στο ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων: Αθήνα, 2007, [75-95] σελ. 75.

⁴ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Ι. ΣΑΛΒΑΝΟΣ, *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος των εν Κερκύρα Αργυράδων*, Εν Αθήναις, 1918.

⁵ ΣΤΥΛΙΑΝΗ-ΖΑΪΡΑ ΑΥΛΩΝΙΤΗ, «Μορφολογική εξέταση του ρηματικού συστήματος του κερκυραϊκού ιδιώματος», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, 2006 ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής*, Εκδόσεις Γρηγόρη: Αθήνα, 2001· ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΚΡΗ, «Η επίδραση της ιταλικής γλώσσας στη μορφολογία των επτανησιακών διαλέκτων», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, 2013· DOMENICA MINNITI-ΓΚΩΝΙΑ, «Inventario dei termini italo-veneziani nel linguaggio notarile di Naxos (secc. XVI-XVII)», στο

χαρακτηριστικά (μορφολογία, φωνολογία), αλλά και ως προς το λεξιλόγιο. Θεωρώ, ωστόσο, ότι στη γλωσσολογική ερευνητική παραγωγή εμφανίζεται μια σημαντική μεθοδολογική έλλειψη. Και αυτή είναι η κοινωνιογλωσσολογική διάσταση. Απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσουν τα όποια ερευνητικά αποτελέσματα της μελέτης των γλωσσικών συστημάτων να είναι αποδοτικά για την ιστορική μας γνώση είναι η συμπερίληψη των κοινωνιογλωσσικών διαστάσεων, δηλαδή, στην περίπτωση μας, των συνθηκών εντός των οποίων έλαβε χώρα η γλωσσική επαφή. Συχνά στη γλωσσολογική έρευνα η έμφαση στη μελέτη του συστήματος αφαίρεσε από το προσκήνιο τους ομιλητές και τις γλωσσικές κοινότητες τους. Όπως το διατυπώνει ο Ferguson⁶, «η ιστορία των γλωσσών προοδευτικά αποσυνδέθηκε από την ιστορία των κοινοτήτων που τις μιλούσαν». Αυτή η απουσία των ομιλητών γίνεται περισσότερο αισθητή όταν αυτοί μιλούν διαλέκτους –στην περίπτωση μας τη βενετσιάνικη και τις επτανησιακές– και όχι γλώσσες, δηλαδή προτυποποιημένες ποικιλίες. Και μολονότι είναι κοινός τόπος στη γλωσσολογική έρευνα ότι η διαφορά γλώσσας και διαλέκτου δεν έγκειται στα συστημικά χαρακτηριστικά (είναι οι μεν και οι δε εξίσου γλωσσικά συστήματα), αλλά στο κοινωνιογλωσσικό στάτους που διαθέτουν, η παραμέληση της κοινωνιογλωσσικής διάστασης καταλήγει να θέτει εμπόδια και στην ερμηνεία των συστημικών χαρακτηριστικών.

Κοινωνιογλωσσική κατάσταση και γλωσσική πολιτική του κράτους της Βενετίας

Ανάμεσα στην ανάδυση της *Civitas Venetiarum* και την πτώση του *Stato Veneto* (1797) η βενετική κατείχε ηγεμονικό ρόλο ως η προφορική ποικιλία της Βενετίας σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα και για όλες τις κοινωνικές τάξεις και αποτελούσε τη γλώσσα κύρους της προφορικής επικοινωνίας στις υπερπόντιες κτήσεις της Βενετίας. Δεν πρέπει, ωστόσο, να αγνοηθεί ότι το κράτος της Βενετίας δεν ασκούσε πολιτική προτυποποίησης της γλώσσας του, παρόμοια με αυτήν που ασκούν τα εθνικά κράτη από τον 19ο αιώνα και έπειτα.

Η βενετική είναι ίσως καλό παράδειγμα ευρωπαϊκής γλώσσας που δεν έχει τυποποιηθεί παρά το γεγονός ότι διαθέτει αξιόλογη γραπτή παράδοση και πολιτισμικό κύρος. Σύμφωνα με τους Drusi & Vescovo⁷: «Μπορεί να φαίνεται παράδοξο, αλλά στην πρώιμη ιστορική τύχη της βενετικής δεν αντιστοιχεί –όπως συμβαίνει με τις υπόλοιπες βασικές ιταλικές διαλέκτους– μια εξίσου πρώιμη

Ευκαρπίας Έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη, Πορεία: Αθήνα, 2007, σελ. 537-566 ANGELA RALLI, «Verbal loanblends in Griko and Heptanesian: a case study of contact morphology», *L'Italia dialettale* LXXIII (2012), σελ. 111-132.

⁶ RONNIE FERGUSON, «Venetian», στο ERIC DURSTELER (επιμ.). *A companion to Venetian History 1400-1797*, Brill: Λάιντεν-Βοστώνη, 2013, [σελ. 929-970], σελ. 934-935.

⁷ RICCARDO DRUSI & PIERMARIO VESCOVO, «Prima e dopo la letteratura. Il veneziano e il fantasma della grammatica», *Quaderni d' Italia* 8/9 (2003/2004), [67-90] σελ. 67-68.

συστηματοποίηση της γραμματικής. Είναι εκπληκτικό ότι το πλήθος των μαρτυρημένων κειμένων της γλώσσας αυτής ήδη από το 1300 και το 1400 και η εξάπλωσή της όχι μόνο στις συνορεύουσες λιμνοθάλασσες, αλλά και στις περιοχές της Μεσογείου που ενδιέφεραν την εμπορική δραστηριότητα της Βενετίας, και στη συνέχεια η ένδοξη τύχη της λογοτεχνίας της ανάμεσα στο 1500 και το 1800 δεν οδήγησαν στην αναζήτηση μιας νόρμας που θα επιβεβαίωνε σε θεωρητικές βάσεις τη «συμφωνία» που είχε κατακτηθεί στην πράξη». Οι Drusi & Vescovo⁸ παραθέτουν τη χαρακτηριστική μαρτυρία ενός Γάλλου ταξιδευτή, ο οποίος γύρω στο 1880 παρατηρούσε: «Έχω ψάξει σε πολλές πόλεις της Ιταλίας, μια Γραμματική και ένα Λεξικό, από όπου θα μπορούσα να διδαχτώ τις αρχές αυτής της διαλέκτου (εννοεί της βενετικής). Αλλά στάθηκε αδύνατο να βρω σε κανένα μέρος, είτε το ένα είτε το άλλο. Και με διαβεβαίωσαν ότι δεν υπάρχει και στην ίδια την Βενετία» (μετάφραση δική μου από τη γαλλική).

Άλλωστε είναι γνωστό ότι το πρώτο λεξικό της βενετικής, *Dizionario del dialetto veneziano* του Giuseppe Boerio⁹ εκδίδεται μόλις το 1829, ενώ στη δεύτερη έκδοσή του (1856), την επαυξημένη και διορθωμένη, εμπλέκεται και ο Daniel Manin, στον οποίο αποδίδεται μια πρώτη Γραμματική (Drusi & Vescovo)¹⁰.

Η έλλειψη προτυποποίησης της βενετικής προφανώς εμπόδισε και την άσκηση οποιασδήποτε γλωσσικής πολιτικής και στις κτήσεις της Βενετίας. Δεν ασκούσε δηλαδή η Βενετία πολιτική άμεσης επιβολής της γλώσσας της στις κτήσεις της.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της γλωσσικής κατάστασης στο κράτος της Βενετίας συνοψίζονται από τον Ferguson¹¹ ως εξής:

«Αδιαφορία της Βενετίας για τη γλωσσική πολιτική, με την εμφανή αποτυχία της να ορίσει μια *de jure* γλώσσα για τον εαυτό της σε οποιαδήποτε φάση της ανεξάρτητης ιστορίας της.

Διγλωσσία (bilingualism) μεταξύ της ομιλούμενης της πόλης και της λατινικής στον γραπτό λόγο που έφτασε μέχρι τον 16ο αιώνα.

Διαπραγματεύσεις μεταξύ της βενετικής και της τοσκανικής / ιταλικής αρχικά στο γραπτό και μετά και στο προφορικό επίπεδο που οδήγησαν σε μια διαρκή διγλωσσία μεταξύ του γραπτού και του προφορικού και τελικά στη βαθμιαία καθιέρωση στη σύγχρονη εποχή μιας ενιαίας κοινωνικής διγλωσσίας (diglossia) μεταξύ της βενετικής και της ιταλικής, που τις

⁸ DRUSI & VESCOVO, «Prima e dopo la letteratura», σελ. 67-68.

⁹ GIUSEPPE BOERIO, *Dizionario del dialetto veneziano*, Cecchini: Βενετία, 1856.

¹⁰ DRUSI & VESCOVO, «Prima e dopo la letteratura», σελ. 67-68.

¹¹ FERGUSON, «Venetian», σελ. 933.

τελευταίες δεκαετίες συμπεριλαμβάνει εναλλαγή και ανάμειξη των δύο ποικιλιών».

Στα Επτάνησα, επομένως, «παρόλο που η Βενετία δεν επιχειρήσε να επιβάλει θεσμικά τη δική της γλώσσα στην εκπαίδευση, κοινωνιογλωσσικοί παράγοντες όπως π.χ. η ανάγκη των κατοίκων να συνδιαλλαγούν με τη διοίκηση (π.χ. στα δικαστήρια), η έντονη κινητικότητα και η διευρυμένη συμμετοχή στο εμπόριο, τη διοίκηση και την οικονομία προϋπέθεταν τη γλωσσική επικοινωνία, η οποία, στα επίπεδα αυτά, γινόταν κατά κύριο λόγο ή και αποκλειστικά στη βενετσιάνικη διάλεκτο και ειδικότερα στον γραφειοκρατικό και δικαστικό γλωσσικό κώδικα»¹².

Η βενετική θα αποτελέσει τη γλώσσα της διοίκησης στα Επτάνησα ενώ στα τέλη του 17ου αιώνα, η ιταλική γλώσσα θα πάρει τη θέση της, λόγω και των σπουδών των Επτανήσιων σε διάφορες πόλεις της Ιταλίας¹³.

Πλούσια στοιχεία για την παρουσία των Ελλήνων στα ιταλικά πανεπιστήμια (και ειδικά της Πάδοβας) δίνει ο Στεργέλλης¹⁴.

Σε κοινωνιογλωσσολογικό επίπεδο, ο Fanciullo¹⁵ περιγράφει την κατάσταση στο κράτος της Βενετίας ως μια κατάσταση κοινωνικής διγλωσσίας (*diglossia*). Αποδέχεται δηλαδή την άποψη του Cortelazzo¹⁶ ότι «από τον 16^ο αιώνα και μετά στη Βενετία κυριαρχεί αυτή η πλήρης κοινωνική διγλωσσία που διαρκεί μέχρι τις μέρες μας: η διάλεκτος διατηρείται στον προφορικό λόγο, η ιταλική στον γραπτό».

Θα ήταν, ωστόσο, περιοριστικό, να θεωρήσουμε ότι η κοινωνιογλωσσική και η γλωσσική κατάσταση στις βενετοκρατούμενες περιοχές ταυτιζόταν με ό,τι συνέβαινε στο ίδιο το βενετικό κράτος. Ο Folena¹⁷ προτείνει τον όρο «αποικιακή βενετική» (*veneziano coloniale* ή *de là da mar*) και με αυτόν αναφέρεται στα «βενετικά ή βενετίζοντα γραπτά (*scriptae veneziane* ο *venezianeggianti*) που μαρτυρούνται στις αποικίες της Γαληνοτάτης». «Σε αυτές τις πραγματικότητες τα

¹² ΠΙΑΝΝΟΥΛΑ ΠΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ & ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ετυμολόγηση λέξεων σε νοταριακά κείμενα του 16ου αιώνα», στο ΧΡ. ΤΖΙΤΖΙΑΗΣ & Γ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Ελληνική Ετυμολογία*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών: Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. [372-393], σελ. 373.

¹³ MANLIO CORTELAZZO, «Italianismi nel greco del Cefalonia», *Lingua Nostra* 20 (1959), σελ. 116-120.

¹⁴ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός: Αθήνα, 1970.

¹⁵ FRANCO FANCIULLO, «Gli italianismi del neo-greco», *L'Italia dialettale* 69 (2008), [σελ. 163-203], σελ. 181.

¹⁶ CORTELAZZO, «Italianismi nel greco del Cefalonia», *Lingua Nostra* 20 (1959), σελ. 116-120.

¹⁷ GIANFRANCO FOLENA, «Introduzione al veneziano 'de là da mar'», *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo* 10-12 (1968-1970), σελ. 331-376.

βενετσιάνικα δεν ήταν μόνο η γλώσσα των εμπορικών ανταλλαγών, αλλά επίσης και της διοίκησης (όχι σπάνια μαζί με άλλες γλώσσες, ειδικά στις αποικίες που δεν διοικούνταν απευθείας από τη Βενετία) και γραφόταν συχνά από μη-Βενετούς»¹⁸.

Αξίζει εδώ να επισημανθεί η διαφορά του «veneziano colonial» από το αντίστοιχο ιδίωμα που έχει ονομαστεί «genovese dell' oltremare» και αφορά τα γραπτά των περιοχών όπου κυριαρχούσε η Γένοβα (π.χ. Κύπρος, νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου). Σε αυτά δεν παρατηρείται σημαντική διαφορά από τα γενοβέζικα της μητρόπολης. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στις «διαφορετικές συνθήκες της γενοβέζικης αποικιοποίησης, η οποία επικεντρωνόταν στον έλεγχο των εμπορικών κόμβων και, διαφορετικά από τη βενετσιάνικη, σπανίως εκμεταλλευόταν τους πόρους του τόπου μέσω μιας διαρκούς παρουσίας των αποίκων in situ»¹⁹.

Προτείνω ότι στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα η κοινωνιογλωσσική κατάσταση είναι δυνατόν να περιγραφεί ως «τριγλωσσία», όπου ενώ διατηρείτο η κοινωνική διγλωσσία της μητρόπολης Βενετίας με υπέρθετη ποικιλία τη λατινική έως αργά στον 16^ο αιώνα και στη συνέχεια την ιταλική/τοσκανική, η βενετσιάνικη ήταν επίσης ποικιλία κύρους μιας και ήταν η γλώσσα των κυριάρχων και όσων ντόπιων τους περιέβαλλαν, ενώ τη θέση της χαμηλής ποικιλίας διατηρούσε η ελληνική κυρίως στις αγροτικές περιοχές από τις ομάδες του πληθυσμού που ανήκαν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα²⁰.

Ο όρος «τριγλωσσία» – όχι ιδιαίτερα συχνός στην κοινωνιογλωσσολογική έρευνα – χρησιμοποιείται ιδιαίτερα στην ιστορική κοινωνιογλωσσολογία²¹ και αφορά αυστηρά δομημένες ιεραρχικές κοινωνίες, στις οποίες, εκτός από την αλλόγλωσση ελίτ, μια ντόπια ελίτ χρησιμοποιεί την ποικιλία των κυριάρχων αλλά και τη χαμηλή ποικιλία, ανάλογα με την κατάσταση επικοινωνίας.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση φεουδαλικού κατά βάση τύπου στα Επτάνησα και η περιορισμένη κοινωνική κινητικότητα επέτρεψαν στις τρεις ποικιλίες να συνυπάρχουν σε διαφορετικά επίπεδα λόγου και με σαφέστατα διαφορετικό κύρος. Επέτρεψαν, επίσης, στην ελληνική να διατηρηθεί κυρίως από τους αγροτικούς πληθυσμούς. Όπως διατύπωνε ο Σαλβάνος το 1918: «η απομόνωσης του αγροτικού πληθυσμού εκώλυσεν την παρ' αυτό διάδοσιν της ιταλικής.

¹⁸ DANIELE BAGLIONI, «L'italiano fuori d' Italia: dal Medioevo all'Unità», στο SERGIO LUBELLO (επιμ.) *Manuale di linguistica italiana*, De Gruyter: Βερολίνο & Βοστώνη, 2016 [σελ. 125-145], σελ. 133.

¹⁹ BAGLIONI, «L'italiano fuori d' Italia», σελ. 134.

²⁰ Για την κοινωνική διαστρωμάτωση στα Επτάνησα βλ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Η βενετική κυριαρχία στα Ιόνια Νησιά», σελ. 87-89.

²¹ WIM VANDENBUSSCHE, «Triglossia and pragmatic variety choice in nineteenth-century Bruges: A case study in historical sociolinguistics», *Journal of Historical Pragmatics* 5,1 (2004), 27-47.

Διάσωσης εντεύθεν της εθνικής γλώσσης»²². Η σύγχρονη έρευνα διαπιστώνει ότι δεν ήταν η ιταλική αυτή που διαδίδετο, καθώς επίσης και ότι η ελληνική δεν ήταν αντιληπτή ως εθνική γλώσσα με τη σύγχρονη σημασία. Ανεξάρτητα όμως από την ορολογία και το ιδεολογικό πλαίσιο της έρευνας σε κάθε εποχή, είναι βέβαιο ότι για τους φτωχούς αγρότες της υπαίθρου η ελληνική ήταν η γλώσσα της ταυτότητάς τους, ενισχυμένη και από την ορθόδοξη θρησκεία, ενώ η βενετσιάνικη ήταν η γλώσσα των αποίκων και των ανώτερων τάξεων. Το κρίσιμο, όμως, σημείο για να γίνει κατανοητό το κοινωνιογλωσσικό πλαίσιο είναι ότι όλες αυτές οι κοινωνιογλωσσικές ταυτότητες πραγματώνονταν με απουσία θεσμών επίσημης γλωσσικής πολιτικής, πραγματώνονταν δηλαδή σε άμεση αντανάκλαση των ιεραρχικών ταξικών και κοινωνικών σχέσεων χωρίς την ενοποιητική διαμεσολάβηση των εκπαιδευτικών θεσμών ή μιας πρότυπης επίσημης γλώσσας.

Επομένως, αφού αυτές οι κοινωνιογλωσσικές ταυτότητες αλληλεπιδρούσαν αναγκαστικά σε περιστάσεις επικοινωνίας, τα γλωσσικά συστήματα που έρχονταν σε επαφή και πρέπει να εξετάζονται από τη γλωσσολογική έρευνα είναι: α) η αποικιακή βενετσιάνικη και β) οι επτανησιακές διάλεκτοι.

Χαρακτηριστικά της βενετικής / Αποκλίσεις από την τοσκανική-ιταλική

Όπως έχουμε συνοψίσει σε παλαιότερη έρευνα²³, οι βασικές διαφοροποιήσεις της βενετικής από την τοσκανική-ιταλική είναι:

Στο επίπεδο της φωνολογίας:

-Απουσία διπλών συμφώνων στην βενετική.

-Τα κλειστά ηχηρά [d] και [g] προφέρονται αντίστοιχα [ð] και [ɣ] και στη συνέχεια εύκολα μπορούν να εξαλειφθούν, όπως φαίνεται να συμβαίνει στην εξέλιξη της βενετικής π.χ. βεν. crudo vs. ιταλ. crudo, βεν. sea vs. ιταλ. seta.

-Ηχηροποίηση υπερωϊκού **-k-** σε **-g** (π.χ. βεν. cuogo vs. ιταλ. cuoco).

-Προστριβοποίηση του **-g-** σε **-z-** (π.χ. βεν. zovene vs. ιτ. giovane).

-Αποκοπή των τελικών φωνηέντων **-e** και **-o** μετά από **-n-** και **-l-** στα αρχικά παροξύτονα (π.χ. βεν. ran vs. ιταλ. rane, βεν. man vs. ιταλ. mano). Ιδιαίτερης σημασίας είναι η αποκοπή του τελικού **-e** του απαρεμφάτου (δες παρακάτω στα μορφολογικά χαρακτηριστικά).

Στο επίπεδο της μορφολογίας:

-Για φωνολογικούς λόγους συγκεκριμένα επιθήματα της βενετσιάνικης εμφανίζονται διαφορετικά από τα αντίστοιχα της ιταλικής, π.χ. **-άδα**, **-άδος**, **-αδόρος** (βεν. **-ador** / ιτ. **-atore**).

²² ΣΑΛΒΑΝΟΣ, *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος*, σελ. 6.

²³ ΠΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ & ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ετυμολόγηση λέξεων σε νοταριακά κείμενα του 16^{ου} αιώνα», σελ. 385-386.

-Οι απαρεμφατικοί τύποι δεν εμφανίζουν τελικό –e, όπως στην τοσκανική / ιταλική. Το φαινόμενο είχε ήδη παρατηρηθεί από τον Δεινάκη²⁴, ο οποίος ετυμολογεί το «προμετάρω εκ του ενετικού permeter ‘υπισχνούμαι’, μπατάρω αντί μπατέρω εκ του ενετικού bater ‘κτυπώ, λογαριάζω’, γολτάρω παρά το γαλτέρω εκ του ενετικού galder ‘νέμομαι, καρπούμαι’. Ομοίαν επίδρασιν παρατηρούμεν των αυτών ρημάτων επί των εις –ίρω, οίον *ρεαλτάρω* παρά το *ρεαλτίρω* εκ του ενετικού *realtir* ‘εφεσιβάλλω’, *συβεστάρομαι* εκ του ενετικού *investir* ‘διατίθεμαι’». Ο Δεινάκης επιμένει στη μελέτη του ότι τα ρήματα ήταν αρχικά εις –έρω (ή και –ίρω) και στη συνέχεια ενοποιήθηκαν σε –άρω. Αλλά και η σύγχρονη γλωσσολογική έρευνα δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την κατάληξη των απαρεμφάτων της βενετσιάνικης²⁵.

-Ταύτιση του 3ου ενικού με το 3ο πληθυντικό των ρημάτων, π.χ. vol.

Διαφοροποιήσεις της αποικιακής βενετικής από τη μητροπολιτική βενετική

Η απόσταση από τη μητρόπολη Βενετία και την ομιλούμενη εκεί γλωσσική ποικιλία, η συνύπαρξη της βενετικής με τις ομιλούμενες ποικιλίες των αποικιοκρατούμενων περιοχών (στην περίπτωσή μας τις επτανησιακές διαλέκτους της ελληνικής), καθώς και το γεγονός ότι η βενετική στις αποικίες μιλιόταν και γραφόταν από μη φυσικούς ομιλητές της, έδωσε στην αποικιακή βενετική ορισμένα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά σε σχέση με εκείνη της μητρόπολης. Ως τέτοια αναφέρονται στη βιβλιογραφία: «φωνομορφολογικοί αρχαϊσμοί (όπως η διατήρηση της ισχυρής μορφής του άρθρου lo, ένα χαρακτηριστικό που είχε χαθεί ήδη από το δεύτερο μισό του 1400 στα βενετικά της Βενετίας), καθώς και φαινόμενα που μπορούν να αποδοθούν στις τάσεις απομάκρυνσης από την κοινότητα της Βενετίας καθώς και στις τάσεις δημιουργίας κοινής (koinizazione) με άλλα ιταλικά ιδιώματα (π.χ. η μη συστηματικότητα στην αποκοπή φωνηέντων, καθώς και μια συγκεκριμένη αντίσταση στην ουδετεροποίηση της διαφοράς 3^{ου} ενικού και 3^{ου} πληθυντικού των ρημάτων)»²⁶.

Επομένως, τα βενετσιάνικα του Stato da mar δεν ταυτίζονται με εκείνα της μητρόπολης, γεγονός που εξηγεί τις διαπιστώσεις που μεταφέρει ο Cortelazzo²⁷

²⁴ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΔΕΙΝΑΚΗΣ, «Περί του σχηματισμού των εις –άρω ρημάτων εις –έρω». *Αθηνά* 41 (1929), σελ. 75-76.

²⁵ MARTIN MAIDEN & MAIR PERRY, *The dialects of Italy*, Routledge: Λονδίνο & Νέα Υόρκη, 2004. MARTIN MAIDEN, JOHN CHARLES SMITH & ADAM LEDGEWAY (επιμ.), *The Cambridge History of the Romance Languages, I: Structures*, Cambridge University Press: Κέμπριτζ, 2011.

²⁶ BAGLIONI, «L'italiano fuori d'Italia», σελ. 133-134.

²⁷ MANLIO CORTELAZZO, «Vicende storiche della lingua italiana a Corfù», *Lingua Nostra* 8 (1947), σελ. 44-50, σελ. 46.

ότι τόσο ο Tommaseo (1860)²⁸ όσο και ο Ρωμανός (1870)²⁹ περιγράφουν την ομιλούμενη βενετσιάνικη της Κέρκυρας ως πηγή λέξεων και δομών αρχαιοπινών, οι οποίες είχαν υποχωρήσει ή εξαφανιστεί στην ίδια τη Βενετία.

Επτανησιακά ιδιώματα της νέας ελληνικής

Τα επτανησιακά ιδιώματα της νέας ελληνικής διαθέτουν φωνηεντισμό νότιου τύπου, χωρίς ιδιαίτερες διαφορές από την κοινή νέα ελληνική (με την εξαίρεση της Λευκάδας που διαθέτει βόρειο φωνηεντισμό, παρόμοιο με εκείνον της Στερεάς Ελλάδας)³⁰. Στη γλωσσική περιγραφή των ιδιωμάτων αυτών κυρίως επισημαίνεται ο χαρακτηριστικός επιτονισμός τους, ιδιαίτερα εκείνος της Κέρκυρας και εκείνος της Ζακύνθου³¹. Επισημαίνεται επίσης ο μεγάλος αριθμός των δάνειων λέξεων στο λεξιλόγιο από την ιταλική.

Ωστόσο, όπως αποδείξαμε σε πρόσφατη έρευνα, «κατά τον 16^ο αιώνα ομιλητές επτανησιακών και κρητικών διαλέκτων, κυρίως στις μεγαλύτερες πόλεις και τα λιμάνια, βρίσκονταν σε συστηματική γλωσσική επαφή με ομιλητές που στον προφορικό τους λόγο χρησιμοποιούσαν τη βενετσιάνικη διάλεκτο και όχι την τοσκανική, η οποία εκείνη την εποχή βρισκόταν υπό προτυποποίηση»³². Στην ίδια έρευνα³³ προτείνουμε ότι: «Με βάση τα διαθέσιμα ιστορικά και κοινωνιογλωσσικά δεδομένα, θεωρούμε ότι σειρά δάνειων λέξεων από αυτές που περιέχονται στα νοταριακά έγγραφα του corpus μας, πρέπει να (επαν)ετυμολογηθούν απευθείας από τα βενετσιάνικα. Οι λέξεις αυτές μπορούν να οργανωθούν σε τρεις μεγάλες ομάδες:

(α) λεξήματα που περιέχουν φωνολογικά/μορφολογικά χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στα βενετσιάνικα (και όχι στα τοσκανικά), και τα οποία αναμφίβολα πρέπει να συνδεθούν μαζί της,

(β) λεξήματα για τα οποία η προσαρμογή του δανείου στα ελληνικά αφήνει ανοικτά και τα δύο ενδεχόμενα ετυμολόγησης (βενετσιάνικα/τοσκανικά),

(γ) απολύτως ταυτόσημα λεξήματα στα βενετσιάνικα και τοσκανικά».

Ως προς τη μορφολογία των επτανησιακών ιδιωμάτων η έρευνα³⁴ έχει επισημάνει μεταξύ άλλων τύπους του άρθρου *τσου, τση, τσι, π.χ. τσου χωριάτες,*

²⁸ NICOLO TOMMASEO, *Dizionario d' Estetica*. Μιλάνο³ 1860.

²⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΡΩΜΑΝΟΣ, *Ιστορική μελέτη περί της εν Ελλάδι Φραγκοκρατίας* (εισαγωγή στη μετάφραση του Karl Horf Γρατιανός Ζώρτζης, Αυθέντης Λευκάδος), Κέρκυρα 1870.

³⁰ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής*, Γρηγόρη: Αθήνα, 2001, σελ. 67.

³¹ ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Διάλεκτοι και ιδιώματα*, σελ. 68-69.

³² ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ & ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ετυμολόγηση λέξεων σε νοταριακά κείμενα του 16^{ου} αιώνα», σελ. 372-393.

³³ Ό.π., σελ. 388.

³⁴ ΒΙΛΛΥ ΤΣΑΚΩΝΑ, «Επτανησιακά ιδιώματα», στο *Η Πύλη για την ελληνική γλώσσα*, Κέντρο

την κοπελός, τσι κότες, καθώς και τάση για πιο ανοιχτές συλλαβές, με αποτέλεσμα η γενική πληθυντικού και η αιτιατική ενικού να σχηματίζονται σε [-one], π.χ. των ανθρώπωνε, ποιόνε.

Ο Trudgill³⁵ εντάσσει τα επτανησιακά ιδιώματα στα κεντρικά μαζί με την πελοποννησιακή διάλεκτο και τα ιδιώματα της δυτικής Ηπείρου. Αυτή η ένταξη ίσως ερμηνεύει τη γενικά ελλιπή έρευνα στην περίπτωση των επτανησιακών ιδιωμάτων, αφού όλες οι διάλεκτοι που θεωρήθηκαν ως η βάση της κοινής νέας ελληνικής δεν έτυχαν ιδιαίτερης προσοχής μέχρι πρόσφατα. Ωστόσο, οι επαφές μεταξύ των ομιλητών των επτανησιακών ιδιωμάτων και των ομιλητών από την ηπειρωτική Ελλάδα είναι αδιαμφισβήτητες και ενισχύθηκαν από τις μετακινήσεις και μετεγκαταστάσεις πληθυσμών.

Πόλεις και χωριά: σύσταση πληθυσμού και η επιρροή των μετακινήσεων

Ήδη ο Σαλβάνος³⁶ έχει δείξει με τις έρευνές του για την Κέρκυρα την κοινωνιογλωσσική διαφοροποίηση μεταξύ πόλης και χωριών, χρησιμοποιώντας ως βασικό κριτήριο τον αριθμό δανείων λέξεων από τα βενετσιάνικα και ισχυρίζεται ότι: «οφείλει ο ερευνητής να διακρίνη αυστηρώς απ' αλλήλων δύο ουσιωδώς εν τη νήσω ταύτη διαφέροντα αλλήλων ιδιώματα, το της πόλεως και το των χωριών καθόλου, ων ιδιωμάτων και η ιστορική εξέλιξις υπήρξεν όλως διάφορος και η νυν κατάστασις ουσιώδεις διαφοράς εμφανίζει».

Σημαντικό ρόλο στη διαφορετική σύσταση του πληθυσμού των χωριών έπαιξαν οι μετακινήσεις και οι μετεγκαταστάσεις πληθυσμών. Είναι κοινός τόπος στην έρευνα τη σχετική με τα Επτάνησα ότι «οι πολεμικές επιθέσεις και οι πειρατικές επιδρομές, οι πανώλεις και οι σεισμοί συντελούν στην ερήμωση του πληθυσμού και από την άλλη οι ομαδικές μετακινήσεις των Ελλήνων από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές στα Ιόνια έχουν ως επακόλουθο την ανακατάταξη των πληθυσμιακών επτανησιακών στρωμάτων»³⁷.

Από το 1485 οι Βενετοί είχαν φροντίσει για την εγκατάσταση στη Ζάκυνθο 400 «στρατιωτών» (stradioti) από Ναύπλιο, Ναύπακτο, Ναυαρίνο, Μεθώνη, Κορώνη. Το 1502, Έλληνες και Αλβανοί οπλοφόροι κατέφυγαν στην Κεφαλονιά από

Ελληνικής Γλώσσας, 2007, www.greek-language.gr

³⁵ PETER TRUDGILL, «Modern Greek Dialects: A preliminary classification», *Journal of Greek Linguistics*, 4 (2003), [σελ. 45-64], σελ. 58-59.

³⁶ ΣΑΛΒΑΝΟΣ, *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος*, σελ. 3.

³⁷ ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ «Επτάνησα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Ι', Εκδοτική Αθηνών: Αθήναι, 1974, σελ. [215-229], σελ. 216.

Πελοπόννησο και Ήπειρο³⁸. Σύμφωνα με τον Παγκράτη³⁹, «με αυτόν τον τρόπο επεδίωξαν οι Βενετοί να επουλώσουν τις απώλειες του νησιού σε έμψυχο δυναμικό και να καλύψουν μελλοντικές ανάγκες της απαιτητικής στρατιωτικής μηχανής τους, χερσαίας και θαλάσσιας, καθώς και την ανάπτυξη των καλλιεργειών στις κτήσεις τους. Οι εποικισμοί συνεχίστηκαν και τον επόμενο αιώνα, με τη μεταφορά κατοίκων από την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και την Ιταλία».

Το πιο πρόσφορο μέρος του λεξιλογίου για να διερευνηθεί η αποτύπωση των μετακινήσεων των πληθυσμών είναι τα τοπωνύμια (π.χ. *Αναπλιτοχώρι* στην Κέρκυρα, *Μανιάτικα* στη Ζάκυνθο), τα εδαφονύμια και βεβαίως τα ανθρωπωνύμια.

Ο παρακάτω πίνακας περιλαμβάνει τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια που συγκεντρώθηκαν από τα νοταριακά κείμενα των Πέτρου Βαραγκά⁴⁰, Αντώνιου Σπυρή⁴¹ και Εμμανουήλ Τοξότη⁴²:

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ	ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΑ	ΝΟΤΑΡΙΟΣ
Χειμαράτα	Χειμαρραίος	Πέτρος Βαραγκάς (νοτάριος υπαίθρου, Άγιος Ματθαίος Κέρκυρας, 1541-1545)
Κρητικά	Καρδαμήλης	Πέτρος Βαραγκάς (νοτάριος υπαίθρου, Άγιος Ματθαίος Κέρκυρας, 1541-1545)
Εύπακτος, Έπαχτος	Ανδραβιδινός	Αντώνιος Σπυρής (νοτάριος πόλης Κέρκυρας, 1560-1567)
Αλβανιτοχώρι	Αρκαδιώτης	Αντώνιος Σπυρής (νοτάριος πόλης Κέρκυρας, 1560-1567)

³⁸ Ο.π., σελ. 216-217.

³⁹ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ «Οι πολιτικές τύχες των νησιών του Ιονίου πελάγους: από τη Βενετική κυριαρχία (16^{ος} αι.) έως την Ένωση (1864)», στο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΠΑΣ (επιμ.) *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, Περιφέρεια Ιονίων νήσων-Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα, 2019, σελ. [151-198], σελ. 156.

⁴⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ & ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Οι πράξεις του νοταρίου Αγίου Ματθαίου Κερκύρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 32 (1996), σελ. 207-339.

⁴¹ ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ & ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, *Αντώνιος Σπυρής, νοτάριος και πρωτοπαπίας Κερκύρων (πρωτόκολλο 1560-1567)*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα, 2007.

⁴² ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ & ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, *Εμμανουήλ Τοξότης, νοτάριος Κερκύρας (πράξεις 1500-1503)*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα, 2007.

Βλαχάτικα	Μωραΐτης	Αντώνιος Σπυρής (νοτάριος πόλης Κέρκυρας, 1560-1567)
Διάκινθος (Ζάκυνθος)		Αντώνιος Σπυρής (νοτάριος πόλης Κέρκυρας, 1560-1567)
Λάκωνες (χωριό)		Αντώνιος Σπυρής (νοτάριος πόλης Κέρκυρας, 1560-1567)
	Αναπλιώτης	Πέτρος Βαραγκάς (νοτάριος υπαίθρου, Άγιος Ματθαίος Κέρκυρας, 1541-1545)
Αρκαδάδες	Κορωναίος	Εμμανουήλ Τοξότης (νοτάριος πόλης Κέρκυρας, 1500-1503)
	Μονοβασιώτης	Εμμανουήλ Τοξότης (νοτάριος πόλης Κέρκυρας, 1500-1503)

Η αποτύπωση στα τοπωνύμια και τα ανθρωπωνύμια είναι σίγουρο ότι μαρτυρεί μονιμότητα στην εγκατάσταση των πληθυσμών από την ηπειρωτική χώρα και κατά συνέπεια ενίσχυση της ελληνοφωνίας στην ύπαιθρο.

Τα οικωνύμια και οι μετονομασίες τους: πηγή ιστορικών και γλωσσολογικών μελετών

Ένα επόμενο χρήσιμο στοιχείο που μας δίνουν τα τοπωνύμια, αλλά και γενικότερα τα οικωνύμια (ονομασίες κατοικημένων περιοχών) είναι οι μετονομασίες τους. Είναι γνωστό ότι το ελληνικό κράτος (όπως και όλα τα εθνικά κράτη) προχώρησε σε μετονομασίες οικωνυμίων μετά την εθνική ολοκλήρωσή του, προκειμένου να υπηρετήσει τον στόχο της γλωσσικής ομογενοποίησης. Σε πρόσφατη μελέτη⁴³ πραγματοποιήθηκε στατιστική μελέτη κατανομής των σύγχρονων οικωνυμίων, βασισμένη στην εγκυρότερη διοικητική πηγή, τα *Στοιχεία Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων* του Υπουργείου Εσωτερικών.

⁴³ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΠΕΚΑΚΟΥ, ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΥΚΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΑΚΕΤΑΣ, ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΜΠΟΥΛΗ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΥΤΑΥΤΣΗΣ, ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΠΑΝΤΖΑΛΗ & ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΑΡΑΝΤΙΔΟΥ, «Η πανελλαδική στατιστική κατανομή των μετονομασιών των σύγχρονων οικωνυμίων ως μέσο για τη μελέτη της γλωσσικής αλλαγής», στο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 40, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών: Θεσσαλονίκη, 2020, σελ. 665-673.

Με βάση την έρευνα αυτή⁴⁴, τα οικονομία που μετονομάστηκαν ήταν κατά 87% ξενικά και κατά 13% ελληνικά. Από πλευράς διοικητικών περιφερειών, το ποσοστό των μετονομασιών ήταν:

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΩΝ
Θράκη	77, 75%
Μακεδονία	64, 47%
Ήπειρος	33, 54%
Θεσσαλία	38, 85%
Στερεά Ελλάδα	21, 07%
Πελοπόννησος	26, 15%
Ιόνια νησιά	3,54%
Κρήτη	4,53%
Νησιά Αιγαίου	4,25%

Από πλευράς νομών, το υψηλότερο ποσοστό μετονομασιών εμφανίζεται στον νομό Κοζάνης με 189 μετονομασίες και το χαμηλότερο στον **νομό Λευκάδας**, και στον νομό Χίου με μόλις 2 μετονομασίες. Αντίθετα, η χαμηλότερη αναλογική κατανομή εντοπίζεται στον νομό Χίου με ποσοστό μόλις 1,60% και ακολουθούν οι νομοί **Κεφαλληνίας** με 1,74%, **Λευκάδας** με 2,81%, **Κερκύρας** με 3,36% και Κυκλάδων με 3,41%⁴⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον νομό Δωδεκανήσου, όπου οι μετονομασίες έγιναν κατά τη δεκαετία του 1950, μετονομάστηκε το 50% των ιταλοβενετικής καταγωγής οικονομίων.

Στα Επτάνησα, όμως, οι μετονομασίες ήταν ελάχιστες. Πιθανότατα γιατί πολλά οικονομία ήταν ελληνικά, αλλά και γιατί η συντριπτική πλειονότητα των μετονομασιών στο σύνολο του ελληνικού κράτους αφορούσε τα τουρκικά οικονομία (40%) και τα σλαβικά οικονομία (40%)⁴⁶. Ωστόσο, δεν λείπουν και κάποιες περιπτώσεις μετονομασιών στα Επτάνησα, και μάλιστα στην Κέρκυρα, σε τοπωνύμια αλβανικά και βενετσιάνικα, μέσω του μηχανισμού της αντικατάστασης:

⁴⁴ ΜΠΕΚΑΚΟΥ, ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, ΛΥΚΟΣ, ΠΛΑΚΕΤΑΣ, ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΤΑΜΠΟΥΛΗ, ΜΥΤΑΥΤΣΗΣ, ΓΙΑΠΑΝΤΖΑΛΗ & ΣΑΡΑΝΤΙΔΟΥ, «Η πανελλαδική στατιστική κατανομή των μετονομασιών», σελ. 669.

⁴⁵ Ό.π., σελ. 671.

⁴⁶ ΜΠΕΚΑΚΟΥ, ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, ΛΥΚΟΣ, ΠΛΑΚΕΤΑΣ, ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΤΑΜΠΟΥΛΗ, ΜΥΤΑΥΤΣΗΣ, ΓΙΑΠΑΝΤΖΑΛΗ & ΣΑΡΑΝΤΙΔΟΥ, «Η πανελλαδική στατιστική κατανομή των μετονομασιών», σελ. 668.

Αλβανικά: 1. Κατούνοι, οι (katund-i= χωριό)> Πηγή, η, 1955 2. Μπριαμάκι, το> Εσταυρωμένος, ο 1957.

Βενετσιάνικα: 1. Βίδο, το (οικ. Vido) > Πτυχία, η, 1949 2. Φουντάνα, η ιταλ. Fontana= πηγή, πηγάδι) > Πλάτανος, ο, 1955.

Συζήτηση – Συμπεράσματα

Από όσα προαναφέρθηκαν, τόσο για το κοινωνιογλωσσικό, όσο και για το γλωσσικό επίπεδο, προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με τη γλωσσική και κοινωνιογλωσσική κατάσταση που δημιουργήθηκε στα Επτάνησα μέχρι τον 17^ο αιώνα.

Η έρευνα –και κυρίως η ιταλική– έχει διατυπώσει ερωτήματα και ορισμένες φορές και απόψεις επί των αποτελεσμάτων αυτής της γλωσσικής συνύπαρξης, της «γλωσσικής επαφής» με κοινωνιογλωσσολογικούς όρους.

Π.χ. ο Cortelazzo⁴⁷ περιγράφει και αποδεικνύει την «εκτεταμένη και βαθιά επιρροή» της ελληνικής στην ομιλούμενη βενετσιάνικη των Επτανήσων και ειδικά της Κέρκυρας. Είναι αξιοσημείωτο ότι πρόκειται για επιρροή σε επίπεδο συντακτικών δομών. Τα παραδείγματα του Cortelazzo είναι τα εξής:

-ghe lo dà della tua madre επιρροή από «το' δωκα τση μητέρας σου»

-che ve viva επιρροή από το «να σας ζήσει»

-con salute επιρροή από το «με υγεία»

Ως σημαντικότερη επιρροή ο Cortelazzo θεωρεί –και ορθότατα– την αντικατάσταση του απαρεμφάτου με δευτερεύουσες προτάσεις, χαρακτηριστικό της νέας ελληνικής:

Cosa posso che fatso? αντί για Cosa posso fare? επιρροή από το ν.ε. *Τι μπορώ να κάνω;*

Vai che ti lavori! αντί για Vai a lavorare! επιρροή από το ν.ε. *Πήγαινε να δουλέψεις!*

Εάν χρησιμοποιήσουμε το σχήμα της Thomason⁴⁸, που προαναφέρθηκε, το ερώτημα διατυπώνεται ως εξής: κατά την επαφή της βενετσιάνικης με τις επτανησιακές διαλέκτους την εποχή της Βενετοκρατίας έχουμε δανεισμό, ακραία γλωσσική μείξη ή γλωσσικό θάνατο; Σαφώς δεν έχουμε γλωσσικό θάνατο ούτε της βενετσιάνικης ούτε των επτανησιακών διαλέκτων. Συνέχισαν να ομιλούνται στην Ιταλία και την Ελλάδα, αντίστοιχα, και μετά την γλωσσική ομογενοποίηση και την προτυποποίηση της ιταλικής και της ελληνικής στα αντίστοιχα εθνικά κράτη από τον 19^ο αιώνα και μετά.

⁴⁷ MANLIO CORTELAZZO, «Caratteristiche dell'italiano parlato a Corfù», *Lingua Nostra* 9 (1948), σελ. 29-34, σελ. 30-31.

⁴⁸ SARA THOMASON, *Language Contact. An Introduction*, Edinburgh University Press: Εδιμβούργο, 2001.

Έχουμε σαφώς φαινόμενα δανεισμού στο λεξιλόγιο και τη μορφολογία από τη βενετσιάνικη στις επτανησιακές διαλέκτους. Παρατηρούνται επίσης φαινόμενα δανεισμού συντακτικών δομών της νέας ελληνικής από τις επτανησιακές διαλέκτους στη βενετσιάνικη.

Είναι εκτός του αντικειμένου της παρούσας εργασίας και είναι διακριτό φαινόμενο, γιατί συγκροτεί διαφορετική κοινωνιογλωσσική περίσταση, η επιρροή της ελληνικής στη βενετική διάλεκτο αλλά και στις ιταλικές διαλέκτους γενικότερα από τους Έλληνες που σε διάφορες ιστορικές στιγμές έζησαν στη Βενετία και σε άλλες ιταλικές πόλεις⁴⁹.

Ωστόσο, αυτά τα φαινόμενα δεν οδήγησαν στην ακραία γλωσσική μείξη της βενετσιάνικης και των επτανησιακών διαλέκτων. Οι αιτίες μπορεί να είναι πολλές και έγκεινται: α) σε ιστορικές παραμέτρους (π.χ. η μικρή διάρκεια της γλωσσικής επαφής μόλις τέσσερις αιώνες, το τέλος της Βενετοκρατίας και η ένταξη των Επτανήσων στο ελληνικό κράτος), β) σε κοινωνιογλωσσικές παραμέτρους (π.χ. έλλειψη κοινωνικής κινητικότητας και διατήρηση της γλωσσικής ταυτότητας των Ελλήνων, ιδιαίτερα της υπαίθρου), και γ) σε γλωσσικές συστηματικές παραμέτρους (π.χ. η αναλυτικότητα της σύνταξης της νέας ελληνικής μπορεί να επηρεάσει τη δομή της βενετσιάνικης, ενώ είναι σαφώς δυσκολότερος ο δανεισμός μιας συνθετικής δομής, π.χ. του απαρεμφάτου της βενετσιάνικης από τη δομή της νεοελληνικής πρότασης).

Ο στόχος, ωστόσο, της παρούσας εργασίας δεν ήταν να προτείνει πιθανές ερμηνείες για φαινόμενα. Ο στόχος, κυρίως, ήταν -και ελπίζω να επιτευχθηκε- ότι προκειμένου να μελετηθούν τα φαινόμενα γλωσσικής επαφής στα Επτάνησα της Βενετοκρατίας απαιτείται συνυπολογισμός α) των κοινωνιογλωσσικών ταυτοτήτων των ομιλητών, β) της (μη) γλωσσικής πολιτικής της κρατικής οντότητας της Βενετίας και γ) των γλωσσικών χαρακτηριστικών των επτανησιακών διαλέκτων και της βενετικής των αποικιών (αυτής που χαρακτήρισα ως «βενετσιάνικη» στο παρόν κείμενο).

Η επόμενη έρευνα χρειάζεται να επικεντρωθεί στα γλωσσικά δεδομένα όσων κειμένων έχουν διασωθεί, είτε πρόκειται για νοταριακά έγγραφα είτε για επιστολές και μαρτυρίες. Αυτή είναι η ελάχιστη μεθοδολογική προϋπόθεση προκειμένου να αποφύγουμε την ιδεαλιστική προσέγγιση ότι δύο γλωσσικά συστήματα (ασαφώς και μεταχρονολογημένα χαρακτηρισμένα ως «ιταλικό» και ως «ελληνικό») αλληλεπιδρούν ερήμην των ομιλητών τους. Με την προσέγγιση που εκκινεί από τα δεδομένα των κειμένων η γλωσσολογική έρευνα μπορεί να αποβεί διαφωτιστική και

⁴⁹ Δες ενδεικτικά MANLIO CORTELAZZO, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Μπολόνια, 1970. Και τη βιβλιοκρισία του ΝΙΚΟΥ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ για το έργο στο *Μνήμων* 3 (1973), σελ. 236-244.

για την ιστορική έρευνα της περιόδου της Βενετοκρατίας στα Επτάνησα, αλλά και για τα γενικότερα ερωτήματα της σχέσης της γλώσσας με την εθνική ταυτότητα, αλλά και της σχέσης του γλωσσικού συστήματος με τη γλωσσική χρήση.

*Μετακινήσεις και εγκαταστάσεις στην Κέρκυρα
στο πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα: ανίχνευση πεδίου
και τρεις ενδιαφέρουσες περιπτώσεις*

Ηλίας Γιαρένης

Μνήμη Ιουλιανής Χρυσσοτομίδου (1928-2008)

Αφετηρία

*Ὁ ξένος πάντα θλίβεται, ὁ ξένος πάντα κλαίει,
ὁ ξένος πάντοτε θρηνεῖ παρηγορίαν οὐκ ἔχων.¹*

Με αυτόν τον εύλωτο τρόπο ο Νεόφυτος ο Ἐγκλειστος² συγκεφαλαίωσε στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα (ακριβέστερα περί το έτος 1179) την αξιολογή και ευρύτερα αποδεκτή παρατήρηση ότι ο ξένος, αυτός δηλαδή που είχε

¹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ (επιμ.), «Πεντηκοντακέφαλον», *Νεοφύτου του Ἐγκλείστου, Συγγράμματα*, Α', Πάφος 1996, σελ. 286.1-2 [“Περὶ τοῦ παραδείσου τὸ φυτόν”].

² Για τον άγιο βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ, «Η θαυμαστή προσωπικότης τοῦ Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καὶ ἔγκλειστου», *Byzantion* 37 (1967), σελ. 311-413· CATIA GALATARIOΤΟΥ, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Καίμπριτζ 1991. Βλ. και ΑΝΘΟΥΛΛΗΣ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Ὁ Ἐγκλειστος άγιος Νεόφυτος (1134-1214 περ.) και ο κόσμος του*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου 2005· GEORGIOS CHRISTODOULOU, «Saint Neophytos the Recluse: Byzantine Hagiography in Twelfth-Century Cyprus», στο JULIAN CHRYSOSTOMIDES – CHARALAMBOS DENDRINOS (επιμ.), “Sweet Land...”. *Cyprus through the Ages. Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Egham 2005, σελ. 87-100· ΧΡΗΣΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ὁ άγιος Νεόφυτος ο Ἐγκλειστος προσωπικότητα, συγγράμματα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Πάφος 2010. Βλ. επίσης Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Άγιος Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος, Ἱστορία-Θεολογία-Πολιτισμός, [Ἐγκλειστριωτικά Ἀνάλεκτα 1], Πάφος 2010· ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Η μορφή και η πνευματική παραγωγή του αγίου Νεοφύτου Ἐγκλείστου», στο ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Κυπριακά Αγιολογικά και Μοναστηριολογικά Μελετήματα*, Αγία Νάπα - Παραλίμνι 2021 (μελέτη αρ. IX).

– ασχέτως αιτιών και περιστάσεων – εγκαταλείπει τον τόπο του, την πατρίδα του, αισθανόταν συνεχή και αδιαπραγμάτευτη θλίψη, η οποία δεν μπορούσε να βρει παρηγοριά³.

Με έναυσμα την -εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και κρίσιμη- θεματική του Συνεδρίου και σημείο εκκίνησης τον ανωτέρω έμμετρο λόγο του αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου, που αντανακλά ευρύτερες και συνολικότερες στάσεις και αντιλήψεις του *homo byzantinus*, επιχειρούμε σε αυτή τη σύντομη συμβολή να ανιχνεύσουμε μετακινήσεις και εγκαταστάσεις από την Κωνσταντινούπολη και από άλλες περιοχές του βυζαντινού κόσμου προς την Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα. Προχωρούμε σε μία ανίχνευση του πεδίου και στη διατύπωση ορισμένων ερευνητικών ερωτημάτων που πιθανόν φανούν χρήσιμα σε όσους επιχειρήσουν στη συνέχεια να σπεύσουν συστηματικότερα *ἐπὶ τὰς πηγὰς*. Στην παρούσα συμβολή επιχειρείται μία πρώτη θεώρηση των μετακινήσεων και εγκαταστάσεων της περιόδου, καθώς και μία προκαταρκτική πλαισίωση ορισμένων χαρακτηριστικών περιπτώσεων που αποτυπώνονται στις πηγές σε συνάρτηση με τις κεντρόφυγες τάσεις που συνιστούσαν ευρέως διαδεδομένη πρακτική, με εύλογες κοινωνικές και δημογραφικές όψεις, ήδη από την εποχή των Αγγέλων αυτοκρατόρων (1185-1204), με τη δραματική και καθοριστική σε πολλά επίπεδα λατινική άλωση της Κωνσταντινουπόλεως στο 1204 στο πλαίσιο της «παράκαμψης» της Τέταρτης Σταυροφορίας, καθώς και με τις συνακόλουθες πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές εξελίξεις και επιλογές σε εκείνα τα κρίσιμα χρόνια⁴.

³ Για την έννοια και την εικόνα της ξενιτείας βλ. και ΠΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (επιμ.), *Τὰ “Περὶ τῆς ξενιτείας” ποιήματα*, Ηράκλειο 1995· επίσης, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΝΤΑΗΣ, *Η ξενιτεία στα βυζαντινά δημόδια υστερομεσαιωνικά μυθιστορήματα*, μεταπτ. διπλωμ. εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών 2018, σελ. 57-120. Για την έννοια της πατρίδας στον υστεροβυζαντινό κόσμο βλ. ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15ο αιώνα», στο ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τη μεσαιωνική στη νεώτερη εποχή*, Ηράκλειο 2005, σελ. 147-160· Η ΙΔΙΑ, *Βασιλείς ή οικονομός. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007, ιδίως σελ. 204-216· ΗΛΙΑΣ ΠΑΡΕΝΗΣ, «Ο λόγιος και ο γενέθλιος τόπος. Η Τραπεζούντα με τον τρόπο του Βησσαρίωνος», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 53 (2007-2009) [=Αφιέρωμα εἰς τὸν Δ. Ζ. Σοφριανόν], σελ. 265-280.

⁴ Για τα δεδομένα αυτά η βιβλιογραφία είναι πλουσιότατη. Βλ. ενδεικτικά: DONALD QUELLER – THOMAS F. MADDEN, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, Φιλαδέλφεια 1997· ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ – PETER SCHREINER (επιμ.), *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Βενετία 2002· JONATHAN HARRIS, *Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, μετάφρ. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ, Αθήνα 2004, κυρίως σελ. 269-370· JONATHAN PHILLIPS, *Η Τέταρτη Σταυροφορία και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης*, μετάφρ. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ, Αθήνα 2005· ANGELIKI LAIOU (επιμ.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and Its Consequences*, Παρίσι 2005· MICHAEL ANGOLD, *Η Τέταρτη Σταυροφορία. Τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο*, μετάφρ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Αθήνα 2006· ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), Η

Η πλαισίωση των μετακινήσεων και εγκαταστάσεων συνιστά αναγκαία συνθήκη ώστε να σκιαγραφηθούν αδρομερώς οι επιδιώξεις από την πλευρά των επήλυδων ξένων στην νήσο στην υπό εξέταση περίοδο, τα μέσα που επελέγησαν για την επίτευξη των επιδιώξεων, καθώς και η τελική έκβαση φιλοδοξιών και ο βαθμός αποτελεσματικότητας των μέσων πραγμάτωσής τους. Ερευνητικά ερωτήματα με τα οποία ιδίως προσεγγίσαμε το υλικό των διαθέσιμων για το θέμα πηγών αποτέλεσαν μεταξύ άλλων τα εξής:

α. έλεγχος της ύπαρξης διακριτών ομάδων ή κύκλων συγκροτούμενων από νεήλυδες στη νήσο (διερεύνηση της ύφανσης και λειτουργίας κοινωνικών «δικτύων» μεταξύ νεήλυδων)

β. διασαφήνιση της σχέσης των νεήλυδων με το περιβάλλον και τους άλλους κατοίκους του νησιού, καθώς και

γ. διακρίβωση της εμβέλειας και του χαρακτήρα της επικοινωνίας των νεήλυδων με την αριστοκρατία, και επίσης με την κοσμική και εκκλησιαστική ηγεσία της περιόδου για την επίλυση ζητημάτων ή/και την προάσπιση συμφερόντων.

Όπως είναι προφανές και εύλογο, αυτά τα ερευνητικά ερωτήματα χρειάζεται να τεθούν ώστε να λειτουργήσουν ως ερμηνευτικό πλαίσιο των μνημών στις διαθέσιμες πηγές, οι οποίες συχνά είναι λιγοστές ή/και υπερβολικά σύντομες. Τα ερωτήματα που σημειώσαμε παραπάνω φέρουν ως υπόβαθρο τις θεωρητικές και μεθοδολογικές οδούς της έρευνας για τη λειτουργία και τον ρόλο τόσο των μετακινήσεων όσο και των κοινωνικών δικτύων στην ιστορική πορεία,⁵ ενώ αυτές οι οδοί έχουν ήδη προσκομίσει και στην ευρύτερη βυζαντινολογική έρευνα αξιόλογη συγκομιδή⁶.

Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος, Αθήνα 2008· JUDITH HERRIN – GUILLAUME SAINT-GUILLAIN (επιμ.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Farnham και Burlington 2011· JULIAN CHRYSOSTOMIDES, «Symbiosis in the Peloponnese in the aftermath of the Fourth Crusade», στο JULIAN CHRYSOSTOMIDES, *Byzantium and Venice, 1204-1453. Collected Studies*, επιμ. MICHAEL HESLOP – CHARALAMBOS DENDRINOS, Farnham και Burlington 2011, σελ. 155-167 (μελέτη αρ. X)· VLADA STANKOVIĆ (επιμ.), *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, Lanham 2016, ιδίως σελ. 1-102. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Πληθυσμακή κινητικότητα, εθνολογική σύνθεση και η εικόνα του άλλου στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2020, σελ. 25-228.

⁵ Βλ. ενδεικτικά GEORG CHRIST κ.ά. (επιμ.), *Union in Separation: Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean, 1100-1800*, Ρώμη 2015· JOHANNES PREISER-KAPPELLER – LUCIAN REINFANDT – YANNIS STOURAITIS (επιμ.), *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone: Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, AD 300-1500 CE*, Λάιντεν 2020.

⁶ Βλ. MICHAEL GRÜNBART, «'Tis love that has warm'd us». Reconstructing Networks in 12th-century

Εκκινούμε ευλόγως από το *status quaestionis*: δυστυχώς ελάχιστα γνωρίζουμε για τις μετακινήσεις από την Κωνσταντινούπολη και άλλες περιοχές της παραδοσιακής επικράτειας του Βυζαντίου προς την Κέρκυρα στην περίοδο που εξετάζουμε, με έμφαση στα χρόνια που ακολούθησαν τα δραματικά και καθοριστικά από όλες τις απόψεις γεγονότα της λατινικής άλωσης και της κατάλυσης της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας⁷. Ένα πρώτο αίτιο για αυτήν την παρατηρούμενη υστέρηση είναι το γεγονός ότι εκείνη την περίοδο την πρωτοκαθεδρία στην πολιτική οργάνωση του βορειοδυτικού ελλαδικού χώρου έλαβε η Ήπειρος, μέσω της διαμόρφωσης του κράτους που ήταν παλαιότερα γνωστό με τον αδόκιμο όρο «Δεσποτάτο»· ιδίως τα Ιωάννινα αποτέλεσαν –όπως είναι ευρύτατα γνωστό– φιλόξενο χώρο για την καταφυγή πολλών Βυζαντινών από την Κωνσταντινούπολη και αλλού, που αναζητούσαν δυνατότητες περισσότερο ελεύθερου πολιτικά και εκκλησιαστικά βίου. Η πόλη δέχθηκε και αξιόλογο αριθμό μελών μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών του Βυζαντίου, τα οποία επηρέασαν την πορεία της και διεκδίκησαν στη συνέχεια τη νομή της εξουσίας της. Κατά συνέπεια, οι βυζαντινολόγοι που ασχολήθηκαν με τους δρόμους των μεταναστεύσεων και των εγκαταστάσεων στον σημερινό βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο μετά το 1204 εύλογα επικεντρώθηκαν κατ' εξοχήν στον χώρο της Ηπείρου και ιδίως των Ιωαννίνων όπου αυτές κυρίως έλαβαν χώρα⁸.

Byzantium», *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 83 (2005), σελ. 301-313. EKATERINI MITSIOU, «Networks of Nicaea: 13th-century Socio-economic Ties, Structures and Prosopography», στο GUILLAUME SAINT-GUILLAIN – DIONYSIOS STATHAKOPOULOS (επιμ.), *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, Παρίσι 2012, σελ. 91-104. JOHANNES PREISER-KAPPELLER, «A Collapse of the Eastern Mediterranean? New Results and Theories on the Interplay between Climate and Societies in Byzantium and the Near East», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 65 (2015), σελ. 195-242. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Εσωτερικές μεταναστεύσεις στο ύστερο Βυζάντιο (μέσα 13ου - τέλη 14ου αι.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 27 (2017), σελ. 211-238. JOHANNES PREISER-KAPPELLER – EKATERINI MITSIOU, «Mercantile and Religious Mobility between Byzantines, Latins and Muslims, 1200-1500: On the Theory and Practice of Social Networks», *Medieval Worlds* 9 (2019), σελ. 187-217.

⁷ Για την καταγεγραμμένη φωνή των φυγάδων στον βυζαντινό κόσμο σχετικά με τις περιπέτειες των μετακινήσεων και εγκαταστάσεων ως αποτέλεσμα αλώσεων πόλεων βλ. τώρα και ADAM GOLDWYN, *Witness Literature in Byzantium: Narrating Slaves, Prisoners, and Refugees*, Λονδίνο 2021.

⁸ Βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Οι κλάδοι των κωνσταντινοπολιτικών οικογενειών στα Γιάννινα μετά το 1204 και η νομή της εξουσίας», στο LARS HOFFMANN (επιμ.), *Zwischen Polis, Byzanz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Βιολμπάντεν 2005, σελ. 445-456. BRENDAN OSSWALD, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Τουλούζης 2011, σελ. 41-43. GÜNTER PRINZING, «In Search of Diasporas in the Byzantine "Successor State" of Epirus (c. 1204-1267)», στο *Union in Separation*, σελ. 123-136. ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Οι απαρχές της οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης των Ιωαννίνων (13ος-15ος αιώνας)», στο ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ηπειρωτικά Μελετήματα. Ζητήματα από την πνευματική*

Μια δεύτερη αξιολογή αιτία ήταν η ρευστή πολιτική κατάσταση στην Κέρκυρα κατά την κρίσιμη περίοδο εκδίπλωσης των μεταναστευτικών ροών που εξετάζουμε· η σφοδρή αντιπαράθεση που ξέσπασε για τη διεκδίκηση της κυριαρχίας στη νήσο, ιδίως μεταξύ της Βενετίας και του κράτους της Ηπείρου στην πρώτη δεκαετία μετά το 1204⁹, πιθανόν λειτούργησε ως εμπόδιο για τη μετακίνηση και εγκατάσταση στη νήσο σε αυτήν την κρίσιμη περίοδο από την άποψη των ροών της μετανάστευσης. Μια τρίτη αιτία συνιστά ο ίδιος ο νησιωτικός χαρακτήρας του χώρου¹⁰, ο οποίος έθετε περαιτέρω δυσκολίες ή/και εμπόδια στις σχετικές κινήσεις.

Ο συνδυασμός των προαναφερθέντων αιτιών φαίνεται ότι κατέστησε τη μετοικεσία στα χρόνια μετά το 1204 από την Κωνσταντινούπολη και τις άλλες περιοχές της παραδοσιακής βυζαντινής επικράτειας προς την Κέρκυρα, εξαίρεση και όχι κανόνα· περιφερειακή επιλογή, και όχι μαζικό φαινόμενο.

Ωστόσο, η κατάσταση της έρευνας οφείλεται όχι μόνο στο δύσβατο του πεδίου, αλλά και σε μία παραμέληση η οποία άρχισε να αίρεται αποφασιστικά μόλις από το τέλος του προηγούμενου αιώνα και εξής. Οι συμβολές του Δημήτρη Τσουγκαράκη διευκρίνισαν κρίσιμες πτυχές τόσο της οικιστικής ανάπτυξης της πόλης όσο και της εκκλησιαστικής ιστορίας της νήσου¹¹, ενώ αυτές του Σπύρου Ασωνίτη κατόρθωσαν να μας δώσουν μια συνεκτική εικόνα για την περίοδο έως τον 15ο αιώνα¹². Ωστόσο,

ζωή στη Μεσαιωνική Ήπειρο, Ιωάννινα 2018, σελ. 210-213.

⁹ Βλ. σχετικά FREDDY THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien, XII-XVe siècles*, Παρίσι 1959, σελ. 86, 357· ELISABETH MALAMUT, *Les îles de l'empire byzantin*, τ. I, Παρίσι 1988, σελ. 102, 124· ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανθηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αιώνας)*, Κέρκυρα 1999, σελ. 62· ΗΛΙΑΣ ΠΑΡΕΝΗΣ, «Τα Ιόνια Νησιά κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Ιόνιοι Νήσοι: Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα 2007, σελ. 48· ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΠΙΑΣ – ΗΛΙΑΣ ΠΑΡΕΝΗΣ, «Η ιστορική διαδρομή: από την Αρχαιότητα έως τη Βυζαντινή Περίοδο», στο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΠΙΑΣ (επιμ.), *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα 2019, σελ. 114-115.

¹⁰ Βλ. το δίτομο έργο της ELISABETH MALAMUT, *Les îles de l'empire*. Για τη νησιωτικότητα ως αξιολογικό παράγοντα της ιστορικής διαδρομής συνολικότερα βλ. GUILLAUME SAINT-GUILLAIN – OLIVER JENS SCHMITT, «Die Ägäis als Kommunikationsraum im späten Mittelalter», *Saeculum* 56 (2005), σελ. 215-225.

¹¹ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, «Η βυζαντινή Κορυφή: Κάστρον ή πόλις», στο *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Κέρκυρα, 22-25 Μαΐου 1996)*, επιμ. ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, Κέρκυρα 1998, σελ. 215-228· Ο ΙΔΙΟΣ, «Άγιοι και ιεράρχες της Κέρκυρας. Παρατηρήσεις στους επισκοπικούς καταλόγους της Κέρκυρας κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο *Όψεις της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 7-8 Δεκεμβρίου 2005 (=Κερκυραϊκά Χρονικά Περ. Β' 4)*, Κέρκυρα 2007, σελ. 13-19.

¹² ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανθηγαυική Κέρκυρα· Ο ΙΔΙΟΣ, Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, Θεσσαλονίκη 2009.

το πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα διατήρησε πολλά από τα μυστικά του, και η πολιτική και εκκλησιαστική ρευστότητα που χαρακτηρίζει την εξεταζόμενη περίοδο επέτεινε σε αξιόλογο βαθμό το πρόβλημα της διερεύνησης: επιπλέον, η σποραδικότητα του υλικού φαίνεται πως συχνά αποθάρρυνε την έρευνα, λόγω του ευκρινώς αντιληπτού κινδύνου για τη διατύπωση ερωτημάτων τα οποία εκ των πραγμάτων δεν θα μπορούσαν πλήρως να απαντηθούν. Παρά ταύτα, δεν έλειψαν ορισμένες επιμέρους ενδιαφέρουσες και αξιόλογες συμβολές, που φώτισαν κάποια ζητήματα ιστορικής πορείας, πνευματικής ιστορίας και προσωπογραφίας του νησιού¹³.

Αναζητώντας το υλικό των πηγών που θα μπορούσε να μας προσφέρει στοιχεία για το εξεταζόμενο ζήτημα, εντοπίσαμε σχετικές αναφορές στις επιστολές του μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη¹⁴, στα *Πονήματα* του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματηνού¹⁵, αλλά και στα έγγραφα και στις επιστολές του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου¹⁶.

¹³ Βλ. για παράδειγμα τη συμβολή της AUGUSTA ANNONCIA LONGO, «Per la storia di Corfù nel XIII secolo», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 22-23 (1985-1986), σελ. 209-243, καθώς και τη μελέτη της ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Τα Ιόνια νησιά κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα», στο *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, 2, Αθήνα 2001, σελ. 41-52 (ανατύπωση, στο ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Βυζάντιο 13ος αιώνας. Από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση: Κράτος της Ηπείρου-Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2016 (ως μελέτη αρ. XII). Βλ. και τις μελέτες για τους ιεράρχες Βασίλειο Πεδιαδίτη και Γεώργιο Βαρδάνη των οποίων μνεία κατωτέρω, ιδίως σημ. 15 και 29.

¹⁴ Για τον λόγιο μητροπολίτη βλ. κατωτέρω, σελ. 91-93.

¹⁵ GÜNTER PRINZING (επιμ.), *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 38), Βερολίνο και Νέα Υόρκη 2002. Για τον λόγιο βλ. επίσης EVANGELOS KATERELOS, *Die Auflösung der Ehe bei Demetrios Chomatianos und Johannes Apokaukos. Ein Beitrag zu byzantinischen Rechtsgeschichte des 13. Jahrhunderts*, Φραγκφούρτη 1992. GÜNTER PRINZING, «A Quasi Patriarch in the State of Epiros: The autocephalous archbishop of Boulgaria (Ohrid) Demetrios Chomatenos», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 41 (2004), σελ. 165-182. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου*, Θεσσαλονίκη 2014, σελ. 179-210. GÜNTER PRINZING, «Δημήτριος Χωματηνός: εξέχων κανονολόγος και αρχιεπίσκοπος της αυτοκέφαλης βυζαντινής εκκλησιαστικής επαρχίας της "Βουλγαρίας"/Αχρίδας (1216-1236)», στο *ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ – EWALD KISLINGER* (επιμ.), *Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά Πορίσματα, Α'*, Αθήνα 2014, σελ. 314-360 και 603-605. Ο ΙΔΙΟΣ, «The Authority of the Church in Uneasy Times: The Example of Demetrios Chomatenos, Archbishop of Ochrid, in the State of Epiros 1216-1236», στο PAMELA ARMSTRONG (επιμ.), *The Authority in Byzantium*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 137-150. Πρβ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Εκκλησιαστικοί θεσμοί και νομική φιλολογία στο "Δεσποτάτο" της Ηπείρου», *Βυζαντιακά* 35 (2018-2019), σελ. 143-152.

¹⁶ Ατυχώς δεν διαθέτουμε ακόμη συγκεντρωτική κριτική έκδοση των έργων του Αποκαύκου, η οποία πάντως έχει εξαγγελθεί από τον γνώστη του προσώπου και του έργου Βασίλειο Κατσαρό, και είναι

Ο μητροπολίτης και ο συγγενής, Ι

Εκκινούμε από την αρχή του 13ου αιώνα. Λίγα χρόνια πριν την λατινική άλωση, ένας Κωνσταντινουπολίτης λόγιος μετακινήθηκε και εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα ως ιεράρχης της· ο λόγος για τον Βασίλειο Πεδιαδίτη¹⁷, ο οποίος έως τότε είχε εκδιπλώσει αξιόλογη εκπαιδευτική δράση στην σχολή του Αγίου Παύλου της πρωτεύουσας¹⁸.

Ο ιεράρχης φτάνει στην Κέρκυρα μεταξύ των ετών 1200 και 1201. Σε επιστολή του περί το 1202 προς τον *διδάσκαλον τοῦ Εὐαγγελίου* Κωνσταντίνο Στυλβή¹⁹, έμελλε να διεκτραγωδήσει την κατάσταση της Κέρκυρας, αλλά και του ιδίου στην νήσο²⁰. Φαίνεται ότι στο σύντομο έως τότε διάστημα της εκεί

πολυαναμενόμενη. Χρήσιμη έκδοση για πρόσωπα και πράγματα της Κέρκυρας από το αρχείο του Αποκαύκου, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Κερκυραϊκά: Ιωάννης Απόκαυκος και Γεώργιος Βαρδάνης», *Vizantijskij Vremennik* 13 (1906), σελ. 334-351. Για τον λόγιο βλ. ΚΟΣΜΑΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού του έργου*, (Ιστορικές Μονογραφίες, 6) Αθήνα 1988. Πρβ. ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Εκκλησιαστικοί θεσμοί και νομική φιλολογία», σελ. 137-143, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹⁷ Για την προσωπικότητα και το έργο του λογιού ιεράρχη βλ. ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Λογιοσύνη στην Ορθόδοξη επισκοπή Κερκύρας κατά τον 13ο αιώνα: Η περίπτωση του Βασιλείου Πεδιαδίτου», στο *Πρακτικά Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Α΄, Κέρκυρα 2015, 551-565 (επανεκδοση, με προσθήκες και βελτιώσεις, στο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, σελ. 65-83). Για σφραγίδα του ως ποιμενάρχη Κερκύρας, βλ. <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.439> (ημερομ. τελευταίας πρόσβασης: 17/9/2021).

¹⁸ Για τη Σχολή βλ. SOPHIA MERGIALLI, «L'École Saint-Paul de l'orphalinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire», *Revue des Études Byzantines* 49 (1991), σελ. 237-246. Βλ. επίσης ΗΛΙΑΣ Χ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, *Η Παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12ο αιώνα*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2014, 1, ιδίως σελ. 42-46.

¹⁹ Για τον λόγιο βλ. JEAN DARROUZÈS, «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *Revue des Études Byzantines* 21 (1963), σελ. 50-100. JOHANNES DIETHART, *Der Rhetor und Didaskalos Konstantinos Stilbes*, Βιέννη 1971. JOHANNES DIETHART – WOLFRAM HÖRANDNER (επιμ.), *Constantinus Stilbes, Poemata*, Μόναχο και Λειψία 2005. Βλ. και TREVOR LAYMAN, «The Incineration of New Babylon»: *The Fire Poem of Konstantinos Stilbes*, Γενεύη 2015, σελ. 1-25.

²⁰ ΣΙΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαδίτου επιστολή πρὸς Κωνσταντῖνον Στυλβήν», στο ΣΙΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κερκυραϊκά Ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους Κανταβρίας, Μονάχου και Κερκύρας νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευόμενα*, Αθήνα 1882, σελ. 42-49. Νεώτερη έκδοση (συνοδευόμενη από ιταλική μετάφραση), GIOACCHINO STRANO, «*Da Ilio il vento mi spinse e portò verso i Ciconi*. Una nuova edizione dell'epistola di Basilio Padiadita a Costantino Stilbes», στο FRANCESCO D'AIUTO, SANTO LUCÀ & ANDREA LUZZI (επιμ.), *Κῆπος ἀιθιαλής. Studi in ricordo di Augusta Annoncio Longo*, Ρώμη 2017 [=Νέα Ρώμη. Rivista di ricerche bizantinistiche v.σ. 13 (2016)], 263-275. Παρουσίαση και αγγλική μετάφραση από την FOTEINI SPINGOU, «Basil Padiadites, Living in Corfu: A Letter to Constantine Stilbes», στο *The Visual Culture of Later Byzantium (1081-c. 1350)*, (Sources for Byzantine Art History, 3) Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη 2022, σελ. 952-957. Για το κείμενο ως ρητορικά προσδιορισμένη και συναισθηματικά φορτισμένη αυτοαναφορική μαρτυρία για τη δυσκολία προσαρμογής στο

εγκατάστασής του δεν είχε κατορθώσει να εγκλιματισθεί επαρκώς στο νέο περιβάλλον. Η ηλικία του αποτελούσε πιθανότατα επιπρόσθετο εμπόδιο για ευέλικτη αποδοχή μιας τόσο ριζικής αλλαγής σε επίπεδο γεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας: ο Βασίλειος ήταν τότε ήδη γηραιός κατά τις συνολικές βυζαντινές αντιλήψεις, αλλά νοούνταν, όπως ο ίδιος σημειώνει, ως υπέργηρος κατά την κερκυραϊκή αντίληψη, στοιχείο που ασφαλώς αντικατοπτρίζει και τις δημογραφικές πραγματικότητες του νησιού κατά την εξεταζόμενη περίοδο²¹.

Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε και την απογοήτευση που – άγνωστο για ποιο χρονικό διάστημα – βίωσε, ο Πεδιαδίτης αναδείχθηκε σε άξιο ιεράρχη της Κέρκυρας, αλλά και συνολικότερα ως πρωταγωνιστική μορφή της ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι του Πάπα Ιννοκεντίου Γ' (1198-1216), ιδίως ενόψει της Συνόδου του Λατερανού του 1215²². Ο θάνατος του ιεράρχη της Κέρκυρας, στους πρώτους μήνες του 1219, νοήθηκε ως μεγάλη απώλεια.

Την περίοδο παρουσίας του Βασιλείου Πεδιαδίτη στην Κέρκυρα εντοπίζουμε και την απαρχή παρουσίας και δράσης στη νήσο του πανσεβάστου σεβαστοῦ Αλεξίου Πεδιαδίτη, πιθανότατα συγγενή του μητροπολίτη. Το υλικό των πηγών δεν μας διαφωτίζει για το εάν η μετακίνηση και εγκατάσταση του Αλεξίου έγινε ταυτόχρονα με τις αντίστοιχες κινήσεις του Βασιλείου. Γνωρίζουμε όμως ότι ο Αλέξιος είχε νυμφευθεί τη γόνο διακεκριμένης οικογένειας του νησιού²³. Όπως αναφέρεται σε σχετικό έγγραφο που εντοπίζεται στο αρχείο του Ιωάννη Αποκαύκου, λόγω της μετοικεσίας και μέσω του γάμου του, η Κέρκυρα είχε γίνει για τον Αλέξιο Πεδιαδίτη

περιβάλλον της Κέρκυρας και για τη δυσανεξία απέναντι στις πραγματικότητες της βυζαντινής επαρχίας βλ. κατωτέρω, σελ. 96-100.

²¹ ΛΑΜΠΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαδίτου ἐπιστολή», σελ. 48.21-49.1. Πρβ. STRANO (επιμ.), «*Da Illo il vento mi spinse*», σελ. 270.20-22. Βλ. και ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Περὶ τῆς ἡλικίας καὶ τοῦ γήρατος ἀπὸ τῆ γραμματεία τοῦ ἐνδέκατου καὶ δωδέκατου αἰῶνα», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 17 (2005), σελ. 150. Για τὸ γήρας στὴν κλίμακα τῶν ἡλικιῶν στὸν βυζαντινὸ κόσμο, ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος καὶ ἡλικίες στὴ Βυζαντινὴ Κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1997, σελ. 121-125. Η ΙΔΙΑ, «Νέοι καὶ γέροι στὴν κοινωνία τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ», *Πρακτικὰ Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἄρτα 1992, σελ. 335-343.

²² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΦΗΣ (επιμ.), «Ἐπιστολὴ Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας πρὸς τὸν Πάπαν Ἰννοκέντιον Γ' καὶ ὁ χρόνος πατριαρχείας Μιχαὴλ Δ' τοῦ Αυτοκράτορος», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 42 (1975-76), σελ. 429-440. Βλ. και HANS JOSEF SIEBEN, «Basileios Padiadites und Innozenz III. Griechische versus lateinische Konzilsidee im Kontext des 4. Lateranense», *Annuaire Historiae Conciliorum* 27/28 (1995-1996), σελ. 249-274. MICHAEL ANGOLD, «The Preliminaries of the Fourth Lateran Council (1215): From an Orthodox Perspective», *Journal of Ecclesiastical History* 70 (2018), σελ. 7-8.

²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Κερκυραϊκά», σελ. 336-338. Βλ. και ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Ἀκίνητη ἐκκλησιαστικὴ περιουσία. Ἐνα κερκυραϊκὸ ἔθιμο τοῦ 13ου αἰῶνα», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 41 (2008), σελ. 131-142.

πόλις και δευτέρα πατρίς²⁴. Η σχετική διατύπωση αποτυπώνει με σαφή και αδιαμφισβήτητο τρόπο την επιτυχή και οργανική ένταξη του Αλεξίου Πεδιαδίτη στην κερκυραϊκή κοινωνία της εποχής, και παρουσιάζει ενδιαφέρον από την άποψη των προϋποθέσεων και των δυνατοτήτων για την συγκρότηση της ταυτότητας της «δευτέρας πατρίδας» στο ταραγμένο και εξαιρετικά ρευστό πλαίσιο του 13ου αιώνα.

Δεν μας είναι γνωστό εάν η λήψη του του τιμητικού τίτλου του *πανσέβαστου σεβαστοῦ*, θα πρέπει να χρονολογηθεί πριν τη μετακίνησή του από την Κωνσταντινούπολη στην Κέρκυρα, ή πριν τον γάμο του με την Κερκυραία γόνο της τοπικής αριστοκρατικής οικογένειας.²⁵ Εάν ο Αλέξιος έλαβε τον τίτλο στο πλαίσιο της κρατικής ιεραρχίας στην Ήπειρο, πράγμα αρκετά πιθανόν, η απονομή του φαίνεται ότι επηρεάστηκε όχι μόνο από την αριστοκρατική οικογενειακή προέλευση του τιμωμένου,²⁶ ούτε μόνο από τη συγγενική του σχέση με τον ιεράρχη της νήσου, αλλά και από τη σύνδεσή του εξ αγχιστείας με μία από τις επιφανέστερες οικογένειες της νήσου, η οποία ατυχώς δεν κατονομάζεται.²⁷ Ο Αλέξιος Πεδιαδίτης αναφέρεται επίσης δίδ στα *Πονήματα* του Δημητρίου Χωματηνού, ως εμπλεκόμενος εκ της θεσμικής του ιδιότητας στη διεκπεραίωση αιτήματος,²⁸ αλλά και ως αξιόπιστος

²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Κερκυραϊκά», σελ. 337: *ὦ Κερκυραία μὲν γαμετὴ καὶ τῶν τὰ πρῶτα τῆς νήσου (Κέρκυρα δὲ καὶ τούτῳ διὰ τὴν γυναικα ἢ πόλις, ἤδη δὲ καὶ δευτέρα κατὰ μετοικεσίαν πατρίς)*. Βλ. ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο τον 13ο αιώνα*, Αθήνα 1990, σελ. 20, σημ. 7· ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεόδωρου Δούκα», στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Ἄρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, επιμ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ, Ἄρτα 1992, σελ. 316-317 (ανατύπωση, στο ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Βυζάντιο 13ος αιώνας*, [ως μελέτη αρ. IV])· DEJAN DŽELEBDŽIĆ, *Društvo u Epirskoj državi prve polovine XIII veka*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου 2012, σελ. 116 (και σημ. 490), 246-247.

²⁵ Για τον τίτλο γενικά βλ. ALEXANDER KAZHDAN, «Sebastos», στο ALEXANDER KAZHDAN (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1991, σελ. 1862. Για τη σύνδεση με την αυτοκρατορική οικογένεια κατά τη βασιλεία Κομνηνών και Αγγέλων βλ. LUCIEN STIERNON, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Sébaste et gambros», *Revue des Études Byzantines* 23 (1965), σελ. 226-232· PAUL MAGDALINO, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μετάφρ. ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΣΑΓΛΗ, Αθήνα 2008, σελ. 299-304. Για τη θέση του τίτλου στην ιεραρχία του κράτους της Ηπείρου, βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Η κοινωνία της Ηπείρου», σελ. 316-317.

²⁶ Για την καλή οικονομική και κοινωνική θέση των Πεδιαδιτών στην Κωνσταντινούπολη, βλ. ALEXANDER KAZHDAN – SILVIA RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Παλέρνο 1997, σελ. 211.

²⁷ Για το πρόσωπο και τη δράση του Αλεξίου βλ. και ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κερκύρας (1219-1238): συμβολή στη μελέτη του βίου και του συγγραφικού του έργου*, διδ. διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο 2006, σελ. 118-123.

²⁸ PRINZING, *Chomateni Ponemata*, αρ. 41, στ. 6 (σελ. 149).

αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυς για περιγραφόμενο γεγονός στο πλαίσιο ανάπτυξης του επίδικου ζητήματος.²⁹

Ο μητροπολίτης και ο συγγενής, II

Διάδοχος, αν και όχι άμεσος, του Βασιλείου Πεδιαδίτη στη μητρόπολη της Κέρκυρας ήταν ο Γεώργιος Βαρδάνης. Επρόκειτο για λόγιο με πιθανότατα αθηναϊκή καταγωγή, που έμελλε να διασφαλίσει το υψηλό επίπεδο λογιουσύνης για μία συνεχόμενη δεύτερη γενεά στη νήσο³⁰. Εξέλεγή τον Δεκέμβριο του 1219 από τοπική Σύνοδο στην Άρτα και παρέμεινε μητροπολίτης έως τον θάνατό του στα 1238, υπηρετώντας πλήρως τις επιλογές και τη ιδεολογία του κράτους της Ηπείρου³¹. Αξιοσημείωτο από την άποψη της προσωπικής διαδρομής του λογίου ιεράρχη προκύπτει το στοιχείο ότι την περίοδο από το 1214 έως και την εκλογή του στον επισκοπικό θρόνο της Κέρκυρας ο Γεώργιος είχε ήδη πραγματοποιήσει πλήθος μετακινήσεων στην προσπάθειά του να αποκατασταθεί και να εδραιωθεί στο ιδιαίτερος ρευστό από πολιτική και εκκλησιαστική άποψη σκηνικό της εποχής³².

Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο δράσης του Γεωργίου, ένας άλλος Βαρδάνης, ονόματι Δημήτριος, είχε μαρτυρημένα μετοικήσει και ζούσε στην πόλη της Κέρκυρας. Ήταν πιθανότατα ανεπιός του μητροπολίτη, ενώ διαθέτουμε το στοιχείο ότι είχε νυμφευθεί τη Μαρία, από κερκυραϊκό κλάδο της αριστοκρατικής οικογένειας των Κρατερών³³. Η πιθανή συγγένεια με τον μητροπολίτη λειτούργησε

²⁹ PRINZING (επιμ.), *Chomateni Ponemata*, αρ. 65, στ. 37-39 (σελ. 228). Η ερμηνευτική πρόταση για την τοποθέτηση του Αλεξίου Πεδιαδίτη στο επίκεντρο του «κοινωνικού δικτύου» στην Κέρκυρα στο οποίο αυτός μετείχε (ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Γεώργιος Βαρδάνης*, σελ. 108-109) δεν διαθέτει κατά την άποψή μας την αναγκαία τεκμηρίωση από τις πηγές.

³⁰ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 46), Θεσσαλονίκη 2008. Επίσης, ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Γεώργιος Βαρδάνης*. Πρβ. MICHAEL ANGOLD, *Church and Society under the Comneni, 1081-1261*, Καίμπριτζ 1995, σελ. 232-239. Επίσης, ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Ο κανόνας και το συναξάριο του αγίου Αρσενίου. Μια προσπάθεια προσέγγισης των αντιλήψεων του μητροπολίτη Γεωργίου Βαρδάνη για τον πολιτικό ρόλο του επισκόπου», στο ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Όψεις της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (7-8 Δεκεμβρίου 2005)*, Κέρκυρα 2007, σελ. 245-264.

³¹ Βλ. και ΗΛΙΑΣ ΠΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών-Μονογραφίες, 12), Αθήνα 2008, σελ. 143-145.

³² Βλ. ενδεικτικά ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης*, σελ. 126-141· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Γεώργιος Βαρδάνης*, σελ. 28-36. Επίσης, ΠΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση*, σελ. 257-258.

³³ Για τη βυζαντινή οικογένεια των Κρατερών βλ. ιδίως JEAN-CLAUDE CHEYNET, «Une famille méconnue: les Kratéroi», στο JEAN-CLAUDE CHEYNET, *La société byzantine. L'apport des sceaux*, 2, Παρίσι 2008, σελ. 583-598. Βλ. και KAZHDAN – RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 236· CHRISTOS STAVRAKOS, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der*

στην περίπτωση του νεήλυδος ως ισχυρό «χαρτί» για τη σύναψη αυτού του γάμου, που τον ενέτασσε οργανικά στην τοπική αριστοκρατία της πόλης και της νήσου³⁴.

Γνωρίζουμε ότι ο προαναφερθείς Δημήτριος Βαρδάνης, μαζί με τον Κωνσταντίνο Κρατερό, θεωρούσαν ότι είχαν αδικηθεί από τον τότε δούκα της Κέρκυρας, το όνομα του οποίου δεν μαρτυρείται. Απευθύνθηκαν, λοιπόν, στο δικαστήριο του Δημητρίου Χωματηνού στην Αχρίδα, όπου και δικαιώθηκαν³⁵. Ο ιεράρχης της Αχρίδος ήταν φίλος του Γεωργίου Βαρδάνη, και εξέχον μέλος του αξιόλογου «κοινωνικού δικτύου» του. Η σχετική επιλογή των προσφυγόντων να αποταθούν στο συγκεκριμένο δικαστήριο πιθανόν έλαβε αυτό το στοιχείο υπόψιν. Με βάση τα ανωτέρω, δεν προκύπτει κάποια έκπληξη από τη σχετική απόφαση, ακόμη και έναντι προσώπου που τότε απέλασε της εμπιστοσύνης των κρατικών αρχών της Ηπείρου.

Ο Γεώργιος Βαρδάνης στέλνει επίσης σε επιστολή του έτους 1229 τους χαιρετισμούς του ανειμιού του, το όνομα του οποίου δεν αναφέρεται, στον λόγιο αυτοκρατορικό νοτάριο Ιωάννη Γράσσο τον Υδρουντηνό. Μαζί με τους χαιρετισμούς, ο ανώνυμος Βαρδάνης έστειλε μέσω του λογίου μητροπολίτη ως δώρο στον Ιωάννη και είκοσι λίβρες βομβύκινου χαρτού: *Nepos meus imprimis te salutat necnon ad tollendum otium quasi mercuriale mittit bombycis libras viginti*³⁶. Το δώρο αναμενόταν ασφαλώς να είναι ευπρόσδεκτο από τον νοτάριο αποδέκτη, ο οποίος ασχολούνταν επισταμένως με την γραφή. Η αποστολή γινόταν από την Κέρκυρα,

Sammlung des Numismatischen Museums Athen, Βισμπάντεν 2000, σελ. 226-227· VICTORIA BULGAKOVA, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die Funde auf dem Territorium Altrußlands*, Βισμπάντεν 2004, σελ. 117-119· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Γεώργιος Βαρδάνης*, σελ. 116-118.

³⁴ Για τον Δημήτριο Βαρδάνη βλ. ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης*, σελ. 95-96· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Γεώργιος Βαρδάνης*, σελ. 25-26, 117.

³⁵ PRINZING (επιμ.), *Chomateni Ponemata*, αρ. 71, στ. 50 (σελ. 246).

³⁶ JOHANNES M. HOECK – RAIMUND J. LOENERTZ, *Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II.*, Ettal 1965, επιστ. 5, σελ. 182.39-40. Βλ. και GIOACCHINO STRANO, «Le lettere “italiane” di Giorgio Bardane, metropolita di Corcyra. Un prelado fra mondo bizantino e Occidente», στο MARIO RE, CRISTINA ROGNONI & FRANCESCA PAOLA VUTURO (επιμ.), *Bizantino-Sicula VII. Ritrovare Bisanzio. Atti delle giornate di studio sulla civiltà bizantina in Italia meridionale e nei Balcani dedicate alla memoria di André Guillou*, Παλέρμο 2019, σελ. 169· επίσης ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης*, σελ. 350. Για τον αποδέκτη της επιστολής βλ. συνοπτικά MICHAEL WELLAS, «Grassus, Johannes», *Lexikon des Mittelalters*, 4, Μόναχο 1989, στήλ. 1657-1658· SONDRÀ DALL’OCO, «Giovanni da Otranto», *Dizionario biografico degli italiani*, 56, Ρώμη 2001, σελ. 117-118. Αναλυτικότερα, MARCELLO GIGANTE, *Poeti bizantini di Terra d’Otranto*, Νάπολι 1979, σελ. 43-53· MICHAEL WELLAS, *Griechisches aus dem Umkreis Kaiser Friedrichs II.*, (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 33), Μόναχο 1983, σελ. 37-56. Για τη βιβλιοθήκη του, βλ. και ALESSANDRO CAPONE, «Le testimonianze più antiche di Euripide in Terra d’Otranto tra manoscritti e poeti locali», *Rudiae. Ricerche sul mondo classico*, νέα σειρά 3 (2017), ιδίως σελ. 200-209.

μαζί με την επιστολή του Γεωργίου· κατά συνέπεια ο ανειπίος του ιεράρχη βρισκόταν τότε επίσης στην νήσο, σε βραχεία ή μακρά εγκατάσταση. Η ταύτιση του προσώπου με τον μαρτυρημένα ευρισκόμενο στην Κέρκυρα Δημήτριο Βαρδάνη εμφανίζεται ως ελκυστική, αλλά δεν μπορεί να αποδειχθεί. Στην περίπτωση του ανώνυμου *peros*, η στενή συγγένεια με τον λόγιο μητροπολίτη αποδεικνυόταν εξόχως αποτελεσματική αφετηρία για την διαμόρφωση ενός καλού δικτύου, που ξεπερνούσε τα κερκυραϊκά όρια, αλλά και τα όρια της βυζαντινής επικράτειας.

Όσον αφορά στη σαφώς αποτυπωμένη στις πηγές δράση του Δημητρίου Βαρδάνη, η συγγένεια με τον επήλυδα μητροπολίτη, που θα πρέπει κατά την άποψή μας να νοηθεί ως πιθανότατη, λειτούργησε με τρόπο εξαιρετικό για την καλή κοινωνική ένταξη του ξένου, μέσω επιτυχημένου – με τα μέτρα, πάντοτε, της εποχής – γάμου και για την ένταξη σε ένα ισχυρό και αποτελεσματικό «κοινωνικό δίκτυο». Πέραν αυτού, εάν το πρόσωπο ταυτίζεται με τον ανώνυμο ανειπίο του ιεράρχη, η γεωγραφική εμβέλεια αυτού του δικτύου θα πρέπει να νοηθεί ως περαιτέρω διευρυμένη.

Θα παρουσίαζε οπωσδήποτε ενδιαφέρον εάν μπορούσαμε να αποκτήσουμε εικόνα του τι μπορούσε να συμβεί σε κάποιον ξένο, όταν οι προϋποθέσεις ύπαρξης ενός ισχυρού συγγενούς στη νήσο δεν υφίσταντο. Χωρίς να μπορεί να λειτουργήσει ως πηγή άκριτων γενικεύσεων, ένα αξιόλογο παράδειγμα μας προσφέρει η ακόλουθη περίπτωση εγκατάστασης από την Κωνσταντινούπολη στην Κέρκυρα που καταγράφεται χρονικά μετά τα γεγονότα του 1204 και παρουσιάζεται ως απόρροια αυτών.

Θεόδωρος Μακρεμβολίτης: πάροικος, παρεπίδημος, μηδέν τι μηδαμῶς ἔχων

Ο Θεόδωρος Μακρεμβολίτης, μέλος κλάδου της ομώνυμης κωνσταντινουπολίτικης οικογένειας η οποία έως την άλωση του 1204 αποτελούσε μέρος της βυζαντινής αριστοκρατίας³⁷, μετακινήθηκε και εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα την επαύριον της λατινικής άλωσης της Πόλης³⁸. Αξίζει να σημειώσουμε ότι άλλα μέλη της οικογένειας κατέφυγαν την ίδια

³⁷ Βλ. ιδίως HERBERT HUNGER, «Die Makremboliten auf byzantinischen Bleisiegel und in sonstigen Belegen», στο NICHOLAS OIKONOMIDES (επιμ.), *Studies in Byzantine Sigillography* 5, Ουάσιγκτον 1998, σελ. 1-28. Βλ. και KAZHDAN – RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 236-237. Επίσης, MAGDALINO, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄*, σελ. 346-347.

³⁸ DAVID JACOBY, «From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change», στο BENJAMIN ARBEL, BERNARD HAMILTON & DAVID JACOBY (επιμ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Λονδίνο 1989, σελ. 6. Βλ. και BRENDAN OSSWALD, «The Ethnic Composition of Medieval Epirus», στο STEVEN G. ELLIS – LYD'A KLUSÁKOVÁ (επιμ.), *Imagining Frontiers, Contesting Identities*, Πίζα 2007, σελ. 132.

περίοδο στη γειτονική Ήπειρο³⁹, ακολουθώντας ένα ευρύτερο δημογραφικό ρεύμα στο οποίο ήδη ακροθιγώς αναφερθήκαμε.

Πληροφορούμαστε για την συγκεκριμένη μετακίνηση και εγκατάσταση του Θεοδώρου Μακρεμβολίτη μέσω σχετικής απόφασης του συνοδικού δικαστηρίου του Δημητρίου Χωματηνού⁴⁰. Εκεί σημειώνεται ότι ο Μακρεμβολίτης μετοίκησε στη νήσο λόγω της άλωσης της πατρίδος του Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους σταυροφόρους. Στον τόπο της νέας του εγκατάστασης νυμφεύθηκε⁴¹ τη Μαρία τοῦ Ὀψικιάνου⁴². Η υπόθεση που συζητούνταν στο δικαστήριο του Χωματηνού αφορούσε στην προίκα που είχε λάβει ο Θεόδωρος στον γάμο του με την Μαρία⁴³, ενώ και οι δύο σύζυγοι παρέστησαν αυτοπροσώπως στην έδρα του δικαστηρίου Αχρίδα.

Σύμφωνα με όσα σημειώνονται στο κείμενο της απόφασης, ο Θεόδωρος που ήταν ξένος και ἔπληγς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτης (δηλαδή στην περιοχή της συζύγου του, την Κέρκυρα), απεχάρισε το ἥμισυ της περιουσίας που είχε λάβει ως προίκα στην αδελφή της γυναίκας του, ονόματι Ελένη, και στον σύζυγό της. Το συνοδικό δικαστήριο δικαίωσε τη Μαρία που διεκδίκησε την επιστροφή της δωρεάς, ενώ παραλλήλως εξήρε το πρόθυμον και ἀνδρικὸν πνεῦμα που αυτή επέδειξε ώστε να υπερβεί τα εμπόδια της θάλασσας και της απόστασης, και να παραστεί αυτοπροσώπως στη συζήτηση της υπόθεσης⁴⁴. Η απόφαση αποτύπωνε τη συνολική νομική αντίληψη για

³⁹ Βλ. DONALD M. NICOL, «Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade», στο *XVe Congrès International d'Études Byzantines: Rapports et Co-rapports*, 1. Histoire, 2: Composition et mouvement de la population dans le monde byzantin, Αθήνα 1976, σελ. 13 (ανατύπωση, στο DONALD NICOL, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Λονδίνο 1986 [ως μελέτη αρ. IV]).

⁴⁰ PRINZING (επιμ.), *Chomateni Ponemata*, αρ. 50, σελ. 183-186.

⁴¹ Για τον συγκεκριμένο γάμο βλ. και ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της οικογένειας*, σελ. 17 (αρ. 43), 20.

⁴² Για την οικογένεια, βλ. την σφραγίδα που δημοσίευσαν και συνοπτικά σχολίασαν οι OLGA KARAGIORGOU, PANTELIS CHARALAMPAKIS & CHRISTOS MALATRAS, «State Officials in the Themes of Opsikion, the Anatoliki and the Kibyrrhaiotai», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 26 (2016), σελ. 299-300. Βλ. και COSTAS N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, 1204-ca. 1310*, Λευκωσία 1982, σελ. 99. JEAN-CLAUDE CHEYNET, «La perte de l'Asie Mineure au XIe siècle a-t-elle laissé des traces dans l'anthroponymie familiale?», στο JEAN-CLAUDE CHEYNET – CLAUDIA SODE (επιμ.), *Studies in Byzantine Sigillography* 12, Βερολίνο και Βοστώνη 2016, σελ. 8, 12.

⁴³ Για τις οικονομικές σχέσεις των συζύγων με επίκεντρο την προίκα στο κράτος της Ηπείρου, βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της οικογένειας*, σελ. 51-60. Βλ. και ANGELIKI LAIOU, «Marriage Prohibitions, Marriage Strategies and the Dowry in Thirteenth-Century Byzantium», στο ANGELIKI LAIOU, *Women, Family and Society in Byzantium*, μελέτη αρ. II, Άλντενσοτ 2011, σελ. 154-155.

⁴⁴ PRINZING (επιμ.), *Chomateni Ponemata*, αρ. 50, στ. 6-13 (σελ. 183-184). Βλ. και GREGORI SIMEONOV, *Alltagsleben im nördlichen Makedonien (11.-13. Jahrhundert)*, διδ. διατριβή,

απαγόρευση κάθε μορφής απαλλοτρίωσης προικώου αγαθού χωρίς την παροχή σχετικής ρητής συγκατάθεσης από τη γυναίκα.⁴⁵ μάλιστα, κατά τη νομική σκέψη του Χωματηνού, η έγκυρη εκποίηση των ακινήτων της προίκας απαιτούσε τόσο συναίνεση της γυναίκας όσο και ύπαρξη επαρκούς άλλης περιουσίας από τον άνδρα⁴⁶. Εάν ο σύζυγος, στον οποίο ανήκε η διαχείριση και επικαρπία της προίκας, αποδεικνυόταν κακός διαχειριστής της, τότε η σύζυγος μπορούσε να διεκδικήσει να δοθεί σε εκείνην ο συγκεκριμένος ρόλος· αυτό το νομικό πλαίσιο συνιστούσε το υπόβαθρο στο οποίο κινήθηκε η Κερκυραία σύζυγος του Μακρεμβολίτη.

Στο τέλος της απόφασης σημειώνεται ότι η Μαρία έπρεπε να έχει στο εξής την κατοχή και τη νομή των περιουσιακών στοιχείων που θα επιστρέφονταν από την αδελφή της και τον σύζυγο της τελευταίας. Στην απόφαση σημειώνεται ότι είχε ληφθεί υπόψη η εγνωσμένη δεινή οικονομική κατάσταση του Μακρεμβολίτη που είχε προκύψει από τη μετοικεσία του στο υπόβαθρο της άλωσης της πατρίδας του στο έτος 1204 από τους Λατίνους σταυροφόρους. Η ύπαρξη της σχετικής αναφοράς εξηγείται από τη νομική ανάγκη συνεξέτασης της περιουσιακής κατάστασης του συζύγου, που άλλωστε συνάδει πλήρως με την προαναφερθείσα αντίληψη του Χωματηνού. Σημειώνεται χαρακτηριστικά: *ἐπεὶπερ οὐδὲ τὸ ἱκανὸν εὐρεῖν ἐκ τῶν πραγμάτων τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς δύναται, καθὼς ὁ νόμος ἀνόπιν διακελεύεται, ὡς παροίκου καὶ παρεπιδήμου γεγονότος ἐν τῇ Κερκύρων μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πατρίδος αὐτοῦ, τῆς περιωνύμου δηλαδὴ Κωνσταντινοπόλεως, καὶ μηδὲν τι μηδαμῶς ἔχοντος*⁴⁷.

Η συγκεκριμένη αναφορά έδωσε το έναυσμα σε διαφορετικές αναγνώσεις. Έτσι, ο David Jacoby αναγνώρισε στη διατύπωση του κειμένου του Χωματηνού την μετάβαση του Θεοδώρου Μακρεμβολίτη στο status *παροίκου*, με την οικονομική και κοινωνική έννοια, σημειώνοντας σχετικά: «Unless an *archon* had sufficient proof of his status, he faced debasement; such was the case with Theodoros Makrembolites, who fled from Constantinople in 1204 and became a *paroikos* or dependent person in Corfu»⁴⁸.

Πανεπιστήμιο Βιέννης 2019, σελ. 206. Για ζητήματα κοινωνικού φύλου όπως καθρεφτίζονται στα έργα του Δημητρίου Χωματηνού, βλ. ELENI ANGELOMATI-TSOUGARAKI, «Women in the Society of the Despotate of Epirus», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 32.2 (1982), σελ. 473-479. GÜNTHER PRINZING, «Sozialgeschichte der Frau im Spiegel des Chomatenos-Akten», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 32.2 (1982), σελ. 452-462.

⁴⁵ Για την μαρτυρία των νοταρίων, βλ. HELEN SARADI, «The alienation of the dowry in the acts of Byzantine Notaries», *Vizantijski Vremennik* 55 (1998), σελ. 72-77.

⁴⁶ Βλ. και ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η εκποίηση των προικώων ακινήτων κατά το βυζαντινόν δίκαιον», στο ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δίκαιον και Ιστορία: Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα 1973, σελ. 189.

⁴⁷ PRINZING (επιμ.), *Chomateni Ponemata*, σελ. 185-186, στ. 72-76.

⁴⁸ DAVID JACOBY, «From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change», στο BENJAMIN ARBEL, BERNARD HAMILTON & DAVID JACOBY (επιμ.), *Latins and Greeks*

Σύμφωνα με τη δική μας ανάγνωση, η διατύπωση στο κείμενο είναι μάλλον ασαφής και σε ικανό βαθμό επηρεασμένη από την εκκλησιαστική γραμματεία ώστε να μπορεί να μας οδηγήσει στο ανωτέρω συμπέρασμα: πιθανότατα ο νέηλος στην Κέρκυρα Μακρεμβολίτης χαρακτηρίζεται ως *πάροικος και παρεπίδημος* κατά μίμηση αντίστοιχων βιβλικών πηγών⁴⁹ που ήταν εξαιρετικά οικείες στον λόγιο ιεράρχη της Αχρίδος. Κατά συνέπεια, η λέξη *πάροικος* στη συγκεκριμένη χρήση της (σε συνάρτηση και με τη συμπληρωματικά με αυτήν χρησιμοποιούμενη [*παρεπίδημος*]) δεν θα πρέπει να νοηθεί ως ο γνωστός τεχνικός όρος που αποδίδει κοινωνική και οικονομική θέση⁵⁰, αλλά πιθανότατα ο συνδυασμός των δύο αυτών όρων αρμόζει να νοηθεί ως εναλλακτικός τρόπος απόδοσης πραγματικότητας αντί της χρήσης όρων όπως *μέτοικος* ή *ἄποικος*⁵¹.

Πέραν τούτου, το συμπέρασμα προκύπτει αβίαστα: η πρότερη κοινωνική και οικονομική κατάσταση κάποιου νεήλδου από την Κωνσταντινούπολη στην Κέρκυρα του πρώτου μισού του 13ου αιώνα δεν έφερε σπουδαία αξία. Το καθοριστικό στοιχείο ήταν ποια ήταν η οικονομική του κατάσταση στον νέο χώρο – στη νήσο –, και στον νέο χρόνο – δηλαδή στο μετά το 1204, όταν όλα είχαν πλέον μεταβληθεί άρδην.

Το βλέμμα ενός νεήλδου: Περί κατόπτρου και ειδώλου

Ο λόγιος ιεράρχης Βασίλειος Πεδιαδίτης, στη μετακίνηση και εγκατάσταση του οποίου αναφερθήκαμε παραπάνω⁵², μας προσφέρει μία άμεση αυτοαναφορική μαρτυρία για την εμπειρία του ως νεήλδου στην νήσο στις αρχές του 13ου αιώνα. Επρόκειτο για λόγιο που είχε ανατραφεί, γαλουχηθεί πνευματικά, και δράσει διδακτικά και παιδευτικά στην βυζαντινή πρωτεύουσα της περιόδου των Αγγέλων αυτοκρατόρων, οπότε διατηρούνταν ζωντανές οι

in the Eastern Mediterranean after 1204, Λονδίνο 1989, σελ. 6. Βλ. και ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Κοινωνία και Τέχνες κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική Εισαγωγή», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 21 (2000), σελ. 11.

⁴⁹ Βλ. *Γένεσις*, 23.4: *πάροικος και παρεπίδημος ἐγὼ εἰμι μεθ' ὑμῶν*. *Ψαλμοί* 38.13: *πάροικος ἐγὼ εἰμι παρὰ σοὶ καὶ παρεπίδημος καθὼς πάντες οἱ πατέρες μου*. Βλ. ALFRED RAHLFS (επιμ.), *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Στουτγάρδη 1979, 1, σελ. 31 και 2, σελ. 41 αντίστοιχα. Για τη σημασία των λέξεων στα χωρία βλ. TAKAMITSU MURAOKA, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Λουβαίν και Παρίσι 2009, σελ. 534 και 536.

⁵⁰ Για τους *παροίκους* βλ. ενδεικτικά ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετ.αφρ. ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, β' έκδοση, Αθήνα 2001, σποράδην· KLAUS-PETER MATSCHKE, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος-15ος αιώνας)», στο ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, Αθήνα 2006, 1, ιδίως σελ. 518-541· MICHEL KAPLAN, «The Producing Population», στο JOHN HALDON (επιμ.), *A Social History of Byzantium*, Chicester 2009, σελ. 153-159.

⁵¹ Για χρησιμοποιούμενους όρους πρβ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Εσωτερικές μεταναστεύσεις», σελ. 213-214.

⁵² Βλ. ανωτέρω, σελ. 88-91.

παρακαταθήκες της Κομνηνείας Αναγέννησης με έμφαση στην κλασική παιδεία και στον Όμηρο, και ιδιαίτερη επίδοση στη ρητορική⁵³.

Ο Πεδιαδίτης στην επιστολή του περί το 1202 προς τον επίσης λόγιο Κωνσταντίνο Στιλβή νιώθει την υποχρέωση να δώσει μια οικτρή εικόνα της νήσου, μέσω απόδοσης με μελανά χρώματα όλων των βασικών στοιχείων του χαρακτήρα και της καθημερινότητας σε αυτήν. Ο λόγιος προσφέρει στον αποδέκτη της επιστολής του, με τον οποίο μοιραζόταν την υπερηφάνεια της κωνσταντινουπολίτικης καταγωγής και δράσης, μία περιγραφή «ρητορικά σκηνοθετημένη» και προσδιορισμένη ως προς το αρνητικό της πρόσημο· το κείμενο που δημιούργησε δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως μαρτυρία που αποδίδει αντικειμενικά

⁵³ Βλ. ενδεικτικά ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Η αναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν IB' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Όμηρος*, Αθήνα 1971· ANTHONY KALDELLIS, «Classical Scholarship in Twelfth-Century Byzantium», στο CHARLES BARBER – DAVID JENKINS (επιμ.), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, Λάιντεν 2009, σελ. 1-43· MARINA LOUKAKI, «Training Students in the Art of Discourse in Twelfth-Century Byzantium: Formes et Progymnasmata», στο PIERRE CHIRON – BENOÎT SANS (επιμ.), *Practicing the Progymnasmata: From Ancient Times to Present Days*, Παρίσι 2020, σελ. 193-202.

την πραγματικότητα, αλλά μάλλον ως μία προγραμματικά αντεστραμμένη Έκφραση⁵⁴ της πόλης και της νήσου της Κέρκυρας ως *locus horridus*⁵⁵.

Στο πλαίσιο αυτής της περιγραφής σημειώνεται το ανθυγιεινό κλίμα που καθόριζε την νήσο⁵⁶, αποδίδονται οι πρόχειρες ξύλινες κατοικίες που

⁵⁴ Για την Έκφραση ως ρητορικό είδος βλ. RUTH WEBB, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham και Burlington 2009. Βλ. επίσης HENRY MAGUIRE, «The Classical Tradition in the Byzantine Ekphrasis», στο MARGARET MULLETT – ROGERSCOTT (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham Thirteenth Symposium of Byzantine Studies*, Μπέριμιγχαμ 1981, σελ. 94-102. ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΗΤΣΗ – ΠΑΝΑΠΙΩΤΗΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ, «Εικόν και Λόγος: Η Έκφρασις από την αρχαία στη βυζαντινή λογοτεχνία», στο ΠΑΝΑΠΙΩΤΗΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ (επιμ.), *Εικόν και Λόγος, Έξι βυζαντινές περιγραφές έργων τέχνης*, Αθήνα 2006, σελ. 15-38. VLADIMÍR VAVŘÍNEK, PAOLO ODORICO & VLASTIMIL DRBAL (επιμ.), *Ekphrasis. La représentation dans les littératures byzantine et byzantino-slaves*, Πράγα 2011. BEATRICE DASKAS, «La lunga vita dell'ekphrasis tra Bisanzio e la contemporaneità», στο FABRIZIO CONCA – CARLA CASTELLI (επιμ.), *Bisanzio fra tradizione e modernità. Ricordando Gianfranco Fiaccadori*, Μιλάνο 2017, σελ. 47-64. ILIAS TAXIDIS, *The Ekphrasis in the Byzantine Literature of the 12th Century*, Alessandria 2021. Για τις Εκφράσεις πόλεων στη βυζαντινή γραμματεία βλ. ενδεικτικά HERBERT HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Α', Αθήνα 1987, σελ. 264-272. HELEN SARADI, «The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality», *Gesta* 34 (1995), σελ. 37-56. ANDREAS RHOBY, «Stadtlob und Stadtkritik in der byzantinischen Literatur», στο MARTIN HINTERBERGER – ELISABETH SCHIFFER (επιμ.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Höbrandner zum 65. Jahrhundert*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη 2007, σελ. 277-295. ΤΑΤΙΑΝΑ KUSHCH, «The Beauty of the City in Late Byzantine Rhetoric», στο FALKO DAIM – JÖRG DRAUSCHKE (επιμ.), *Byzanz. Das Romerreich im Mittelalter, 1: Welt der Ideen, Welt der Dinge*, Μάιντς 2011, σελ. 173-181. *Villes de toute beauté. L'ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves*. Actes du colloque international, Prague, 25-26 novembre 2011, επιμ. PAOLO ODORICO – CHARIS MESSIS, Παρίσι 2012. ΑΛΕΞΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ, *Οι Εκφράσεις στα αγιολογικά κείμενα της παλαιολόγιας εποχής*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 2015. ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΡΕΝΗΣ, «Η Έκφρασις του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα. Η χρονολόγηση του έργου και το εγκώμιο των Μεγαλοκομνηνών αυτοκρατόρων», στο ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΡΕΝΗΣ κ.ά. (επιμ.), *Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος του Πόντου. Λόγιος του βυζαντινού και του δυτικού αναγεννησιακού 15ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2017 [=Βυζαντινός Δόμος 25 (2016-2017)], σελ. 175-208.

⁵⁵ Βλ. και GIOACCHINO STRANO, «Il topos del locus horridus nella letteratura di età comnena», *Θησαυρίσματα* 46 (2016), ίδιος σελ. 388-394. Για μια εγκωμιαστική περιγραφή της πόλης και της νήσου από τον λόγο ιεράρχη Κερκύρας Αρσένιο στο πλαίσιο Εγκωμίου στον άγιο Θερίνο, βλ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Αρσενίου Κερκύρας ανέκδοτον εγκώμιον εις τον μάρτυρα Θερίνον», στο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κερκυραϊκά Άνέκδοτα*, σελ. 10-12. Βλ. και ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΡΕΝΗΣ, «Το Βόρειο Ιόνιο ως χώρος μέσα από τα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα», στο *1' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Κέρκυρα, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014)*, 1: *Ιστορία*, Κέρκυρα 2015, σελ. 581-584, όπου και περαιτέρω χρήσιμη βιβλιογραφία.

⁵⁶ ΛΑΜΠΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαδίτου ἐπιστολή», σελ. 48.17-49.1. Πρβ. STRANO (επιμ.), «*Da Ilio il vento mi spinse*», σελ. 270.17-18.

εμφανίζονται να κυριαρχούν στο τοπίο της⁵⁷, και διεκτραγωδεύεται η πλήρης ανυπαρξία πνευματικού περιβάλλοντος⁵⁸ και ιατρικών μέσων⁵⁹. Η νήσος της Κέρκυρας, τόπος της πρόσφατης μετακίνησης και εγκατάστασης του λογίου ιεράρχη, εμφανίζεται απολύτως απομονωμένη από τις εξελίξεις και στερούμενη βασικών για έναν Κωνσταντινουπολίτη δεδομένων και εφοδίων. Παράλληλα, το ποίμνιο του Βασιλείου παρουσιάζεται ως αδιάφορο για τα ευαγγελικά προστάγματα, ή ακόμη και αντιδραστικό σε αυτά⁶⁰.

Ο Πεδιαιδίτης καταλήγει στην έκφραση έντονης δυσαρέσκειας για όσα είχε να αντιμετωπίσει στον νέο τόπο εγκαταβίωσής του. Η σύγκριση με την αγαπημένη Πόλη, που προκύπτει ως αδήριτη ανάγκη, θα φέρει ως εύλογο και αναμενόμενο αποτέλεσμα την έκφραση νοσταλγικής αναπόλησης του «χαμένου παραδείσου» της Κωνσταντινούπολης και θα είναι ισοπεδωτική για τις αστικές, κοινωνικές και πνευματικές πραγματικότητες του νέου τόπου εγκατάστασης. Ο ιεράρχης θα υψώσει κραυγή αγανάκτησης: *πόθεν ἐηλλάμεθα ποῦ, ἐκ βασιλίδος εἰς ἐσχατιάν, ἐκ πόλεως γραμμάτων εἰς ἀγροικίαν, ἐκ παντός καλοῦ εἰς πᾶν τούναντίον*⁶¹.

Ο Βασιλείος Πεδιαιδίτης δεν ήταν ο μόνος βυζαντινός λόγιος που γαλουχήθηκε στην Πόλη και αδυνατούσε να εκτιμήσει οτιδήποτε λιγότερο από αυτήν. Η απόδοση της οιασδήποτε επαρχίας ως οιονεί εξορίας συνιστούσε επαναλαμβανόμενο μοτίβο της λογιουσίνης της περιόδου⁶². Ακολουθώντας το

⁵⁷ ΛΑΜΠΙΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαιδίτου ἐπιστολή», σελ. 49.1-7. Πρβ. STRANO (επιμ.), «*Da Illo il vento mi spinse*», σελ. 270.22-27.

⁵⁸ ΛΑΜΠΙΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαιδίτου ἐπιστολή», σελ. 49.14-17. STRANO (επιμ.), «*Da Illo il vento mi spinse*», σελ. 272.33-35.

⁵⁹ ΛΑΜΠΙΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαιδίτου ἐπιστολή», σελ. 48.19-21. Πρβ. STRANO (επιμ.), «*Da Illo il vento mi spinse*», σελ. 270.19-20.

⁶⁰ ΛΑΜΠΙΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαιδίτου ἐπιστολή», σελ. 49.13-14: Ὁ ἐντεῦθεν λαὸς εὐαγγελικῶν λόγων οὔτε συνήσιν οὔτε ἀνέχεται. Πρβ. STRANO (επιμ.), «*Da Illo il vento mi spinse*», σελ. 272.32-33.

⁶¹ ΛΑΜΠΙΡΟΣ (επιμ.), «Βασιλείου τοῦ Πεδιαιδίτου ἐπιστολή», σελ. 48.9-11. Πρβ. STRANO (επιμ.), «*Da Illo il vento mi spinse*», σελ. 270.10-12.

⁶² Πρβλ. ενδεικτικά την ανάλογη στάση των λογίων: α) Θεοφυλάκτου για την Αχρίδα· βλ. MARGARET MULLETT, *Theophylact of Ochrid: Reading the letters of a Byzantine Archbishop*, Aldershot 1997, ιδίως σελ. 274-277, β) Νικηφόρου Βασιλάκη για την Φιλιππούπολη· βλ. GIULIA GIOILLO, «Self-Portrait from the Exile: Nikephoros Basilakes' Third Letter», *Parekbolai* 12 (2022), σελ. 1-26, γ) Μιχαήλ Χωνιάτη για την Αθήνα· βλ. σελ. 274-277· για την δεύτερη βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθηναὶ ἐπὶ Μιχαήλ Χωνιάτου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* περ. Β' 7 (1956-1957), σελ. 88-109· ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών*, Αθήνα 1999, ιδίως σελ. 232-236· επίσης, ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Η συμβολή του Βυζαντίου στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Ιωάννινα 1995, σελ. 40.

μοτίβο, ο λόγιος ιεράρχης σκηνοθετεί ρητορικά την πραγματικότητα, ώστε να αναδείξει απουσία κάλλους, και έτσι να δικαιολογήσει την απαρέσκεια και δυσφορία του.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η περιγραφή του Πεδιαδίτη δεν θα πρέπει να νοηθεί ως αρχείο αντικειμενικής καταγραφής κοινωνικών, πολεοδομικών, εκκλησιαστικών ή πνευματικών πραγματικοτήτων στην νήσο κατά τις αρχές του 13ου αιώνα· συνιστά μία ρητορικά προσδιορισμένη μαρτυρία, η οποία εκφράζει μια αδυναμία προσαρμογής στο νέο περιβάλλον και μια δυσχέρεια στη διαμόρφωση ενός «κοινωνικού δικτύου» στα πρώτα στάδια της εγκατάστασης του λογίου Κωνσταντινουπολίτη ιεράρχη στην Κέρκυρα.

Επιλογικά

Με αυτή τη σύντομη ανάγνωση πεδίου επιχειρήσαμε να σημειώσουμε ορισμένα στοιχεία από τις πηγές τα οποία υποδεικνύουν τις μεταβλητές που καθόριζαν τον τρόπο και την ποιότητα ένταξης των μετοίκων ιδίως από την Κωνσταντινούπολη στην Κέρκυρα του πρώτου μισού του 13ου αιώνα.

Όπως έγινε σαφές από την μελέτη των περιπτώσεων των μελών των οικογενειών Πεδιαδίτη και Βαρδάνη που μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν εκείνη την περίοδο στην Κέρκυρα, η ύπαρξη ενός ισχυρού συγγενή στη νήσο διευκόλυνε την τέλεση ενός δικτύου που επέτρεπε τη διαμόρφωση ενός γάμου με μια γόνο ισχυρής οικονομικά και κοινωνικά οικογένειας του τόπου με επιδίωξη μια αμοιβαία επωφελή σύνδεση. Όταν μια τέτοια συνθήκη απουσίαζε, όπως φάνηκε από την περίπτωση μετακίνησης και εγκατάστασης του Θεόδωρου Μακρεμβολίτη στο υπόβαθρο της λατινικής άλωσης της Κωνσταντινούπολης, ο ξένος νοούνταν ως *μηδέν τι μηδαμῶς ἔχων*, ακόμη και εάν η οικογένεια από την οποία προερχόταν διέθετε στο παρελθόν αξιόλογη κοινωνική θέση, και παρά το γεγονός ότι ο τόπος προέλευσής του, η Πόλη, δεν είχε απολέσει την αίγλη της στο πραγματικό και στο φαντασιακό πεδίο.

Τέλος, εξετάζοντας την περιγραφή της Κέρκυρας από τον Βασίλειο Πεδιαδίτη στο πλαίσιο της εγκατάστασης και των δυσχερειών προσαρμογής στον νέο τόπο, επιχειρήσαμε να διευκρινίσουμε την αξία αυτής της ελεεινολογίας ως ρητορικά προσδιορισμένης μαρτυρίας που επιχειρούσε να απαξιώσει την πόλη και τη νήσο εμφανίζοντάς την ως *locus horridus*, και αντιδιαστέλλοντάς την σε όλες τις πτυχές από την Κωνσταντινούπολη, τόπο ύπαρξης *παντός καλοῦ*.

Λόγιοι ταξιδιώτες της Δύσης διαπλέουν το Ιόνιο (15ος - 16ος αι.)

Ρουμπίνη Δημοπούλου

Μεταξύ των πληθυσμών της Δύσης που μετακινούνται μαζικά προς την Ανατολή, λόγιοι ταξιδιώτες διαπλέουν το Ιόνιο στο θαλάσσιο ταξίδι τους προς και από τους Άγιους Τόπους ή την Κωνσταντινούπολη. Το Ιόνιο δεν αποτελεί προορισμό αλλά ενδιάμεσο σταθμό, κατάλληλο για ανεφοδιασμό, που παρέχει στους ταξιδιώτες τη δυνατότητα ασφαλούς και σύντομης παραμονής.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται οι καταγραφές λογίων περιηγητών που μεταφέρουν τις εμπειρίες τους από τον διάπλου του Ιονίου σε γλώσσα λατινική. Επιλέγονται ταξιδιώτες του 15ου και 16ου αι., με ποικίλα κίνητρα, φιλοπερίεργοι, προσκυνητές των αγίων τόπων, μέλη διπλωματικών αποστολών και διερευνώνται οι παράγοντες που διαμορφώνουν την οπτική τους για το Ιόνιο¹.

Το πρώτο μισό του 15ου αι. ο ευρύτερα γνωστός φλωρεντίνος κληρικός Cristoforo Buondelmonti στο πρότυπο νησολογίο του *Liber Insularum Archipelagi*, που ολοκληρώνει γύρω στο 1420, αποτυπώνει τις εμπειρίες από τις περιηγήσεις του στα ελληνικά νησιά κατά την πολυετή παραμονή του στην Ελλάδα, με τόπο διαμονής και αφετηρία τη Ρόδο (1414)². Πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση

¹ Βλ. σχετικά IOLI VINGOPOULOU, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Institut de recherches néohelléniques Fondation Nationale de la recherche scientifique, 86, Collection Histoire des Idées 4, Αθήνα, 2004, σελ. 107, 109 -110, 121-122, 124-128, 152, 165, 175 -176, 193-194, 201 -202, 216, 227, 231, 244-246, 250, 257. Γενικά για μια ιστορική θεώρηση του Ιονίου βλ. ANTHONY HIRST – PATRICK SAMMON (επιμ.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Newcastle upon Tyne 2014· ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (επιστ. διευθ.), *Πόλεμος, Κράτος και Κοινωνία στο Ιόνιο Πέλαγος (τέλη 14ου - αρχές 19ου αιώνα)*, Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών: Αθήνα, 2018. Πρβ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Η Βενετική Κυριαρχία στα Ιόνια Νησιά», στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων: Αθήνα, 2007, σελ. 75-92.

² Για πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το έργο του Cristoforo Buondelmonti βλ. ROBERTO WEISS, «Buondelmonti Cristoforo», *Dizionario Biografico degli Italiani*, 15 (1972), σελ. 198-200·

αποκλειστικής περιήγησης στον ελλαδικό χώρο, συμπεριλαμβανομένης και της Κωνσταντινούπολης, την οποία επισκέπτεται, χωρίς να αποτελεί τον τελικό προορισμό του³. Το έργο που απαρτίζεται από 79 έγχρωμους χάρτες και αντίστοιχες περιγραφές νησιών και νησιωτικών συμπλεγμάτων των ελληνικών θαλασσών, σε 76 κεφάλαια, αφιερωμένο στον καρδινάλιο Giordano Orsini, εκκινεί από τα νησιά του Ιονίου, διευρύνοντας τα όρια του Αρχιπελάγους⁴. Το Ιόνιο είναι οικείο στον συγγραφέα λόγω της εγγύτητας με την πατρίδα του και της συγγενικής

HILARY LOUISE TURNER, «Christopher Buondelmonti: Adventurer, explorer and cartographer», στο MONIQUE PELLETIER (επιμ.), *Géographie du monde au Moyen Âge et à la Renaissance*, Παρίσι 1989, σελ. 207-209· GIUSEPPE RAGONE, «Il Liber insularum Archipelagi di Cristoforo dei Buondelmonti: Filologia del testo, filologia dell'immagine», στο DIDIER MARCOTTE (επιμ.) *Humanisme et culture géographique à l'époque du Concile de Constance. Autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims, 18-19 Νοεμβρίου 1999*, Turnout, 2002, σελ. 184-187· BENEDETTA BESSI, «The Ionian Islands in the Liber Insularum of Cristoforo Buondelmonti», στο ANTHONY HIRST & PATRICK SAMMON (επιμ.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Newcastle upon Tyne, 2014, σελ. 225-228. Πρβ. ROBERTO WEISS, «Un umanista antiquario: Cristoforo Buondelmonti», *Lettere italiane* 2, 16 (Απρίλιος-Ιούνιος 1964), σελ. 105-116· CLAUDIA BARSANTI, «Constantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: La testimonianza di Cristoforo Buondelmonti», *Rivista dell'Istituto Nazionale d' Archeologia e Storia dell'Arte* 56, 2001, σελ. 83-254.

³ WEISS, «Un umanista antiquario», σελ. 106· RAGONE, «Il Liber insularum Archipelagi», σελ. 184-189· BESSI, «The Ionian Islands», σελ. 226-228.

⁴ Η διάδοση του *Liber Insularum Archipelagi* κατά την Αναγέννηση ήταν ευρύτατη, όπως αποδεικνύουν οι παραλλαγές του πρωτοτύπου, ο αριθμός των χειρογράφων και οι μεταφράσεις σε διάφορες γλώσσες. Βλ. σχετικά, AUGUSTO CAMPANA, «Da Codici di Buondelmonti», στο *Silloge Bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*, Ρώμη 1957, σελ. 32-52· WEISS, «Un umanista antiquario», σελ. 108-109· RAGONE, «Il Liber insularum Archipelagi», σελ. 181· ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ, *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα 2002 σελ. 31-32. Η πρώτη σχολιασμένη έκδοση του λατινικού κειμένου από τον de Sinner χρονολογείται από το 1824, GABRIEL RUDOLFUS LUDOVICUS DE SINNER, *Christoph. Bonelmontii Florentini Librum Insularum Archipelagi e codicibus Parisinis regis nunc primum totum edidit, praefatione et annotatione instructit*, Λειψία 1824. Ευρύτερα γνωστή έγινε και η γαλλική μετάφραση του έργου από χειρόγραφο του 16^{ου} αι. από τον Émile Legrand που συνοδεύεται από τη μετάφραση αγνώστου στην ελληνική, ÉMILE LEGRAND, *Description des îles de l'Archipel, par Christophe Buondelmonti. Version grecque par un anonyme, publiée d'après le manuscrit du Sérail*, Παρίσι 1897. Δεν έχει ολοκληρωθεί μέχρι και σήμερα η κριτική έκδοση του έργου, ενώ πρόσφατες εκδόσεις αφορούν σε μεμονωμένα χειρόγραφα (πανομοιότυπα-χάρτες-μεταγραφές και μεταφράσεις του λατινικού κειμένου), IRMGARD SIEBERT – MAX PLASSMANN (επιμ.), *Cristoforo Buondelmonti. Liber insularum archipelagi, Universitäts-und Landesbibliothek Düsseldorf Ms. G13: Übersetzung und Kommentar*, Wiesbaden 2005· EVELYN EDSON (επιμ. & μτφρ.), *Cristoforo Buondelmonti, Description of the Aegean & other Islands, [copied with supplemental material by Henricus Martellus Germanus]*, Νέα Υόρκη 2018. Πρβ. KARL BAYER (επιμ.), *Cristoforo Buondelmonti, Liber insularum archipelagi*, Wiesbaden 2007.

του σχέσης με τη Maddalena Buondelmonti, απόγονο των οικογενειών Buondelmonti και Acciaiuoli, σύζυγο του Leonardo Tocco, κόμη της Κεφαλλονιάς και της Ζακύνθου⁵.

Η μοναδική αυτή μονογραφία για τα ελληνικά νησιά – δεν μαρτυρούνται αντίστοιχα έργα σε γλώσσα λατινική – παρουσιάζει από τα νησιά του Ιονίου, με την ακόλουθη σειρά, την Κέρκυρα, τους Παξούς, τη Λευκάδα, την Ιθάκη, την Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο και τις Στροφάδες, σε ξεχωριστά κεφάλαια συνοδευόμενα από αντίστοιχους χάρτες.

Οι πληροφορίες που παραθέτει ο Buondelmonti για τα νησιά του Ιονίου⁶ αφορούν στην περίμετρο, τον προσανατολισμό τους, με σημαντικές αποκλίσεις από την ακριβή τους θέση, τις αποστάσεις μεταξύ τους και τις ποικίλες και συχνά ιστορικές ονομασίες τους, για τις οποίες μάλιστα επιχειρεί συχνά και την ετυμολογική τους ερμηνεία. Καταγράφονται τοπογραφικά δεδομένα, τα λιμάνια, οι πόλεις, οι οχυρώσεις ή η απουσία τους, οι ορεινοί όγκοι, οι βραχώδεις ακτές με μνείες για τη βλάστηση, τη χλωρίδα και πανίδα των νησιών, δεδομένα που μπορούν να αποτυπωθούν στους αντίστοιχους χάρτες και απαντούν στο σύνολο των νησιωτικών συμπλεγμάτων. Μυθολογικές αφηγήσεις και αναμνήσεις από την εποχή της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή, άλλοτε ακριβείς και άλλοτε αποκύημα σύγχυσης από τη διαχείριση των πηγών, απηχούν τον θαυμασμό του συγγραφέα για την κλασική αρχαιότητα και τις ουμανιστικές καταβολές του. Τη συγγραφή του καθοδηγούν οι αναμνήσεις από τον Όμηρο, τον Βιργίλιο, τον Λίβιο και άλλους συγγραφείς.

Αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου των σχετικών κεφαλαίων και μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση απαντά σε πρόσφατη μελέτη της Benedetta Bessi⁷. Στη συνέχεια διατρέχοντας το κείμενο του Buondelmonti απομονώνουμε πληροφορίες που αφορούν στο φυσικό περιβάλλον, την οικιστική ανάπτυξη, τους τοπικούς θρύλους, την καθημερινότητα των κατοίκων για να ανασυνθέσουμε τις απόψεις των νησιών του Ιονίου που ο ίδιος αντικρίξει στις αρχές του 15ου αι.

Στο κεφάλαιο για την Κέρκυρα, *Cercyra vel Corcyrā... quae hodie Corfu nominantur*, το πρώτο νησί που παρουσιάζεται στο *Liber Insularum Archipelagi* αποτυπώνεται η τοπογραφία της, κυριαρχούν οι μυθολογικές και ιστορικές αναμνήσεις, ενώ απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία στη βενετική κυριαρχία. Σποραδικές αναφορές απηχούν απόψεις της σύγχρονης Κέρκυρας με τις βελαντιδιές που αφθονούν στα ορεινά τμήματα του νησιού⁸, *...montuosa per totum remanet*,

⁵ RAGONE, «Il Liber insularum Archipelagi», σελ. 188.

⁶ SINNER, *Christoph. Bondelmontii Florentini*, σελ. 54-62.

⁷ BESSI, «The Ionian Islands», σελ. 225-261.

⁸ Για το εμπόριο των βελαντιδιών κατά τη βενετοκρατία στην Κέρκυρα, *ό.π.*, σελ. 233.

*quibus montibus arbores Valanidarum fructificantur*⁹, τα πολλά διαφορετικά έθνη που κατοικούν στην πεδιάδα που εντοπίζει την αρχαία πόλη της Κέρκυρας, *ex parte trionis planities amoena et multarum habitata gentium ampliatur* και τους προσκυνητές που συρρέουν στην Παναγία την Κασσωπίτρα¹⁰, χαρούμενοι που εισακούστηκαν και επιστρέφουν στις πατρίδες τους, *promontorium Cassiopsis moenibus erectis...A latere vero horum moeniorum ecclesia Matris Domini ab hominibus visitatur multis, qui exauditi repatriantur hilares* (σελ. 54). Η αφήγηση εμμένει στο παρελθόν και μαρτυρεί έμμεσα τον πολυεθνικό χαρακτήρα του νησιού, αποσιωπώντας το βενετικό παρόν του.

Στο πεδινό νησί των Παξών, **Pachisos**, οι κάτοικοι είναι ελάχιστοι εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών, *In qua sine moenii villa est paucorum possessa hominum propter Turcorum insidias* και αφθονούν τα αμπέλια και τα οπωροφόρα δένδρα, *plana remanet, vineisque domesticis arboribus foecunda* (σελ. 55)¹¹.

Στο κεφάλαιο για τη Λευκάδα, **Leucatum**¹², κυριαρχούν οι αναμνήσεις από το ρωμαϊκό παρελθόν, λόγω της θέσης της κοντά στο Άκτιο και τα παράλια της Ηπείρου. Ο Buondelmonti, ωστόσο, κάνει λόγο για την αφθονία των πηγών που μέσα από σκιερές κοιλάδες αρδεύουν το νησί, *Quae inter umbrosas valles fontium irrigua efficitur nimis*, ενώ στην πεδιάδα που βρίσκεται στο κέντρο του νησιού και περιβάλλεται από καλλιεργήσιμους αγρούς, διακρίνει πλήθος από κοπάδια, *quo in medio campus rurium circumdatus est, et cum armentorum multitudine videtur* (σελ. 55-56). Ο φυσικός πλούτος του νησιού, με τα όρη, τα δάση και τις πηγές, πλαισιώνει και το λιμάνι του Βλυχού¹³, *portus... alterum tutiorem reperimus qui a montibus silvis ac fontibus est ornatus*, ενώ τα ύδατα της κοντινής πηγής που ρέουν άφθονα στην ακτή προσφέρουν δροσιά σε κατοίκους και ταξιδιώτες, *Cumque non diu procedes, fons in litore fluentissimus reperitur. Quo in loco viatoresque circumstantes refrigerantur* (σελ. 56)¹⁴.

Επόμενος σταθμός η ομηρική Ιθάκη, Δουλιχία ή *Val di Compare* σύμφωνα με τη μεσαιωνική της ονομασία¹⁵, *Nunc ad Dulichiam transimus, quae olim Ithaca, et nunc Val di Compare nominantur...*, ορεινή και έρημη, εκτός από μια μικρή

⁹ Το λατινικό κείμενο από το *Liber Insularum Archipelagi* που παρατίθεται προέρχεται από την έκδοση του de Sinner (1824).

¹⁰ Η Παναγία η Κασσωπίτρα στην Κασσιόπη προστάτευε τους ναυτικούς και τους ταξιδιώτες, BESSI, «The Ionian Islands», σελ. 237.

¹¹ Για τα αμπέλια και τα ελαιόδεντρα στους Παξούς, *ό.π.*, σελ. 239.

¹² Η ονομασία *Leucatum*, σημειώνεται στο επόμενο κεφάλαιο για την Ιθάκη.

¹³ *ό.π.*, σελ. 241.

¹⁴ *ό.π.*, σελ. 241-242.

¹⁵ *ό.π.*, σελ. 245.

πεδιάδα στο κέντρο με λιγοστά δέντρα και σπίτια, *Quae montuosa et inutilis, nisi in medio exiguis planis aliquibus arboribusque casis habetur* (σελ. 57).

Στο κέντρο της Κεφαλονιάς, **Cephalonia**, υψώνεται το όρος **Elatus**, που πλέον καλείται **Leo**, χωρίς ποτάμια και αναβλύζοντα ύδατα, *Cuius in medio mons Elatus erigitur, hodie Leo, sine flumineque scaturiginibus aquarum, dicitur* (σελ. 58). Σύμφωνα με την Bessi πρόκειται για μεταγενέστερη ονομασία του όρους Αίνος που συνδέεται με τα φημισμένα πυκνά έλατά του¹⁶. Χωρίς να αναφέρεται στα σπάνια έλατα ο Buondelmonti τονίζει πως ολόγυρα αφθονούν οι βελανιδιές και τα πεύκα αλλά και πλήθος άγριων ζώων που αδυνατώντας να βρουν νερό, με στόματα ανοικτά ρουφούν σαν ποτό τον αέρα στη ζέστη του καλοκαιριού,

In quo multitudo fagorumque pinorum per circuitum insurgunt, et, quod plus est, silvestria non pauca, errantia sine potu et nusquam aquam inveniunt, ore aperto auram e montibus recipiunt in potum aestate illa (σελ. 58).

Η εκδοχή για τις κατσίκες που χορταίνουν τη δίψα τους με τον αέρα επιβιώνει στις λαϊκές δοξασιές του νησιού μέχρι τον 19ο αι.¹⁷. Ο συγγραφέας αντλεί από τη λαϊκή παράδοση και τον θρύλο για τα φιδάκια της Παναγίας που επιβιώνει μέχρι και σήμερα, χωρίς ωστόσο να τον συνδέει με τη γιορτή της Παναγίας στο Μαρκόπουλο στις 15 Αυγούστου¹⁸. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, μπορεί κανείς να βρει φίδια και οχιές (ασπίδες) τα οποία νιώθοντας τη θερμότητα του ανθρώπου, καταφέρνουν να κοιμηθούν μαζί του χωρίς να τον βλάψουν, *Serpentes etenim et aspides ibi inveniuntur, qui, calorem sentientes humanum, sine laesione cum eo dormiunt* (σελ. 58).

Αλλά και στην ανθηρή και ευχάριστη Ζάκυνθο, **Iacynthus**,*quia florida et amoena habetur* επιβιώνουν τοπικοί θρύλοι που συνδέονται με την ονομασία **Hierosalem**, την οποία, ωστόσο, απέδιδαν και σε άλλα νησιά του Ιονίου¹⁹. Αυτήν φέρεται να επισκέπτεται η ευσεβής Αγία Βερονίκη, στο άκουσμα του ονόματος **Hierosalem**. Εκεί κηρύττει τον θάνατο του Σωτήρος με το σουδάριο και προσελκύει νέους πιστούς, *Veronica etiam audiens nomen huius insulae Hierosalem, ob devotionem in eam ascendit et ibi, ut dicitur, sudarium Christi demonstrans, et mortem Salvatoris dum praedicaret, ad fidem divotes sunt reversi* (σελ. 60). Ο Buondelmonti αναφέρει, επίσης πως στην πόλη της Ζακύνθου

¹⁶ ό.π., σελ. 248.

¹⁷ ό.π., σελ. 249.

¹⁸ ΣΑΒΒΑΣ ΤΣΑΣΗΣ, *Η Παναγία με τα Φιδάκια στο Μαρκόπουλο της Κεφαλονιάς*, Κεφαλονιά 2017.

¹⁹ BESSI, ό.π., σελ. 254.

βρίσκεται και ο τάφος συγγενικού του προσώπου, της δούκισσας Maddalena Buondelmonti²⁰, *Ibique ducissa mecum in progenie sepulta est* (σελ. 60).

Τελευταίος σταθμός του στο Ιόνιο, οι ιερότατοι σκόπελοι, *Restat nunc, ..., in hoc Ionio mari, ...scopulos...sanctissimos* (σελ. 61), που αρχικά ονομάζονταν *Plotae*, μετά *Echinnadae* και τώρα *Strophades*. Η σχετική μνεία αφορά στις Στροφάδες που αποτελούνται από δύο μικρά νησιά, τη Σταμφάνη και την Άρπυια και εδώ συγγέονται με τις Εχινάδες, ένα άλλο νησιωτικό σύμπλεγμα του Ιονίου. Ο χαρακτηρισμός *sanctissimos scopulos* συνδέεται, κατά το πιθανότερο, με τη Μονή των Στροφάδων, γνωστή ως Παναγία «της των πάντων χαράς», που είχε θεμελιωθεί κατά τους Βυζαντινούς χρόνους και μνημονεύεται από τους περιηγητές²¹. Η αφήγηση εστιάζει στην καθημερινότητα των μοναχών, που διάγουν σκληρή ζωή, τρεφόμενοι μόνο με νερό και ψάρια, *In ea igitur Caloierum resedit, quae cum piscibusque aqua asperam trahit vitam* (σελ. 61). Επειδή κάποτε αιχμαλωτίστηκαν όλοι και πουλήθηκαν ως σκλάβοι από τους πειρατές, οι σύγχρονοι κάτοικοι, για να πορεύονται στον δρόμο του Κυρίου, έκτισαν πύργο για να ζουν ως ερημίτες. Εκεί, συγκεντρώθηκαν πάνω από πενήντα άτομα κάθε γενιάς,

Et quia semel barbaris captivi, omnes venditi fuerunt, moderni colentes, ut secure viam Dei contemplari possent, turrem aedificare, in qua vitam gerunt heremiticam, et ex omni progenie plus quam quinquaginta ibi codaunati recreantur (σελ. 61).

Μετά από τη μυθική παράδοση των Στροφάδων και τις αναμνήσεις από την Αινειάδα του Βιργιλίου ο Buondelmonti παραθέτει επιπλέον πληροφορίες για τη λειτουργία της μονής που έχει μεταβάλλει και την οπτική των ταξιδιωτών για τις Στροφάδες. Το καλό έχει πάρει πλέον τη θέση του κακού και ακόμη και οι ναυτικοί που παλιά απέφευγαν το νησί τώρα το προσεγγίζουν χαρούμενοι, με ευσεβείς προσευχές, *Nunc autem de malo in bonum haec insulae sunt reversae, quae, quanto magis olim procul navigantes sistebant, tanto melius nunc affectuose devotis precibus, eis adhaerere festinant* (σελ. 62).

Εκτός από τον πύργο, στη μονή υπάρχει και μια εκκλησία, όπου σε προκαθορισμένες ώρες ο ηγούμενος του μοναστηριού, διαβάζοντας μπροστά σε όλους, κηρύττει τους βίους των αγίων, *In quibus turris cum ecclesia est et Caloieri horis canonicis in eam conveniunt, ubi Guminus, i.e. prior, vitam sanctorum patrum coram omnibus legendo declarat* (σελ. 62). Ο κληρικός Buondelmonti θαυμάζει τον

²⁰ Για τη Maddalena Buondelmonti βλ. σελ. 104-5.

²¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.- 1700*, Α', Αθήνα⁸ 1994, σελ. 421-422· VINGOPOULOU, *Le monde grec*, σελ. 120, σημ. 182-183.

ορθόδοξο μοναστικό βίο με τη δωρική εγκράτεια των μοναχών. Αναλογίζεται και πάλι τη σκληρή ζωή τους που ζουν σε περιορισμένο χώρο ενός μιλίου και σε μεγάλη απόσταση, 800 στάδια από τη στεριά, *Igitur quid sit vita istorum, iudica, pater quia certe asperrima reputatur, cum spatium habeant unius miliarii et a terra octingentorum stadiorum elonganti* (σελ. 62). Σχολιάζει και πάλι τις περιορισμένες διατροφικές επιλογές που υπαγορεύει η ζωή του ερημίτη. Δεν τρώνε ποτέ κρέας και συντηρούνται ευχαρίστως με ψάρι, συνήθως λιαστό, ξερό ψωμί (παξιμάδια) και νερό για να μπορέσουν να προσφέρουν την ψυχή τους αμόλυντη στον Κύριο, *Ibi carnes neglectae sunt, et cum piscibus, saepe a sole combustis, paneque ariso et aqua vitam sustentare congaudent, ut Altissimo immaculatam quilibet suam possit reddere animam* (σελ. 62).

Στους σύγχρονους, αλλά και μεταγενέστερους ταξιδιώτες-συγγραφείς λατινικών περιηγητικών κειμένων δεν απαντά αντίστοιχη αναλυτική παρουσίαση των Ιονίων νήσων. Οι σχετικές μνείες που σταχυολογήθηκαν είναι αποσπασματικές ή αφορούν σε μεμονωμένα νησιά και όχι στο σύνολο των νησιωτικών συμπλεγμάτων.

Στις ημερολογιακές εγγραφές από τα πολυετή εμπορικά και διπλωματικά ταξίδια του Ciriaco Pizzecolli Anconitano (Kyriacus Anconitanus de Picenicollibus) (1391-1452)²², σύγχρονου του Buondelmonti, θεμελιωτή της κλασικής αρχαιολογίας και πατέρα της επιγραφικής²³, στην Ιταλία, την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, οι μνείες στα νησιά του Ιονίου είναι ελάχιστες. Από τον βιογράφο του Francesco Scalamonti, πληροφορούμαστε ότι ο Ciriaco με προορισμό την Κωνσταντινούπολη διαπλέει το Ιόνιο, τον Σεπτέμβριο του 1435. Η θέα της Κέρκυρας συνοδεύεται από τις αναμνήσεις του Βιργιλίου για τις αέριες ακροπόλεις των Φαίακων, *Phaeacium et aereas arces*, ενώ στη συνέχεια κατονομάζονται η

²² Για τη ζωή και το έργο του βλ. JEAN COLIN, *Cyriaque d'Ancone: Le voyageur, le marchand, l'humaniste* Παρίσι, 1981· CHARLES MITCHELL and EDWARD W. BODNAR (επιμ.), *Francesco Scalamonti, Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani*, Φιλαδέλφεια 1996· EDWARD W. BODNAR & CLIVE FOSS (επιμ. & μτφρ.), *Cyriac of Ancona: Later Travels*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη-Λονδίνο 2003, σελ. Ix-xviii· CHARLES MITCHELL, EDWARD W. BODNAR & CLIVE FOSS (επιμ. & μτφρ.), *Cyriac of Ancona: Life and Early Travels*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη-Λονδίνο 2015, σελ. 1-171· Πρβ. MARINA BELOZERSKAYA, *To Wake the Dead. A Renaissance Merchant and the Birth of Archaeology*, Νέα Υόρκη 2009· RICHARD STONEMAN, *Land of the Lost Gods. The Search for Classical Greece*, Νέα Υόρκη 2010, σελ. 22-36· GIORGIO MANGANI, *Il vescovo e l'antiquario: Giuda Ciriaco, Ciriaco Pizzecolli e le origini dell'identità adriatica anconitana*, Ανκόνα 2016· MICHAIL CHATZIDAKIS, *Ciriaco d'Ancona und die Wiederentdeckung Griechenlands im 15. Jahrhundert*, Mainz 2017.

²³ MITCHELL, BODNAR and FOSS, *Cyriac of Ancona*, σελ. ix-x· EDWARD W. BODNAR & CHARLES MITCHELL (επιμ.), *Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean, 1444-1445*, Φιλαδέλφεια 1976, σελ. 1.

Κεφαλονιά, η Ζάκυνθος, το απότομο ακρωτήριο της Λευκάδας και τέλος διακρίνονται από μακριά οι φημισμένες για τη σύνδεσή τους με τις μυθικές Αρπυιες, Στροφάδες,

Exinde Corcyram ad insulam coryphaeas Phaeacum et aereas arces videre. Inde Cephalonicas Zacyntheaque insulas et Leucatae formidabile promontium conspexere et demum per Ionicum Strophades, antiquas et memorabiles Arpiarum domos procul adnavigantes videre (σελ 30)²⁴.

Παρουσιάζονται, δηλαδή, ονομαστικά κάποια νησιά, εμπλουτισμένα με σύντομες ποιητικές και μυθολογικές μνείες.

Σε ένα άλλο ταξίδι, επιστρέφοντας από τη Χίο στην Ανκόνα, το πλοίο που επιβαίνει ο Ciriaco προσεγγίζει το λιμάνι της Κασσιόπης στην Κέρκυρα όπου και συναντά τον βενετικό στόλο. Παρουσιάζει στον Βενετό διοικητή Andrea Mocenigo τα έγγραφα που είχε λάβει από τους Γενοβέζους στη Χίο και παίρνει άδεια να αποπλεύσει,

...eadem in navi Kiriacus ipse suis impositis rebus concessit, et apud Cassiopeum Corcirae insulae portum in Venetianam classem incidit. Sed Andrea Mucenigo praefecto oblatis Genuensium litteris, expedita navis per Illyricum tandem Anconitanum ad portum applicuit (σελ. 84).

Η σχετική μνεία συνιστά μεμονωμένο σχόλιο για τη θαλάσσια διακίνηση στα βενετικά εδάφη και απαντά, όπως και η προηγούμενη, στη βιογραφία του συγγραφέα.

Κατά τη διαμονή του στη Χίο ο συγγραφέας, το 1446 ανακαλεί το εμπόριο μαστίχας και τα πλοία που μετέφεραν το σπάνιο αυτό αγαθό σε όλο τον κόσμο. Το Ιόνιο πέλαγος είναι στη ρότα όσων κατευθύνονται στην Αίγυπτο και τη Συρία και από εκεί το πολύτιμο προϊόν μεταφέρεται ως την Ινδία, *alia quoque in memsum per Ionium atque Libicum aequor ad Aegyptum et Syriam, ... et Indos transveherentur* (σελ. 214)²⁵.

Η μοναδική αναλυτική αναφορά από τα ημερολόγια του Ciriaco για το Ιόνιο, αφορά στην ηπειρωτική χώρα και συγκεκριμένα στο Άκτιο και τη Νικόπολη. Ο συγγραφέας (Σεπτέμβριος 1448), μαζί με τον Carlo Tocco II και τον γιο του Leonardo, μεταβαίνουν με δίκωπο κερκυραϊκό σκαρί, συνοδεία πλήθους μικρότερων σκαφών από την Άρτα στον Αμβρακικό, για κινήγι στα Ακαρνανικά

²⁴ Το λατινικό κείμενο του Ciriaco στα πρώτα δύο παραθέματα προέρχεται από την έκδοση MITCHELL, BODNAR and FOSS, *Cyriac of Ancona*.

²⁵ Το λατινικό κείμενο του Ciriaco στα παραθέματα που ακολουθούν προέρχεται από την έκδοση BODNAR with FOSS (2003), βλ. σημ. 22.

εδάφη. Τους συντροφεύουν τοπικοί κυβερνήτες και ντόπιοι (σελ. 342-345). Το σχετικό απόσπασμα επιβεβαιώνει τις υψηλές γνωριμίες του Αγκωνίτη, δεν παρέχει, ωστόσο, κάποια πληροφορία για τα νησιά του Ιονίου, εκτός από την έμμεση μνεία για αναζήτηση κοραλλιών στις ακτές της Κέρκυρας και της Ηπείρου από τέσσερεις ικανούς ναυτικούς της συνοδείας τους που με αφετηρία τη Μασσαλία, διέρχονται το Ιόνιο και καταλήγουν στη Λευκάδα και τον Αμβρακικό,

quod nostros inter nautas IIIIhannimosos vidimus et memorabiles iuvenes, quos nuper ab usque occiduis Massalieis littoribus...ex antiqua Niceaea...ut profunda undique maria legendi corali grandia scanderent, parvula scapha devectos, Tyrrenum, Libycim Sicanumque et Ionicum aequor transfretantes, Ceraunia nuper male fida passim Phaeaceaque et Chaonia littoria perlegentes, denique Leucatem et ipsum Ambraciacum sinum adventasse percepimus (σελ. 345).

Το δεύτερο μισό του 15ου αι. ο Felix Faber ή Schmidt (1441 -1520), Γερμανός δομηνικανός μοναχός από τη Ζυρίχη, με σπουδές στη Θεολογία, συνεχίζει την παράδοση της ύστερης προσκυνηματικής συγγραφής²⁶, και διαπλέει τις ελληνικές θάλασσες, με προορισμό την Παλαιστίνη και τη Συρία, σε δύο ταξίδια, 1480 και 1483 -84. Στο λατινικό έργο του με τίτλο "*Fr. Felicis Fabri Evagatorium in Terræ Sanctæ, Arabiae et Ægypti peregrinationem*", καταγράφει την καθημερινότητα του ταξιδιού πλαισιωμένη με χιούμορ, ειρωνεία και δηκτικότητα και παραδίδει ένα πολύτιμο εγχειρίδιο για τους ταξιδιώτες²⁷. Η αφήγησή του απηχεί την κλασική του παιδεία και τη θρησκευτική του πίστη²⁸. Το κίνητρο του ταξιδιού του είναι προσκυνηματικό και ο ίδιος δεν είναι ο τυπικός ουμανιστής. Λάτρης της ιστορίας και της γεωγραφίας, επιλέγει να εμπλουτίσει με την εμπειρία της αυτονομίας, όσα γνωρίζει ήδη από τις μελέτες του. Το έργο του μεταφράστηκε στα αγγλικά²⁹ και

²⁶ Βλ. σχετικά KATHRYNE BEEBE, *Pilgrim and Preacher. The Audiences and Observant Spirituality of Friar Felix Fabri (1437/8-1502)*, Oxford Historical Monographs: Οξφόρδη, 2014, σελ. 59 -92. Πρβ. HILDA F. M. PRESCOT, *Jerusalem Journey. Pilgrimage to the Holy Land in the Fifteenth Century*, Λονδίνο, 1954, σελ. 13-41· HILDA F. M. PRESCOT, *Once to Sinai. The further pilgrimage of Friar Felix Fabri*, Λονδίνο 1957, σελ. 17-22· GIULIO ORAZIO BRAVI, *Il viaggio del frate domenicano Felix Fabri da Ulm a Venezia e da Venezia a Ulm (1483-1484)*, Μπέργκαμο 2015.

²⁷ BEEBE, *Pilgrim and Preacher*, σελ. 76-78, 80-83. Τα παραθέματα του λατινικού κειμένου προέρχονται από την έκδοση, CUNRADUS DIETERICUS HASSLER (επιμ.), *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terræ Sanctæ, Arabiae et Egypti peregrinationem*, 1-3, Στουτγκάρδη 1843-1849.

²⁸ Πρβ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ξένοι Ταξιδιώτες*, σελ. 346-351.

²⁹ AUBREY STEWART (μτφρ.), *Felix Fabri, circa 1480 -1483 A.D. [The Wanderings of Felix Fabri]*, 7 -10, Palestine Pilgrims' Text Society: Λονδίνο, 1887-1897.

αποτελέσει σημαντική πηγή τοπογραφικών, ηθογραφικών και αρχαιολογικών πληροφοριών για τους ταξιδιώτες της Ανατολικής Μεσογείου.

Στο πρώτο περιπετειώδες ταξίδι του, το πλοίο στο οποίο επιβαίνει, καθηλωμένο σε επικίνδυνο σημείο, απέναντι από την Κέρκυρα³⁰, δέχεται βοήθεια από δύο μικρές κερκυραϊκές γαλέρες, που το ρυμουλκούν και καταφέρνουν να το διασώσουν,

*In illi ergo loco stetimus, et galeotae multis clamoribus et laboribus conabantur galeam a faucibus istis remove, sed in vanum laborabant. Quod videntes hi, qui erant in civitate **Corcyrae**, quia **Corcyram** insulam et civitatem prae oculis habuimus, descenderunt ad nos de **Corcyra**, alias **Corfun**, cum duabus parvis galeis, et funes ad nostram galleam alligantes, connectentes eas ad puppes suas, et remis suas galeas trahentes cum magna violentia galeam nostram de faucibus abyssiv extrahebant, ne absorbet nos profundum, et erepti adscendimus ad Corcyram insulam... (I, σελ. 36)³¹.*

Οι ταξιδιώτες, μετά τη Δύση του ηλίου εισέρχονται στο λιμάνι της Κέρκυρας, που ήταν γεμάτο πολεμικά πλοία, καθώς, όπως ήδη είχαν ενημερωθεί, βρισκόταν εκεί ο Ενετός ναύαρχος με τον στόλο του για να διασφαλίζει την ειρήνη στην περιοχή. Διανυκτερεύουν στο πλοίο και με την ανατολή προσορμίζουν με μικρά σκάφη στις ακτές τις πόλης, που είναι κατάμεστη από κόσμο, με πλήθος Τούρκων να συμπορεύεται με τους Χριστιανούς,

...et post solis occubitum portum civitatis ingressi sumus, qui stabat plenus navibus praedalibus, quia, ut dixerant nobis domini Veneti, Capitaneus maris cum classe armata ibi erat in custodia maris. Dormivimus ergo usque mane. Mane autem facto egressi sumus in barcis ad civitatem, et eam repletam hominibus invenimus, et multi turci ibi inter christianos deambulabant (I, σελ. 36).

Οι Γερμανοί προσκυνητές νοικιάζουν μια μικρή αγροικία στα προάστια, μαγειρεύουν, τρώνε, πίνουν και κοιμούνται. Η διαμονή τους είναι, όμως,

³⁰ Ο Faber σε επόμενο ταξίδι του αφιερώνει στην Κέρκυρα ειδικό κεφάλαιο με τίτλο *Descriptio insulae Corcyri*, CUNRADUS DIETERICUS HASSLER (επιμ.), *Frateris Felicis Fabri...*, 3, Στουτγκάρδη 1849, σελ. 350-352, το οποίο δεν εξετάζεται στην παρούσα εργασία που παρατίθενται ενδεικτικά αποσπάσματα από προηγούμενες μαρτυρίες του.

³¹ Οι παραπομπές στο λατινικό κείμενο φέρουν την ένδειξη τόμου και αριθμού σελίδας από την έκδοση

περιπετειώδης. Στο μικρό σπίτι, που είναι χτισμένο με παλιά, ξερά ξύλα, ξεσπά δύο φορές τεράστια φωτιά από το μαγείρεμα,

missa audita domunculam quandam in suburbio conduximus nos peregrini de Suevia et Bavaria, et ibi coximus, comedimus, bibimus, et dormivimus. Erat autem dumuncula parva et lignea, de antiquis et aridissimis lignis. Unde cintigit, quod propter excessivum ignem, quem coquendo accendimus, ipsa domuncula bina vice realiter ardere coepit (I, σελ. 36).

Η πρώτη φωτιά σβήνει και οι ταξιδιώτες γλιτώνουν τις περιπέτειες, *semper tamen ignem sopivimus, ita quod clamor nullus fuit factus* (I, σελ. 37). Ωστόσο, ξεσπά και δεύτερη φωτιά, που ξεσηκώνει την κατακραυγή και τον θρήνο των γειτόνων, ενώ οι Γερμανοί σκαρφαλωμένοι στις σκάλες προσπαθούν να σώσουν το φαγητό και να σβήσουν τη φωτιά από τη στέγη. Ο Faber σχολιάζει πως αν η φωτιά είχε επεκταθεί και είχε καεί το σπίτι, θα αντιμετώπιζαν την εκδικητική διάθεση των Ελλήνων κατοίκων του νησιού. Όπως υποστηρίζει, οι Έλληνες δεν είναι φιλικοί με τους Γερμανούς και συχνά τους επιτίθενται,

In secunda tamen vice vicini tectum ardere videntes cum ejulatu et clamore accurrerunt, nos vero cum scalis tectum ascendimus, et materiam flammis detraximus. In hoc casu non in modico eramus periculo, quia, si ignis invaluisset, omnia concremata fuissent, et ipsi graeci Corcyrenses domus suas cum detrimento vitae nostrae vindicassent; sunt quippe Alemannis multum infesti, et faciliter contra eos insurgunt (I, σελ. 37).

Οι ταξιδιώτες, στη συνέχεια, προσέρχονται στον Βενετό ναύαρχο με τη συστατική επιστολή της βενετικής Συγκλήτου³² και ζητούν τη συμβουλή και τη βοήθειά του για να συνεχίσουν το ταξίδι. Εκείνος τους αποτρέπει και τους συμβουλεύει χαρακτηριστικά, να επιστρέψουν και να αποφύγουν να εκθέσουν σε κίνδυνο το σώμα, την ψυχή, τη ζωή και την περιουσία τους. Η θάλασσα είναι κατάμεστη από Τούρκους από τους οποίους δεν ήταν εύκολο κανείς να διαφύγει. Ο ναύαρχος εισηγείται δύο λύσεις, ή να επιστρέψουν στη Βενετία ή να καταφύγουν σε κάποιο ασφαλές λιμάνι, μέχρι να λάβουν καλύτερα νέα. Καταληκτικά τονίζει πως ο καθένας, αν θέλει να συνεχίσει, πρέπει να βρει μόνος του τη λύση γιατί ο ίδιος δεν θα επιτρέψει να συνεχιστεί το ταξίδι με γαλέρα βενετική. Οι ταξιδιώτες

³² Γενικά για τη βενετική διοίκηση στην Κέρκυρα, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Οι Εκθέσεις των Βενετών Βαϊλών και Προνοητών της Κέρκυρας (16ος αιώνας)*, Πηγές 10, Αθήνα 2008, σελ. 13-29.

αποθαρρύνονται, οπισθοχωρούν και ο Faber προσπαθεί να τους ενισχύσει με προσευχές και χωρία από την Αγία Γραφή,

Igitur, cum manducassemus, litteram, quam Venetorum Senatus nobis tradiderat, ad Capitaneum maris (tulimus), eidem cum reverentia praesentavimus; petentes ejus consilium et auxilium in causa nostrae peregrinationis. Qui litteram legens consuluit nobis, ut cum galea nostra Venetias reverteremus. Hoc autem cum grave nobis esse perpenderit, cum quadam indignatione dixit: Quae insipientia est in vobis, quod tanto discrimini, corporis et animae, vitae et substantiae, vos vultis exponere? Ecce iam mare repletum est crudelissimis turcis, quorum manus nulla tenus poteritis evadere. Revertimini Venetias, aut in aliquo maris portu manete, donec meliores rumores audiantur. Si autem vos omnino vultis in orientem nunc proficisci, provideatis vobis de navigio, galeam istam, in qua nenistis, ego non dimittam, quia S. Marci est. Hoc cum audissemus, turbati multum a viro recessimus, tempus deliberandi petentes...aliqui vero fortes et imperterriti erant, cum quibus et ego steti, et timorosos, quantum potui, animavi et confortavi, praedicando eis et allegando ex sacris scripturis, quae poterant in spem divini auxilii eos erigere... (I, σελ. 37).

Μεσολαμβάνουν ποικίλες διεργασίες μέχρι να καταλήξουν ποιοι θα συνεχίσουν το ταξίδι στους Αγίους Τόπους, ενώ ο Βενετός ναύαρχος κατά την οκταήμερη αναγκαστική παραμονή τους στην Κέρκυρα διασπείρει όλο και πιο τρομακτικά νέα για τις επικρατούσες συνθήκες. Οι Γερμανοί αποφασίζουν να συνεχίσουν, αγοράζουν καινούργια γαλέρα και επαναπροσδιορίζουν τους όρους του επικίνδυνου και απαιτητικού ταξιδιού. Θα πορευτούν με σοβαρότητα, χωρίς διαφωνίες, βλαστήμιες, καβγάδες, χαρτοπαιξίες, αλλά με συγκράτηση, καθημερινές προσευχές και λιτανείες,

*Retinuit autem nos capitaneos VIII. Debus in **Corcyra** et omni die terribiliora nobis proposuit, sed nos theutonici omnes absolute concordavimus, nolle redire, sed in nomine Domini Jerosolymam pergere... His dictis communi sententia decrevimus, ut nullus amlius ludus cum taxillis, aut cum chartis in galea fierit, nec litigia, juramenta et blasphemiae (perpetrarentur), et quod clerici et sacerdotes ad consueta officia singulis diebus litanias aderent... (I, σελ. 38).*

Το τελευταίο βράδυ στην Κέρκυρα, διανυκτερεύουν στο πλοίο και βιώνουν μια εμπειρία που τους τρομοκρατεί. Μόλις πέφτει το σκοτάδι, ανακαλύπτουν πως τους

έχει προσεγγίσει μια μικρή βάρκα, όπου επιβαίνουν Τούρκοι κατάσκοποι για να ακούσουν κρυφά τις συζητήσεις τους. Οι Δυτικοί κάνουν επίθεση με πέτρες, ωστόσο οι Τούρκοι καταφέρνουν να διαφύγουν. Το επόμενο πρωί αποπλέουν,

*Mansimus autem per unam noctem in **Corcyra**, dormientes in navi. Porro eadem nocte valde perterriti fuimus. Nam cum iam tenebrae essent in sero, et adhuc in colloquio juxta malum staremus, deprehendimus unam alienam barca[m] galeae nostrae adhaerere, in qua erant turci, exploratores, et cupientes audire colloquia nostra. Statim autem ad lapides cucurrimus, post fugientes jactantes. Barca vero prolapsa in mari saltum repente petiit, et evasit. Mane autem facto insonuerunt tubicines nostri baccinis, sive trumpetae, insinuantes recessum instare, et soluta galea cum laetitia et cantu portui dorsum vertimus (I, σελ. 39).*

Σε επόμενο ταξίδι προς την Ανατολή, ο Faber αναγνωρίζει την Κέρκυρα από μακριά, σημειώνει την ονομασία **Corziri** και τονίζει πως είναι η αρχή της Ελλάδας. Ωστόσο, οι ταξιδιώτες προσπερνούν γρήγορα το νησί που μαστιζείται από την πανούκλα. Το Ιόνιο δεν κατονομάζεται και ο Faber προσπερνά διαδοχικά τουρκικά νησιά,

*Porro orto Jam sole vidimus ad partem sinistram insulam **Corziri**, quam **Corphun** nominant, quae est principium Graeciae...Hanc insulam repente prosttergavimus quia pestis in ea grassabatur....et transcurrimus... Illo die felice cursu multas **Turcarum insulas** postergravimus et transcurrimus... (I, σελ. 164).*

Στον δρόμο της επιστροφής προς τη Βενετία, η Κέρκυρα τοποθετείται στη θάλασσα της Ηπείρου, *et in **Epyroicum mare** venimus contra **Corcyram** insulam, ad quam navium rostram vertimus....*, κοντά στους Παξούς, όπου θα διανυκτερεύσουν οι ταξιδιώτες, *Ideo aversi contra insulam, **Paxo** dictam, applicavimus*, και ο Faber, εκτιμά πως είναι η Ερείκουσα, *Ego puto hanc esse **Ericusam**: ibi anchoris ejectis et navibus stabilis noctem egimus.* (III, σελ. 347).

Συνταξιδιώτης του Faber στο δεύτερο ταξίδι του στους Άγιους Τόπους (1483) είναι ο Γερμανός ευγενής Bernard von Breydenbach (1454-1497), επίσκοπος του Mainz. Επισκέπτεται τους Άγιους Τόπους το 1483, και το 1486 κυκλοφορεί στα λατινικά η πρώτη έκδοση του χρονικού του, *Peregrinationes in Terram Sanctam*, Mainz 1486, με κείμενο του Martin Roth³³. Αποτελεί το πρώτο έντυπο ταξιδιωτικό

³³ HUGH WM. DAVIES, *Bernhard von Breydenbach and his journey to the Holy Land 1483-4: A Bibliography*, Λονδίνο 1911, σελ. VI-XVIII· BERNARD VON BREYDENBACH,

έργο εμπλουτισμένο με ξυλογραφίες, όπου αποτυπώνονται οι σταθμοί του ταξιδιού προς τους Αγίους Τόπους, μεταξύ αυτών και η Κέρκυρα. Γνώρισε ευρεία διάδοση, με πολλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις σε ευρωπαϊκές γλώσσες (γερμανικά, ολλανδικά, γαλλικά, ισπανικά).

Οι ταξιδιώτες στις 12 Ιουνίου προσεγγίζουν την Κέρκυρα, *Corfonam*, που βρίσκεται στην Ελλάδα, απέχει οκτακόσια μίλια από τη Βενετία και είναι βενετοκρατούμενη, ... *XII Junii venimus deo provipio in civitatem Corfonam appellatam sitam in grecia octingentis a a venetiis miliaribus remotam ipsorumque dominio venetorum subjectam* (σελ. 28)³⁴.

Μετά από μια εκτενή παρέκβαση για τις σημαντικές γειτονικές πόλεις τις Σλαβονίας, ο Breydenbach επαναλαμβάνει πως η Κέρκυρα ανήκει στην Ελλάδα και συνεχίζει σχολιάζοντας την ασφαλή διπλή της οχύρωση στο βουνό. Όπως υποστηρίζει στους προσκυνητές, επιτρέπεται η διαμονή στα προάστια ή στο φραγκισκανό μοναστήρι. Η πόλη, μεγάλη γύρω στα 180 μίλια, βρίσκεται στην κορυφή του νησιού κι από αυτή τη θέση παίρνει και το όνομά της, *Corfuna*, παραλλάσσοντας την ονομασία *Corfona* που είχε καταγράψει προηγούμενα. Όλο το νησί βρίσκεται υπό τη βενετική κυριαρχία³⁵,

Civitas Corfuna saepe iam memorata in Grecia sita est duobus satis eminentibus castris supra in monte positis firmiter munita. Illic peregrini I suburbio manere dutaxat sinuntur vel apud fratres minores qui ibi conventum habent. Porro civitas ipsa et insula adiacens que ab ea nomen traxit centum octoginta miliaria occupat in longum et latum. estque tota sub dominio veneto (σελ. 32).

Στο ταξίδι της επιστροφής από τους Άγιους Τόπους στην Ιταλία οι ταξιδιώτες προσπερνούν τη Ζάκυνθο, *Azanta*, την Κεφαλονιά, που είχε ήδη κατακτηθεί από

*Peregrinationes. Un viaggiatore del quattrocento a Gerusalemme e in Egitto. Ristampa anastatica dell'incunabolo, GABRIELLA BARTOLLINI & GIULIO CAPORALI (ιταλική μετάφραση και σημειώσεις), MASSIMO MIGLIO (πρόλογος), GABRIELLA BARTOLINI (εισαγωγή), 1999· VINGOPOULOU, *Le monde grec*, σελ. 38· ELIZABETH ROSS, *Picturing Experience in the Early Printed Book, Breydenbach's Peregrinatio from Venice to Jerusalem*, Πενσυλβάνια 2014, σελ. 47-49. Πρβ. ISOLDE MOZER (επιμ.), *Bernhard von Breydenbach: Peregrinatio in terram sanctam, Eine Pilgerreise ins Heilige Land. Frühneuhochdeutscher Text und Übersetzung*, Βερολίνο 2010, <https://doi.org/10.1515/9783110215816>. Το λατινικό κείμενο που παρατίθεται στη συνέχεια προέρχεται από την έκδοση του 1486, BERNARD VON BREYDENBACH, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz 1486, <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-iv-98>.*

³⁴ Οι παραπομπές στα παραθέματα ακολουθούν τη σελιδοποίηση της ψηφιοποιημένης λατινικής έκδοσης (1486).

³⁵ VON BREYDENBACH, *Peregrinationes*, σελ. 29.

τους Τούρκους, *Sopholonia que capta fuit per Thurcum Anno superiore videlicet millessiomoquadringsimooctuagesimo*, και προσεγγίζουν την Κέρκυρα στις 20 Δεκεμβρίου. Ο Breydenbach μιλά για την όμορφη και γόνιμη *Corzica* που στις μέρες του ονομάζεται *Corfun*. Στο νησί αφθονούν τα πολεμικά πλοία, υπάρχει, ωστόσο, έλλειψη σε τροφές (ψωμί) και είδη πρώτης ανάγκης. Ο βενετός ναύαρχος τους διασφαλίζει από τα αγκυροβολημένα εμπορικά πλοία τα απαραίτητα. Ο αριθμός των πλοίων και των ανθρώπων είναι τεράστιος. Σχολιάζει, όπως και ο Faber, πως το νησί ήταν η αρχή της Ελλάδας και το λιμάνι του αποτελούσε ρωμαϊκό προπύργιο. Από εκεί προσεγγίζει κανείς εύκολα τη Σικελία, Σαρδηνία, την Πούλια και την Ιταλία. Στο αντίθετο μέρος είναι ο Μοριάς και η Αχαΐα και με ευνοϊκό άνεμο πλέει κανείς εύκολα στην Πάτρα,

Vicesima mane venimus ad insulam corzicam que alias Corfun apellatur bonam et fertilem. Et reperimus classem armatam et magnam caristiam panis et omnium necessariorum. Idcirco capitaneus classis armate male ferebat conquerens de capitaneis classis onerarie que declinassent in illum portum. Cum vix ibi pro suo exercitu necessaria essent. Fuit enim magma multitudo navium et hominum mirabilis compressio. Illa insula est principium Grecie. Et est romani portus monumentum. ab ea etiam facilis est navigatio in Siciliam, Trimacliam, Sardiniam, Apuliam et Ytaliam. Et opposita eius parte est Morea. Achaia. et in paucis horis vento flante navigatur in Patras civitatem... (σελ. 252).

Κάποια από τα Ιόνια νησιά κατονομάζονται και στον κατάλογο που παραθέτει για τα νησιά που συναντούν στην πορεία από τη Βενετία ως τη Ρόδο (σελ. 258).

Στα μέσα του 16^{ου} αι. ο Φλαμανδός γιατρός Hugo Favolius (1523-1585) από το Middlebourg της Ζηλανδίας (Βέλγιο) και καταγωγή από αστική οικογένεια της Πίζας, συνοδεύει τη διπλωματική αποστολή του Καρόλου Ε΄ στην Κωνσταντινούπολη, με επικεφαλής τον Gérard de Veltwijck, και σκοπό τη συνθηκολόγηση με τον σουλτάνο Σουλεϊμάν Α΄. Πλέει με γαλέρα μαζί με τα μέλη της πρεσβείας από τη Βενετία στη Ραγούζα (1545) και στη συνέχεια μέσω της Βαλκανικής χερσαίας οδού φθάνει στην Πόλη³⁶. Με την ολοκλήρωση των

³⁶ Για τη ζωή και το έργο του Hugo Favolius, ANDRÉ DEISSER, *Sur la Route de Constantinople. Le premier livre de l'Hodoeporicum Byzantinum (1563) par Hugo Favolius, édition critique, traduction, commentaire*, PhD Thesis, University of Liège: Λιέγη, 1992, σελ. 23-27· ΡΟΥΜΠΙΝΗ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Hugo Favolius, Hodoeporici Byzantini Liber III (1563). Γλωσσική και Ερμηνευτική Εξέταση*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών: Αθήνα, 2006, σελ. 23-28. Πρβ. MARC LAUREYS, «Classical Tradition and Contemporary Experience in Hugo Favolius's Hodoeporicon Byzantinum (1563)», *Artes*

διπλωματικών επαφών, ο Favolius, παρά τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, ακολουθεί τη θαλάσσια οδό για την επιστροφή στη Βενετία (1546) και αποτυπώνει την εμπειρία του θαλάσσιου ταξιδιού στο τρίτο βιβλίο του έργου του *Hodoeporicon Byzantinum libri III*, ένα έμμετρο περιηγητικό κείμενο γραμμένο στη λατινική, σε δακτυλικό εξάμετρο, που αριθμεί πάνω από 5000 στίχους, με editio princeps στη Louvain το 1563, δεκαοκτώ σχεδόν χρόνια μετά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη.

Ο Favolius αντιλαμβάνεται το Ιόνιο ως μια ενιαία γεωγραφική ενότητα την οποία και κατονομάζει, *Ionii maris* (στ. 1569)³⁷, *Ioniumque* (στ. 1719). Ατενίζει από τη γαλέρα τις ακτές σχεδόν όλων των νησιωτικών συμπλεγμάτων του Ιονίου³⁸ αλλά και τις παράκτιες περιοχές της ηπειρωτικής χώρας και καταγράφει τις ιστορικές και σύγχρονες ονομασίες τους. Πιθανή, αλλά όχι βέβαιη, θεωρείται η αποβίβασή του μόνο στη Ζάκυνθο και την Κέρκυρα. Μεταφέρει στο κείμενό του λεπτομέρειες για τις συνθήκες του ταξιδιού, τη μεταβολή του καιρού, την καθημερινότητα, τον κάματο και τους αγώνες των ναυτικών.

Ο δύσκολος διάπλους ξεκινά από το έσχατο όριο του Ιονίου, τις Στροφάδες, *Strophades, nunc Strivali*, όπου κατοικούσαν οι μυθικές δίμορφες Άρπυιες, πνεύματα φτερωτά με αρπακτικές ιδιότητες. Η σχετική μνεία παραπέμπει στον Βιργίλιο³⁹,

*Inde ratis rapida ventorum impulsa procella
Praeteriit Strophades, quondam quae credita sedes
Strophades, nunc Strivali.
Harpyiis habitata biformibus, atque supremus
Terminus Ionii maris, et strata meta profundi.*

(στ. 1566 - 1569)

Στα δεξιά διακρίνεται η νήσος Πρώτη, *Prote, nunc Prodo*, κι αριστερά η Σφακτηρία (Σφάγια), *Sphagia*, και το απότομο και βραχώδες νησί Ιχθύς, *Ichthis*, με το όνομα Ψαριού, σύμφωνα με την ετυμολογική ερμηνεία του Favolius, που

Apodemicae and Early Modern Travel Culture, 1550-1700, KARL. A.E. ENENKEL and JAN DE JONG (επιμ.), Λάντεν 2019, σελ. 293-311.

³⁷ Η αριθμηση σε στίχους αφορά στο τρίτο βιβλίο του *Hodoeporici Byzantini lib. III*.

³⁸ Από την αφήγησή του παραλείπονται οι Παζοί.

³⁹ Πρόκειται για την Αελλώ (Νικοθήη) και την Ωκυπέτη και ίσως και την Κελαινώ. Οι Άρπυιες, σύμφωνα με τη μυθική παράδοση συνδέονται με τον βασιλιά Φινέα, καταδιώχθηκαν από τους βοριάδες για τις αρπαγές τους και μια από αυτές κατέφυγε στις Στροφάδες, PIERRE GRIMAL, *Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας*, επιμ. ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΤΣΑΛΟΣ, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 111. Πρβ. Verg. *A.* 3, 209

πιθανόν συγγέει με νησί το ομώνυμο ακρωτήριο στις ακτές της Ηλείας⁴⁰. Εκεί καταλήγουν οι εκβολές του Αλφειού, *Alpheus, nunc Rophea*, (Ρουφιάς), που τα σκουρόχρωμα νερά του αναμειγνύονται με τους θαλάσσιους πόρους και οι ποιητές μαρτυρούν πως ενώνεται με τα Σικελικά ύδατα της Αρέθουσας σε ενιαία ροή⁴¹,

*Inde repentino sinuantur carbasa vento,
Liquitur ad dextram Prote, triplicesque sinistrae
Prote, nunc Prodo
Conduntur Sphagiae, et pisci cognominis Ichthis Sphagiae.
Ichthis.
Insula nunc tantum scopulis, et cautibus horrens,
Quas quatit assiduis stridens Aquilonibus aura.
Qua procus Alphaeus refluis immergitur undis,
Alpheus, nunc Rophea
Et freta caeruleis miscet Neptunia lymphis.
Nanque poetarum testatur fabula quondam
Occultas egisse vias subter mare, et arcte
Sicelis hunc Aretusa tuis miscerier undis
Assuetum, et tecum stagnari gurgite in uno.*

(στ. 1570 -1580)

Μεσοπέλαγα συναντούν τη δασιά Ζάκυνθο⁴², *Zacynthos, nunc Santo*, νησί εύφορο, πλούσιο σε αμπέλια και πράσινη βλάστηση, περιβεβλημένη από ορμητικά κύματα⁴³. Ο συγγραφέας έχει ήδη συστήσει τη Ζάκυνθο ως σταθμό ανεφοδιασμού των πλοίων που ταξίδευαν στην Ανατολική Μεσόγειο⁴⁴, μετά την κατάκτηση της

⁴⁰ Το ακρωτήριο Ιχθύς σημειώνεται στον χάρτη του Πτολεμαίου ως *Ichthys Promontorium*, ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ, *Ιστορία της Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου 1420-1800*. Χάρτες της Συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρκα: Αθήνα, 2008, σελ. 36.

⁴¹ Σύμφωνα με μια παραλλαγή του μύθου ο Αλφειός, ερωτευμένος με την Άρτεμη, μεταμορφώνεται σε κνηγό και την καταδιώκει μαζί με τη νύμφη Αρέθουσα μέχρι τις Συρακούσες. Αυτή μεταμορφώνεται σε πηγή και ο Αλφειός από έρωτα ενώνει τα νερά τους. GRIMAL, *Λεξικό της ελληνικής*, σελ. 78. Πρβ. Ovid, *Met*, 5, 572 κ.εξ.

⁴² Ο Favolius υιοθετεί την επίκληση του Βιργιλίου, *A*. 3, 270.

⁴³ Μια πρώτη προσέγγιση του αποσπάσματος για τη Ζάκυνθο απαντά στη διδακτορική μου διατριβή. Στην παρούσα εργασία το σχετικό απόσπασμα επανεξετάζεται για την κατάδειξη της οπτικής του συγγραφέα για το Ιόνιο Πέλαγος.

⁴⁴ Για τη Ζάκυνθο τον 16ο αι., ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, «Η Ζάκυνθος κατά τας αρχάς του δέκατου έκτου αιώνας», *Ιόνιος Ανθολογία* 78-80 (1933), σελ. 195-198· ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζάκυνθος: Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978)*, 3, Πολιτική Ιστορία (Α΄ 1478-1800), Αθήνα 1981, σελ. 27-71· ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ «Ετεροκαθορισμός, αφομοίωση και νέες

Μεθώνης από τους Τούρκους, *Zacynthos, nunc statio peregrinantibus Hierosolymae*. Τα καλλιεργημένα εδάφη της προσφέρουν δημητριακά, φρέσκους καρπούς και καθαρό πόσιμο νερό στους αδύναμους ταξιδιώτες,

*Tempore at ex illo, quo taliter urbe potitur
Zacynthos
Turca ferox, nostrisque est in via facta Methone nunc
statio peregrinantibus
Christicolis, veteri translata sede, quietis
Hierosolymae
Dulichiae semper lectissima culta Zacynthi
Longum iter emensus pelagi, nauta omnis onusta
Nave subit, seu forte illum poenuria victus,
Atque alimentorum fessum res arcta fatigat,
Annonae hinc sibi poscit opem, instauratque recenti
Frugae penum. seu iam vitio aurae redditur undae
Omnibus ingratus sapor, atque inamabilis haustu,
Permutat veteres ex more recentibus undis.*

(στ. 1545 -1555)

Ο Favolius και οι συνταξιδιώτες του αποβιβάζονται και προσεγγίζουν τη μικρή πόλη. Αδύναμοι, περιδιαβαίνουν τόπους αδιάβατους, για να προσκυνήσουν τα λαξευμένα ιερά. Εντυπωσιάζονται από τα σπαράγματα της αρχαιότητας, τα μπρούτζινα αγάλματα που περιβάλλουν τον ναό και την αγορά, στολίδια της αρχαίας πόλης, και τον μαρμάρινο αρχαίο ναό, αφιερωμένο στον θεό του θανάτου, τεκμήρια των επιτευγμάτων των αρχαίων ανδρών⁴⁵ (στ. 1593-1594). Θαυμάζουν τη δασώδη περιοχή και επισκέπτονται, μετά από υπόδειξη του τοπικού φύλακα, το σημείο όπου βρίσκεται ο τάφος και η τεφροδόχος του Κικέρωνα, με δύο εγχάρακτες μαρμάρινες στήλες,

*Hinc medio occurrit ponto nemoros Zacynthos,
Zacynthos,
Et Baccho felix, felixque virentibus herbis,
nunc Santo
Quam late infestis quatitur tota insula ab undis.*

ταυτότητες: η Ζάκυνθος κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 39 (2003), σελ. 339.

⁴⁵ Για την αδυναμία ταυτοποίησης των αγαλμάτων και του αρχαίου ναού στη Ζάκυνθο βλ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Hugo Favolius*, σελ. 172, σημ. 171.

*Hanc petimus fessi, et parvae succedimus urbi.
Egressisque ratem connixe ante omnia sacrum
Templa salutatum numen laqueata subimus.
Utque vago erramus pede per loca pervia passim,
Miramurque locis signa omnibus aerea, certum
Argumentum equidem, atque urbis decora ampla vetustae,
Quae templum, atque fori circum latus omne coronant
Claraque priscorum testantur facta virorum.
Urbe vetus media atque aliud de marmore templum
Funigero sacrum Divo conspeximus illic.
In quo circum oculis dum lustris singula ductis,
Et nobis fidus veterum monumenta recludens
Aedituus, stupidis miracula multa recenset,
Divini parvam Ciceronis protulit urnam:
Monstravitque locum nobis, faciemque sepulcri,
Scite elementorum sculptis in marmore formis,
Omnia quae cernis binis expressa tabellis.*

(στ. 1581 -1600)

Στα φύλλα 99a και 100b του τρίτου βιβλίου του ο Favolius παραθέτει αντίγραφα από τις δύο επιτύμβιες στήλες. Η μια στήλη (f. 99b) απεικονίζει την τεφροδόχο του Κικέρωνα και μια μικρή δακρυδόχο. Στη βάση της τεφροδόχου αναγράφονταν τα στοιχεία ·AVE· MAR [CE]· TUL[LI]·, ενώ ακριβώς από κάτω ήταν χαραγμένη η φράση MAIORIS URNAE CICERUM FUNDUS. Πάνω από τη δακρυδόχο σημειώνεται η επιγραφή LACHRYMARUM URNULA. Στη δεύτερη στήλη (f. 100a) αναγράφεται η φράση: M. TVLLI CICERO HAVE ET TV TEMPORA TIA ANTHΩΝΙΑ. Η σχετική μαρτυρία έχει απασχολήσει τη σύγχρονη έρευνα και συνδέεται με την άρρηκτη σχέση των λογίων της Αναγέννησης με την αρχαιογνωσία και την ανάγκη τους για οποιοδήποτε τεκμήριο της αρχαιότητας⁴⁶.

Η γαλέρα αποπλέει από τη Ζάκυνθο με καιρό ευνοϊκό και σε κοντινή απόσταση οι επιβάτες αντικρίζουν την Κεφαλονιά, *Cephalenia*. Ο Favolius μαρτυρεί την απομάκρυνση των Χριστιανών κατοίκων από το νησί και τον εποικισμό του από επικίνδυνους αλλόθρησκους⁴⁷. Σχολιάζει με απογοήτευση τη μεταβολή της

⁴⁶ Λεπτομερείς καταγραφές της σχετικής παράδοσης απαντούν στο αντίστοιχο κεφάλαιο της διδακτορικής μου διατριβής, *ό.π.*, σελ. 172-178. Πρβ. FRANC LESTRIGNANT, «L'invention du tombeau de Cicéron à Zante: une fiction archéologique à la Renaissance, de Hugo Favolius à André Thevet», *Invention et découvertes au temps de la Renaissance*, Παρίσι 1994, σελ. 89 -105.

⁴⁷ Για την κατάληψη της Κεφαλονιάς από τους Τούρκους, WILLIAM MILLER, *Ιστορία της*

ισχυρής οχύρωσης σε παραμελημένες καλύβες από κολλημένα καλάμια, με κακοφτιαγμένες στέγες από ελώδη βούρλα.

*Linquitur a tergo longe peragrata **Zacynthos**,
Provectique statim puppi speculamur ab alta
Arva **Cephalenum**, populis exhausta professis
Cephalenia
Relligione pia Christum, novus incola quae nunc
Occupat, heu, nostris longe infestissimus hostis.
Verum, adeo aversum fas quemquam a numine Divum
Aut sprete pictate aliquid sperare secundi,
Nuper ubi amplivagis vallatae moenibus urbes
Surgebant aliquot nunc, eheu, temporis illic
Vix reliqua aggestis inculta mapalia culmis,
Raraque tecta vides malesarta palustribus ulvis.*

(στ. 1608 -1618)

Στη συνέχεια οι ταξιδιώτες αφήνουν στα δεξιά τους τα απειλητικά βράχια του Αραξού, **Araxus**, και προσπερνούν την αρχαία Σάμη, **Same**. Μεσοπέλαγα συναντούν τα επικίνδυνα για τα ξένα πλοία βράχια της μεγαλόπρεπης Ιθάκης⁴⁸, **Ithaca**. Το πλοίο πλέει στα ανοιχτά και προσεγγίζει το σημείο όπου εκβάλει ο Ναυπάκτιος Αχελώος⁴⁹ — **Achelous**, με τα αμμώδη ύδατα να ξεχειλίζουν, σωρεύοντας λάσπη και βόρβορο στις Εχινάδες, **Echinades**, άγνωστες πιά, κάποτε φημισμένες στην ποίηση⁵⁰.

*Praeteriens scopulos, rupesque minacis **Araxi**,
Araxus
Antiquamque **Samen**, quae iam vix nomine certo
Same
Ipsa suis nota indigenis, cum protinus altae*

Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566), μετάφραση ΣΠΥΡΙΔΩΝ Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Β', Εν Αθήναις 1909-10, σελ. 222-224.

⁴⁸ Πρβ. *effugimus scopulos Ithacae*, Verg. *A.* 3, 272.

⁴⁹ Πρόκειται για γλωσσική οφειλή στον Οβίδιο, *F.* 2, 43.

⁵⁰ Η δημιουργία των Εχινάδων συνδέεται με τη θαυματουργική δράση του ποταμού, ο οποίος ανέβασε τα νερά του, οδήγησε στη θάλασσα και μεταμόρφωσε σε νησιά τις 4 νύμφες τις περιοχής που αμέλησαν να θυσιάσουν στον θεό του ποταμού (διέφθειρε, μάλιστα, και την 5^η, την Περιμήλη και ο Ποσειδώνας τη μεταμόρφωσε σε νησί), GRIMAL, *Λεξικό της ελληνικής*, σελ. 125. Πρβ. Ovid, *Met.* 8, 577 κ.εξ.

Saxa Ithacae, externis nimis importuna carinis

Ithaca

Evitans navarcha ratem detorquet in altum,

Quaque magis tutum, medias intersecat undas.

Qua Naupactaeus lymphis Achelous inundans

Achelous

Semper arenosis coenum, limumque recentem

Aggerit, et resides stagnantis Echinadas auget

Echinades

Alluvione soli, celebratas carmine quondam,

At nunc vix ullo dignatas nomine terras.

(στ. 1620 -1630)

Ακολουθεί η Αστερία, *Asteriae*, και λίγο πριν τον Αμβρακικό κόλπο οι ταξιδιώτες παραπλέουν τις ακτές της Λευκάδας, *Leucas*. Στο σχετικό απόσπασμα κυριαρχούν αναμνήσεις από τη Ναυμαχία στο Άκτιο και τη θεμελίωση της Νικόπολης που απηγούν την αφήγηση της ναυμαχίας στο Άκτιο κατά την περιγραφή της ασπίδας του Αινεία στο 8^ο βιβλίο της Αινειάδας του Βιργιλίου⁵¹, αλλά και τη μαρτυρία του Στράβωνα για την καθιέρωση αγώνων⁵².

Linquimus Asteriam, vicinaque saxa recepta,

Asteriae

Nec vulgata satis Latio sermone, sinusque

Mox etiam Ambracios superata Leucados ora.

Ambracicus sinus

.....
Instituit celebres vario certamine ludos.

Actiaci ladi

(στ. 1634 -1647)

Προσπερνούν τις ακτές της Ηπείρου, τις εκβολές του Αχέροντα, *Acheron, fl. Epiri*, στ' αριστερά, την Ερείκουσα, *Ericusa*, με τους καλλιεργήσιμους αγρούς που πλήττεται από τα θαλάσσια ρεύματα, *At parte a laeva Cereri explicat arva benignae/ Assiduo collisa vadis Ericusa marinis* (στ. 1664-1665), την Τορόνη *Torona*, με τα υψηλά τείχη και τα Σύβοτα, *Sybota*⁵³, που στέκουν απομακρυσμένα

⁵¹ Verg. A. 8, 675 -728. Πρβ. Στράβων, 3, 280 κ.εξ.

⁵² Στράβων, 10,2,2. Πρβ. Cass. Dio 51, 9-10,18.

⁵³ Τη λ. *Sybota* στη λατινική μαρτυρεί άπαξ ο Πλίνιος, H.N. 4, 12, 19 § 53

από τη μέση του πελάγους χάρη στις συνεχείς θύελλες, *Post medio occurrit fluctu pulsata procellis* / **Sybota continuis, crebrisque impervia saxis** (στ. 1669 -1670).

Η γαλέρα κατευθύνεται αριστερά και οι κουρασμένοι ταξιδιώτες εισέρχονται στις φημισμένες από τον Βιργίλιο, υψηλές ακροπόλεις των Φαιάκων, *aerias arces Phaeacum*⁵⁴, με το όνομα, **Corcyra, nunc Corphu**. Εκεί, στον μυχό της τραχιάς ακτής, περικόλιστα από τα βράχια, στον αφρό της θάλασσας, στην άκρη του πελώριου βράχου εξέχει η πόλη, υποταγμένη από παλιά στην εξουσία των ισχυρών Βενετών⁵⁵ και στην κυριαρχία της ένδοξης Συγκλήτου, που τώρα ονομάζεται με το κουτσουρεμένο όνομα, **Corphu**. Ο Favolius ανακαλεί την πολιορκία της Κέρκυρας από τους Τούρκους, με τη συγκέντρωση των στρατευμάτων, τη μεταφορά του στρατοπέδου, την εντολή στα πολυάριθμα πυρεκβόλα βλήματα να καταρρίψουν τα τείχη, την αριθμητική υπεροχή των εχθρών, την έφιππη περιπλάνηση του βάρβαρου στα υψηλά τείχη⁵⁶.

*Quae dum circuitu longo vitare per undas
Omnibus obnixi conamur viribus, ipsa
Mox laevam versus turgentia vela feruntur*
Corcyra, nunc
In portus Corcyra tuos, fessique subimus
Corphu
Phaeacum aerias, et clari nominis arces.
Heic in secessu salebroso litoris, atque
Praelongo anfractu scopulorum, aestuque profundi,
Eminet ingentis fundata crepidine rupis
Urbs praedines opum, pridem subiecta potentum
Imperio Venetum, clari sceptrisque Senatus,
Quae mutilo Corphu nunc demum nomine dicta est.
Huc Byzantinus traduxerat agmina ductor
Obsidione premens, et castra admoverat urbi,

⁵⁴ Verg. A.3, 291. Την ίδια επίκληση υιοθετεί για την Κέρκυρα και ο Ciriaco, βλ. στον παρόντα τόμο, σελ. 109.

⁵⁵ Για τη βενετοκρατία στην Κέρκυρα, MILLER, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, σελ. 257-306· ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Η Βενετική Κυριαρχία», σελ. 75-92· ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386–1462)*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 120–240.

⁵⁶ Σχετικά με την οχύρωση του νησιού, ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, «Οχυρώσεις και λιμάνια», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιστ. διευθ.), ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΒΑΡΑ (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, Α΄, Βιβλιοθήκη αρ. 30, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας: Αθήνα-Βενετία, 2010, σελ. 389-397.

*Iussit et ignivomis, quorum illi copia, et ingens
Tunc aderat numerus certum dispostus in orbem,
Moenia vasta quati tormentis, impete magno
Crebra minans, et circum altos lustravit anhelu
Muros saevus equo, propere indigenasque paventeis
Debere se, clausasque iubet mox pandere portas,
Ni faciant, haud spem veniae fore Marte subactis.*

(στ. 1671-1690)

Σκιαγραφεί την εικόνα της παράδοσης των έντρομων ντόπιων, οι οποίοι, με την προσταγή να ανοίξουν τις πύλες, καταπονημένοι από τα βίαια γεγονότα, κάποιοι ρίχνονται στη θάλασσα, ενώ άλλοι οχυρώνονται στο ισχυρό ανάχωμα του απροσπέλαστου βράχου, αποφασισμένοι να μην εγκαταλείψουν τις επάλξεις. Είναι αυτοί που κρατούν τον εχθρό μακριά και με φλογισμένες σφαίρες τον τρέπουν σε φυγή και τον αναγκάζουν να υποχωρήσει από τα ατελέσφορα, κενά και μάταια εγχειρήματα, όπως τα χαρακτηρίζει ο συγγραφέας.

*Illi animis contra infracti, partim aequoris undis,
Rupis inaccessae valido partim aggere tuti,
In statione manere, minis non credere certi.
Verum alacres contra protelant eminus, atque
Glandibus ignitis arcent a moenibus hostem,
Donec inexpletis, et cassis futilis ausis
Terga dare, et rursus sit cedere retro coactus.
Heic navim egressi claram lustravimus arcem,
Moeniaque indomito circumvallata profundo,*

(στ. 1691-1699)

Η ιστορική καταγραφή του Favolius με προσλήψεις από την Αινειάδα του Βιργιλίου εμπλουτισμένες με γλωσσικά δάνεια από τον Σίλιο Ιταλικό, τον Οβίδιο, τον Πλίνιο κ.ά.⁵⁷ προστίθεται στις μαρτυρίες του 16ου αι. για την πολιορκία της Κέρκυρας.

Η αφήγηση στη συνέχεια επιστρέφει σε πραγματικό χρόνο, με τους ταξιδιώτες αποκλεισμένους από το αγριεμένο πέλαγος στην ακρόπολη, να περιδιαβαίνουν στα ερείπια της πόλης αναμένοντας την ύφεση της κακοκαιρίας που θα επιτρέψει την αναχώρησή τους για τη Βενετία⁵⁸.

⁵⁷ Πρβ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Hugo Favolius...*, σελ. 85-87.

⁵⁸ Μνείες για τη μαρτυρία του Favolius για την εκπόρθηση της Κέρκυρας, ΡΟΥΜΠΙΝΗ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ «Στις ρότες της Γαληνοτάτης. Ένα ταξίδι του 16ου αι. από τη Βενετία στην

*Et Corcyraeas noctemque, diemque ruinas
Usque pererramus, dum rursus agitata procellis
Aequora subsidant, totoque serenus Olympo
Iupiter affulgens, aurae sudumque reducens,
Rursus inoffensis substernat cursibus undas.*

(στ. 1700 -1704)

Από τα παραπάνω αποσπάσματα του *Hodoeporici Byzantini* δεν αντλούνται αποκαλυπτικά στοιχεία-μαρτυρίες για το Ιόνιο στα μέσα του 16^{ου} αι. Πρόκειται για τον καταληκτικό διάπλου ενός μακρού και δύσκολου ταξιδιού. Τον σύντομο και καταγραφικό χαρακτήρα του διαμορφώνει και η θέση του στην τελευταία ενότητα του τρίτου βιβλίου του *H.B.* Από τους 1897 στίχους του 3ου βιβλίου *Hodoeporici Byzantini*, ο συγγραφέας αφιερώνει στον διάπλου του Ιονίου περίπου 223 στίχους (στ. 1512-1735)⁵⁹. Η μαρτυρία του δεν είναι αποκλειστικά προϊόν αυτοψίας αλλά προκύπτει και από τη δημιουργική επεξεργασία των αρχαίων και σύγχρονων πηγών. Ανατρέχει στο σημειωματάριο-ημερολόγιο ταξιδιού και με λόγο ποιητικό συνθέτει την περιγραφή του με γλωσσικά δάνεια και αναμνήσεις από τους κλασικούς. Αντλεί τα τοπογραφικά-γεωγραφικά δεδομένα του Ιονίου από τους χάρτες του Πτολεμαίου και του Νικόλαου Σοφιανού, σε μια εποχή που η γεωγραφική του οντότητα δεν έχει αποσαφηνιστεί, ενώ πηγές του για τη σύγχρονη ιστορία είναι το έργο των κοσμογράφων, όπως ο Sebastian Munster, στον οποίο παραπέμπει συχνά και ο φίλος του κοσμογράφος Abraham Ortelius⁶⁰. Οι αναφορές του στη σύγχρονη εικόνα των νησιών είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Μοναδική ένδειξη για τις συνθήκες διαβίωσης η μνεία για τις φτωχικές καλύβες στην Κεφαλονιά, ενώ κατά την ενατένισή του εστιάζει στους βραχώδεις όγκους, την πλούσια βλάστηση και τα ρέοντα ύδατα.

Όπως προκύπτει από τα ενδεικτικά αποσπάσματα που εξετάστηκαν, οι ταξιδιώτες της Δύσης που διέρχονται το Ιόνιο, το αναγνωρίζουν ως μια αλυσίδα νησιωτικών συμπλεγμάτων, σύνδεσμο της ελληνικής επικράτειας με την Αδριατική και την ιταλική χερσόνησο, ιδιαίτερα φιλικό και οικείο λόγω της βενετικής κυριαρχίας. Συστηματική αλλά όχι εξίσου αναλυτική παρουσίαση των νησιών, απαντά μόνο στο νησολόγιο του Buondelmonti και την έμμετρη αφήγηση του

Κωνσταντινούπολη», *Κύκλοι Ομιλιών 2012, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών «Ελλάδα- Ιταλία: διαπολιτισμικές προσεγγίσεις. Grecia-Italia: dialoghi fra due culture»*, Αθήνα, 2013, σελ. 177.

⁵⁹ Δεν εξετάζεται στην παρούσα εργασία το απόσπασμα για τα Κύθηρα (στ. 1334 -1340).

⁶⁰ Ο Ortelius στην επιτομή της Λατινικής έκδοσης της Κοσμογραφίας του υποδεικνύει το έργο του Favolius ως πηγή πληροφοριών για την Ελλάδα, ABRAHAM ORTELIUS, *Theatrum Orbis Terrarum*, Λωζάνη 1964, f. c^b.

Favolius, με τον τελευταίο, να αναδεικνύει τη θαλάσσια περιήγηση στον ρόλο ενός σύγχρονου Αινεία. Τόσο στην οπτική όσο και στις λεκτικές επιλογές και των δύο αποτυπώνεται και κυριαρχεί το ομηρικό παρελθόν των νησιών, όπως και στις αποσπασματικές μνείες του Ciriaco Anconitano που διαπλέει συχνά το Ιόνιο στα ταξίδια του από και προς την πατρίδα του. Η συρρικνωμένη εικόνα του παρόντος, ωστόσο, υστερεί σε λάμψη και μεγαλείο, στοιχεία που μόνο η αισθητική της ελληνικής φύσης μπορεί μερικώς να αποκαταστήσει.

Η οπτική των προσκυνητών Fabri και Breyndebach διαμορφώνεται από τον διαφορετικό στόχο του ταξιδιού, το προσκύνημα, και δείχνει απαλλαγμένη από το βάρος του παρελθόντος. Στις κοινές τους διαδρομές εστιάζουν στο παρόν και διακρίνουν τη σύγχρονη πραγματικότητα όχι, ωστόσο, όλων των νησιών του Ιονίου, τα οποία μόνο κατονομάζουν, αλλά σχεδόν αποκλειστικά της Κέρκυρας, με αναφορές στη διοίκηση, τους κατοίκους, τις συνθήκες διαβίωσης. Κοινή σε όλους τους ταξιδιώτες είναι η ανησυχία και κάποιες φορές η αποστροφή για τον Οθωμανικό επεκτατισμό. Τα διαφορετικά λογοτεχνικά είδη που επιλέγουν για να αποτυπώσουν τις εμπειρίες και τις αναμνήσεις τους καθορίζουν και τις πληροφορίες που καταχωρούν. Τα κείμενα αυτά, δεν αποτελούν μοναδικά τεκμήρια για τον 15ο και 16ο αι., παρέχουν, ωστόσο, δεδομένα που η συστηματική έρευνα μπορεί να αναδείξει αξιοποιώντας τα ως συμπληρωματικές πηγές.

Η μετανάστευση Μαλτέζων στο Ιόνιο Κράτος: μια ιστοριογραφική προσέγγιση

Κωνσταντίνος Δουκάκης

Στοχοθεσία της εργασίας

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανίχνευση και η καταγραφή του ιστοριογραφικού αποτυπώματος της μετανάστευσης Μαλτέζων στο Ιόνιο Κράτος μέσα από τη μελέτη δευτερογενών πηγών. Προς τούτο επικεντρωνόμαστε στην ανάλυση των μεθοδολογικών εργαλείων που έχουν αξιοποιηθεί από τους ερευνητές και προσεγγίζουμε κριτικά τις διαθέσιμες, για το υπό ανάλυση αντικείμενο, πηγές. Παραλλήλως η εργασία υιοθετεί έναν διευρυμένο χρονικό ορίζοντα ανάλυσης. Εστιάζει αφενός στο ερευνητικό και συγγραφικό έργο των σύγχρονων μελετητών όσο και στο έργο των περιηγητών του 19ου αιώνα, των ανθρώπων εκείνων δηλαδή που βίωσαν σε χρόνο πραγματικό τη μετανάστευση Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά.

Οριοθετώντας τη στοχοθεσία, θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι η παρούσα εργασία αποτελεί το αρχικό στάδιο μίας ευρύτερης, σε εξέλιξη, έρευνας η οποία θα συνδυάσει τη μελέτη των δευτερογενών και των πρωτογενών πηγών. Η απουσία μελέτης πρωτογενών πηγών αφήνει αναπάντητα ορισμένα βασικά και ουσιώδη ερωτήματα, όπως, επί παραδείγματι, τον τρόπο (πολιτειακό, διοικητικό, οικονομικό, προνοιακό) με τον οποίο το Ιόνιο Κράτος αντιμετώπισε τους Μαλτέζους μετανάστες, καθώς και το πώς οι τοπικές κοινωνίες της Κέρκυρας και της Κεφαλλονιάς τους υποδέχθηκαν και τους αποδέχθηκαν.

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις Μαλτέζων προς το Ιόνιο Κράτος

Από τη μελέτη των δευτερογενών πηγών, πέραν των μεμονωμένων περιπτώσεων μετανάστευσης¹, διαπιστώνουμε ότι δύο είναι τα κύρια και «οργανωμένα», υπό την

¹ Στο βιβλίο «Ξένες παροικίες στην Κεφαλλονιά», ο ερευνητής Άγγελος Διονύσης Δεμπόνος τεκμηριώνει την ύπαρξη ευάριθμης κοινότητας Μαλτέζων στο Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς πολύ πριν ξεκινήσουν τα δυο οργανωμένα μεταναστευτικά ρεύματα. Οι Μαλτέζοι κατά κύριο λόγο δραστηριοποιούνταν ως ανεξάρτητοι επαγγελματίες. ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΙΟΝΥΣΗΣ

έννοια της θεσμικής οργάνωσης που τα περιέλαβε, μεταναστευτικά ρεύματα Μαλτέζων προς τα νησιά του Ιονίου Πελάγους. Οι πρώτοι Μαλτέζοι που έφτασαν στην Κέρκυρα ήταν λιθοξόοι και εργάτες, τους οποίους μετέφερε η αγγλική διοίκηση το 1819 για να συμβάλουν με την τεχνογνωσία και την εργασία τους στην ανέγερση του Ανακτόρου των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου στην πόλη της Κέρκυρας. Ακολούθησαν και άλλες οργανωμένες ομαδικές αφίξεις κατά τη δεκαετία του 1820, γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από τη συνολική αύξηση του πληθυσμού του νησιού της Κέρκυρας² όσο και από την αυξητική τάση των βαπτίσεων παιδιών με Μαλτέζους γονείς κατά το χρονικό διάστημα 1820-1830³. Πέραν όμως των εργατών, στην Κέρκυρα κατέφθασαν και επιφανείς γλύπτες της εποχής. Αναφερόμαστε φυσικά στον Vincenzo Di Mech ο οποίος τέθηκε επικεφαλής των γλυπτικών εργασιών στο υπό ανέγερση Ανάκτορο καθώς και στον εξάδελφό του Ferdinando Di Mech⁴.

Η δεύτερη και πολυπληθέστερη οργανωμένη μετανάστευση Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά έλαβε χώρα το 1826 όταν ο Frederic Adam υπηρετούσε ως αρμοστής στην Κέρκυρα και ο Charles James Napier ως διοικητής στην Κεφαλλονιά⁵. Κατόπιν ενεργειών τους κατέφθασαν στην Κεφαλλονιά περίπου 250-300 Μαλτέζοι αγρότες, οργανωμένοι σε παροικία με τις οικογένειες τους και τον ιερέα τους Don Luigi Ricca και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Αράκλι, για να συμβάλλουν στη βελτίωση της καλλιέργειας του αμπελιού, των λαχανικών και γενικότερα στην ανάπτυξη της γεωργίας. Διευθυντής της αποικίας διορίστηκε ένας απόστρατος στρατιωτικός χειρουργός, ο Dr. Z. Cammilieri. Η πρώτη αυτή αποστολή, που ως φαίνεται ήταν η μοναδική ομαδική, υπήρξε κατ'ουσίαν στοιχείο δοκιμασίας για πολλές άλλες που ανέμεναν την επιτυχία της προκειμένου να ακολουθήσει μαζικότερο μεταναστευτικό ρεύμα προς το νησί της Κεφαλλονιάς⁶.

Θεωρίες και ιστοριογραφία της μετανάστευσης

Πριν όμως προχωρήσουμε στην ιστοριογραφική προσέγγιση της μετανάστευσης των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά, κρίνεται απαραίτητο να

ΔΕΜΠΙΟΝΟΣ, *Ξένες παροικίες στην Κεφαλλονιά*, Αργοστόλι 1996, σελ. 138-139.

¹ ΙΩΑΝΝΑ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο πληθυσμός της Κέρκυρας σύμφωνα με την απογραφή του 1824 και η εξελικτική του πορεία έως το 1832», *Ιόνιος Λόγος Β'* (2010), σελ. 36-51.

³ ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΖΑΜΙΤ, *Οι Μαλτέζοι στην Κέρκυρα και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο. Συνθήκες που τους οδήγησαν σε μετανάστευση*, Κέρκυρα 1995, σελ. 98.

⁴ MICHAEL ELLUL, «Art and architecture in Malta in the early nineteenth century», *Proceedings of History Week 1982. [Malta: The [Malta] Historical Society 1983 [(1-19)]*, σελ. 1-19.

⁵ GAIL DALLAS HOOK, «Mr. Fenech's Colony: Maltese immigration in British Cyprus, 1878 to 1950», *Journal of Cyprus Studies* 13 (2007), σελ. 27-51.

⁶ ΔΕΜΠΙΟΝΟΣ, *Ξένες παροικίες στην Κεφαλλονιά*, σελ. 138-139.

σκιαγραφηθούν οι βασικές μεθοδολογικές τάσεις και προσεγγίσεις του φαινομένου της μετανάστευσης εν γένει.

Το μεταναστευτικό φαινόμενο και οι μεταναστευτικές διαδικασίες αναφέρονται σε συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Αναπόφευκτα όταν οι συνθήκες αυτές αλλάζουν, τόσο το φαινόμενο όσο και η διαδικασία της μετανάστευσης μεταβάλλονται⁷.

Η ύπαρξη εθνικών συνόρων οδήγησε τους μελετητές στη διάκριση της μετανάστευσης σε *εσωτερική* (δηλαδή μέσα στο χώρο που περικλείουν τα εθνικά σύνορα) και σε *εξωτερική* ή *διεθνή*⁸. Η περίπτωση της μετανάστευσης Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά τυπικά δεν μπορεί να ικανοποιήσει απόλυτα την ταξινόμηση αυτή, καθώς η μετανάστευσή τους, την περίοδο αναφοράς (1815-184) και στην περιοχική βαθμίδα αναφοράς (Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων), ήταν ταυτόχρονα και εσωτερική, στο πλαίσιο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, και εξωτερική, δεδομένου ότι σύμφωνα με τη Συνθήκη των Παρισίων τα Ιόνια Νησιά αναγνωρίζονται ως «ενιαίο, ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος... υπό την άμεση και αποκλειστική προστασία της Αυτού Μεγαλειότητας ο Βασιλιάς της Μεγάλης Βρετανίας»⁹. Σε κάθε όμως περίπτωση η μετανάστευση των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά είναι χαρακτηριστική περίπτωση ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης σε αντίθεση με τα μεταναστευτικά ρεύματα Μαλτέζων προς την Αφρική¹⁰, την Αυστραλία¹¹ και τη Βόρεια Αμερική¹².

Το κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης νεωτερικής μετανάστευσης είναι ότι τα αίτια που την προκαλούν, ιδίως από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά, είναι κατά κύριο λόγο οικονομικά, και οικονομικές είναι και οι επιπτώσεις που προκαλεί. Αναπόφευκτα λοιπόν, οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι οι «οικονομολόγοι» του 19ου αιώνα, οι οικονομικές θεωρήσεις των οποίων επηρέασαν και τις μεταγενέστερες

⁷ ΛΟΥΚΙΑ Μ. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα 1991, σελ. 9.

⁸ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική*, σελ. 15.

⁹ GERASSIMOS D. PAGRATIS, «The Ionian Islands under British protection (1815-1864)», στο CARMEL VASSALLO & MICHELA D'ANGELO (επιμ.), *Anglo-Saxons in the Mediterranean. Commerce, politics and ideas (XVII-XX Centuries)*, Μάλτα 2007, σελ. 131-150.

¹⁰ Βλέπε ενδεικτικά JOSHUA M. HAYES, «(There's No Place Like Home): Maltese migration to French Algeria in the Nineteenth Century», *Journal of Maltese History* 2/1 (2010), σελ. 33-47.

¹¹ HUW R. THOMES, «Modern migration from Malta», *Transactions of the Institute of British geographers* 60 (1973), σελ. 101-119.

¹² Βλέπε ενδεικτικά MARC ANTHONY SANKO, *Britishers in two worlds: Maltese immigrants in Detroit and Toronto, 1919-1960*, PhD Thesis, West Virginia University 2018.

διεπιστημονικές προσεγγίσεις¹³. Η οικονομική λοιπόν οπτική ανάλυσης της μετανάστευσης, για τη χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει (1815-1864), διακρίνεται κατά βάση σε δυο βασικές προσεγγίσεις: τη μαρξιστική και τη νεοκλασική. Ευσύνοπτα μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μαρξιστική προσέγγιση προτάσσει αφενός την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση που οδηγεί στην κινητικότητα του πληθυσμού και αφετέρου την πίεση, προς τα κάτω, που ασκεί στους μισθούς το εισερχόμενο εργατικό δυναμικό. (μετανάστης ως εργάτης)¹⁴. Από την άλλη πλευρά η νεοκλασική προσέγγιση αναζητά τα αίτια και το ερμηνευτικό πλαίσιο της μετανάστευσης στον τρόπο με τον οποίο οι κυβερνήσεις ή οι ηγετικές ομάδες διαχειρίζονται τις μεταναστευτικές ροές προκειμένου να επηρεάσουν την λειτουργία των αγορών, στις ατομικές επιλογές των εργατών καθώς και στη διαφοροποίηση του επιπέδου των μισθών μεταξύ των διαφορετικών οικονομιών (μετανάστης ως εργάτης)¹⁵.

Η προσέγγιση την οποία ασπάζεται σημαντική μερίδα των κοινωνιολόγων είναι αυτή που βασίζεται στην θεωρία της έλξης-απόθησης. Ως παράγοντες έλξης θεωρούνται ο βραδύτερος ρυθμός δημογραφικής αύξησης από τον ρυθμό αύξησης των θέσεων εργασίας σε συνδυασμό με την απροθυμία του γηγενούς εργατικού δυναμικού να καλύψει ζωτικές ανάγκες της οικονομίας σε ανειδίκευτη και κουραστική εργασία. Οι παράγοντες απόθησης συσχετίζονται με την υπανάπτυξη κάποιων χωρών ή περιοχών. Η υπανάπτυξη αυτή εκφράζεται μέσα από το χαμηλό επίπεδο ζωής, το υψηλό ποσοστό ανεργίας και τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες¹⁶.

Ταυτόχρονα με την αναζήτηση των αιτιών της μετανάστευσης η επιστημονική κοινότητα επιδιώκει να κατανοήσει και τις επιπτώσεις της μετανάστευσης τόσο επί του υποκειμένου όσο και επί της χώρας υποδοχής. Οι κοινωνικές και πολιτισμικές παράμετροι της μετανάστευσης εξετάζονται πλέον τόσο από εκπροσώπους της κοινωνιολογικής σχολής του Σικάγο όσο και από εκπροσώπους της νομικής επιστήμης¹⁷.

¹³ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική*, σελ. 15.

¹⁴ Ο.π., σελ. 55-66- SARA R. FARRIS, «Social reproduction and racialized surplus populations», στο PETER OSBORNE, ÉRIC ALLIEZ & ERIC-JOHN RUSSELL (επιμ.), *Capitalism: Concept, Idea, Image-Aspects of Marx's Capital Today*, Kingston upon Thames 2019, σελ. 110-112- EYTAN MAYERS «Theories of international migration policy - A comparative analysis», *The International Migration Review* 34/4 (2000), σελ. 1247-1248.

¹⁵ DOUGLAS S. MASSEY, JOAQUIN ARANGO, GRAEME HUGO, ALI KOUAOUCCI, ADELA PELLEGRINO & J. EDWARD TAYLOR, «Theories of International Migration: A Review and Appraisal», *Population and Development Review* 19/3 (1993), σελ. 432-436.

¹⁶ ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική*, σελ. 82-84.

¹⁷ PETER KIVISTO, «The transplanted then and now: The reorientation of immigration studies

Πέραν όμως των διαφορετικών μεθοδολογικών εργαλείων που αξιοποιούνται στη μελέτη του φαινομένου της μετανάστευσης, πλέον κοινός τόπος όλων των ερευνητών είναι η διεπιστημονική προσέγγιση με αξιοποίηση της ιστορίας, της πολιτικής επιστήμης, της δημογραφίας, της ανθρωπολογίας, της οικονομικής επιστήμης και της οικονομικής γεωγραφίας.

Η μετανάστευση Μαλτέζων στο Ιόνιο Κράτος μέσα από την οπτική των περιηγητών του 19ου αιώνα

Μετά τις απαραίτητες μεθοδολογικές διευθετήσεις επιστρέφουμε στο υπό ανάλυση αντικείμενο και στην αναζήτηση του ιστοριογραφικού του αποτυπώματος. Η μετανάστευση, οργανωμένη και μη, των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά έχει εμμέσως καταγραφεί από περιηγητές του 19^{ου} αιώνα καθώς και από ιστορικούς της περιόδου. Λέγοντας εμμέσως εννοούμε ότι οι αναφορές δεν εστιάζουν *per se* στο γεγονός της μετανάστευσης των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά αλλά σε πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής τους ζωής με την εγκατάσταση τους στους νέους τόπους διαμονής. Ενδεικτικά επισημαίνουμε ότι ο περιηγητής David Thomas Ansted στο βιβλίο του *The Ionian Islands in the year 1863* αναφέρει ότι οι Μαλτέζοι συναθροιζόμενοι με άλλες εθνότητες, πλην των Ελλήνων και των Εβραίων, αποτελούν το 1/3 του πληθυσμού της πόλης της Κέρκυρας και των προαστίων της και τους χαρακτηρίζει ως “mongrel class” οι οποίοι αφενός ακολουθούν την αγγλική φρουρά και αφετέρου δεν λογοδοτούν σε κανέναν¹⁸. Ο Αγγλος στρατιωτικός Henry Jervis-White-Jervis στο βιβλίο του *History of the Island of Corfú and of the Republic of the Ionian Islands*, το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1852, κατατάσσει τους Μαλτέζους στην επαγγελματική ομάδα που ελέγχει το λιανικό εμπόριο και είναι ιδιοκτήτες καταστημάτων¹⁹. Ο ιστορικός Παναγιώτης Χιώτης στο εκτενές έργο του *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως, 1815-1864* αναφέρει ότι στον Βρετανικό στόλο που κατέπλευσε στην Κέρκυρα το 1814 συμπεριλαμβάνονταν ναυτικοί από την Κορσική, τη Σικελία, τη Γένοβα, τη Μάλτα και τη Νάπολη²⁰.

Με τους κινδύνους που συνεπάγονται τέτοιου είδους παραλληλισμοί και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η ιστορία ως επιστήμη θεμελιώνεται

from the Chicago School to the new social history», *Ethnic and Racial Studies* 13/4 (1990) σελ. 455-481.

¹⁸ DAVID T. ANSTED, *The Ionian Islands in the year 1863*, Λονδίνο 1863, σελ. 14.

¹⁹ HENRY JERVIS WHITE, *History of the island of Corfu and of the republic of the Ionian Islands*, Λονδίνο 1852.

²⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από της συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως*, Β', Κέρκυρα 1877, σελ. 18-19.

μεθοδολογικά από τον 19^ο αιώνα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι αναφορές από περιηγητές κυρίως αλλά και από ιστορικούς της εποχής, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις είναι είτε αντιφατικές είτε αποσπασματικές, μας παρέχουν μέρος μόνο της συνολικής ιστορικής διάστασης της μετανάστευσης των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά. Μπορεί, επίσης, να υποστηριχθεί ότι η μετανάστευση των Μαλτέζων στην οπτική των περιηγητών δεν αποτέλεσε σημείο τομής της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας των Ιονίων Νήσων, αλλά μέρος των ευρύτερων πληθυσμιακών κινήσεων που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Η μετανάστευση Μαλτέζων στο Ιόνιο Κράτος μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία

Ως προς τις δευτερογενείς πηγές τις σχετικές με τη μετανάστευση των Μαλτέζων που παρήχθησαν κατά τη διάρκεια του 20^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα, θα ξεχωρίσουμε συγκεκριμένες περιπτώσεις, υιοθετώντας τα ακόλουθα κριτήρια:

α) κατά πόσο η μετανάστευση των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά αποτελεί κεντρικό ή περιφερειακό άξονα της εργασίας/μελέτης; και

β) ποιο είναι το εύρος των αναφορών τους επί του συγκεκριμένου μεταναστευτικού γεγονότος;

Ακολουθώντας επί των επιλεγμένων εργασιών θα εξετάσουμε κατά πόσο τα μεθοδολογικά και αναλυτικά εργαλεία που αξιοποίησαν οι συγγραφείς τους εντάσσονται στις θεωρίες ανάλυσης των μεταναστευτικών ρευμάτων.

Το βιβλίο του Charles A. Price, *Malta and the Maltese. A study in nineteenth century migration* πρωτοεκδόθηκε το 1954 και επικεντρώνεται στη μετανάστευση των Μαλτέζων, ενδοευρωπαϊκή και υπερπόντια, καθόλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση διεπιστημονικής ολιστικής προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου, από την οπτική της χώρας αποστολής, εξετάζοντας τα πολιτικά, οικονομικά και τα κοινωνικά αίτια του²¹. Ο συγγραφέας αρχικά αξιοποιεί μεθοδολογικά την οικονομική ιστορία²² και αναφέρεται στους υποστηρικτές του μαλθουσιανού υποδείγματος στη Μαλτέζικη κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι υπερθεμάτιζαν για την ανάγκη ελέγχου της πληθυσμιακής αύξησης και εφόσον αυτό αποτύχει έπρεπε να αναζητηθούν εναλλακτικές πολιτικές ελέγχου του πληθυσμού (λ.χ. δημιουργία

²¹ CHARLES A. PRICE, *Malta and the Maltese. A study in nineteenth century migration*, Μελβούρνη 1954, *διάσπαρτα σε διάφορα σημεία του βιβλίου*.

²² Για τα βασικά χαρακτηριστικά της οικονομίας της Μάλτας κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα βλέπε S. BUSUTTI, «Malta's economy in the nineteenth century», *Journal of the Faculty of Arts*, *Journal of the Faculty of Arts* 3 (1965), σελ. 1-22.

παροικιών)²³. Ακολούθως ο συγγραφέας αναζητά τον συσχετισμό μεταξύ ιδιωτικής πρωτοβουλίας (*laisse faire*) και συγκρότησης παροικιών στο εξωτερικό, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως το μεταναστευτικό ρεύμα των Μαλτέζων «υπέφερε» από τη διστακτικότητα των Μαλτέζων καπιταλιστών οι οποίοι δεν αναλάμβαναν πρωτοβουλίες αν δεν είχαν την υποστήριξη της πολιτείας²⁴.

Παράλληλα, με την οικονομικό-ιστορική ανάλυση των συνθηκών, ο Price, μελετώντας τις θεσμικές διευθετήσεις οργάνωσης των μεταναστευτικών ρευμάτων προσδίδει στην περίπτωση της μετανάστευσης Μαλτέζων στην Κεφαλλονιά δύο βασικά χαρακτηριστικά: το πρώτο εξ αυτών προέρχεται από τη θεωρία της έλξης-απόθησης και αφορά την απροθυμία ή την αδυναμία του γηγενούς εργατικού δυναμικού να καλύψει ζωτικές ανάγκες της τοπικής οικονομίας σε επίμοχθη εργασία²⁵ και το δεύτερο χαρακτηριστικό έγκειται στη διαφοροποίηση του επιπέδου των μισθών μεταξύ των διαφορετικών οικονομιών, διαφοροποίηση η οποία αποτελεί βασική συνιστώσα ανάλυσης της νεοκλασικής προσέγγισης²⁶.

Το βιβλίο του Αγγελο-Διονύση Δεμπόνου με τον τίτλο *Ξένες παροικίες στην Κεφαλλονιά* δημοσιεύτηκε το 1996. Κύριο αντικείμενο του βιβλίου είναι η μελέτη των τριών παροικιών του νησιού, της Εβραϊκής, της Μαλτέζικης και της Αρμενικής. Αναφορικά με τη Μαλτέζικη παροικία ο συγγραφέας εξετάζει τόσο τα αίτια της μετανάστευσης όσο και τις διαδικασίες ενσωμάτωσης των μεταναστών στην τοπική κοινωνία, αξιοποιώντας πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές τις οποίες εντάσσει σε διεπιστημονικό πλαίσιο ανάλυσης. Η προσέγγισή του είναι ολιστική και επιδιώκει να καλύψει όλες τις πτυχές δράσης και διάδρασης μιας παροικίας εντός της χώρας υποδοχής²⁷.

Στην αναζήτηση των αιτιών του οργανωμένου μεταναστευτικού ρεύματος για τη δημιουργία της αγροτικής παροικίας στο Αράκλι, ο συγγραφέας εστιάζει κυρίως στην χώρα υποδοχής και αναλύει τις πολιτικές και οικονομικές

²³ PRICE, *Malta and the Maltese*, σελ. 29-33.

²⁴ Ο.π., σελ. 100-103.

²⁵ Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη αναφορά στο βιβλίο του Price: «Napier suddenly decided early in 1826 to improve Cephalonian agriculture by importing a colony of Maltese farmers; their well-known industry and skill would inspire the lazy and indifferent Cephalonians to exploit properly their agricultural resources». PRICE, *Malta and the Maltese*, σελ. 41.

²⁶ PRICE, *Malta and the Maltese*, σελ. 72. Στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι ο Napier στην από 3 Μαΐου 1826 επιστολή του προς τον Sir Frederic Adam υποστήριζε ότι η έλευση έως και 500 εργατών δεν θα οδηγούσε σε πτώση των ημερομισθίων και κατ'επέκταση σε διενέξεις μεταξύ Μαλτέζων και του τοπικού πληθυσμού. Βλέπε CHARLES JAMES NAPIER, *The colonies: Treating of their value generally-of the Ionian Islands in particular... Structures on the administration of Sir Frederick Adam*, Λονδίνο 1833, σελ. 530-531.

²⁷ ΔΕΜΠΙΟΝΟΣ, *Ξένες παροικίες στην Κεφαλλονιά*, σελ. 121-487.

προτεραιότητες του τοποτηρητή της Κεφαλονιάς βάσει των οποίων συνάγει ότι η επιλογή για τη δημιουργία της παροικίας σχετιζόταν με την ευρύτερη οργάνωση της αγροτικής οικονομίας καθώς και με τον περιορισμό των λανθανουσών κοινωνικών εντάσεων²⁸.

Ακολούθως ο συγγραφέας αξιοποιώντας, κυρίως, τα πρωτογενή τεκμήρια και μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση προβάλλει ζητήματα σχετικά με την μικροϊστορία, τη δημογραφία, τον ρόλο της θρησκείας ως ιδιαίτερο και διακρατικό χαρακτηριστικό²⁹, καθώς και τις διαδικασίες της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μαλτέζων στην τοπική κοινωνία³⁰.

Το βιβλίο του Λουκιανού Ζαμίτ, *Οι Μαλτέζοι στην Κέρκυρα και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο* προσφέρει μια ενδελεχή ανάλυση της μετανάστευσης των Μαλτέζων στη Μεσόγειο, δίνοντας ωστόσο ιδιαίτερη έμφαση στη μετανάστευσή τους στην Κέρκυρα και στα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου. Πέραν των αναφορών του στα γενεσιουργά αίτια της μετανάστευσης τους και στις συνακόλουθες θεσμικές διευθετήσεις, ο συγγραφέας αξιοποιώντας πρωτογενείς κυρίως αλλά και δευτερογενείς πηγές και εστιάζει στην ενσωμάτωση των μεταναστών στην τοπική κοινωνία και οικονομία³¹. Εξετάζει, δηλαδή, τη μετανάστευση τόσο υπό την οπτική της οικονομίας (μετανάστης ως εργάτης) όσο και υπό την οπτική της κοινωνίας και του πολιτισμού (αφομοίωση, κοινωνική κινητικότητα, δημογραφική εξέλιξη)³². Στο ίδιο μεθοδολογικό πλαίσιο, με σαφώς λιγότερες αναφορές για τους Μαλτέζους, κινείται και η μελέτη του Γεράσιμου Χυτήρη με τίτλο «Η Κέρκυρα στα μέσα του 19ου αιώνα». Από τη μελέτη του αντλούμε πληροφορίες για το εργασιακό καθεστώς των Μαλτέζων καθώς και για τη δημογραφική τους εξέλιξη³³.

Η μελέτη του ερευνητή Σπύρου Γαούτση, *Το χρονικό των Μαλτέζων Καλογραιών στην Κέρκυρα* εστιάζει στο εκπαιδευτικό και ιεραποστολικό έργο των Φραγκισκανών Αδελφών της Ιεράς Καρδίας του Ιησού στην Κέρκυρα, το Τάγμα των οποίων εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα στις αρχές του 20ού αιώνα. Αν και ο πυρήνας του βιβλίου αφορά τον 20ό αιώνα, το εισαγωγικό του μέρος είναι αφιερωμένο στην οικονομική, κοινωνική, και δημογραφική εξέλιξη της κοινότητας των Μαλτέζων στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο συγγραφέας, αξιοποιώντας πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, επιτυγχάνει, χωρίς να παρεκκλίνει του βασικού του στόχου, να παρουσιάσει το ιδιαίτερο πολιτισμικό, οικονομικό και γεωπολιτικό

²⁸ Ό.π., σελ. 136-139.

²⁹ Ό.π., σελ. 227-253.

³⁰ Ό.π., σελ. 265-309.

³¹ ΖΑΜΙΤ, *Οι Μαλτέζοι στην Κέρκυρα, passim*.

³² Ό.π.

³³ ΧΥΤΗΡΗΣ, *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, σελ. 10.

περιβάλλον που διαμορφώνεται στην περιοχή της Αδριατικής και πέριξ της Κέρκυρας. Με άλλα λόγια, η μελέτη του, αν και επικεντρώνεται στη δράση ενός μοναστικού τάγματος, μας υποδεικνύει πώς η μελέτη μίας κοινότητας μεταναστών μπορεί να αποτελέσει τον «οδηγό» για την εποπτική προσέγγιση της ιστορίας μίας ευρύτερης περιοχής όπως το νησί της Κέρκυρας³⁴.

Το άρθρο του Καθηγητή Αθανάσιου Γκέκα «Colonial migrants and the making of a British Mediterranean»³⁵ όπως και το βιβλίο του *XENOCRACY. State, Class, and Colonialism in the Ionian Islands, 1815-1864* εστιάζουν, πέραν των άλλων, και στη μετανάστευση των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά. Στην έρευνά του αποφεύγει τον κατακερματισμό της ιστορίας της «αποικιακής» Μεσογείου του 19ου αιώνα, και προχωρά πέρα από «περιπτωσιολογικές μελέτες» εθνοτικών ομάδων, χωρών, κοινοτήτων και μικροπεριφερειών. Ακολουθώς εντάσσει το φαινόμενο της μετανάστευσης, και εν προκειμένω των Μαλτέζων, στις επιδιώξεις της Βρετανικής Αυτοκρατορίας για τη διαμόρφωση ενός δικτύου «κοσμοπολίτικων» λιμανιών στη Μεσόγειο³⁶. Διευρύνει κατά αυτόν τον τρόπο, βασιζόμενος στη νεοκλασική προσέγγιση περί διαμόρφωσης των οικονομικών αγορών, τις ιστοριογραφικές μελέτες για τη μετανάστευση των Μαλτέζων στο Ιόνιο Κράτος.

Επιλογικό σημείωμα

Στην παρούσα εργασία επιδιώξαμε να εντοπίσουμε το ιστοριογραφικό αποτύπωμα της μετανάστευσης Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά. Το εγχείρημά μας βρέθηκε αντιμέτωπο με σημαντικές δυσκολίες καθώς το αντικείμενο ανάλυσης όπως και ο χρόνος και ο τόπος αναφοράς του έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Οι Μαλτέζοι δεν μετακινήθηκαν προς τα Ιόνια Νησιά λόγω της έξαρσης των εθνικισμών του 19ου αιώνα ή στο πλαίσιο μετακίνησης ενός ογκώδους προλεταριάτου. Χρειάστηκε να αναπτυχθούν μια αλληλουχία αιτιών και γεγονότων, εντός του περιγράμματος της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, που θα οδηγούσαν αρχικά στην έλευση των Μαλτέζων τεχνιτών στην Κέρκυρα και ακολούθως στη δημιουργία της παροικίας στην Κεφαλλονιά.

Από την έρευνά μας διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν σημαντικές μελέτες, ευάριθμες δυστυχώς, οι οποίες εμβαθύνουν στο μεταναστευτικό ρεύμα χωρίς εθνικές ή «τοπικές» ιστοριογραφικές αγκυλώσεις, αξιοποιώντας πρωτογενή τεκμήρια και

³⁴ ΣΠΥΡΟΣ ΓΑΟΥΤΣΗΣ, *Το χρονικό των Μαλτέζων καλογραιών στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 2007, *passim*.

³⁵ ATHANASIOS GEKAS, «Colonial migrants and the making of a British Mediterranean», *European Review of History: Revue Européenne d' Histoire* 19,1 (2012), σελ. 75-92.

³⁶ ATHANASIOS GEKAS, *Xenocracy. State, Class, and Colonialism in the Ionian Islands, 1815-1864*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2016.

δευτερογενείς πηγές που εντάσσονται σε διεπιστημονικά εργαλεία ανάλυσης. Στα έργα των μελετητών βλέπουμε τη σύζευξη της αρχαιακής έρευνας και τεκμηρίωσης με την ποσοτική οικονομική ιστορία και τη δημογραφία, τη σύμπλευση της κοινωνιολογίας με την πολιτική επιστήμη. Σε κάθε περίπτωση όμως η ανάγνωση του ιστοριογραφικού αποτυπώματος της μετανάστευσης των Μαλτέζων στα Ιόνια Νησιά απαιτεί, όπως αναφέραμε και στη στοχοθεσία της εργασίας, συγκερασμό περαιτέρω αρχαιακής έρευνας και δευτερογενούς βιβλιογραφίας.

Αναφορικά με τις πρωτογενείς πηγές και τα τεκμήρια επισημαίνουμε ότι θεσμικά αποτυπώματα της μετανάστευσης των Μαλτέζων βρίσκουμε, μεταξύ άλλων, στα αρχεία του Ιονίου Κράτους και συγκεκριμένα στο αρχείο της Εκτελεστικής Αστυνομίας, στο αρχείο των Διαβατηρίων και στο αρχείο «Ιόνιο Κράτος». Απαιτείται όμως περαιτέρω έρευνα ιδίως επί των αρχαιακών τεκμηρίων που μπορούν να μας διαφωτίσουν για την καθημερινότητα, την κοινωνική και οικονομική ζωή καθώς και τις «δυσκολίες» προσαρμογής που αντιμετώπιζαν τα μέλη της μαλτέζικης κοινότητας τόσο στην Κέρκυρα όσο και στην Κεφαλονιά. Με άλλα λόγια απαιτείται να επιδιώξουμε την εμβάθυνση στη μικροϊστορία και στην ιστορία των μικρών και αφανών υποκειμένων της σημαντικής Μαλτέζικης κοινότητας των Ιονίων Νήσων.

***Φιλοπρόοδες δράσεις διδασκάλων της Ιταλικής γλώσσας στα Επτάνησα
κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα: οι περιπτώσεις του Λουδοβίκου
Ιγνάτιου Μαρτζώκη και του πατρός Pelagio Saverio da Malta***

Αθανασία Δρακούλη

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη αφορά στη σκιαγράφηση του έργου δύο πνευματικών ανθρώπων οι οποίοι μετοίκησαν στα Ιόνια νησιά προερχόμενοι από την ιταλική χερσόνησο και συνέβαλαν σημαντικά στη διάδοση της ιταλικής γλώσσας και των ιταλικών γραμμάτων, αλλά και στην ευρύτερη εκπαιδευτική και πολιτιστική πραγματικότητα των νήσων. Πρόκειται για τον νομικό και διδάσκαλο της ιταλικής γραμματολογίας Λουδοβίκο Ιγνάτιο Μαρτζώκη και τον Φραγκισκανό Καπουτσίνο Πελάγιο (Pelagio Saverio da Malta) οι οποίοι μετακινήθηκαν στον ιόνιο χώρο στα τέλη της τέταρτης δεκαετίας του 19ου αιώνα.

1. Μεταναστευτικές κινήσεις από την ιταλική χερσόνησο προς τα Επτάνησα κατά τον 19ο αιώνα

Πληθυσμιακές μεταναστευτικές ροές από την ιταλική χερσόνησο προς τον ελληνικό χώρο γενικότερα και τα Ιόνια νησιά ειδικότερα καταγράφονται καθόλο τον 19ο αιώνα, πριν και μετά την ιταλική Ενοποίηση, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη ένταση και ποσοτικά χαρακτηριστικά. Ποικίλοι υπήρξαν οι παράγοντες που ευνόησαν τις μετακινήσεις αυτές, με κυριότερους τη γεωγραφική εγγύτητα των δύο περιοχών καθώς και το πρόσφορο περιβάλλον υποδοχής¹. Επιπροσθέτως, οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στα Επτάνησα εκείνης της περιόδου

¹ Βλ. σχετικά: ΝΙΚΟΣ Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Οι πρόσφυγες στην Κέρκυρα. Ιταλοί λόγιοι και το μουσικό θέατρο των Επτανησίων», στο ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ (επιμ.) *Επτανησιακή Όπερα και Μουσικό Θέατρο ως το 1953*, Αθήνα 2011 [διαθέσιμο και στο Corfu-Museum-<http://www.corfu-museum.gr>, πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019, σελ. 1-10, ιδιαίτερα σελ. 1]. ΔΙΟΝΥΣΗΣ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία Λουδοβίκου Ιγνάτιου Μαρτζώκη – Ερμάννου Λούντζη», *Επτανησιακά Φύλλα* ΚΗ' /3-4 (2008), σελ. 459-481, ιδιαίτερος σελ. 461.

διευκόλυναν την κοινωνική και οικονομική ένταξη των προσώπων αυτών στα ιονικά περιβάλλοντα όπου έβρισκαν ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης, θρησκευτική ελευθερία και μια (ως επί τω πλείστον) ανεκτική στάση από τη βρετανική διοίκηση υπό την οποία τελούσε η Επτάνησος κατά τα έτη 1810/1814-1864². Επιπλέον, στην ευνοϊκότερη υποδοχή του ιταλικού στοιχείου συνέβαλε και η ιδιόμορφη (ιταλο-ελληνική) πολιτιστική ταυτότητα της επτανησιακής (κυρίως της κερκυραϊκής) κοινωνίας, απόρροια των μακραίωνων ιστορικών δεσμών και της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους δύο γειτονικούς λαούς.

Οι λόγοι μετανάστευσης των κατοίκων της ιταλικής χερσονήσου ήταν ποικίλοι³. Έτσι: *οικονομικοί λόγοι* υπαγόρευαν την εγκατάσταση -ιδιαιτέρως στην Κέρκυρα- μεγάλου αριθμού ψαράδων μεταναστών από τον πληττόμενο οικονομικά ιταλικό νότο καθώς και πλήθους αγροτικών πληθυσμών από όλο το Ιταλικό βασίλειο, ως συνέπεια της πολιτικής προσπάθειας διαφύλαξης των συμφερόντων της βιομηχανίας που εφαρμόστηκε το 1887⁴. *λόγοι κοινωνικής αλληλεγγύης* προκάλεσαν, κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης (1820/1821), μετακινήσεις Ιταλών φιλελλήνων από τη γειτονική χερσόνησο με σκοπό την παροχή βοήθειας στους αγωνιζόμενους ελληνικούς πληθυσμούς⁵. *πολιτικοί λόγοι* που σχετίζονται με το Ιταλικό *Risorgimento* προκάλεσαν μεταναστευτικές ροές προς τα Επτάνησα πολλών ανθρώπων (κυρίως του πνεύματος) διωκόμενων από τις ιταλικές αρχές για τα φιλελεύθερα και δημοκρατικά τους φρονήματα ή/και για τη συμμετοχή τους σε επαναστατικά κινήματα και μυστικές εταιρείες⁶. *θρησκευτικοί λόγοι* οδήγησαν εντεταλμένους ιεραποστολών και (ιταλικών) μοναχικών ταγμάτων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας (κυρίως Φραγκισκανούς Καπουτσίνους) να εγκατασταθούν στον ιόνιο χώρο και να ασκήσουν ιεραποστολή, κηρύσσοντας την

² ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά: διαμορφωμένες πραγματικότητες και προϋποθέσεις ενσωμάτωσης», στο ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ & ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΙΝΩΤΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Β', Αθήνα 2001, σελ. 495-510, ιδιαιτέρως σελ. 501. ΣΤΑΘΗΣ ΒΙΡΤΑΧΑΣ, «Solidarietà e scambi ideologico-culturali italo-ellenici in epoca risorgimentale: l'emigrazione politica italiana nelle Isole Ionie e in Grecia», *Mediterranea* IX (2012), σελ. 461-474, ιδιαιτέρως σελ. 464.

³ ΒΙΡΤΑΧΑΣ, «Solidarietà e scambi», σελ. 462 κ.εξ. ΣΠΥΡΟΣ ΙΩΝΑΣ, «Ιταλοί της Κέρκυρας: Εγκατάσταση και εκδίωξη», 2019, στο <https://www.corfuhistory.eu/?p=13605>, (προσπελάστηκε στις 10.12.2020), σελ. 1.

⁴ ΙΩΝΑΣ, «Ιταλοί της Κέρκυρας», σελ. 1.

⁵ ENRICO DE GUBERNATIS, *Memorie italiane nelle Isole Jonie*, Μιλάνο 1908, σελ. 78 κ.εξ.

⁶ Βλ. σχετικά: ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας. Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα 2015, στο www.kallipos.gr (προσπελάστηκε στις 07.11.2020), σελ. 146. ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σελ. 252. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά», σελ. 496 κ. εξ.

καθολική πίστη στις χριστιανικές κοινότητες, με ποικίλα οφέλη του φιλανθρωπικού τους έργου για τους ορθόδοξους κατοίκους των περιοχών⁷.

2. Η κοινωνιογλωσσική κατάσταση της Ιταλικής στον ιόνιο χώρο κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα

Ένας επιπλέον λόγος διευκόλυνσης της κοινωνικο-οικονομικής ένταξης⁸ του ιταλικού στοιχείου στην Επτάνησο αποτελούσε η περίοπτη θέση την οποία η Ιταλική γλώσσα κατείχε στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας. Οι στενές, πολυποικίλες και μακράιωνες σχέσεις της πρώην βενετοκρατούμενης “χώρας” με τον ιταλικό κόσμο, είχαν καταστήσει την Ιταλική στον ιόνιο χώρο την επίσημη γλώσσα στους τομείς της Διοίκησης και της Δικαιοσύνης και την κύρια γλώσσα διεξαγωγής συναλλαγών και επικοινωνιών ποικίλης φύσης.

Επιπλέον, η διδασκαλία της Ιταλικής, τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική εκπαίδευση, καταγράφεται αδιάλειπτη και συστηματική στα σχολικά προγράμματα όλων των τύπων και βαθμίδων εκπαιδευτηρίων των Επτανήσων από την έναρξη της Βενετοκρατίας μέχρι την περίοδο της Ένωσης τους με την Ελλάδα⁹.

Κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, περίοδος μετοίκησης στα Ιόνια τόσο του Λουδοβίκου Ιγνάτιου Μαρτζώκη όσο και του καθολικού ιερέα Πελάγιου, καταγράφεται μια σημαντική μεταστροφή στην εκπαιδευτική (και τη γενικότερη) πολιτική την οποία ασκούν οι Αγγλικές Διοικήσεις υπό την Προστασία των οποίων τελούν την περίοδο εκείνη τα Επτάνησα: στο φως της διαπίστωσης ότι η πολιτική νομιμοποίηση των Αγγλων στα Επτάνησα απομακρυνόταν ολοένα και περισσότερο, επιχειρείται ποικιλοτρόπως διάρρηξη των παραδοσιακών δεσμών των νησιών με την Ιταλία και ταυτόχρονη προώθηση του αγγλοσαξονικού τρόπου ζωής στην επτανησιακή κοινωνία. Έτσι, παρότι κατά τα πρώτα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας, επιτράπη στην Ιταλική γλώσσα να διατηρήσει την ηγεμονική θέση που κατείχε στα εκπαιδευτικά δεδομένα της Επτανήσου Πολιτείας¹⁰, περί το 1840 (και έως το 1864)

⁷ ΔΑΥΙΔ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Ελληνικό κράτος και ξένα (κυρίως γαλλικά και ιταλικά) σχολεία: Απόπειρα διερεύνησης των σχέσεων», στο ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΖΗΚΑΣ & ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΦΟΥΚΑΣ (επιμ.), *Θέματα Ιστορίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης και Φύλο (19ος και 20ός αιώνας)*, Αθήνα 2017, σελ. 495-507, ιδιαιτέρως σελ. 496.

⁸ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά», σελ. 501· BIRTACHAS, «Solidarietà e scambi», σελ. 464.

⁹ ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΔΡΑΚΟΥΛΗ, *Η διδασκαλία της Ιταλικής γλώσσας στην ελληνική δημόσια εκπαίδευση (1830-1950)*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ 2018, σελ. 199 κ.εξ.

¹⁰ Η εκπαιδευτική αυτή επιλογή της Αγγλικής Διοίκησης επέτρεψε τη συνέχιση της συστηματικής διδασκαλίας της Ιταλικής στα «σχολεία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων», παράλληλα με την

λαμβάνουν χώρα διαδοχικές αλλαγές στον χώρο της Παιδείας, που κάθε άλλο παρά ευνοούν τη διδασκαλία της Ιταλικής γλώσσας· ως συνέπεια της υποχώρησης αυτής καταγράφεται και η σταδιακή ελάττωση τόσο της χρήσης όσο και του κύρους της Ιταλικής γλώσσας στην επτανησιακή κοινωνία.

3. Ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης [*Ludovico Ignazio Marzoc(c)hi*]

Ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης ήταν Ιταλός νομικός και πολυμαθής λόγιος, σύγχρονος του Διονύσιου Σολωμού και του Ανδρέα Κάλβου. Γόνος των Marzoc(c)hi, της «*αρχαίας και ευγενούς οικογενείας της Ιταλίας*»¹¹ με καταγωγή από τη Φλωρεντία, γιος του Stefano Marzocchi και της Ματθίλδης Φοσκαρδίνη, γεννήθηκε το 1804 στην Μπολόνια¹².

Σε πολύ νεαρή ηλικία ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος εκδήλωσε κλίση προς τη σπουδή της Φιλολογίας. Ικανοποιώντας, όμως, την επιθυμία των γονιών του σπούδασε και Νομικά στο Πανεπιστήμιο της γενέτειράς του, όπου αναγορεύτηκε «*διδάκτωρ*» σε ηλικία μόλις 19 ετών «*μετ' ἐξαιρετικῶν ἐπαίνων*»¹³. Έμαθε, επίσης, πολλές ξένες γλώσσες, μεταξύ των οποίων την αρχαία Ελληνική, τη Λατινική, τη Γαλλική και την Ισπανική. Τα χρόνια διαμονής του στην ιταλική χερσόνησο δίδαξε, ως έκτακτος καθηγητής, Διεθνές Δίκαιο στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνιας, κέρδισε τον θαυμασμό των κορυφαίων της Ιταλίας σύγχρονών του φιλόλογων και εξελέγη, παρά το νεαρό της ηλικίας του, μέλος της Φελσινείου Ακαδημίας, χάρη στην εξαιρετική του φιλολογική κατάρτιση¹⁴.

«*κυκλοπαιδεία*» και τις «*έπιστήμια*». Μετά το 1818 η εκμάθηση της Αγγλικής γλώσσας εισήχθη στα δημόσια σχολεία των νησιών: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αθήνα 2005², σελ. 455· ΔΡΑΚΟΥΛΗ, *Η διδασκαλία της Ιταλικής γλώσσας*, σελ. 206.

¹¹ ΣΚΟΚΟΣ, «*Νεκρολογία*», σελ. 468.

¹² ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΕΡΡΑΣ, «*Για τους Μαρτζώκηδες - Χθες και Σήμερα*», 2011, στο <https://www.imerazante.gr/2011/02/16/22811> (ανακτήθηκε στις 15.5.2019), σελ. 1. Η προέλευση του επωνύμου της οικογένειας Marzoc(c)hi αποδίδεται, ετυμολογικά, στη λέξη *marzoco* (ή *marzucco*), ονομασία του «εστεμμένου λέοντα», του συμβόλου του φλωρεντινού δήμου. Οικόσημο της οικογένειας ήταν μια ασπίδα «*μετά λέοντος, ή ταύρου, αναρριχωμένου*»: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, «*Οικ(ογένεια) Μαρτζώκη, Marzocchi εκ Βονωνίας*», στο *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Α', Αθήναι 1963, σελ. 400-402· GIOVANNI VEZZELLI, «*Integrazioni sul cognome Marzocco*», 2015, ανακτήθηκε στις 27/06/2019 από το <http://www.tuttiicognomi.com/cognomi-M.htm>.

¹³ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης. Βιογραφία μεταφρασθείσα εκ της Ιταλικής υπό Λεωνίδα Χ. Ζώη, Ζάκυνθος 1890*, σελ. 6.

¹⁴ Γνώριζε από στήθους σχεδόν ολόκληρη την *Κόλαση* από τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη και τα περισσότερα χωρία από την *Αινειάδα* του Βιργιλίου, συνέτασσε δικά του πονήματα «*άπταιστος ἔν τε τῷ πεζῷ και τῷ ἑμμέτρῳ λόγῳ*» και μετέφρασε «*ἐκ τοῦ προχείρου*» από τη Λατινική στην Ιταλική γλώσσα αποσπάσματα από τον Κικέρωνα και τον Τίτο Λίβιο: ΣΚΟΚΟΣ,

Άνθρωπος φιλελεύθερων ιδεών και δημοκρατικών φρονημάτων (διακατείχεται από «του προς την πατρίδα έρωτῶ έρωτος»¹⁵), υπέρμαχος της ιταλικής αυτοδιάθεσης, ανέπτυξε έντονη φιλοπατριωτική αγωνιστική δράση: συμμετείχε ενεργά στην εξέγερση των φιλελεύθερων κινήματων στις πόλεις της κεντρικής Ιταλίας κατά τη διετία 1830-1831¹⁶, η οποία εξουδετερώθηκε από τα στρατεύματα του Παπικού Κράτους, με τη συνδρομή των Αυστριακών. Για να αποφύγει τις διώξεις, το 1837, εγκατέλειψε την Ιταλία βρίσκοντας καταφύγιο στη Ζάκυνθο, όπου θα παραμείνει έως τον θάνατό του, το 1890, χωρίς να επιστρέψει ποτέ ξανά στην Ιταλία. Στη «θετή και προσφιλή»¹⁷ νέα του πατρίδα ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος, άνθρωπος σεμνότητας, παρά την πολυμάθεια και την ευρυμάθεια του, προβαίνει σε αδιάκοπους πνευματικούς αγώνες έως το βαθύ γήρας του¹⁸. Όπως συνέβη και με άλλους Ιταλούς λόγιους-πολιτικούς εξόριστους στα Ιόνια, η παρουσία του Marzocchi άφησε ένα στίγμα ήθους, ποιότητας και καλλιέργειας στη ζακυνθινή κοινωνία¹⁹.

Το εκπαιδευτικό του έργο, μέσα από το οποίο γαλουχήθηκαν τρεις ολόκληρες γενιές Επτανησίων, ξεκινάει από την εποχή της άφιξής του (το 1837)²⁰. Κατά την πρώτη περίοδο της παραμονής του στη Ζάκυνθο, ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος εργάζεται ως ιδιωτικός διδάσκαλος παραδίδοντας μαθήματα Ιταλικής γλώσσας και Φιλολογίας στην οικία του²¹. Αργότερα, πιθανώς περί το 1843, λειτουργεί, με την άδεια των Αρχών, ιδιωτικό σχολείο²² το οποίο είχε συσταθεί κατά πάσα πιθανότητα πριν το έτος εγκατάστασης του Μαρτζώκη στη Ζάκυνθο²³ – «είδός τί πανεπιστημίου»²⁴ το χαρακτήριζαν κάποια δημοσιεύματα της εποχής,

«Νεκρολογία», σελ. 468.

¹⁵ ΣΚΟΚΟΣ, «Νεκρολογία», σελ. 468.

¹⁶ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας*, σελ. 134-135.

¹⁷ ΣΚΟΚΟΣ, «Νεκρολογία», σελ. 468-469.

¹⁸ ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462.

¹⁹ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης*, σελ. 9.

²⁰ ΣΚΟΚΟΣ, «Νεκρολογία», σελ. 469.

²¹ ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 467.

²² Αναφορικά με τα ιταλικά σχολεία στην Ελλάδα βλ. ΔΑΥΙΔ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ιταλικά σχολεία στην Ελλάδα*, Αθήνα 2011· ΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Ελληνικό κράτος και ξένα (κυρίως γαλλικά και ιταλικά) σχολεία», σελ. 495-507.

²³ ΝΙΚΟΣ Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου, (β' μέρος: 1836-1864)», *Δωδώνη* 35 (2006), σελ. 179-233, ιδιαίτερος σελ. 196-197.

²⁴ Ετσι συνήθιζαν να ονομάζουν τα γυμνασιακά διδασκτήρια στην Ιταλία και τη Γαλλία «κατά τόν μέσον αιώνα», όπως μας πληροφορεί ο γυμνασιάρχης Παναγιώτης Κονιδής σε δημοσίευσμά του με τίτλο «Γυμνάσιον έν Ζακύνθω» στην εφημερίδα *Επτάνησος* της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1933 (αρ. 399, έτος Γ', σελ. 3-4, ιδιαίτερα σελ. 4). Βλ. και ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ «Ερμάννος Λούντζης», *Παρνασσός* ΙΖ' / 1 (Σεπτέμβριος 1894), σελ. 256-267, ιδιαίτερα σελ. 266.

«Ακαδημία» ή «ζακυνθινή ακαντέμια» κάποια άλλα²⁵, καθώς σε αυτό δίδασκε όχι μόνο Λατινικά, Ιταλικά και Γαλλικά γράμματα, αλλά και Ιστορία, Φιλοσοφία, Αρχαιολογία²⁶, Παγκόσμια Λογοτεχνία και Αισθητική²⁷. Τον Σεπτέμβριο του 1847 ο Μαρτζώκης προσπάθησε να αναβαθμίσει (χωρίς επιτυχία) το ιδιωτικό του σχολείο «σε μέσο εκπαιδευτήριο αξιώσεων (Γυμνάσιο)»²⁸. Αργότερα, έχοντας κατακτήσει τόσο μια διακεκριμένη θέση στη ζακυνθινή κοινωνία όσο και την ιδιαίτερη εκτίμηση του τελευταίου Βρετανού Αρμοστή των Ιονίων νήσων, Sir Henry Storks, διορίζεται αρχικά ως καθηγητής Ιταλικής γλώσσας και, στη συνέχεια, ως διευθυντής στο Λύκειο της Ζακύνθου²⁹.

Σε όλη του την εκπαιδευτική σταδιοδρομία ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης, δίδασκε τους μαθητές του «μετά δεξιότητος καί ούχί σμικράς αποτελεσματικότητος»³⁰. φαίνεται, μάλιστα, ότι οι διδακτικές μέθοδοι που εφάρμοζε ήταν ιδιαίτερα καινοτόμες για την εποχή και πολύ αποτελεσματικές³¹. Το αποδεικνύει το γεγονός ότι ο αριθμός των μαθητών του ολοένα αυξανόταν³². Αναφερόμενος, μάλιστα, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος³³, στον τρόπο με τον οποίο ο Μαρτζώκης δίδασκε στο ιδιωτικό του εκπαιδευτήριο, διατείνεται ότι «έκεϊ μέσα, καί χωρίς νά 'θελε κανένας, θά μάθαινε»: δίδασκε καθημερινά, χειμώνα και

²⁵ ΖΩΗΣ, «Οικ(ογένεια) Μαρτζώκη», σελ. 400. Βλ. και ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462.

²⁶ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΣ, «Μαρτζώκης Λουδοβίκος-Ιγνάτιος (1804-1890)», στο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΣ, ΒΑΡΒΑΡΑ ΓΟΥΛΑΚΟΥ-ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΥ & ΠΑΝΑΓΗΣ ΛΙΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων Λογοτεχνών*, Γ', Αθήνα 1976, σελ. 22-23.

²⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, Ζ', Ζάκυνθος 1900, σελ. 125-126. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462.

²⁸ Αυτή ήταν η πρόθεση του Μαρτζώκη όταν το 1847 δημοσίευσε αγγελία με το «Πρόγραμμα καταστηθησομένου Γυμνασίου εν Ζακύνθω». Η προσπάθειά του αυτή -όπως αποτιμά ο ΝΙΚΟΣ Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, στο «Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου (β' μέρος)», σελ. 227- δεν ευδοκίμησε, καθώς στην «επιβαρημένη δημοσιονομικά από την κακοδιαχείριση και την καταχρέωση του Κράτους, παραγμένη πολιτικά από τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις και τις κεφαλληνιακές στάσεις και ταλαιπωρημένη από τις αλληπάλληλες καταστροφές της γεωργικής παραγωγής και τις επιδημίες» Ζάκυνθο της εποχής δεν υπήρχαν οι δυνατότητες ανάπτυξης εκπαίδευσης, ούτε της δημόσιας ούτε της ιδιωτικής.

²⁹ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, σελ. 126.

³⁰ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης*, σελ. 4.

³¹ Διδάσκαλοι της Ιταλικής και άνθρωποι ελληνοϊταλικής γαλούχησης σε διάφορες περιοχές του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους επιδίωκαν να αναβαθμίζουν συνεχώς τη διδασκαλία της Ιταλικής γλώσσας, βάσει καθετί του καινούργιου που εμφανιζόταν στον χώρο της διδακτικής των γλωσσών της εποχής. ΔΡΑΚΟΥΛΗ, *Η διδασκαλία της Ιταλικής γλώσσας*, σελ. 182.

³² ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης*, σελ. 10.

³³ ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462.

καλοκαίρι, από νωρίς το πρωί (7.00 το καλοκαίρι, 8.00 το χειμώνα) μέχρι τις 13.00 το μεσημέρι· μετά τις ώρες του φαγητού, έκανε, μαζί με τους μαθητές του, περιπάτους, συζητώντας περί γραμματολογίας· κατά τα απογεύματα των εορτών συνόδευε τους διδασκόμενους του σε μέρη πέραν της πόλεως της Ζακύνθου για να εξασκούνται, κατ' αυτόν τον τρόπο, στη γυμναστική, ενώ τα βράδια συνάθροιζε στο σπίτι του τους εκλεκτότερους από τους μαθητές του και τους απασχολούσε κάθε φορά με άλλο «*ώφέλιμόν τι καί εύχάριστον φιλολογικό γύμνασμα, ίκανόν ὅπως ὀξύνῃ τὰ πνεύματα αὐτῶν*»³⁴.

Παράλληλα, όμως, ο Μαρτζώκης, στόχευε σε μια πολύπλευρη γαλούχηση των μαθητών του που δεν περιοριζόταν στα στενά όρια του διδασκόμενου γνωστικού αντικειμένου· μέσα από τη διδακτική πράξη, όντως, επιδίωκε να «*ένσπείρῃ αὐτοῖς τὴν λατρείαν ἐκείνην ἣν ὁ ἴδιος ἠσθάνετο καὶ ἀπέδιδεν εἰς τὴν συμπαθητικότεραν τῶν θεοτήτων, ἣν ἀποκαλοῦμεν ἐλευθερίαν*»³⁵.

Το παιδευτικό και διδακτικό του έργο ο Μαρτζώκης, ως λάτρης της πρόζας, το πραγματώνει, επιπροσθέτως, και μέσα από τη σύσταση θεατρικής σχολής και ιδιωτικού θεάτρου το οποίο λειτούργησε στη μεγάλη σάλα του κατάλληλα διαμορφωμένου μεγάρου Γεννηματά, στη συνοικία του Αγίου Ελευθερίου³⁶. Εκεί ο Ιταλός καθηγητής δίδασκε και οργάνωνε δωρεάν, μία με δύο φορές την εβδομάδα³⁷, παραστάσεις με δημόσια αναγνώσματα και έργα του ιταλικού θεατρικού ρεπερτορίου, τους ρόλους των οποίων προσάρμοζε «*εἰς τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἰδιοφυΐα ἑνὸς ἐκάστου τῶν μαθητῶν αὐτοῦ*»³⁸. Πρόκειται για τη θεατρική εταιρεία *Παρνασσός* ή *Θέατρο των Παρνασσιδών* [*Accademia Filodrammatica dei Parnassiani*]³⁹, στην ίδρυση της οποίας προβαίνει (το 1843) ο «*αλληθινά σοφός*» αυτός άντρας⁴⁰, προς μόρφωση της επτανησιακής νεολαίας. Οι κωμικές και δραματικές παραστάσεις που ανέβαιναν στο θέατρο αυτό «*ίταλιστί*»⁴¹

³⁴ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης*, όπως αναφέρεται στον ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ιταλικά σχολεία στην Ελλάδα*, σελ.182.

³⁵ Σύμφωνα με τον Ναθαναήλ Δομεμεγίνη, όπως αναφέρεται στον ΜΟΥΣΜΟΥΤΗ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία» σελ. 461-462.

³⁶ Επρόκειτο για την 8η στον αριθμό ζακυνθινή θεατρική σκηνή της εποχής.

³⁷ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης*, σελ. 11.

³⁸ ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462. Βλ. ακόμα σχετικά: ΖΩΗΣ, «Οικ(ογένεια) Μαρτζώκη», σελ 400· ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου (β' μέρος)», σελ. 204.

³⁹ ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΣ, «Μαρτζώκης Λουδοβίκος-Ιγνάτιος (1804-1890)», σελ. 23.

⁴⁰ Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Γρηγόριο Ξενοπούλο όπως αναφέρεται στον ΜΟΥΣΜΟΥΤΗ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462.

⁴¹ ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, «Ιστορικά σελίδες Ζακύνθου. Το Θέατρον (μέρος Β')», *Αττική Ίρις* (1η Μαΐου 1898), αρ. 7, έτος Α', σελ. 55-56.

εξυπηρετούσαν, πέραν από την τέρψη των θεατών, αφενός την εξοικείωση των μαθητών του με την Ιταλική γλώσσα και αφετέρου την ηθική διαπαιδαγώγησή τους, είτε μέσα από την παρουσίαση χρηστών παραδειγμάτων είτε διαμέσου της διακωμώδησης «*δημοσίων τε καί ιδιωτικῶν ἐλαττωμάτων*»⁴².

Το εισπραττόμενο από το αντίτιμο των εισιτηρίων ποσό ο Μαρτζώκης το διέθετε σε φιλανθρωπικά έργα⁴³. Από το 1848, μάλιστα, ο *Φιλοδραματικός Σύλλογος Ζακύνθου* [*Nobile Società Filodrammatica del Zante*] ανέπτυξε δράση στη θεατρική εταιρεία *Παρνασσός*, παρουσιάζοντας και ελληνικά έργα με συγκαλυμμένο πατριωτικό μήνυμα⁴⁴.

Το φιλολογικό έργο του Λουδοβίκου Ιγνάτιου Μαρτζώκη υπήρξε επίσης αξιόλογο. Ο ίδιος γράφει στίχους και πεζά (κυρίως άρθρα), αρχικά στη μητρική του γλώσσα, την Ιταλική, με τον καιρό, όμως και καθόσον την μαθαίνει καλύτερα⁴⁵ και στην καθομιλουμένη Ελληνική⁴⁶. Τα πονήματά του δημοσιεύονταν σε φιλολογικά περιοδικά της εποχής, κυρίως στο *Album Ionio*⁴⁷.

Επιπλέον το 1847, ο Μαρτζώκης σε συνεργασία με άλλους λογίους της Ζακύνθου, ιδρύει τον *Σπινθήρα* που αρχικά λειτούργησε ως εφημερίδα ποικίλης ύλης η οποία κυκλοφορούσε δύο φορές τον μήνα, αργότερα όμως «εξελίχθηκε σε μαχητική πολιτική εφημερίδα του μεταρρυθμιστικού χώρου»⁴⁸. Ο *Σπινθήρ* τυπωνόταν, μάλιστα, στο ιδιωτικό τυπογραφείο που ο Μαρτζώκης είχε ιδρύσει, μαζί με τον επίσης ιδιωτικό διδάσκαλο Κωνσταντίνο Ρωσσόλυμο και την

⁴² ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, «Ιστορικά σελίδες Ζακύνθου. Το Θέατρον (μέρος Α΄)», *Αττική Ήρις* (15^η Απριλίου 1898), αρ. 6, έτος Α΄, σελ. 48. Επιπλέον, οι μαθητές του ασκούσαν στην υποκριτική τέχνη σε σημείο που, σύμφωνα με ξένους διερχόμενους στο νησί, «*ήμιλλῶντο πρὸς δοκίμους καλλιτέχνας*». ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462.

⁴³ ΖΩΗΣ, «Ιστορικά σελίδες Ζακύνθου», σελ. 55.

⁴⁴ Ο Σύλλογος διαλύθηκε το 1854, με εντολή του Άγγλου Αρμοστή: βλ. σχετικά: ΝΤΙΑΝΑ ΧΑΪΚΑΛΗ-ΧΕΙΜΑΡΙΟΥ, «Το Ζακυνθινό Θέατρο», *Ημέρα* (Ζάκυνθος, 16.01.2009), σελ. 10-11, ιδιαίτερα σελ. 10.

⁴⁵ «*Ο Μαρτζώκης μὴ γνωρίζων τὰ ἑλληνικά, καὶ τοι τόσα καὶ τόσα ἔτη διαμένει ἐν Ζακύνθῳ, δὲν ἠδύνατο νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν φίλον αὐτοῦ*» γράφοντας του στην Ελληνική, όπως τον είχε ζητήσει, μας πληροφοροῦν ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ σε άρθρο του το 1885 με τίτλο «*Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος*», στο φιλολογικό περιοδικό της εποχής *Κυψέλη*, έτος Β΄, φ. 24, σελ. 469-479, ιδιαίτερος σελ. 471.

⁴⁶ ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΣ, «Μαρτζώκης Λουδοβίκος-Ιγνάτιος (1804-1890)», σελ. 23· ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, «Από την ανέκδοτη αλληλογραφία», σελ. 462.

⁴⁷ Κάποια από τα ποιήματά του ήταν το αριστούργημά του *Olibani e Giglia S. Vincenzo de' Paoli* του 1855 (το οποίο αναδημοσιεύθηκε το 1857 με τον τίτλο *L'Angelo della Misericordia*), το *La Corona di Monza* (αφιερωμένο στην Βικτωρία Α΄, Βασίλισσα της Αγγλίας, 1862), *Una notte e una mattina* (1863), *Η 2 Ιουνίου 1864*, *La metropolis* (1964): ΖΩΗΣ, «*Οικ(ογένεια) Μαρτζώκη*», σελ. 400.

⁴⁸ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «*Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου (β΄ μέρος)*», σελ. 204-205.

υποστήριξη του ιατρού και δικαστή Γεωργίου Δε Ρώσση, καθώς έως τότε «ή Ζάκυνθος έστερεΐτο τυπογραφείου»⁴⁹.

Στο «φιλολογικότερο σπίτι» της Ζακύνθου⁵⁰, την οικία Μαρτζώκη, όπου λάμβαναν χώρα πολλές φιλολογικές συγκεντρώσεις, γεννιούνται οι 6 γιοί και οι 3 κόρες που ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος αποκτά από τον γάμο του με τη Ζακύνθια κόμισσα Μαρνέτα (Μαριέττα ή Μαρίνα), θυγατέρα του κόμη Στέφανου Μεσσαλά (1837)⁵¹. Τα τέκνα τους μεγαλώνουν σε ένα περιβάλλον με τόσα πνευματικά ερεθίσματα και λαμβάνουν ελληνική και ιταλική μόρφωση. Τρεις μάλιστα, από τους υιούς Μαρτζώκη (ο Στέφανος-Βικέντιος, ο Ricordano-Μέμνων-Ιωσήφ-Σπυρίδων και ο Ανδρέας-Γεώργιος-Κάρολος-Διονύσιος) διακρίθηκαν, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, στον χώρο των Γραμμάτων (ιδιαίτερα της Φιλολογίας και της Λογοτεχνίας) τόσο της τοπικής όσο και της αθηναϊκής λογοισύνης. Ο Σέρρας⁵², αναφερόμενος στην οικογένεια που δημιούργησε ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος, την εξελληνισμένη πλέον οικογένεια των Μαρτζώκη (ή Μαρτζώκηδων), αποφαίνεται ότι υπήρξε μία από τις πολλές ιστορικές και επιφανείς οικογένειες που κατείχε ξεχωριστή θέση στη ζακυνθινή κοινωνία των αρχών του 19ου αιώνα «λόγω πολιτιστικής προσφοράς (και όχι λόγω οικοσήμων, περιουσιών ή αφιερωμάτων)».

4. Ο Φραγκισκανός εφημέριος π. Πελάγιος [padre Pelagio Saverino da Malta]

Στα 1860, ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης και ενώ υπηρετεί ως διδάσκων της Ιταλικής στη δημόσια εκπαίδευση της Ζακύνθου, δέχεται μια μετάθεση για το Λύκειο του Ληξουρίου της Κεφαλονιάς. Η μετάθεση αυτή αποβαίνει ιδιαίτερα δυσμενής για τον Ιταλό καθηγητή και την οικογένειά του, μια και γρήγορα διαπιστώνουν ότι η κεφαλλονίτικη κοινωνία «δεν ανεχόταν τους Καθολικούς»· έτσι εκεί η ζωή του Λουδοβίκου Ιγνάτιου και της οικογένειάς του «έγινε αφόρητη»⁵³. Για τον λόγο αυτόν επιστρέφει στη Ζάκυνθο, την οποία δεν θα εγκαταλείψει ξανά έως τον θάνατό του. Σε αυθιστόρησή του, ο γιος του Λουδοβίκου Ιγνάτιου, Στέφανος-Βιντσέντιος Μαρτζώκης, καταθέτει τα εξής⁵⁴:

⁴⁹ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης*, σελ. 11-12.

⁵⁰ ΠΑΥΛΟΣ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (επιμ.), «Μαρτζώκης, Στέφανος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 16, Αθήνα 1927, σελ. 605.

⁵¹ ΖΩΗΣ, «Οικ(ογένεια) Μαρτζώκη», σελ. 400-401· βλ. και ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΣ, ΒΑΡΒΑΡΑ ΓΟΥΛΑΚΟΥ-ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΥ & ΠΑΝΑΓΗΣ ΛΙΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων Λογοτεχνών*, Γ', Αθήνα 1976, σελ. 22-23.

⁵² ΣΕΡΡΑΣ, «Για τους Μαρτζώκηδες», σελ.1.

⁵³ ΚΩΣΤΕΛΕΝΟΣ, «Μαρτζώκης Λουδοβίκος-Ιγνάτιος (1804-1890)», σελ. 23.

⁵⁴ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΡΤΖΩΚΗΣ, «Η αυτοβιογραφία μου», *Ο Καλλιτέχνης* 15 (Ιούνιος 1911), σελ. 93-95, ιδιαίτερος σελ. 93.

«Εκεῖ πραγματικῶς εἶχαμε βρῆ μεγάλες περιποιήσεις ἀπό τὴν ἀριστοκρατία τὰ περισσότερα μέλη τῆς ὁποίας εἶχαν σπουδάσει στὴν Ἰταλία. Μὰ ὁ λαός, ἢ καλλίτερα νὰ πῶ ὁ ὄχλος, ἦτο πολὺ ὀπίσω. Οἱ καθολικοὶ τὸ θρήσκευμα τοῦ ἔκαναν τὴν ἐντύπωσι πού κάνουν οἱ Ἑβραῖοι σέ κάμποσα μέρη. Τόσος ἦτο ὁ φανατισμός καὶ τὸ μῖσος αὐτοῦ τοῦ ὄχλου, πού πολλές φορές ὁ δυστυχημένος ὁ καθολικὸς παπάς, πού ἦτο καπουτσίνο, ἐρχότανε στὸ σπίτι μας μέ τσακισμένο τὸ κεφάλι. Τὴν στιγμὴν αὐτὴ λές καὶ τὸν βλέπω κοντό, λιγνό, μέ κατάλευκα γένεια καὶ με ματωμένο τὸ κεφάλι. Φαντασθῆτε τί τραβοῦσα κ' ἐγὼ ὁ φτωχός σέ ἡλικία πέντε χρονῶν ὅταν ἔβγαίνα στὴ γειτονιά: “Παληόφραγκε, παληόφραγκε”, ἀκουα νὰ μοῦ φωνάζουν. Μιά μέρα ἕνας μάγκας, διπλὸς ἀπὸ ἐμέ, δὲν ἀρκέστηκε στὶς βρισιές, ἀλλ' ἤρθε κοντά μου νὰ μέ χτυπήσῃ. [...]».

Σε αὐτὸ το μᾶλλον ἀφιλόξενο γιὰ τους καθολικοὺς περιβάλλον φτάνει το Φθινόπωρο τοῦ 1839 ὁ Φραγκισκανὸς Καπουκῖνος ιερέας Πελάγιος με καταγωγή ἀπὸ το Λορέτο τῆς Μάλτας⁵⁵. Εγκαθίσταται στο Αργοστόλι τῆς Κεφαλονιάς⁵⁶ ὡς προκαθήμενος τῆς Ενορίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Λατίνων, γνωστής καὶ ὡς καθολικῆς ἐκκλησίας (καὶ μονῆς) τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ἀνυπόδητων [San Niccolo dei Zoccolanti]⁵⁷ ὅπου ἀναλαμβάνει καθήκοντα διάδοσης τῆς Πίστης κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ διαποιόμανσης τῶν καθολικῶν πιστῶν οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὴν προσχώρηση τῶν Ἰόνιων νήσων στὴ Μεγάλῃ Βρετανία, στὴν πλειοψηφία τους ἦταν μαλτέζικης καταγωγῆς⁵⁸. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ λιγοστὲς καθολικὲς οἰκογένειες (κυρίως φραγκικῆς προέλευσης) οἱ ὁποῖες εἶχαν

⁵⁵ ΜΑΡΚΟΣ ΡΟΥΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, *Φραγκισκανοὶ Καπουτσίνοι. 400 χρόνια προσφοράς στους Ἕλληνες, 1585-1995*, Ἀθήνα 1996, σελ. 335.

⁵⁶ Ἡ Φραγκισκανικὴ ἀδελφότητα περιλαμβάνει τρεῖς κλάδους: τους Μοναστηριακοὺς, τους Φραγκισκανοὺς καὶ τους Καπουτσίνοους. Ἡ παρουσία τῶν Φραγκισκανῶν στὸν Ἰόνιο χῶρο μαρτυρεῖται πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1363)- ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν Καπουτσίνοων στὴν Κεφαλονιά ἀνάγεται στα 1793: GERASSIMOS D. PAGRATIS, «Chiesa Latina e Missionari Francescani Conventuali nelle Isole Venete del Mare Ionio», *Il Santo XLIX/2-3* (2009), σελ. 305-426, ἰδιαίτερος σελ. 318.

⁵⁷ Ὁ καθολικὸς ναὸς τοῦ Αργοστολίου *S. Niccolo dei Zoccolanti* χτίστηκε, ἀπὸ τους παλατινοὺς κόμητες Τόκ(κ)ους (1358-1479), περὶ τὸ 1550. Στα 1960 ἦταν ὁ μόνος «τακτικῶς λειτουργῶν καθολικὸς ναὸς» στὸ νησί τῆς Κεφαλονιάς: ΗΛΙΑΣ ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ λαογραφίαν τῆς νήσου Κεφαλληνίας εἰς τόμους τρεῖς, Β'*, Ἀθήνα 1960, σελ. 386.

⁵⁸ Κατὰ τὴν ἀγγλικὴν περίοδο ἦρθαν στὸν ἰόνιο χῶρο, ἰδιαίτερα στὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Κεφαλονιά, ἑκατοντάδες Μαλτέζοι: ΡΟΥΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, *Φραγκισκανοὶ Καπουτσίνοι*, σελ. 335.

απομείνει στο νησί μετά το τέλος της Βενετοκρατίας είχαν ήδη αφομοιωθεί κοινωνικά και πολιτικά, όχι, όμως, και δογματικά⁵⁹.

Από τις λιγοστές πληροφορίες που διατίθενται για τη ζωή και το έργο του πατέρα Πελάγιου, γνωρίζουμε ότι κατά τη δεκαοκτάχρονη θητεία του στην Κεφαλονιά (1837-1857⁶⁰) ανέπτυξε (σε διάφορους τομείς) αξιόλογη δραστηριότητα, μέσω της οποίας κατάφερε να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης τόσο των Καθολικών όσο και των Ορθόδοξων του νησιού, καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Ειδικότερα, αμέσως μετά την άφιξή του στον ιόνιο χώρο ο πατήρ Πελάγιος⁶¹:

-ως ικανός διαχειριστής, προάσπισε τα αστικά, θεσμικά και νομικά δικαιώματα του δόγματος το οποίο υπηρετούσε, διεκδίκησε και διέσωσε την κυριότητα της τεράστιας (αστικής και αγροτικής) περιουσίας της ενορίας που του ανατέθηκε (την οποία έως τότε σφετερίζονταν ορθόδοξες στο θρήσκευμα αρχοντικές οικογένειες του νησιού), ανακαίνισε τους λειτουργικούς χώρους του μοναστηριού και επέκτεινε τις κτηριακές του εγκαταστάσεις·

-ως δραστήριος ποιμένας επιδίωξε άρδην την ηθικοποίηση του ποιμνίου του και την κόσμια και ανεπίληπτη κοινωνική διαγωγή του·

-ως άξιος ταγός, σταμάτησε να αντιμετωπίζει τους καθολικούς της μαλτέζικης παροικίας ως μία «υποβαθμισμένη, περιθωριακή, ίσως και παρείσακτη ομάδα»⁶², όπως συνήθιζαν να κάνουν οι προκάτοχοί του (προνομιούχοι εφημέριοι της καθολικής κεφαλλονίτικης παροικίας), και, λειτουργώντας ο ίδιος ως συνεκτικός κρίκος, υιοθέτησε μία κοινωνική πολιτική η οποία οδηγούσε, με μεθοδικότητα, στη συσπείρωση, την ηθική ανανέωση και την εκπαιδευτική και κοινωνική αναβάθμιση του ρόλου των Μαλτέζων του νησιού. Οι τελευταίοι, ως την άφιξη του ιερέα συντοπίτη τους, μαστίζονταν από την ανέχεια και τον αναλφαβητισμό και υπέμεναν έναν έντονο περιθωριακό απομονωτισμό, καθώς αντιμετωπίζονταν από την τοπική κοινωνία ως «δογματικά ακάθαρτοι και κοινωνικά επιζήμιοι». Χάρη στον πατέρα Πελάγιο η επιβίωσή τους στην κεφαλλονίτικη κοινωνία δεν ήταν πλέον τόσο προβληματική και το να είναι κάποιος Μαλτέζος έπαψε να συνδέεται με υποτίμηση και απαξίωση·

⁵⁹ ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ, *Ξένες παροικίες στην Κεφαλονιά*, Αργοστόλι 1996, σελ. 266.

⁶⁰ Βλ. σχετικά ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, σελ. 387· SPIROS P. GAUCI, «Present Situation in Corfu» [2001-2011], στο <http://www.maltamigration.com> (προσβάσιμο στις 20.05.2019).

⁶¹ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΗΣ «Προς το Ορθόδοξον Πλήρωμα». Αναφορά της 27ης Μαρτίου 1884, στην εφημερίδα *Νέα Κεφαλληνία*, της 29ης Μαρτίου 1884, αρ. φύλ. 32, έτος Β', σελ. 1-2· ΔΕΜΠΟΝΟΣ, *Ξένες παροικίες*, σελ. 266-267, 268, 272-273· ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ιταλικά σχολεία στην Ελλάδα*, σελ. 174.

⁶² ΔΕΜΠΟΝΟΣ, *Ξένες παροικίες*, σελ. 266.

-ως μεγάλος φιλόανθρωπος, χρησιμοποίησε όσα μέσα του παρείχε η Αγία Έδρα προς όφελος του κοινωνικού συνόλου (αδιακρίτως Καθολικών και Ορθοδόξων).

Στο πλαίσιο αυτό:

-συστήνει, στον χώρο της καθολικής μονής του San Niccolò dei Zoccolanti, στο Αργοστόλι (στην τότε οδό Κράνης, το σημερινό Λιθόστρωτο), το «Ιερό Φιλανθρωπικό Καθίδρυμα» [Pio Istituto Cattolico] το οποίο περιλάμβανε ορφανοτροφείο και ξενώνα για την περίθαλψη των εξώγαμων τέκνων, των ορφανών και των απόρων (αρχικά των Καθολικών μόνο, αργότερα⁶³ και των Ορθοδόξων).

-ιδρύει και λειτουργεί ενοριακό σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης για τη δωρεάν μόρφωση της νέας γενιάς των Καθολικών, όπου στη συνέχεια σπουδάζουν και γόνοι ορθοδόξων οικογενειών⁶⁴. Η παρεχόμενη εκπαίδευση στο τετρατάξιο αυτό δημοτικό σχολείο ήταν ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου για τα δεδομένα της εποχής: οι μαθητές, στον κύκλο του Σχολείου, διδάσκονταν Γραφή, Ανάγνωση, Ορθογραφία, Καλλιγραφία και Ορθοφωνία τόσο στην Ελληνική όσο και στην Ιταλική γλώσσα⁶⁵, Έκθεση Ιδεών στην Ελληνική (*Σύνθεσις*), Στοιχεία Γεωγραφίας και Γενικής Ιστορίας, Θρησκευτικά (*Κατήχησις*) και Πρακτική Αριθμητική⁶⁶.

-την περίοδο της δραστηριοποίησης του πατέρα Πελάγιου στον ιόνιο χώρο συστήνεται και λειτουργεί στο Αργοστόλι, υπό τη διεύθυνση των Φραγκισκανίδων καλογραιών, και Σχολή θηλέων στην οποία οι μαθήτριες φοιτούσαν δωρεάν· με την ολοκλήρωση των σπουδών τους μπορούσαν να γίνουν δασκάλες της Αγγλικής, της Ιταλικής ή της Ελληνικής γλώσσας.

Οι τομές τις οποίες ο πατήρ Πελάγιος επιχείρησε στην οργάνωση και τη λειτουργία της κοινότητας των καθολικών της Κεφαλονιάς και στη βελτίωση της συνύπαρξής τους με τους Ορθοδόξους του νησιού έμειναν σε ισχύ επί μακρόν μετά το 1857, έτος αποχώρησης του Φραγκισκανού ιερέα από τον ιόνιο χώρο.

⁶³ Επί ημερών του καθολικού επισκόπου Evangelista Boni (1872-1897).

⁶⁴ Η εκπαίδευση ανέκαθεν αποτέλεσε ένα καίριο σημείο στη δραστηριότητα των Φραγκισκανών την οποία αναλάμβαναν ιεραπόστολοι και ιερείς του δόγματος; PAGRATIS, «Chiesa Latina», σελ. 321.

⁶⁵ ΔΕΜΠΙΟΝΟΣ, *Ξένες παροικίες*, σελ. 274.

⁶⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΟΥΡΤΗΣ & ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΙΟΝΟΣ, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα των Φραγκισκανών Καπουτσίνων στο Αργοστόλι (19ος-20ός αι.)», στο ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ & ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΙΝΩΤΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Γ', σελ. 159-176, ιδιαίτερος σελ. 161.

5. Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης και padre Pelagio da Malta: κοινά σημεία αναφοράς

Εκ πρώτης όψεως, οι δύο Ιταλοί πνευματικοί άνθρωποι που αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης, ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης και ο πατέρας Πελάγιος από τη Μάλτα, δεν φαίνεται να έχουν πολλά κοινά σημεία μεταξύ τους, πλην του ότι μετανάστευσαν και οι δύο στον ιόνιο χώρο από την ιταλική χερσόνησο, ήταν καθολικοί στο θρήσκευμα και μιλούσαν την Ιταλική γλώσσα την οποία διέδωσαν στην επτανησιακή κοινωνία μέσα από το παιδευτικό και διδακτικό τους έργο. Εξ όσων γνωρίζουμε δεν συναντήθηκαν ποτέ, οι χώροι και τα πεδία δράσης τους ήταν διαφορετικά, οι στόχοι τους δεν φαίνεται να συνέκλιναν πουθενά, οι επιδιώξεις τους κινούνταν σε διαφορετικούς άξονες και κατευθύνσεις.

Και όμως, από τα στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω αναδύεται έκδηλο το γεγονός ότι τόσο ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης όσο και ο Φραγκισκανός ιερέας Πελάγιος, ο καθένας από το μετερίζι του:

-διάνθισαν την επτανησιακή κοινωνία με τις πολυποικίλες και καινοτόμες για τα τοπικά δεδομένα δραστηριότητές τους στον χώρο της παιδείας και του πολιτισμού·

-συνέβαλαν αισθητά στη διατήρηση της διδασκαλίας της Ιταλικής γλώσσας στην (ιδιωτική) εκπαίδευση των Ιονίων, βοηθώντας την να αντισταθεί απέναντι στο δέλεαρ (γοήτρου και ισχύος) που αντιπροσώπευε την περίοδο εκείνη η Αγγλική ως γλώσσα των κυριάρχων των νησιών⁶⁷. Και ήταν ακριβώς αυτή η προτίμηση από μέρους της βάσης της επτανησιακής κοινωνίας προς την ιταλική που διατήρησε έντονη και σταθερή την παρουσία της γλώσσας στην εκπαίδευση των Ιονίων για πολλές δεκαετίες μετά το τέλος της Βενετοκρατίας (1797) (έως την περίοδο της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα το 1864), παρά τις διαδοχικές αλλαγές που αποφασίστηκαν στον χώρο της Παιδείας κατά την περίοδο της παρουσίας των ευρωπαϊκών κυριαρχιών στα νησιά·

-και οι δύο άντρες εντάχθηκαν πλήρως στην κοινωνική και πνευματική ζωή του νησιού, καταλαμβάνοντας «περιφανή» θέση στην τοπική κοινωνία με την οποία έφτασαν να τους συνδέουν δεσμοί «άμοιβαίας εκτιμήσεως και συμπαθείας»⁶⁸ και

⁶⁷ Όντως, επί μακρόν παρέμεναν πολλοί περισσότεροι οι μαθητές που επέλεγαν να διδαχθούν την Ιταλική από την Αγγλική και χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να φτάσουν στο ίδιο περίπου επίπεδο οι δύο γλώσσες στις προτιμήσεις των μαθητών. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΕΡΕΣ, *Η Μέση εκπαίδευση στη Λευκάδα (1829-1929)*, Αθήνα 2006, σελ. 50.

⁶⁸ Ο Μαρτζώκης εκτιμήθηκε από τους σύγχρονούς του και στο Ιταλικό Βασίλειο, όπου το 1910 τιμήθηκε με το παράσημο του Αργυρού Σταυρού των Ιπποτών για το σύνολο του έργου του. Θεωρείτο, όντως, μια προσωπικότητα από αυτές απέναντι στην οποία η φύση «επιδεικνυται αληθώς άφειδής

εκτιμήθηκαν από τους σύγχρονους τους και από την κοινωνία μέσα στην οποία ο καθένας έδρασε: «*Ιταλοί οίτινες διά πράξεων μεγαλουργῶν ἀνέδειξαν ἐπιφανῆ τὸν βίον αὐτῶν, ἀληθεῖς ἀπόστολοι τοῦ πολιτισμοῦ καταστάντες*»⁶⁹.

Τα κοινά σημεία των δύο ανδρῶν ὁμως φαίνεται πως δεν σταματοῦν εδώ. Παρά την πλήρη ἐντάξη και των δύο στην κοινωνική και πνευματική ζωή των Ἴονιων νήσων ὅπου εἶχαν μετοικήσει και παρότι ἦταν για τους σύγχρονους τους ο Μαρτζώκης ἕνας «*διαπρεπῆς πρόσφυξ*» και ο πατήρ Πελάγιος ἕνας ἐξαιρετικός ἐκκλησιαστικός ποιμένας, σύντομα και οι δύο... *λησμονήθηκαν!*

Ο ἐντοπισμός πληροφοριῶν σχετικῶν με τους αξιόλογους αὐτούς ἄνδρες με τις δύο πατρίδες και τις δύο γλώσσες ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιαίτερα δύσκολο ἐγχεῖρημα για κάθε ἐνδιαφερόμενο. Ἰδιαίτερος για τον πατέρα Πελάγιο στην Ελλάδα, ἐντοπίζονται ἐξαιρετικά λιγιστές πληροφορίες. Το παρατηροῦν οι Σκούρτης και Δεμπόνος⁷⁰ μελετώντας τη μορφωτική παρουσία των Φραγκισκανῶν Καπουτσίνων στο Ἀργοστόλι: η προσφορά τους ἀγνοήθηκε ἢ λησμονήθηκε σε μεγάλο βαθμό στις μέχρι τις μέρες μας δημοσιεύσεις, με ἀποτέλεσμα να υπάρχουν μεγάλα κενά στον τομέα αὐτόν. Κάποιες παραπάνω πληροφορίες καταφέρνει να ἐντοπίσει ο ἐπίμονος ἐρευνητής για τον Λουδοβίκο Ἰγνάτιο Μαρτζώκη, ο οποίος ὁμως ἀναφέρεται κυρίως ως πατέρας του Στέφανου, ποιητή, που μετά την ἐγκατάστασή του στην Αθήνα (1897) «*πολιτογραφείται*» πλέον ως Αθηναῖος⁷¹. Στην Ἰταλία, ... *απολύτως τίποτα*: καμία ἀναφορά, ὕστε για τον ἕνα, ὕστε για τον ἄλλον ἀπὸ τους πρωταγωνιστές της παρούσας μελέτης, ὕστε στα βιβλία ἱστορίας, ὕστε στις ἐγκυκλοπαίδειες γενικῶν γνώσεων, ὕστε στα βιογραφικά λεξικά, ὕστε καν στο 94τομο *Βιογραφικό Λεξικό των Ἰταλῶν*⁷² του οποίου οι συντάκτες, με σχολαστική φροντίδα, σε περισσότερα ἀπὸ τριάντα χρόνια, ἔχουν δημιουργήσει ἕνα βιο-βιβλιογραφικό ἀρχεῖο ἀπαρτιζόμενο ἀπὸ το ἔργο και τη δράση περισσοτέρων ἀπὸ 40.000 προσωπικοτήτων του ἰταλικού

προκίχουσα αὐτάς διά σπανίων θησαυρῶν καρδίας καί πνεύματος, ἀπαράμιλλον ὑπόδειγμα φιλοπονίας, μελέτης, ἐνεργητικότητος, ἀρετῆς καί ἀγάπης», ἕνας «*διαπρεπῆς πρόσφυξ*» τον οποίο οι Ζακυνθῖνοι ἀγκάλιασαν με ἀγάπη, θαυμασμό και ἀφοσίωση (ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ «*Ερμάνος Λούντζης*», σελ. 266· ΧΙΩΤΗΣ, *Ἱστορικά ἀπομνημονεῖματα*, σελ. 126). Μετά τον θάνατο του Λουδοβίκου Ἰγνάτιου ο Σπυρίδωνας Δε Βιάζης (De Biasi), λόγιος, ἱστοριοδίφης και συγγραφέας σικελικής καταγωγῆς, συνένταξε τη βιογραφία του την οποία τιμητικά τύπωσαν με «*δαπάνες τῶν παρ' ἡμῖν λογίων*»: ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, «*Ἀντί Προλόγου*», στο ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ἰγνάτιος Μαρτζώκης*, σελ. 3· ΣΚΟΚΟΣ, «*Νεκρολογία*», σελ. 468-469· ΖΩΗΣ, «*Οικ(ογένεια) Μαρτζώκη*», σελ. 400.

⁶⁹ Διαβάζουμε στη βιογραφία του Μαρτζώκη: ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, *Λουδοβίκος Ἰγνάτιος Μαρτζώκης*, σελ. 4.

⁷⁰ ΣΚΟΥΡΤΗΣ & ΔΕΜΠΟΝΟΣ, «*Μορφωτική παρουσία*», σελ. 159-160.

⁷¹ ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, ΓΙΑΝΝΑ ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ & ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Αυτοβιογραφία μεταξύ ἱστορίας και λογοτεχνίας στον 19ο αἰῶνα*, Αθήνα 2015, σελ. 214.

⁷² ΑΑ.VV. *Dizionario biografico degli italiani*, Ρώμη-Τορίνο, 1 (1960) - 94 (2019).

κόσμου, με πρόθεση «να μην παραλειφθεί το όνομα κανενός (Ιταλού), ακόμα και αν είναι ταπεινότατο»⁷³.

6. Λόγιοι ελληνοϊταλικής κουλτούρας έξω από την ιστορία

Όλο και περισσότεροι ειδικοί⁷⁴ εντοπίζουν και αναδεικνύουν ότι παρόμοια αντιμετώπιση στο πλαίσιο της ελληνικής ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας είχε μια ολόκληρη σειρά διανοούμενων και ανθρώπων των γραμμάτων του ελληνικού κόσμου ελληνοϊταλικής κουλτούρας και γαλούχησης οι οποίοι βρέθηκαν στο σταυροδρόμι ανάμεσα σε δύο πολιτισμικές (και αργότερα εθνικές) ταυτότητες και έμειναν *έξω από την ιστορία*, καθώς διακρίνονταν για το ιταλικό (κάποτε βενετικό) πολιτισμικό υπόβαθρό τους, την αγάπη τους για την Ιταλική γλώσσα την οποία στήριζαν και διέδιδαν και το (σταδιακά αυξανόμενο) ενδιαφέρον τους για το (ιταλικό και ελληνικό) *εθνικό ζήτημα*. Οι άνθρωποι αυτοί κινούνταν στον ευρύτερο χώρο της Αδριατικής κατά τη διάρκεια της κρίσιμης για την ανάδυση των εθνικών ιδεολογιών περιόδου (από τα τέλη του 18ου μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα)· ανάμεσά τους οι λόγιοι Επτανήσιοι της Βενετίας, οι πνευματικοί άνθρωποι της διασποράς του ελληνικού κόσμου, ο κύκλος των διανοούμενων του περιοδικού *Antologia* στη Φλωρεντία, το δίκτυο των Επτανησίων πολιτικών και ιδεολόγων που είχαν σπουδάσει στην Ιταλία και στη συνέχεια ενεπλάκησαν στη ρωσική διπλωματία και πολλοί άλλοι. Και, ενώ, οι ίδιοι, εμποτισμένοι από τις ιδέες του Διαφωτισμού, επιτέλεσαν θαυμαστό έργο προς ωφέλειαν των *όμογενών* τους, σύμφωνα με τις επιταγές των καιρών, και ενώ αποτέλεσαν τις «γέφυρες», τους συνδετικούς κρίκους και τους διαύλους επικοινωνίας ανάμεσα στον ελληνικό χώρο και τον ιταλικό κόσμο (ως κοιτίδα ενός ένδοξου και προηγμένου ευρωπαϊκού πολιτισμού την εποχή εκείνη), παρέμειναν, δυστυχώς, «από τα πολύ άγνωστα πρόσωπα της ιστορίας μας»⁷⁵.

Στα πλαίσια μετάθεσης του κέντρου βάρους της ιστορικής ανάλυσης και σε άλλα πεδία είναι αναγκαία και η υπό διαφορετικό πρίσμα προσέγγιση και η ιστορική επανεκτίμηση των ανθρώπων της ελληνοϊταλικής γαλούχησης και η απόδοση σε αυτούς των ευσήμων και του χώρου που τους ανήκουν (στην ιστορία του τόπου και στις συνειδήσεις του κόσμου) καθώς και η ένταξη των προσωπικοτήτων αυτών στις θεωρίες της εθνικής μας αφύπνισης. Χρήζει, επομένως, να τεθεί σε προτεραιότητα να ενταχθεί το έργο, η δράση και η

⁷³ ALDO FERRABINO, «Prefazione», στο ALBERTO MARIA GHISALBERTI (επιμ.) *Dizionario biografico degli italiani*, I, Ρώμη-Τορίνο 1960, σελ. vii-ix, ιδιαίτερος σελ. vii.

⁷⁴ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΖΑΝΟΥ, «Διανοούμενοι-“γέφυρες” στη μετάβαση από την προεθνική στην εθνική εποχή», *Ιστορικά* 30/58 (Ιούνιος 2013), σελ. 3-22, ιδιαίτερος σελ. 4 κ.εξ. ΔΡΑΚΟΥΛΗ, *Η διδασκαλία της Ιταλικής γλώσσας*, σελ. 432.

⁷⁵ ΖΑΝΟΥ, «Διανοούμενοι-“γέφυρες”», σελ. 4, 6.

πολύπλευρη συνεισφορά τους, διαμέσου της Ιταλικής γλώσσας και γραμματείας, κατά την πορεία προς την εθνικοποίηση και να φωτιστεί ο ρόλος τον οποίον οι άνθρωποι αυτοί διαδραμάτισαν στην ανάδυση της εθνικής διακριτικής συνείδησης των ελληνικών πληθυσμών και στη μετέπειτα διαμόρφωση του προεθνικού ενιαίου πολιτισμικού χώρου της βαλκανικής χερσονήσου, ο οποίος, έως τότε, καθοριζόταν με βάση αφενός την Ορθόδοξη παράδοση και αφετέρου την κλασσική ελληνική παιδεία.

Σαφώς, η αναγκαία αυτή ιστορική εγκόλπωση δεν οδηγεί, σε καμία περίπτωση, στη μείωση της εξαιρετικά σημαντικής προσφοράς των πνευματικών ανθρώπων που υπηρέτησαν τον ελληνικό κόσμο και το ελληνικό ζήτημα μέσα από διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις.

Εν κατακλείδι....

Χρήζει άμεσης αποκατάστασης το τεράστιο αυτό κενό στην ιστορική μας συνείδηση. Ο (εκ μέρους κατάλληλου επιστημονικού προσωπικού) εντοπισμός όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού προσωπικοτήτων, όπως ο Λουδοβίκος Ιγνάτιος Μαρτζώκης και ο Φραγκισκανός εφημέριος Πελάγιος από τη Μάλτα, η συγκέντρωση όσο περισσότερων στοιχείων αναφορικά με τη δράση τους και η διάχυση του έργου τους στο ευρύ κοινό – και με τη συνδρομή των εξαιρετικών δυνατοτήτων των (πολυ)εργαλείων της νέας τεχνολογίας – θα αποτελέσει μια αρκετά καλή αρχή έτσι ώστε οι πνευματικοί άνθρωποι ελληνοϊταλικής παιδείας να βγουν από τη μακράιωνη λήθη και να βρουν, το συντομότερο δυνατόν και οριστικά, τη θέση που τους αξίζει στην ιστορία του τόπου μας και στις συνειδήσεις όλων μας.

Τότε, ίσως, να γίνει πλήρως κατανοητό τι ακριβώς εννοούσε ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943), όταν υποστήριζε ότι: «όταν μια μέρα θα ξαναγραφτεί η ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων, θα ξαναβρεθεί ότι τα πιο ωραία πράγματα της εθνικής μας τέχνης και δημιουργίας τα οφείλουμε στον Ιταλικό πολιτισμό»⁷⁶. Στο πολύπλοκο διεθνές περιβάλλον των ημερών μας, περίοδο ιδιαίτερα σημαντική για την εθνική μας αυτογνωσία, δεν πρόκειται για μια διαδικασία προαιρετική, αλλά για ένα εγχείρημα του οποίου την πραγμάτωση οφείλουμε να επιδιώξουμε, καθώς μόνο μέσα από τον ιστορικό αναπροσδιορισμό του παρελθόντος μπορεί να επέλθει η συνείδηση και η αποκατάσταση των ιστορικών γεγονότων στο συλλογικό φαντασιακό και να επιτευχθεί η κάθαρση της ιστορικής μνήμης η οποία θα οδηγήσει στην αυτογνωσία κάθε λαό.

⁷⁶ Όπως αναφέρεται στον ΙΩΑΝΝΗ ΤΣΟΛΚΑ, *Η ελληνική παλιγγενεσία και ο αντίκτυπος της στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά το 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ: Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 37.

Πολιτογραφήσεις ξένων υπηκόων στο Ιόνιο Κράτος (1815-1864)¹

Θεοδώρα Ζαφειράτου

Στο γενικότερο πλαίσιο της μελέτης του φαινομένου των πληθυσμιακών μετακινήσεων προς τα Ιόνια νησιά από τον 13ο αιώνα έως την ένωσή τους με το ελληνικό κράτος το 1864, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε εδώ στοιχεία σχετικά με τις πολιτογραφήσεις ξένων υπηκόων στο Ιόνιο Κράτος, δηλαδή κατά τη χρονική περίοδο 1815-1864.

Το θέμα αυτό κρίνεται ως σημαντικό, διότι είναι αξιοπρόσεκτος ο αριθμός, η προέλευση, η κοινωνική και οικονομική κατάσταση των ανθρώπων αυτών που επέλεξαν να γίνουν υπήκοοι του Ιονίου Κράτους και να ενσωματωθούν με τον τρόπο αυτό επίσημα στην πολιτική και οικονομική ζωή των Επτανήσων κατά τη διάρκεια της τελευταίας από τις μακραίωνες ξενικές κατακτήσεις των νησιών πριν αυτά ενωθούν με το ελεύθερο ελληνικό βασίλειο το 1864.

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζονται τα πρώτα δεδομένα μιας έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά βεβαίως το σύνολο των νησιών του Ιονίου². Για τη μελέτη του θέματος και τη συλλογή των στοιχείων που παρουσιάζονται στη συνέχεια αξιοποιήθηκαν:

1. Τα συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων (ειδικότερα το Σύνταγμα του 1803, το Σύνταγμα του 1806 και το Σύνταγμα του 1817),
2. οι Πράξεις των Κοινοβουλίων του Ιονίου Κράτους (από το 1ο έως και το 8ο Κοινοβούλιο).
3. τα φύλλα της εφημερίδας Gazzetta Ionia των ετών 1816-1861, και

¹ Διατηρείται κατά βάση το κείμενο της προφορικής μας εισήγησης στο συνέδριο με την προσθήκη των εντελώς αναγκαίων υποσημειώσεων.

² Βρίσκεται σε εξέλιξη μεταδιδακτορική έρευνα της συγγραφέως με θέμα «Πολιτογραφήσεις ξένων υπηκόων στο Ιόνιο Κράτος (1815-1864). Ιστορική, κοινωνική και οικονομική μελέτη», που εκπονείται στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με επιβλέποντα τον καθηγητή Γεράσιμο Παγκράτη.

4. το Κατάστιχο Πολιτογραφήσεων Ιονίου Κράτους, της Συλλογής Σπύρου Ποιάγου, που φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Κέρκυρα.

Το ελεύθερο και ανεξάρτητο αλλά υπό την άμεση και αποκλειστική Προστασία της Μεγάλης Βρετανίας «Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων» ή Ιόνιο Κράτος όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζεται, ιδρύθηκε με τη Συνθήκη των Παρισίων το 1815. Ουσιαστικά, όμως, το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του τέθηκε με το Σύνταγμα που επέβαλε στη συντακτική συνέλευση το 1817 ο Άγγλος Αρμοστής των νησιών Thomas Maitland, εξυπηρετώντας προφανώς τα βρετανικά συμφέροντα στην περιοχή³.

Για το θέμα των πολιτογραφήσεων γίνεται λόγος στο έβδομο τμήμα αυτού του συντάγματος, το οποίο φέρει τον τίτλο «Γενικαί Ρήτραι». Συγκεκριμένα, στο άρθρο Ε' αναφέρεται ότι ειδικός νόμος ορίζει τις προθεσμίες, τον χρόνο και τον τρόπο με τον οποίο υπήκοοι ξένων κρατών πολιτογραφούνται στο Ιόνιο Κράτος. Ο νόμος αυτός ψηφίστηκε στη Δεύτερη Σύνοδο του Πρώτου Κοινοβουλίου του Ιονίου Κράτους, όπως δημοσιεύθηκε στις 13 Μαρτίου 1819 στην Πράξη με αριθμό 5 και τίτλο *Atto del Parlamento che regola i Requisiti per la Naturalizzazione dei Sudditi Esteri negli Stati dell Isole Jonie*. Ο νόμος στηριζόταν στο πρώτο άρθρο του συντάγματος του 1817 που προαναφέρθηκε που όριζε ειδικότερα ότι οποιοσδήποτε ξένος υπήκοος μπορούσε να πολιτογραφηθεί ως Ιόνιος, αν διέμενε στο Κράτος για δέκα συνεχόμενα έτη και μπορούσε να αποδείξει με ικανοποιητικά στοιχεία ότι κατά τη διάρκεια της διαμονής του δεν είχε ποτέ κριθεί ένοχος από κανένα δικαστήριο για ποινική υπόθεση και για επιβαρυντικές και σημαντικές περιστάσεις. Στο άρθρο 2 του νόμου γινόταν ειδική αναφορά στους υπηκόους του Προστάτη Βασιλέα, δηλαδή στους Βρετανούς που ήθελαν να πολιτογραφηθούν ως Ιόνιοι. Οριζόταν συγκεκριμένα ότι ίσχυαν και γι' αυτούς οι προϋποθέσεις του 1^{ου} άρθρου με τη διαφορά ότι η περίοδος διαμονής τους στο Ιόνιο Κράτος περιοριζόταν στα πέντε έτη. Οι λόγοι για τους οποίους χανόταν το δικαίωμα της πολιτογράφησης περιλαμβάνονταν στο 3^ο άρθρο του νόμου, σύμφωνα με το οποίο κάποιος έχανε το δικαίωμα της πολιτογράφησης στο Ιόνιο Κράτος: α) εάν είχε ήδη πολιτογραφηθεί σε οποιαδήποτε ξένη χώρα, εκτός από εκείνη του Κυρίαρχου Προστάτη, δηλαδή τη Μεγάλη Βρετανία, και β) αν διέμενε για είκοσι συνεχόμενα έτη σε ξένη χώρα, εκτός από τη Μεγάλη Βρετανία.

³ *Costituzione Degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, pubblicata con autorizzazione nelle Stamperia del Governo, Κέρκυρα 1817. (Πολίτευμα των Ηνωμένων Επαρχιών των Ιονικών Νήσων εν έτει ΑΩΙΖ', Δημοσιευθέν εν τη Τυπογραφία της Διοικήσεως, εν Κερκύρα ΑΩΙΗ'). Για την ψήφιση του Συντάγματος του 1817 βλ. ενδεικτικά ΠΑΝΑΠΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους, από συστάσεως μέχρι ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Α', εν Ζακύνθω 1877 (και φωτοανατύπωση: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα ΜCMLXXX [1980], σελ. 59-61, 85-86, 91-99.

Εάν όμως κάποιος απουσίαζε από το Κράτος για περισσότερα από είκοσι χρόνια και είχε τη δυνατότητα να δικαιολογήσει αυτή την απουσία του, είχε το δικαίωμα να υποβάλει το αίτημά του στη Γερουσία, η οποία, αφού το έκρινε, θα αποφάσιζε αν θα το έκανε δεκτό ή αν θα το απέρριπτε. Ο τελευταίος λόγος για τον οποίο έχανε κάποιος το δικαίωμα πολιτογράφησης στο Ιόνιο Κράτος ήταν να κριθεί ένοχος για κάποιο δυσφημιστικό έγκλημα (*delitto infamante*) ή για επανάσταση κατά της Κυβέρνησης μετά την πολιτογράφησή του. Τέλος, στο 4^ο άρθρο του νόμου οριζόταν ότι κάθε αίτηση πολιτογράφησης έπρεπε να απευθύνεται στην Εκτελεστική Κυβέρνηση (Γερουσία), η οποία εξουσιοδοτείτο να χορηγήσει την υπηκοότητα με την έγκριση του Λόρδου Μεγάλου Αρμοστή σε κάθε περίπτωση στην οποία ο αιτών θα πληρούσε όλες τις προαναφερόμενες προϋποθέσεις⁴.

Ο νόμος του Πρώτου Κοινοβουλίου, συγκρινόμενος με παλαιότερες σχετικές νομοθετικές διατάξεις των Συνταγμάτων της Επτανήσου Πολιτείας, παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες και διαφορές. Συγκεκριμένα, διατηρήθηκε ο όρος της δεκαετούς παραμονής στο Ιόνιο Κράτος ως προϋπόθεση για την πολιτογράφηση αλλοδαπών σε αυτό. Ο όρος αυτός αναφέρεται ως προϋπόθεση πολιτογράφησης αλλοδαπών και στο άρθρο 12 του Συντάγματος του 1803 και στην παράγραφο 5 της Πρώτης Διάταξης του Δεύτερου Μέρους του Συντάγματος του 1806, διατάξεις στις οποίες ορίζονταν τα κριτήρια για το πολιτικό δικαίωμα στην Ευγένεια, την οποία μπορούσαν να αποκτήσουν και πολιτογραφημένοι αλλοδαποί. Παραλείφθηκαν, όμως, όλοι οι άλλοι όροι που στα Συντάγματα του 1803 και 1806 έδιναν το δικαίωμα πολιτογράφησης αλλοδαπού στην Επτάνησο Πολιτεία εκτός από τη δεκαετή διαμονή του στην επικράτειά της. Συγκεκριμένα, παραλείφθηκαν: α) ο όρος της «εξ αίρετης», κατά τη διατύπωση του Συντάγματος του 1803, και της «εξακριβωμένης» κατά το Σύνταγμα του 1806, υπηρεσίας προς το Κράτος, β) ο όρος της εισαγωγής «ωφελίμου επαγγέλματος ακόμη και χειρωνακτικού» κατά την κοινή διατύπωση και των δύο Συνταγμάτων, και γ) ο όρος της ιδιοκτησίας διακεκριμένης «βιοτεχνικής» κατά το Σύνταγμα του 1803, «βιομηχανικής» κατ' εκείνο του 1806, ή «εμπορικής επιχείρησης» για το Σύνταγμα του 1803, «Εταιρείας» για εκείνο του 1806. Αντ' αυτών εισήχθη στον νόμο η προϋπόθεση της μη καταδίκης για σοβαρά ποινικά αδικήματα του ενδιαφερόμενου αλλοδαπού κατά τη διαμονή του στο Ιόνιο Κράτος, όρος που δεν αναφέρεται στις διατάξεις των Συνταγμάτων του 1803 και 1806. Τέλος, τόσο ο Νόμος του Ιονίου Κράτους όσο και οι συνταγματικές διατάξεις της Επτανήσου Πολιτείας έδιναν το δικαίωμα της πολιτογράφησης σε αλλοδαπούς μειώνοντας τη διάρκεια της διαμονής τους στο Κράτος στα πέντε έτη. Αξιοσημείωτη, όμως, είναι η διαφοροποίηση

⁴ Atti Emanati dal Primo Parlamento degli Stati Uniti delle Isole Jonie sotto la Costituzione del 1817 dalla sua Prima Sessione sino al termine della quinta, Κέρκυρα 1822, nella Stamperia del Governo, σελ. 29-30.

των σχετικών διατάξεων ως προς τις προϋποθέσεις για τη μείωση αυτή. Ενώ ο νόμος του Ιονίου Κράτους έδινε το δικαίωμα αυτό μόνο στους υπηκόους της Μεγάλης Βρετανίας που επιθυμούσαν να αποκτήσουν την ιόνια υπηκοότητα χωρίς καμία άλλη προϋπόθεση, τα δύο Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας το παραχωρούσαν σε κάθε αλλοδαπό υπό προϋποθέσεις που αφορούσαν την οικονομική και την κοινωνική του κατάσταση, καθώς και τις πνευματικές του ικανότητες. Έτσι, στις προϋποθέσεις αυτές συγκαταλέγονταν η κατοχή σημαντικής εγγείου ιδιοκτησίας στα νησιά, η ιδιαίτερη επίδοση στις επιστήμες και στις τέχνες, καθώς και ο γάμος με Επτανήσια⁵.

Η Πράξη Ε΄ του Α΄ Κοινοβουλίου αντικαταστάθηκε από την Πράξη Γ΄ της Πρώτης Συνάθροισης του Ζ΄ Κοινοβουλίου με ημερομηνία 16/28 Μαρτίου 1840 και τίτλο «Πράξις της Γερουσίας κανονίζουσα την πολιτογράφησιν των υπηκόων της Προστάτιδος Δυνάμεως και εκείνην των Αλλοδαπών, και προσδιορίζουσα τα εξ αυτής προκύπτοντα δικαιώματα». Σύμφωνα με το άρθρο 2 του νέου νόμου, όποιος υπήκοος της Μεγάλης Βρετανίας ή άλλου ξένου κράτους επιθυμούσε να πολιτογραφηθεί στο Ιόνιο Κράτος όφειλε εν πρώτοις να το δηλώσει στον Έπαρχο του νησιού στο οποίο βρισκόταν. Η δήλωση αυτή υποβαλλόταν στη Βουλή για έγκριση και στη συνέχεια χορηγείτο στον ενδιαφερόμενο το Αποδεικτικό Διαμονής, εφόσον αποδεικνυόταν ότι ο ενδιαφερόμενος είχε τα μέσα του ζην. Για κάθε Αποδεικτικό Διαμονής πληρωνόταν στο Δημόσιο Ταμείο το δικαίωμα μίας λίτρας στεργλίνας. Το Αποδεικτικό Πολιτογραφήσεως εκδιδόταν από τη Βουλή επί τη βάσει μιας ειδικής πράξης της με την οποία γινόταν δεκτή η πολιτογράφηση και η οποία επικυρωνόταν από τον Λόρδο Μεγάλο Αρμοστή. Για την απόκτησή του πληρωνόταν στο Δημόσιο Ταμείο το ποσό των δέκα λιρών στεργλινών. Στο Αποδεικτικό Πολιτογραφήσεως αναφέρονταν τα αίτια για τα οποία χορηγείτο η πολιτογράφηση, η δήλωση του πολιτογραφούμενου σχετικά με το νησί διαμονής του, το οποίο έπρεπε να είναι και το νησί της πραγματικής του διαμονής, τα δικαιώματα που απέρρεαν από την πολιτογράφηση και τη διακήρυξη ότι η πολιτογράφηση δεν έδινε στον πολιτογραφηθέντα το δικαίωμα να ζητεί την Ιόνιο Προστασία στον τόπο της καταγωγής του⁶.

Στον νόμο περιλαμβάνονταν, επίσης, ειδικές αναφορές στους υπηκόους της Προστάτιδας Δύναμης, της Μεγάλης Βρετανίας, που ζητούσαν να πολιτογραφηθούν στο Ιόνιο Κράτος. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 5 οριζόταν ότι κανείς από αυτούς δεν μπορούσε να πολιτογραφηθεί εάν δεν αποδείκνυε ότι

⁵ Ό.π. *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, σχεδιασμός-επιμέλεια έκδοσης ΑΛΙΚΗ Δ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2008, σελ. 425, 491.

⁶ *Πράξεις της Εβδόμης Γερουσίας του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων εκδοθείσαι υπό το Σύνταγμα των 1817, επί την Πρώτην αυτής Συνάθροισιν*, συγκροτηθείσης το έτος 1840, εν Κερκύρα 1840, εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, σελ. 10-11.

μπορούσε να εξασφαλίσει τα προς το ζην και δεν διέμενε στο Κράτος επί πέντε συνεχόμενα έτη μετά την χορήγηση του Αποδεικτικού Διαμονής. Αντίστοιχες προϋποθέσεις ίσχυαν και για οποιονδήποτε άλλον αλλοδαπό με τη διαφορά ότι η περίοδος διαμονής του εντός της Ιονίου Επικράτειας οριζόταν στα δέκα συνεχή έτη μετά την απόκτηση του Αποδεικτικού Διαμονής (άρθρο 6)⁷.

Εξόχως ενδιαφέρον είναι ότι στον συγκεκριμένο νόμο περιλαμβάνονταν προϋποθέσεις πολιτογράφησης που υπήρχαν στις αντίστοιχες συνταγματικές διατάξεις της Επτανήσου Πολιτείας, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε διεξοδικά, οι οποίες ωστόσο απουσίαζαν από την Πράξη του Α΄ Κοινοβουλίου του Ιονίου Κράτους. Έτσι, στο άρθρο 8 οριζόταν ότι μπορούσε κάποιος να πολιτογραφηθεί Ιόνιος υπήκοος και χωρίς να πληρούνται οι προαναφερόμενες προϋποθέσεις (άρθρα 5 και 6) εφόσον είχε προσφέρει κάποια εξαιρετική εκδούλευση στο Κράτος ή κατείχε έγγειο ιδιοκτησία από την οποία είχε καθαρό εισόδημα τουλάχιστον διακόσιες λίτρες στερλίνες ή διατηρούσε κάποιο σημαντικό («λαμπρό» κατά τη διατύπωση του νόμου) εμπορικό ή βιομηχανικό κατάστημα ή επιδείκνυε κάποια εξαιρετική ικανότητα στην επιστήμη ή στην τέχνη ή είχε εισαγάγει κάποια επωφελή τέχνη ή ανακάλυψη ή αν, τέλος, είχε νυμφευθεί με Ιόνια⁸.

Αξιοσημείωτο είναι ότι σύμφωνα με το άρθρο 9 του ίδιου νόμου, κανείς υπήκοος της Μεγάλης Βρετανίας ή γενικότερα αλλοδαπός δεν είχε δικαίωμα πολιτογράφησης, ακόμη και αν του είχε χορηγηθεί Αποδεικτικό Διαμονής, εάν είχε καταδικασθεί για κακούργημα ή πλημμέλημα κλοπής ή δόλου⁹.

Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι ο νόμος (άρθρο 7) αναφερόταν και στα τέκνα των υπηκόων της Μεγάλης Βρετανίας ή άλλων αλλοδαπών, για τα οποία όριζε ότι, εφόσον αυτά είχαν γεννηθεί στο Ιόνιο Κράτος από πατέρα Βρετανό ή αλλοδαπό γενικότερα και ήταν ενήλικα, μπορούσαν να δηλώσουν ότι επιθυμούσαν να πολιτογραφηθούν με την προϋπόθεση ότι είχαν ζήσει συνεχώς στο Ιόνιο Κράτος και ότι δήλωναν στο αντίστοιχο Επαρχείο του τόπου διαμονής τους ότι επιθυμούσαν να συνεχίσουν να διαμένουν στο ίδιο νησί¹⁰.

Αναφορικά με τα δικαιώματα που πήγαζαν από την πολιτογράφηση, στο άρθρο 10 οριζόταν ότι όλοι ανεξαιρέτως οι πολιτογραφηθέντες θα απολάμβαναν τα ίδια πολιτικά (civilī) δικαιώματα με τους ιθαγενείς Ιονίους. Σε σχέση με τα παιδιά των πολιτογραφηθέντων, όσα από αυτά είχαν γεννηθεί προ της πράξης της πολιτογράφησης θα είχαν ίδια πολιτικά (civilī) δικαιώματα με εκείνα των ιθαγενών Ιονίων, ενώ όσα γεννιούνταν μετά, καθώς και οι εγγονοί τους και οι εξ

⁷ Ό.π., σελ. 11-12.

⁸ Ό.π., σελ. 12.

⁹ Ό.π.

¹⁰ Ό.π.

υιών κατιόντες, θα εθεωρούντο ιθαγενείς Ιόνιοι και θα έχαιραν πλήρη πολιτικά δικαιώματα χωρίς καμία περιστολή (άρθρο 11)¹¹.

Τέλος, οριζόταν (άρθρο 12) ότι κανείς αλλοδαπός, ακόμη και οι υπήκοοι της Μεγάλης Βρετανίας, δεν θα μπορούσε να λάβει στο Ιόνιο Κράτος σύνταξη ούτε διά βίου ούτε για ορισμένο χρόνο για εκδουλεύσεις που είχε προσφέρει στην Ιόνιο Κυβέρνηση κατά το χρονικό διάστημα προ της πολιτογράφησης¹².

Από τη μελέτη α) των πολιτογραφήσεων που έχουν καταγραφεί στην Gazzetta Ionia των ετών 1816- 1861 και β) του Κατάστιχου της Συλλογής Πογιάγου των Αρχείων της Κέρκυρας έχουν έως τώρα καταγραφεί 1.196 περιπτώσεις πολιτογράφησης ξένων υπηκόων στο Ιόνιο Κράτος κατά τη χρονική περίοδο 1816-1861. Οι καταγραφές αυτές ανά έτος κατανέμονται ως εξής:

Έτος	Αριθμός πολιτογραφήσεων
1816	1
1818	3
1819	25
1820	4
1821	4
1822	3
1823	4
1824	7
1825	9
1826	27
1827	30
1828	3
1829	17
1830	13
1831	102
1832	60
1833	37
1834	48
1835	14
1836	28
1837	45
1838	24
1839	34
1840	17

¹¹ Ό.π., σελ. 12-13.

¹² Ό.π., σελ. 13.

1841	21
1842	43
1843	22
1844	25
1845	25
1846	28
1847	52
1848	45
1849	40
1850	53
1851	32
1852	1
1854	23
1855	31
1856	4
1857	28
1858	44
1859	47
1860	51
1861	17

Από τη μελέτη των στοιχείων που εμφανίζονται στον παραπάνω πίνακα προκύπτει το συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια κάποιων συγκεκριμένων ετών καταγράφεται αυξημένος σε σχέση με τα υπόλοιπα έτη αριθμός πολιτογραφήσεων. Τα έτη αυτά είναι το 1819 (25 καταγραφές), το 1826 (27 καταγραφές), το 1827 (30 καταγραφές), το 1831 (102 καταγραφές), το 1832 (60 καταγραφές), το 1833 (37 καταγραφές), το 1834 (48 καταγραφές), το 1837 (45 καταγραφές), το 1842 (43 καταγραφές), το 1847 (62 καταγραφές), το 1848 (45 καταγραφές), το 1849 (40 καταγραφές), το 1850 (53 καταγραφές), το 1851 (32 καταγραφές), το 1854 (28 καταγραφές), το 1855 (31 καταγραφές), το 1857 (28 καταγραφές), το 1858 (44 καταγραφές), το 1859 (47 καταγραφές) και το 1860 (52 καταγραφές). Συγκριτικά μεγαλύτερος φαίνεται επίσης ο αριθμός των πολιτογραφήσεων που καταγράφονται τη δεκαετία 1837-1847 σε σχέση με τις προηγούμενες και επόμενες περιόδους από το 1815 έως το 1861.

Από το σύνολο των 1.196 καταγραφών που, όπως προαναφέρθηκε, έχουν έως τώρα εντοπισθεί στις πηγές, εκείνες με τα πιο πλήρη στοιχεία είναι 557. Αυτές οι περιπτώσεις πολιτογράφησης κατανέμονται στα Ιόνια νησιά ως εξής:

Νησί	Αριθμός πολιτογραφήσεων
Κέρκυρα	422
Ζάκυνθος	63
Παξοί	19
Λευκάδα (Αγία Μαύρα)	17
Κύθηρα	15
Κεφαλονιά	14
Ιθάκη	7

Όσον αφορά την καταγωγή των πολιτογραφηθέντων ξένων υπηκόων και το νησί διαμονής στο οποίο, σύμφωνα με την προαναφερθείσα νομοθεσία, ζητούσαν την πολιτογράφησή τους, τα στοιχεία που προκύπτουν από τις 557 αυτές περιπτώσεις έχουν ως εξής:

Τόπος καταγωγής πολιτογραφούμενου	Αριθμός πολιτογραφήσεων
Ήπειρος (Ιωάννινα, Σούλι, Καλαρρύτες, Άρτα, Κόνιτσα, Ζαγόρι κ.λπ.)	183
Γεννημένοι στα Ιόνια Νησιά	137
Ιταλική χερσόνησος	130
Δυτική Ευρώπη (Αυστρία, Πρωσσία, Αγγλία κ.λπ.)	31
Οθωμανική Αυτοκρατορία (Πελοπόννησος, Ρούμελη, Μ. Ασία, Νησιά Αιγαίου, Κρήτη, Κύπρος κ.λπ.)	75
Αίγυπτος	1

Ειδικότερα, είναι εμφανές ότι οι περισσότεροι πολιτογραφούμενοι (πάντοτε στις 557 περιπτώσεις) κατάγονταν από την Ήπειρο και ότι πολιτογραφήθηκαν στην Κέρκυρα. Ο αριθμός τους στα υπόλοιπα νησιά ήταν συγκριτικά πολύ μικρότερος. Συγκεκριμένα, από τις 183 καταγεγραμμένες περιπτώσεις 131 αφορούν την Κέρκυρα, 16 τους Παξούς, 14 τη Λευκάδα (Αγία Μαύρα), 12 τη Ζάκυνθο, 7 την Κεφαλονιά, 2 την Ιθάκη και 1 τα Κύθηρα.

Από τους καταγόμενους από την ευρύτερη περιοχή της ιταλικής χερσονήσου, στο σύνολο των 130 πολιτογραφήσεων οι 117 αφορούν την Κέρκυρα, οι 10 τη Ζάκυνθο, 2 την Ιθάκη και 1 την Κεφαλονιά.

Από τη Δυτική Ευρώπη κατάγονταν συνολικά 31 από τους 557 πολιτογραφηθέντες. Συγκριμένα από αυτούς 26 πολιτογραφήθηκαν στην Κέρκυρα, 3 στους Παξούς και 1 στην Ιθάκη.

Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ειδικότερα από την Πελοπόννησο κατάγονταν συνολικά 70 πολιτογραφηθέντες. Από αυτούς 23 πολιτογραφήθηκαν στην Κέρκυρα, 29 στη Ζάκυνθο, 13 στα Κύθηρα και 5 στην Κεφαλονιά.

Από την Κύπρο κατάγονταν συνολικά 5 πολιτογραφηθέντες στους 557, από τους οποίους 4 πολιτογραφήθηκαν στην Κέρκυρα και 1 στην Κεφαλονιά.

Από όσα πρόσωπα είχαν γεννηθεί στα Επτάνησα χωρίς να έχουν επτανησιακή καταγωγή πολιτογραφήθηκαν 137 εκ των οποίων 121 στην Κέρκυρα (με γεννημένους στο νησί τους 117), 9 στη Ζάκυνθο, 3 στη Λευκάδα (Αγ. Μαύρα) και 2 στην Ιθάκη.

Τέλος, αναφέρεται μία περίπτωση προσώπου που καταγόταν από την Αίγυπτο και πολιτογραφήθηκε στα Κύθηρα.

Στις εγγραφές από το 1850 έως το 1860 συχνά υπάρχει και η πληροφορία για το επάγγελμα του πολιτογραφηθέντος. Με βάση αυτές τις πληροφορίες καταγράφονται οι εξής επαγγελματικοί κλάδοι¹³:

- Καταστηματάρχες και τεχνίτες διαφόρων ειδών (π.χ. υποδηματοποιοί, σιδηρουργοί, τεχνίτες ή εργάτες γεννημένοι στα Ιόνια νησιά με καταγωγή από την Ιταλία, κ.λπ.): 14
- Γαλακτοπώλες: 3
- Δημόσιοι υπάλληλοι: 12 (καταγόμενοι από τη Μάλτα / Μελίτη, την Ήπειρο και την Ιταλία)
- Πλακουντοποιοί: 1 (καταγόμενος από τη Μάλτα /Μελίτη)
- Ιατροί: 1 (καταγόμενος από την Άρτα)
- Διδάσκαλοι: 6 (καταγόμενοι από την Ήπειρο και την Ιταλία)
- Έμποροι: 57 (καταγόμενοι από την Ήπειρο, τη Ρούμελη, την Πελοπόννησο, την Κωνσταντινούπολη, και άλλοι γεννημένοι στα Ιόνια νησιά με μη Ιόνια καταγωγή)
- Υδροφόρος: 1
- Ιερείς: 2
- Χωροφύλακες: 8 (καταγόμενοι από το Σούλι και την Ήπειρο γενικότερα)
- Ράπτες: 6 (καταγόμενοι από την Πελοπόννησο)
- Ξυλουργοί: 5 (καταγόμενοι από την Ιταλία)
- Χτίστες-τοιχοποιοί: 9 (καταγόμενοι από το Σούλι και την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου)
- Κτηματίες: 21 (καταγόμενοι από την Ήπειρο και την Ιταλία)
- Καλαφάτες: 2 (καταγόμενοι από την Ήπειρο)

¹³ Διατηρείται ο τύπος που συναντάται στις πηγές.

- Υπηρέτες: 8 (γεννημένοι στην Κέρκυρα με μη Ιόνια καταγωγή ή καταγόμενοι από την Ήπειρο)
- Χρωματιστές: 3
- Ναύτες: 20 (καταγόμενοι από την Ιταλία και γεννημένοι στην Κέρκυρα)
- Κουρέας: 1
- Ξενοδόχος: 1 (καταγόμενος από την Ήπειρο)
- Λιθογράφος: 1
- Πλοίαρχος: 2
- Γεωργοί: 7
- Μάγειρας: 1
- Μεταξουργός: 1 (καταγόμενος από την Άρτα)
- Διερμηνέας: 1 (καταγόμενος από τη Χειμάρρα)
- Τυπογράφος: 1
- Οπωροπώλης: 1
- «Συμιντζής»: 1 (καταγόμενος από το Ζαγόρι)
- Βοσκοί: 3 (καταγόμενοι από την Ήπειρο)
- Χρυσοχόος: 1
- Μουσικοδιδάσκαλος: 1 (καταγόμενος από την Ιταλία)
- Αλιεείς: 3 (καταγόμενοι από την Ιταλία)
- Τροφιμοπώλης: 1
- Κρεοπώλης: 1
- Αδαμαντοπώλης: 2 (δύο αδελφοί καταγόμενοι από τη Μελίτη/ Μάλτα)
- Εβενουργός: 1 (γεννημένος στην Κέρκυρα με μη Ιόνια καταγωγή)
- Λοχίας Εκτελεστικής Αστυνομίας: 1
- Υπολοχίας της Εκτελεστικής Αστυνομίας: 1

Ξεχωριστές περιπτώσεις αποτελούν οι πολιτογραφηθέντες ιερείς, διότι καθόλη τη διάρκεια των ετών από το 1816 έως το 1861 δηλώνεται πάντοτε η ιδιότητά τους, καθώς επίσης οι δόκτορες και οι αξιωματούχοι του Ιονίου Κράτους. Χάριν παραδείγματος αναφέρονται ο ευγενής Francesco Balbi, γενικός αρχειονόμος (Archivista Generale), ο οποίος καταγόταν από τη Βενετία και πολιτογραφήθηκε το 1819, ο ιεροδιάκονος Νεόφυτος Βάμβας, με καταγωγή από τη Χίο που πολιτογραφήθηκε στην Κέρκυρα το 1828, ο Νικολός Καταλάνος, Συνήγορος της Διευθύνσεως των Επιχωρίων Εκκλησιαστικών και Ιερών Εισοδημάτων των Κορφών, που καταγόταν από τη Μεσσήνα και πολιτογραφήθηκε πιθανότατα στην Κέρκυρα το 1830 και ο Φραγκίσκος Οριόλης του ποτέ Δρ. Ιωάννη, Καθηγητής Φυσικής στην Ιόνιο Ακαδημία, με καταγωγή από το Βιόκολο του Ρωμαϊκού Κράτους (σύμφωνα με την απόφαση πολιτογράφησης του), που πολιτογραφήθηκε στην Κέρκυρα το 1837.

Ολοκληρώνοντας, κρίνεται σκόπιμο να τεθούν υπόψη της επιστημονικής κοινότητας κάποια ερωτήματα που προκύπτουν από τη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος και στα οποία δεν επιχειρήθηκε να δοθεί απάντηση στη συγκεκριμένη εισήγηση, καθώς, όπως έχει ήδη ειπωθεί, η έρευνα βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής:

1. Είναι τυχαία ή όχι η κατανομή των πολιτογραφήσεων που παρατηρείται ανά έτος και ανά νησί; Αν ναι, ποιοι παράγοντες την καθορίζουν (γεωγραφικοί, πολιτικοί, οικονομικοί, ιστορικοί, πολιτιστικοί, κ.λπ.);
2. Τι ποσοστό του γενικού πληθυσμού αντιπροσωπεύουν οι πολιτογραφηθέντες ξένοι υπήκοοι στο Ιόνιο Κράτος;
3. Ποια από τα επώνυμα των πολιτογραφηθέντων ξένων υπηκόων συνεχίζουν να υπάρχουν μέχρι σήμερα σε κάθε νησί;

Η απρόσκοπτη συνέχιση της έρευνας ίσως δώσει απαντήσεις σε αυτά και σε όποια άλλα ερωτήματα τυχόν προκύψουν κατά τη διάρκειά της.

Οι μετοικεσίες ως παράγοντες διαμόρφωσης της μουσικής των Ιονίων Νήσων

Κώστας Καρδάμης

Παρότι η θέση της μουσικής στον πολιτισμικό χώρο των Επτανήσων θεωρείται σήμερα δεδομένη και συχνά λειτουργεί ως διακριτικό χαρακτηριστικό σε σχέση με εκείνον της ηπειρωτικής Ελλάδας, δεν είναι ιδιαίτερος προβεβλημένες οι οφειλές των επτανησιακών μουσικών επιτευγμάτων στις, βίαιες ή ειρηνικές, μετακινήσεις μουσικών από όλο τον όμορο γεωγραφικό χώρο, καθώς και πέρα από αυτόν. Οι εν λόγω μετοικεσίες κατά κανόνα δεν ήταν μαζικές και μόνιμες. Ωστόσο, το πολιτισμικό φορτίο που έφεραν σε δημιουργικό συνδυασμό με το γόνιμο έδαφος για την καλλιέργεια της μουσικής στα Επτάνησα, άφησε στον Ιόνιο χώρο ένα από τα χαρακτηριστικότερα για τη νεοελληνική ταυτότητα αποτυπώματά του. Με άλλα λόγια, καίτοι οι μετοικεσίες αυτές δεν μπορούν να συγκριθούν με άλλες σε αριθμό και μονιμότητα φυσικής εγκατάστασης, δίχως άλλο αποτέλεσαν διαμορφωτικά στοιχεία μιας, κατά τα άλλα δεδομένης σήμερα, επτανησιακής πολιτισμικής ιδιοσυγκρασίας.

Ενδεχομένως η πιο προβεβλημένη τέτοια μετοικεσία αφορά στην ετήσια παρουσία ενός υπολογίσιμου αριθμού τραγουδιστών, μουσικών και άλλων στελεχών που βρέθηκαν στα Επτάνησα ως μέλη των μουσικοθεατρικών θιάσων τους. Και η δική τους παρουσία, όμως, προκλήθηκε από τη μακραίωνη διοικητική εξάρτηση των Επτανήσων από τη Βενετία, στην οποία τα οπερατικά θεάματα, είτε ιδιωτικά είτε δημόσια, έπαιζαν σημαίνοντα ρόλο. Το πρώτο δημόσιο θέατρο όπερας στη Βενετία, αλλά και σε ολόκληρο τον Δυτικό Κόσμο, ήταν εκείνο του San Cassiano, το οποίο προσέφερε ανοικτές οπερατικές παραστάσεις από το 1637. Λιγότερο από έναν αιώνα αργότερα, το 1733, η Κέρκυρα πρωτοάκουσε όπερα στη νεομεταπραπέισα σε θέατρο (1720) λέσχη των αριστοκρατών της. Πρόκειται, βεβαίως, για το θρυλικό θέατρο San Giacomo, το οποίο αποτέλεσε μια σχεδόν αυτονόητη προσθήκη στα στοιχεία εκείνα που επιβαλλόταν τότε να χαρακτηρίζουν ένα διοικητικό κέντρο. Επιπλέον, με την ίδρυση του θεάτρου της

η Κέρκυρα εισήλθε οργανωμένα, τουλάχιστον από το 1771, στις μουσικοθεατρικές «αγορές» της περιοχής. Το γεγονός αυτό κατέστη και η κύρια αιτία μουσικών και θεατρικών μετοικεσιών μέχρι και τον Μεσοπόλεμο.

Πράγματι, από το 1771 ξεκινά μια περίοδος περίπου εκατόν τριάντα ετών αδιάκοπης παρουσίας οπερατικών έργων και θιάσων από τη σκηνή του San Giacomo (ακόμα και σε περιόδους πολεμικών συρράξεων)¹ μέχρι τις αρχές του 1900, οπότε η μελοδραματική δραστηριότητα μεταφέρθηκε για περίπου τέσσερις δεκαετίες στο νέο Δημοτικό Θέατρο. Η εξοικείωση του επτανησιακού κοινού με τα οπερατικά ακούσματα, η δημιουργική συναίρεσή τους και, ασφαλώς, η κεντρική θέση του μελοδράματος στην ευρωπαϊκή κοινωνία και τέχνη είχαν ως αποτέλεσμα τη διάδοση των οπερατικών παραστάσεων και στα άλλα μεγάλα νησιά κατά τον 19ο αιώνα. Σποραδικές μελοδραματικές παραστάσεις ιταλικών θιάσων σε μη μόνιμα θέατρα είναι ενδεχόμενες στη Ζάκυνθο κατά τη δεκαετία του 1780 και στη συνέχεια εντοπίζονται το 1813. Στην Κεφαλονιά οργανωμένες παραστάσεις εντοπίζονται από το 1838, παρότι οι δραστηριότητες του θεάτρου Μπερέττα (1805-1825) στο Αργοστόλι συμπεριελάμβαναν και ιταλικό μελόδραμα. Προοδευτικά κατασκευάστηκαν και στα υπόλοιπα νησιά μόνιμα θέατρα, με γνωστότερα το θέατρο «Κέφαλος» στην Κεφαλονιά (1858) και τα «Απόλλων» (1836) και, αργότερα, «Φώσκολος» (1875) στη Ζάκυνθο, ενώ η Λευκάδα απέκτησε μόνιμη θεατρική στέγη το 1870².

¹ Ενδεικτική επισκόπηση στα: ΠΛΑΤΩΝ ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ, «Το ιταλικό μελόδραμα στο θέατρο Σαν Τζιάκομο της Κέρκυρας», *Παράβασις* 1 (1995), σελ. 147-191 ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Η ιταλική όπερα στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1813-1863): πρώτες παρατηρήσεις με βάση τα βιβλιογραφημένα λιμπρέτα», *Πόρφυρας* 114 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2005), σελ. 591-624 ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Νέες ειδήσεις για τη μελοδραματική δραστηριότητα του θεάτρου Σαν Τζιάκομο μεταξύ 1799 και 1823», ανακοίνωση στο συνέδριο *Επτανησιακή όπερα και μουσικό θέατρο έως το 1953*, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 23-24.4.2010 (Οργανισμός Μεγάλου Μουσικής Αθηνών, Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ), δημοσιεύθηκε στα *Πρακτικά* του συνεδρίου (διαθέσιμα στο διαδίκτυο από το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Ε.Κ.Π.Α.), σελ. 48-59 ΚΩΣΤΑΣ ΣΑΜΠΑΝΗΣ, «Παραστασιολόγιο των οπερών που αναβιβάστησαν στα θέατρα των Επτανήσων από ιταλικούς επαγγελματικούς θιάσους τον 19ο αιώνα (1820-1900)», *Μουσικός Ελληνομνήμων* 18-19 (Μάιος-Δεκέμβριος 2014), σελ. 24-41.

² Για την πορεία των εκτός Κερκύρας θεάτρων βλ. ενδεικτικά ΕΛΕΝΗ ΦΕΣΣΑ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Η αρχιτεκτονική του νεοελληνικού θεάτρου 1720-1940*, Αθήνα 1994 ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΕΩΤΣΑΚΟΣ, *Σπύρος Σαμάρας (1861-1917). Ο μεγάλος αδικημένος της έντεχνης ελληνικής μουσικής*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2013, σελ. 53-126 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΜΠΑΝΗΣ, «Πρεμιέρες και παραγωγές οπερών του Giuseppe Verdi από ιταλικούς επαγγελματικούς θιάσους στα οπερατικά κέντρα του ελληνόφωνου χώρου την πρώτη τριακονταετία (1844-45 έως 1879-80)», *Μουσικός Ελληνομνήμων* 15 (Μάιος-Αύγουστος 2013), σελ. 18-24 Του ίδιου, «Οι παραστάσεις όπερας στη Ζάκυνθο από το 1835 έως την ενσωμάτωση των Επτανήσων στο Βασίλειο της Ελλάδος» (1864)», *Πολυφωνία* 22 (Ανοιξη 2013), σελ. 35-74 Του ίδιου, «Οι παραστάσεις όπερας

Οι δραστηριότητες των παραπάνω θεάτρων των Επτανήσων αποτέλεσαν τη βάση για μια από τις πιο μακροχρόνιες, επαναλαμβανόμενες και διαμορφωτικές από πολιτισμικής απόψεως μετοικεσίες στον χώρο των Ιονίων Νήσων. Σε ετήσια βάση δεκάδες τραγουδιστές, οργανοπαίκτες, χορευτές, σκηνογράφοι και άλλο εξειδικευμένο προσωπικό, συχνά συνοδευόμενοι από τις οικογένειές τους³, μετά τη «στρατολόγησή» τους από τα καλλιτεχνικά γραφεία της Μπολόνια ή του Μιλάνου έφταναν στην Ανκόνα ή στο Οτράντο και από εκεί στις επτανησιακές σκηνές προσφέροντας στα ακροατήρια την αμεσότερη επαφή με τα τεκταινόμενα στα ιταλικά μελοδραματικά θέατρα. Κατά σχεδόν απόλυτο κανόνα τη γενική διαχείριση και ευθύνη των θεατρικών περιόδων αναλάμβανε ένας ακόμη μουσικός μέτοικος, δηλαδή ο εκάστοτε μπρεσάριος⁴. Είναι βεβαίως αυτονόητο, ότι οι συνδεδεμένες με το μελόδραμα μετακινήσεις προσώπων και ακουσμάτων συνδέονταν με το δίκτυο των θεάτρων και των θαλασσίων δρομολογίων της ευρύτερης περιοχής της Μεσογείου (Μάλτα, Σμύρνη, Αθήνα, Πάτρα, Σύρος, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια), αλλά και πέραν αυτής⁵.

Με το πέρασμα των ετών ειδικά μέσα στον 19ο αιώνα εμφανίστηκαν σποραδικά και ορισμένοι γηγενείς μπρεσάριοι, οι οποίοι ακολούθησαν τις πρακτικές των επήλυδων συναδέλφων τους. Ομοίως με το πέρασμα του χρόνου, ιδιαίτερος δε μετά την ίδρυση των κατά τόπους επτανησιακών μουσικών σωματείων, μεγάλο μέρος των μουσικών των θεατρικών ορχηστρών αποτελείτο πλέον από Επτανησίους, ως αποτέλεσμα, όμως, της δυναμικής που είχε αναπτυχθεί και μέσω των ευρύτερων

στην Κεφαλονιά από την ίδρυση του θεάτρου 'Σολομού' (1837) έως τα πρώτα έτη λειτουργίας του θεάτρου 'Κέφαλος' και την ενσωμάτωση των Επτανήσων στο 'Βασιλείον της Ελλάδος' (1864)», *Πολυφωνία* 24 (Άνοιξη 2014), σελ. 77-107. Του ίδιου, «Παραστασιολόγιο» ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ, *Το θέατρο στη Ζάκυνθο τον 19ο αιώνα*, Ζάκυνθος 2017.

³ Ενδεικτικά της μετακίνησης των εν λόγω προσώπων είναι τα στοιχεία που καταγράφονται στις αφιξεναχωρήσεις των επτανησιακών λιμανιών και στα υγειονομεία τους, όπως αυτές απόκεινται στις αντίστοιχες αρχαικές σειρές των Γενικών Αρχείων του Κράτους.

⁴ Για την οπερατική «βιομηχανία» στα Επτάνησα και στην κυρίως Ελλάδα, και τη σύνδεσή της με τις πρακτικές της γειτονικής ιταλικής χερσονήσου βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΜΠΙΑΝΗΣ, «Οργάνωση και διαχείριση θεατρικών επιχειρήσεων ιταλικής όπερας στα ελληνικά θέατρα του 19^{ου} αιώνα», *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων* 5 (Ιανουάριος-Απρίλιος 2020), σελ. 58-93· ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Με αφορμή ένα συμβόλαιο του κερκυραϊκού θεάτρου San Giacomo του έτους 1818», *Ιονικά Ανάλεκτα* 6 (2016), σελ. 57-74.

⁵ Εμβριθής παρουσίαση στο AVRA ΧΕΡΑΠΑΔΑΚΟΥ, «European itinerant opera and operetta companies touring in the Near and Middle East», στο Reihard Strohm (επιμ.), *The Music Road. Coherence and Diversity in Music from the Mediterranean to India*, στη σειρά "Proceedings of the British Academy", Λονδίνο 2019, σελ. 318-333· Η ΙΔΙΑ, «'Εκεί, στη Σαμαρκάνδη". Ευρωπαϊκοί περιπλανώμενοι λυρικοί θίασοι στην κοντινή και μακρινή Ανατολή», *Opera and the Greek World during the Nineteenth Century*, Κέρκυρα 2019, σελ. 174-183.

μουσικών μετοικεσιών. Στην περίπτωση της κερκυραϊκής ορχήστρας και χορωδίας, μάλιστα, το ποσοστό των γηγενών μουσικών έφτανε περί το 1880 στο 75-80%⁶. Αντίθετη, όμως, ήταν η εικόνα στους μελοδραματικούς πρωταγωνιστές, οι οποίοι ήταν πάντοτε στη συντριπτική τους πλειονότητα εποχιακοί μουσικοί μέτοικοι, μιας και η Επτάνησος δεν μπόρεσε να αναδείξει ικανό αριθμό επαγγελματιών αοιδών ενεργών την ίδια χρονική περίοδο. Παρά ταύτα, είναι σαφές ότι η δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης στον χώρο των επανησιακών οπερατικών θεάτρων ήταν τότε δυνατή ακριβώς εξαιτίας της σημασίας του συγκεκριμένου θεάματος σε πανευρωπαϊκό επίπεδο και της για επαγγελματικούς λόγους σταθερής μετοικεσίας οκ ολίγων ατόμων σε ετήσια βάση, ώστε να ικανοποιηθεί η απαίτηση του επανησιακού κοινού.

Ένα από τα παράλληλα αποτελέσματα αυτών των μουσικών μετοικεσιών ήταν και η εκπαιδευτική δραστηριοποίηση σημαντικού αριθμού Ιταλών, κατά κύριο λόγο, μουσικών των επανησιακών μελοδραματικών σκηνών και ως μουσικοδιδασκάλων στο πλαίσιο των κατά τόπους κοινωνιών. Η απαρίθμηση ονομάτων μάλλον δεν έχει κάποια χρησιμότητα στον δεδομένο χώρο του παρόντος κειμένου. Ενδεικτικά, όμως, να αναφερθεί ότι δάσκαλοι του Νικόλαου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου υπήρξαν στις αρχές του 19ου αιώνα οι αδελφοί Ποιάγου (δεύτερης γενιάς μέτοικοι από το Μιλάνο), ο καταγόμενος από την Ανκόνα Stefano Moretti και ο Ναπολιτάνος Barbati⁷. Άπαντες δραστηριοποιήθηκαν στην Κέρκυρα, οι περισσότεροι πολιτογραφήθηκαν Επτανήσιοι και όλοι άμεσα ή έμμεσα ήταν συνδεδεμένοι με το θέατρό της. Παρόμοιες περιπτώσεις καταγράφονται στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλονιά, όπου μέτοικοι μουσικοδιδάσκαλοι γαλούχησαν αντιστοίχως μεταξύ άλλων και τους μουσουργούς Παύλο Καρρέρ⁸ και Νικόλαο Τζανή Μεταξά⁹.

⁶ Σύμφωνα με τα όσα αναφέρονται στις συμφωνίες μεταξύ της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας και του ιμπρεσάριου του κερκυραϊκού θεάτρου (Διοικητικό Αρχείο Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας). Να σημειωθεί ότι μουσικοί της ιδρυμένης το 1840 κερκυραϊκής Φιλαρμονικής συμμετείχαν στη θεατρική ορχήστρα ήδη από το 1844.

⁷ Σχετικά με την καταγωγή τους βλ. ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, Αθήνα 2015, σελ. 64-87.

⁸ ΑΥΡΑ ΞΕΠΑΠΑΔΑΚΟΥ, *Παύλος Καρρέρ*, Αθήνα 2013, σελ. 24 ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΕΩΤΣΑΚΟΣ, *Παύλος Καρρέρ: Απομνημονεύματα και Εργογραφία*, Αθήνα 2003, σελ. 93. Ενδιαφέρον στο πλαίσιο του θέματος του παρόντος κειμένου παρουσιάζει η καταγωγή της οικογένειας Καρρέρ από την Κύπρο, γεγονός που μαζί με την αρχική βενετσιάνικη ρίζα της και την τελική μετοίκηση των απογόνων της στην Αθήνα προσθέτει συναρπαστικές πτυχές στο ζήτημα των μετοικήσεων.

⁹ ΣΠΥΡΟΣ Γ. ΜΟΤΣΕΝΙΓΟΣ, *Νεοελληνική Μουσική: Συμβολή εις την ιστορίαν της*, Αθήνα 1958, σελ. 248-249. Και στην περίπτωση της οικογένειας Μεταξά έχει τη σημασία του το ότι πρόκειται επίσης για επήλυδες εκ Κωνσταντινουπόλεως, οι οποίοι έφτασαν στην Κεφαλονιά μετά την πτώση του 1453.

Δεδομένων των τόσο έντονων δημιουργικών συναυριέσεων που αυτονοήτως χαρακτηρίζουν την παραπάνω καλλιτεχνική και κοινωνική διάδραση μεταξύ τοπικού στοιχείου και μουσικών μετοίκων η επτανησιακή μουσική και οπερατική παραγωγή δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη. Ιδιαίτερος από τη στιγμή, κατά την οποία οι μουσικοί μέτοικοι αποτελούσαν αφενός την αμεσότερη βιωματική επαφή των Επτανησίων με ό,τι εθεωρείτο τρέχον από μουσικής απόψεως στον κυρίως ευρωπαϊκό χώρο, και αφετέρου τους εγγύτερους εκπροσώπους ενός ολοκληρωμένου και κραταιού μουσικού πολιτισμού, δηλ. εκείνου της γειτονικής Ιταλίας. Έτσι και στην πρωτότυπη επτανησιακή μουσική παραγωγή αντικατοπτρίστηκε αυτή η δυναμική σύνδεση με τις μελοδραματικές δραστηριότητες των θεάτρων. Η εμπειρία των μελοδραματικών παραστάσεων και των διδακτικών δραστηριοτήτων είναι σαφής στα έργα των μουσουργών της Επτανήσου, τα οποία χαρακτηρίζονται από την πλήρη αφομοίωση του ύφους και των στόχων της μελοδραματικής μουσικής της εκάστοτε εποχής, χωρίς βεβαίως να λείπουν και οι πρωτότυπες προσεγγίσεις¹⁰. Αλλά ακόμη και η χρήση επτανησιακού ή ηπειρωτικού μουσικού στοιχείου στις όπερες του Ξύνδα ή του Καρρέρ λαμβάνει χώρα μέσα στο πλαίσιο της συνολικής ακροαματικής εμπειρίας των επτανησιακών θεάτρων, όπως διερμηνεύτηκε από τους μουσουργούς.

Να σημειωθεί εδώ, επίσης, ότι και δύο προβεβλημένες Επτανήσιες οπερατικές αοιδοί ανήκαν σε αυτόν τον ευρύτερο κύκλο των μετοικεσιών στον χώρο των Ιονίων: Πρόκειται για τη ναπολιτάνικης καταγωγής με διεθνή καριέρα Κερκυραία μέτζο Έλενα Άγκρη¹¹ και τη Ζακυνθινοαγγλίδα σοπράνο Ισαβέλλα Ιατρά¹². Και αφού ο λόγος για τη γυναικεία μουσική δραστηριότητα, δεν είναι άσκοπο να αναφερθεί και η σαφής παρουσία των μετοικεσιών και στον τομέα της γυναικείας μουσικής δημιουργίας της εποχής στα πρόσωπα της τρίτης γενιάς ναπολιτάνικης καταγωγής Φραγκίσκας Κουράγγιου, των Αγγλοϊόνιων αδελφών Άννας και Μαρίας Dixon Gironci και της επίσης Αγγλοϊόνιας Παρθενόπης Barker¹³.

¹⁰ HARIS XANTHOUDAKIS, «Composers, Trends and the Question of Nationality in Nineteenth-Century Musical Greece», *Nineteenth-Century Music Review* 8/1 (“Music in Nineteenth Century Greece”), 2011, σελ. 41-55 KOSTAS KARDAMIS, «The music of the Ionian Islands and its contribution to the emergence of "Greek National Music"», στο ANTHONY HIRST & PATRICK SAMMON (επιμ.), *The Ionian Islands. Aspects of their History and Culture*, Newcastle upon Tyne 2014, σελ. 340-366.

¹¹ ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΘ. ΚΟΥΣΟΥΡΗΣ, *Έλενα Άγκρη (1824-1886): ένας άγνωστος θρύλος του λυρικού θεάτρου*, Μόναχο 1999.

¹² ΞΕΠΑΠΑΔΑΚΟΥ, *Καρρέρ*, σελ. 416.

¹³ ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Πτυχές του γυναικείου 'πιανισμού' στα Επτάνησα του 19ου αιώνα», *Μουσικολογία* 21 (2013), σελ. 333-348 και επαυξημένη μορφή στο *Ιονικά Ανάλεκτα* 3 (2013), σελ. 65-81.

Ωστόσο, ένα από τα κυριότερα μουσικά πεδία στο οποίο οι μετοικεσίες έπαιζαν ρόλο είναι αυτό των μουσικών σχημάτων πνευστών οργάνων, ιδιαίτερος των στρατιωτικών, τα οποία αφενός αποτελούν τα αρχαιότερα και σε συνεχή λειτουργία μουσικά σύνολα των Επτανήσων και αφετέρου διαχρονικά είχαν έναν, τρόπον τινά, «πολυεθνικό» χαρακτήρα σχετιζόμενο και με τις αναπόφευκτες στρατιωτικές μετακινήσεις της εκάστοτε περιόδου. Το 1549 θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ένα εμβληματικό σημείο εκκίνησης, αφού από τότε, τρεις αιώνες πριν την εμφάνιση των επτανησιακών φιλαρμονικών σωματείων, εντοπίζεται κερκυραϊκό συμβόλαιο που αφορά στη διδασκαλία φυσικής τρομπέτας με στόχο και την επαγγελματική αποκατάσταση¹⁴. Άλλωστε, είναι πλέον γνωστό, ότι ήδη κατά την περίοδο εκείνη επαγγελματίες ή ημι-επαγγελματίες μουσικοί, καθώς και μουσικοί της βενετικής φρουράς, συμμετείχαν στα κρατικά μουσικά σύνολα που εμφανίζονταν στις δημόσιες, κρατικές ή θρησκευτικές, τελετές των νησιών¹⁵. Μάλιστα, έναν αιώνα νωρίτερα, το 1449, ο πολυπράγμων τρομπετίστας Zorzi Trombetta από τη Μεθώνη είχε εμφανιστεί στην Κέρκυρα και σε άλλα υπό βενετική διοίκηση λιμάνια ως μέρος της υπηρεσίας του στο βενετικό ναυτικό¹⁶. Μάλιστα, ο εκ Πελοποννήσου έπηλυσ Zorzi Trobetta έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη δημιουργία των βενετσιάνικων συνόλων πνευστών της περιόδου εκείνης, στα οποία αργότερα υπηρέτησαν και Κρητικοί μουσικοί.

Και αφού ο λόγος για τα σύνολα πνευστών της Αναγέννησης και τη συμμετοχή σε αυτά ελληνικής καταγωγής μουσικών, η περίπτωση του Zorzi Trombetta και των μετακινήσεών του στον χώρο του Ιονίου και της Αδριατικής αναδεικνύει μια επιπλέον ελάχιστα προβεβλημένη πτυχή μουσικής μετοίκησης από τον ελληνικό χώρο προς Δυσμάς, και συγκεκριμένα την παρουσία ελληνικής καταγωγής

¹⁴ Η νοταριακή πράξη για διδασκαλία «τρομπέτας» δημοσιεύεται στο ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, «Η μουσική στην Κέρκυρα: Ιστορία αιώνων», εφημ. *Η Κέρκυρα σήμερα*, 5.8.2009, σελ. 8 και αποδεικνύει ότι έστω άτυπες συντεχνίες μουσικών είχαν ενεργό ρόλο στην επ' αμοιβή μουσική εκπαίδευση στην Κέρκυρα γεγονός που δημιουργεί παραλληλίες με όσα συνέβαιναν τότε στην επίσης υπό βενετική διοίκηση Κρήτη [ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Η παιδεία και η μουσική στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία*, Κρήτη 1990, σελ. 95· Του ίδιου, «Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σελ. 9-169], καθώς και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

¹⁵ ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (14^{ης}-18^{ος} αι.)*, Αθήνα 1999, σελ. 113, 172, 178, 180, 212, 240.

¹⁶ Για τον Zorzi Trombetta και τη δραστηριότητά του, βλ. DANIEL LEECH-WILKINSON, «Il libro di appunti di un suonatore di tromba del quindicesimo secolo», *Rivista Italiana di Musicologia* 16 (1981), σελ.16-39· RODOLFO BARONCINI, «Zorzi Trombetta and the Band of Piffari and Trombones of the *Serenissima*: New Documentary Evidence», *Historic Brass Society Journal* 14 (2002), σελ. 59-82· Του ίδιου, «Zorzi Trombetta da Modon and the Founding of the Band of Piffari and Tromboni of the *Serenissima*», *Historic Brass Society Journal* 16 (2004), σελ. 1-18.

μουσικών στην υπηρεσία της Δημοκρατίας της Ραγούζας¹⁷. Συγκεκριμένα, μεταξύ 1402 και 1549 καταγράφονται τουλάχιστον εννέα μουσικοί πνευστών οργάνων (τρομπέτα, τρομπόνι και ruffaro) στην υπηρεσία του Ρέκτορα της Ραγούζας, οι οποίοι κατάγονταν από ελληνικές περιοχές (Κρήτη, Άρτα και, πιθανόν, Κέρκυρα). Η σημασία των συγκεκριμένων μουσικών οργάνων ως παρουσία και ήχος για την ενδυνάμωση του κύρους της εκάστοτε εξουσιαστικής δύναμης είχε, βεβαίως, ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο τόσο της παρακμάζουσας Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όσο και των αντίστοιχων προς την Εσπερία πολιτισμικών μεταφορών, ιδιαίτερος προς την «κατοπτρική» στη Ραγούζα Βενετία. Η περίοδος δράσης των προαναφερθέντων μουσικών συμπίπτει άλλωστε με την άνοδο της Ραγούζας στον εμπορικό και γεωπολιτικό χάρτη της εποχής.

Με τα δεδομένα αυτά η δραστηριοποίηση ιταλικής και γερμανικής καταγωγής μουσικών στη Ραγούζα δεν πρέπει να ξενίζει. Το ίδιο δεν θα έπρεπε να ξενίζει, όμως, και η περίπτωση των ελληνικής καταγωγής μουσικών (άλλα και των τριών αλβανικής)¹⁸ που βρέθηκαν στην υπηρεσία του Ρέκτορα, πιθανότατα ερχόμενοι μέσω των θαλασσιών οδών του Ιονίου. Η παρουσία τους υπογραμμίζει το συνεχές της χρήσης και της σημασίας των οργάνων τους στον ευρύτερο ελληνικό χώρο ως άκουσμα και ως εικόνα για την ενδυνάμωση στην κοινή αντίληψη της εκάστοτε αρχής. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει και η υπηρεσία ορισμένων εξ αυτών σε πλοία της Δημοκρατίας της Ραγούζας, γεγονός που, πέρα από την παραλληλία με τη ναυτική υπηρεσία στα πλοία της Γαληνοτάτης του προαναφερθέντος Zorzi Trombetta, τους προσέφερε τη δυνατότητα επιπλέον μετακινήσεων στον χώρο της Αδριατικής και της Μεσογείου. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του ελληνικής καταγωγής τρομπονίστα «Laurentius Manes», ο οποίος το καλοκαίρι 1504 συναγωνίστηκε τον επίσης τρομπονίστα «Marchettus Saracenus» στη μουσική σύνθεση και στην απόδοση φωνητικών έργων¹⁹. Η συγκεκριμένη μαρτυρία μετατοπίζει χρονικά τη

¹⁷ MIHO DEMOVIĆ, *Musik und Musiker in der Republik Dubrovnik (Ragusa) vom Anfang des XI. Jahrhunderts bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts*, Kölner Beiträge zur Musikforschung 114, Regensburg 1981, ιδ. σελ. 120-129.

¹⁸ DEMOVIĆ, *Musik und Musiker*, σελ. 389, με τον πρώτο να είναι ενεργός στην πόλη από το 1390.

¹⁹ DEMOVIĆ, *Musik und Musiker*, σελ. 96-97, 125-129. Να σημειωθεί, ότι η ακριβής καταγωγή του «Manes» δεν αναφέρεται, παρότι ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΑΠΙΩΤΑΚΗΣ [«Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη», σελ. 48] εκάζει ότι είναι επίσης Κρητικός. Αν, ωστόσο, ο τονισμός του επωνύμου είναι «Μανής» δεν θα πρέπει να αποκλείεται η κερκυραϊκή καταγωγή του (το επώνυμο υπάρχει μέχρι σήμερα στο βόρειο μέρος του νησιού). Στην ίδια περιοχή εντοπίζεται επίσης μέχρι σήμερα και το επώνυμο «Σαρακηνός», χωρίς αυτή η παρατήρηση να αποδεικνύει κάτι συγκεκριμένο για την ενδεχόμενη καταγωγή του δεύτερου εκ των συναγωνιζομένων στον διαγωνισμό της 21.6.1504.

συγκροτημένη επαφή ελληνικής καταγωγής μουσικών με την έντεχνη συνθετική πρακτική «δυτικού τύπου» τουλάχιστον στα τέλη του 15ου αιώνα ακολουθώντας τις οδούς μετοικεσιών του Ιονίου και μάλιστα με κατεύθυνση προς την Εσπερία.

Επιστρέφοντας στα Ιόνια νησιά, Βενετσιάνοι, Επτανήσιοι και Δαλματοί μουσικοί απάρτιζαν τα στρατιωτικά και κρατικά μουσικά σύνολα της βενετικής διοίκησης, και η πολυσυλλεκτικότητα των μουσικών συνόλων συνεχίστηκε και στις επόμενες φάσεις της ιστορίας των Επτανήσων μέχρι το 1864. Οι Ρεπουμπλικανοί Γάλλοι τέλεσαν κατά την περίοδο 1797-1799 με θρησκευτική συνέπεια τις εορτές της Επανάστασης, στις οποίες οι μπάντες, με Γάλλους, Ιταλούς, Μοραβούς και Κερκυραίους μουσικούς, κατείχαν καίρια θέση²⁰. Παράλληλα, οι Γάλλοι επενδύοντας στην πρακτική των εθισμένων σε μεγαλοπρεπείς τελετές Κερκυραίων έφεραν μέσω αυτής της στρατιωτικής μετοικεσίας τα Επτάνησα σε επαφή με τη σύγχρονη χρήση των συνόλων πνευστών. Επίσης, δεν είναι άστοχο να επισημανθεί ότι ενθυμήματα των ρεπουμπλικανικών ακουσμάτων εντοπίζονται και στην αρχική μελοποίηση του σολωμικού *Ύμνου* από τον Μάντζαρο το 1829.

Ρωσικές στρατιωτικές μπάντες ακούγονταν και κατά τη διάρκεια της Επτανήσου Πολιτείας, ενώ κατά την περίοδο των Αυτοκρατορικών Γάλλων στρατιωτικοί μουσικοί γαλλικής, βοημικής ή σαξονικής καταγωγής παιάνιζαν, όχι μόνο σε δημόσιες τελετές, αλλά και στη στρατιωτική τεκτονική στοά Saint Napoleon²¹. Στη συνέχεια, η περίοδος της λεγόμενης Βρετανικής Προστασίας έφερε στα Επτάνησα σε περίοδο 50 ετών 48 αγγλικά, ιρλανδικά και σκωτσέζικα Συντάγματα, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων διατηρούσε, με έξοδα των αξιωματικών τους, και μια μπάντα.

Οι μουσικοί και οι αρχιμουσικοί των συγκεκριμένων μουσικών συνόλων ήταν, όπως είναι πλέον γνωστό από τις πηγές, Ιταλοί, Βρετανοί και, από τη δεκαετία του 1830 και εξής, Επτανήσιοι, μερικοί μάλιστα συμμετείχαν παράλληλα και στις ορχήστρες των θεάτρων²². Οι δραστηριότητες των συγκεκριμένων μουσικών σχημάτων, καθώς και η μακροχρόνια παρουσία τους, έθισαν ακόμη περισσότερο τους Επτανήσιους στη σημασία και στα ακούσματα της μπάντας, όχι μόνο στο

²⁰ ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Μουσικοί απόηχοι της Γαλλικής Επανάστασης στα Επτάνησα», *Ο Ερασιστής* 26 (2007), σελ. 79-104.

²¹ ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Ανιχνεύοντας τις 'Στήλες της Αρμονίας': Ειδήσεις για τη μουσική δραστηριότητα στις κερκυραϊκές τεκτονικές στοές του 19ου αιώνα», στο Ιωάννης Φούλιας, Πέτρος Βούβαρης & Κώστας Καρδάμης (επιμ.), *10ο Διατμηματικό Μουσικολογικό Συνέδριο. Πρακτικά Διατμηματικού Συνεδρίου υπό την αιγίδα της Ελληνικής Μουσικολογικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη 2019, σελ. [27-37]: 29-30.

²² Τα Γενικά Αρχεία του Κράτους- Αρχεία Νομού Κερκύρας (στο εξής: ΓΑΚ-ΑΝΚ), η υπερπολύτιμη *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie* και το διοικητικό αρχείο της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας αποτελούν τους κύριους χώρους στους οποίους απόκεινται οι σχετικές πληροφορίες.

πλαίσιο δημόσιων τελετών, αλλά κυρίως ως συναυλιακή παρουσία. Έτσι το διαχρονικό παράδειγμα των στρατιωτικών μπαντών προσέφερε το απαραίτητο πλαίσιο για τη δημιουργία και μη στρατιωτικών μουσικών συνόλων πνευστών, τα οποία αποτελούν σήμερα ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα της Επτανήσου. Είτε πρόκειται για τη βραχύβια απόπειρα δημιουργίας φιλαρμονικού σωματείου στη Ζάκυνθο (1816-1823), είτε για τη δημιουργία ενός νέου (1843), είτε για τις κατά καιρούς προσπάθειες ίδρυσης μπαντών στην Κεφαλονιά (ξεκινώντας από τα τέλη της δεκαετίας του 1830) είτε για τη μπάντα της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας (με συνεχή παρουσία από το 1841 έως σήμερα), είτε για εκείνη της Φιλαρμονικής Εταιρείας Λευκάδας (1850), οι φορείς αυτοί είχαν πάντοτε ως σταθερό σημείο αναφοράς τη χρήση και τη σημασία των συνόλων πνευστών, όπως είχε διαμορφωθεί στην κοινή συνείδηση μετά από τέσσερις αιώνες συνεχούς τριβής των κοινωνιών με τα συγκεκριμένα μουσικά σχήματα στο πλαίσιο και των πολιτικο-στρατιωτικών εξελίξεων και μετακινήσεων της εκάστοτε περιόδου.

Δεν είναι δε άσκοπο στο πλαίσιο αυτό να σημειωθεί και το εξής: πολλοί από τους ανθρώπους που ανέλαβαν να οργανώσουν τις πρώτες επτανησιακές μη στρατιωτικές μπάντες ήταν τοπικά ευρισκόμενοι μουσικοί συνδεδεμένοι, άμεσα ή έμμεσα, με μπάντες στρατιωτικών σχηματισμών. Ο καταγόμενος από την Gorizia της σημερινής Σλοβενίας Marco Battagel, ο οποίος το 1816 οργάνωσε τη βραχύβια μπάντα της Ζακύνθου ήταν συγγενής του κλαρινετίστα Gerolamo Battagel, μέλους της κερκυραϊκής μπάντας των Ρεπουμπλικανών Γάλλων²³. Η περίπτωση μάλιστα της οικογένειας Battagel είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και σε σχέση με τα ήδη αναφερθέντα για την οπερατική δραστηριότητα, αφού οι εν λόγω επήλυδες μουσικοί βρέθηκαν και τελικά παρέμειναν μόνιμα στην Κέρκυρα και στο θέατρό της από το τέλος του 18^{ου} αιώνα, μετά από μια αξιοπρόσεκτη πορεία ως μουσικοί και μπρεσάριοι σε θέατρα της Ιταλίας και της Ζάρας²⁴. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι την μπάντα του Αργοστολίου οδήγησαν στα αρχικά βήματά της επίσης επήλυδες: αρχικά Άγγλος στρατιωτικός αρχιμουσικός και στη συνέχεια Ιταλοί, δηλαδή ο Σικελός τρομπετίστας Gaetano De Angelis, ο Ρωμαίος φλαουτίστας Niccolò Olivieri και ο μετέπειτα δάσκαλος του Καρρέρ Giuseppe Cricca²⁵.

²³ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Δημοκρατικοί Γάλλοι 11.

²⁴ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, Μάντζαρος, σελ. 73-75.

²⁵ ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΙΟΝΟΣ, *Η Φιλαρμονική Σχολή Κεφαλονιάς (1838-1940)*, Αργοστόλι 1988, σελ. 31. Ο συγγραφέας εικάζει ότι ο Άγγλος αρχιμουσικός ήταν ο Samuel Baron ή ο γιος του Henry. Για τους Ιταλούς μουσικούς υπάρχουν και διάσπαρτες πληροφορίες στην *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, στις αφιξαναχωρήσεις του Αρχείου της Εκτελεστικής Αστυνομίας των ΓΑΚ-ΑΝΚ και στο ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Ανιχνεύοντας τις 'Στήλες της Αρμονίας'», σελ. 32-33.

Η χαρακτηριστικότερη, όμως, περίπτωση είναι εκείνη του Αντόνιου Λιμπεράλι (1814-1842), ο οποίος – όντας μαθητής του Μάντζαρου και γιος του Ιταλού αρχιμουσικού του 32ου Βρετανικού Συντάγματος, Domenico Liberali, και της Ζακύνθιας συζύγου του – μέχρι το 1836 εργάστηκε ως αρχιμουσικός του βρετανικού 88^{ου} Συντάγματος²⁶. Ο Λιμπεράλις υπήρξε το 1840 εκ των αρχικών ιδρυτών της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας και σε αυτόν ανέθεσε το συγκεκριμένο ίδρυμα το 1841 την οργάνωση και τη διεύθυνση της μπάντας του. Τη θέση του υπαρχιμουσικού του ίδιου συνόλου ανέλαβε ο αδελφός του, Ιωσήφ Λιμπεράλις (1819-1899). Αναφορικά δε με τη σχέση των δύο αδελφών με τα Επτάνησα είναι χαρακτηριστικό, ότι παρά τις τεράστιες οικογενειακές δυσκολίες, όχι μόνο δεν σκέφτηκαν να επιστρέψουν στο Fermo (πόλη καταγωγής του πατέρα τους), αλλά ο Αντόνιος «εξελλήνισε» το όνομά του σε «Ελευθεριάδης» και μεταπήδησε στο ορθόδοξο δόγμα.

Με τον καιρό τα επτανησιακά μπαντιστικά σχήματα μετατράπηκαν, πέρα από χώρους καλλιτεχνικής έκφρασης, και σε ένα είδος κοινωνικού χωνευτηρίου, όπου έβρισκαν (και βρίσκουν) κοινό χώρο δημιουργικής συνύπαρξης άτομα που όχι μόνο ανήκαν στις μικρομεσαίες κοινωνικές ομάδες, αλλά και είχαν διαφορετική καταγωγή. Η Κέρκυρα για ακόμη μια φορά προσφέρει ένα καλό παράδειγμα: στην μπάντα της κερκυραϊκής Φιλαρμονικής εντοπίζονται ήδη από τα πρώτα μαθητολόγια πέρα από τους γηγενείς σπουδαστές, μπαντίστες μαλτέζικης, ιταλικής, και δαλματικής καταγωγής, καθώς και Ηπειρώτες. Η συμμετοχή όλων των παραπάνω στο συγκεκριμένο μουσικό σύνολο δεν απετέλεσε μόνο μέσο καλλιτεχνικής έκφρασης, αλλά και τρόπο ευκολότερης ενσωμάτωσης στην κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και δίοδο κοινωνικής κινητικότητας.

Οι Μαλτέζοι μουσικοί, οι οποίοι ανήκουν σε μια πληθυσμιακή ομάδα που μετοίκησε μαζικά στο νησί κατά τη δεκαετία του 1820, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μιας και μέχρι σήμερα ορισμένες οικογένειες αποτελούν κατά έναν τρόπο μουσικές δυναστείες στις μπάντες του νησιού. Μερικοί μαλτέζικης καταγωγής μουσικοί (Φραγκίσκος Σκέμπρης, Φραγκίσκος και Πέτρος Καραβάνας) εξελίχθηκαν και σε εξαιρετικούς δασκάλους και αρχιμουσικούς μπάντας, ενώ η οικογένεια Καμηλιέρη αναδείχθηκε μέσα από τη Φιλαρμονική σε κατεξοχήν μουσική οικογένεια.

Ορισμένοι δε απόγονοι Μαλτέζων επήλυδων διέπρεψαν αργότερα και στον τομέα της σύνθεσης με προεξάρχοντες τον με δυναμική παρουσία στις ΗΠΑ Λαυρέντιο Καμηλιέρη²⁷ και τον εμβληματικό για την ελληνική κοινότητα της Αλεξάνδρειας

²⁶ ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Μια άγνωστη νεκρολογία του Νικόλαου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου για τον Antonio Liberali», *Έξι Μελέτες για τη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας*, Κέρκυρα 2010, σελ. 56-110.

²⁷ Ειδικά για τη δραστηριότητά του στις ΗΠΑ βλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΙΑΚΟΥΜΟΠΟΥΛΟΥ, «Επτανήσιοι συνθέτες στις ΗΠΑ (τέλη 19ου και πρώτο μισό του 20ού αιώνα)», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 1Β' (2018), «Γ'

Αλέξανδρο Γκρεκ. Η συμμετοχή Ηπειρωτών στη διοίκηση των φιλαρμονικών σωμάτων, καθώς και η συνθετική δράση ορισμένων (όπως ο Γεώργιος Τοπάλης), αποδεικνύει τη δυναμική της μουσικής στη διαμόρφωση των επήλυδων της Επτανήσου. Σε μετοίκους, όμως, ανήκει και μια προγενέστερη μουσική δυναστεία της Κέρκυρας, η οποία επίσης επένδυσε στο ευνοϊκό μουσικό περιβάλλον των Επτανήσων: Πρόκειται για την ελβετικής καταγωγής οικογένεια Λαμπελέτ, η οποία μέσω Νάπολης βρέθηκε στην Κέρκυρα από τη δεκαετία του 1840.²⁸ Έπληγς, καίτοι δεύτερης γενιάς, ήταν και ο Σπύρος Σαμάρας, αφού ο διπλωμάτης πατέρας του, με καταγωγή από τη Σιάτιστα και γεννημένος στη Βιέννη, μετατέθηκε στην Κέρκυρα από τα Ιωάννινα²⁹. Όλοι αυτοί οι συνθέτες έγραψαν με τη σειρά τους τις δικές τους ιστορίες στις μουσικές μετοικεσίες των Ιονίων, αφού όλοι τους διέπρεψαν και δημιούργησαν εκτός Επτανήσων και εκτός Ελλάδος.

Τη δική του ιστορία, όμως, και στον χώρο της μουσικής διάνοησης έγραψε ένας ακόμη έπληγς δεύτερης γενιάς, ο με καταγωγή εκ πατρός από τη Βόνιτσα Πέτρος Βράιλας-Αρμένης, φιλόσοφος, διπλωμάτης και καθηγητής της Ιονίου Ακαδημίας. Η τέχνη των ήχων τον απασχόλησε τόσο από πλευράς φιλοσοφικής (πέρα από τις διάσπαρτες αναφορές στο έργο του, κεντρικής σημασίας συνεχίζει να είναι η μελέτη του *Περί Μουσικής*)³⁰, όσο και μέσω της διοίκησης δύο νευραλγικών φορέων της μουσικής Κέρκυρας: αφενός ως πρόεδρος της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας (τρεις θητείες μεταξύ 1845 και 1866) και αφετέρου ως επικεφαλής της διοίκησης του κερκυραϊκού θεάτρου (δεκαετία του 1850)³¹.

Στις εξ Ιταλίας μετοικεσίες πρέπει στο σημείο αυτό να προστεθούν και οι οφειλόμενες στα πολιτικά και επαναστατικά γεγονότα παρουσίες πάμπολλων Ιταλών πατριωτών. Μερικοί από αυτούς είχαν σημαντική προσφορά σε σχέση με τη μουσική από την πλευρά του στιχουργού ή του λιμπρετίστα: ο λόγιος και

Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο. Τα Πρακτικά», 5, Κέρκυρα 2018, σελ. [55-64]: 55-60.

²⁸ ΠΩΡΓΟΣ ΛΕΩΤΣΑΚΟΣ, «Οι τρεις 'πρεσβύτεροι' Λαμπελέτ: ένα 'υστερόγραφο' στη β' έκδοση του *New Grove*», *Μουσικός Λόγος* 4 (Φθινόπωρο 2001), σελ. 43-54 *Gazzetta Ufficiale degli Stati Uniti delle Isole Jonie* 71 (27.4/9.5.1846), σελ. 14-16.

²⁹ ΠΩΡΓΟΣ ΛΕΩΤΣΑΚΟΣ, *Σπύρος Σαμάρας (1861-1917). Ο μεγάλος αδικημένος της Έντεχνης Ελληνικής Μουσικής*, Αθήνα 2013, σελ. 129-132· ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Σκαρλάτος Γ. Σαμμάρας: Παρασχήματα μιας έρευνας», *Σπυρίδων-Φιλίσκος Σαμάρας. Επετειακός τόμος για τα 150 χρόνια από τη γέννησή του*, Κέρκυρα 2011, σελ. 111-113

³⁰ ΒΛ. ΠΕΤΡΟΣ ΒΡΑΪΛΑΣ ΑΡΜΕΝΗΣ, «Περί Μουσικής», στο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum* I/4, Αθήνα 1973, σελ. 319-345. Επίσης, ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική*, Αθήνα 2002, ιδιαιτ. 95-113· ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Η οντολογία του Ωραίου στο έργο του Πέτρου Βράιλα Αρμένη*, Αθήνα 2009, ιδ. 273-312.

³¹ Σύμφωνα με αρχαιακό υλικό που απόκειται στο διοικητικό αρχείο της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας και στα ΓΑΚ-ΑΝΚ, ιδιαιτέρως στις αρχαιακές σειρές Ιόνιο Κράτος και Έπαρχος.

πατριώτης Vincenzo Nannucci φέρεται ότι είναι ο ποιητής της μαντζαρκικής *Aria Greca*³², η οποία το 1827 αποτέλεσε την πρώτη συναυλιακή άρια σε ελληνική (και μάλιστα δημοτική) γλώσσα. Τραγουδήθηκε με τη χρήση λατινογράμματης γραφής από την πριμαντόνα του κερκυραϊκού θεάτρου, υπογραμμίζοντας για ακόμη μια φορά τη σημασία του μελοδράματος και των μουσικών μετοίκων στο πλαίσιο της αφυπνιζόμενης επτανησιακής εθνικής αυτοσυνειδησίας της περιόδου. Μάλιστα, στα επόμενα χρόνια θα ακολουθούσαν πάμπολλοι Ιταλοί αοιδοί, οι οποίοι θα απέδιδαν διάφορα μουσουργήματα Επτανησίων σε ελληνική γλώσσα εντός των θεάτρων των Ιονίων³³. Ένας άλλος πολιτικός αυτοεξόριστος, ο Severiano Fogacci, πρότεινε από το 1835 εναλλακτικές προσεγγίσεις στα οπερατικά λιμπρέτα της εποχής του και συνεργαζόμενος με τον Κερκυραίο, αλλά με απώτατη καταγωγή εξ Ιταλίας, Δομένικο Παδοβά κατάφερε να δει τη μουσική υλοποίηση των προτάσεών του το 1840 και το 1857³⁴.

Και στον χώρο της θρησκευτικής μουσικής η επίδραση των μετοίκων δεν ήταν καθόλου αμελητέα. Η συνύπαρξη στα Επτάνησα τριών χριστιανικών δογμάτων και μιας θαλερής στα χρόνια που μας απασχολούν εβραϊκής κοινότητας προσέφερε και το αντίστοιχο μουσικό πεδίο. Γρηγοριανά και αμβροσιανά μέλη αποτελούσαν βασικά ακούσματα στις ρωμαιοκαθολικές εκκλησίες, οι οποίες πέρα από οργανίστες και χορωδούς, σε ορισμένες κύριες εορτές ενίοτε χρησιμοποιούσαν και μεγαλύτερα μουσικά σύνολα³⁵. Όπως είναι αναμενόμενο, γηγενείς μουσουργοί αμφοτέρων των δογμάτων συνέθεσαν έργα για τις ανάγκες της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Η έλευση των αγγλικανών κατά τον 19ο αιώνα έφερε επιπλέον ακούσματα, τα οποία εντοπίζονται έως σήμερα.

Αλλά και στην ορθόδοξη ψαλτική η έλευση των Κρητών προσφύγων στα Επτάνησα, ιδιαίτερος μετά την πτώση του Χάνδακα το 1669, έφερε στην περιοχή το λεγόμενο «κρητικό μέλος». Πράγματι, είτε πρόκειται για τη δίφωνη ή τρίφωνη η

³² ΧΑΡΗΣ ΞΑΝΘΟΥΔΑΚΗΣ, «Ο ποιητής της *Aria Greca*», *Μουσικός Λόγος* 7 (Καλοκαίρι 2006), σελ. 30-57.

³³ ΚΟΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΙΣ, «“Aria in idioma Greco” or Pending the Greek-speaking singers», στο ΝΙΚΟΣ ΜΑΛΙΑΡΑΣ (επιμ.) *The National Element in Music* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20.1.2013), Αθήνα 2014, σελ. 126-134.

³⁴ ΠΩΡΓΟΣ ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, «Ο Ιταλός λόγιος Severiano Fogacci και τα δημοσιευμάτα του στην Κέρκυρα (1831-1846)» *Ιταλοελληνικά: Rivista di cultura greco-moderna* 4 (1991-1993), σελ. 11-23. ΚΟΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΙΣ, «Un Italiano in Corcira: Severiano Fogacci’s music-related activities during his exile in Corfù (1831-1846)», δημοσίευση στην αγγλόγλωσση διαδικτυακή έκδοση του περιοδικού *Μουσικός Λόγος* (Φθινόπωρο 2012), <http://m-logos.gr/issues/i0000/>. Του ίδιου, «Domenikos Padovàs: a “lesser” of an anniversary», στο *Opera and the Greek World*, σελ. 105-118.

³⁵ ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας / Αυτοκρατορικοί Γάλλοι 16, 130 (25.8.1810) και Αρχείο Ιονίου Γερουσίας / Αυτοκρατορικοί Γάλλοι 33, 130 [37] (25.8.1810).

τετράφωνη απόδοση εκκλησιαστικών ύμνων είτε για τη διαμορφωμένη εντός της οκτωηχίας «κατά το ύφος των Κρηταίων» ψαλτική πρακτική στην προ της οθωμανικής κατάκτησης μεγαλόνησο, η εμπειρία και τα αποτελέσματα της κρητικής ορθόδοξης μουσικής του 16ου και του 17ου αιώνα³⁶ μεταφέρθηκαν με δραματικό τρόπο στα Επτάνησα είτε μέσω εκκλησιαστικών μουσικών είτε ως συλλογική εμπειρία των ξεριζωμένων επήλυδων. Πάντως, το 1671 στη Ζάκυνθο μαρτυρείται ότι η πλειονότητα των Κρητών προσφύγων χρησιμοποιούσε τη γνωστή και στα Επτάνησα θρησκευτική μουσική «των Ελλήνων»³⁷, αλλά ταυτόχρονα ένα μέρος των προσφύγων αρεσκοτόταν σε ένα «νέο», για τα Επτάνησα, ψαλτικό είδος που έμοιαζε με εκείνο των ρωμαιοκαθολικών εκκλησιών³⁸. Παρά την αρχική έκπληξη των Επτανησίων, το συγκεκριμένο ύφος, το οποίο ήταν ήδη εν χρήσει στην Κρήτη, τελικά έγινε αποδεχτό ως άκουσμα στα κύρια νησιά του Ιονίου μέχρι που κάποια στιγμή μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα φαίνεται ότι σταδιακά υποχώρησε, πιθανότατα λόγω έλλειψης καταλλήλως καταρτισμένων ψαλτών. Παράλληλα, η «μουσική των Ελλήνων» αναπτύχθηκε περαιτέρω λαμβάνοντας μάλιστα και ορισμένες κατά τόπους ιδιαίτερες αποδόσεις, σχετιζόμενες και με την επιχώρια αυτοσχεδιαστική λαϊκή

³⁶ Εμβριθής η μελέτη του ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΤ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η άνθηση της ψαλτικής τέχνης στην Κρήτη (1566-1669)*, Αθήνα 2004.

³⁷ Η κρητική εκδοχή της οποίας δεν φαίνεται να ήταν άγνωστη στα νησιά του Ιονίου και προφανώς γινόταν ήδη αποδεκτή, όπως φαίνεται και από τη σύντομη παρουσία κατά τη δεκαετία του 1560 του κορυφαίου Κρητικού μελωδού και Πρωτοψάλτη Χανίων Αντώνιου Επισκοπόπουλου στην Κέρκυρα, όπου και συνέθεσε επί τούτου ύμνους, βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η άνθηση*, σελ. 145, 155, 731.

³⁸ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Κρητική ψαλμωδία έν Επτανήσων», *Πινακοθήκη* 98 (Απρίλιος 1909), σελ. 24-25 (πρόκειται για την πρώτη από τις τέσσερις συνέχειες του συγκεκριμένου άρθρου). Δυστυχώς, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί πλήρως εάν επρόκειτο για δίφωνες «αρχαϊκού χαρακτήρα» αποδόσεις κατά την πρακτική «τῶν ἑλατίνων», τρίφωνες εκδοχές ή τετράφωνες εκτός οκτωήχου συνθέσεις κατά τη γνωστή τότε πρακτική του falsobordone ή για συνδυασμό των παραπάνω. Για το ζήτημα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής πολυφωνίας, βλ. πρόχειρα ΔΙΜΙΤΡΙ ΚΟΝΟΜΟΣ, «Experimental polyphony, 'according to the... Latins' in late Byzantine psalmody», *Early Music* 2 (1982), σελ. 1-16 ΜΙΧΑΗΛ ΑΔΑΜΙΣ, «An example of polyphony in Byzantine Music of the late Middle Ages», *Report of the Eleventh Congress of the International Musicological Society*, Κοπεγχάγη 1972, 2, σελ. 737-747 ΜΑΡΚΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Η δυτικίζουσα εκκλησιαστική μουσική μας στην Κρήτη και στα Επτάνησα», *Λαογραφία: Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας ΛΑ'* (1976-1978), σελ. 272-293 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΣΤΑΘΗΣ, «Διπλόν Μέλος': Μια παρουσίαση των περιπτώσεων 'λατινικής μουσικής' στα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής», «...τιμή προς διδάσκαλον...», Αθήνα 2001, σελ. 656-674 ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η άνθηση*, ιδ. σελ. 398-401, 406-410, 444-446 ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία», *Θησαυρισματα* 20 (1990), σελ. [9-169]: 94 Ιδιαίτερος ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ, «"Musica greca", "ψαλτική των Λατίνων" και το χειρόγραφο της Πλατυτέρας στην Κέρκυρα», στο Παναγιώτης Σκούφης (επιμ.), *Θέματα Ελληνικής Μουσικής Ι. Πρακτικά ημερίδας της 31ης Αυγούστου 2013*, Καρδαμύλη 2017, σελ. 47-80.

πολυφωνία, και ακόμη στις μέρες μας είναι γνωστή με τον γενικόλογο, και όχι πάντοτε ακριβή, όρο «κρητοεπτανησιακή ψαλτική»³⁹. Συνεπώς, το κατά πόσο το σήμερα σωζόμενο στα Επτάνησα «κρητικό μέλος» αντανακλά τα στοιχεία και τις κατευθύνσεις εκείνης της «νέας ψαλτικής» που πρωτακούστηκε στα Ιόνια από τους Κρήτες πρόσφυγες στα χρόνια αμέσως μετά τη βίαιη μετοικεσία τους, αποτελεί πλέον αντικείμενο έρευνας και γόνιμου, εξειδικευμένου, επιστημονικού διαλόγου.

Σε κάθε περίπτωση, ένα προσφάτως εντοπισθέν μουσικό χειρόγραφο⁴⁰ καθιστά σαφές, ότι ελληνόγλωσσοι επαγγελματίες ψάλτες μπορούσαν να ερμηνεύουν ήδη κατά τον 17ο αιώνα τετράφωνα και με χρήση τροποποιημένης παρασημαντικής σημειογραφίας αφενός ένα συνθετικά ελεύθερο ρεπερτόριο για το ορθόδοξο δόγμα με σαφείς αναφορές στο ιταλικό *falsobordone* και τις πρακτικές της οργανωμένης πολυφωνίας, και αφετέρου ύμνους (σε ελληνογράμματη γραφή) της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Το τεκμήριο με τον τρόπο αυτό δίδει μια εικόνα για τη φύση του νεοεισαχθέντος στα Επτάνησα «κρητικού μέλους» και παρουσιάζει μια ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα πτυχή της μουσικής ώσμωσης της κρητικής ηχητικής μετοικεσίας, όπως αυτή ενδεχομένως λάμβανε χώρα στο πλαίσιο κερκυραϊκών πασχαλινών κοινών τελετών. Στα μέσα του 18ου αιώνα την τετράφωνη απόδοση του «κρητικού μέλους» επιβεβαίωνε τόσο ως αυτονόητη ονομασία όσο και ως συνήθη πρακτική, ο πολυμαθής και αρχαιολάτρης αββάς Cirillo Martini, ο οποίος συνέδεε το κρητικό άκουσμα με το εξ Εσπερίας οργανωμένο πολυφωνικό ύφος του παρελθόντος⁴¹. Έναν αιώνα αργότερα την τετραφωνία, αλλά τη φορά αυτή με

³⁹ Γενικότερος προβληματισμός για το συγκεκριμένο ζήτημα στο ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ, «Η παραδοσιακή εκκλησιαστική μουσική των Επτανήσων. Συνολική ιστορική προσέγγιση», *Μουσικός Λόγος* 8 (Χειμώνας 2009), σελ. 45-70. Βλ. και ΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η άνηση*, ιδ. σελ. 410-412.

⁴⁰ ΣΠΥΡΟΣ Χ. ΚΑΡΥΔΗΣ και ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Το "Τενόρε της ψαλιμουδιάς": Το μουσικό χειρόγραφο αρ. 31 της Μονής Πλατυτέρας Κέρκυρας*, Αθήνα 2011. Εμβριθής και καιρίων συμπερασμάτων η βασιζόμενη στο ως άνω τεκμήριο μελέτη του ΜΑΚΡΗ, «"Musica greca", "ψαλτική των Λατίνων"», σελ. 47-80.

⁴¹ ΚΑΙΤΗ ΡΩΜΑΝΟΥ, «Απόσπασμα από το *La Storia della Musica* του Giovanni Battista Martini» *Πολυφωνία* 9 (Φθινόπωρο 2006), σελ. [126-140]: 136. Ο αββάς Cirillo Martini (δεν πρέπει να συγχέεται με τον συνεπώνυμό του και εμβληματικό στους μουσικούς κύκλους Giovanni Battista) τοποθετούσε χρονικά την έναρξη της πρακτικής αυτής, προφανώς βασιζόμενος στη ρυθμικο-αρμονική υφή της, στον 15^ο και 16^ο αιώνα, «όταν άνησε η αρμονική μουσική στη Φλάνδρα και στην Ιταλία» συνδεόντας την με την τεχντροπία του Palestrina και του συντοπίτη του Φλωρεντίνου συνθέτη Marco da Gagliano. Ο φραγκισκανός αββάς Cirillo Martini το 1758 βρισκόταν ήδη στην Κέρκυρα και την επόμενη χρονιά ορίστηκε δάσκαλος στο δημόσιο σχολείο της πόλης, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Καβάλα 2003, σελ. 186-187, 207. *Memorie per servire all'istoria letteraria*, 12, Βενετία 1758, σελ. 209-221. Από το δεύτερο τεκμήριο προκύπτει και η περιοδεία του για αρχαιολογικούς σκοπούς σε όλα τα νησιά του Ιονίου και στις γειτονικές ακτές με εντολή του γνωστού αρχαιολάτρη

αυτοσχεδιαστικό λαϊκό τρόπο, θεωρούσε ως κύριο χαρακτηριστικό της επτανησιακής ψαλτικής και ο Παναγιώτης Γριτσάνης⁴². Αξίζει δε να αναφερθεί ότι ο λόρδος Guilford θεωρούσε την «κρητική ψαλτική» ως μια από τις τρεις νόμιμες «σχολές» της ορθόδοξης ψαλτικής και σημαντική γνώση για τους ενδιαφερόμενους φοιτητές της Ιονίου Ακαδημίας⁴³. Τη διδασκαλία και των τριών ειδών της ορθόδοξης εκκλησιαστικής μουσικής στην Ιόνιο Ακαδημία ανέλαβε ένας ακόμη έπληυς και προστατευόμενος του Guilford, ο εξ Ιωαννίνων διάκονος και Φιλικός Ιωάννης Αριστείδης⁴⁴. Η πολυφωνική φύση της εκκλησιαστικής μουσικής των Επτανήσων φαίνεται ότι διευκόλυνε και τη δημιουργία της *Ορθόδοξης Λειτουργίας των Μάντζαρου/Παλατιανού του 1834*, έργο στο οποίο επιχειρείται να βρεθεί ισορροπία μεταξύ της ήδη υπάρχουσας λαϊκής πρακτικής και του έντεχνου ύφους της περιόδου.

Η μουσική στις επτανησιακές εβραϊκές συναγωγές μόλις έχει αρχίσει να απασχολεί τη μουσικολογική έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι στην Κέρκυρα η ψαλμωδία της εβραϊκής συναγωγής εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να χαρακτηρίζεται από τις ιδιαιτερότητες του λεγόμενου «πουλιέζικου ιδιώματος», τονίζοντας και με την ονομασία, πέρα από τον ήχο, και την προέλευσή της από τους Εβραίους που προ αιώνων κατέφθασαν από την περιοχή της Απουλίας. Πιθανότατα οι διαφορές με την ήδη εν χρήσει ισραηλιτική ψαλτική οδηγούν συχνά στην περιγραφή του συγκεκριμένου ύφους και ως «μπελκάντο»⁴⁵.

Στην εξωαστική μουσική επίσης οι μετοικεσίες έφεραν στοιχεία που άλλοτε αφομοιώθηκαν και άλλοτε δεν παρέμειναν. Η μετοικεσία εργατών γης από τις

Βενετού αξιωματούχου Giacomo Nani. Με το δεδομένο αυτό δεν είναι ξεκάθαρο πού ακριβώς θα είχε ακούσει ο Martini το «κρητικό μέλος». Δίχως άλλο, όμως, η πρακτική αυτή φαίνεται ότι θεωρούνταν διαδεδομένη και χαρακτηριστική για τα νησιά του Ιονίου.

⁴² ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΡΙΤΣΑΝΗΣ, «Περὶ τῆς τῶν Ἰονίων Νήσων Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* 8 (1868), σελ. 325-336.

⁴³ ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας 302, 1955 (28.10.1824), Guilford προς Γραμματέα Ιονίου Γερουσίας Λόρδο Ponsonby, 4r. Με τον τρόπο αυτό επιβεβαίωνε και τα λόγια του αββᾶ Martini, ο οποίος επεσήμαινε τη σημασία της συστηματικής ενασχόλησης με το «κρητικό μέλος», εφόσον κάποιος θα ασχολούνταν με την ιστορία της ελληνικής μουσικής (βλ. ΡΩΜΑΝΟΥ, «Απόσπασμα από το *La Storia della Musica*», σελ. 136).

⁴⁴ ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΔΑΜΗΣ, «Νέες ειδήσεις για τον Ιωάννη Αριστείδη και τη διδασκαλία της μουσικής στην Ιόνιο Ακαδημία», *Μουσικός Ελληνομνήμων* 4 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2009), σελ. 4-19. Για τη συμμετοχή του Αριστείδη στη Φιλική Εταιρεία βλ. ΒΑΛΕΡΙΟΣ Γ. ΜΕΞΑΣ, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του Αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σελ. 21, α.α. 136.

⁴⁵ Επισκόπηση του ζητήματος στο ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ, *Η μουσική παράδοση των συναγωγών της Κέρκυρας και των Ιωαννίνων. Μια εθνομουσικολογική προσέγγιση*, πτυχιακή εργασία στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Κέρκυρα 2004. Της ίδιας, «Η λειτουργική μουσική παράδοση της ισραηλιτικής κοινότητας Κερκύρας. Μια εθνομουσικολογική προσέγγιση», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 1Β' (2018), σελ. 79-92.

ηπειρωτικές ακτές στην επτανησιακή ύπαιθρο ή Επτανησίων στην Ήπειρο, καθώς και το φιλοπερίεργο αυτί μουσικών των χωριών, έχουν διασώσει έως σήμερα μερικά ενδιαφέροντα ακούσματα που επιβεβαιώνουν την χωρική και χρονική ευρύτητα αυτών των μουσικών μετασκευών. Η σύγχρονη έρευνα έχει πολλά να αποκαλύψει για αυτές, αλλά εδώ, και εν σχέσει με την περίοδο που μας απασχολεί, ας αναφερθούν χαρακτηριστικά: οι ομοιότητες του κερκυραϊκού χορού *Πέρδικα* με φανφάρες μεσαιωνικών πόλεων της κυρίως Ευρώπης, ο χορός *Φουρλάνα* που δεν είναι κάτι άλλο από τον ομώνυμο δημοφιλή χορό της Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα («friulana», δηλ. από την περιοχή του Friuli). αναγεννησιακά στοιχεία σχετιζόμενα με συνθέσεις λαούτου εντοπίζονται σε ζακυνθινούς χορούς, ενώ και το ίδιο το λαούτο δεν ήταν ξένο στα εξωαστικά μουσικά σύνολα των Επτανήσων. Ο χορός *Βουλγάρα* έχει, βεβαίως, σαφή ανατολίτικα στοιχεία και ως τέτοια χαρακτηρίζονται άλλωστε από τους νησιώτες όλα εκείνα τα ακούσματα που περιέχουν το ανατολίτικο τριημιτόνιο. Εξωαστικά στοιχεία, τόσο επτανησιακά όσο και ηπειρωτικά, χρησιμοποίησαν τουλάχιστον από το 1840 συνθέτες, όπως ο Ξύνδας, ο Ιωσήφ Λιμπεράλης και ο Καρρέρ, για να καταδείξουν και από την πλευρά της έντεχνης μουσικής είτε την εντοπιότητα είτε το πατριωτικό άκουσμα σε εποχές που αμφότερα ανάγονταν σε καίρια στοιχεία της εποχής των εθνικισμών⁴⁶.

Ολοκληρώνοντας, δεν είναι άσκοπο να υπογραμμιστεί ότι ορισμένοι Επτανήσιοι ήδη πριν το 1864 είχαν επίσης γίνει μουσικοί επήλυδες, ακολουθώντας το παράδειγμα των προαναφερθέντων συναδέλφων τους κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, με κύρια κατεύθυνση τη φορά αυτή το νεόδμητο ελλαδικό κράτος, αλλά και εμπορικά και μουσικά κέντρα της Δύσης και της Ανατολής. Ενδεικτικά, ο Δημήτριος Διγενής κλήθηκε να διδάξει στη Σχολή Ευελπίδων και στο Διδασκαλείο, ο εξ Αργοστολίου Αγγλοϊόνιος Φρειδερίκος Στήβενς διεύθυνε το θέατρο της Σύρου και για μικρό διάστημα το Ωδείο Αθηνών πριν εγκατασταθεί στο Παρίσι, ο μαθητής του Μάντζαρου Δημήτριος Αγαθίδης βρέθηκε στη Σμύρνη, ενώ ο αριθμός των μετοίκων Επτανήσιων μουσικών εκτελεστών στην ευρύτερη περιοχή μόλις έχει αρχίσει να δείχνει το πραγματικό μέγεθός του. Σε αυτούς πρέπει να συμπεριληφθούν και αρκετοί μουσουργοί των Ιονίων (π.χ. Καρρέρ, Ξύνδας, οικογένεια Λαμπελέρ, Σαμάρας, Σοφία Δελαπόρτα, Ελένη Λαμπίρη κ.ά.), οι οποίοι μετέφεραν τη συνθετική δραστηριότητά τους εκτός των ιδιαίτερων πατρίδων τους ή και εκτός Ελλάδος. Όλοι οι παραπάνω Επτανήσιοι μέτοικοι κλήθηκαν, άμεσα ή έμμεσα, να καταθέσουν τα μουσικά τάλαντά τους

⁴⁶ XANTHOUDAKIS, «Composers, Trends» KARDAMIS, «The music of the Ionian Islands» Του ίδιου, «Orientalism in the Ionian Islands' music», στο REIHARD STROHM (επιμ.), *The Music Road. Coherence and Diversity in Music from the Mediterranean to India*, στη σειρά «Proceedings of the British Academy», Λονδίνο 2019, σελ. 296-317.

σε μια ομολογουμένως διαφορετική πολιτισμικά περιοχή, το νεοπαγές ελλαδικό βασίλειο, εφαρμόζοντας τις πρακτικές που οδήγησαν νωρίτερα και τον γενέθλιο τόπο τους μέσω μιας αργής διαδικασίας αιώνων να διαμορφώσει μια μουσική κουλτούρα που ήδη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τον χαρακτήριζε. Ενδεχομένως, όμως, να έγινε σαφές, ότι αυτός ο θεωρούμενος ενιαίος, αδιάσπαστος και μονομερής μουσικός χώρος των Επτανήσων, μια από τις πολλές στερεοτυπικές απλοποιήσεις για την περιοχή, τελικά έχει πολλές, διαφορετικές, αμφίδρομες και ποικίλων αποχρώσεων οφειλές. Σε αυτές οι, βίαιες ή επαγγελματικές, μετοικεσίες ανθρώπων, ιδεών, ειδών, ακουσμάτων και πρακτικών, καθώς και η αμφίδρομη ώσμως τους στο θετικό και συναιρετικό κοινωνικό περιβάλλον των νησιών έπαιξαν έναν ευρύτερα διαμορφωτικό ρόλο.

***Κρήτες πρόσφυγες στην Κέρκυρα.
Τα τεκμήρια των Αρχείων Νομού Κέρκυρας***

Σπύρος Καρύδης – Παναγιώτα Τζιβάρα

Ο Κρητικός Πόλεμος, γεγονός το οποίο σήμανε το τέλος της βενετικής παρουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, οδήγησε ξανά, έναν αιώνα μετά την απώλεια της Κύπρου, χιλιάδες ανθρώπους στην προσφυγιά. Άνθρωποι, κυρίως από τα αστικά κέντρα της Κρήτης, άρχισαν να φτάνουν στα νησιά του Ιονίου και σε άλλους τόπους ήδη πριν από την έναρξη του πολέμου. Η διαδοχική κατάληψη των Χανίων και του Ρεθύμνου στην αρχή του πολέμου ενέτεινε το προσφυγικό ρεύμα, το οποίο κορυφώθηκε μετά την παράδοση του Χάνδακα. Το μέγεθος του κρητικού προσφυγικού ρεύματος είναι μάλλον αδύνατο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, λόγω της διάρκειάς του, των μεμονωμένων αναχωρήσεων, της διασποράς των προσφύγων και της φύσης των βενετικών καταγραφών, οι οποίες αφορούσαν μόνον εκείνους που δικαιούνταν το επίδομα σε χρήματα και παξιμάδι που είχαν ορίσει για την ενίσχυσή τους οι βενετικές Αρχές. Μπορεί όμως να υπολογιστεί προσεγγιστικά με τη συστηματική διερεύνηση του διαθέσιμου αρχαιακού υλικού στο βενετικό Αρχείο και στα τοπικά Αρχεία των νησιών του Ιονίου, κάτι που ακόμη αποτελεί ζητούμενο, αν και οι ανακοινώσεις του παρόντος συνεδρίου προδιαγράφουν ένα τοπίο εμφανώς καλύτερο σε σχέση με το παρελθόν.

Από τις κρητικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στον ιόνιο χώρο έχουν μελετηθεί, έως έναν βαθμό, εκείνες της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, ενώ ιδιαίτερης συστηματικής μελέτης έχει τύχει η κρητική διασπορά των Κυθήρων¹. Για την Κέρκυρα, εκτός από τον κατάλογο των επιδοτούμενων προσφύγων, που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος², διαθέσιμος είναι επίσης ο κατάλογος των Κρητικών που

¹ Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Κρήτες κληρικοί στην Κέρκυρα “μετά την ανάλωση της θλιβεράς Κρήτης”», στο ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ (επιμ.), *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669). Όψεις του πολέμου στον χώρο και στον χρόνο*, Ηράκλειο 2019 [*Κρητικά Χρονικά* 39 (2019)], σελ. 478.

² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Δύο κατάλογοι των εν Κερκύρα και Ζακύνθω Κρητών προσφύγων κατά τα έτη 1682 και 1683», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), σελ. 7-31.

τέλεσαν γάμο την περίοδο 1675-1684³. Επίσης σημαντικές πληροφορίες για πρόσωπα και τη δραστηριότητά τους απαντούν διάσπαρτες σε πρόσφατες μελέτες που αφορούν τις προσπάθειες ένταξης μελών επιφανών κρητικών οικογενειών στο αστικό Συμβούλιο της Κέρκυρας⁴, την παρουσία Κρητών ζωγράφων στο νησί⁵, την εγκατάσταση Κρητών κληρικών και την ένταξη νέων από την κρητική παροικία στις τάξεις του κλήρου⁶, τις εργασιακές και εμπορικές ασχολίες Κρητών⁷, καθώς και τη ναοδομική τους δραστηριότητα⁸, ενώ φιλότιμη είναι η προσπάθεια συγκέντρωσης του διάσπαρτου υλικού έως το 2008 σε αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία⁹. Το υλικό όμως που φυλάσσεται στα Αρχεία Νομού Κέρκυρας, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, παραμένει, με μικρές εξαιρέσεις, ουσιαστικά ανεκμετάλλευτο. Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μια σύντομη περιήγηση στις αρχειακές σειρές, από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για τους Κρήτες πρόσφυγες, κατά την περίοδο από την έναρξη του κρητικού έως και το τέλος του τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου, δηλαδή από το 1645 έως και το 1716. Στο χρονικό αυτό ανάπτυγμα δεν περιλαμβάνονται μόνον οι πρώτοι πρόσφυγες, αλλά και εκείνοι που είτε σε πολύ μικρή ηλικία ακολούθησαν τις οικογένειές τους είτε γεννήθηκαν στον τόπο της εγκατάστασης των γονιών τους. Εδώ εστιάζουμε την προσοχή μας στο πρωτοπαπαδικό, στο ληξιαρχικό και στο νοταρικό αρχείο, στο αρχείο της τοπικής βενετικής διοίκησης του νησιού, δηλαδή

³ ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΚΟΛΛΑΣ, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια - Οικισμοί - Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988.

⁴ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, «Βυζαντινοί “αρχοντόπουλοι” και “ευγενείς” Βενετοί υπήκοοι: με αφορμή την επανάγνωση του προνομίου της οικογένειας Σκορδίλη», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), σελ. 387-434.

⁵ ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Αρχειακές μαρτυρίες για τη δραστηριότητα ζωγράφων στην Κέρκυρα και την αγιογράφηση ναών», *Εώα και Εσπέρια* 6 (2004-2006), σελ. 9-60· Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι κρητικοί ζωγράφοι Μόσκοι. Νέα στοιχεία για τη ζωή και την καλλιτεχνική τους δραστηριότητα», *Θησαυρίσματα* 43 (2013), σελ. 233-276· Ο ΙΔΙΟΣ, «Στιγμές της παρουσίας του κρητικού ζωγράφου Θεόδωρου Πουλάκη στην Κέρκυρα», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 16 (2015), σελ. 333-353· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ζωγράφοι και ζωγραφική τέχνη στον κερκυραϊκό χώρο (17ος-19ος αι.)», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 28 (2012-2015), σελ. 47-90.

⁶ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Κρήτες κληρικοί», σελ. 477-520.

⁷ ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΑΡΛΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, «Εργασιακές και εμπορικές δραστηριότητες Κρητών στην Κέρκυρα τον 17ο αιώνα», *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011), τόμος Β1 Τμήμα βυζαντινών και μέσων χρόνων, Ιστορία*, Ρέθυμνο 2018, σελ. 251-276.

⁸ ΠΙΑΝΝΗΣ ΠΙΕΡΗΣ, «Ναοί προσφύγων Κρητών στην πόλη της Κέρκυρας», *Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 7-8 Δεκεμβρίου 2005*, Κέρκυρα 2007 [=Κερκυραϊκά Χρονικά 4 (2007)], σελ. 23-34.

⁹ ΚΙΚΗ ΤΣΟΚΚΟΥ, *Πρόσφυγες του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)*, αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2008.

του βάλου και του προβλεπτή καπιτάνου, καθώς και σε εκείνο της αστικής Κοινότητας, γνωστό ως *Argomenti Diversi* ή Ενετοκρατία.

1. Οι αρχειακές σειρές

Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες. Το αρχείο, εκτεινόμενο σε 80 ογκώδεις φακέλους, περιέχει έγγραφα που καλύπτουν την περίοδο από το 1605 έως και την αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου της Κέρκυρας, το 1799, ο μεγαλύτερος όμως όγκος του υλικού περιορίζεται στην περίοδο από το 1675 και εξής, οπότε άρχισε η συστηματική τήρηση αρχείου από τους μεγάλους πρωτοπαπάδες¹⁰. Στην αρχειακή πηγή, υλικό για το θέμα μας εντοπίζεται σε δύο κατηγορίες τεκμηρίων: α) στα έγγραφα που αφορούν τους υποψήφιους και τους εν ενεργεία κληρικούς του νησιού και β) στα βιβλία των συνοικεσιών, δηλαδή στα βιβλία στα οποία αντιγράφονταν οι άδειες τέλεσης γάμων. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα έγγραφα των προς χειροτονία υποψηφίων μόνιμων και παρεπίδημων κατοίκων της Κέρκυρας. Πρόκειται για 651 περιπτώσεις χειροτονιών 629 υποψηφίων, οι οποίες φυλάσσονται στους φακέλους με αριθ. 7-9, 16 και 26 του πρωτοπαπαδικού αρχείου. Από τα έγγραφα αυτά ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα πιστοποιητικά ή βεβαιώσεις ή μαρτυρικές καταθέσεις για τον χρόνο γέννησης των υποψηφίων καθώς και οι κανονικές συμμαρτυρίες, δηλαδή οι ενυπόγραφες βεβαιώσεις των πνευματικών των υποψηφίων οι οποίες συνυπογράφονται από τουλάχιστον επτά κληρικούς του οικείου περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει επίσης τα βιβλία με τα αντίγραφα των συστατικών χειροτονητηρίων γραμμάτων και τα βιβλία στα οποία καταγράφηκαν τα αποτελέσματα του ελέγχου των συστατικών γραμμάτων των εν ενεργεία κληρικών της Κέρκυρας σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Ο παλαιότερος έλεγχος που έχει διασωθεί είναι του έτους 1712, στον οποίο καταγράφηκαν τα στοιχεία 437 κληρικών, χειροτονημένων από το 1658 έως και το 1712. Χρήσιμοι είναι επίσης οι έλεγχοι των ετών 1736-1738 και 1738-1744, στους οποίους περιλήφθηκαν τα στοιχεία 256 και 303 κληρικών αντίστοιχα χειροτονημένων από το 1683 έως το έτος διενέργειας του ελέγχου. Τα συνοικέσια, η δεύτερη κατηγορία τεκμηρίων για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, φυλάσσονται σε πέντε φακέλους του πρωτοπαπαδικού αρχείου που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1611-1714 (πρόκειται για τους φακέλους: αρ. 2 των ετών 1611-1645, αρ. 3 των ετών 1645-1674, αρ. 4 των ετών 1675-1692, αρ. 12 των ετών 1693-1705 και αρ. 13 των ετών 1706-1714), και περιέχουν βιβλία συνολικής έκτασης άνω των 2.000 πυκνογραμμένων φύλλων.

¹⁰ Για μια σύντομη παρουσίαση του αρχείου, βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΙΤΣΑΣ, «Το πρωτοπαπαδικό αρχείο Κέρκυρας (1604-1800)», *Συμπόσιο Αρχειονομίας. Αρχεία και αρχειακοί: ένας ιστός, Κέρκυρα, 11-13 Οκτωβρίου 1991*, Αθήνα 1992, σελ. 116-127.

Ληξιαρχικές Πράξεις Εκκλησιών. Η σημερινή σειρά περιλαμβάνει κυρίως βιβλία τα οποία ανοίχθηκαν από το 1707 και εξής. Το υλικό για τον 17ο αιώνα είναι λιγοστό. Σε ένα σύνολο 335 φακέλων, για την περίοδο έως και το τέλος του 17ου αιώνα, υλικό εντοπίζεται σε μόλις δύο ναούς της πόλης, στην Υ. Θ. Σηπλαιώτισσα, με παλαιότερη χρονολογική αναφορά το 1646 (φάκελος 118 και ένα κατάστιχο το οποίο βρίσκεται στον φάκ. 133 μεταξύ των καταστίχων της Αγίας Αικατερίνης), και στον Άγιο Σπυρίδωνα, με παλαιότερη αναφορά στο έτος 1674 (φάκ. 148), καθώς και σε οκτώ ναούς των χωριών¹¹, οι οποίοι δεν αφορούν το θέμα μας. Ειδικά οι ληξιαρχικές πράξεις της Θεοτόκου Τριμάρτυρης και των άλλων ναών που κτίστηκαν από Κρητικούς στην πόλη, οι οποίες θα μας ενδιέφεραν ιδιαίτερα, ξεκινούν μετά το 1707.

Ενετική Διοίκηση. Η αρχαική σειρά Ενετική Διοίκηση, η οποία εκτείνεται σε 1.262 φακέλους, σύμφωνα με τον κατάλογο¹², περιλαμβάνει ό,τι διασώθηκε από τα αρχεία της τοπικής βενετικής διοίκησης του νησιού, του βάλιου και του προβλεπτή καπιτάνου. Ταξινομήθηκε χάρη στις φιλότιμες προσπάθειες των αρχειοφυλάκων Νικόλαου Βάρθη και Αλέξανδρου Δελβινιώτη κατά την περίοδο 1847-1858, οπότε και καταρτίστηκε συνοπτικός κατάλογος ο οποίος δημοσιεύτηκε στην Επίσημη Εφημερίδα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων το 1858. Ο κατάλογος αυτός αποτελεί, ως προς την περιγραφή του περιεχομένου, τη βάση και του ισχύοντος καταλόγου της «Ενετικής Διοίκησης», οι φάκελοι της οποίας αναδιευθετήθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα και αριθμήθηκαν εκ νέου¹³. Το ογκώδες αρχείο είναι οργανωμένο σε θεματικές ενότητες, οι επιμέρους φάκελοι των οποίων έχουν κατά βάση χρονολογική σειρά. Το υλικό αυτό, με εξαίρεση περιορισμένο αριθμό φακέλων, έχει έως τώρα ελάχιστα αξιοποιηθεί από τους ερευνητές της βενετικής περιόδου της ιστορίας της Κέρκυρας, αφού η εξαιρετικά συνοπτική και συχνά παραπλανητική περιγραφή του περιεχομένου δεν διευκολύνει την έρευνα.

Ενετοκρατία. Η σειρά εκτείνεται σε 109 φακέλους, στους οποίους περιέχονται ογκώδη βιβλία με συσταχωμένες φίλτζες και κατάστιχα που καλύπτουν τη λειτουργία

¹¹ Πρόκειται για τους ναούς: Ταξιάρχης Αγίου Αθανασίου, Άγιοι Θεόδωροι Μαγουλάδων, Άγιος Νικόλαος του Μόρου Μπενιτσών, Αγία Τριάς Βελονάδων, Θεοτόκος Βλαχέρνα Καμάρας, Άγιος Θεόδωρος Ομαλής και Αγία Παρασκευή και Θεοτόκος Ευαγγελίστρια στους Σγουράδες, με ληξιαρχικό υλικό από το 1675 και εξής.

¹² Πρβλ. ALIKI NIKIFOROU, «L'Archivio di Stato di Corfù: da ieri ad oggi», στο MASSIMO COSTANTINI – ALIKI NIKIFOROU (επιμ.), *Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima*, Ρώμη 1996 [Quaderni di Cheiron n. 2], σελ. 235, όπου σημειώνεται η ύπαρξη 1268 φακέλων.

¹³ Για ένα σύντομο ιστορικό της συγκρότησης της αρχαικής σειράς, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ – ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ, *Το αρχείο των γενικών προβλεπτών θαλάσσης. Αναζητώντας τα ίχνη του*, Αθήνα 2012, σελ. 52 κ.ε.

του Συμβουλίου της Κοινότητας τη χρονική περίοδο 1494-1797. Η αρχαιακή σειρά περιέχει υλικό που αφορά την ένταξη Κρητών προσφύγων, μελών της κρητικής ευγένειας, στο Συμβούλιο της Κοινότητας της Κέρκυρας. Είναι γνωστό ότι η Κοινότητα των ευγενών της Κρήτης, ενόψει της εγκατάλειψης του νησιού, ζήτησε από τον Francesco Morosini, και εξασφάλισε με το διάταγμα της 2ας Σεπτεμβρίου 1669, την ισχύ των κοινωνικών και οικονομικών της προνομίων στους νέους τόπους εγκατάστασης. Σύμφωνα με το διάταγμα, οι Κρητικοί, που θα εγκαθίσταντο σε κάποια πόλη των βενετικών κτήσεων, θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την είσοδό τους στο Συμβούλιο της πόλης και τη συμμετοχή τους στα δημόσια αξιώματα. Η απόφαση όμως αυτή δεν έγινε αποδεκτή από τα κατά τόπους Συμβούλια. Η Κοινότητα της Κέρκυρας προσπάθησε να κρατήσει έξω από το σώμα της τους κρητικούς πρόσφυγες και στις 14 Απριλίου 1670 το Συμβούλιο ψήφισε αίτημα προς τον δόγη που περιείχε την αγωνιάδη έκκληση της Κοινότητας να μην παραβιαστούν «οι πόρτες του Συμβουλίου» και να μην καταστρατηγηθούν τα παλαιότερα προνόμια. Η αντίδραση του κερκυραϊκού Συμβουλίου συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια. Η τελική αποδοχή ορισμένων οικογενειών Κρητικών, από τη δεύτερη δεκαετία του 18ου και έως το τέλος του αιώνα, σχετίζεται όχι τόσο με τη μεταστροφή των θέσεων και αντιλήψεων των Κερκυραίων πολιτών, όσο με τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Κοινότητα και τις οικονομικές υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στην κυρίαρχο Βενετία¹⁴. Τα παραπάνω δικαιολογούν το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η σχετική πηγή, αποτυπώνουν όμως συγχρόνως και το εύρος της έρευνας, στους ογκώδεις φακέλους.

Συμβολαιογραφικά. Το νοταρικό αρχείο, το μεγαλύτερο αρχείο του είδους του στον ελληνικό χώρο, περιλαμβάνει τα σωζόμενα νοταρικά κατάστιχα από το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα έως και την Ένωση των νησιών του Ιονίου με την Ελλάδα. Εκτείνεται σε 3.262 φακέλους που περιέχουν στην πλειονότητά τους δέκα κατάστιχα (βιβλία ή πρωτόκολλα) των 50 φύλλων ο καθένας. Για την περίοδο που μας ενδιαφέρει ολόκληρο το νησί καλύπτουν περίπου 860 φάκελοι. Με δεδομένο όμως ότι η πλειονότητα των Κρητών προσφύγων εγκαταστάθηκε στην πόλη και στα κοντινά προάστια, το διαθέσιμο νοταρικό υλικό της περιόδου 1645-1716 για το θέμα μας περιορίζεται σε περίπου 485 φακέλους ή διαφορετικά σε περίπου 4.850 βιβλία-πρωτόκολλα, καθώς και στους φακέλους των νοταρίων των αγροτικών περιοχών, όπου κυρίως εντοπίζονται ακίνητες περιουσίες Κρητών προσφύγων στα μετέπειτα χρόνια, όπως για παράδειγμα στην περιοχή του χωριού Περίθεια. Υλικό για τους πρόσφυγες απαντά σε κάθε κατηγορία νοταρικών πράξεων, με συμβαλλόμενους και

¹⁴ Βλ. σχετικά, ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Αντί του έθνους η πόλη: Η ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Ερασιστής* 21 (1997), σελ. 19-30 και ΤΖΙΒΑΡΑ, «Βυζαντινοί αρχοντόπουλοι», σελ. 391-395 όπου οι παραπομπές στην πηγή και η σχετική βιβλιογραφία.

αντισυμβαλλόμενους αμιγώς Κρητικούς ή Κρητικούς και μέλη της τοπικής κοινωνίας, όπως σε συμβάσεις ανάληψης ή παροχής έργου, μίσθωσης ακινήτων, μαθητείας τέχνης, σύναψης δανείων, καθώς και σε πράξεις εμπορικές, συγκρότησης συντροφιών ή επένδυσης κεφαλαίων, αγοράς ή πώλησης ακινήτων κ.ά.

2. Το status της έρευνας

Από τις παραπάνω αρχειακές σειρές, και για το θέμα που μας απασχολεί, έχει ήδη ερευνηθεί από τους συντάκτες της παρούσας ανακοίνωσης, και άλλους στο παρελθόν, μικρό μέρος του υλικού. Πιο συγκεκριμένα:

Στη σειρά *Ενετοκρατία* έχουν αναζητηθεί και εντοπιστεί οι περιπτώσεις εισόδου στο Συμβούλιο της Κοινότητας που χρονολογούνται από το 1717 έως το 1760 και αφορούν γνωστές οικογένειες, όπως των Δαράτσου, των Τουρλινών, των Βαρούχα, των Σκορδίλλη, έχουν μάλιστα δημοσιευτεί τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας που αφορούν τις οικογένειες Σκορδίλλη και Βαρούχα, εκκρεμεί όμως η δημοσίευση των εγγράφων, στα οποία, πέραν των αποφάσεων, περιλαμβάνονται επίσης οι αιτήσεις των ενδιαφερομένων, με συνημμένα πιστοποιητικά που βεβαιώνουν την ευγενική καταγωγή τους, τους προγόνους τους, τη συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις της Βενετίας και τη μακρά διαμονή τους στο νησί.

Έχουν γίνει επιτυχείς ως προς το αποτέλεσμά τους προσεγγίσεις του αρχείου *Ενετική Διοίκηση*. Εδώ, δίκην παραδείγματος, παρουσιάζεται το αποτέλεσμα της σχετικής έρευνας στον φάκελο με αριθμό 134, αποσυρμένο σήμερα λόγω της εκτεταμένης φθοράς του, ο οποίος περιέχει, χωρισμένα σε δέσμες, δίχως εξώφυλλα και αρίθμηση, έγγραφα και τμήματα δικογραφιών αστικού χαρακτήρα που εκτείνονται χρονικά, σύμφωνα με τον κατάλογο, από το 1642 έως το 1666, ενώ στην πραγματικότητα φτάνουν έως το 1785. Από τις 22 συνολικά δέσμες, ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζει μία του έτους 1649, η οποία περιέχει έγγραφα και μαρτυρικές καταθέσεις που αφορούν τους υποψηφίους για την ανάληψη της επικαρπίας του δημόσιου ναού της Θεοτόκου Κονδυλονησιώτισσας, η οποία βρισκόταν άλλοτε στο σχεδόν εξαφανισμένο σήμερα νησάκι ανάμεσα στο Βίδο και στο Λαζαρέτο της Κέρκυρας. Εδώ βρίσκονται η αίτηση του ιερομονάχου Φιλόθεου Σκούφου καθώς και η αίτηση του διακόνου Σωφρόνιου Δαράτσου, για λογαριασμό του ίδιου και του συντρόφου του ιερομονάχου Μεθόδιου Κατελλάνου, η οποία συνοδεύεται από τις μαρτυρικές καταθέσεις Κρητικών από τα Χανιά και το Ρέθυμνο, αλλά και στρατιωτών από άλλες περιοχές που βεβαιώνουν για τη δράση του τελευταίου κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Χανίων.

Από το υλικό που φυλάσσεται στο πρωτοπαπαδικό αρχείο έχει ερευνηθεί, αποδελτιωθεί και επεξεργαστεί το σύνολο του υλικού της πρώτης κατηγορίας, που

αφορά τους υποψηφίους κληρικούς και τους ελέγχους των συστατικών γραμμάτων. Σημειώνουμε ότι για το διάστημα από το 1642 έως το 1738 στα όρια της δικαιοδοσίας του μεγάλου πρωτοπαπά της Κέρκυρας έχει βεβαιωθεί έως τώρα η ενεργός παρουσία τουλάχιστον 1.429 κληρικών, ενώ ανά έτος ο αριθμός των κληρικών κυμαινόταν γύρω στους 400-430, με αυξητικές τάσεις κατά διαστήματα που οδηγούσαν πρόσκαιρα σε μεγαλύτερες συγκεντρώσεις. Από αυτούς, κρητική καταγωγή είχαν τουλάχιστον 77 κληρικοί, εκ των οποίων οι 39 ήταν χειροτονημένοι πριν από την εγκατάστασή τους στην Κέρκυρα και οι άλλοι 38 χειροτονήθηκαν ακολουθώντας τη διαδικασία που είχε ορίσει για την Κέρκυρα ο γενικός προβλεπτής Antonio Pisani στο διάταγμα της 25ης Μαΐου 1631. Ο αριθμός των Κρητικών ανά έτος εμφανίζει από το 1669 μια σταδιακή αύξηση, η ανώτατη τιμή της οποίας φτάνει, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, στους 35 κληρικούς κατά τα έτη 1682-1683, παρουσιάζει σταθερότητα για το διάστημα 1679-1698 και στη συνέχεια φθίνει σταδιακά. Τα παραπάνω σημαίνουν ότι οι Κρήτες κληρικοί αντιστοιχούσαν περίπου στο 5,4% του συνόλου των καταγεγραμμένων κληρικών του νησιού, η παρουσία τους όμως αποδεικνύεται ιδιαίτερα έντονη στην πόλη και τα προάστια, όπου το 26% περίπου ήταν Κρητικοί, οι οποίοι είχαν ενεργό παρουσία στη λατρευτική ζωή, ως ιερούργοι ιδιόκτητων, συναδελφικών και δημόσιων ναών και μονών. Πέρα από τα αριθμητικά στοιχεία, τα οποία δείχνουν τη βαρύτητα της παρουσίας της ομάδας αυτής στον κερκυραϊκό χώρο, τα έγγραφα είναι πλούσια σε προσωπογραφικό και άλλο υλικό το οποίο φωτίζει όψεις της κοινωνικής ζωής στα αστικά κέντρα της μεγαλονήσου των μέσων του 17ου αιώνα, εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την εκκλησιαστική γεωγραφία και προσωπογραφία ειδικά του πολιορκούμενου Χάνδακα, και επιτρέπει τη σκιαγράφηση των διαδρομών συγκεκριμένων προσώπων έως την άφιξή τους στην Κέρκυρα και τη μόνιμη πλέον εγκατάστασή τους¹⁵.

Αναφορικά με τα βιβλία συνοικεσίων του πρωτοπαπαδικού αρχείου, έχει ερευνηθεί ο φάκελος της περιόδου 1611-1645 και τμήμα του φακέλου που αφορά την περίοδο 1675-1684¹⁶, έχει μάλιστα καταρτιστεί και δημοσιευτεί από παλαιότερο ερευνητή κατάλογος 293 ονομάτων Κρητών μελλονύμφων. Ο δημοσιευμένος πίνακας των καταγεγραμμένων ονομάτων των μελλονύμφων, για τη σύντομη περίοδο δέκα ετών, είναι ενδεικτικός του ενδιαφέροντος που έχει η συγκεκριμένη αρχειακή πηγή. Η αξία της όμως δεν έγκειται μόνο στο προσωπογραφικό υλικό, που εμπλουτίζει τους γνωστούς ήδη καταλόγους ονομάτων, αλλά κυρίως στον πλούτο των πληροφοριών που αφορούν στην καταγωγή των μελλονύμφων, το όνομα του ιερέα που θα τελούσε το μυστήριο, τον χώρο τέλεσης του μυστηρίου, τον χρόνο

¹⁵ Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση, βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, «Κρήτες κληρικοί». Επισημαίνουμε και εδώ ότι τα παραπάνω στοιχεία ανταποκρίνονται στην κατάσταση της έρευνας έως τη στιγμή που γράφονται οι γραμμές αυτές.

¹⁶ ΚΟΛΛΑΣ, *Χώρος*, σελ. 133-141.

έκδοσης της άδειας που προσεγγιστικά είναι και χρόνος τέλεσης του μυστηρίου, το είδος του γάμου (πρώτος ή δεύτερος), στοιχεία που αποκαλύπτουν τα διαμορφούμενα δίκτυα, τις τάσεις εξωστρέφειας της κρητικής παροικίας, τη γρήγορη ενσωμάτωση των Κρητών στην κερκυραϊκή κοινωνία, τις προτιμήσεις των μελλονύμφων ως προς τον κληρικό που θα τελούσε το μυστήριο, τον τόπο κατοικίας τους, την προσαρμογή τους στο ενοριακό σύστημα που ίσχυε στην Κέρκυρα, την εγγραφή τους στις υπάρχουσες αδελφότητες.

Τα παραπάνω στοιχεία, συγκρινόμενα με τα έως τώρα γνωστά, φανερόνουν τον όγκο της πληροφορίας που κρύβεται στους φακέλους του κερκυραϊκού Αρχείου. Τα νέα δεδομένα από το πρωτοπαπαδικό αρχείο τριπλασιάζουν τον αριθμό των κληρικών Κρητών προσφύγων πρώτης και δεύτερης γενιάς που έζησαν μόνιμα ή περιστασιακά στο νησί, αλλάζοντας τελείως τα δεδομένα πάνω στα οποία στηριζόταν η έως σήμερα αποτίμηση της παρουσίας τους στο νησί. Ανάλογες είναι οι διαπιστώσεις μας και από τον έλεγχο των γνωστών ονομάτων από τα βιβλία συνοικεσίων, αφού στον κατάλογο των μελλονύμφων της περιόδου 1675-1684 περιλαμβάνονται ονόματα πολλά από τα οποία δεν απαντούν στους γνωστούς καταλόγους Κρητών προσφύγων της Κέρκυρας. Η τελευταία διαπίστωση ισχύει και για τον καταρτιζόμενο κατάλογο, προσωρινό και ελλιπή σε κάθε περίπτωση τη στιγμή αυτή, των προσώπων που απαντούν στις νοταρικές πράξεις, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Είναι προφανές ότι η επέκταση της έρευνας στα υπόλοιπα βιβλία γάμων θα μας επιτρέψει μελλοντικά να έχουμε ακριβέστερη εικόνα του μεγέθους της κρητικής παροικίας στην Κέρκυρα, η οποία με βάση τα έως αυτή τη στιγμή στοιχεία, φαίνεται πως αριθμούσε περί τις 1.300 ψυχές.

Αφήσαμε τελευταία τα νοταρικά κατάστιχα. Δείγματα νοταρικών συμβάσεων και άλλων δικαιοπραξιών της περιόδου μετά την πτώση της Κρήτης, που αφορούν Κρητικούς εγκατεστημένους στην Κέρκυρα, έχουν παρουσιαστεί σε παλαιότερες και πρόσφατες μελέτες, ο αριθμός τους όμως είναι εξαιρετικά μικρός, συγκρινόμενος με τον όγκο του νοταρικού υλικού, όπως δείξαμε προηγουμένως, και δεν επιτρέπει καμιά ποσοτική προσέγγιση, όσο το υλικό αυτό παραμένει αναποδελτίωτο. Ας σημειωθεί εδώ ότι το ενδιαφέρον δεν περιορίζεται μόνο στην καταγραφή των συμβαλλόμενων και αντισυμβαλλόμενων και στο είδος της συναλλαγής ή συμφωνίας, αλλά εκτείνεται επίσης στον χώρο σύνταξης των πράξεων και φυσικά στους παρόντες και υπογράφοντες μάρτυρες, αφού τα δύο αυτά στοιχεία φανερόνουν αφενός τους χώρους συγκέντρωσης των προσφύγων και αφετέρου την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία.

Ορισμένα έγγραφα αποκαλύπτουν ιδιαίτερες πτυχές της ζωής των προσφύγων: όπως τις ατελέσφορες προσπάθειές τους να μεταφέρουν στην Κέρκυρα κειμήλια των αδελφοτήτων τους, τα οποία ακολούθησαν άλλους δρόμους μαζί με

μερίδα των αδελφών, ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη ζωή και τη δραστηριότητα ζωγράφων καθώς και τεκμήρια που οδηγούν σε ταυτίσεις προσώπων, όπως μελών της οικογένειας Μόσκου καθώς και του ζωγράφου Κωνσταντίνου Κόνταρη ή Κονταρή με τον Κωνσταντίνο Κονταρίνη¹⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαθήκες, ανδρών και γυναικών. Οι διαθήκες έως το τέλος περίπου του 17ου αιώνα καταγράφονταν στα ίδια κατάστιχα με τις άλλες δικαιοπραξίες, γι' αυτό και ο εντοπισμός και η μελέτη τους προϋποθέτουν τη διερεύνηση όλου του υπάρχοντος υλικού. Ευκολότερα είναι τα πράγματα στη συνέχεια, οπότε οι νοτάριοι τηρούν ξεχωριστά κατάστιχα διαθηκών, κάποια από τα οποία διαθέτουν ευρετήρια συνταγμένα είτε από τους ίδιους είτε από τους υπεύθυνους για τη φύλαξη των νοταρικών αρχείων τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Από τη δειγματοληπτική διερεύνηση του φακέλου διαθηκών του κρητικής καταγωγής νοταρίου Ιωάννη Τζανκαρώλ, για το διάστημα 1698-1717 (πρόκειται για τον φάκελο Τ.77), προέκυψαν 516 πράξεις, στις οποίες περιλαμβάνονται διαθήκες, επιδιαθήκες (κωδικέλλοι), παραδόσεις σφραγισμένων ιδιοχειρών διαθηκών (τσέδολες), ακυρώσεις, τροποποιήσεις, ανοίγματα και αντιγραφές διαθηκών. Από τις πράξεις αυτές οι 39 ή το 7,5% περίπου, αφορούν Κρητικούς ή Κρητικές, ποσοστό που απηχεί τη δυναμικότητα της κρητικής παροικίας στην πόλη και τα κοντινά προάστια της Κέρκυρας.

Μέσα από τις πράξεις αυτές, δεν γίνονται γνωστά μόνο τα ονόματα των διαθετών, αλλά επίσης τα ονόματα γονέων, συζύγων, τέκνων, κληρονόμων, μαρτύρων, ιδιοκτητών των κατοικιών στις οποίες συντάχθηκαν. Αντλείται επίσης πλήθος πληροφοριών που αφορούν τα αντικείμενα που οι διαθέτες ή οι οικογένειές τους επέλεξαν να πάρουν μαζί τους φεύγοντας από την Κρήτη, την ιδιαίτερη φροντίδα με την οποία τα περιέβαλλαν και την έγνοια τους να κληροδοτηθούν σε πρόσωπα κατάλληλα, ιδιαίτερα οι εικόνες και τα βιβλία τους. Στις διαθήκες περιέχονται επίσης στοιχεία για την περιουσιακή κατάσταση των διαθετών, το ρίζωμά τους στον νέο τόπο, με την αγορά ακινήτων ή την κατασκευή κατοικιών και ναών, τις οικονομικές συναλλαγές τους, οι οποίες αποκαλύπτουν την ομάδα εκείνη των προσφύγων, εύρωστη οικονομικά, η οποία δεν περιλαμβάνεται στους καταλόγους των δικαιούχων επιδόματος και η οποία με την εγκατάστασή της ανέπτυξε έντονη χρηματοπιστωτική και εμπορική δραστηριότητα. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται, για παράδειγμα, ο γνωστός ήδη Γεώργιος Μόσκος, αλλά και ο πρωτοπαπάς Ρεθύμνου Γεώργιος Φιλάρετος. Μέσα από τις κληροδοτήσεις χαρτογραφούνται τα οικογενειακά και τα ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα, στα οποία οι

¹⁷ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Μόσκοι». Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο Κονταρής και ο Κονταρίνης. Ζητήματα ταυτότητας μιας οικογένειας ζωγράφων», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 30, υπό έκδοση.

διαθέτες ήταν ενταγμένοι, η κοινωνική τους θέση, ο βαθμός ενσωμάτωσης στην τοπική κοινωνία, η εκτίμηση ή η απαξίωση των τοπικών κοινωνικών διαστρωματώσεων και των μελών τους, η στάση τους απέναντι στους υπόλοιπους Κρητικούς πρόσφυγες και ειδικά προς τις γυναίκες.

Στις διαθήκες ο νοτάριος προσαρμόζεται στον προφορικό λόγο των διαθετών, λέξεις και φράσεις στη ροή των κειμένων το αποδεικνύουν. Πέρα από τα στερεότυπα, το στημόνι δηλαδή πάνω στο οποίο ο νοτάριος υφαίνει το κείμενό του, τα υπόλοιπα απηχούν, αν δεν αποτυπώνουν κατά λέξη, τον τρόπο έκφρασης των διαθετών. Ιδιαίτερα μέσα από τις ιδιόχειρες διαθήκες, τις τσέδολες, γίνεται γνωστή η γλώσσα των συντακτών τους. Στον μικρό αριθμό κειμένων που μελετήσαμε, τα οποία περιλαμβάνουν διαθήκες, γραμμένες στην ελληνική γλώσσα, διαπιστώσαμε την περιορισμένη χρήση ιδιωματισμών, αλλά και τη βαθμιαία προσαρμογή στο κερκυραϊκό γλωσσικό περιβάλλον. Η εικόνα όμως που αποκομίζει ο ερευνητής, εστιάζοντας την προσοχή του, εκτός από τις διαθήκες, και στις υπογραφές των μαρτύρων, είναι ότι οι κρητικοί πρόσφυγες, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο εμφανίζονται στα νοταρικά κατάστιχα, εκφράζουν δύο άκρα, τους καλούς γνώστες της ελληνικής, καθαρής για τα δεδομένα της εποχής από ιδιωματισμούς, και εκείνους με την άγνοια ή τη λειπή γνώση της ελληνικής, οι οποίοι αποφεύγουν να γράψουν ελληνικά ακόμη και στην υπογραφή τους, προτιμώντας την οικειότερη προς αυτούς ιταλική γλώσσα. Οι παραπάνω παρατηρήσεις στηρίζονται βέβαια σε περιορισμένο, συγκριτικά, αριθμό περιπτώσεων, σίγουρα όμως μια βάση δεδομένων η οποία θα περιλαμβάνει στοιχεία τόσο διαθετών όσο και μαρτύρων, τα οποία θα αφορούν και την προτιμώμενη από αυτούς γλώσσα, θα δώσει μελλοντικά χρήσιμα στοιχεία για τους ασχολούμενους με τη νεοελληνική γλώσσα και τις διαλέκτους της.

Στις διαθήκες, τέλος, είναι έντονη η αίσθηση της προσωρινότητας που διακατείχε τους διαθέτες, η οποία αποτυπώνεται στην έκφραση «εις τὸ παρὸν κάτοικος Κορυφῶν», που απαντά ακόμη και στις αρχές του 18ου αιώνα, όταν πλέον κάθε ελπίδα επιστροφής στην Κρήτη είχε οριστικά χαθεί. Ειδικά στις διαθήκες των πρώτων χρόνων τονίζεται ιδιαίτερα η κρητική καταγωγή των διαθετών και εκφράζονται οι ελπίδες για την απελευθέρωση του νησιού και την επιστροφή, οι οποίες ενισχύθηκαν πρόσκαιρα με τις πρώτες επιτυχίες των Βενετών το 1684, για να σβήσουν οριστικά στο τέλος του αιώνα. Η παρακολούθηση των συναισθηματικών μεταλλαγών των διαθετών είναι ιδιαίτερα εμφανής στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες αυτοί, ακολουθώντας τη συνήθεια της εποχής, τροποποιούν περιοδικά την τελευταία τους βούληση με τη σύνταξη «κωδικέλλων» ή με τη σύνταξη νέων διαθηκών, όπως για παράδειγμα ο Κωνσταντίνος Σκούφιας, ο οποίος συνέταξε διαθήκη το 1684, λίγο πριν αναχωρήσει για τη Βενετία, και νέα διαθήκη το 1691 λίγο πριν πεθάνει. Αντίθετα οι πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, γεννημένοι ή μεγαλωμένοι

στην Κέρκυρα συνεχίζουν την οικογενειακή παράδοση, είναι κάτοχοι περιουσιακών στοιχείων, που έχουν μεταφερθεί από την Κρήτη και φυλάσσονται στους χώρους κατοικίας τους, διασώζουν μνήμες και παραδόσεις, σταδιακά όμως η αναφορά και η δήλωση της κρητικής τους καταγωγής ξεθωριάζει και χάνεται.

3. Προβλήματα στην έρευνα

Πέρα από την κατάσταση των εγγράφων και τη γραφή, προβλήματα κοινά σε κάθε αρχειακή έρευνα, στο θέμα που μας απασχολεί ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα σχετίζεται με την ταυτότητα των προσώπων που αναφέρονται στα έγγραφα, η οποία δεν είναι παντού και πάντοτε ευκρινής. Κατά τις πρώτες κυρίως δεκαετίες η κρητική καταγωγή των αναφερομένων προσώπων δηλώνεται συνήθως με ευκρίνεια, αν και δεν λείπουν οι αντίθετες περιπτώσεις, ενώ με το πέρασμα του χρόνου η παράλειψη τείνει να μετατραπεί σε κανόνα. Έτσι, για παράδειγμα, από το τέλος του 17ου αιώνα στους αναγραφόμενους στις πηγές Κρήτες κληρικούς είτε δεν ορίζεται η καταγωγή είτε δηλώνεται ότι ήταν Κερκυραίοι, όπως ο Ανδρέας Σκούφιας, για τον οποίο ο μέγας πρωτοπαπάς στις 24 Οκτωβρίου 1686 σημείωσε ότι ήταν «ἐκ νήσου Κερκύρας, γεννηθείς καὶ ἀναθραφείς ἐν πόλει Κερκύρας» και ο Ιάκωβος Χούμνος, για τον οποίο το 1723 περιορίστηκε στη δήλωση «ἐκ ταύτης τῆς πόλεως» – παρότι στα σχετικά έγγραφα οι γονεὶς και οι συγγενεὶς τους δηλώνονται σαφώς ότι ήταν «ἀπὸ τὴν Κρήτη». Δεν λείπουν φυσικά οι εξαιρέσεις, όπως του Αντωνίου Μόσκου, γιου του γνωστού ζωγράφου Ιωάννη, ο οποίος σημειώνεται ακόμη το 1722 ως «ἐκ πόλεως Κρήτης». Ανάλογες είναι οι διαπιστώσεις μας και από τη δειγματοληπτική έρευνα του φακέλου διαθηκών του νοταρίου Ιωάννη Τζανκαρώλ των ετών 1698-1717, από την οποία προέκυψε ότι μόλις στο 25% των διαθετῶν δηλώνεται η κρητική καταγωγή, είτε άμεσα, όπως στον ιερέα Αυγουστίνο Δενόρε, είτε έμμεσα, όπως στην περίπτωση της Αναστασούλας Κορνέρ, η οποία δήλωσε την κρητική καταγωγή του πατέρα της. Στο υπόλοιπο 75% οι διαθέτες σημειώνονται απλά ως κάτοικοι της «Χώρας Κορυφῶν», με ειδικότερη επισήμανση της συνοικίας στην οποία βρισκόταν η κατοικία τους.

Όπου δεν δηλώνεται η καταγωγή των συμβαλλομένων, η γνώση των συγγενικών τους προσώπων αποτελεί ασφαλές κριτήριο. Έτσι, ο Γεώργιος Μαγγανάρης, παρότι δεν το δηλώνει, ήταν Κρητικός, αφού ήταν πατέρας του γνωστού κρητικού ιερέα Εμμανουήλ. Ειδικά στις γυναίκες, η σύνθεση του επωνύμου τους με βάση το πατρικό τους επώνυμο βεβαιώνει την κρητική τους καταγωγή. Έτσι, για παράδειγμα, η Ζαμπέτα Γριμπιλοπούλα ήταν χωρίς αμφιβολία κρητικά, παντρεμένη άλλωστε με τον επίσης Κρητικο-Ρεθυμνιώτη Εμμανουήλ Φούκη.

Αν η καταγωγή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με κάποιο από τα παραπάνω κριτήρια, η προσφυγή σε άλλες διαθέσιμες πληροφορίες μπορεί να δώσει απαντήσεις. Για τους

υποψηφίους, για παράδειγμα, κληρικούς, η καταγωγή εκείνων που προσυπογράφουν την κανονική συμμαρτυρία στις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα αποτελεί ένα ασφαλές σχετικά κριτήριο, αφού είναι χαρακτηριστική η συγκέντρωση υπογραφών Κρητών ιερέων και ιερομόναχων στις συμμαρτυρίες Κρητών υποψηφίων. Σε άλλες περιπτώσεις, ο κύκλος στον οποίο φαίνεται ενταγμένο ένα πρόσωπο μπορεί να λογιστεί ως τεκμήριο για τον προσδιορισμό της ταυτότητάς του. Όμως δεν κρύβουμε ότι όπου δεν υπάρχει ρητή δήλωση της κρητικής καταγωγής ενός προσώπου, η οποιαδήποτε απόφαση παραμένει επισφαλής, αφού αφενός πολλά επώνυμα ήταν κοινά στον ιόνιο και τον κρητικό χώρο (όπως τα Αγαπητός, Βλάχος, Μαγουλάς, Πραματευτής, Ροδίτης, Χαλικιόπουλος, Χαρτοφύλακας) και αφετέρου η διαφαινόμενη προτίμηση σε Κρητικούς, οι οποίοι παρίσταντο ως μάρτυρες ή αναφέρονταν ως αποδέκτες δωρημάτων, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι και οι συναλλασσόμενοι ή οι διαθέτες είχαν την ίδια καταγωγή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ιερέας Αντώνιος Αγαπητός, ο οποίος συνέταξε πολλές διαθήκες στο διάστημα μιας 20ετίας, ορίζοντας τους κληρονόμους και την τύχη της περιουσίας του και των ναών του. Στη διαθήκη που συνέταξε στις 30 Μαρτίου 1686 όρισε πέντε ιερείς που θα τελούσαν τη νεκρώσιμη ακολουθία, από τους οποίους οι τέσσερεις ήταν Κρητικοί (ο ιερομόναχος Νικόδημος Καροφυλλάτος, ο ιερομόναχος Ιερεμίας Σπόρος, ο ιερέας Στέφανος Μόσκος και ο «παπα Λέκας», δηλαδή ο ιερέας Γεώργιος Κομητάς), και ένας Κερκυραίος¹⁸. Στην τελική του διαθήκη της 9ης Σεπτεμβρίου 1701 ο αριθμός των κληρικών περιορίστηκε στους τέσσερεις, ανάμεσα στους οποίους ένας μόνον Κρητικός, ο ιερέας Μαζοκόπος, όμως με την επιδιαθήκη του, στην οποία φρόντισε για την τύχη του ναού του, επέλεξε ως κυβερνήτες του ναού τρεις Κρητικούς, τον Νικόλαο Κομπίζη, τον Σπύρο Πατζό, τον Τζαναντώνιο Πατζό και τον Νικολό Κακαβέλα¹⁹. Οι επιλογές του και το επώνυμο κάλλιστα θα μπορούσαν να αποτελέσουν τεκμήρια για να υποθέσουμε την κρητική καταγωγή του. Στην πραγματικότητα όμως επρόκειτο για Κερκυραίο, από οικογένεια που είχε παλιές ρίζες στην Κέρκυρα, γιο του ιερέα Ανδρέα Αγαπητού, ο οποίος στην τρίτη δεκαετία του 17ου αιώνα κατείχε το οφίκιο του Αρχιμανδρίτη και συγκαταλεγόταν μεταξύ των υποψηφίων δασκάλων του σχολείου της Κοινότητας²⁰.

¹⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003, σελ. 155.

¹⁹ Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, φάκ. Τ.77, βιβλίο 2, φφ. 78ν-79ν.

²⁰ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι*, σελ. 105.

4. Συμπερασματικά

Συνοψίζοντας, επαναλαμβάνουμε ότι κύριος στόχος της ανακοίνωσης ήταν να επισημανθεί η σημασία του κερκυραϊκού Αρχείου στη μελέτη των μετακινήσεων πληθυσμών προς τον χώρο του Ιονίου και ειδικότερα των προσφυγικών ροών από την Κρήτη, ως συνέπεια του μακρόχρονου πολέμου και της οριστικής απόσπασης της μεγαλονήσου από το βενετικό Stato da Mar. Πρόκειται για ένα Αρχείο, το οποίο έως τώρα δεν έχει τύχει της προσοχής που του αξίζει από μέρους των ερευνητών, οι οποίοι εστιάζουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στην ιστορία της Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο. Η περιγραφή των αρχειακών σειρών, ως προς το είδος της πληροφορίας που βρίσκεται εκεί αποθησαυρισμένη, και τα ενδεικτικά αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν αναδεικνύουν, νομίζουμε, το Αρχείο της Κέρκυρας, σε μια εξαιρετική πηγή η οποία μπορεί να παράσχει υλικό και να δώσει απαντήσεις σε μεγάλη ποικιλία ερωτημάτων. Από την παρουσίαση που προηγήθηκε φάνηκε όμως, επίσης καθαρά, και ο όγκος του αρχειακού υλικού με τον οποίο έρχεται αντιμέτωπος ο ερευνητής, ο οποίος αν δεν λειτουργεί αποτρεπτικά, τονίζει την αδυναμία συστηματικής διερεύνησης και αποδελτίωσης του από μεμονωμένα άτομα. Είναι προφανές ότι ορισμένες σειρές, όπως για παράδειγμα τα νοταρικά έγγραφα, μόνον στο πλαίσιο οργανωμένων πολυμελών αποστολών μπορούν να ερευνηθούν. Έως τότε, οι μεμονωμένες ερευνητικές προσπάθειες θα παραμένουν πάντα αποσπασματικές, χωρίς να χάνουν όμως την αξία τους. Τούτο πιστεύοντας και εμείς, δημοσιεύσαμε πρόσφατα, σε ξεχωριστή έκδοση²¹, επιλεγμένα έγγραφα, τους καλύτερους, κατά την κρίση μας, καρπούς των ερευνών μας, ώστε αυτά να καταστούν κτήμα της ερευνητικής κοινότητας, να τύχουν περαιτέρω επεξεργασίας και να λειτουργήσουν ως πρόσκληση για τη διενέργεια νέων στοχευμένων ερευνών στο κερκυραϊκό Αρχείο.

²¹ ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σταγόνες μνήμης στη θάλασσα των αρχείων. Τεκμήρια Κρητών προσφύγων από το κερκυραϊκό Αρχείο (1647-1747)*, Κέρκυρα 2019, όπου γίνεται εκτενέστερη αναφορά σε σειρά θεμάτων τα οποία θίγονται στην παρούσα ανακοίνωση.

**«Ritrovandosi quella isola deserta
e quasi in tuto vacchua et abandonata».
Μέτοικοι, έποικοι, «stradiotti» και πρόσφυγες
στη Ζάκυνθο (τέλη 15ου αι. - μέσα 16ου αι.)**

Μαριάννα Κολυβά

Κατά τη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων του α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου (1460-1484)¹ και τις ατυχείς για τη Βενετία πολεμικές συγκρούσεις στην

* Archivio di Stato di Venezia (στο εξής A.S.V.), *Senato, Deliberazioni, Segrete*, reg. 29, c. 14v-15v και c. 16v. Πρώτη επεξεργασία του θέματος βλ. MARIANNA ΚΟΛΥΒΑ, «*Varii siano li animi de li abitanti*. Προσφυγικοί πληθυσμοί στη Ζάκυνθο (16ος αι.)», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σελ. 419-427.

¹ Για τον α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο (χρ. 1460-1484), βλ. Biblioteca Municipale Magnani di Bologna, *Dispacci della Guerra di Peloponneso* (1466), στο CONSTANTIN N. SATHAS (επιμ. έκδοση), *Monuments pour servir à l'histoire de la Grèce pendant le Moyen Âge*, VI, Παρίσι 1884, σελ. 1-92· SAMUELE ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, IV, Βενετία 1913, σελ. 380 κ.εξ.· ANΤΩΝΙΟΣ ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΣ, *Σιγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστας. Πόλεμος Ενετών και Τούρκων εν Πελοποννήσω κατά τα έτη 1463-1466*, Αθήνα 1914· GIOVANNI SORANZO, «Sigismondo Pandolfo Malatesta in Morea e le vicende del suo dominio», *Atti e Memorie della Real Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna*, σειρά IV, 8 (1918), σελ. 211-280· ROBERTO LOPEZ, «Il principio della guerra veneto-turca nel 1463», *Archivio Veneto*, σειρά V, 15 (1934), σελ. 45-131· ROBERTO CESSI, *Storia della Repubblica di Venezia*, I, Μιλάνο-Μεσσίνα 1968, σελ. 402-405· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήνα 1962, σελ. 11 κ.εξ.· ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, III, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 7-62· GIUSEPPE GULLINO, «Le frontiere navali», στο ALBERTO TENENTI, UGO TUCCI (επιμ.), *Storia di Venezia, IV: Il Rinascimento. Politica e cultura*, Ρώμη 1996, σελ. 13-111· ALESSIO SOPRACASA, «Gesta dalla guerra veneto-turca di Morea (1467-1469)», στο CLAUDIO AZZARA, ERMANNORLANDI, MARCO PONZA & ALESSANDRA RIZZI (επιμ.), *Historiae. Scritti per Gherardo Ortalli*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti: Βενετία, 2013, σελ. 181-198.

Πελοπόννησο², κάτοικοι της Πελοποννήσου, δέκα χιλιάδες περίπου³, εν πολλοίς υπήκοοι της Βενετικής Πολιτείας, από τις περιοχές Κυλλήνη, Βούμερο, Χελιδόνι, Ωλένη, Μάνη, μετακινούνται και εγκαθίστανται στη Ζάκυνθο, με την προτροπή των στρατιωτικών αρχηγών Μιχαήλ Ράλλη και αδελφών Λάσκαρη-Μεγαδούκα, τη σύμφωνη γνώμη του γενικού προνοητή Θαλάσσης Marin Antonio Loredan και του κόμητα Leonardo III των di Tocco⁴. Δεν γνωρίζουμε πόσοι από αυτούς παρέμειναν στη Ζάκυνθο, ούτε τις συνθήκες εγκατάστασής τους ή τις προσωπικές περιπέτειες. Υποθέτουμε πως οι «stradiotti» ανασυγκροτούνται, ανασυντάσσονται, και επιστρέφουν στις εμπόλεμες ζώνες, ενώ οι οικογένειές τους και ο εισρεύσας άμαχος πληθυσμός παραμένουν στη Ζάκυνθο. Στις οικογένειες αυτές, καθώς και στους καταφυγόντες μετοίκους, παραχωρούνται δασώδεις εκτάσεις γης για καλλιέργεια.

Για την ειρηνική συνύπαρξη των γηγενών και των μετοίκων φροντίζουν ο *provveditor general Maris* Marin Antonio Loredan⁵, ο *provveditor a Morea* Jacobo Marcello και εκπρόσωπος του βασιλέα Ferdinando της Νεαπόλεως, με τη

² Μετά την κατάρρευση της γραμμής του Εξαμιλίου στην Πελοπόννησο, το έτος 1463, και τη συνακόλουθη προέλαση των οθωμανικών δυνάμεων, ο Leonardo III dei di Tocco επιτρέπει σε άμαχο πληθυσμό και «stradiotti», κατοίκους της Πελοποννήσου, να αποβιβασθούν στη Ζάκυνθο και να καταφύγουν πρόσφυγες στο νησί. Ένα χρόνο αργότερα, το έτος 1464, νέο κύμα προσφύγων καταφεύγει στη Ζάκυνθο μετά την κατάληψη της Ακροκορίνθου και της κεντρικής Πελοποννήσου. Ο Μιχαήλ Ράλλης, ο «πρεσβύτερος», συνοδεύει άμαχο πληθυσμό στη Ζάκυνθο. Στη συνέχεια, επιστρέφει στις περιοχές της Κυλλήνης, όπου διοικεί τα φρούρια του Βούμερου, του Χελιδονίου και της Ωλένης. Όταν και αυτές οι περιοχές καταλαμβάνονται από τους Οθωμανούς Τούρκους, το έτος 1470, έλληνες και ιταλοί, ιδίως βενετοί υπήκοοι, καταφεύγουν στη Ζάκυνθο. Την ίδια περίοδο άμαχος πληθυσμός και στρατιωτικά σώματα από τη Μάνη καταφεύγουν στο νησί με την προτροπή των αδελφών Θεοδώρου, Νικολάου και Δημητρίου Λάσκαρη-Μεγαδούκα. Βλ. MARIANNA KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana. Eventi politici, conflitti bellici (a. 1460-1543)», *Studi Veneziani*, n.s., LXXXIII (2021), σελ. 15-55.

³ STEFANO MAGNO, *Annali Veneti*, στο SATHAS, *Monuments*, σελ. 214 κ.εξ. Επιτρέψτε μου να σημειώσω πως ο αριθμός των καταφυγόντων μετοίκων και «stradiotti» φαίνεται υπερβολικός.

⁴ MARIANNA KOLYVÀ, «La penetrazione della Repubblica veneta nella contea palatina degli Orsini e nel ducato dei di Tocco nelle Isole Ionie. Dalla quarta crociata alla prima guerra venetoturca», *Ιταλοελληνικά. Rivista di cultura Greco-moderna* 1 (1988), σελ. 75-86.

⁵ Για την παρουσία του Marino Antonio Loredan στα ύδατα μεταξύ Ζακύνθου και Στροφάδων κατά τον α' βενετο-οθωμανικό πόλεμο και για το έργο του βλ. KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana» Η ΙΔΙΑ, «*Miracolo di san Marco*. Η *Translatio sancti Marci*, η μονή της Θεοτόκου των Στροφάδων νήσων και το μωσαϊκό του παρεκκλησίου του αγ. Κλήμεντα στη βασιλική του αγ. Μάρκου Βενετίας», στο *Πρακτικά Ι' Διεθνούς Συνεδρίου, Κερκυραϊκά Χρονικά* 8/1 (2015), σελ. 637-656 Η ΙΔΙΑ, «*Miracolo di san Marco: La Translatio sancti Marci*, il monastero della Beata Vergine delle Isole Strofadi (Zante) ed il mosaico della cappella di San Clemente nella basilica di san Marco di Venezia», στο *Studi in onore di Maria Francesca Tiepolo*, *Θησαυρίσματα* 45 (2015), σελ. 181-197.

σύνταξη και την υπογραφή κειμένου κανονιστικών διατάξεων, *Capituli*⁶, και με τον ορισμό, από το Συμβούλιο της Γερουσίας και το Συμβούλιο των Δέκα, ενός *governator*. Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε ήταν η απαίτηση του λατίνου επισκόπου και των γαιοκτημόνων της νήσου να προσφέρουν, τόσο οι «stradiotti» όσο και οι μέτοικοι, προσωπικές «αγγαρείες» αλλά και να πληρώνουν φόρο επί των παραγομένων αγαθών και φόρο κατά τη σφαγή των προς κατανάλωση βοοειδών. Οι «stradiotti» και οι μέτοικοι δηλώνουν υπήκοοι της Βενετίας και όχι πάροικοι της κομητείας και αντιτείνουν ότι, τα όποια αγροτικά προϊόντα, παράγονται με την ιδιαίτερα κοπιαστική εργασία τους σε ακαλλιέργητα και δύσβατα παραχωρηθέντα εδάφη της νήσου. Ο Jacobo Marcello κατορθώνει να συμβιβάσει τα αντιμαχόμενα μέρη πείθοντας τον λατίνο επίσκοπο και τους γηγενείς γαιοκτήμονες να αρκεστούν σε [...] *certa recognition* από τους καταφυγόντες στη νήσο μετοίκους.

Η Βενετική Πολιτεία διορίζει *governator* των μετοίκων τον Martin da Drin, κάτοικο Ζακύνθου, και του παραχωρεί τις δικαιοδοσίες και τις αρμοδιότητες του προξένου, *consul*. Σύμφωνα με αυτές, όπως προβλέπεται στα προαναφερθέντα *Capituli*, ο Martin da Drin εκπροσωπεί τη Βενετική Πολιτεία στην κομητεία των di Tocco και δη στη Ζάκυνθο, ενδιαφέρεται για τα πρακτικά και τα οικονομικά συμφέροντα των νέο-εγκατεστημένων μετοίκων και επιλύει τις ανακύπτουσες δικαιικές διαφορές όχι μόνον μεταξύ των μετοίκων αλλά και μεταξύ των μετοίκων και των κατοίκων της νήσου, με τη συνδρομή του *capitano* ο οποίος εκπροσωπεί την κομητεία⁷.

Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, 1479-1484, μεταξύ της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας και της Υψηλής Πύλης, περίοδος ρευστή και με εχθροπραξίες, λεηλασίες και αιχμαλωσίες, κάτοικοι της Ζακύνθου, γηγενείς και μέτοικοι, εγκαταλείπουν τη Ζάκυνθο και καταφεύγουν στη Ναύπακτο, στην Κέρκυρα και στη νησίδα Μπαστιά, στα ανοικτά της Κέρκυρας, στις οποίας τη δικαιοδοσία ανήκει η νησίδα⁸. Πολλοί από τους μετακινήθεντες είχαν «εξαγορασθεί» από τον Marin Antonio Loredan έναντι σαράντα άσπρων η κάθε οικογένεια, χρηματικό ποσό που κατεβλήθη στον

⁶ A.S.V., *Libri Commemorativi*, reg. 16, c. 75v RICCARDO PREDELLI, *I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia, Regesti (1293-1787)*, 5, Βενετία 1901, σελ. 212 SATHAS, *Monuments*, 1, Παρίσι 1880, σελ. 269 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, Β', εν Κέρκυρα 1858 (φωτοαναστατική ανατύπωση Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXVIII), σελ. 261 KOLYVÀ, «La penetrazione della Repubblica Veneta».

⁷ A.S.V., *Consiglio Dieci, Archivio dei Capi, Lettere*, filza 1, cc. 72r-v A.S.V., *Libri Commemorativi*. PREDELLI, *I Libri Commemorativi* KOLYVÀ, «La penetrazione della Repubblica Veneta» Η ΙΔΙΑ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana».

⁸ KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana».

οθωμανό καπιτάνο Amath πασσά⁹ ή «δωρήθηκαν» από τον Amath στον Marin Antonio Loredan. Άλλοι παραμένουν κρυπτόμενοι στις ορεινές δασώδεις περιοχές της νήσου. Άλλοι, πάλι, κατά την προσπάθεια διαφυγής τους, συλλαμβάνονται από τους οθωμανούς και, αν δεν πωληθούν δούλοι, κωπηλατούν στις οθωμανικές γαλέρες. Ο βενετός *governator-consul* παραλαμβάνει το αρχείο, [...] *i libri degli sudditti*, που παρήχθη από τη ζωή και τις δραστηριότητες των μετοίκων, και ταξιδεύει στη Βενετία¹⁰. Η ολιγάριθμη οθωμανική φρουρά, πριν εγκαταλείψει τη νήσο, πυρπολεί τον εντός του οχυρού περιβόλου του κάστρου οικισμό¹¹, *cittadella*, καθώς και τους οικισμούς των περιχώρων.

Με την προσάρτηση της Ζακύνθου στο βενετικό κράτος (1479-1484)¹², διαπιστώνεται η εγκατάλειψη της νήσου τόσο από τους γηγενείς όσο και από τους καταφυγόντες στη νήσο μετοίκους. Κάποιες οικογένειες επιστρέφουν και επανεγκαθίστανται στα εδάφη τους και στις εστίες τους¹³. Επιστρέφουν, ακόμη, στις εστίες τους και στις ενασχολήσεις τους, όσες οικογένειες είχαν καταφύγει στις ορεινές δασώδεις περιοχές της νήσου και είχαν επιζήσει στη ρευστότητα των καιρών και των συνθηκών και καταλαμβάνουν τις γαίες που είχαν προσωρινά αφήσει ακαλλιέργητες, τις οικίες και τα όποια κτίσματα¹⁴. Κάποιες άλλες παραμένουν στην Κέρκυρα και απορροφώνται από την εμπορική ζωή της νήσου¹⁵. Στη Ναύπακτο, χώρο οικείο στους ζακυνθίους λόγω της αγοράς σιτηρών για τη διατροφή της νήσου, παραμένουν πολλές οικογένειες με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί αύξηση του πληθυσμού και συνακόλουθη εμπορική κίνηση¹⁶.

⁹ Ό.π.

¹⁰ MARIANNA KOLYBA, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχαίων. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα³ 2015, σελ. 177.

¹¹ MARIANNA KOLYVÀ, «Il castello di Zante nella strategia difensiva dello stato veneziano: La fortezza e la cittadella (fine Quattrocento - fine Cinquecento)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 13 (2019), σελ. 127-158.

¹² KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana». Βλ. και BENJAMIN ARBEL, «Colonie d'oltre mare», στο *Storia di Venezia, V: Il Rinascimento. Società ed Economia*, Ρώμη 1996, σελ. 947-985, εδώ σελ. 966-968.

¹³ Μεταξύ αυτών αναφέρονται οι οικογένειες Siguro και Mondin, βλ. MARIANNA KOLYVÀ, «*Cittadin e mercadante de li*: The Early Sixteenth-century *Sopracomito in Armata* Giacomo Siguro», στο GEORG CHRIST – FRANZ-JULIUS MORCHE (επιμ.), *Cultures of Empire. Rethinking Venetian Rule (1400-1700), Essays in Honour of Benjamin Arbel*, Brill: Λάιντεν, 2020, σελ. 179-208.

¹⁴ KOLYBA, «*Varii siano li animi de li abitanti*».

¹⁵ KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana».

¹⁶ MAGNO, *Annali Veneti* KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana».

Για την αντιμετώπιση της ερήμωσης της νήσου, το Συμβούλιο της Γερουσίας με τις προσκλήσεις-ανακοινώσεις, κατά τα έτη 1485¹⁷ και 1487¹⁸, καλεί κατοίκους στο νησί υποσχόμενη παραχώρηση, *concessio*, εδαφών για καλλιέργεια και πενταετή φορολογική απαλλαγή από τον φόρο της δεκάτης, *decima*, επί της αγροτικής παραγωγής, απαλλαγή από το εδαφονόμιο, *livello*, επί των οικιών και των κτισμάτων και από τον φόρο που αναλογεί στην κατοχή και χρήση ενός ζεύγους αροτρίων βωών¹⁹.

Συγχρόνως, με κύριο μέλημα και σκοπό τη συγκέντρωση «stradiotti», [...] *ut insula predicta habitabilis fiat a nostris stratiotis*²⁰, γνωστοποιείται η πρόθεση της Γαληνοτάτης, εκτός των φορολογικών απαλλαγών που αναφέρθηκαν, να καταβάλει, ετησίως, μικρή σε χρήμα αποζημίωση για την κάλυψη των εξόδων εκγύμνασης και συντήρησης των ετοιμοπόλεμων ίππων τους. Η Βενετική Πολιτεία δίδει έμφαση στη συγκέντρωση «stradiotti» από τις περιοχές της Μεθώνης, της Κορώνης, και του Ναυπλίου αλλά και από την Κέρκυρα και τη Ναύπακτο²¹, στις οποίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχαν καταφύγει ζακύνθιοι κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Είναι γνωστή η μέριμνα της Γαληνοτάτης για ομάδες υπηκόων της από τις οποίες δέχεται σε αντάλλαγμα στρατιωτικές υπηρεσίες²². Άλλωστε, οι «stradiotti» και οι οικογένειές τους συμβάλλουν, σταδιακά, όχι μόνον στην ασφάλεια της νήσου αλλά και στην εξέλιξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων της υπαίθρου καθώς και στην τόνωση των εμπορικών και συναλλακτικών δραστηριοτήτων της σχηματιζόμενης παραθαλάσσιας πολιτείας, της πολιτείας του Αιγειαλού, *borgo della marina*,

¹⁷ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 12, c. 35r Museo Civico Correr, *Provenienze Diverse* (στο εξής MCC, PD), busta 836, f. 22v.

¹⁸ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 12, c. 104v Biblioteca Nazionale Marciana - *Manoscritti* (στο εξής BNM - Mss), *Cod. It.*, cl. VII, 157[=7771], f. 131r.

¹⁹ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 12, c. 35v, 104r. ASV, *Collegio, V, Secreta, Relazioni*, busta 61 / tomo 2, c. 49v [προνοητής Marco Basadonna, 12.11.1546] όπου υπολογίζεται για κάθε «stradiotto» ποσό φόρου περίπου επτά δουκάτων. BNM - Mss, *Cod. It.*, cl. VII, 1534 [=7839], f. 39r. Βλ. και MARIANNA KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante. Politica territoriale, contesto sociale, apparato amministrativo (fine Quattrocento - metà Cinquecento)», στο ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ (επιστημονική επιμέλεια), *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή (13ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2018, σελ. 93-122.

²⁰ BNM - Mss, *Cod. It.*, cl. VII, 1534[=7839], f. 39v.

²¹ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 12, c. 35v SATHAS, *Monuments*, 5, Παρίσι 1883, σελ. 75-76.

²² KOLYVÀ, «*Varii siano li animi de li abitanti*» Η ΙΔΙΑ, «*Obbedir et eseguir tuti li infrascritti capitoli*. I Capitoli dell'isola di Zante durante il dominio veneziano (fine XV - fine XVII sec.)», στο CHRYSSA MALTEZOU, ANGELIKI TZAVARA & DESPINA VLASSI (επιμ.), *I Greci durante la venetocrazia: uomini, spazio, idee (XIII-XVIII)*, Βενετία 2009, σελ. 483-495.

παρά την απαγόρευση της όποιας μετακίνησής τους από την ύπαιθρο χώρα προς το δημιουργούμενο παραθαλάσσιο αστικό κέντρο²³.

Με τα Αιτήματα, *Capitoli*²⁴, των ετών 1487/1489, που κατέθεσε ο Θεόδωρος Παλαιολόγος²⁵ εξ ονόματος όλων των κατοίκων της νήσου, [...] *per nome di tutti li habitanti*, και εγκρίθηκαν από τον *provisorem Classis Cosma Pasqualigo*²⁶ την 22^α Σεπτεμβρίου 1489, προϋπόθεση της παραχώρησης εδάφους προς καλλιέργεια τίθεται η μόνιμη εγκατάστασή τους, με την οικογένειά τους, στα παραχωρούμενα από τη Βενετική Πολιτεία εδάφη²⁷.

Οι προαναφερθείσες αποφάσεις υλοποιούνται από τον *provveditor dell'Armata Nicolò Capello*²⁸ και στη συνέχεια από τον *capitano generale e provisor Classis Antonio Grimani*²⁹ και τους προνοητές της νήσου Pier Nadal και Donato da Lezze³⁰. Ο Pier Nadal δέχεται εντολή, την 24η Μαρτίου 1495³¹, να επιστατήσει της διανομής των εδαφών και να καταχωρίσει σε καταστίχωση τα εδάφη και τα σύνορα των εδαφών των γηγενών και των μετοίκων, καθώς και τα παραχωρηθέντα στους «stradiotti» και στους εποίκους.

Τον Οκτώβριο του έτους 1498, ο παρευρισκόμενος στη Ζάκυνθο *Sindico, Provveditor e Avogador Luca Tron* διαπιστώνει ότι οι κληρονόμοι των μετοίκων και των εποίκων που έλαβαν οικίες τις οποίες ανακαίνισαν αλλά και γη και δένδρα που βελτίωσαν και μετέτρεψαν σε οπωροφόρα και παραγωγικά, εκδιώκονται από γηγενείς ή από πρόσφυγες – προφανώς του β' βενετο-οθωμανικού πολέμου – με την αιτιολογία της μη διαρκούς παρουσίας τους στην παραχωρηθείσα οικία και γη. Ο Luca Tron εκδίδει διαταγή, *ordo*, την 15^η Οκτωβρίου 1498, προς τον προνοητή της νήσου Nicolò Ferro, σύμφωνα με την οποία, εάν οι μέτοικοι και οι έποικοι ή οι κληρονόμοι τους δηλώσουν ότι ήσαν περιστασιακά απόντες από τη νήσο, οι οικίες παραμένουν σε αυτούς. Ως προς τις γαίες, εάν σε αυτές έχουν φυτευθεί άμπελοι και οπωροφόρα δένδρα που

²³ KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante».

²⁴ KOLYVÀ, «Obbedir et eseguir tuti li infrascritti capitoli».

²⁵ MARIANNA ΚΟΛΥΒΑ, «Θεόδωρος Παλαιολόγος, αρχηγός μισθοφόρων "στρατιωτών" και διερμηνέας στην υπηρεσία της Βενετίας (1452ci.-1532)», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σελ. 138-163.

²⁶ ASV, *Senato*, III, *Secreta, Dispacci* (στο εξής *Senato, Dispacci*), *Rettori*, Zante, filza 31: KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante».

²⁷ Οι «stradiotti» ήταν υποχρεωμένοι, ανά ομάδες, και εκ περιτροπής, να παραμένουν στους στρατώνες εντός του κάστρου, βλ. KOLYVÀ, «Il castello di Zante».

²⁸ BNM - *Mss, Cod. It.*, cl. VII, 157[=7771], f. 131r.

²⁹ MCC, *PD*, busta 836, f. 21. Για τον Antonio Grimani βλ. KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana» όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁰ MCC, *PD*, busta 836, f. 21.

³¹ Ό.π.

αποδίδουν φορολογήσιμους καρπούς, δεν παραχωρούνται σε άλλα πρόσωπα αλλά δύναται να ενοικιασθούν από τους κληρονόμους των μετοίκων και των εποίκων, σε τρίτους, για συνέχιση της καλλιέργειας. Όμως, οι αρόσιμες γαίες, [...] *terre arative*, που έχουν μείνει ακαλλιέργητες, παραχωρούνται σε άλλους εποίκους και πρόσφυγες που αναλαμβάνουν την υποχρέωση της βελτίωσης της γης. Ακόμη, αναφέρεται, εκ νέου, ότι όλοι οι κάτοικοι υποχρεούνται να πληρώνουν στο Δημόσιο Ταμείο τη δεκάτη, *decima*, των παραγομένων προϊόντων και το *livello* για τις οικίες και τα κτίσματα, μετά την πάροδο πενταετούς συνεχούς οικήσεως³².

Στην ίδια διαταγή αναφέρεται ότι ο αριθμός των διαμενόντων και υπηρετούντων στη Ζάκυνθο «stradiotti» ορίζεται σε εκατό και ότι οι «stradiotti» αυτοί απαλλάσσονται από τη φορολόγηση των παραγομένων προϊόντων³³. Η απαλλαγή αποφασίζεται για να περιορισθεί η πώληση ή η εγκατάλειψη εδαφών, οικιών και ίππων από «stradiotti» αλλά και μετοίκους και εποίκους και η φυγή τους στην Απουλία³⁴, λόγω των συνεχών πολεμικών συρράξεων και δη των απωλειών κατά την πολιορκία του κάστρου του αγ. Γεωργίου της Κεφαλληνίας³⁵. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο προνοητής Nicolò Ferro [...] *la terra è deserta li*³⁶.

Λίγο αργότερα, με κανονιστική πράξη που αφορά στην καλλιέργεια και στη φορολόγηση των δημητριακών, *Capitoli delle Biave et cetera*³⁷, και ιδίως του παραγομένου σίτου³⁸ τόσο στα παραχωρηθέντα όσο και στα παραχωρούμενα εδάφη, οι «stradiotti» απαλλάσσονται, οριστικά, της φορολογίας της δεκάτης, «stradiotti decimali», όχι μόνον επί των δημητριακών αλλά και όλων των άλλων αγροτικών προϊόντων (όπως οίνος, ελαιόλαδο, σταφίδα) που παράγονται στα

³² A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 14, cc. 184v-185r GIACOMO D. POJAGO, *Le leggi municipali delle Isole Ionie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, II, Κέρκυρα 1848, σελ. 276 SATHAS, *Monuments*, σελ. 77 KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante».

³³ MARINO SANUDO, *I Diarii*, επιμ. RINALDO FULIN, FEDERICO STEFANI, GUGLIELMO BERCHE, NICOLO BAROZZI et al., 1-58, Βενετία 1879-1902, εδω 2, στ. 1339-1340 KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante».

³⁴ VICTOR RIVERA MAGOS, «*La chiave de tutta la Puglia*. Presenze straniere, attività commerciali e interessi mediterranei a Manfredonia, "agriporto" di Capitanata (secoli XII-XVI)», στο R. LICINIO (επιμ.), *Storia di Manfredonia, I: Il Medioevo*, Μπάρι 2008, σελ. 63-99.

³⁵ SANUDO, *I Diarii*, 2, στ. 1322. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται [...] *quel loco è in paura*, βλ. *ivi*, στ. 699-670.

³⁶ SANUDO, *I Diarii*, 2, στ. 573.

³⁷ MCC, *PD*, busta 836, f. 25r.

³⁸ Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα δημητριακά λόγω της ελλειμματικής παραγωγής τους στη Ζάκυνθο, βλ. MARIANNA ΚΟΛΥΒΑ, «Για το "Fontego" της Ζακύνθου (16ος-17ος αι.). Το πρόβλημα του επισιτισμού», στο *Πρακτικά Συνεδρίου: Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί (Πήλιο, 10 - 12 Απριλίου 1992)*, Αθήνα 1992, σελ. 200-204.

συγκεκριμένα εδάφη³⁹. Τα εδάφη αυτά κληροδοτούνται στα άρρενα τέκνα των «stradiotti» εφ' όσον αυτά εντάσσονται⁴⁰ στο σώμα των «stradiotti» και δίδονται προίκα στα θήλεα τέκνα τους με την προϋπόθεση της ανάληψης, εκ μέρους του συζύγου, των καθηκόντων του «stradiotto»⁴¹.

Στις προαναφερθείσες διαταγές του Luca Tron, γίνεται λόγος για τη λειτουργία των πολιτικών συσσωματώσεων, *Comuni*⁴², στα χωριά-κοινότητες της υπαίθρου χώρας. Η Βενετική Πολιτεία έχει αναγνωρίσει την πολιτική αυτή συσσωμάτωση και συγκρότηση η οποία αποκρυσταλλώνεται σε κοινοτικό habitat. Αναφέρεται, επίσης, και η παρουσία των *vecchiardi* και των *contestabili* σε αυτές⁴³.

Οι αγροτικοί πληθυσμοί, οι οποίοι εν πολλοίς είναι οικογένειες μετοίκων, εποίκων, προσφύγων και οικογένειες «stradiotti», οργανωμένοι σε *Comuni* και προσφέροντας την «αγγαρεία» τόσο της κωπηλασίας στις βενετικές γαλέρες⁴⁴, της ενασχόλησης στις αλυκές της νήσου⁴⁵, της εργασίας στα δημόσια τεχνικά έργα⁴⁶ και στα δημόσια κτίσματα⁴⁷, όσο και της φύλαξης του κάστρου και της σχηματιζόμενης πολιτείας του Αιγυαίου αλλά και της φύλαξης και της ασφάλειας του κάθε *Comun* μέσω της συγκρότησης των σωμάτων της πολιτοφυλακής, «cernide» ή «ordinanze»⁴⁸, ενισχύουν όχι μόνον την άμυνα αλλά και την οικονομία της Βενετικής Πολιτείας και τη συνοχή των υπηκόων της. Και να

³⁹ KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante».

⁴⁰ KOLYBA, «*Varii siano li animi de li abitanti*».

⁴¹ MCC, PD, busta 836, f. 25r. Βλ. και *infra*, σελ. 220.

⁴² KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante».

⁴³ MARIANNA KOLYBA, «Κοινοτικοί θεσμοί στον αστικό και αγροτικό χώρο της Ζακύνθου (16^{ος} αι. - 17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), σελ. 49-68 Η ΙΔΙΑ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante». Βλ. και P. BOIS, *Paysans de l'Ouest*, Παρίσι 1978, σελ. 146 κ.εξ.

⁴⁴ KOLYVÀ, «*Cittadin e mercadante de li*».

⁴⁵ MARIANNA KOLYBA, «Οι αλυκές στη Ζάκυνθο: παραγωγή και εκμετάλλευση (16ος αι.)», *Τα Ιστορικά* 10 (Ιούνιος 1989), σελ. 47-74 Η ΙΔΙΑ, «Le saline di Zante nel XVI secolo: aspetti produttivi e gestionali», στο MASSIMO COSTANTINI (επιμ.), *Il Mediterraneo centro-orientale tra vecchie e nuove egemonie*, Bulzoni editore: Ρώμη, 1998, σελ. 47-74

⁴⁶ KOLYVÀ, «Il castello di Zante».

⁴⁷ A.S.V., *Senato, Dispacci, Rettori, Zante*, filza 1: KOLYVÀ, «L'Ufficio di Sanità ed i Lazzeretti a Zante nel Cinquecento», στο RITA TOLOMEO – BRUNO CREVATO-SELVAGGI (επιμ.), *Venezia e lo Stato da Mar, Atti del VIII Convegno Internazionale (Venezia, 13-15 febbraio 2020)*, Società Dalmata di Storia Patria: Ρώμη, 2020, σελ. 37-71.

⁴⁸ KOLYVÀ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante». Οι αγροτικοί πληθυσμοί υποχρεούνται να οργανώνουν και να πραγματοποιούν σκοπιές στις οποίες εντάσσονται και οι μοναχοί των μονών δημοσίου πατρωνικού δικαιώματος της Γαληνοτάτης, βλ. MARIANNA KOLYBA, «*Cattastico delle chiese greche*. Καταστίχωση των ορθοδόξων ναών και μονών της Ζακύνθου (το έτος 1637)», στο *Μνημόσυνο Μανούσου Μανούσακα, Θησαυρίσματα* 34 (2004), σελ. 177-252.

σημειωθεί εδώ ότι η προσφορά της όποιας «αγγαρείας» των οικούντων σε ένα *Comun*, θεωρούμενη και έμμεση φορολόγηση και δη ανθρώπινου δυναμικού, εξασφαλίζει και διασφαλίζει δικαιώματα και δυνατότητα άσκησης πίεσης για προνόμια και απολαβές, όπως παρατηρείται στα *Capitoli* των κατοίκων της νήσου κατά τις αρχές του 16ου αι.⁴⁹. Να σημειωθεί, ακόμη, ότι οι μέτοικοι, οι έποικοι, οι «stradiotti» και στη συνέχεια οι πρόσφυγες που εγκαθίστανται στη Ζάκυνθο αλλοιώνουν την αυστηρή προβενετική φεουδαλική τάξη, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 16ου αι.⁵⁰.

Η γυναικεία παρουσία στην οικονομική ζωή είναι έντονη όχι μόνον στις αγροτικές εργασίες αλλά και στη χειροτεχνία και στην υφαντουργία, επικουρικές οικιακές ενασχολήσεις των γυναικών που εξελίσσονται σε οικιακή βιοτεχνία, η οποία δεν καλύπτει μόνο τις οικογενειακές και οικιακές ανάγκες αλλά προορίζεται και για εμπορική αξιοποίηση⁵¹.

Η δυσκολία της διανομής και της παραχώρησης εδαφών στους πρόσφυγες του β' βενετο-οθωμανικού πολέμου⁵², τρεις χιλιάδες περίπου ψυχές⁵³, που εισρέουν στη Ζάκυνθο⁵⁴ από τις περιοχές του Ναβαρίνου, της Κορώνης και της Μεθώνης, αναγκάζει τη Βενετική Πολιτεία να δώσει στους πρόσφυγες, βενετούς υπηκόους, έκτακτο οικονομικό βοήθημα δύο δουκάτων τον μήνα σε είδος από τα παραγόμενα προϊόντα ή σε χρήμα από τα έσοδα των αλυκών της Ζακύνθου⁵⁵. Για τη στέγασή τους παραχωρούνται καταλύματα στη γη που το Τάγμα των Ιπποτών της Μάλτας κατείχε στη Ζάκυνθο και την οποία (γη) είχε αγοράσει η Βενετική Πολιτεία⁵⁶.

Στους πρόσφυγες από το Ναβαρίνο, παραχωρείται, από τον λατίνο επίσκοπο Marco de Franceschi, το δικαίωμα αλιείας σε παραθαλάσσιες περιοχές που μέχρι τότε η επισκοπή εκμίσθωνε. Οι πρόσφυγες υποχρεούνται να προσφέρουν,

⁴⁹ KOLYVÀ, «*Obbedir et eseguir tuti li infrascritti capitoli*» Η ΙΔΙΑ, «*I comuni nel contado dell'isola di Zante*».

⁵⁰ KOLYVÀ, «*I comuni nel contado dell'isola di Zante*».

⁵¹ A.S.V., *Senato, Dispacci, Rettori*, Zante, filza 9 KOLYVÀ, «*I comuni nel contado dell'isola di Zante*».

⁵² Για τον β' βενετο-οθωμανικό πόλεμο, χρ. 1499-1503, βλ. GAETANO COGO, «*La Guerra di Venezia contro i Turchi*», *Nuovo Archivio Veneto* 18 (1899), σελ. 5-76 KENNETH SETTON, *The Papacy and the Levant*, II, Φιλαδέλφεια 1976, σελ. 514-524 FREDERIC C. LANE, *Le operazioni navali e l'organizzazione della flotta, 1499-1502*, στο *I mercanti di Venezia*, Τορίνο 1982, σελ. 251-283 GULLINO, *Le frontiere navali* BERNARD DOUMERC, «*Il dominio del Mare*», στο *Storia di Venezia, IV: Il Rinascimento. Politica e cultura*, σελ. 113-180.

⁵³ MAGNO, *Annali Veneti*, σελ. 80 ΚΟΛΥΒΑ, «*Varii siano li animi de li abitanti*».

⁵⁴ Ο Hieronimo Pisani, *provveditor in Armada*, προτρέπει τους κατοίκους του Ναβαρίνου να καταφύγουν στη Ζάκυνθο, βλ. SANUDO, *I Diarii*, 3, στ. 1525.

⁵⁵ ΚΟΛΥΒΑ, «*Οι αλυκές στη Ζάκυνθο*» Η ΙΔΙΑ, «*Le saline di Zante*».

⁵⁶ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, Β', σελ. 3, 305, 307

ορισμένες ημέρες του έτους, ιχθείς στον λατίνο επίσκοπο και τον κλήρο και αργότερα και στον βενετό προνοητή της νήσου⁵⁷.

Στους πρόσφυγες από την Κορώνη, η Βενετική Πολιτεία παραχωρεί παράκτιες αμμώδεις εκτάσεις⁵⁸, για να χρησιμοποιηθούν ως ναυπηγεία, *squeri*, για την κατασκευή, την επισκευή, τη συντήρηση και τη φύλαξη πλοίων και πλοιαρίων. Στα μέσα του 16ου αι., οι απόγονοι των προσφύγων που εργάστηκαν τεχνίτες και καλαφάτηδες στα *squeri*, και έχουν ήδη συγκροτήσει συντεχνιακή συσσωμάτωση, ζητούν από τη Γαληνοτάτη να επικυρωθεί η παραχώρηση και να αναγνωρισθούν συγκεκριμένες αμμώδεις περιοχές προς όφελος της συντεχνίας τους. Παρουσιάζονται στον γενικό προνοητή Θαλάσσης Hieronimo Pisani εκθέτοντας την άναρχη δόμηση στην παραθαλάσσια πολιτεία⁵⁹ η οποία, εκτός των άλλων, στερεί ζωτικό χώρο στις ναυπηγικές δραστηριότητες⁶⁰ των μελών της συντεχνίας, με σοβαρές αρνητικές συνέπειες στην οικονομία. Ο Hieronimo Pisani με απόφασή του, την 1η Ιουνίου 1537, ορίζει τον προνοητή της νήσου υπεύθυνο για την επιστροφή της γης που καταπατήθηκε και την άμεση απόδοσή της στη ναυπηγική δραστηριότητα⁶¹.

Είναι ενδιαφέρουσα η επιστολή του Συμβουλίου των Δέκα, την 5η Νοεμβρίου 1507, προς τον προνοητή της νήσου: ο προνοητής Hieronimo Bernardo είχε ενημερώσει τη Βενετική Πολιτεία για μια ομάδα κορωναίων προσφύγων, [...] *homini come ne scrivete non volgari*, οι οποίοι τον επισκέπτονται συχνά και του εκφράζουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη νέα πατρίδα τους, δηλαδή τη Ζάκυνθο, και τα παράπονά τους για τους τρόπους αποκατάστασής τους. Το Συμβούλιο των Δέκα εκφράζει τις ανησυχίες των μελών του για τυχόν πρόκληση ταραχών και συμβουλεύει τον προνοητή να τους παρακολουθεί και να τους δημιουργεί [...] *buona speranza*, τον προτρέπει μάλιστα να αναφέρει, ο ίδιος, κάθε κίνησή τους με ιδιόγραφο κείμενο και σε κρυπτογραφικό σύστημα⁶². Παρ' όλα αυτά, πολλοί νέοι από την Κορώνη, χρόνια αργότερα, δραπετεύουν από την οθωμανοκρατούμενη πατρίδα τους και

⁵⁷ A.S.V., *Senato, Delibrazioni, Mar*, filza 1- A.S.V., *Secreta, Dispacci, Rettori, Zante*, filza 31.

⁵⁸ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, *Αι εν Ζακύνθω Συντεχνίαι, εν Ζακύνθω* 1893.

⁵⁹ Προσπάθεια για την πολεοδομική ανασυγκρότηση στην πολιτεία του Αιγειαλού, μετά τον δ' βενετο-οθωμανικό πόλεμο, βλ. KOLYVÁ, «Il castello di Zante», σελ. 150 σημ. 166.

⁶⁰ A.S.V., *Collegio, Notatorio*, reg. 18, c. 106r όπου αναφέρεται η κατασκευή του πλοίου του [...] *signor Polo Nani quodam signor Jacomo*.

⁶¹ ΖΩΗΣ, *Αι εν Ζακύνθω Συντεχνίαι*. Να σημειωθεί ότι ο ζακύνθιος Piero Giotis ζητεί να ορισθεί *proto dei calafati* της νήσου σε ανταμοιβή των υπηρεσιών του κατά τις πολεμικές συρράξεις του γ' βενετο-οθωμανικού πολέμου κατά τις οποίες είχε συλληφθεί και είχε υπηρετήσει ως σκλάβος-κωπηλάτης στις οθωμανικές γαλέρες, βλ. A.S.V., *Collegio, Risposte di fuori*, busta 312, c. 4r ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητα των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα 1985, σελ. 6, αρ. 14.

⁶² A.S.V., *Consiglio Dieci, Parti (Deliberazioni) Miste*, reg. 31, cc. 221v-222r.

καταφεύγουν στη Ζάκυνθο⁶³. Γι' αυτές τις συνεχιζόμενες μετακινήσεις, η οθωμανική διοίκηση παραπονείται στον βενετό προνοητή της νήσου ο οποίος προσπαθεί να αποφύγει παρεξηγήσεις και επεισόδια⁶⁴.

Πολλοί πρόσφυγες ασχολούνται συστηματικά με το εμπόριο και ιδιαίτερα με την αγορά και τη μεταφορά δημητριακών και κτηνοτροφικών προϊόντων, αναγκαίων για τον επισιτισμό⁶⁵ και τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων της Ζακύνθου. Ωθηση στην αγορά και τη μεταφορά των δημητριακών παρατηρείται το έτος 1504, χρονιά ελλειμματικής παραγωγής σιτηρών, σιτοδείας και πείνας, ακόμη και στη Βενετία. Στη Ζάκυνθο, πωλείται σιτάρι από τη Βηρυτό⁶⁶. Και ένα χρόνο αργότερα, η Κοινότητα, *Comunità*, με Αίτημά της σε πρεσβεία προς τον βενετό Δόγη⁶⁷, αιτείται τη μη αποστολή σίτου, ισόποσου με τα 500 χρυσά δουκάτα φόρου κατοχής της νήσου⁶⁸, αλλά το προϊόν να κρατηθεί στη Ζάκυνθο για να θρέψει τους πρόσφυγες.

Οι ναυτικοί και οι έμποροι κοντινών αποστάσεων οργανώθηκαν σε συντεχνιακή συσσωμάτωση και με ένα συνεχές πήγαινε-έλα προμηθεύουν τη Ζάκυνθο με δημητριακά και κτηνοτροφικά προϊόντα⁶⁹. Φροντίζουν να διατηρούν καλές σχέσεις όχι μόνον με τους κατοίκους της Πελοποννήσου με τους οποίους άλλωστε διατηρούν σχέσεις συγγένειας και φιλίας και μοιράζονται κοινά εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα, αλλά και με τους οθωμανούς αξιωματούχους, μέσω της αποστολής δώρων⁷⁰. Οι εύπορες κοντινές περιοχές

⁶³ Αν διατρέξουμε, με προσοχή, τα ονόματα των καταδικασθέντων για τη συμμετοχή τους στην προσπάθεια του προαναφερθέντος Andrea Doria, κατά τα έτη 1531-1533, να καταλάβει τη Μεθώνη και την Κορώνη, θα διαπιστώσουμε ότι οι πλείστοι εξ αυτών κατάγονται από οικογένειες οι οποίες είχαν καταφύγει πρόσφυγες από τις δύο αυτές πόλεις στη Ζάκυνθο και ήλπιζαν σε επαναπατρισμό. KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana» ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Ιστορικών-Βιογραφικών*, Α' / 1 και 2, Αθήνα 1963. Βλ. και SANUDO, *I Diarii*, 24, στ. 126.

⁶⁴ SANUDO, *I Diarii*, 58, στ. 12 κ.εξ.

⁶⁵ ΚΟΛΥΒΑ, «Για το "Fontego" της Ζακύνθου».

⁶⁶ SANUDO, *I Diarii*, 6, στ. 129.

⁶⁷ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 16, c. 77r.

⁶⁸ MOMČILO SPREMIĆ, «I tributi veneziani nel Levante nel XV secolo», *Studi Veneziani XIII* (1971), σελ. 221-251.

⁶⁹ Οι ναυτικοί, με αίτησή τους το έτος 1586, ζητούν την άδεια να κατασκευάσουν ναό για τις λατρευτικές ανάγκες των μελών της συντεχνίας τους και δηλώνουν την επιθυμία τους να «συντηρούν» τον ιερέα του ναού. Σε αντάλλαγμα αναλαμβάνουν τη φύλαξη του αναμμένου φανού στον μώλο για τη νυκτερινή ασφάλεια των πλοίων, βλ. A.S.V., *Collegio, Risposte di fuori*, b. 340, βλ. και ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 80, αρ. 305-ΖΩΗΣ, *Αι εν Ζακύνθω Συντεχνία*, σελ. 71.

⁷⁰ KOLYVÀ, «*Cittadin e mercadante de li*» Η ΙΔΙΑ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana». Ο προνοητής της νήσου, Antonio da Mulla, στην Έκθεση-Αναφορά

απορροφούν, με εποχιακή απασχόληση, το οποίο πλεονάζον εργατικό δυναμικό των καταφυγόντων στη Ζάκυνθο προσφύγων, ιδίως κατά την περίοδο του θερισμού («μετανάστευση των δημητριακών»). Κάποιοι ναυτικοί και έμποροι, και δη πρώην πρόσφυγες, προσφέρουν ιδιαίτερες υπηρεσίες, είναι οι «uomini nostri»⁷¹, δηλαδή οι πληροφοριοδότες της τοπικής βενετικής διοίκησης.

Πρωταγωνιστικό πρόσωπο μεταξύ των προσφύγων είναι ο Benedetto ή Benetto de Franceschi, πρόσφυγας και ο ίδιος από την Κορώνη. Ο Marin Sanudo στα Ημερολόγιά του, *I Diarii*, τον αποκαλεί «quel rebello de Franceschi» και σημειώνει ότι, όπως αναφέρει ο προνοητής του Στόλου Hieronimo Contarini, παρέδωσε το φρούριο της Κορώνης στους Οθωμανούς⁷². Στη Ζάκυνθο, γύρω από τον Benedetto de Franceschi, δημιουργείται ισχυρό δίκτυο πρώην κατοίκων της Κορώνης⁷³ και νυν προσφύγων στη Ζάκυνθο, το οποίο ελέγχει, σταδιακά, τις λειτουργίες της Γραμματείας και του Δημοσίου Ταμείου, την εκμετάλλευση των αλυκών της νήσου⁷⁴, τη διεξαγωγή του εμπορίου κοντινών αποστάσεων και δη την εισαγωγή στη Ζάκυνθο, όπως ήδη αναφέρθηκε, των σιτηρών και των βοοειδών από τις απέναντι οθωμανοκρατούμενες περιοχές.

Ο Benedetto de Franceschi, είναι συγγενής του προαναφερθέντος λατίνου επισκόπου της νήσου, του οποίου ορίζεται και πληρεξούσιος σε θέματα διαχείρισης της κτηματικής περιουσίας της λατινικής επισκοπής⁷⁵ και συνδέεται με την οικογένεια de Franceschi της μητρόπολης, μέλη της οποίας υπηρετούν γραμματείς στη Δουκική Γραμματεία. Ένας μάλιστα, ο Piero de Franceschi, ορίζεται γραμματέας του Θεοδώρου Παλαιολόγου στις διπλωματικές αποστολές του⁷⁶.

Ο Benedetto de Franceschi επιλέγεται, κατά την πρώτη δημοπράτηση των αλυκών Ζακύνθου από το Ufficio del Sal, το έτος 1510, ενοικιαστής των αλυκών Ζακύνθου⁷⁷ και παραμένει ενοικιαστής, με ανανεούμενες ανά δεκαετία θητείες, μέχρι και τον θάνατό του, την 24η Ιουλίου 1542⁷⁸. Κατέχει, ήδη το έτος 1512, μία γαλέρα για εμπόριο και μεταφορές στον χώρο της Αδριατικής και της Ανατολικής Μεσογείου με την οποία

(Relazione), με τη λήξη της θητείας του, ενώπιον του Κολλεγίου, αναφέρεται στις καλές σχέσεις του με τον «Mustafa bei, sanzacho di la Morea, ch'è homo da ben, con el qual é ben convicinà», βλ. SANUDO, *I Diarii*, 11, στ. 69.

⁷¹ KOLYVÁ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana».

⁷² SANUDO, *I Diarii*, 12, στ. 431.

⁷³ Ό.π.

⁷⁴ ΚΟΛΥΒΑ, «Οι αλυκές στη Ζάκυνθο» ΗΙΔΙΑ, «Le saline di Zante».

⁷⁵ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ του ΚΡΑΤΟΥΣ-Κεντρική Υπηρεσία: *Χειρόγραφα*, αρ. 45.

⁷⁶ SANUDO, *I Diarii*, 49, στ. 249.

⁷⁷ ΚΟΛΥΒΑ, «Οι αλυκές στη Ζάκυνθο» ΗΙΔΙΑ, «Le saline di Zante».

⁷⁸ A.S.V., *Consiglio dei Dieci, Archivio dei Capi, Lettere di Rettori e di altre cariche, Dispacci, Zante*, busta 296, έγγραφο αρ. 44.

μόλιστα μεταφέρει και το αλάτι στη Βενετία εισπράττοντας και το προβλεπόμενο χρηματικό ποσό για τη μεταφορά του προϊόντος. Λίγο αργότερα αποκτά και δεύτερη γαλέρα και κατέχει και άλλα μικρότερα πλοίαρια που καλύπτουν το ναυτικό εμπόριο κοντινών αποστάσεων. Ορίζεται και υπηρετεί σοπρακόμιτος της νήσου, *sopracomito dell'isola*, και στη συνέχεια σοπρακόμιτος του βενετικού στόλου, *sopracomito in Armata*, την ίδια χρονική περίοδο με τους Giacomo, Costantino και Marco Siguro⁷⁹. Από το έτος 1514, και για είκοσι οκτώ χρόνια, μέχρι και τον θάνατό του, ο Benedetto de Franceschi ασκεί «per gratiam» το αξίωμα του γραμματέα της τοπικής βενετικής διοίκησης, *Reggimen*, της Ζακύνθου⁸⁰. Όπως αναφέρεται, ο Benedetto de Franceschi, μαζί με τον βοηθό του Nicolò Torta⁸¹, νοθεύουν έγγραφα αποκείμενα στη Γραμματεία της τοπικής βενετικής διοίκησης, εκδίδουν πλαστά και ανειλικρινή, ως προς το περιεχόμενο, πιστοποιητικά για παραχωρήσεις εδαφών και αξιωμάτων, αποσπούν φύλλα από τα Βιβλία-Πρωτόκολλα, *Libri*, και εν γένει αυθαιρετούν. Οι σύνδικοι της Κοινότητας της νήσου, αποφεύγουν να αναμειχθούν και αναφέρουν πως «καθημερινά οι συνεργάτες του συγκεντρώνονται στο σπίτι του και διαβουλεύονται, [...] *pastizzano*, και δεν συμφέρει κανέναν να έλθει σε ρήξη ή δυσαρέσκεια αλλά όλοι επιδιώκουν, στο φως της ημέρας, να τον κρατούν από το χέρυ»⁸².

Ως προς την απορρόφηση των προσφύγων από τη Μεθώνη, το Συμβούλιο της Γερουσίας αποφασίζει, τον Ιούνιο του έτους 1501⁸³, τη διάκρισή τους σε τρεις ομάδες:

cittadini e primarii, οι οποίοι διορίζονται γραμματείς, *cancellieri*, στους διοικητικούς μηχανισμούς στις τοπικές βενετικές διοικήσεις στα Ιόνια Νησιά ή σε δημόσιες στρατιωτικές φύσεως θέσεις, *contestabili* και *castellani*, σε *artesiani*, οι οποίοι διορίζονται σε *contestabellarie de porte* των οχυρών, και *popolo minuto*, οι οποίοι μεταφέρονται στην καταληφθείσα, από τον γενικό προνοητή Θαλάσσης

⁷⁹ KOLYVÀ, «*Cittadin e mercadante de li*».

⁸⁰ A.S.V., *Consiglio dei Dieci, Archivio dei Capi, Lettere di Rettori e di altre cariche, Dispacci, Zante, busta 296, έγγραφο αρ. 44.*

⁸¹ Ο Nicolò Torta είχε επιλεγεί και διορισθεί στο αξίωμα του γραμματέα της τοπικής βενετικής διοίκησης από τον γενικό προνοητή Θαλάσσης Benedetto di cha' Pesaro, με σύμφωνη γνώμη του προνοητή της νήσου Piero Foscolo και ομόθυμη συναίνεση των κατοίκων της νήσου, επιλογή που είχε εγκριθεί από το Συμβούλιο της Γερουσίας από το οποίο ο διορισμός ολοκληρώθηκε και με την έκδοση της σχετικής διοικητικής πράξης, βλ. A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar, reg. 16, c. 42v*. Το έτος 1564, ο Nicolò Torta αιτείται χορηγίας επικαλούμενος την ιδιαίτερα χαμηλή μισθοδοσία του κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του στη Γραμματεία στην οποία αναφέρεται πλέον ως *massaro ed ufficiale*, βλ. A.S.V., *Collegio, Risposte di Fuori, busta 318, c. 284r ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 16, αρ. 45.

⁸² SANUDO, *I Diarii*, 12, στ. 431.

⁸³ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar, reg. 15, c. 85v*.

Benedetto cha' Pesaro, Κεφαλληνία⁸⁴ ή υπηρετούν τοξευτές στις βενετικές γαλιέρες.

Η πρώτη κατηγορία των προσφύγων από τη Μεθώνη, στην οποία προστίθεται, σταδιακά, και αυτή των *cittadini e primarii* από την Κορώνη, κατορθώνουν να ενταχθούν στην αντίστοιχη οικονομική και κοινωνική ομάδα των γηγενών, καταλαμβάνουν διοικητικές θέσεις τόσο στην τοπική βενετική διοίκηση, *Reggimen*, όσο και στην Κοινότητα, *Comunità*, γίνονται μέλη της *Universitatis* και του *Consilii della Comunità* και προωθούν και άλλους πρόσφυγες, ιδίως στην κατάληψη των διαφόρων *uffici*, και δη της δημοσιονομικής διαχείρισης. Εν τέλει, κατορθώνουν να ενταχθούν και στις παραχωρήσεις εδαφών.

Το θέμα της παραχώρησης, στους πρόσφυγες, γης στην ύπαιθρο χώρα της Ζακύνθου, και εν γένει της γαιοκτησίας, αναδεικνύεται, όπως είναι εύλογο, από τα πλέον σοβαρά για τη Βενετική Πολιτεία. Με αποφάσεις του προαναφερθέντος Luca Tron και του προνοητή της νήσου Nicolò Marcello, 16 Φεβρουαρίου 1500, δίδεται προθεσμία ενός έτους για την πλήρη καλλιέργεια και απόδοση των εδαφών σε φορολογήσιμους καρπούς, άλλως, όπως διευκρινίζεται, τα εδάφη παραχωρούνται σε άλλους πρόσφυγες – προφανώς του β' βενετο-οθωμανικού πολέμου⁸⁵ – με τις ίδιες δεσμεύσεις που ίσχυαν κατά τις προηγούμενες παραχωρήσεις. Παρατηρούμε ότι οικογένειες⁸⁶ λαμβάνουν εκτάσεις γης των

⁸⁴ Μετά την αποτυχημένη προσπάθεια, το έτος 1499, του γενικού προνοητή Θαλάσσης Antonio Grimani, για την κατάληψη του κάστρου του Αγίου Γεωργίου της Κεφαλληνίας, κεφαλληνιακές οικογένειες κατέφυγαν στη Ζάκυνθο ζητώντας καταφύγιο στο νησί. Στη συνέχεια, μετά την κατάληψη της Κεφαλληνίας από τον Benedetto de Ca' Peraro, το έτος 1500, επιστρέφουν στην Κεφαλληνία, στις εστίες τους. Βλ. ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, Β', σελ. 341 κ.εξ. CAMILLO MANFRONI, *Storia della marina italiana*, 3, Ρώμη 1897/1902, σελ. 232 ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήνα 1942, σελ. 24 BRUNO CREVATO-SELVAGGI, «Cefalonia veneziana; le vicende e l'amministrazione», στο *Cefalonia e Itaca al tempo della Serenissima. Documentazione e cartografia in biblioteche venete*, Μιλάνο 2013, σελ. 15-39 DESPINA VLASSI, «Governare i regni d'Ulisse». Un'impresa ardua», στο RITA TOLOMEO – BRUNO CREVATO-SELVAGGI (επιμ.), *Atti del convegno internazionale Venezia e il suo Stato da Mar (Βενετία, 9-11 Μαρτίου 2017)*, Società Dalmata di Storia Patria: Ρώμη 2018, σελ. 159-168. Για τις προνομακές παραχωρήσεις στους συμμετέχοντες στην πολιορκία του κάστρου του αγ. Γεωργίου και στις οικογένειες των θυμάτων, βλ. A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Segrete*, reg. 38, c. 147r KOLYVÀ, «Cittadin e merchadante de li» Η ΙΔΙΑ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana».

⁸⁵ Να σημειωθεί ότι πρόσφυγες του β' βενετο-οθωμανικού πολέμου (1499-1503), που καταφεύγουν στη Ζάκυνθο με την ελπίδα της παραχώρησης γης για καλλιέργεια, αναγκάζονται να επιστρέψουν στη γειτονική οθωμανοκρατούμενη Πελοπόννησο, βλ. POJAGO, *Le leggi municipali*, σελ. 278, 279-289.

⁸⁶ Όπως οι οικογένειες Mocenigo βλ. *infra*, σελ. 211, 214, 216, καθώς και οι οικογένειες Balsamo και Paidi, βλ. KOLYVÀ, «Cittadin e merchadante de li».

οποίων την κατοχή και νομή διασφαλίζουν με αποφάσεις των γενικών προνοητών Θαλάσσης. Στη συνέχεια, με αποφάσεις των αρμοδίων οργάνων της Βενετικής Πολιτείας, κατοχυρώνουν την κυριότητα αυτών των εδαφών και τη δυνατότητα κληρονομικής μεταβίβασής τους⁸⁷.

Με απόφαση, την 24η Ιανουαρίου 1505, του *olim Sindici et Provisoris Classis Antonii Condulmerio* επανέρχεται το ζήτημα της διευθέτησης της κατοχής, της κυριότητας και της νομής των γαιών και διευκρινίζεται ότι οι αγοραπωλησίες και οι παραχωρήσεις των πέντε τελευταίων ετών είναι νόμιμες και ισχυρές, ιδιαίτερα αν έχει βελτιωθεί η γη και έχει συντηρηθεί και ανακαινισθεί προϋπάρχουσα οικία ή έχει κτισθεί νέα⁸⁸. Με αυτή την απόφαση, εκτάσεις γης αλλά και θέσεις, πολιτικές και στρατιωτικές, κηρύσσονται κενές και μπορεί να διατεθούν σε άλλους πρόσφυγες⁸⁹.

Με το τρίτο Αίτημα της *Universitatis*, εγκριθέν από το Συμβούλιο της Γερουσίας τη 14η Σεπτεμβρίου 1505, καταγράφονται οι ήδη καλλιεργηθείσες γαίες [...] *terre reducte et coltivate*⁹⁰ και το προκύπτον ιδιοκτησιακό καθεστώς. Η καταστίχωση, *catastication*, πραγματοποιείται από τον προνοητή Donato da Lezze αλλά χωρίς να αναγράφονται τα ακριβή όρια των παραχωρηθεισών γαιών και ιδιοκτησιών. Το γεγονός δημιούργησε πολλές έριδες και με νέο Αίτημα εγκρίνεται η συμπλήρωση των σχετικών στοιχείων στο *Libro Anagraphi*⁹¹. Ο προαναφερθείς Nicolò Marcello, άμα τη αναλήψει των καθηκόντων του, δίδει χάρη σε αυτούς που εγκατέλειψαν τη Ζάκυνθο ή απεμάκρυναν τις οικογένειές τους και επιτρέπει την ανακατάληψη των εδαφών και την επανεγκατάστασή τους στη νήσο – ας θυμηθούμε τις πωλήσεις εδαφών και κτισμάτων από τους διαφυγόντες στην Απουλία, όπως ήδη αναφέρθηκε⁹².

Όσον αφορά στους πρόσφυγες που φροντίζουν για την επισκευή των οικιών και των βοηθητικών κτισμάτων, για τη δενδροφύτευση και γενικά για τη βελτίωση του οικιστικού χώρου, [...] *case restaurade et zardini piantati*, τόσο στον οικισμό εντός του οχυρού κάστρου και στην πολιτεία του Αιγειαλού όσο και στους οικιστικούς χώρους στα χωριά, αναγνωρίζεται η κατοχή και η νομή και εν τέλει η

⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸ KOLYVÁ, «I comuni nel contado dell'isola di Zante».

⁸⁹ Όπως π.χ. με τον Δημήτριο Λάσκαρη - Μεγαδούκα στον οποίον παραχωρούνται, μεταξύ άλλων, και τα εδάφη που είχαν παραχωρηθεί στον «stradiotto» Πέτρο Πέτα, ο οποίος εγκατέλειψε τη Ζάκυνθο κατά τη διάρκεια των συρράξεων του β' βενετο - οθωμανικού πολέμου, βλ. A.S.V., *Consiglio dei Dieci, Capi Consiglio dei Dieci, Lettere di Rettori, Zante*, busta 296, έγγραφο αρ. 3. A.S.V., *Provveditori sopra feudi*, busta 1168, c. 33v.

⁹⁰ ASV, *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 16, cc. 77r-v SATHAS, *Monuments*, σελ. 83.

⁹¹ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 18, cc. 92v-95r SATHAS, *Monuments*, σελ. 92, 94.

⁹² SANUDO, *I Diarii*, 2, στ. 1339-1340 και 3, στ. 770-771. Βλ. *supra*, σελ. 203, σημ. 34.

κυριότητα. Οι πρόσφυγες αυτοί αναλαμβάνουν την υποχρέωση της πληρωμής του φόρου οικήσεως, μετά την πάροδο της πενταετούς αδιάλειπτης οικήσεως⁹³.

Με τον ορισμό των χρήσεων της γης, απαγορεύεται η σπορά στην περιοχή την παρακείμενη στον τειχισμένο οχυρό περίβολο του κάστρου καθώς και στην παραθαλάσσια ζώνη στην πολιτεία του Αιγειαλού, με απόφαση του δόγη Leonardo Lauredan, την 30η Νοεμβρίου 1506, και αποδέκτη τον προνοητή Ζακύνθου Donato da Lezze⁹⁴. Επίσης, η περιοχή του Αργασιού δεν παραδίδεται σε καλλιέργειες αλλά διατηρείται για την εξάσκηση και εκγύμναση των έφιππων «stradiotti» και για τις «mostre» όχι μόνον των «stradiotti» αλλά και των «cernide» καθώς και για την υποδοχή και φιλοξενία της οθωμανικής αρμάτας κατά την ετήσια επίσκεψή της στη Ζάκυνθο⁹⁵.

Η αναγνώριση της παραχώρησης των εδαφών, των οικιών, των σταφιδαμπέλων και εν γένει της ακίνητης περιουσίας συνεχίζει να δημιουργεί πολλές έριδες μεταξύ των κατοίκων, παλαιών και νέων, της νήσου. Ο προνοητής Antonio da Mulla με απόφασή του, την 8η Αυγούστου 1511, δίδει εντολή στους *contestabili* των *Comuni* να γνωστοποιήσουν δημόσια στους κατοίκους των χωριών-κοινοτήτων της υπαίθρου χώρας ότι δύνανται, εντός αποκλειστικής προθεσμίας τριάντα ημερών από τη δεύτερη δημόσια γνωστοποίηση της απόφασής του, να αμφισβητήσουν την όποια ιδιοκτησιακή κατάσταση και να ζητήσουν τον σχηματισμό σχετικής δικογραφίας⁹⁶.

Παρατηρούμε τους λεπτούς χειρισμούς της Βενετικής Πολιτείας στο θέμα της παραχώρησης εδαφών και της γαιοκτησίας από την πρώτη εγκατάσταση των μετοίκων και στη συνέχεια των εποίκων, των «stradiotti» και εν τέλει των προσφύγων.

Και ο πολυπράγμων προνοητής Ζακύνθου Polo Valaresso αποφασίζει, το έτος 1517, την καταστίχωση των εδαφών της νήσου, τη γνωστή *Catastication Valaressa*, την οποία οι βενετοί αξιωματούχοι συχνά αναζητούν, ακόμη και τον 17ο αι., για την επίλυση κτηματικών διαφορών⁹⁷. Ο ίδιος προνοητής, αναφερόμενος στους κατοίκους της νήσου, σημειώνει [...] *son boni populi a chi se fa temer et non tuor i suoi presenti*⁹⁸.

⁹³ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 16, cc. 77r-v και reg. 18, cc. 92v-95r. Βλ. και SATHAS, *Monuments*, σελ. 83, 92, 94.

⁹⁴ POJAGO, *Le leggi municipali*, σελ. 287 ΚΟΛΥΒΑ, «*Varii siano li animi delli abitanti*».

⁹⁵ ΚΟΛΥΒΑ, «*I comuni nel contado dell'isola di Zante*» Η ΙΔΙΑ, «*Cittadin e mercadante de li*».

⁹⁶ POJAGO, *Le leggi municipali*, σελ. 289 ΚΟΛΥΒΑ, «*I comuni nel contado dell'isola di Zante*».

⁹⁷ ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, «Οι ελαιώνες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου: βενετική πολιτική (16^{ος} αι.-μέσα 17^{ου} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 12 (2016), σελ. 185-228 Η ΙΔΙΑ, «*I comuni nel contado dell'isola di Zante*».

⁹⁸ SANUDO, *I Diarii*, 27, στ. 234.

Την ίδια περίοδο εγκαθίσταται στο νησί εβραϊκός πληθυσμός⁹⁹ από τις καταληφθείσες περιοχές της Κορώνης και της Μεθώνης αλλά και από τη Ναύπακτο. Οι εβραίοι, κατά παράδοση, εγκαθίστανται σε περιοχές όπου είχαν ήδη εγκατασταθεί ομοεθνείς και ομόθρησκοι και τροφοδοτούν τον προϋπάρχοντα πυρήνα. Σαφής μαρτυρία ενεργούς παρουσίας τους στη Ζάκυνθο καταγράφεται από τον εβραίο περιηγητή Moses Bassola¹⁰⁰ ο οποίος αναφέρει τριάντα περίπου οικογένειες εγκατεστημένες στην πολιτεία του Αιγειαλού καθώς και την ήδη λειτουργούσα πρώτη συναγωγή προς εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών τους¹⁰¹. Η μόνιμη εγκατάστασή τους στη νήσο προβληματίζει, το έτος 1521, τον βενετό προνοητή Alvise Pizzamano, ο οποίος σε επιστολή του αναφέρει ότι χριστιανοί και εβραίοι που κατοικούν στην παραθαλάσσια πολιτεία διαβιώνουν [...] *mesedandosi insieme* και εκφράζει την πρόθεσή του να κατασκευάσει, με έξοδα του Δημοσίου Ταμείου της νήσου, κατοικίες στις οποίες προτείνει να εγκατασταθούν οι εβραϊκές οικογένειες και να πληρώνουν στο Δημόσιο Ταμείο της νήσου σχετικό χρηματικό ποσό ως ενοίκιο¹⁰². Η Βενετική Πολιτεία δεν ανταποκρίνεται. Στη συνέχεια, ο προνοητής Zuan Francesco Badoer απογράφει, το έτος 1527, διακόσιες τέσσερις ψυχές, εκ των οποίων πενήντα αρχηγούς οικογενειών, εγκατεστημένες σε σαράντα επτά κατοικίες¹⁰³.

Εβραϊκός πληθυσμός εισρέει, επίσης, στη Ζάκυνθο μετά την κατάληψη της Πάτρας από τον Andrea Doria¹⁰⁴ και την εξαγορά τους με χρήματα που προσέφερε (στον Andrea Doria) η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης¹⁰⁵. Υποθέτουμε πως πολλοί παραμένουν στη Ζάκυνθο εκμεταλλεόμενοι τόσο τις ευκαιρίες που προσφέρει ένας αναπτυσσόμενος μεσογειακός λιμένας όσο και τις διαφαινόμενες εμπορικές δυνατότητες οι οποίες συνοδεύονται από τη δημιουργία υπολογίσιμης εργατικής τάξης που κερδίζει τη ζωή της με την επιδεξιότητα, τις

⁹⁹ MARIANNA KOLYVÀ, «The Jews of Zante between the *Serenissima* and the Sublime Porte: the local community and the Jewish consuls (sixteenth to seventeenth centuries)», στο BENJAMIN ARBEL (επιμ.), *Minorities in Colonial Settings. Jews in Venice's Hellenic Territories, 1400-1800, Mediterranean Historical Review* 27/2 (Δεκέμβριος 2012), σελ. 199-213.

¹⁰⁰ ABRAHAM DAVID (έκδοση), DENA ORDAN (μτφρ), *In Zion and Jerusalem: The Itinerary of Rabbi Moses Basola (1521-1523)*, Ιερουσαλήμ 1999. Ευχαριστίες στον καλό φίλο Benjamin Arbel, ομότιμο καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Tel Aviv, ο οποίος μου υπέδειξε αυτό το βιβλίο.

¹⁰¹ KOLYVÀ, «The Jews of Zante between the *Serenissima* and the Sublime Porte».

¹⁰² Ό.π.

¹⁰³ Ό.π.

¹⁰⁴ KOLYVÀ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana».

¹⁰⁵ ΑΦΕΝΔΡΑ ΜΟΥΖΑΛΗ, «Η εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους Βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους», στο ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ – ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΟΝ-ΒΑΣΣΑΡ (επιμ.), *Οι εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα 1995, σελ. 75-94.

γνώσεις και την εργασία της. Ακόμη, την παραμονή τους διευκολύνει η παρουσία στο νησί του ήδη εισρευσαντος εβραϊκού πληθυσμού, οι δεσμοί, η συναίνεση των ομοεθνών και ομοθρήσκων, η δυνατότητα άσκησης του εβραϊσμού.

Την ίδια περίοδο παραχωρείται τμήμα γης στις παρυφές του λόφου του προαστίου της Μπόχαλης, γειτνιάζον με το εξωκκλήσι του Αγ. Στυλιανού¹⁰⁶, για να χρησιμοποιηθεί ως κοιμητήριο των εβραίων κατοίκων της νήσου. Ο αγρός ανήκει στον λατινικό καθεδρικό ναό του Σωτήρος Χριστού Παντοκράτορος¹⁰⁷, στον οικισμό του κάστρου, και παραχωρείται *in livello perpetuo* στην εβραϊκή κοινότητα της νήσου¹⁰⁸.

Στα μέσα του 16ου αι., η Κοινότητα της νήσου, με το 5ο άρθρο των Αιτημάτων της, επανέρχεται στην πρόταση για δημιουργία ιδιαίτερης συνοικίας, στην πολιτεία του Αιγειαλού, για τον εβραϊκό πληθυσμό, και επισημαίνεται η γειτνίαση των οικιών, οι κοινές κοινωνικές συναναστροφές, η από κοινού άσκηση εμπορίας, η εργασιακή και τοκογλυφική συνεργασία¹⁰⁹. Η Βενετική Πολιτεία ορίζει τα της προ-αγοράς αγροτικών προϊόντων και τα της παραχώρησης δανείου, ενώ, δεν ανταποκρίνεται στα άλλα Αιτήματα τα σχετικά με τον εβραϊκό πληθυσμό της νήσου¹¹⁰.

Ο προσφυγικός πληθυσμός του β' βενετο-οθωμανικού πολέμου καθώς και ο εβραϊκός πληθυσμός, εγκαθίσταται κυρίως στην παραλιακή οικιστική ζώνη και στη σχηματιζόμενη παραθαλάσσια πολιτεία και αναμειγνύεται με τους εργάτες και τους μεταφορείς του δημιουργούμενου λιμένος, τους ναυτικούς και μικροεμπορευόμενους και δημιουργούν τον πυρήνα της πόλης του Αιγειαλού και, όπως αναφέρει ο προνοητής Marco Basadonna, [...] *la magior parte sono poveri et vivono d'industria, vi sono marinari nell'arte loro, valent'uomini, et togliono danari a cavedal da particolari*¹¹¹.

Ο γυναικείος προσφυγικός πληθυσμός, *femene*, εκμεταλλεύεται την οικονομική βοήθεια, *provision*, των δύο δουκάτων τον μήνα αλλά και την παρουσία των ναυτικών, των γαλεριάνων-κωπηλατών του βενετικού στόλου¹¹²

¹⁰⁶ KOLYVĀ, «The Jews of Zante between the *Serenissima* and the Sublime Porte».

¹⁰⁷ KOLYVĀ, «Il castello di Zante».

¹⁰⁸ KOLYVĀ, «The Jews of Zante between the *Serenissima* and the Sublime Porte».

¹⁰⁹ Ο.π.

¹¹⁰ Ο.π.

¹¹¹ A.S.V., *Collegio*, V, *Secreta, Relazioni*, busta 61 / tomo 2, c. 84r, [προνοητής Marco Basadonna, 12.11.1546].

¹¹² Ο Μ. Sanudo καταχωρεί επεισόδιο σε μια τέτοια ταβέρνα, όπως το περιγράφει, σε επιστολή της 2ης Οκτωβρίου 1520, ο *provveditor dell'Armata* Domenego Capello, βλ. SANUDO, *I Diarii*, 29, στ. 360. Σύμφωνα με τα αναφερόμενα, τρεις γαλεριάνοι λογομάχησαν με αποτέλεσμα να γενικευθεί η ταραχή, να υπάρξουν τραυματισμοί, οι παρευρισκόμενοι να χωρισθούν σε δύο ομάδες (η ομάδα των γαλεριάνων και η ομάδα των συνδαιτυμόνων στην οποία συμμετείχαν και

καθώς και του εργατικού δυναμικού και φροντίζει να αποκτήσει *magazini e taverne* όπου πωλείται οίνος¹¹³ και μάλιστα σε αυτούς που έχουν μαζί τους το όποιο καθημερινό φαγητό τους, [...] *facendo collation in un magazen di vin*¹¹⁴. Το λιμάνι προσφέρει μεν ελεύθερη αμειβόμενη εργασία αλλά η εισροή μεγάλου αριθμού προσφύγων δημιουργεί δυνατότητα για φθηνά εργατικά χέρια και ανθυγιεινές συνθήκες στέγασης. Κι όταν η Γαληνοτάτη έχει ανάγκη από κωπηλάτες, τους συγκεντρώνει με εφόδους στις ταβέρνες¹¹⁵.

Είναι ενδιαφέρουσα η περιπέτεια του Zorzi Chyriacho, από τη Μεθώνη, όπως ο ίδιος την αναφέρει σε αίτησή του, που αποστέλλεται από τον προνοητή Ζακύνθου την 22α Ιουλίου 1546, προς τη Βενετική Πολιτεία.

Όπως δηλώνει, σε ηλικία δώδεκα ετών αιχμαλωτίζεται από τους οθωμανούς και αναγκάζεται να αρνηθεί τον χριστιανισμό. Στην ηλικία των είκοσι τεσσάρων ετών επανέρχεται στον χριστιανισμό και καταθέτει το [...] *turban che portava in testa* στον ναό του san Rocco στην Βενετία, όπου και το αφιερώνει, και το οποίο είναι σε κοινή θέα. Με την εγκατάστασή του στη Ζάκυνθο κατορθώνει να αναλάβει την είσπραξη των φόρων των δημητριακών και μέχρι και το έτος 1537 είναι συνεπής στις υποχρεώσεις του. Όμως, το έτος 1539, μετά τη ναυμαχία της Πρέβεζας (1538)¹¹⁶ και κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας (1538-1543), και ενώ ήταν υπόχρεος προς το Δημόσιο Ταμείο για την πληρωμή της δεκάτης σε 805 mozza σίτου [...] *che fanno staro due venetiani per mozzo*, 325 mozza κριθής και 4527 lire λιναρόσπορου, η παρουσία των διακοσίων πλοίων του οθωμανικού στόλου στα ύδατα της νήσου δεν επιτρέπει στους νησιώτες να συγκεντρώσουν την παραγωγή και μένει με χρέος 250 mozza σίτου, 170 mozza κριθαριού και 200 lire λιναρόσπορου¹¹⁷. Είκοσι χρόνια αργότερα, με νέα αίτησή του ζητά, ακόμη, διευκολύνσεις για την εξόφληση των χρεών του¹¹⁸.

οι *femene*). Εν τέλει, δύο γαλεριάνοι έχασαν την ζωή τους, δύο ακόμη τραυματίστηκαν σοβαρά και [...] *fo rote e messe a sacho per galioti tre botege di barbier, una di spizier et una di marzer*. Με παρέμβαση του προνοητή και του *capitano di le gallere bastarde* επιστρέφονται τα κλαπέντα και τιμωρούνται οι πρωτεργάτες του επεισοδίου.

¹¹³ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Ταβέρνες και οίνοπότης στη μεσαιωνική Κρήτη. Χώροι εμπόριου και διασκέδασης», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 13 (2019), σελ. 69-102.

¹¹⁴ SANUDO, *I Diarii*, 29, στ. 360. Η Βενετική Πολιτεία επιβάλλει, κατά τη λιανική πώληση και κατανάλωση οίνου, ειδικό φόρο, *vin a spina*, βλ. ΚΟΛΥΒΑ, «*Varii siano li animi de li abitanti*».

¹¹⁵ MCC, *Cod. Malvezzi*, busta 87/II.

¹¹⁶ ΚΟΛΥΒΑ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana», όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁷ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, filza 3 (22.07.1546).

¹¹⁸ A.S.V., *Collegio, Risposte di Fuori*, busta 319, c. 165r ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 17-18, αρ. 50.

Είναι, επίσης, ενδιαφέρουσα η περίπτωση της οικογένειας Mocenigo¹¹⁹. Ενδεικτικά αναφέρονται: Ο Bernardin Mocenigo του ποτέ Πέτρου, από τους *primarii cittadini* της Μεθόνης, είχε αιχμαλωτισθεί, κατά τη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων, μαζί με τις δύο αδελφές του, από οθωμανό ιδιοκτήτη πλοίου, ο οποίος νυμφεύεται τη μία από τις δύο αδελφές και αποκτούν μία κόρη. Η άλλη αδελφή παντρεύεται επίσης οθωμανό, συγγενή του προαναφερθέντος ιδιοκτήτη πλοίου. Το έτος 1515, ευρισκόμενοι, όλοι, στη Βενετία, βαπτίζονται χριστιανοί από τον βενετό λατίνο Πατριάρχη και ο ένας ονοματοδοτείται Piero Zuanne και ο άλλος Zuanne Piero. Με απόφαση της 22ας Φεβρουαρίου 1515, μπορούν να εγκατασταθούν στη Ζάκυνθο όπου ο εκάστοτε προνοητής θα φροντίζει για την παροχή κατοικίας καθώς και δύο δουκάτων, μηνιαίως, σε κάθε οικογένεια.¹²⁰ Λίγο αργότερα, με απόφαση της 18ης Μαρτίου 1515, αποφασίζεται να δοθεί στον Bernardin Mocenigo, «per gratiam» και «in vita», η [...] *cavallaria di Zante*, σύμφωνα με αίτημά του που υποστηρίχθηκε και από τον παριστάμενο στο Συμβούλιο των Τεσσαράκοντα Θεόδωρο Παλαιολόγο¹²¹. Η απόφαση επικυρώνεται την 3^η Απριλίου 1515¹²² με τη διευκρίνιση ότι το αξίωμα θα ασκηθεί από έναν αδελφό του Bernardin Mocenigo. Στη συνέχεια, με νέο αίτημα, ζητά να τον διαδεχθεί, μετά τον θάνατό του, ένας από τους γιούς του¹²³, αίτημα που γίνεται δεκτό¹²⁴. Παρ' όλα αυτά διάδοχός του ορίζεται ο Alvise Caravia και όχι ο Zorzi Mocenigo¹²⁵.

Στον Christoforo Mocenigo, ως πρώην *mothoneo*, παραχωρείται, το έτος 1523, [...] *l'officio di uno justicier de li al Zante*¹²⁶.

Κατά τη λήξη των συρράξεων του γ' βενετο-οθωμανικού πολέμου (1538-1543)¹²⁷, την υπογραφή της σχετικής συνθήκης και την παράδοση του Ναυπλίου

¹¹⁹ Για την αποκατάσταση άλλων μελών της οικογένειας σελ. 210.

¹²⁰ SANUDO, *I Diarii*, 19, στ. 452.

¹²¹ Ό.π., 20, στ. 63 ΚΟΛΥΒΑ, «Θεόδωρος Παλαιολόγος, αρχηγός μισθοφόρων "στρατιωτών" και διερμηνέας στην υπηρεσία της Βενετίας (1452ci.-1532)» και *supra*, σελ. 202 σημ. 25.

¹²² A.S.V., *Collegio, Serenissima Signoria, Lettere da Mar*, filza 167 (3.04.1553).

¹²³ A.S.V., *Collegio, Notatorio*, reg. 18, c. 103r (30.08.1518).

¹²⁴ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 32, c. 153r (30.06.1554)

¹²⁵ Ό.π., reg. 38, c. 163r (17.12.1558).

¹²⁶ SANUDO, *I Diarii*, 33, στ. 587. Για την αποκατάσταση άλλων μελών της οικογένειας,

¹²⁷ BNM-*Mss, Cod. It.*, cl. VII, 11 [= 8378], f. 31r, ff. 64v-65r ΔΩΡΟΘΕΟΣ, *Βιβλίον Ιστορικών, Βενετία 1631*, σελ. 437-438 ΜΙΧΑΗΛ ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1898, σελ. 15 κ.εξ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σελ. 159 κ.εξ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Ειδήσεις δια το βενετοκρατούμενο Ναύπλιον (1440-1540)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σελ. 270-275 LUCIANO PEZZOLO, *The rise and decline of a great power: Venice 1250-1650*, Πανεπιστήμιο Ca'Foscari Βενετίας, Σχολή Οικονομικών Επιστημών και Εμπορίου - Working Papers. ακαδημαϊκό έτος 2016-2017 ΚΟΛΥΒΑ, «L'isola di Zante tra la prima e la terza guerra veneto-ottomana», όπου και σχετική βιβλιογραφία.

και της Μονεμβασίας στην Υψηλή Πύλη¹²⁸, το Συμβούλιο των Δέκα, με απόφαση της 2ας Ιουνίου 1540, γνωστοποιεί την πρόθεση της Γαληνοτάτης να μεριμνήσει και να συνδράμει στην αποκατάσταση των κατοίκων που θα αποφασίσουν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να καταφύγουν, πρόσφυγες, στα Ιόνια Νησιά, στην Κρήτη και στη Βενετία¹²⁹. Δύο ημέρες αργότερα, το Συμβούλιο της Γερουσίας αποφασίζει την παραχώρηση εδαφών, [...] *un pezzo di terren*, ή την παραχώρηση «in vita» διαφόρων θέσεων, *ufficii*, στους διοικητικούς μηχανισμούς, και δη της στρατιωτικής ιεραρχίας¹³⁰.

Η Βενετική Πολιτεία, με εμπειρία, συστηματικότητα και μεθοδικότητα, προβαίνει στη σύσταση της Επιτροπής των Εμπειρογνομόνων για την αποκατάσταση των προσφύγων από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία, στην οποία οι πρόσφυγες δηλώνουν τα περιουσιακά στοιχεία που εγκατέλειψαν στην πατρίδα τους¹³¹. Στο μεταξύ, οι τοπικές βενετικές διοικήσεις υποχρεούνται να δίδουν ένα δουκάτο για την κάλυψη των εξόδων στέγασης και ό,τι είναι δυνατόν για τη διατροφή, [...] *per il viver di bocca*, των προσφύγων¹³². Φροντίδα και μέριμνα της Γαληνοτάτης είναι να μη δημιουργούνται ομάδες περιθωριακών και [...] *clamores et rumores in populo* και συνακόλουθες επικίνδυνες [...] *amaritudines, discussiones et querelles*.

Για την οριστική αποκατάστασή τους, θεωρητικά ακολουθείται ό,τι και για τους προηγούμενους πρόσφυγες, πρακτικά, όμως, δεν είναι δυνατή η παραχώρηση γης για καλλιέργεια. Κάποιοι ορίζονται ιερείς σε ναούς και μονές

¹²⁸ A.S.V., *Libri Commemoriali*, reg. XXII, c. 33r; PREDELLI, *I Libri Commemoriali*, VI, Βενετία 1903, σελ. 230 κ.εξ.; LUIGI BONELLI, «Il trattato turco-veneto del 1540», στο *Scritti per il Centenario della nascita di Michele Amari*, 2, Παλέρμο 1910, σελ. 332-363 ALESSIO BOMBACI, «Ancora sul trattato turco-veneto del 2 Ottobre 1540», *Rivista degli studi orientali* 20 (1942/1943), σελ. 373-381 CESSI, *Storia*, σελ. 105.

¹²⁹ A.S.V., *Consiglio dei Dieci, Parti (Deliberazioni) Comuni*, reg. 5, c. 40r ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ – ΕΡΡΙΚΟΣ ΜΟΑΤΣΟΣ, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 22 (1979-1985), σελ. 375-453 [και ιδίως ΚΟΛΥΒΑ, *ivi*, σελ. 379-390, όπου αναφέρονται οι σχετικές με την αποκατάσταση των προσφύγων αποφάσεις των οργάνων της Βενετικής Πολιτείας]. Να σημειωθεί ότι, μέλη αυτής της ομάδας των αποκατασταθέντων προσφύγων, ζητούν την επικύρωση των αποφάσεων της διανομής των εδαφών καθώς και τη χάραξη και τον ορισμό των συνόρων των παραχωρηθέντων εδαφών, βλ. A.S.V., *Collegio, Risposte di fuori*, busta 318, c. 263r.

¹³⁰ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 26, cc. 29r-30r ΚΟΛΥΒΑ – ΜΟΑΤΣΟΣ, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων».

¹³¹ A.S.V., *Consiglio dei Dieci, Parti (Deliberazioni) Comuni*, reg. 16, cc. 128r-v ΚΟΛΥΒΑ – ΜΟΑΤΣΟΣ, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων»

¹³² ΚΟΛΥΒΑ – ΜΟΑΤΣΟΣ, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων».

της Ζακύνθου, όπως ο Νικόλαος Μαλαξός¹³³, πρωτοπαπάς Ναυπλίου, στον οποίο παραχωρείται ο ναός του αγ. Ιωάννη του Προδρόμου¹³⁴ στον οικισμό του κάστρου¹³⁵ και στη συνέχεια στον γιό του Σταυράκι¹³⁶, και ο Onofrio Cachio ο οποίος ορίζεται ηγούμενος της μονής της Θεοτόκου της Φιολίτισσας¹³⁷ και διάδοχός του ο γιός του Βασίλειος¹³⁸.

Ως προς τα σώματα των «stradiotti» που αναχώρησαν από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία μετακινούνται στην Κεφαλληνία, στη βενετική ενδοχώρα και στα φρούρια της Δαλματίας. Μαζί με τους «stradiotti» μετακινείται στη Δαλματία και ο ζακύνθιος ιερέας Κωνσταντίνος Λαζάρου για τις θρησκευτικές ανάγκες τους¹³⁹. Μεμονωμένες περιπτώσεις αποβιβάζονται στη Ζάκυνθο και αναλαμβάνουν υπηρεσίες στο φρούριο της νήσου. Ενδεικτικά αναφέρεται:

-Ο Zuanne Murruri ορίζεται *capo di cavallarotti*, αντικαθιστώντας τον αποθανόντα Nicolò Fan. Με την ίδια απόφαση ορίζεται διάδοχός του ο γιός του Μαρίνος με την υποχρέωση να συντηρεί τη μητέρα του Βεατρίκη και να φροντίσει και προικίσει τις τρεις αδελφές του¹⁴⁰.

-Ο Domenico Mormori, υποβάλλει αίτημα¹⁴¹ και ζητεί την *contestabellaria* στο κάστρο της Ζακύνθου η οποία του παραχωρείται, λίγους μήνες αργότερα¹⁴². Στην ίδια απόφαση ορίζεται διάδοχός του ο γιός του Cornelio. Μετά τον θάνατο του Cornelio η θέση του *contestabile* παραχωρείται στον γιό του, Domenico, με μισθοδοσία 180 ducati *zantioti*¹⁴³.

¹³³ Ό.π. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Νικόλαος Μαλαξός, πρωτοπαπάς Ναυπλίου και το συγγραφικό του έργο*, Θεσσαλονίκη 2008.

¹³⁴ Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου, Συλλογή εγγράφων, φάκ. 3β, υποφάκ. 4. Βλ. και ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, «Κατάλογος Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου-Α'», *Μνήμων* 10 (1982), σελ. 17-76 και εδώ σελ. 46 Η ΙΔΙΑ, «*Cattastico delle chiese greche*», σελ. 202.

¹³⁵ ΚΟΛΥΒΑ, «Il castello di Zante».

¹³⁶ A.S.V., *Consiglio dei Dieci, Parti (Deliberazioni) Comuni*, reg. 17, c. 167 ΚΟΛΥΒΑ, «*Cattastico delle chiese greche*».

¹³⁷ ΚΟΛΥΒΑ, «*Cattastico delle chiese greche*», σελ. 198.

¹³⁸ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 27, cc. 137v-138r.

¹³⁹ A.S.V., *Collegio, Risposte di fuori*, busta 321, c. 234r, όπου ζητά θέση διακόνου, σε ναό της Ζακύνθου, για τον γιό του Giacomo. Βλ. και ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 23, αρ. 75.

¹⁴⁰ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 27, c. 136v ΚΟΛΥΒΑ, «Il castello di Zante».

¹⁴¹ A.S.V., *Collegio, Risposte di Fuori*, busta 322, c. 371r (20.02.1569). Βλ. και ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 28, αρ. 94.

¹⁴² A.S.V., *Serenissima Signoria, Lettere da Mar*, filza 168 (15.04.1569) ΚΟΛΥΒΑ, «Il castello di Zante».

¹⁴³ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 49, cc. 31v-32r A.S.V., *Senato, Dispacci, Rettori*, Zante, filza 1, όπου αναφέρεται, το έτος 1602, [...] *contestabile della compagnia greca di castello di Zante*. ΚΟΛΥΒΑ, «Il castello di Zante».

-Ο προαναφερθείς Christoforo Mocenigo¹⁴⁴, ως *cittadin di Zante*, συμμετέχει το έτος 1541, στις πολεμικές συρράξεις του γ' βενετο-οθωμανικού πολέμου και με απόφαση του Συμβουλίου της Γερουσίας λαμβάνει, με τη μεσολάβηση του γενικού καπιτάνου Thomà Mocenigo, δύο δουκάτα, μηνιαίως και εφ' όρου ζωής, με την υποχρέωση να συμμετέχει στις σκοπιές¹⁴⁵.

-Ο Francesco Mocenigo, ως πρώην *mothoneo* και νυν κάτοικος Ζακύνθου, ζητεί τη θέση του [...] *caporal di porta nella compagnia grecha* στο κάστρο της νήσου, εκλογή που πραγματοποιείται από τον προνοητή Ζακύνθου Andrea de Priuli¹⁴⁶. Η εκλογή είχε ολοκληρωθεί την 17η Σεπτεμβρίου 1550 με την υπογραφή, στο γραφείο της υπηρεσιακής αυτής μονάδας, του σχετικού αποδεικτικού εγγράφου. Ο προνοητής, με αίτημά του, ζητεί την επικύρωση της εκλογής¹⁴⁷ η οποία και δίδεται την 10^η Ιουλίου 1551¹⁴⁸.

Στη συνέχεια, παρατηρείται εγκατάσταση στη Ζάκυνθο ναυπλιωτών προσφύγων, που χαρακτηρίζονται *benemeriti*, στους οποίους παραχωρούνται θέσεις στο τοπικό *Reggimen* και εντάσσονται σταδιακά στην *Universitatem* και στο *Consilium della Comunità*. Ακόμη, η εγκατάλειψη των οικιών και των κτισμάτων στον οικισμό του κάστρου, *cittadella*, δίδει τη δυνατότητα στον προνοητή της νήσου να προτείνει την επαναχρησιμοποίησή τους από τους εγκατασταθέντες ναυπλιώτες και μονεμβασιώτες πρόσφυγες¹⁴⁹.

Η τελευταία, πιθανόν, ομάδα ναυπλιωτών προσφύγων, πενήντα οικογένειες, μαζί με ακόμη πενήντα οικογένειες κυπρίων προσφύγων (μετά την κατάληψη της Κύπρου, 1570/1571), αποκαθίστανται, το έτος 1582, στην ύπαιθρο χώρα της Pola στην Istria¹⁵⁰. Το πρόγραμμα της εποίκισης της Pola οργανώνεται από τους βενετούς αξιωματούχους Leonardo Fieravanti και Zuan Antonio dell'Occha, κατά τα έτη 1560-1570¹⁵¹, οι οποίοι και αντιμετώπισαν και τις διαμαρτυρίες των τότε

¹⁴⁴ Βλ. *supra*, σελ. 210.

¹⁴⁵ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 26, c. 57r.

¹⁴⁶ A.S.V., *Collegio, Serenissima Signoria, Lettere da Mar*, filza 166 (18.06.1551).

¹⁴⁷ Ό.π.

¹⁴⁸ A.S.V., *Collegio, Serenissima Signoria, Lettere da Mar*, filza 166 ASV, *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 15, c. 85v KOLYVÀ, «Il castello di Zante».

¹⁴⁹ A.S.V., *Collegio, V, Relazioni*, busta 61 / tomo 2, c. 49r [προνοητής Marco Basadonna, 12.11.1546]. KOLYVÀ, «Il castello di Zante».

¹⁵⁰ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 45, cc. 89v-90r.

¹⁵¹ Ηδη το έτος 1570 «stradiotti» από το Ναύπλιο ζητούν να μεταφερθούν και να εγκατασταθούν στο Sebenico, A.S.V., *Risposte di fuori*, busta 323. Βλ. και ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 30, αρ. 107. Χρόνια αργότερα, το 1590, ο Piero Luchissa ζητά να αποκατασταθεί στην Pola, βλ. A.S.V., *Risposte di fuori*, busta 343. Βλ. και ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 91, αρ. 367.

κατοίκων της περιοχής. Το έτος 1579 ορίζεται ad hoc προνοητής για τη διανομή και την παράδοση των εδαφών. Τους πρόσφυγες, ναυπλιώτες και κυπρίους, οδηγεί στην Pola ο κύριος Francesco Callergi, [...] *nobile famagostano*¹⁵².

Η Επιτροπή των Εμπειρογνομόνων επιτρέπει τόσο στους πρόσφυγες όσο και στους απογόνους τους να ενοικιάζουν τα παραχωρηθέντα *ufficii*, πολιτικά και στρατιωτικά, ορίζοντας το ποσοστό του μισθού στον ενοικιαστή. Παρατηρείται ότι γυναικείος προσφυγικός πληθυσμός κληρονομεί, κατέχει και κληροδοτεί θέσεις εφίππων «stradiotti» τις οποίες ενοικιάζει ή δίδει προίκα. Η όποια ενοικίαση ή προικοδότηση εγκρίνεται από την Επιτροπή των Εμπειρογνομόνων για την αποκατάσταση των προσφύγων από το Ναύπλιο και την Μονεμβασία¹⁵³.

Ακόμη, με απόφαση του Συμβουλίου της Γερουσίας, σε αυτούς που συμμετείχαν στις πολεμικές συρράξεις του γ' βενετο-οθωμανικού πολέμου, δίδεται χρηματικό ποσό, περίπου δέκα δουκάτα ετησίως, με την υποχρέωση να αναλάβουν τη φροντίδα ετοιμοπόλεμου ίππου. Και όπως αναφέρει ο σύνδικος της Ανατολής Piero Basadonna, το έτος 1564, η Ζάκυνθος και η Κεφαλληνία είναι οι δύο κατ' εξοχήν περιοχές του Stato da Mar που τροφοδοτούν τη Γαληνοτάτη με «stradiotti» και ετοιμοπόλεμους ίππους¹⁵⁴. Ενδεικτικά αναφέρονται¹⁵⁵:

- Ήδη το έτος 1529, δίδονται, από το Δημόσιο Ταμείο της τοπικής διοίκησης Ζακύνθου, έξι δουκάτα ετησίως στον Simon, γιό του Zuan Sercondillo (:), με την υποχρέωση να διατηρεί ετοιμοπόλεμο ίππο¹⁵⁶.

-Με τη λήξη των εχθροπραξιών, με απόφαση της Γερουσίας, εγκρίνεται η πρόταση του [...] *nobel homo Thomà Mocenigo, capitan general da Mar*, να δίδονται δέκα έξι δουκάτα ετησίως στον Nicolò Cocicha με την υποχρέωση να διατηρεί ετοιμοπόλεμο ίππο¹⁵⁷.

-Με απόφαση του Συμβουλίου της Γερουσίας δίδονται, μετά τον θάνατο του Andrea Gaieta, σε έναν εκ των υιών του, δηλαδή τον Alessandrino ή τον

¹⁵² LIA DE LUCA, *Venezia e le immigrazioni in Istria nel Cinque e Seicento*, Ph. Thesis, Beveria 2011, σελ. 77 κ.εξ., και συνοπτικός πίνακας σελ. 221. Βλ. και GIULIO CERVANI – ETTORE DE FRANCESCHI, «Fattori di spopolamento nell'Istria veneta nei secoli XVI e XVII», *Atti CRSR (Centro di Ricerche Storiche di Rovigo)* IV (1973), σελ. 7-117.

¹⁵³ A.S.V., *Consiglio dei Dieci, Parti (Deliberazioni) Comuni*, reg. 19, c. 72: A.S.V., *Maggior Consiglio, Deliberazioni, Novus*, c. 156r.

¹⁵⁴ BNM-Mss, *Cod It.*, cl. VII, 701[=7694], [σύνδικος Ανατολής Piero Basadonna, 24.06.1566]. Παρατηρείται, επίσης, ότι στη Ζάκυνθο συγκεντρώνονται «stradiotti» και ετοιμοπόλεμοι ίπποι από την Πελοπόννησο και την Κεφαλληνία και στη συνέχεια προωθούνται σε εμπόλεμες περιοχές, βλ. A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 34, cc. 42r-v.

¹⁵⁵ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, passim.

¹⁵⁶ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 21, cc. 132r-v.

¹⁵⁷ Ό.π., reg. 27, cc. 111v-112r.

Nicoletto, δώδεκα δουκάτα με την υποχρέωση της διατήρησης ετοιμοπόλεμου ίππου¹⁵⁸.

-Ο Bernardo Belfante λαμβάνει δέκα έξι δουκάτα σε αναγνώριση των υπηρεσιών του με την υποχρέωση της εκγύμνασης και διατήρησης ετοιμοπόλεμου ίππου¹⁵⁹.

-Ο Zuanne Mocenigo ζητεί, την 3η Δεκεμβρίου 1588, τροφή για τον ετοιμοπόλεμο ίππο του, από τη δεκάτη των προϊόντων από το Δημόσιο Ταμείο της Ζακύνθου ή της Κεφαλληνίας¹⁶⁰.

-Απόγονος του προαναφεθέντος Francesco Mocenigo¹⁶¹, ονομαζόμενος, και αυτός, Francesco Mocenigo, ζητεί να του χορηγηθούν, ετησίως, δημοτριακά (σίτος και κριθή) και χρηματικό ποσό εικοσιτεσσάρων δουκάτων με την υποχρέωση να διατηρεί ετοιμοπόλεμο ίππο¹⁶². Εξηγεί ότι η οικογένειά του είχε πολεμήσει για την προάσπιση της Μεθώνης και ότι ο πατέρας του Roberto είχε διατελέσει *capitano* της Ζακύνθου. Στη συνέχεια, η σύζυγός του Μαριέττα ζητεί, την 11η Ιουλίου 1592¹⁶³, για τον σύζυγό της, την παραχώρηση της θέσης του [...] *caporal di porta nella compagnia grecha* στο κάστρο.

Εκτός από τις προσφυγικές εισροές, στη Ζάκυνθο εγκαθίστανται και έμποροι [...] *da molte parti del mondo a quel passo per il traffico et mercadantia*¹⁶⁴. Η εξελισσόμενη πολιτεία του Αιγυπτιακού εξασφαλίζει την απαλλαγή από τις προσωπικές αγγαρείες [...] *per esser essentati dale angarie personali*¹⁶⁵, προσφέρει, ως περιοχή εμπορίου, την ευκαιρία για μια φυσική λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς και δίδει την ώθηση για δημιουργία και ανάπτυξη στη νέα τάξη, αυτή των *cittadini e mercadanti*¹⁶⁶, που εκμεταλλεύονται την εμπορευματοποίηση του πλεονάσματος της αγροτικής και της βιοτεχνικής εγχώριας παραγωγής¹⁶⁷. Στη συνέχεια, η συστηματική ενασχόληση με το εμπόριο και δη το διαμετακομιστικό¹⁶⁸, και ο συνακόλουθος πλουτισμός, δημιουργεί τις

¹⁵⁸ Ό.π., reg. 32, c. 51v.

¹⁵⁹ Ό.π., c. 124.

¹⁶⁰ A.S.V., *Collegio, Risposte di fuori*, busta 341 ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 86, αρ. 338. Βλ. σελ. 210.

¹⁶¹ Βλ. *supra*, σελ. 219.

¹⁶² Ό.π., busta 327 ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 38, αρ. 126.

¹⁶³ Ό.π., busta 344 ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 100, αρ. 405.

¹⁶⁴ BNM - *Mss, Cod It.*, cl. VII, 701[=7694], f. 68r [σύνδικος Ανατολής Piero Basadonna, 24.06.1566].

¹⁶⁵ A.S.V., *Collegio*, V, *Relazioni*, busta 61 / tomo 2, cc. 49r-v, [πρωνοητής Marco Basadonna, 12.11.1546].

¹⁶⁶ KOLYVÀ, «*Cittadin e mercadante de lì*».

¹⁶⁷ A.S.V., *Senato, Dispacci, Rettori, Zante*, filza 30 HENRI PIRENNE, *Le città del Medioevo*, Universale Laterza: Ρώμη-Μπάρι, 1982, σελ. 125-126.

¹⁶⁸ BENJAMIN ARBEL, «The Ionian Islands and the Venice's trading system during the

προϋποθέσεις για την εισδοχή τους στο σώμα του *Consilii della Comunità* και την ανάληψη αρμοδιοτήτων στο πλαίσιο λειτουργίας της Κοινότητας¹⁶⁹.

Το *borgo della marina*, με τις ποικίλες δραστηριότητές του, ενώ *ab origine* δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες ενός αστικού κέντρου εμπορίου με λιμένα, στη συνέχεια, από τις αρχές του 16ου αι., σε μία περίοδο ιδιωτικής επενδυτικής εφορίας και πριν από την κρίση των αρχών του 17ου αι.¹⁷⁰, εξελίσσεται σε μεσογειακή παραθαλάσσια πολιτεία, στην οποία απορροφώνται προσφυγικοί πληθυσμοί, στρατιωτικές μονάδες, απεσταλμένοι και δημόσιοι λειτουργοί και δημιουργείται πυρήνας καλής αγοράς με πολλαπλά κύτταρα επαγγελματικά, οικονομικά και κοινωνικά¹⁷¹. Παρατηρείται ζωντανό και τολμηρό πνεύμα επιχειρήσεων, πλούσια σε οξυδέρκεια εμπορική νοοτροπία, αυξημένη δυνατότητα επικοινωνιών, αποστολών και σχέσεων με αποτέλεσμα, όπως τονίζει ο σύνδικος της Ανατολής Piero Basadonna, [...] *l'isola del Zante, che hora è fatto il piu bello et piu frequente passo che sia nei mari mediterranei et puossi con dritta ragione chiamare la scala di tutto il mondo*¹⁷².

Στις αρχές του 16^{ου} αι. ο βενετός προνοητής της Αρμάτας Hieronimo Contarini αναφέρει το ποικίλον και ευμετάβλητον των ψυχών των κατοίκων, [...] *varii siano li animi de li abitanti*¹⁷³, και ο προαναφερθείς σύνδικος της Ανατολής Piero Basadonna επιμένει, στα μέσα του 16ου αι., στο ποικίλον και ευμετάβλητον της φύσεως των κατοίκων, [...] *sono genti di varia natura ... et la maggior parte forestieri*, που συγκεντρώνονται στη Ζάκυνθο και μάλιστα στην πολιτεία του Αιγαιαλού για τις προσφερόμενες ευκαιρίες εμπορίας και συμπληρώνει [...] *et di nature etiamdio fra se stesse contrarie si potrebbe dubitare in universal che quell'animi loro non fusseno cosi fermi et stabili come quelli che son nati di una medesima provincia tanto piu che nell'opera et nelle parole nella maggior parte si comprende varietà et leggerezza di opinione et di humore*.

Η αύξηση του πληθυσμού και η μόνιμη εγκατάσταση στο νησί των μετοίκων, των εποίκων, των «stradiotti», των προσφύγων, των εμπόρων και πλοιοκτητών

sixteenth-century», *Πρακτικά Στ' Πανιονίου Συνεδρίου (Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, II, Αθήνα 2001, σελ. 127-160 KOLYVÁ, «The Jews of Zante between the *Serenissima* and the *Sublime Porte*» Η ΙΔΙΑ, «Οι ελαιώνες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου» Η ΙΔΙΑ, «*Cittadin e mercadante de li*».

¹⁶⁹ ROSARIO VILLARI, *Storia moderna*, Universale Laterza: Ρώμη-Μπάρι, 1972, σελ. 101-103.

¹⁷⁰ RUGGIERO ROMANO, «Tra XVI e XVIII secolo. Una crisi economica: 1619-1622», *Rivista Storica Italiana* LXXIV/3, σελ. 480-531.

¹⁷¹ ΚΟΛΥΒΑ, «*Varii siano li animi de li abitanti*».

¹⁷² BNM - *Mss, Cod It.*, cl. VII, 701[=7694], f. 68r, [σύνδικος Ανατολής Piero Basadonna, 24.06.1566]. Βλ. και ΚΟΛΥΒΑ, «*Cittadin e mercadante de li*».

¹⁷³ SANUDO, *I Diarii*, 3, στ. 599.

και οι δραστηριότητές τους, προκαλεί αύξηση της γραφειοκρατίας και συνακόλουθη επιτακτική ανάγκη αύξησης του υπαλληλικού προσωπικού για τη διαχείριση των δραστηριοτήτων τους, την επιβολή και είσπραξη των φόρων, την απονομή δικαιοσύνης.

Μετά τον θάνατο του Benedetto de Franceschi, το έτος 1542, με Αίτημα της Κοινότητας, θετική εισήγηση του προνοητή Ζακύνθου και την ανάληψη της δημοσιονομικής επιβάρυνσης της μισθοδοσίας από το Δημόσιο Ταμείο της νήσου, αποφασίζεται από το Συμβούλιο της Γερουσίας η εκλογή από το Μείζον Συμβούλιο, δύο συμβούλων, *consiglieri*, από οικογένειες-μέλη του, όπως και ο προνοητής, οι οποίοι εκλεγόμενοι πλαισιώνουν τον προνοητή και συναποτελούν το τοπικό *Reggimen*.

Την ίδια περίοδο, το έτος 1545, αναγνωρίζεται, πλήρως, η λειτουργία της Κοινότητας και η σύννομη εμπλοκή των μελών της στους διοικητικούς μηχανισμούς της νήσου¹⁷⁴. Παρατηρείται, επίσης, ότι για την επάνδρωση των υπηρεσιακών μονάδων προσλαμβάνονται και πρόσφυγες¹⁷⁵. Και να σημειωθεί ότι απόγονοι όχι μόνον των γηγενών αλλά και των μετοίκων, των εποίκων, των προσφύγων, των «stradiotti» και των εμπόρων-πλοιοκτητών είναι μέλη του συμβουλίου της Κοινότητας¹⁷⁶ της νήσου.

Και ο προνοητής της νήσου καταγράφει τη δυσaráεσκεια που έχει δημιουργηθεί μεταξύ αφ' ενός των γηγενών ζακυνθίων, [...] *essendo pochissimi i veri natii di quel luogo* και αφ' ετέρου των μετοίκων, των εποίκων, των προσφύγων, των «stradiotti» και των εμπόρων-πλοιοκτητών, δυσaráεσκεια που εκφράζεται έντονα στον προνοητή από τους ζακυνθίους [...] *primarii cittadini et fidelissimi de Vostra Serenità*¹⁷⁷.

¹⁷⁴ A.S.V., *Senato, Deliberazioni, Mar*, reg. 55, cc. 205v-206r ΚΟΛΥΒΑ, «Κοινοτικοί θεσμοί». Το θεσμικό αυτό πλαίσιο διατηρείται στη Ζάκυνθο μέχρι και το τέλος της βενετικής παρουσίας στο Ιόνιο.

¹⁷⁵ SATHAS, *Monuments*, passim.

¹⁷⁶ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σελ. 136-144 ΚΟΛΥΒΑ, «*Cittadin e mercadante de lì*».

¹⁷⁷ A.S.V., *Collegio, V, Relazioni*, busta 61 / tomo 2, c. 53r [προνοητής Marco Basadonna, 12.11.1546]. Ο προνοητής προτείνει ο ορισμός του υπαλληλικού προσωπικού να πραγματοποιείται μόνον από το *Reggimen*, όπως και στην Κρήτη, χωρίς τη συμμετοχή και παρέμβαση της Κοινότητας.

***Εγκαταστάσεις Σουλιωτών στην Κέρκυρα
το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα***

Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης

Εις μνήμην Κ. Δ. Καραμούτσου¹

Ι. Οι μετακινήσεις των Σουλιωτών μετά την πολεμική σύγκρουσή τους με τον πασά των Ιωαννίνων Αλή (2 Ιουλίου 1800 - 7 Δεκεμβρίου 1803, 15 Απριλίου 1804)

Η συμφωνία του 1792, μεταξύ Σουλιωτών και πασά των Ιωαννίνων Αλή, που ηρέμησε το πασαλίκι², παράλληλα εξέθρεψε υπέρμετρα την βεβαιότητα των Σουλιωτών για την υπεροχή των όπλων τους. Κάνοντας κατάχρηση της διάταξης που τους επέτρεπε την ελεύθερη μετακίνηση και το εμπόριο, παραβίαζαν συνεχώς τους

¹ Αξεπέραστη παραμένει η μελέτη που εκπόνησε ο Κ[ΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ] Δ. ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, Εκδόσεις Παπαζήση: Αθήνα, 2008. Ας είναι η μνήμη αιωνία του σεμνού φιλόλογου, που δεν αρκέστηκε στο «να μας μάθει γράμματα».

² [ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ], *Απομνημονεύματα Σουλιώτου αγωνιστού του Εικοσιένα Σπύρου Τζίπη, γραμμένα στην Κέρκυρα από τον κουμπάρο του Ιωάννη Δούσμανη, από αντίγραφο χειρογράφου του σωζόμενο στα Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη*. Προλεγόμενα, σημειώσεις, ευρετήριο, λεξιλόγιο κ.λπ. ΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, Βιβλιοπωλείο Δωδώνη: Αθήνα: 1979-ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, *Η δημιουργία, η εξέλιξη και η συγκρότηση της Σουλιωτικής Ομοσπονδίας (16ος-18ος αι)*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών: Ιωάννινα, 1981· ΓΚΡΙΓΚΟΡΙ Λ. ΑΡΣ, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Πρόλογος ΒΑΣΙΛΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μτφ. ΑΝΤΩΝΙΑΣ ΔΙΑΛΛΑ, Gutenberg: Αθήνα, 1994 (GRIGORIL. ARSH, πρώτη έκδοση Μόσχα, 1963)· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφο ρωσικών αρχείων*, μτφρ. ΙΡΙΝΑ ΣΜΥΣΛΙΑΕΒΑ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών: Αθήνα, 2007, σελ. 268-275, 283-286· NICHOLAS CHARLES PAPPAS, *Greeks in Russian military service in the late eighteenth and early nineteenth centuries*, Institute for Balkan Studies no 219: Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 180-183· EDWIN E. JACQUES, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, Λονδίνο 1995, σελ. 249· ΦΟΙΒΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι στην υπηρεσία της επαναστατικής Γαλλίας (1789 - 1815)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 2007 [University Studio Press: Θεσσαλονίκη, 2016, σελ. 131].

όρους της συμφωνίας και δημιουργούσαν αναστάτωση στην περιοχή. Αψηφώντας ακόμα και τους αρχηγούς τους, οι, κατά τον παλαιό ληστή Αλή, «κλεφτογιάδες», έκαναν καταδρομές στις περιουσίες μωαμεθανών και χριστιανών, κλέβοντας ζώα και δημιουργώντας δυσαρέσκεις³. Με αυτόν τον τρόπο έδωσαν την ευκαιρία στον πασά, που δεν συγχωρούσε την αποτυχία της προηγούμενης σύγκρουσης μαζί τους, αφού κατέλαβε το Βουθρωτό, την Πρέβεζα, και την Βόνιτσα καταστρέφοντας τις γαλλικές δυνάμεις και υπέταξε τις ελληνικές κοινότητες της Χιμάρας, να διατάξει εκκαθαριστικές επιχειρήσεις σε βάρος τους στις 2 Ιουλίου 1800⁴. Οι Σουλιώτες αυτή τη φορά δεν μπόρεσαν να τον αντιμετωπίσουν με επιτυχία καθώς εκτός της υπεροπλίας του, ιδιαίτερα σε βαρύ οπλισμό, είχαν και το μειονέκτημα της ασυνεννοησίας. Τα δυο γένη (πατριές, φάρες), Μπότσαρη και Τζαβέλλα, που εναλλάσσονταν στη διοίκησή τους, δεν ομονοούσαν και επιπλέον ο Αλή πέτυχε τη διάσπασή τους με τη σύναψη χωριστής συμφωνίας, με τις οικογένειες του Πήλιου Γούση και του Αθανάσιου Κουτσονίκα, που είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση τους⁵. Μετά τη συμφωνία της 12ης Δεκεμβρίου 1803, την παράδοση των έντεκα χωριών του Σουλίου⁶ και την αποχώρηση όλων των γενών, από τις τρεις ομάδες που

³ ΒΑΣΩ Δ. ΨΙΜΟΥΛΗ, *Σούλι και Σουλιώτες. Οικονομικά Κοινωνικά και δημογραφικά δεδομένα διδακτορική διατριβή*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1996 [Η ΙΔΙΑ, *Σούλι και Σουλιώτες*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1998. Εστία 2005] Η ΙΔΙΑ, «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά* 13/24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), σελ. 13-36 Η ΙΔΙΑ, «Σούλι και Σουλιώτες. Ο τόπος και οι άνθρωποι», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 1: *Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821*, Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα, [2003], σελ. 227-256.

⁴ Μετά από δυο αναποτελεσματικές προσπάθειες το 1789 και το 1792, τελικά το πέτυχε με την τρίτη εκστρατεία του το 1803-1804. [ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ], *Ιστορία του Σουλίου*, συγγραφέας παρά Χριστοφόρου Περραιβού υποστρατήγου, εκδίδεται επιστασία Κ. Ζησίου, καθηγητού, εν Αθήναις, τύποις και αναλώμασι Π. Δ. Σακελλαρίου, [1889] ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή, Συγγραφέας επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσσολίνου, 1895 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΔΟΣ, *Οι Σουλιώται και οι Αρματωλοί εν Επτανήσω*, Π. Σακελλαρίου: Αθήνα, 1916 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΝΤΑΖΗΣ, *Οι Σουλιώτες, ιστορική πραγματεία*, Αθήνα 1976 ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Γ. ΣΧΙΣΜΕΝΟΣ, *Το ολοκαύτωμα των Σουλιωτών στο Σέλτσο*, Αθήνα 2004 STEFANAQ POLLO – ARBEN PUTO, *The History of Albania*, Λονδίνο 1981, σελ. 101· M. CAVID BAYSAN, *Ali Paşa (Tepedelenli), İslam Ansiklopedisi*, 1, Κωνσταντινούπολη 1993, σελ. 345 JACQUES, *The Albanians*, σελ. 249 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 90.

⁵ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι*, σελ. 132 PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 183-184 ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, *Ιστορία του Σουλίου*, σελ. 65-71.

⁶ Στο αρχικό «Τετραχώρι», («Τετράχωρον» κατά τον Ανδρέα Κάλβο), του Σουλίου προστέθηκαν στη συνέχεια άλλα επτά χωριά («Επταχώρι»), στα οποία κατοικούσαν 47 γένη. Σε αυτά τα πλέον συνηθισμένα επώνυμα ήταν: Αρβανιτάκης, Βάσσος, Βέικος, Βέλιος, Γκιώνης, Γκογκάκης, Γκόγκας, Δαγκλής, Δημοδράκος, Δράκος, Ζέρβας, Ζήκος, Θανασάς, Καλόγερος, Καραμούζης, Καραμούτσος, Καραμπίνης, Κάσκορος, Κιτσάκης, Κόκκαλης, Κολλιός, Κουτσοδήμας,

κινήθηκαν προς την Πάργα (η οποία παρά τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης του 1800 και τις απαιτήσεις του Αλή, συνέχιζε να διοικείται από την Επτάνησο Πολιτεία⁷), εκείνη που μπόρεσε να φθάσει πρώτη και χωρίς απώλειες ήταν η αποτελούμενη από περίπου δυο χιλιάδες από τα γένη Τζαβέλλα, Δράκου, Ζάρμπα, Δαγκλή και Πανομάρα, που είχαν επικεφαλής τον Φώτο Τζαβέλλα. Η δεύτερη πολύ μικρότερη αριθμητικά και ακέφαλη, καθώς ο αρχηγός της Γιωργάκης Μπότσης είχε σκοτωθεί, αποτελούμενη από τα γένη Μπότση και Σέχου, δέχθηκε επίθεση στη Ρηνιάσα, με αποτέλεσμα η χήρα του Μπότση, Δέσπω Σέχου να ανατινάξει τον πύργο του Δημουλά, όπου είχαν καταφύγει γυναικόπαιδα. Η τρίτη, περίπου χίλια άτομα, συγκροτημένη από τα γένη Μπότσαρη, Τζώρτζη, Καραμπίνη, Μαλάμου, Φωτομάρα και κάποιους από τους Κουτσονίκα, με αρχηγό τον Κίτσο Μπότσαρη κατευθύνθηκαν προς το Ζάλογγο, το οποίο θεώρησαν ασφαλές. Εκεί συγκρούστηκαν με τις δυνάμεις του Αλή που διοικούσε ο τουρκαλβανός Μπεκίρ Τζογαδόρος και το μεγαλύτερο μέρος τους σκοτώθηκε ή αιχμαλωτίστηκε, ενώ αναφέρεται ότι πενήντα επτά γυναίκες αυτοκτόνησαν έφρτοντας στον γκρεμό. Ένα σώμα 160-200 ατόμων διέφυγε προς το Βουλγαρέλι με τον Κίτσο Μπότσαρη, όπου ενώθηκε με τους υπόλοιπους Μποτσαραίους. Παραμονές των Χριστουγέννων του 1803 τα περίπου 1150 μέλη της φάρας, οχυρώθηκαν στη Μονή Σέλτσου. Στις 15 Απριλίου 1804, ύστερα από την προδοσία του Γιώργη Κύργιου, δεν μπόρεσαν να αντέξουν στην επίθεση και οι περισσότεροι σκοτώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν. Μόνο σαράντα οκτώ άνδρες και η χήρα του Γιώτη Πανταζή με τα παιδιά της διέφυγαν στην Πάργα με τον Κίτσο Μπότσαρη και τον 14χρονο γιο του Μάρκο, ενώ εκατόν εβδομήντα γυναίκες με την Λένω Μπότσαρη πνίγηκαν στον Ασπροπόταμο, στην προσπάθειά τους να διαφύγουν. Στην Πάργα σταδιακά έφθασαν και τριακόσιοι μαχητές με τις οικογένειές τους (περίπου χίλια άτομα), προερχόμενοι από τις γύρω του Σουλίου περιοχές, από

Κουτσονίκας, Λάλλας, Λάλιος, Μαλάμος, Μάντζος, Μάτ(ι)ος, Μπαλανίκας, Μπαλτάς, Μπάρμπας, Μπέκος, Μπέλος, Μπότσαρης, Μπότσης, Νάστος, Νίκας, Ντόβας, Ντούρος, Παλάσκας, Πανομάρας, Πανταζής, Παπάς, Παπαγιάννης, Παπαδήμος, Πάσχος, Περέτης, Σεχάτης, Σέχος, Σούλος, Τζαβέλας, Τζαναβάρης, Τζέκος, Τζήμας, Τζίπης, Τζιώρας, Τζούκας, Φωτομάρας, Φώτος. ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, pass. [ΒΑΣΙΛΗΣ Ι. ΚΡΑΨΙΤΗΣ (επιμ.)], *Μνήμη Σουλίου*, 1-2, Οι Φίλοι του Σουλίου: Αθήνα, 1971, 1973. Στις Ληξιαρχικές Πράξεις των Εκκλησιών των Γενικών Αρχείων του Κράτους / Αρχείων Νομού Κερκίρας, συναντώνται πολλά ονόματα Παρασουλιωτών ως Σουλιωτών, όπως λ.χ. Βάγιας, Γατζούλης, Γκέκος, Δούλης, Δραγότης, Καλησπεράτης, Κόκκας, Κούσης, Μάντικας, Νάσης, Πάκος, Παπαδάτος, Σουλιώτης, Τζαλάτης, Τζαμαλής, Τζήκαρης, Τζώρας, Τσούκας.

⁷ ΔΟΜΝΑ ΒΙΣΒΙΖΗ-ΔΟΝΤΑ, «Τα Ιόνια Νησιά. Η σύμβαση του 1800 και η συνθήκη του 1815», *Ναυτική Επιθεώρηση* 159/542 (Ιουλ.-Αυγ. 2003), σελ. 51-73. Γαλλικό κείμενο «Les Îles Ioniennes: la Convention de 1800 et le Traité de 1815», *Balkan Studies* 40/2 (1999), σελ. 249-279.

τη Δωδώνη μέχρι τα Κούρεντα, τις λεγόμενες Παρασούλι⁸. Συνολικά κατά τις εκτιμήσεις του Περραιβού εκείνοι που διέφυγαν δεν ξεπερνούσαν τις 3.500⁹.

Όμως η Πάργα, δεν είχε τη δυνατότητα να συντηρήσει έναν τόσο μεγάλο, για τα μέτρα της, πληθυσμό. Για αυτό από τους Ρώσους, που ασκούσαν επιτροπεία στην Επτανήσο Πολιτεία, με αυτοκρατορικό επίτροπο τον Γεώργιο κόμη Μοτσενίγο, και διατηρούσαν μαζί τους δεσμούς από τις παλαιότερες συγκρούσεις με τους Τούρκους, αποφασίστηκε η σταδιακή μεταφορά τους κυρίως στην Κέρκυρα και στους γειτονικούς Παξούς με το πρόσχημα της ένταξης στο στράτευμά τους, πράγμα που υπερέβαινε την εμπορική, ναυτιλιακή και τελωνειακή συμφωνία Επτανήσου Πολιτείας και Αλή, της 9ης-11ης Νοεμβρίου 1803 π.η., που απαγόρευε την εγκατάστασή τους στα Επτανήσα¹⁰. Συγκεκριμένα, τον Αλή, που σκόπευε στην κατάληψη της Πάργας και επιθυμούσε τον έλεγχο της Κέρκυρας, είχαν προλάβει πριν την επίθεσή του στο Σούλι, οι εξελίξεις της ρωσο-οθωμανικής συνθήκης συμμαχίας (3 Ιανουαρίου 1799 π.η.), η παρουσία του ρωσο-οθωμανικού στόλου στο Ιόνιο με τους ναύαρχους Ουσακώφ και Καντήρ μπέη¹¹, η έξωση των Γάλλων δημοκρατικών (22 Φεβρουαρίου/ 5 Μαρτίου 1799)¹² και η ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας, με τη ρωσο-οθωμανική σύμβαση της Κωνσταντινούπολεως της 21ης Μαρτίου 1800¹³.

⁸ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, *Ιστορία του Σουλλίου*, σελ. 168-169 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 107.

⁹ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, *Ιστορία του Σουλλίου*, σελ. 169 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 107.

¹⁰ ΠΕΡΙΚΑΗΣ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Συνθήκη Επτανησίων και Αλή πασά. Έτει 1803*. Ιστορική βιβλιοθήκη των από της αλώσεως χρόνων, Εκδοτικός Οίκος Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1921· ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Μ. ΣΑΡΡΟΣ, «Γράμματα αναφερόμενα εις την ιστορίαν του Σουλλίου και της Πάργας» [Εκ των αρχείων της Ιονίου Γερουσίας], *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1 (1926), σελ. 148-157· Ο ΙΔΙΟΣ, «Γράμματα αναφερόμενα εις αγώνας του Σουλλίου και της Πάργης (επιστολαί Σουλιωτών, Αθανασίου Ψαλλίδα, Χριστόφορου Περραιβού)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 2 (1938), σελ. 269-285· ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Πολιτικά διαπραγματεύσεις και συνθήκαι μεταξύ Επτανήσου Πολιτείας και Αλή Πασά (1800-1807)», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, Α', Αθήνα 1967, σελ. 329-352.

¹¹ ΝΙΚΟΣ Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Οι Ρωσικές προκηρύξεις προς τους Επτανησίους. Κείμενα πολιτικής διαπαιδαγώγησης ή προπαγάνδας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Χίλια χρόνια Ελληνορωσικές σχέσεις»: Ιστορία και πολιτισμός*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 2017, σελ. 225-235· Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι Προκηρύξεις προς τους Επτανησίους κατά τις επιχειρήσεις για την έξωση των Γάλλων δημοκρατικών», στο ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (επιστημονική διεύθυνση), *Πόλεμος, Κράτος και Κοινωνία στο Ιόνιο Πέλαγος (τέλη 14ου αρχές 19ου αιώνα)*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2018, σελ. 77-104.

¹² Την πολιορκία των ισχυρών φρουριών της Κέρκυρας υποστήριξε με στρατεύματα και εφοδία. Μετά την παράδοση, τμήματά του στρατωνίστηκαν στην Κέρκυρα, δημιουργώντας πολλά προβλήματα.

¹³ ERMANNANO CONTE LUNZI, *Storia delle isole Ionie sotto il reggimento dei repubblicani francesi*, Tipografia del Commercio: Βενετία, 1860· Ο ΙΔΙΟΣ, *Della Repubblica settinsulare. Libri due*, Tipi

Καθώς αυτό το νέο κράτος ήταν οθωμανικό προτεκτοράτο, με την εγγύηση της Ρωσίας, ο Αλή που είχε απαλλαγεί από τους Σουλιώτες, συμφώνησε με την Επτανησιακή Γερουσία, την εμπορική, ναυτιλιακή και τελωνειακή συνθήκη, που αναφέρθηκε, την οποία συνέταξαν ως εκπρόσωπός του ο μητροπολίτης Άρτας και Ναυπάκτου Ιγνάτιος και ως εκπρόσωπος της Γερουσίας ο Αντώνιος-Μαρία κόμης Καποδίστριας, ελπίζοντας σε ευνοϊκότερες γι' αυτόν εξελίξεις. Με αυτήν ο Αλή πέτυχε, όπως ήδη αναφέρθηκε, να μη γίνονται δεκτοί στην Επτάνησο οι Σουλιώτες και οι οικογένειές τους και δεσμευόταν να σταματήσει την καταδίωξη Ιονίων και Ρώσων υπηκόων και να δεχθεί προξενικούς αντιπροσώπους. Η Πολιτεία με τη σειρά της δέχθηκε να απέχει από εχθροπραξίες¹⁴. Η ένταξη των Σουλιωτών στις ρωσικές στρατιωτικές δυνάμεις, που επέτρεψαν και τη μετακίνηση στα Επτάνησα των οικογενειών τους, ομολογουμένως απετέλεσε επιτυχία του Μοτσενίγου¹⁵.

II. Η συμμετοχή στα στρατιωτικά σώματα της Επτανήσου Πολιτείας και των Αυτοκρατορικών Γάλλων¹⁶

Από το καλοκαίρι του 1798 πρώτοι οι Γάλλοι δημοκρατικοί ενέταξαν στο στράτευμά τους στην Πρέβεζα, εξήντα Σουλιώτες υπό τον Χριστάκη Καλόγερο¹⁷. Αυτοί έλαβαν μέρος στη μάχη της Νικόπολης και όσοι συνελήφθησαν εκτελέστηκαν από τον Αλή¹⁸. Δεν έχουμε πληροφορίες για την τυχόν στρατολογία τότε άλλων. Οι Ρώσοι ήταν εκείνοι που υποδέχθηκαν τους Σουλιώτες στον στρατό τους και τους ενέταξαν στη «Λεγεώνα Ελαφρών Σκοπευτών» (Legion Legkikh Strel'kov)¹⁹ μαζί με τους επίσης πρόσφυγες

Fava e Garagnani: Μπολόνια, 1863 ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815. Μετά προεισαγωγής εν η εκτίθενται αι προηγούμενα τύχα αυτών*, Τυπογραφίον Παλιγγενεσία: Αθήναι, 1889 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς Ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', Εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως Κέρκυρα, 1863.

¹⁴ PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 187-189.

¹⁵ Βλ. τις επιστολές που δημοσίευσε ο ΣΑΡΡΟΣ, «Γράμματα αναφερόμενα εις την ιστορίαν του Σουλίου και της Πάργας».

¹⁶ ΑΡΣ, *Η Αλβανία και η Ήπειρος*, σελ. 238 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 107-113 ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, «Ενοπλα ελληνικά σώματα στη δίνη των Ναπολεόντειων πολέμων (1798-1815)», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 1: *Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821*, Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα, [2003], σελ. 193.

¹⁷ J. P. BELLAIRE, *Précis des opérations générales de la division française du Levant [...]*, 1, Παρίσι 1805, σελ. 204-210, 312-313 ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Έλληνες μισθοφόροι*, σελ. 30.

¹⁸ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Έλληνες μισθοφόροι*, σελ. 35 ΗΛΙΑΣ ΒΑΣΙΛΙΑΣ, «Η μάχη της Νικοπόλεως και ο χαλασμός της Πρεβέζης, 12-24 Οκτωβρίου 1798. Η περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L. A. Camus, baron de Richemont», *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954), σελ. 953-958, 1048-1055, 1137-1141.

¹⁹ PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 179-180 ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Έλληνες μισθοφόροι*, σελ. 130.

Χιμαριώτες, δίνοντας διέξοδο στην κακή οικονομική κατάσταση που είχαν και οι δυο κοινότητες περιπέσει μετά την καταστροφή των οικισμών τους και στο πρόβλημα της μετεγκατάστασης. Ήδη από την άνοιξη του 1804 έξι Χιμαριώτες προεστοί²⁰ είχαν επαφές με τον Μοντσενίγο και τον Λυμπέριο Μπενάκη για την δημιουργία στρατιωτικής μονάδας. Το φθινόπωρο του 1804 ο διοικητής των ρωσικών δυνάμεων στην περιοχή υποστράτηγος Ντ'Ανρέπ²¹ προσκάλεσε και τους Σουλιώτες να καταταγούν, με αμοιβές όμοιες με εκείνες των στρατιωτικών που υπηρετούσαν στο στρατό της Επτανήσου Πολιτείας, επιτρέποντάς τους να διατηρήσουν την αμφίεση τους και τον παραδοσιακό τρόπο πολέμου. Μόνη υποχρέωσή τους ήταν να πολεμήσουν όπου διαταχθούν²².

Πρώτη συγκροτήθηκε το 1805 η μονάδα των Χιμαριωτών, (359 αξιωματικοί και οπλίτες) με επικεφαλής τον ταγματάρχη Ιωάννη Μπιτσιλή και στη συνέχεια τον ταγματάρχη Νικόλαο Παλατίνο. Ακολούθησε η μονάδα των Σουλιωτών «Σουλιωτική Λεγεώνα» με οκτώ υπομονάδες των εκατό τεσσάρων αξιωματικών και οπλιτών, («εκατονταρχίες»), χωρισμένες σε δυο τάγματα (Chastei) που διοικούσε από ένας ταγματάρχης. Οι εκατονταρχίες είχαν επικεφαλής τους εξής «εκατόνταρχους» (sotnik): Γκόγκα Δαγκλή, Διαμαντή Δαγκλή, Δήμο Δράκο (τον διαδέχθηκε ο γιος του Γιώργος Δράκος), Βασίλη Ζέρβα, Τζήμα Ζέρβα, Τούσια Ζέρβα, Φώτο Τζαβέλα, Ζηγούρη Τζαβέλα. Αρχηγός της Λεγεώνας τοποθετήθηκε ο πρώην υπασπιστής του τσάρου συνταγματάρχης Μπέκεντορφ²³ με υπασπιστές τον Λοχαγό Νικόλαο Παλαιολόγο και τον ανθυπολοχαγό Μαρανδάκη. Μετά την αναχώρηση του Μπέκεντορφ διοικητής της λεγεώνας τοποθετήθηκε ο

²⁰ Οι προεστοί ήταν από τη Χιμάρα οι: Ζαχαρίας Ανδρούτσος, Κωνσταντίνος Δήμος Πρίφτης, Ζαχαρίας Κασνίτσος, Αλέξιος Πρίφτης από τις Δρυμάδες ο Ανδρέας Νίνος και από το Βούνο ο Σπύρος Κασνίτσος. ΑΡΣ, *Η Αλβανία και η Ήπειρος*, σελ. 205-207, 222-223 PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 192-195.

²¹ Roman Romanovich von Anrep-Elmpt (; - μάχη στο Mohrungen 1807).

²² Θέτοντας αυτόν τον όρο για την κατάταξή τους δεν θέλησαν να μάθουν τίποτε από τις εφαρμοζόμενες νέες πολεμικές τακτικές, με τα γνωστά αποτελέσματα στις μάχες πεδίου κατά την Επανάσταση του 1821.

²³ Konstantin Alexander Karl Wilhelm Christoph Graf von Benckendorff (1781-1844).

συνταγματάρχης (αργότερα υποστράτηγος) Εμμανουήλ Γρ. Παπαδόπουλος²⁴. Τον Δεκέμβριο του 1805 η μονάδα αριθμούσε 1354 αξιωματικούς και οπλίτες²⁵.

Ακολούθησε η συγκρότηση στην Κεφαλονιά δυο ακόμη ταγμάτων της λεγεώνας με πρόσφυγες από την Ηπειρωτική Ελλάδα που είχαν καταφύγει εκεί (ανάμεσα σε αυτούς και Σουλιώτες). Η μία είχε διοικητή τον Χρήστο Τσάμη-Καλόγερο και η άλλη τον καπετάν Δημόστικο. Τον Μάιο 1805 στη Ζάκυνθο συγκροτήθηκε η «Πελοποννησιακή Λεγεώνα» από τον Αναγνώστη Παπαγεώργη (Αναγνωσταρά) με επίσης δυο τάγματα που είχαν επικεφαλής τους Κωνσταντίνο Πετιμεζά, Ιωάννη Κολοκοτρώνη (εξάδελφο του Θεόδωρου), Ιωάννη Μέλιο και Ηλία Μαυρομιχάλη²⁶. Τον Οκτώβριο του 1805 ο Πιέρρος «μπεϊζαντές» Μαυρομιχάλης συγκρότησε με Μανιάτες την «Σπαρτιατική Λεγεώνα»²⁷, η οποία για λόγους προσωπικών και πολιτικών ανταγωνισμών δεν συγχωνεύθηκε με την «Πελοποννησιακή». Οι μονάδες τελικά συγκρότησαν την «Πεζική Λεγεώνα Ελαφρών Κυνηγετών» με 24 εκατονταρχίες²⁸ και είτε ανέλαβαν φρουριακές υπηρεσίες είτε ακολούθησαν τον ρωσικό στρατό σε εκστρατείες στην Ιταλία και το βόρειο Αιγαίο-Δαρδανέλια υπό τον ναύαρχο Ντιμίτρι Σενιάβιν²⁹. Συμμετείχαν επίσης το 1807 στην άμυνα της Λευκάδας³⁰ και της Πάργας³¹.

²⁴ ΝΙΚΟΣ Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Εμμανουήλ Παπαδοπούλου: Διδασκαλία στρατιωτικά. Ένας πρώτος κανονισμός στρατευμάτων της Επτανήσου Πολιτείας (1804)», *Πρακτικά Συνεδρίου "Επτανήσος Πολιτεία 1800-1807, 200 χρόνια από την ίδρυσή της (1800-2000)"*, επιμ. Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ – Γ. Σ. ΜΠΑΛΛΑΣ, Αργοστόλι 2003, σελ. 229-237. Ο ΙΔΙΟΣ, «Δομή και οργάνωση των στρατιωτικών δυνάμεων της Επτανήσου Πολιτείας», *Επτανήσος Πολιτεία 1800-1807*, Μνήμη Σπύρου Δ. Λουκάτου, επιστημονική επιμέλεια Δ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ – Π. ΜΟΣΧΟΝΑ, Αθήνα 2016, σελ. 229-294.

²⁵ ΑΡΣ, *Η Αλβανία και η Ήπειρος*, σελ. 236 PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 192-195.

²⁶ PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 200-207.

²⁷ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι*, σελ. 136 PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 208.

²⁸ ΑΡΣ, *Η Αλβανία και η Ήπειρος*, σελ. 238.

²⁹ Dmitry Nikolayevich Senyavin (1763-1831).

³⁰ Η μονάδα αυτή συμμετείχε στην καταδρομική ενέργεια που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή των πυροβολαρχιών του Αλή, στη λεγόμενη μάχη του Τεκέ στις 10/22 Μαρτίου 1807 PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 232-237. ΝΙΚΟΣ Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Επιχειρησιακές δυνατότητες, εμπειρογνωσία και δίκτυα στην Άμυνα της Λευκάδας», *Πρακτικά Συνεδρίου: Εδώ από όπου ξεκίνησαν όλα. Στου Μαγεμένου 1807*, Λευκάδα, 2-4 Ιουλίου 2021 (εκδίδεται).

³¹ Για την άμυνα της Λευκάδας, όπου ο Ιωάννης κόμης Καποδίστριας είχε σταλεί ως Έκτακτος Επίτροπος της Γερουσίας, συγκροτήθηκαν και άλλες μονάδες Ελλήνων. Τον Απρίλιο 1807 με επικεφαλής τον Χριστόφορο Περραιβό, το «Ειδικό Ελληνικό Σώμα» (Greckeskii Osobyi Korpus) στο οποίο κατατάχθηκαν όσοι δεν είχαν στρατολογηθεί στη «Λεγεώνα». Διοικητές των λόχων ήταν ο Αθανάσιος Αβατισιώτης, Κώστας Χορμόβας, Σπυρίδων Βαρούχας, Νικόλαος Τζαβέλλας.

Μετά την παραχώρηση των νησιών στον Γάλλο αυτοκράτορα με την πρώτη από τις δυο συνθήκες του Τιλσίτ (25 Ιουνίου / 7 Ιουλίου 1807), ο Ναπολέων επέτρεψε στις 12 Οκτωβρίου 1807 την ενσωμάτωση των μονάδων «των Αλβανών» στον γαλλικό στρατό (ανά δυο λόχοι σε κάθε γαλλικό σύνταγμα με καθήκοντα «ελαφρών κυνηγών»-ακροβολιστών)³². Στις 25 Δεκεμβρίου 1807 ο Μπερτιέ³³ πιεζόμενος και από τις καταστάσεις που δημιουργούσαν οι προσωπικές αντιπαλότητες, ιδιαίτερα η αντίδραση στον Χριστάκη Καλόγερο, αποφάσισε την οργάνωση του «Αλβανικού Συντάγματος» (Régiment Albanais) με 3.254 οπλίτες και 14 αξιωματικούς, οργανωμένους σε τρία τάγματα των εννέα λόχων³⁴. Επικεφαλής τοποθετήθηκαν ο Κωνσταντίνος Ανδρούτσος από τη Χιμάρα, ο Χρήστος Καλόγερος-Τσάμης από την Παραμυθιά και ο Φώτος Τζαβέλας στην θέση του Χριστάκη Καλόγερου. Ο τελευταίος μετά τις έντονες διαμαρτυρίες των συμπατριωτών του, μετατέθηκε στη νέα ελληνική μονάδα των «Ελλήνων πεζών κυνηγών» (Chasseurs à pied Grecs, 51 αξιωματικοί και 573 οπλίτες, σε 6 λόχους: δυο επιλέκτων και τέσσερεις τυφεκιοφόρων)³⁵. Με την αντικατάσταση του Μπερτιέ από τον Ντονζελώ³⁶ επικεφαλής του Συντάγματος τοποθετήθηκε ο συνταγματάρχης Μινώ³⁷, ο οποίος αμέσως διέγινωσε την ανάγκη

Τον ίδιο χρόνο από τον στρατηγό Stadler συγκροτήθηκε η «Ακαρνανική Ταξιαρχία» (Akarnanskaia Brigata), από αρματωλούς και κλέφτες του Ξηρόμερου και του Βάλτου. Τέλος μια τρίτη μονάδα 400 πολεμιστών συγκροτήθηκε με ενέργειες του Μητροπολίτη Άρτας Ιγνατίου, στην οποία κατατάχθηκαν οι Ιωάννης και Αθανάσιος Μπουκουβάλας, Δημήτριος Κοντογιάννης, Δημήτριος Καραΐσκος, ο Κατσαντώνης και ο Κίτσος Μπότσαρης. PAPPAS, *Greeks in Russian military service*, σελ. 231-232, 237-246 ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι*, σελ. 138. Στην άμυνα της Λευκάδας συμμετείχε και το εγκατεστημένο στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά «Βασιλικό Μακεδονικό Σύνταγμα» ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ – ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΦΛΟΓΑΪΤΗΣ, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Λευκάδα: γεγονότα και υποθέσεις εργασίας», *Πρακτικά Συνεδρίου: Εδώ από όπου ξεκίνησαν όλα. Στου Μαγεμένου 1807*, Λευκάδα, 2-4 Ιουλίου 2021 (εκδίδεται).

³² ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι*, σελ. 139

³³ Louis César Gabriel Berthier de Berlu (1765-1819).

³⁴ Η ονομασία προέκυψε από την επιθυμία των Γάλλων να μην ενοχληθεί ο Αλή. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΡΑΔΟΣ, *Οι Σουλιώται και οι Αρματωλοί εν Επτανήσω (1804-1815). Η λεγών των ελαφρών Κυνηγών. Το αλβανικόν σύνταγμα. Τα δύο συντάγματα του ελαφρού ελληνικού πεζικού του δουκός της Υόρκης*, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου: Αθήνα, 1916, σελ. 54-56· JACQUES BAFFYENS, *Les Français à Corfou 1797-1799 et 1807-1814*, Institut Français d'Athènes: Αθήνα, 1973, σελ. 92 ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι*, σελ. 141.

³⁵ Με την αναδιοργάνωση της 1ης Ιουλίου 1809, η μονάδα αυτή ενσωματώθηκε στο Αλβανικόν Σύνταγμα ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι*, σελ. 148.

³⁶ Baron François-Xavier Donzelot (1764-1843).

³⁷ Jean-Louis Toussaint Minot 1772-1837, μετακινήθηκε από το 84^ο Σύνταγμα της Γραμμής από την Ιταλία, όπου υπηρετούσε ως ταγματάρχης. ΡΑΔΟΣ, *Οι Σουλιώται και οι Αρματωλοί εν Επτανήσω*, σελ. 50-61· AUGUSTE BOPPE, *Le régiment Albanais (1807-1814)*, Berger-Levrault

να παύσει η αντιπαλότητα των Μποτσαραίων με τους Τζαβελλαίους ώστε με το κύρος τους να επιβάλουν την ηρεμία στις φάρες των Σουλιωτών. Γι' αυτό προσέφερε θέσεις διοικητών στον Φώτο Τζαβέλλα του 3ου τάγματος και στον Κίτσο Μπότσαρη του 5ου τάγματος³⁸. Το καλοκαίρι του 1810 στην κεντρική πλατεία (Σπιανάδα) της Κέρκυρας έγινε η επίσημη παρουσίαση του Συντάγματος.

Μετά την παράδοση της Κέρκυρας στους Βρετανούς, στις 21 Ιουνίου 1814 οι «λεγεώνες» εντάχθηκαν στις βρετανικές δυνάμεις, όπου ήδη υπηρετούσαν οι δύο μονάδες Ελλήνων: 1ο και 2ο Ελαφρό Σύνταγμα Πεζικού του δουκός της Υόρκης «The Duke of York's Greek Light Infantry Regiment», αλλά σύντομα, αφού η ανάγκη υπαρξής τους εξέλειψε, με την λήξη του ανταγωνισμού, άρχισε η σταδιακή αποστράτευσή τους³⁹.

III. Οι εγκαταστάσεις Σουλιωτών στην πόλη, τα προάστια και την ύπαιθρο της Κέρκυρας

Η εγκατάσταση των Σουλιωτών στην Κέρκυρα αποφασίστηκε το 1804, όμως περιπτώσεις σημειώνονται ήδη από το 1803⁴⁰. Συνολικά διεσπάρησαν στην πόλη και τα περίχωρα (Μαντούκι, Γαρίτσα, Ανεμόμυλος, Ανάληψη, Καρδάκι) και σε 36 χωριά, 57 οικισμούς και 6 αδιευκρίνιστες τοποθεσίες, διάφορα γένη τα οποία διατηρούσαν τη συνοχή τους μέχρι το 1840⁴¹. Οι συμπαγέστερες εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο έγιναν στις Μπενίτσες, στα Κανάλια, στην Άφρα, στον Ποταμό, στα Γουβιά, στην Αλεπού, στο Τρίκλινο, στο Βυρό, στο Πέραμα, στα Μωραϊτικά, στον Σταυρό, στη Στρογγυλή, στο Σπήλι, στα Επισκοπιανά και στα Βραγανιώτικα. Εντυπωσιάζει η πληροφορία ότι στο Κομπίτσι από τις 17 οικογένειες που το κατοικούσαν οι 15 είχαν καταγωγή από το Σούλι. Οι συνθήκες εγκατάστασης δεν τηρούσαν καμιά πρόληψη υγιεινής γι' αυτό και το 1805-1806 παρουσιάστηκαν πολλά κρούσματα ομαδικών θανάτων μεταξύ των Σουλιωτών που κατοικούσαν στα προάστια. Κατά την Επιτροπή Επιδημιών του Ιατρικού Κολλεγίου της Επτανήσου Πολιτείας αυτές αποδόθηκαν σε «χολική αιτία»⁴².

& Cie: Παρίσι, 1902, σελ. 10-11.

³⁸ ΒΟΡΡΕ, *Le régiment Albanais (1807-1814)*, σελ. 15. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, «Ενοπια ελληνικά σώματα, σελ.193.

³⁹ ΒΟΡΡΕ, *Le régiment Albanais (1807-1814)*, σελ. 30. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ελληνες μισθοφόροι*, σελ. 162.

⁴⁰ ΣΠΥΡΟΣ ΣΤΟΥΠΗΣ, *Οι ξένοι εν Κερκύρα*, Κέρκυρα, 1960β. πρβλ ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Οι Κερκυραίοι και οι «ξένοι» εν Κερκύρα. Ανασκευή ανακριβειών του υπό της Ακαδημίας Αθηνών βραβευθέντος βιβλίου «Οι “ξένοι” εν Κερκύρα»*, Κέρκυρα, 1960.

⁴¹ ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 17-18.

⁴² ΓΑΚ-ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, Magistrato Sanitario, φάκ. 211 (19 Μαρτίου 1806)- ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ – ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, «Το Ιατρικό Κολλέγιο της Κέρκυρας και οι δραστηριότητές του κατά τη χρονική περίοδο 1802-1814», *Τεκμήριον* 1 (1998), σελ. 53.

Παρατηρώντας τις εγκαταστάσεις στον χάρτη της Κέρκυρας, αντιλαμβανόμαστε ότι αυτές δημιουργούσαν οικιστικές ζώνες σε τοποθεσίες όπου οι αυτόχθονες είχαν αραιότερες μόνιμες διαμονές. Από τις άδειες παραμονής ξένων που εξέδωσε η Εκτελεστική Αστυνομία και αποδελτίωσε ο Καραμούτσος⁴³ προκύπτει ότι από τις 9 Ιουλίου 1807 έως τις 18 Οκτωβρίου 1818 χορηγήθηκαν 396 άδειες σε μεμονωμένους Σουλιώτες και 728 σε μέλη οικογενειών Σουλιωτών όπως και 20 σε μεμονωμένους Παρασουλιώτες και 14 οικογένειες Παρασουλιωτών. Από το 1818 χορηγήθηκαν 523 άδειες παραμονής σε στραωτικούς⁴⁴, οι οποίοι δήλωσαν ως τόπο εγκατάστασής τους τις εξής περιοχές: Στρατιά, Μαντούκι, Γαρίτσα, Αλεπού, Γαστούρι, Καστανιά, Ανάληψη, Μπενίτσες, στου Θεοτόκη-Σκλεμπούνη, Κανάλι, Μεσογγή, Πέραμα, Ποταμός, Σταυρός, Κοντόκαλι, Σαρόκο, Ανεμόμυλος, Στρογγυλή, στου Παλατιανού, Παλαιόπολη, Καρδάκι, Γουβιά, Αρβανιτοκάναλο, Βιρό, Χελάνες, Λιχαιδούρα, Αφρα, Τρίκλινο, Αη-Γιάννης, Κομπίτσι, Γουβιά, Καλαφατιώνες, Σωτηριώτισσα, Μορφάτι, Κοκκίни, Κυνοπιάστες, Τσάκι, Αη-Μαθιάς, Βασιλικό, Φιγαρέτο, Περιβόλι, Πισκοπιανά, Χλομοτινά, Μπραγανιώτικα, Κρητικά, Αη-Θόδωρος, Αργυράδες, Χλομός, Σινιές, Νυμφές.

Από τις ληξιαρχικές πράξεις των εκκλησιών των Γενικών Αρχείων που αποδελτίωσε ο Καραμούτσος, οι εκκλησίες στις οποίες πραγματοποιήθηκαν βαπτίσεις, γάμοι και ταφές Σουλιωτών και μας υποδεικνύουν τις εγκαταστάσεις τους είναι οι εξής: Δεκαεπτά στην πόλη. Σαράντα πέντε στα προάστια (Άγιος Χαράλαμπος στο Μαντούκι, Άγιος Ανδρέας στο Μαντούκι, Άγιος Ιωάννης του Καρακούζη στο Μαντούκι, Άγιοι Πάντες στο Μαντούκι, Άγιος Σπυρίδωνας στο Σαρόκο, Υ. Θ. Σωτηριώτισσα, Άγιος Αποστόλος και Ευαγγελιστής Λουκάς στα Γουβιά, Υ. Θ. των Βλαχερνών στη Γαρίτσα, Ανάληψη στο Καρδάκι). Εβδομήντα στα χωριά (Αγία Παρασκευή στην Αλεπού, Άγιος Σπυρίδωνας στο Κανάλι (Λεμεντίους), Υ. Θ. Αγία Γουργή στο Κανάλι, Εσταυρωμένος στην Αφρα, Άγιος Ιωάννης του Πετρετίν στην Αφρα, Άγιος Βλάσσης στο Τρίκλινο, Οδηγήτρια στο Βυρό, Άγιος Γεώργιος του Σορονιού στο Βυρό, Υ. Θ. Ελεούσα στους Κυνοπιάστες, Ζωοδόχος Πηγή στο Πέραμα, Αγία Μαρίνα στις Μπενίτσες, Άγιος Νικόλαος του Μώρου στο Κεραμίδι στις Μπενίτσες, Άγιος Στέφανος των Γιουστινιάν στις Μπενίτσες, Άγιος Δημήτριος στα Μωραϊτικά, Υ. Θ. Οδηγήτρια στη Στρογγυλή, Παντοκράτορας στο Σπήλι, Ταξιάρχης Μιχαήλ στα Επισκοπιανά, Αγία Παρασκευή στα Βραγανιώτικα).

Από αυτές τις εκκλησίες:

στα βιβλία του Αγίου Χαράλαμπος στο Μαντούκι σημειώνονται 61 Γάμοι (1822-1843), 507 Βαπτίσεις (1809-1844) και 429 ταφές (1808-1844)

⁴³ ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 199.

⁴⁴ Είναι πολύ πιθανόν ο αριθμός να είναι μεγαλύτερος

στα βιβλία του Αγίου Σπυρίδωνα στο Σαρόκο σημειώνονται 4 Γάμοι (1822-28),
32 βαπτίσεις και 8 ταφές
στα βιβλία του Αγίου Ιωάννη Καρακούζη στο Μαντούκι: 2 Γάμοι (1822-28), 21
βαπτίσεις και 19 ταφές
στα βιβλία της Υ. Θ. Σωτηριώτισσας: 12 Γάμοι (1822-28), 51 βαπτίσεις και 22
ταφές.
στα βιβλία της Υ. Θ. Βλαχαίρενας, στη Γαρίτσα: 3 Γάμοι (1822-28), 69
βαπτίσεις και 61 ταφές
στα βιβλία του αγίου Λουκά στα Γουβιά: Γάμοι 17 (1822-28), 2 βαπτίσεις και
10 ταφές
στα βιβλία της Ανάληψης στο Καρδάκι: 2 Γάμοι (1822-28), 34 βαπτίσεις και 20
ταφές
στα βιβλία της Αγίας Παρασκευής στην Αλεπού: 4 Γάμοι (1834-1843), 26
βαπτίσεις και 20 ταφές
στα βιβλία του Αγίου Σπυρίδωνα στο Κανάλι (Λεμεντίων): 26 βαπτίσεις και 20
ταφές⁴⁵
στα βιβλία της Υ. Θ. Γουργής στο Κανάλι: 32 Γάμοι (1820-44), 56 βαπτίσεις
και 21 ταφές
στα βιβλία του Εσταυρωμένου Χριστού στην Άφρα: 3 Γάμοι (1837-43), 52
βαπτίσεις (1820-1844) και 35 ταφές (1822-1844)
στα βιβλία του Αγίου Ιωάννη του Πετρετίνου: 8 Γάμοι (1823-36)
στα βιβλία Γάμοι (1822-28): 21 βαπτίσεις (1827-1843) και 33 ταφές (1824-
1843)
στα βιβλία του Αγίου Γεώργιου του Σορονιού στο Βιρό: 81 Γάμοι (1810-31),
103 βαπτίσεις (1824-1843) και 139 ταφές (1810-1842).

Για το διάστημα (1822-28), ως προς την τέλεση γάμων, βαπτίσεων και ταφών,
σημειώνονται τα εξής:

στα βιβλία του Αγίου Νικολάου του Μώρου στις Μπενίτσες: 44 Γάμοι (1823-
42), 26 βαπτίσεις (1807-1842) και 87 ταφές (1804-1842)
στα βιβλία του Αγίου Δημητρίου στα Μωραϊτικά: 7 Γάμοι (1819-44), 19
βαπτίσεις και 12 ταφές (1817-1844)
στα βιβλία της Υ. Θ. Οδηγήτριας στη Στρογγυλή: 4 Γάμοι (1806-42), 18
βαπτίσεις (1819-1841) και 12 ταφές (1817-1844)

⁴⁵ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ιόνιον Κράτος, Βιβλία Εκκλησιών, Ι.Ν. Αγίου Σπυρίδωνα στο Κανάλι (Λεμεντίων),
Γάμοι (1814-1831).

στα βιβλία του Παντοκράτορα στο Σπήλι: 6 Γάμοι (1823-35), 34 βαπτίσεις (1823-37) και 29 ταφές (1823-38)
στα βιβλία του Ταξίαρχη Μιχαήλ στα Επισκοπιανά: (1823-36) 3 Γάμοι, βαπτίσεις και 12 ταφές (1823-39)
στα βιβλία της Αγίας Παρασκευής στα Βραγανιώτικα: (1823-36) 8 Γάμοι (1822-28), 23 βαπτίσεις (1806-43) και 20 ταφές (1845).

Οι εγκαταστάσεις δεν υπήρξαν διαρκείς για όλους. Οι στρατιωτικοί και οι οικογένειές τους με την έκρηξη της επανάστασης του 1821 διέφυγαν σταδιακά αρχικά προς το Σούλι και στη συνέχεια προς τις άλλες επαναστατημένες περιοχές, για να επανέλθουν μετά τη συμφωνία για την παράδοση της Κιάφας της 8ης Ιουλίου 1822 κάποιοι από αυτούς στην Κεφαλονιά⁴⁶ και στα νησιά γύρω από τη Λευκάδα (Μεγανήσι, Καστό και Κάλαμο). Στην Κέρκυρα παρέμειναν εκείνοι που δεν είχαν την ηλικία να ακολουθήσουν, είτε ανήκαν σε οικογένειες χωρίς άνδρα προστάτη είτε είχαν δημιουργήσει οικονομική δραστηριότητα.

Κατά τον Χιώτη μετά την έκρηξη της επανάστασης του 1821:

«...Εν τούτοις πολλοί Σουλιώται διέμενον εν Κερκύρα εμποδιζόμενοι υπό του αρμοστού Μαίτλανδ να εξέλθωσιν εις την Ηπειρον και συμμερισθώσι των αγώνων. Πολλοί δε όμως εξ αυτών κρυφίως εδραπέτευσαν με ολας τας αστυνομικάς προφυλάξεις, μη δεχόμενοι όμως από των βασιλικών τούρκων. Επειδή δεν εμπιστεύοντο υπό των Αλβανών, συνενοήθησαν με τον Αλή πασάν να πολεμήσωσιν υπέρ αυτού. Οι λοιποί όμως εκ των διαμενόντων εν Κερκύρα επεθύμουν να προσδράμωσι τους πολεμούντας υπέρ πίστεως Ελληνας, αλλά δεν είχαν τα μέσα και εφοβούντο τας τιμωρίας του Μαίτλανδ. Ο Ιωάννης Κεφαλός έδωκεν εκάστου 10 τάλληρα και εκατόν φυσέκια ων την πυρίτιδα παρεμποδιζομένην υπό των Αγγλων εν Κερκύρα συνήγαγεν από τα πλοία λάθρα εις Κέρκυραν και μέσα εις κρασομπότιδας απεβίβαζεν εις Μανδούκι προς τους εκεί οικούντας Παργίους και Σουλιώτας. Ούτοι δε οι Σουλιώται λαβόντες και παρά του Κεφαλά εν τάλληρον διά ναύλον εκ [Μεσογης] και του όρμου Τσάκης, την νύκτα κρυφίως με μανδουκιώτικα πλοία, πλέοντες διευθύνοντο εις Φανάρι το μεταξύ Ρινιάσας και Πάργας και εκεί ηγούντο με τους άλλους Σουλιώτας τους υπέρ του Αλή πασά πολεμούντας. Είχον δε αρχηγούς τον Λάμπρον

⁴⁶ Μεγάλη υπήρξε η συμβολή στην περίθαλψη τους του Αργοστολιώτη εμπόρου και Φιλικού Δημήτριου Κοργιαλένιου, τον οποίο και ευχαρίστησε με επιστολή ο Μάρκος Μπότσαρης. ΗΛΙΑΣ ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας* εις τόμους τρεις, Α', τυπ. Π Λεωνή: Αθήνα, 1904, σελ. 261-263.

Γούσην, Νάστον Καραμπίνην, Γεώργιον Καραμπίνην και Γεώργιον Μαλάμον. Αυτοί δε επολέμησαν εις Άρταν και αλλαχού της Ηπείρου. Αφού δε κατά συνεννόησιν του Αλή πασά, παρέλαβον το Σούλι και εφονεύθη ο Αλή πασάς, μέρος μεν επανήλθον εις Κέρκυραν, μέρος δε επορευθήσαν εις Κεφαλληνίαν και τούτους ο αρμοστής Μαίτλανδ ίνα αποκλείση πάσης συμμετοχής του αγώνος, έθετε υπο υγειονομικήν κάθαρσιν, της οποίας το χρονικόν διάστημα ανεδιώριζε εξ αρχής επί ματαιοδόξω προφάσει.....»⁴⁷.

Κυριώτερα ονόματα Σουλιωτών που και σήμερα συναντώνται στην Κέρκυρα είναι τα εξής: Αρβανιτάκης, Γκογκάκης, Γκόγκας, Δαγκλής, Δράκος, Ζέρβας, Ζήκος, Καλόγερος, Καραμούζης, Καραμούτσος, Καραμπίνης, Κάσκορος, Κιτσάκης, Κόκκαλης, Μάτ(ι)ος, Μπαλανίκας, Μπαλτάς, Μπάρμπας, Μπέλος, Μπότσης, Νίκας, Παλάσκας, Πανταζής, Παπάς, Πάσχος, Σεχάτης, Σέχος, Σούλος, Τζαναβάρης, Τζέκος, Τζήμας, Τζίπης, Τζιώρας, Τζόγκας, Τζούκας.

Στις Ληξιαρχικές Πράξεις των Εκκλησιών των Γενικών Αρχείων του Κράτους-Αρχείων Νομού Κερκύρας (στο εξής: ΓΑΚ-ΑΝΚ) συναντώνται ως ονόματα Σουλιωτών τα εξής Παρασουλιωτών που αναφέρονται και στη σημ.6 του παρόντος: Βάγιας, Γατζούλης, Γκέκος, Δούλης, Δραγότης, Καλησπεράτης, Τζώρας, Τσούκας.

IV. Η κοινωνική ζωή⁴⁸. Οι αντιπαλότητες με τον τοπικό πληθυσμό. Η παραβατική συμπεριφορά

Συνηθισμένοι να ασκούν μόνο την κτηνοτροφία, οι χωρίς πολλές άλλες δεξιότητες Σουλιώτες που δεν απορροφήθηκαν από τα στρατεύματα, απασχολήθηκαν στους τόπους εγκατάστασής τους σε βοηθητικές, χειρωνακτικές εργασίες. Όμως η συμπεριφορά τους και η γενικότερη νοοτροπία τους, που αφορούσε τόσο τον τρόπο με τον οποίο ενεργούσαν την βοσκή⁴⁹ και τις άλλες γεωργικές εργασίες όσο και τις γενικότερες αντιλήψεις τους για την ιδιοκτησία⁵⁰,

⁴⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, 1, τυπογραφείον «Η Επτάνησος»: Ζάκυνθος, 1874, σελ. 398.

⁴⁸ ΨΙΜΟΥΛΗ, *Σούλι και Σουλιώτες Η ΙΔΙΑ*, «Σουλιώτες».

⁴⁹ Σουλιώτες εγκατεστημένοι στην τοποθεσία Μαστράκενα της Καστανιάς, προκάλεσαν ζημιές με τα ζώα τους στις καλλιέργειες των γειτόνων τους. Ο ιδιοκτήτης Στάμος Ροδόσταμος κατέσχεσε τα ζώα, αλλά τέσσερα μέλη της οικογένειας Κόκκαλη (οι Αθανάσιος, Πάνος, Νικόλαος, Φώτος) έσπασαν τις πόρτες του υποστατικού που ήταν αυτά σταυλισμένα και ξαναπήραν τα ζώα. Η υπόθεση οδηγήθηκε στα δικαστήρια. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ρωσοτουρκοί, φάκ. 41, υποφ. 2, φ. 255ν ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 156.

⁵⁰ Ο Πεντηκόνταρχος του Ποταμού αναφέρει ότι οι εγκατεστημένοι στου Τζιγάλα και στου Φοντάνα Αρβανίτες, άφησαν τους χώρους «αφανισμένους» και έχουν αφαιρέσει έως και τους

προκάλεσαν πολλές δυσαρέσκειες στους χώρους που τους είχαν παραχωρηθεί για εγκατάσταση. Αυτές τους έφεραν σε πολλές αντιπαλότητες με έναν πληθυσμό, που ήταν εκπαιδευμένος να αναγνωρίζει σύνορα των καλλιέργειών και των βοσκοτόπων και «τέρμονες» των ιδιοκτησιών. Γι' αυτό υπάρχουν αναφορές ότι είτε τους ζητήθηκε να απομακρυνθούν από τους τόπους που τους είχαν παραχωρηθεί, με αποτέλεσμα να παρέμβη η Διοίκηση⁵¹, είτε πυροδοτήθηκε η προσφυγή στη βία και των δυο μερών καθώς και οι κάτοικοι της Κέρκυρας, όταν είχαν την δυνατότητα, συμπεριφέρθηκαν με σκαιοτήτα στους πρόσφυγες.

Από τις 87 κακουρηματικές πράξεις με εμπλεκόμενους Σουλιώτες των ετών 1818-1839 που ο Καραμούτσος σταχυολόγησε από τα ΓΑΚ-ANK⁵², οι περισσότερες αναφέρονται σε φόνους, σωματικές βλάβες, κλοπές, υπεξαίρεσεις, απάτες. Υπάρχουν επίσης αναφορές σε μοιχείες και εγκλήματα που αφορούν την προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας. Ιδιαίτερη περίπτωση υπήρξε η υπόθεση του διαζυγίου του πρώτου γάμου του Μάρκου Μπότσαρη, το οποίο εκδόθηκε σε βάρος της συζύγου του Ελένης, θυγατέρας του αρματολού Αλέξιου Καρακίτσου, που κατηγορήθηκε για μοιχεία⁵³. Από τα έγγραφα των ΓΑΚ-ANK που ο Καραμούτσος υπέδειξε σταχυολογούνται τα εξής ενδεικτικά περιστατικά:

Ο Εμμανουήλ Παπαδόπουλος στις 2 Ιουνίου 1806 σε αναφορά του προς τον Διονύσιο κόμη Ρώμα Πρύτανη της Κέρκυρας παρουσιάζει την εξής κατάσταση που δημιουργήθηκε με τα κοπάδια της λεγεώνας στις καλλιέργειες⁵⁴:

1. «...Αν(γ)καλά και εις κάθε καιρόν να ήταν εμποδισμένο από την εδώ διοίκισιν το να βόσκονται τα ερύφυτα ζώα εις καλιεργιμενους τόπους καθώς και το να μην προβλέπει και να βασταζει τα παρόμοια, όμως εμέ τώρα μόνον από το ωφίτζιόν σας σημειωμένον 19 τρέχοντος μου εγινεν γνωστον, ομοιωσ και ότι κρατουν από τα παρόμοια μερικά από τους ευρισκόμενους εις την υπεξουσίαν μου λεγεωνα με τα οποια προξενουν ζημιαν επανω εις τον τοπον, δια τουτον συμερον θελο προσταξει εις ολους τους υπεξουσιαν μου να λυσουν ότι το εξης από αυτά εκεινα οπου κατά το παρον εχουν κτισει να πασχησουν με ολους τους τροπους οπου να τα ξεκανουν εντος ολιγου [...]

σύρτες από τις πόρτες και τα παράθυρα. ΓΑΚ-ANK, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 42, υπ. 6, φ. 215 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 157.

⁵¹ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Το διαζύγιο του πρώτου γάμου του Μάρκου Μπότσαρη», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 19 (1982), σελ. 203-238, σημ. 7 ΓΑΚ-ANK, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 42, υποφ. 6, φ. 225.

⁵² ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 329-347

⁵³ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Το διαζύγιο».

⁵⁴ ΓΑΚ-ANK, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 42, υποφ. 6, φ. 141 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 158-159.

Περι δε της αγωγής οπου κατά τον δυο εκατονταρχον του λεγεωνος εγνουξε ότι δυναστικός επυραι οπισω τα αρεστατα ιδη ζωα εβδομηντα κεφαλια, παρα του πενηνταρχου της διοικησεως, δεν ητον με στοχασμον απιθείας των τις διοικησεως προσταγων, αλλ επειδηκαι προημερων να τους ηχαι σκοτωσει τρια η τεσσερα κεφαλια από αυτά χωρής να γνωρισουν ποιη ηταν οπου τα εσκοτοσαν, και επανω εις αυτό να ετυχεν οπου ο πενηνταρχοςΛορεντζος κασφικης δυναστικός επιρε τα αυτά ζωα από έναν οπου τα εβωσκε οστις μην ηξευροντας με ποιο δυριτο του τα επηραν, εδωκε την ιδησην εις τους δυο εκατοντάρχους οπου απαρθενευαν αυτά και αυτοι φθανοντας εις το κοπάδη εις το Περαμα και στοχαζόμενοι οτη είναι απλοι ανθρωποι τους εροτησαν την αιτιαν οπου πρατουνε με αυτόν τον τροπον. Αυτοι χωρης να τους υπουν οτη ηναι της διοικησεως προσταγή (εναντιώ)θησαν να τους τα δωσουν πισω βαζοντας και χειρα εις τα αρματα. Οι εκατόνταρχοι οπου βλέπουν τετιαν αντεστάντε χωρις κανενα φως από τον αρχηγον τους εξαρματοσαν εκεινον οπου αυθαδιασεν να ασυκωσει τουφεκι επανω τους και επυραν τα ζωα τους οπίσω. Διω επειδή και η κυνή θέλησης είναι το να σωζεται η αρμονία και η καλή ταξις εις όλλα, πρέπει εις παρομοιάς περίστατης οπου συμβαινει με τους Αρβανιταις να είναι η γνομη και προσταγη εδικη μου ως αρχηγός τους και τότε ημαι βεβος ότι χωρις αντιστασιν υποτασσονται και γινονται τα πάντα μκατα ταξιν, εξεναντίας δε εις αλλην εξουσίαν αυτοί μη γνωριζονατις υμπορουν πάντοτε να είναι στο νου τους.

Μη έχοντας δε ετερον με ολον το πρεπον σεβας Ολος προθυμος
Εμμανουήλ Παπαδόπουλος, Κορυφή, 1806, Ιουνίου 2.

2. Ισον από ραπόρτο που έγγραψε ο καπολεγιων [Γαριτζας] Γαγγαδης προς τον ανδρειοτατον σοπραιτενεντε κολονελο κο(ντε) Μαμουνά εις τας 2 Σεπτεμβριου 1806⁵⁵

Την σήμεραν το προι εις τας ωρας 16 της ημέρας ένα αρβανιτοπουλο εις την ηλικιαν χρονων 16, επηγε εις την μάονκα του Ιωάννου Μπούα, Κουμηνα, δια να αγοραση σταφιλια από τον Παναγιωτη Μπουα Σπαλιερη, και αφου τα εξηγιασε λίτρα μια, του εφαγε τα μισα και επειτα τα επιλιπα του τα εριξε οπισω εις το κοφινι. Ο υος του ανωθεν Σπαλιερη, το όνομα του Ιωαννης, ηταον παρον και ευγικε δια να παρη ταις παρταις του πατρος του και εσταθηκε υβρισμένος από το αρβανητόπουλο και λαχενοντας εγω παρον με ομορφον τροπον τους εξεχωρησα.Πιγενωντας ολίγον παρεκι

⁵⁵ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 43, υποφ. 4, φφ. 166-167· ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 157-158.

αρπάχτηκαν πάλιν και εγω παλιν αίτιμος με δρομήν, με βιαν τους εχωρησα και δευτερην φωραν.

Εις το τριτον εμπροστα το καντσελο τους ευγενους κυριου Χαραλαμπη Κοκολι, εδωσε την χησιν το αρβανιτοπουλο και εμιλησε αρβανιτικα ολωνων των αρβανιτων και εχυθησαν ολοι μικροί, μεγαλοι με σοαθθα γυμνα και πιστολαις, ξυλα και πετραις δια να σκοτωσουν τον Γιαννη Μπουα Σπαλιερι, και εμπηκα πατευθής εις το μέσον δια να τους ξεχωρισω και αυτοί χωρις κανενα ριγουαρδο, μου αρπαξαν το μπαστουνι μου και ολιγον εληψε να με σκοτωσουν στερεως και τους επηρα το μπαστουνι μου πισω. Το αρβανιτοπουλο εδωσε μιαν πετριαν του Θεοδορη Σαβα εις το κεφαλη, φωναζοντας προς εμε ο Σαβας πως τον ασκοτωσαν. Τον εδιωξα δια να φυγη και αυτος πονωντας δια το κεφαλη του και γυριζοντας εγω τας πλαταις εναντηον εις το αρβανιτόπουλο, οπου ειχε την πιστολα ασκομενην, εβαρησε ο ανωθεν Σαβας μιαν πετριαν εις το κεφάλη ενου αλλουνου Αρβανιτη. Εκλεισαν παρευθής όλα τα εργαστηρια σπητια και μπουτογίνια και επασησαν με πετραις να τζακισουν ταις πορτες. Καμποσοι Αρβανητες εσαλταραν την μπαλκοναδα του Αντώνη Μερκουριου Κλαμπαναρου και εμπηκαν μεσα και εκει ηβραν τον Γωτζι Μπατικουλι οπου ετρωγε ψωμι με τον σαργεντε Ρουσον και με αλλους και του εδωσε την χησιν εως εις το πηγαδι του π(οτε) Λολή Παπαδόπουλου και του εδοσαν μια σπαθηαν εις την κεφαλην θανατηφορον και του εδοσαν και ξυλαις, οπου τον αφησαν ημιθανη. Και οποιον εβρισκαν εμπροσθεν τους τον εβαρούσαν, εσηραν μιαν πετριαν του Στεφανή Βραχνού από χωρίον Μαγουλάδες και κατοικος εις την Γαρίτζα οπου επωλουσε ψωμί εις το αργαστηριον του Ρωμανου και υβρισκεται λαβωμενος εις το κεφαλι. Η ωρα δεν είναι καλή να σου περιγραψω όλα τα συμβεβηκοτα κατά πλατος, οπου την σημερον εσταθησαν παρεξ μονον μερος και τα πλέον κινδυνοδη.

Ταυτα αναθυμω με βιαν δια κοινην ιδησιν και σας επιθυμω υγιαν.

3. Προς τον εξοχωτατον Γγενεραλ Μαιορ καβαλιερ Παπαδόπουλο. Ραπόρτο⁵⁶.

Ο ταπηνότατος δουλос Δήμα Φότος επήτροπος της εκατονταρχίας του Κώστα Ζέρβα, προστρέχη εις την διηκηση της εξωχωτητα σας παραστενοντας σας τας θληψης και δυστηχιας οπου δοκιμαζομεν από τους εδο ενκατηκους. Ταις προ αλες διο μηνες απερασμενη ηχαν παη εις την καστανία μερος γυναικων δια ξυλα αγρια εις τον λογκο. Ως εκει πηγε ενας

⁵⁶ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 42, υποφ. 6, φ. 193 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 23, 167.

Σταβρακης από το Κοθουνους και τρης ταις εδιρε και τους πηρε και τα τρια κασαρηα. Αφου τοτες εραπορταρησα του πανευγενεστατου Μαγιουρ Παλατηνου με τον στρατηοτη Κολιο Μπαλανικα και ος προς το παρόν καμηαν χρηση εις διακιον τον αδηκημενον γηνεκεν ενεντιον του ανοθεν Σταβρακη, η οποια αδικηα είναι γνωστη και πολον χορηανον του.

Την εχθες διο τρεχοντος εις το χοριον Αλεπου ενας χοριανος Σπυρος Κουτζός το ονομα του, δια ορεξην και κακογνωμηα του εσκοτοσε ένα γαϊδουρη του Πενηντάρχου Γκόγκα Παναγηοτη και πολοτατες αλες αταξηες υποφερομε. Ληπον σιντρεχω το παρόν μου εις την ευσπλαχνιαν της εξωχοτητο σου ος αρχηγος και εξουσιαστης μας εις ολον το γενος μας τον πτοχον σουληοτον να μας βαλετε εις οληγην ανεσην από τα ανοθεν

Ο ταπεινος δουλος, Κοστα Δημας. 1807, Μαρτίου 13, Κορφούς

4. Προς τον εξοχωτατον υποπρύτανον τον Κορυφών⁵⁷

Εις το μέρος του Απεράμιου, στην τοποθεσίαν Αντηόχου, εκεί κατηκούν μέρος από εφαιμελήες τον Σουλιοτον η οποίες εχουν τους ανδρας τους εις την δουλευσην εις Αγηαν Μαυρα, μου εφανεροσαν οτι η οικοκυραιοη τον αυτόν οσπητιον οπου η αυαταις εφαιμεληε κατηκουν εχουν σκοπον να τους αποδιοξουν από ταις αυταις κατηκηες. Περικαλώ ωσον και η ανδρες τους ηβρισκονται εις την δουλευσην των Αυτοκρατορικων και εις διαφενετευσην της αυτης πατριδοσας να προσταξεται εξ αποφασεος όη αν μην ηθελε αυτή τολμησουν να πραξουν παρομοιον και εις αυταις ταις φαμεληαις.

Τζενεραλ μαγιουρ Παπαδοπουλος, Ιουνιου 20, ημερα 1807 έτος, Κορφούς.

Για να αντιμετωπισθούν αυτές οι καταστάσεις η Διοίκηση εξέδωσε σειρά διατάξεων και οδηγιών με τις οποίες επέβαλε συμπεριφορές:

1. Ο εξοχώτατος Ιωάννης Μηνιάτης πρύτανις των Κορυφών κάνει δημοσίως γνωστόν:

Ας ξεύρουν οι κάτοικοι όλοι του νησίου όη οι αρβανίτες με το να είναι εις την δούλευσιν του Αυγούστου Ιμπερατόρος πασών των Ρωσιών πρέπει να αγαπόνται, να σέβωνται να ξεχωρίζωνται ως είναι οι φυσικοί Ρώσσοι. Οποιος ήθελεν αυθαδιάση να κρατη προς αυτούς ενα διαφορετικόν φερσιμιον εις τα γνωμαις της διοικησεως και εις τας αρχας όπου κυβερνονν

⁵⁷ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 42, υποφ. 6, φ. 225 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 23, 169.

κάθε ευγενές γένος, θέλει αυστηρώς παιδευθή [...]. Από το Πρυτανειον τας 17 Οκτωβρίου 1805⁵⁸.

2. Προς τον εξοχότατον υποπρίτανιν των Κορυφών⁵⁹.

Εις το μέρος του Απεράμιου στην τοποθεσίαν Αντηόχου εκεί κατηκούν μέρος από εφαιμολήες τον σουλιωτόν η οποίες έχουν τους άνδρας των εις την δούλευσιν εις την αγίαν μάβρα μου εφανέροσαν ότι η οικοκυρή ον οσπητήον οπου αυτές οι εφαιμολήε κατοικούν έχουν σκοπόν να ταις αποδηόξουν από ταις αυταίς κατηκήες.

Περικαλώ ωσον και η άνδρες τους ηβρίσκονται εις την δούλευσιν την αυτοκρατορικήν και την διαφέντευσιν της αυτης πατρίδος σας, να προστάξεται εξ αποφάσεως στη να μην ήθηλε αυτή τολμήσουν να πράξουν παρόμοιον εις αυταις ταις φαμηλήες.

Γενεράλ μαϊόρ Παπαδόπουλος Ιουλίου 20 ημέρα 1807 έτος Κορφούς.

3. Καθημερνός σινχίζομεν από τους εδικούς μου στρατιώταις εις το να μου προσφέρουν παράπονα εναντήον των εγκατοίκων ταύτης της νήσου και δια την κυνήν ηρηνην⁶⁰. Πάντοτες τους απεδίοξα και προστάζοντάς τους να ήθελε πάντοτες η αυτή να φέρνονατι τακτικά οτοι ης ξένον τόπον ηβρίσκονται. Παρατηρόντας το διαστημα του κερού βλεπο οτοι οι ενκατοικοι δεν έχουν καμινά σας προσταγην αλα ουτε τακτικον φερσημον με ολους της λεγεονος μου τον αλαφρον κυνηγετον αρβανητον, τοσον τον στρατητοτον ενοσον και με της φαμελειες τους οπου κατοικουν επανο ταυτης της νησου. Τελος παντον δηορησαι εις ολην την νησον οτοι οποιος τολμηση από τον λεγιωνα αρβανητη να κακολογηση, ατημηση και βαλη μετρον χειρος απανο του δεν ατημα αυτόν αλλά ατημα την δουλευσιν οπου αυτη δουλευουν. Την σημερον παραστενεται κατενμπροσθεν μου ο δεκαρχος Θομας Τζαπας και προσφερνη διακιολογηματα προς λησταρχηται από μηαν εφαιμηλίαν η οποια είναι γενοσ αρβανητων και είναι σουδιτος της ΕπταΝήσου Πολιτήας. Δια το αυτό με το παρόν μου σας παραστενω να ηθελε διορισεται να τους εκραξουν εις την εδικην σας διοικησιν, δια να αποφηγουν από τα εσχρα ζιζανεια ο αυτος Θομα Τζαπας θελη σας παραδοση τα ονοματα ταυτα εις τ[ο] εξ[ης].

Της εξοχωτητάς Της, δουλος ταπινός

Γ.[ενεράλ] Εμμανουηλ Παπαδοπουλος. 1807, Φεβρουαρίου 15, Κορφούς

⁵⁸ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 28, υποφ. 28, φ. 86 ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 149.

⁵⁹ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Το διαζύγιο», σημ. 7 ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 42, υποφ. 6, φ. 225.

⁶⁰ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Ρωσσότουρκοι, φάκ. 42, υποφ. 6, φ. 192 (15 Φεβρουαρίου 1807).

4. Προς τον εξοχωτατον αρχον πριτανον των Κοριφιών⁶¹

Την της εξοχωτητασας έλαβα 18 τρεχοντος σημειομενην και φανεροσιν της δικεας αποφασης δια τους αυτου πεστας Μαντουκηοτες και Ποταμητας, υπερ αυτό σας ήμε πολλα ευχαρηστος εις την πεδιαν οπου τους εδοσες ως παραδειγμα τον επηληπον ατακτον, ομος περικαλω και εις το εξης να προσταξης ότι ουδης να μην ηθελε τολμηση να αδικηση τιναν ανθρωπον οπου να ηυρησκειται εις την δουλευσιν τοσον ανδρα οσον και γηνεκας οπου η ανδρες τους λιπουν, δια να παυσει η διχονια από τα δυο μερη, υπερ αυτου οπου ηβρισκονται εις τας δηναμας σας. Αρκετη μου φαίνεται η πεδια τους και εάν φανη καλον της εξοχωτησας απόφησε τους εις την ελευθεριαν, δια δε τους Ποταμητες να ηθελε ευχαρηστησουν την αδηκημενη γηνεκα και δια τους Μαντουκηοτας δεν εχο καμιαν προτενζιονε. Μαιου 2 ημερα 1807, Κορφούς.

V. Οι πολιτογραφήσεις. Η τελική ενσωμάτωση στην κερκυραϊκή κοινωνία εκείνων που παρέμειναν μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821

Στα έγγραφα των ΓΑΚ-ANK και τις δημοσιεύσεις στην Κυβερνητική Εφημερίδα παρατηρούμε τα εξής: Έως την αναχώρηση των ενόπλων ο διαχωρισμός μεταξύ Σουλιωτών και Παρασουλιωτών είναι σαφής και αυστηρός. Σε κάθε περίπτωση δεν παραλείπεται ο συνοικισμός προέλευσης. Από την αναχώρησή τους όμως και μετά ο χώρος προέλευσης που δηλώνεται είναι ένας, το Σούλι, δημιουργώντας την εντύπωση ενιαίας κοινότητας. Όσοι αναχώρησαν τότε και δεν μπόρεσαν τελικά να παραμείνουν στα βουνά του Σουλίου, με την ίδρυση του Ελληνικού κράτους εγκαταστάθηκαν σε «εθνικές γαίες» που τους παραχωρήθηκαν. Ένα μεγάλο τμήμα τους παρέμεινε στην Αιτωλία, όπου τις 14 Μαΐου 1834 απογράφηκαν 129 οικογένειες στη Ναύπακτο και 157 στο Βραχώρι (Αγρίνιο)⁶². Από τα έγγραφα που εξετάστηκαν από το 1820 έως το 1840, οι βεβαιωμένες πολιτογραφήσεις Σουλιωτών ανέρχονται σε 65.

Από την απογραφή του 1828⁶³, στους 175 για τους οποίους δηλώνεται ως πατρίδα το Σούλι ηλικίας από 18 έως 77 ετών, κατοίκων της πόλεως, του Μαντουκιού, της Γαρίτσας, του Ανεμόμυλου Στρατιάς, της Ανάληψης, των Μπακάτικων, του Ποταμού, του Σαρόκου, της Άφρας, της Αλεπούς, του Καναλιού και του Κοντοκαλιού τα επαγγέλματα που αναφέρονται είναι τα εξής: Αξιωματικός, υπηρέτης-υπηρέτρια, νερούλας, καταστηματάρης, βοσκός, βυρσοδέψης («δερματάς»), αχθοφόρος,

⁶¹ ΓΑΚ-ANK, Ρωσότουρκοι, φάκ. 42, υποφ. 6, φ. 203· ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών Γενεαλογίες*, σελ. 23, 168-169.

⁶² ΓΑΚ - Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Γιάννη Βλαχογιάννη, φάκ. 140.

⁶³ ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 242-273.

εργάτης, υπάλληλος, υφαντής, ράφτης, ψαράς, ναυτικός, κληρικός, βοηθός οικοδόμου, κρεοπώλης, μυλωνάς, τυπογράφος, κουρέας, κεραμοποιός και γαλατάς. Από την απογραφή του 1836-1837⁶⁴ στους 121 που δηλώνουν ως πατρίδα το Σούλι ηλικίας από 24 έως 75 ετών από τα επαγγέλματα αυτά απουσιάζει εκείνο του αξιωματικού, ενώ προστίθενται τα επαγγέλματα του κτηματία, του κηπουρού, του βαρελοποιού, του λαμπικιέρη, του πωλητή, του φύλακα και του οικοδόμου.

VI. Διασωζόμενες μνήμες και τοπόσημα

Στη σημερινή Κέρκυρα διασώζονται τα εξής μνημεία και τοπόσημα:

Αναμνηστική πλάκα στη γωνία του ιστορικού καφενειού «Μαύρος Γάτος», που αναφέρει ότι σε αυτό το σημείο εκτελέσθηκε από πράκτορες του Αλή πασά ο Κίτσος Τζαβέλας.

Το μνημείο του Κίτσου Τζαβέλα στον νάρθηκα του καθολικού της Ιεράς Μονής Υ. Θ. Πλατυτέρας.

Το μνημείο του Γιώργη Μπότσαρη στην Ανάληψη.

Η εντοιχισμένη πινακίδα στον Ι. Ν. της Υ. Θ. Κασσωπίτρας, εις μνήμην του Αθανασίου Κων. Ανδρούτση⁶⁵.

Ως και σχετικά πρόσφατα διασώζονταν επίσης και ορισμένες κατοικίες Σουλιωτών όπως τα Τζαβελέικα απέναντι από την Ιερά Μονή της Υ. Θ. Πλατυτέρας, που αποτύπωσε σε υδατογραφία ο Άγγελος Γιαλλυνάς, και τα Μποτσαρέικα στο Κεραμίδι στις Μπενίτσες. Υπάρχει επίσης το πυργόσπιτο του Γιωτάκη Πανταζή μεταξύ Κομιανάτων και Δαφνάτων στον Σταυρό. Όμως το μεγαλύτερο μνημείο είναι άλλο και το αποτελούν οι πλήρως ενσωματωμένες στην κερκυραϊκή ζωή οικογένειες Σουλιωτών και Παρασουλιωτών, οι οποίες με τις επιγαμίες ενίσχυσαν και ενισχύουν μέσω των δεσμών του αίματος, της συλλογικής αντιμετώπισης των προβλημάτων και της αντίληψης ότι συνανήκουν με τους παλαιότερους κατοίκους σε ομάδα (αλληλοαναγνωριζόμενοι ως μέλη της), τη σχέση της Κέρκυρας με την απέναντι ελληνική στεριά.

⁶⁴ ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, σελ. 235-240.

⁶⁵ ΣΤΟΥΠΗΣ, *Οι ξένοι εν Κερκύρα*, σελ. 68, σημ **.

ΙΕΡΟΙ ΝΑΟΙ ΠΟΛΕΩΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ	ΓΑΜΟΙ		ΒΑΠΤΙΣΕΙΣ		ΘΑΝΑΤΟΙ	
			1804-1841			
Υ. Θ. ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΤΩΝ	5		4		4	
Υ. Θ. ΥΨΗΛΗΣ			2		1	
Υ. Θ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΓΙΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ			4		6	
ΑΓΙΩΝ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΟΥ			7			
ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ			4			
ΑΓΙΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙ ΣΤΕΦΑΝΟΥ			1			
ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΤΙΣ ΣΤΕΡΝΕΣ					1	
ΑΓΙΩΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ	1		3			
ΑΓΙΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ	1					
ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ			1			
ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ			12			
ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ					3	
ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΚΑΙ ΑΓΙΑΣ ΝΙΚΗΣ			2			
ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΟΒΡΙΑΚΗΣ	1		9		2	
Υ. Θ. ΣΠΗΛΛΑΙΩΤΙΣΣΑ ΚΑΣΤΡΟΥ			4		1	
Υ. Θ. ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ Υ ΚΑΙ ΑΓΙΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ			1		1	
ΑΓΙΑΣ ΠΕΛΑΓΙΑΣ ΣΑΡΟΚΟΥ					2	

ΙΕΡΟΙ ΝΑΟΙ ΠΡΟΑΣΤΙΩΝ	ΓΑΜΟΙ		ΒΑΠΤΙΣΕΙΣ		ΘΑΝΑΤΟΙ	
Ι. Μ. Υ. Θ. ΠΛΑΤΥΤΕΡΑΣ					1 (ΦΩΤΟΣ ΤΖΑΒΕΛΛΑΣ)	
ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΣΑΡΟΚΟΥ	4		32		8	
ΑΓΙΩΝ ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΙ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ	1		11		2	
ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ	2		10			
ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΤΟΥ ΑΒΡΑΜΗ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ			10		1	
ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΚΑΡΑΚΟΥΖΗ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ	2		21		19	
ΑΓΙΩΝ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΙ ΜΑΡΚΟΥ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ	1					
Υ. Θ. ΕΛΕΟΥΣΗΣ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ	1		1		1	
ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ	2		20		6	
ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΜΑΝΔΟΥΚΙΟΥ	61	1822- 1843	507	1809- 1844	429	1808-1844 (ΠΟΛΛΕΣ ΜΗ ΣΟΥΛΩΤΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ)
ΑΓΙΟΥ ΒΑΡΒΑΡΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ					1	
Υ. Θ. ΕΛΕΟΥΣΑΣ	2		3		4	
ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟ Σ ΠΟΤΑΜΟΥ			5			
Υ. Θ. ΣΠΑΡΜΙΩΤΙΣΣΑΣ ΠΟΤΑΜΟΥ	1		3		1	
Υ. Θ. ΣΩΤΗΡΙΩΤΙΣΣΑΣ	12		51		22	
Υ. Θ. ΚΥΡΑΣ ΤΟΥ ΧΡΥΣΙΚΟΥ			2			
ΑΓΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΓΟΥΒΙΟΥ	17				10	
ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΣΤΗ ΓΑΡΙΤΣΑ	1		3		2	
ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΣΤΗ ΓΑΡΙΤΣΑ			2			
Υ. Θ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΓΑΡΙΤΣΑΣ	3		5			
ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΑΡΙΤΣΑΣ					9	
Υ.Θ. ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ ΓΑΡΙΤΣΑΣ	3		69		61	

ΑΓΙΟΥ ΙΣΑΥΡΟΥ ΓΑΡΙΤΣΑΣ	2				1	
ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΓΑΡΙΤΣΑΣ	2				2	
ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΤΗΝ ΑΛΕΠΟΥ	4	1834- 1843	26	1819- 1843	20	1823-1843
ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΣΤΟ ΚΑΝΑΛΙ ΛΕΜΕΝΤΙΩΝ	13	1814- 1841	26	1820- 1843	20	1829-1843
Υ. Θ. ΑΓΙΑΣ ΓΟΥΡΓΗΣ ΣΤΟ ΚΑΝΑΛΙ	32	1820- 1844	56	1822— 1844	21	1823-1839
ΕΣΤΑΥΡΩΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΦΡΑ	3	1837- 1843	52	1820- 1844	35	1822-1844
Υ. Θ. ΛΑΜΠΟΒΙΤΣΣΑΣ ΣΤΗΝ ΑΦΡΑ	1		2		4	
ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΟΥ ΠΕΤΡΕΤΙΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΦΡΑ	8	1823- 1836	21	1827- 1843	33	1824-1843
ΑΓΙΟΣ ΒΛΑΣΣΙΟΣ ΣΤΟ ΤΡΙΚΛΙΝΟ			7	1824- 1838		
Υ. Θ. Η ΚΛΕΙΣΟΥΡΙΩΤΙΣΣ Α ΣΤΟ ΒΥΡΟ			7		3	
ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΟ ΣΟΡΩΝΙΟ ΣΤΟ ΒΥΡΟ	81	1810- 1831	103	1824- 1843	138	1810-1842
Υ. Θ. ΕΛΕΟΥΣΑΣ ΣΤΟΥΣ ΚΥΝΟΠΙΑΣΤΕΣ	2		7		5	
ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΟΥΣ ΚΥΝΟΠΙΑΣΤΕΣ	2		2			
Υ. Θ. ΕΛΕΟΥΣΑ ΣΤΟΥΣ ΚΑΛΑΦΑΤΙΩΝΕΣ	1					
ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ ΣΤΟΥΣ ΚΑΛΑΦΑΤΙΩΝΕΣ					2	
ΕΙΣΟΔΙΑ Υ. Θ. ΣΤΟ ΑΓΝΑΝΤΙ ΣΤΑΥΡΟΥ	1		2		1	
ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ ΣΤΟ ΠΕΡΑΜΑ			16		9	
Υ. Θ. ΒΟΥΔΙΜΙΧΑ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ			9	1825- 1836		
ΑΓΙΑ ΚΥΡΙΑΚΗ ΣΤΟ ΓΑΣΤΟΥΡΙ			1			
ΤΑΧΙΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΓΑΣΤΟΥΡΙ			1			

ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΣΤΟ ΓΑΣΤΟΥΡΙ			6		1	
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΩΝ ΠΑΧΑΤΩΝ ΣΤΟ ΓΑΣΤΟΥΡΙ			2			
Υ. Θ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ ΣΤΟ ΓΑΣΤΟΥΡΙ	1					
ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΝΑ ΣΤΙΣ ΜΠΕΝΙΤΣΕΣ	7	1808-1826	8	1808-1819	1	
ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΜΩΡΟΥ ΣΤΟ ΚΕΡΑΜΙΔΙ ΣΤΙΣ ΜΠΕΝΙΤΣΕΣ	44	1823-1842	26	1807-1842	87	1804-1842
ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΓΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝ ΣΤΙΣ ΜΠΕΝΙΤΣΕΣ	11				1	
ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΑ ΜΩΡΑΪΤΙΚΑ	7	1819-1844	19	1819-1841	12	1817-1844
Υ. Θ. ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ ΣΤΡΟΓΓΥΛΗΣ	4	1806-1842	18	1819-1841	12	1817-1844
ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΟ ΣΠΗΛΙ			2		1	
ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΤΟ ΣΠΗΛΙ			2			
ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΣΤΟ ΣΠΗΛΙ	6	1823-1835	34	1823-1837	29	1823-1838
ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑ ΕΠΙΣΚΟΠΙΑΝΑ	3		9	1823-1836	12	1823-1839
ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΣΤΑ ΒΡΑΓΑΝΙΩΤΙΚΑ	8	1823-1836	23	1806-1843	20	1815-1843
ΑΓΙΟΣ ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΜΑΤΘΑΙΟ					2	
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΚΟΛΟΚΥΘΙ	1		6		4	Μέλη της οικ. Βάγια
ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΟΛΙ	1					
Υ. Θ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ ΣΤΟ ΠΟΤΑΜΙ ΛΕΥΚΙΜΜΗΣ			1			
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΗΝ ΚΛΗΜΑΤΙΑ	1		1			

Πίνακα 1: Γάμοι, Βαπτίσεις και Θάνατοι Σουλιωτών σε εκκλησίες της Κέρκυρας.
Πηγές: Κ[ΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ] Δ. ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, *Σουλιωτών γενεαλογίες*,
Εκδόσεις Παπαζήση: Αθήνα, 2008.

Εικόνα 1: «Τα Τζαβελείκα στην Πλατυτέρα», Υδατογραφία Άγγελου Γιαλλινά, Ίδρυμα «Πινακοθήκη Άγγελου Γιαλλινά».

Εικόνα 2: «Σουλιώτισσα», Υδατογραφία Αγγελου Γιαλλινά,
Ίδρυμα «Πινακοθήκη Αγγελου Γιαλλινά».

Εβραίοι πρόσφυγες από την Κρήτη στη Ζάκυνθο και η συγκρότηση του εβραϊκού γκέτο της Ζακύνθου

Δάφνη Λάππα

Το Πάσχα του 1712 εκτεταμένα βίαια επεισόδια έλαβαν χώρα στην πόλη της Ζακύνθου όταν πλήθος χριστιανών λεηλάτησε την εβραϊκή συνοικία. Αφορμή στάθηκε η ανακάλυψη του πτώματος ενός παιδιού σε παραλία κοντά στην πόλη. Πολύ γρήγορα κυκλοφόρησε η φήμη ότι το παιδί δολοφονήθηκε – για την ακρίβεια ότι σταυρώθηκε – από έναν εβραίο που σκόπευε να χρησιμοποιήσει το αίμα του στην παρασκευή άζυμου άρτου για το εβραϊκό Πάσχα. Επρόκειτο δηλαδή για την κατηγορία που επανέρχεται από τον 12ο αιώνα εναντίον των εβραϊκών κοινοτήτων στη Δύση, και έχει μείνει γνωστή ως «ο λίβελος του αίματος» ή «η συκοφαντία του αίματος». Αυτά έγιναν τον Απρίλη του 1712. Λίγους μήνες μετά, τον Σεπτέμβρη του 1712, η βενετική διοίκηση εξέδωσε διάταγμα με το οποίο όριζε οι εβραίοι της πόλης να μεταφερθούν σε μια περικλειστη συνοικία. Έτσι δημιουργήθηκε το γκέτο της πόλης της Ζακύνθου. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τα γεγονότα και να δείξω ότι το περιστατικό αυτό συνδέεται με την αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης που ακολούθησε το μεταναστευτικό ρεύμα εβραιοκρητικών προς τη Ζάκυνθο στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669) αλλά και μετά το τέλος του, ότι συμπλέκεται με μια προϋπάρχουσα δυναμική ρήξης μεταξύ των εβραίων και των χριστιανών της πόλης, αλλά και ότι συνδέεται με κοινωνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό της τοπικής χριστιανικής κοινότητας.

1. Το περιστατικό και οι αφηγήσεις του

Όπως είναι γνωστό, η κατηγορία της συκοφαντίας του αίματος ξεκίνησε τον 12ο αιώνα στην Αγγλία. Εξαπλώθηκε γρήγορα στη δυτική και κεντρική Ευρώπη και τον 15ο αιώνα έφτασε στη Βόρεια Ιταλία. Τους επόμενους αιώνες οι περισσότερες κατηγορίες της συκοφαντίας του αίματος εντοπίζονται στην

Ανατολική Ευρώπη¹. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα περιστατικά αυτά είναι ελάχιστα ως τον 19ο αιώνα που αρχίζουν να πυκνώνουν². Στην ιταλική χερσόνησο ειδικότερα, τον 18ο αιώνα η λατινική Εκκλησία αναβιώνει την κατηγορία της συκοφαντίας του αίματος, κάτι που σχετίζεται με την ευρύτερη συντηρητικοποίησή της εκείνη την εποχή. Μπροστά στις κοινωνικές αλλαγές που φέρνουν οι ιδέες του Διαφωτισμού αλλά και στην επαπειλούμενη πολιτική της αποδυνάμωση, υιοθετεί μια σκληρή αντιδραστική στάση, στο ρεπερτόριο της οποίας εγγράφεται και ένας ανανεωμένος αντιεβραϊσμός³. Ωστόσο η περίπτωση της Ζακύνθου φαίνεται να εγγράφεται κυρίως σε τοπικές κοινωνικές συγκρούσεις κληροδοτημένες από το παρελθόν και σε συνέχεια με αυτό. Η περίοδος του Πάσχα όταν συνέβη το περιστατικό ήταν, βέβαια, εποχή πρόσφορη για τέτοια επεισόδια, καθώς τα αντιεβραϊκά αισθήματα των χριστιανών ήταν οξυμένα.

Το περιστατικό του 1712 μας είναι γνωστό από διάφορες πηγές: από τη σχετική εγγραφή που καταχωρίστηκε στο κατάστιχο θανάτων της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου των Ξένων όπου έθαψαν το παιδί⁴, από ένα σύγχρονο με τα γεγονότα

¹ Για μια σύντομη επισκόπηση του φαινομένου βλ. ORA LIMOR, «Christian and Jews», στο M. RUBIN και W. SIMONS (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity*, 4, Κέμπριτζ 2009, σελ. 146-148. «Blood Libel», *Encyclopedia Judaica*, 3, Ντιτρόιτ 2007, σελ. 774-780. Αναλυτικότερα βλ. MAGDA TETER, *Blood Libel. On the Trail of an Antisemitic Myth*, Κέμπριτζ, Μασ. 2020. Μια παραλλαγή της κατηγορίας της συκοφαντίας του αίματος καταγράφεται στα μέσα του 15ου αιώνα στη βενετική Κρήτη. Σε ένα από τα σπάνια περιστατικά συκοφαντίας του αίματος στη βενετική Μεσόγειο, οι εβραίοι του Ηρακλείου κατηγορήθηκαν ότι το Πάσχα σταύρωναν αντί για παιδιά νεαρά προβατάκια προκειμένου να δείξουν την περιφρόνηση και το μίσος τους προς τον χριστιανισμό, βλ. JOSHUA STARR, «Jewish Life in Crete Under the Rule of Venice», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), σελ. 65-66.

² JACOB BARNAI, «Blood Libels' in the Ottoman Empire of the Fifteenth to Nineteenth Centuries», στο SHMUEL ALMOG (επιμ.), *Antisemitism Through the Ages*, Οξφόρδη 1988, σελ. 189-194. JOSEPH R. HACKER, «The Rise of Ottoman Jewry», στο JONATHAN KARP και ADAM SUTCLIFFE (επιμ.), *The Cambridge History of Judaism*, 7, Κέμπριτζ 2018, σελ. 91-92. DEAN PHILLIP BELL, «Modern Jewish Society, Politics, and Culture», στο DEAN PHILLIP BELL, *The Routledge Companion to Jewish History and Historiography*, Λονδίνο & Ν. Υόρκη 2019, σελ. 241-243.

³ MARINA CAFFIERO, «Alle origini dell'antisemitismo politico. L'accusa di omicidio rituale nel Sei-Settecento tra autodifesa degli ebrei e pronunciamenti papali», CATHERINE BRICE και GIOVANNI MICCOLI (επιμ.), *Les racines chrétiennes de l'antisémitisme politique (fin XIXe-XXe siècle)*, École française de Rome: Ρώμη, 2003, σελ. 25-59, σελ. 29-52. Η ΙΔΙΑ, *Storia degli ebrei nell'Italia moderna. Dal Rinascimento alla Restaurazione*, Ρώμη 2014, σελ. 165-174. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και η Βενετία υιοθετεί μια σκληρή αντιεβραϊκή πολιτική, βλ. ενδεικτικά BENJAMIN RAVID, «A Moneylender (1592) and a Ghetto (1777-1778). New Light on Venetian Spalato and Its Jews», στο Maddalena Del Bianco Cotrizzi κ.α. (επιμ.), *Non solo verso Oriente. Studi sull'ebraismo in onore di Pier Cesare Ioly Zorattini*, Φλωρεντία 2014, σελ. 400-403.

⁴ ΣΕΡΓΙΟΣ ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά ήτοι ανατροπή της θρησκείας των εβραίων και των εθίμων*

χρονικό άγνωστου συγγραφέα⁵· από δύο αχρονολόγητα ποιήματα, αγνώστων συγγραφέων⁶· από δύο σχετικές επιστολές του Άγγλου πρόξενου στη Βενετία⁷ - από το σύνολο των κειμένων που δημοσιεύθηκαν και αναδημοσιεύθηκαν στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα. Επιπλέον στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας βρίσκονται δύο φακέλοι με σχετικό υλικό που περιλαμβάνουν: αναφορές προς τον δόγη και ένα διάταγμα του γενικού προβλεπτή Agostino Sagredo· μια επιστολή του προβλεπτή της Πελοποννήσου Antonio Loredan και μία του προβλεπτή της Μεθώνης Marco Zane· μια επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου και μια δεύτερη γραμμένη από κάποιους εβραίους που είχαν βρει καταφύγιο εκτός του νησιού, απευθυνόμενες και οι δύο προς τον γενικό προβλεπτή Sagredo· μια επιστολή των συνδίκων της Κοινότητας της πόλης προς τον Sagredo και μια των κατοίκων των συνοικιών των Αποστόλων και της Ανάληψης προς τον δόγη⁸. Το υλικό αυτό, παρότι έχει εσωτερικές αποκλίσεις, μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε σε ικανοποιητικό βαθμό τα γεγονότα.

αυτών μετ' αποδείξεως εκ της Αγίας Γραφής, Ζάκυνθος 1861, σελ. η'-θ'· ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', Κέρκυρα 1863, σελ. 347· ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου επί ενετοκρατίας», *Παρνασσός* 14/12 (1892), σελ. 728-729· ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ KAPPEP, *Ιουδαϊσμός και χριστιανισμός και τα εν Ζακύνθω συμβάντα κατά την Μεγάλην Παρασκευήν*, Ζάκυνθος 1892, σελ. 105-111, 183· ΣΑΜΟΥΗΛ ΕΡΜ. ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*, Αθήνα 2010, σελ. 87. Ευχαριστώ τον Βίκτωρα Ελιέξερ για την παραχώρηση του βιβλίου. Ο Φ. Καρρέρ παρατηρεί ότι το ενδιαφέρον για τα γεγονότα του 1712 είχε αναθερμανθεί με αφορμή τα βίαια γεγονότα εναντίον των εβραίων σε Κέρκυρα και Ζάκυνθο το 1891.

⁵ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Χρονικά, έγγραφα και άλλα τινά ανέκδοτα περί Ζακύνθου εκδιδόμενα μετά σημειώσεων. Α'. Διήγησις περί της ρεμπελιός εναντίον των Εβραίων», *Κυνέλη* 4/51-52 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1887), σελ. 31-32· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/11, σελ. 724-727· KAPPEP, *Ιουδαϊσμός και χριστιανισμός*, σελ. 111-115· ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθινά χρονικά (1485-1953)*, Αθήνα 1970, σελ. 102-105· ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 84-86.

⁶ Το ένα ποίημα εξιστορεί τα γεγονότα του 1721, ενώ το άλλο ένα θαύμα που τοποθετείται σαράντα χρόνια μετά. Για το πρώτο ποίημα βλ. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Ιουδαϊκά*, σελ. θ'-ιβ'· ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', σελ. 348-350· ÉMILE LEGRAND, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire*, Παρίσι 1877, σελ. 297-305· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή Κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 727-728· ΤΙΜΟΛΕΩΝ ΑΜΠΕΛΑΣ, «Οι εβραίοι και η περί αυτών πρόληψις εν τη ελληνική ποιήσει», *Εθνικόν Ημερολόγιον* 7 (1892), σελ. 315-316· ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 89-91. Για το δεύτερο βλ. LEGRAND, *Recueil*, σελ. 306-309· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 730-731· ΑΜΠΕΛΑΣ, «Οι εβραίοι» σελ. 316-31· ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 92-93.

⁷ A.A.D. SEYMOUR, «The Jewries of Zakynthos (Zante) during Venetian Rule. Some References», *Bulletin of Judaeo-Greek Studies* 2 (1988), σελ. 19.

⁸ Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: ASV), Senato, Dispacchi, Provveditori da terra e da mar e altre cariche (στο εξής: PTM), φάκ. 956, έγγρ. αρ. 36 (28 Μαΐου 1712), 45 (20 Αυγούστου 1712), 53 (25 Οκτωβρίου 1712), 54 (6 Νοεμβρίου 1712) και φάκ. 957, έγγρ. αρ. 36 (28 Μαΐου 1712) και τα έγγραφα στον υποφάκ. «Per il Zante. Primo Volume. Saccheggio nelle case degl'hebrei» (στο εξής: Per il Zante).

Στις 13 Απριλίου του 1712, ημέρα της Κυριακής των Βαΐων που συνέπιπτε και με τις μέρες του εβραϊκού Πάσχα, ένα πεντάχρονο αγόρι, ο Ιωάννης Ζερβός⁹, χάθηκε από την πόλη της Ζακύνθου. Παρά τις προσπάθειες που έγιναν με τη συνδρομή της βενετικής διοίκησης αλλά και του εβραίου υποπρόξενου της Αγγλίας Moise Trevese, το παιδί δεν βρέθηκε. Περίπου μια βδομάδα μετά¹⁰, στις 19 Απριλίου 1712, απόγευμα Μεγάλου Σαββάτου, εντοπίστηκε το νεκρό του σώμα σε μικρή απόσταση από την πόλη, στο ακρωτήρι του Νταβία¹¹. Φαίνεται πως ήδη τις μέρες που το παιδί αναζητούνταν, κάποιοι στην πόλη επιχείρησαν να αποδώσουν τον θάνατό του στους εβραίους. Με την ανεύρεσή του όμως, αυτό που πριν ήταν ίσως μια φήμη μετατράπηκε σε βεβαιότητα¹². Αφού έφεραν το σώμα του παιδιού στην πόλη, η μητέρα του άρχισε να γυρνάει στους δρόμους φωνάζοντας ότι ο θάνατος του γιου της ήταν έργο των εβραίων και στην πόλη επικράτησε μεγάλη αναστάτωση.

Την επόμενη μέρα το πρωί, Κυριακή του Πάσχα οι εβραίοι της πόλης, θορυβημένοι από την τροπή που έπαιρναν τα πράγματα, έστειλαν αντιπροσωπεία τους στον προβλεπτή της Ζακύνθου Bragadin προκειμένου να παραπονεθούν για την κατάσταση. Εκείνος τους καθησύχασε, συμβουλεύοντάς τους να αποτραβηχτούν για λίγες μέρες και να μην ανησυχούν. Ωστόσο η αναστάτωση στην πόλη μεγάλωνε. Την ίδια μέρα, Κυριακή του Πάσχα, η μητέρα μαζί με πλήθος χριστιανών που μετέφεραν το φέρετρο με το σώμα του παιδιού κατευθύνθηκαν προς το Κάστρο, ζητώντας από τον Bragadin την παραδειγματική τιμωρία των ενόχων. Βλέποντας το πλήθος να πλησιάζει, ο προβλεπτής θορυβήθηκε και έδωσε διαταγή στους στρατιώτες να κλείσουν αμέσως τις πόρτες του Κάστρου. Η αντίδρασή αυτή εξόργισε το πλήθος που επέστρεψε

⁹ Στις σχετικές πηγές βρίσκουμε δύο ονόματα: Ιωάννης Ζερβός του Αναστασίου και Νικολής Βαλσαμάκης του Θωδωρή. Το πρώτο όνομα αναγράφεται στο κατάστιχο των θανάτων της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου των Ξένων, όπου θάφτηκε το παιδί. Το δεύτερο αναφέρεται στο χρονικό. Βλ. αντίστοιχα ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. η' και ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/12, σελ. 724 και 729.

¹⁰ Σύμφωνα με το χρονικό, οι εβραίοι αφού σταύρωσαν το παιδί, έριξαν το πτώμα του στη θάλασσα το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής, βλ. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/12, σελ. 724-725. Το ίδιο αναφέρεται και στο πρώτο ποίημα, βλ. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ι'. Τη φήμη αυτή την αναφέρουν και οι εβραίοι στην επιστολή τους, απορρίπτοντάς την βέβαια, βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, χωρίς αριθμό εγγράφου και χωρίς ημερομηνία (στο εξής: επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου), φ. 4v.

¹¹ Σύμφωνα με την επιστολή των εβραίων της Ζακύνθου, το σώμα του παιδιού εντόπισε ένας καλόγερος, μια κηπουρός και κάποιοι χωρικοί από το χωριό Βασιλικό. Ο Σ. Ραφτάνης αναφέρει ότι το σώμα του παιδιού εντόπισε ο Κ. Βουρδέρης. Βλ. αντίστοιχα ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 2v και ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ε'.

¹² Στην επιστολή του ο Άγγλος πρόξενος στη Βενετία χαρακτηρίζει τις φήμες ότι το παιδί δολοφονήθηκε από εβραίους ως «silly report», βλ. SEYMOUR, «The Jewries of Zakynthos», σελ. 19.

εξαγριωμένο στην πόλη. «Απόθεσαν το παιδί εις την μέση του φόρου, και έγινε μεγάλη σύγχυσις, και όλοι εφώναζαν να απολέσουν τους Εβραίους», σημειώνει ο χρονικογράφος¹³. Συναισθανόμενος το μέγεθος της αναστάτωσης, ο προβλεπτής Bragadin κατέβηκε στην πόλη και διέταξε την εξέταση του πτώματος. Για τον σκοπό αυτό κλήθηκαν δύο γιατροί: ο επικεφαλής της συντεχνίας των χειρουργών, Demetrio Trompeti, και ο δημόσιος στρατιωτικός χειρουργός του Κάστρου, Giovanni Battista Grapis¹⁴. Και οι δύο βεβαίωσαν ότι ο θάνατος είχε προέλθει από πνιγμό. Μετά από αυτή την ιατρική γνωμάτευση, διατάχθηκε η ταφή του παιδιού, η οποία έγινε στον ναό του Αγίου Νικολάου των Ξένων.

Όμως παρά την εκτίμηση των γιατρών, η πεποίθηση ότι οι εβραίοι δολοφόνησαν το παιδί και μάλιστα ότι επρόκειτο για τελετουργική θανάτωση είχε εδραιωθεί στην πόλη αμέσως μετά την ανεύρεση του σώματος του παιδιού. Αυτό φανερώνει και η εγγραφή στο κατάστιχο θανάτων του Αγίου Νικολάου των Ξένων όπου διαβάζουμε τα παρακάτω: «1712. Απριλίου 20 Ημέρα Κυριακή της Αγίας Λαμπράς, ενταφιάσαμεν εις τον παρόντα Ναόν ένα παιδί [...], ευρέθη εις την πόντα του Ταβία ερριμένον εις την θάλασσαν έχοντας τα στίγματα όλα όσα φαίνονται εις τον εσταυρωμένον μας Ελευθερωτήν Ιησούν Χριστόν [...], ως λέγει όλος ο κόσμος, να έλαβε το αυτόν παιδίον τον επώδυνον και μαρτυρικόν θάνατον από τας χείρας των παρανόμων Ιουδαίων»¹⁵.

Σύμφωνα με την επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, κεντρικό ρόλο στη διάδοση αυτής της πεποίθησης έπαιξε και ένας γιατρός από την Ισπανία, ο Vinder¹⁶. Ο γιατρός αυτός, πέρα από τον επαγγελματικό ανταγωνισμό που είχε με τους εβραίους γιατρούς, μετέφερε στη Ζάκυνθο τον τυπικό δυτικό καθολικό αντιεβραϊσμό. Δήλωνε ανοιχτά την εχθρότητά του απέναντί τους διαδίδοντας στην πόλη ότι ήταν γνωστή συνήθεια των εβραίων - ειδικά στη Γερμανία- να δολοφονούν παιδιά, ότι αν κάποιος αιφνιδιαστικά έβγαζε το πανωφόρι ενός εβραίου θα έβρισκε από μέσα τα ρούχα του γεμάτα αίμα, και ότι όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, θα έπρεπε να διώξουν τους εβραίους από το νησί. Με το που πληροφορήθηκε την ιατρική εκτίμηση που έκανε λόγο για

¹³ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», σελ. 14/12, σελ. 724.

¹⁴ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [4r]- φάκ. 957, έγγρ. αρ. 36 (28 Μαΐου 1712), φ. [1r] και εδώ έγγρ. 1 και υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 2v. Στο πρώτο ποίημα γίνεται αναφορά σε μια πρώτη ιατρική εκτίμηση από κάποιον γιατρό, τον οποίον όμως χαρακτηρίζει «ανάγνωστο παιδί» που δεν ξέρει ιατρική, βλ. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ι'. Στο χρονικό δεν αναφέρεται καθόλου η πρώτη ιατρική εκτίμηση.

¹⁵ ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. η'.

¹⁶ Στην επιστολή των εβραίων της Ζακύνθου αναφέρεται ως «Vandervinder» και «Vinder», βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φφ. 3r, 4r.

πνιγμό, ο Vinder υποστήριζε πως ήταν είτε λανθασμένη είτε ψεύτικη, ενώ όταν συναντήθηκε τυχαία στην πλατεία του Αγίου Μάρκου με τον χειρουργό Grapis, τον έναν από τους δύο γιατρούς που είχαν κάνει τη γνωμάτευση, του επιτέθηκε δημόσια και μάλιστα πήγε να τον χτυπήσει με το μαστούνι του¹⁷.

Καθώς λοιπόν η ένταση δεν καταλάγιαζε και οι φήμες συνέχιζαν να αναστατώνουν την πόλη, ο προβλεπτής Bragadin διέταξε τη Δευτέρα του Πάσχα να πραγματοποιηθεί εκταφή του παιδιού προκειμένου να γίνει μια δεύτερη ιατρική εξέταση. Την εξέταση ανέλαβαν τώρα τέσσερις άλλοι γιατροί, ένας από τους οποίους ήταν και ο Vinder¹⁸. Έτσι μια μέρα μετά την ταφή του, το παιδί ξεθάφτηκε και εξετάστηκε¹⁹. Η δεύτερη αυτή εξέταση ανέτρεψε την πρώτη εκτίμηση, «επιβεβαιώνοντας» την εδραιωμένη πια πεποίθηση ότι επρόκειτο για δολοφονία και ότι το παιδί είχε υποστεί αφαίμαξη. Η είδηση αυτή προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερη αναστάτωση. «Τότες πάλι έγεινε σύγχυσις μεγάλη ίνα απολέσουν τους Εβραίους», σημειώνει ο χρονικογράφος²⁰. Πλήθος χριστιανών επιχείρησε να επιτεθεί στα εβραϊκά σπίτια, ωστόσο ο προβλεπτής είχε ήδη στείλει στην εβραϊκή γειτονιά τη φρουρά και οι στρατιώτες τους απόθησαν.

Την επόμενη μέρα, Τρίτη του Πάσχα 22 Απριλίου 1712, οι χριστιανοί επιτέθηκαν και πάλι στην εβραϊκή γειτονιά – στο χρονικό, ως αφορμή για αυτή την επίθεση αναφέρεται η κλιμάκωση ενός διαπληκτισμού που είχε ο εβραίος Βήτα (Vital), «ο πλέον περίφημος Εβραίος»²¹, με ένα τσούρμο παιδιών που περνώντας έξω από το σπίτι του τον έβρισε²². Πάντως αυτή τη φορά η βενετική φρουρά δεν μπόρεσε να αποτρέψει την επίθεση του πλήθους. Οι χριστιανοί μπήκαν στα σπίτια των εβραίων,

¹⁷ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φφ. 3r-4r.

¹⁸ Σύμφωνα με την επιστολή των εβραίων της Ζακύνθου, οι τέσσερις γιατροί ήταν οι «Vinder, Dr. Chioni, Dr. Siguro, e Spiro Bardis Chirurgo dell'Ospedale». Για τους τρεις πρώτους σχολιάζουν ότι ήταν αρνητικά διακείμενοι απέναντι στους εβραίους, ενώ ο τέταρτος ήταν άπειρος. Στο χρονικό και στο πρώτο ποίημα στη θέση του Spiro Bardis εμφανίζεται ο Παλαδάς. Σε τέσσερις γιατρούς αναφέρεται σε επιστολή του και ο Sagredo αλλά δεν τους κατονομάζει. Βλ. αντίστοιχα ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 4r. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/12, σελ. 725. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ια'. ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [4r].

¹⁹ Οι πηγές δεν αναφέρουν τίποτα για τη δεύτερη ταφή του παιδιού. Μόνο στο χρονικό σημειώνεται ότι κάποιους μήνες μετά, τον Αύγουστο του 1712, ο γενικός προβλεπτής, «εξέθαψε το παιδί και το έστειλε στη Βενετία». Βλ. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/12, σελ. 727.

²⁰ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/12, σελ. 725.

²¹ Ό.π.

²² Ό.π. Αναφορά σε αυτό το συμβάν κάνει και ο Ραφτάνης αλλά το τοποθετεί χρονικά την ίδια μέρα που βρέθηκε το νεκρό σώμα του παιδιού, βλ. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ε-στ'.

κατέστρεψαν ό,τι βρήκαν μπροστά τους και τα λεηλάτησαν: «ο λαός [...] ήρχισαν και ετζάκιζαν ταις κασέλαις, αρμάρια, καθήκλαις, καθρέπταις και κάθε άλλο οπού εύρισκαν, έπειτα άρχισαν και εκουβάλλησαν το πράγμα τους και δεν τους άφησαν τίποτες»²³. Το ίδιο συνέβη και στις τρεις συναγωγές της πόλης της Ζακύνθου. Όπως αναφέρεται στο πρώτο ποίημα:

«Νέα Τρίτη εσυναχθήκαν, / Ωραις έξη της μερός,
Έδραμον να καταφάσι / Τους Εβραίους ο λαός·
Σπουν ταις πόρταις, μέσα μπένουν / Εις ταις τρεις Συναγωγαίς,
Ετρομάξαν οι Εβραίοι / Κ' έχασαν ταις προσευχαίς.
Τα βιβλία εξεσχίσαν / Και την Παλαιάν αρπούν
Έπειτα ως λύκοι εδράμαν / Με τσεκούρια πόρτες σπουν»²⁴.

Η επίθεση και οι καταστροφές συνεχίστηκαν ακόμη και όταν κατέβηκε από το Κάστρο ο ίδιος ο Bragadin: «Τότες ο Προβλεπτής έδραμε σπουδαίως καβαλάρης με την πιστόλα εις το χέρι και με ένα τεστακαμέντο σολτάδους δια να καταπραΐνη τον λαόν, αλλά μάταια εκοπίαζε ότι εκινδύνευσε να χάση και την ζωήν του και τους σολτάδους του»²⁵. Στη διάρκεια των γεγονότων ένας εβραίος σκοτώθηκε, αρκετοί τραυματίστηκαν και κάποιοι βαπτίστηκαν χριστιανοί²⁶. Τελικά οι Βενετοί κατάφεραν να ελέγξουν την επίθεση μόνο με τη βοήθεια τριακοσίων επιπλέον στρατιωτών, οι οποίοι μεταφέρονταν από το Ναύπλιο προς την Κέρκυρα με καράβια που έτυχε να προσεγγίσουν την Ζάκυνθο εκείνη τη μέρα. Ανάλογα γεγονότα πήγαν να ξεσπάσουν και την επόμενη μέρα όταν οπλισμένοι χωρικοί έφτασαν στην πόλη, δεν πήραν όμως έκταση χάρη στην παρουσία της βενετικής φρουράς.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες οι εβραίοι της πόλης είχαν βέβαια εγκαταλείψει τα σπίτια τους. Ο προβλεπτής Bragadin προκειμένου να τους προστατεύσει, τους επιβίβασε στα βενετικά πλοία. Τις επόμενες μέρες αρκετοί εβραίοι της Ζακύνθου μεταφέρθηκαν στη Μεθώνη, την Κορώνη, το Ναύπλιο, την Κέρκυρα και τη Βενετία²⁷. Λίγοι παρέμειναν στην πόλη: «Sono rimasti in detta Isola li Capi soli

²³ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 725. Βλ. και ASV, PTM, φάκ. 957, έγγρ. αρ. 36 (28 Μαΐου 1712), φ. [1v] και εδώ έγγρ. 1.

²⁴ ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ια'.

²⁵ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 726. Και οι εβραίοι της Ζακύνθου γράφουν στην επιστολή τους «Venne [l' Eccellentissimo Proveditore] a basso con i soldati con Tamburo, e Trombetta, e due pistole inarcate alle mani, ma ne la Maestà del Prencipe atteri questa gente, ne le publiche armi gl' inserirono timore», βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 6v.

²⁶ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 726· ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', σελ. 347.

²⁷ Σύμφωνα με πληροφορίες του προβλεπτή της Μεθώνης Marco Zane, τα συμβάντα της

delle nostre famiglie et alcune pure delle più inferiori»²⁸. Ανάμεσα σε εκείνους που έμειναν ήταν και η εύπορη οικογένεια Βήτα (Vital), την οποία ο προβλεπτής Bragadin είχε κρύψει στο Κάστρο.

Δεν γνωρίζουμε τι μεσολάβησε από τον Απρίλη ως τον Αύγουστο του 1712, όταν ο γενικός προβλεπτής Sagredo διέταξε την επιστροφή όλων των εβραίων της Ζακύνθου από το Ναύπλιο, την Κορώνη και τη Μεθώνη όπου είχαν βρει καταφύγιο. Και έναν μήνα αργότερα, τον Σεπτέμβρη του 1712, πήρε την απόφαση να περιορίσει την εβραϊκή κοινότητα της Ζακύνθου σε μια συνοικία περικλειστή και τειχισμένη - όπως γράφει, «hò fatto stabilir à questa Natione [...] separato ricovero nel cuore della Città»²⁹. Τα έξοδα για την κατάλληλη διαμόρφωση και τον τειχισμό της περιοχής θα αναλάμβαναν, βέβαια, οι ίδιοι οι εβραίοι. Δημιουργήθηκε έτσι ένα από τα τελευταία εβραϊκά γκέτο της βενετικής επικράτειας³⁰. Και οι εβραίοι που ως τότε κατοικούσαν κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά σε έναν δρόμο, στη Strada Pietà³¹, η οποία βρισκόταν στα ανατολικά της κεντρικής οδού της πόλης, της Strada Larga ή Πλατιάς Ρούγας, τώρα περιορίζονται σε δύο κάθετους δρόμους στα δυτικά της κεντρικής οδού³².

Ζακύνθου είχαν μαθευτεί στη Μεθώνη στις αρχές Μαΐου, και οι ντόπιοι αρχικά αντέδρασαν στην αποβίβαση των εβραίων της Ζακύνθου εκεί. Ο γενικός προβλεπτής Sagredo εκφράζει τον φόβο ότι ανάλογες αντιδράσεις μπορεί να υπάρξουν και στην Κέρκυρα «in quel Popolo mal inclinato» ενώ και για το Ναύπλιο σχολιάζει ότι «qui ancora il Popolo è poco ben affetto al loro Nome», βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, έγγρ. αρ. 36 (28 Μαΐου 1712), φφ. [1r-2v, 3v] και εδώ έγγρ. 1 και υποφάκ. «Per il Zante», έγγρ. αρ. 2 (8 Μαΐου 1712), φ. [1r], 3 (7 Μαΐου 1712), φ. [1r].

²⁸ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των εβραίων που είχαν βρει καταφύγιο εκτός του νησιού, χωρίς αριθμό εγγράφου και χωρίς ημερομηνία, φ. [1r] και εδώ έγγρ. 2. Στην επιστολή αυτή Ζακυνθίνοι εβραίοι, που είχαν βρει καταφύγιο μάλλον στο Ναύπλιο, ζητούν από τον γενικό προβλεπτή Sagredo να μην τους μεταφέρει στη Ζακύνθο πριν να πάρει μέτρα για την ασφάλειά τους εκεί.

²⁹ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [4v].

³⁰ Μεταγενέστερο είναι, για παράδειγμα, το γκέτο του Σπαλάτο που δημιουργήθηκε το 1778, βλ. RAVID, «A Moneylender (1592) and a Ghetto (1777-1778)», σελ. 400-415. Το τελευταίο γκέτο της ιταλικής χερσονήσου φαίνεται να είναι αυτό του Correggio που δημιουργήθηκε το 1782, βλ. CAFFIERO, *Storia degli ebrei*, σελ. 169.

³¹ ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', σελ. 347· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Χρονικά, έγγραφα», σελ. 33· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/10, σελ. 628· ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Α', Αθήνα 1963, σελ. 174· ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθινά χρονικά*, σελ. 184, σημ. 3.

³² Για τη θέση του γκέτο βλ. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ζ'· ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', σελ. 348· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Χρονικά», σελ. 33· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης», 14/10, σελ. 626-628· ΔΙΟΝΥΣΗΣ Α. ΖΗΒΑΣ, *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ιστ' μέχρι τον ιθ' αιώνα*, Αθήνα 1970, εικ. 22· ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 175. Οι σύνδικοι στην επιστολή τους προς τον γενικό προβλεπτή Sagredo σημειώνουν ότι και σε αυτή την περιοχή κατοικούσαν εβραίοι από παλιά, βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των

Αυτούς τους μήνες πάντως διεξάγεται έρευνα για το περιστατικό από τον προβλεπτή Ζακύνθου Bragadin αλλά και τον γενικό προβλεπτή Sagredo³³. Τον Νοέμβρη του 1712 ο Sagredo αναφέρει ότι κύριοι υπαίτιοι της επίθεσης στα εβραϊκά σπίτια είναι τέσσερις χριστιανοί³⁴, οι οποίοι μαζί με άλλους έχουν καταδικαστεί σε εξορία. Όσον αφορά τον θάνατο του παιδιού, παρά τις φήμες που εξακολουθούν να κυκλοφορούν στην πόλη και ρίχνουν το φταίξιμο σε κάποιον εβραίο ραββίνο που είχε φτάσει στην πόλη λίγους μήνες πριν τα γεγονότα, ο Sagredo γράφει ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ευθύνονται οι εβραίοι. Ωστόσο, σημειώνει πως έχει συλλάβει έναν εβραίο, τον οποίο θα υποβάλει σε αυστηρές δοκιμασίες, «agl' esperimenti del maggior rigore, per sodisfattione della Giustitia», και έχει θέσει σε περιορισμό άλλους τρεις³⁵.

Πέρα από την ανασύνθεση των γεγονότων, οι παραπάνω αρχειακές πηγές μας επιτρέπουν να διακρίνουμε και τις διαφορετικές οπτικές και αφήγησεις για το περιστατικό. Η επικρατέστερη εκδοχή είναι αυτή που διαδίδουν «le voci del Popolo»³⁶, δηλαδή οι χριστιανοί κάτοικοι της πόλης: ο θάνατος του παιδιού είναι έργο των εβραίων. Η πεποίθηση αυτή εδραιώνεται πολύ γρήγορα και αποτυπώνεται, όπως είδαμε, στο κατάστιχο του Αγίου Νικολάου των Ξένων. Την βρίσκουμε και στο χρονικό που γράφεται λίγο αργότερα³⁷. Εδώ η αφήγηση ξεκινάει με μια λεπτομερή περιγραφή της κατάστασης στην οποία υποτίθεται ότι βρέθηκε το παιδί: «ήτο τα μαλλιά του τριγύρω μπαρμπερεμένα, με μια βούλλα εις το κούτελο και άλλη μία εις τον ακούτη και τ' αυτιά του κομμένα και η μύτη του κομμένη και εις το κούτελο

συνδίκων της Κοινότητας, χωρίς αριθμό εγγράφου με ημερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1712 (στο εξής: επιστολή των συνδίκων της Κοινότητας), φ. 55r και εδώ έγγρ. 3.

³³ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 45 (20 Αυγούστου 1712), φ. [5v], 53 (25 Οκτωβρίου 1721), φ. [1r].

³⁴ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [2v]. Τον Ιανουάριο του 1712 (βενετικό έτος, στο εξής β.έ.) ο Sagredo αναφέρει ότι έχει λάβει οδηγίες να συλλάβει τους Steffano Loghoteti, Steffano Calamatiano και Dusmani da Gastuni. Ίσως αυτοί να είναι οι τρεις από τους τέσσερις κύριους υπαίτιους. Βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, έγγρ. αρ. 66 (21 Ιανουαρίου 1712, β.έ.), φ. [1r]. Για τις οικογένειες Δούσμανη, Καλαματιανού και Λογοθέτη βλ. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 171, 251, 359-365. Στο χρονικό αναφέρεται ότι εξορίστηκαν οι «Παναγιωτάκης Κότζικας, Στεφανάκης Λογοθέτης λεγόμενος Μπαρμπούτας, Φραντζέσκος Μαυριανός, και μερικοί άλλοι», βλ. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 726.

³⁵ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φφ. [4r-4v]. Γενικά για τη λειτουργία της δικαιοσύνης στη Ζάκυνθο βλ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Το ρεμπλιό των ποπολάρων (1628). Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου*, Αθήνα 2001, σελ. 129-144. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις και μορφές αρχοντικής εξουσίας στη βενετική Ζάκυνθο. Η οικογένεια Μακρή και τα Ορλωφικά», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2019, σελ. 82-93. Ευχαριστώ τον Νίκο Καποδίστρια για την παραχώρηση της αδημοσίευτης διδακτορικής του διατριβής.

³⁶ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [4r].

³⁷ Στο χρονικό η αφήγηση φτάνει ως τις 18 Αυγούστου, βλ. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», σελ. 727.

τρούπαις και η απαλάμαις του τρούπαις και τα δύο του χέρια τρούπια και εις το κορμί του τρούπαις ωσάν βισιγατόρια και πρισμένο»³⁸. Βλέποντάς το έτσι, συνεχίζει ο συγγραφέας, όλοι «εστοχάσθησαν πως αυτό δεν ήτο πνιγμένο αλλά εσταυρωμένον από τους Εβραίους εις ανάμνησιν του Χριστού»³⁹. Μάλιστα, μια άλλη εκκλησία της πόλης, ο Εσταυρωμένος στο Κρυονέρι, «αξιοποίησε» το περιστατικό, φυλάσσοντας ένα ποδαράκι του παιδιού ως ιερό λείψανο⁴⁰.

Από την άλλη μεριά, στην εκτενή επιστολή που στέλνουν οι επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου αποδίδουν τις κατηγορίες στον διάχυτο αντιεβραϊσμό που υπάρχει εναντίον τους⁴¹. Υποστηρίζουν ότι οι κάτοικοι της πόλης τούς συμπεριφέρονται «contra la pietà cristiana, e la religiosisissima intenzion del

³⁸ Οι εβραίοι της πόλης στην επιστολή που στέλνουν υποστηρίζουν πως οι άνθρωποι που βρήκαν το παιδί βεβαιώνουν ότι το σώμα του δεν είχε πληγές, βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 4v. Ο Αντώνιος Μάτεσις στο θεατρικό του έργο *Ο Βασιλικός* μεταφέρει μια ανάλογη άποψη: ότι τα χτυπήματα στο σώμα του παιδιού έγιναν αφού βρέθηκε το νεκρό του σώμα προκειμένου να ενοχοποιηθούν οι εβραίοι για τη δολοφονία. Βλ. Α. Μάτεσις, *Ο Βασιλικός, Ζάκυνθος* 1859, σελ. 25. Καθώς η σύντομη αναφορά στα γεγονότα του 1712 δεν σχετίζεται με την πλοκή του έργου, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι με αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας επιθυμούσε να εκφράσει τη θέση του απέναντι στο συμβάν.

³⁹ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 724. Την δολοφονία του παιδιού από τους εβραίους υποστηρίζουν και τα δύο αχρονολόγητα ποιήματα. Στο δεύτερο ποίημα η περιγραφή της σταύρωσης του παιδιού είναι πια κοντά στην στερεοτυπική αναπαράσταση της σταύρωσης: «[...] ένα παιδάκι [...] / Που σταυρωμένο ήτανε στα ξύλα του Σταυρού μας / Ήτανε το κεφάλι του σφιγμένο με στ' αγκάθια / Είχε αποκάτω αφ' το βυζί λαβωματιά μεγάλη», βλ. LEGRAND, *Recueil*, σελ. 306. Η Ε. Αμιλήτου αναφέρει ότι τον αποκαλούσαν «Άγιο Ιωάννη του Σταυρού», βλ. ΕΥΤΥΧΙΑ ΑΜΙΛΗΤΟΥ, «Ερωτας και θάνατος στο γκέτο. Η άλλη Ζάκυνθος του Ξενοπούλου», *Νέα Εστία* 150/1738 (Οκτώβριος 2001), σελ. 409. Ευχαριστώ την Έφη Αμιλήτου για την παραχώρηση αντιγράφου του άρθρου της.

⁴⁰ ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. θ'. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 729. Σύμφωνα με τον Δ. Βίτσο, από τότε η εκκλησία αυτή πήρε το προσωνύμιο «του Εσταυρωμένου» παρότι είναι αφιερωμένη στον άγιο Σάββα. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΒΙΤΣΟΣ, *Οι Ζακυνθινοί Εβραίοι (15ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2017, σελ. 64. Το παιδί συνδέθηκε και με ένα θαύμα. Όπως αναφέρθηκε, το δεύτερο ποίημα αφηγείται ένα θαύμα που τοποθετείται σαράντα χρόνια μετά τα γεγονότα του 1712. Προσπαθώντας να εξηγήσουν οι άνθρωποι από πού ερχόταν μια λάμψη που πλημμύριζε την εκκλησία στην οποία ήταν θαμμένο το παιδί, κατάλαβαν ότι έβγαине από τον τάφο του. Όταν το ξέθαψαν, το σώμα του ήταν άθικτο και ευωδίαζε, και το στεφάνι με το οποίο το είχαν στεφανώσει δεν είχε μαραθεί, βλ. Legrand, *Recueil*, σελ. 308.

⁴¹ Η υπερασπιστική τους γραμμή έχει αρκετά κοινά σημεία με αυτήν που ακολουθεί λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1705, ο ραβίνος της Ρώμης Tranquillo Vita Corcos προκειμένου να αντικρούσει μια κατηγορία συκοφαντίας του αίματος στο Viterbo, βλ. CAFFIERO, «Alle origini dell'antisemitismo politico», σελ. 39-40.

Prencipe»⁴²: τους αποκαλούν υποτιμητικά σκύλους⁴³, σε κάθε λιτανεία πετούν πέτρες στα σπίτια τους ενώ την ίδια στιγμή ψέλνουν το Κύριε Ελέησον και παρακαλούν για τη βοήθεια του Θεού, και αν κάποιος χριστιανός απειλήσει τη ζωή ή την περιουσία ενός εβραίου, εκείνος δεν πρέπει να καταφύγει στη δικαιοσύνη προκειμένου να μην προκαλέσει το αιώνιο μίσος τους. Πέρα από την άσχημη συμπεριφορά των χριστιανών εναντίον τους, οι εβραίοι της Ζακύνθου έχουν απόλυτη επίγνωση ότι ο αντιεβραϊσμός εκφράζεται και μέσω των φανταστικών ιστοριών, των «larve» όπως γράφουν⁴⁴, που κυκλοφορούν για αυτούς: ότι χρησιμοποιούν χριστιανικό αίμα για να φτιάξουν τα άζυμα ή άλλες τροφές που καταναλώνουν το Πάσχα, ή ακόμη και ότι η θυσία ενός χριστιανού είναι για αυτούς πράξη θεάρεστη. Δεν ήταν ποτέ ανθρωποφάγοι οι εβραίοι λένε, «non si supponga mai negl'Ebrei Legge d' Antropofaghi», και εξηγούν αναλυτικά τις αυστηρές απαγορεύσεις που επιβάλλει η θρησκεία τους στην κατανάλωση αίματος και τον τρόπο που γίνεται η σφαγή των ζώων, συμπληρώνοντας ότι οι νόμοι της εβραϊκής θρησκείας είναι γνωστοί σε όλους, καθώς έχουν μεταφραστεί και εκδοθεί στην Αγγλία, τη Γερμανία και τη Γαλλία. Προσπαθούν, επίσης, να ανασκευάσουν τις κατηγορίες που διατυπώνονται εναντίον τους με λογικά και πρακτικά επιχειρήματα. Πώς μια κοινότητα τόσο μικρή και χωρίς οικονομικά μέσα θα μπορούσε να διαπράξει ένα τέτοιο έγκλημα, χωρίς τη βεβαιότητα ότι αυτό θα επέφερε την καταστροφή της; Και γιατί να μην θάψουν το πτώμα για να το εξαφανίσουν, αντί να το πετάξουν στη θάλασσα; Αλλά και πώς να τα κάνουν όλα αυτά τις μέρες που ήταν κλεισμένοι στα σπίτια τους λόγω του χριστιανικού Πάσχα; Και όσον αφορά τα άζυμά τους, αυτά ζυμώνονται κυρίως από γυναίκες χριστιανές, όχι από τους ίδιους. Τέλος, το σταθερό μοτίβο που διαπερνά όλη την επιστολή που στέλνουν προς τον γενικό προβλεπτή Sagredo είναι η επίκληση της προστασίας του δόγη και της βενετικής διοίκησης: «Fra tanti Eoli scatenati questo rovero legno [εν. η εβραϊκή Κοινότητα της πόλης] si trova quasi naufrago, se la providenza di Dio, la Giustitia del Prencipe, e Vostra Eccellenza che in sovrano grado l'amministra, non ripara à nostri danni»⁴⁵.

⁴² ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 1r.

⁴³ Βλ. και ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Β', σελ. 434.

⁴⁴ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 6r.

⁴⁵ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 4v.

Απέναντι σε όλα αυτά, ο γενικός προβλεπτής Sagredo χαρακτηρίζει την υπόθεση «molto grave, e considerabile»⁴⁶ και υιοθετεί μια διπλωματική στάση αναμονής έως ότου προχωρήσει η έρευνα. «Atroce, e detestabile è il misfatto, che viene loro attribuito. Gravissimo dall' altra parte è il delitto del Saccheggio, che hanno commesso li Zantioti», γράφει⁴⁷. Ωστόσο ο λόγος του διαπερνάται από έναν ριζωμένο αντιεβραϊσμό που στο πρόσωπό του βρίσκει θεσμική έκφραση. Εξηγώντας γιατί επέτρεψε την αποβίβαση των εβραίων προσφύγων στην πόλη της Μεθώνης, γράφει ότι αισθάνθηκε υποχρεωμένος να τους προσφέρει προστασία παρότι είναι εβραίοι: «riflettendo che per essere Ebrei, non lasciano d'essere Sudditi, e Nazione ricevuta, e protetta della Pubblica Autorità»⁴⁸. Αυτό που τον ενδιαφέρει όμως πρώτιστα είναι η διεξαγωγή έρευνας και η τιμωρία εκείνων που υποκίνησαν την επίθεση ενάντια στους εβραίους της πόλης, καθώς τέτοια περιστατικά υπονομεύουν την εικόνα της Γαληνοτάτης ως εγγυήτριας της ασφάλειας των υπηκόων της⁴⁹.

2. Εβραιοκρητικοί πρόσφυγες στη Ζάκυνθο και η εβραϊκή παρουσία στην πόλη

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τις διαστάσεις που πήραν τα γεγονότα το Πάσχα του 1712, θα πρέπει να δούμε την ανάπτυξη του εβραϊκού πληθυσμού στην πόλη τις προηγούμενες δεκαετίες⁵⁰. Στα μέσα του 17ου αιώνα (1651) οι

⁴⁶ ASV, PTM, φάκ. 957, έγγρ. αρ. 36 (28 Μαΐου 1712), φ. [1r] και εδώ έγγρ. 1.

⁴⁷ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 45 (20 Agosto 1712), φ. [5r].

⁴⁸ ASV, PTM, φάκ. 957, έγγρ. αρ. 36 (28 Μαΐου 1712), φ. [2r] και εδώ έγγρ. 1.

⁴⁹ Ο Ραφτάνης θεωρεί ότι η δικογραφία έχει χαθεί, ωστόσο ο Καρρέρ μεταφέρει την άποψη του Δε Βιάζη ότι θα πρέπει να υπάρχει κάπου παραπεταμένη ανάμεσα στα έγγραφα του δικαστηρίου Ζακύνθου, βλ. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ζ'. ΚΑΡΡΕΡ, *Ιουδαϊσμός και χριστιανισμός*, σελ. 108, σημ. 1.

⁵⁰ Ο εβραϊκός πληθυσμός της Ζακύνθου αποτελούνταν από Ιταλο-σεφαραδίτες και έναν μικρό αριθμό Ρωμανιωτών, ενώ στη συνέχεια εμπλουτίστηκε με τους εβραίους της Κρήτης. Βλ. A.A.D. SEYMOUR «Caveat Lector. Some Notes on the Population Figures of the Jewish Communities in the Ionian Islands, I», *Bulletin of Judaeo-Greek Studies* 14 (1994), σελ. 33. Για την εγκατάσταση εβραίων στο νησί και την ανάπτυξη του εβραϊκού πληθυσμού στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα βλ. MARIANNA KOLYVÀ, «The Jews of Zante Between the Serenissima and the Sublime Porte. The Local Community and the Jewish Consuls (Sixteenth to Seventeenth Centuries)», *Mediterranean Historical Review* 27/2 (2012), σελ. 199-213.

εβραίοι στη Ζάκυνθο ήταν περίπου 385⁵¹ και είχαν δύο συναγωγές⁵². Ανάμεσά τους βρίσκονταν άνθρωποι με σημαντική εμπορική και δανειστική δραστηριότητα. Ήδη από τον 16ο αιώνα εβραίοι έμποροι διακινούν προϊόντα της τοπικής παραγωγής του νησιού, όπως κρασί, σιτηρά, βαμβάκι, σταφίδα, λάδι, τυρί, και διατηρούν εμπορικές σχέσεις με την οθωμανική Πελοπόννησο. Δραστηριοποιούνται επίσης στην αγροτική πίστωση, το λεγόμενο *προστύχι*, μέσω της οποίας παρεμβαίνουν στη διάθεση των αγροτικών προϊόντων στην αγορά, ενώ κάποιοι δραστηριοποιούνται και στην ενοικίαση φόρων⁵³.

Δεκαέξι χρόνια αργότερα, στα 1667, ο πληθυσμός τους έχει σχεδόν διπλασιαστεί: ζουν στην πόλη 700-800 εβραίοι⁵⁴. Αυτή η ραγδαία αύξηση οφείλεται βέβαια στους εβραίους πρόσφυγες που, μαζί με τους χριστιανούς, φτάνουν από την Κρήτη στη Ζάκυνθο κατά τη διάρκεια του κρητικού πολέμου (1645-1669)⁵⁵. Στα 1670 ο προβλεπτής Ζακύνθου Girolamo Giustinian

⁵¹ A.A.D. SEYMOUR «Caveat Lector. Some Notes on the Population Figures of the Jewish Communities in the Ionian Islands, II», *Bulletin of Judaeo-Greek Studies* 15 (1994), σελ. 37-40, όπου ο συγγραφέας δίνει συγκεντρωτικό πίνακα με τον εβραϊκό πληθυσμό της Ζακύνθου από τον 15ο ως τον 20ό αιώνα. Το 1644 ο προβλεπτής Ζακύνθου Antonio Molin έδινε ένα ανάλογο νούμερο καταγράφοντας 400 περίπου εβραίους στο νησί. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (έκδ.), *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία 2000, σελ. 285.

⁵² Συναγωγή στη Ζάκυνθο καταγράφεται ήδη το 1521 (ή το 1489, σύμφωνα με τις σημειώσεις του Λ. Ζώη). Δεύτερη συναγωγή φαίνεται να υπάρχει από τις αρχές του 17ου αιώνα. Βλ. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (στο εξής: ΕΜΕ), φάκ. Ζάκυνθος, Σημειώσεις περί Εβραίων εξ ευρετηρίων Λ. Χ. Ζώη (στο εξής: Σημειώσεις Λ.Χ. Ζώη), σελ. 3. GIUSEPPE EMANUELE LEVI, «Poesia ebraica tolta al Tempio Candiotto di Zante», *Mosè Antologia Israelitica* 2 (Αύγουστος 1879), σελ. 301. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, «Οι Εβραίοι εν Ζακύνθω», *Ο Ισραηλίτης Χρονογράφος* 1/9 (1900), σελ. 3. Ευχαριστώ τη Σοφία Μπόρα για την παραχώρηση αντιγράφων του Ισραηλίτη Χρονογράφου ΖΩΗΣ, *Λεξικό Α΄*, σελ. 175 και 625. ΕΡΗΡΑΙΜ ΚΥΠΡΕΡ, «Ο ραββίνος Ιωσήφ Χαμίτζ», *Χρονικά* 35 (1981), σελ. 12. MOSEH BASOLA, *A Sion e a Gerusalemme. Viaggio in Terra Santa (1521-1523)*, εισαγωγή και σημειώσεις Avraham David, Φλωρεντία 2003, σελ. 44. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150*, Αθήνα 2009, σελ. 269, 291. ΚΟΛΥΒΑ, «The Jews of Zante», σελ. 200.

⁵³ C.N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, V, Παρίσι 1883, σελ. 112, 116. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/10, σελ. 636-637 και 14/11, σελ. 662-665. MARIA FUSARO, *Una guerra commerciale tra Venezia e l'Inghilterra (1549-1640)*, Βενετία 1996, σελ. 51-52, 120. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (έκδ.), *Οι αναφορές*, σελ. 83, 486. ΚΟΛΥΒΑ, «The Jews of Zante», σελ. 201-203. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος*, σελ. 271-272. Για το εμπόριο της Ζακύνθου βλ. ενδεικτικά MASSIMO COSTANTINI, «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας έναντι των κτήσεών της στην Ανατολική Μεσόγειο», στο ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση. Νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, Κέρκυρα 1998, σελ. 71-79.

⁵⁴ SEYMOUR, «Caveat Lector, II», σελ. 37-38.

⁵⁵ ΚΑΡΠΕΡ, *Ιουδαϊσμός και Χριστιανισμός*, σελ. 104. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθινά χρονικά*, σελ. 184.

περιγράφει την κατάσταση που έχει δημιουργηθεί στην πόλη από την έλευση των προσφύγων, εκφράζοντας την ανησυχία του σχετικά με τη στενή συνύπαρξη εβραίων και χριστιανών στην πόλη καθώς, μέσα από τις σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσά τους, οι χριστιανοί απομακρύνονται από τη θρησκεία τους: «La città si rende più che mai popolata, a riguardo massime de' Candiotti ivi ricoverati. [...] [R]itrovai che nella fortezza, città et isola vi sono anime 27.600. Tra queste 3.043 venuti di Candia. [...] Bensì a questo passo considero gran inconveniente, et è che le habitationi de' gli Hebrei sono disperse per la città e le sue case sono unite con quelle de' Christiani; e permettendosi loro ivi il ricever al servitio huomini e Christiane, ne insorgono per l'una e per l'atra causa inconvenienti considerabili, mentre inclinandosi sempre al peggio, succede che gli Christiani più tosto divertiscono dalla religione e dal bene che quelli recedino dal male»⁵⁶. Την αποτύπωση μιας ανάλογης ανησυχίας θα πρέπει να ανιχνεύσουμε και στα διατάγματα του γενικού προβλεπτή Antonio Lippomano το 1657 και το 1669 που επαναλαμβάνουν την υποχρέωση των εβραίων της Ζακύνθου να φέρουν το κίτρινο διακριτικό στο κάλυμμα της κεφαλής τους⁵⁷.

Ο εβραϊκός πλυθυσμός θα συνεχίσει να αυξάνεται και τα επόμενα χρόνια: το 1686 καταγράφονται περίπου 1.000 εβραίοι στην πόλη της Ζακύνθου⁵⁸. Η πληθυσμιακή αυτή αύξηση αποτυπώνεται και στον δημόσιο χώρο της πόλης. Στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα οι εβραίοι της Ζακύνθου, εγκατεστημένοι σχεδόν αποκλειστικά στον παράκτιο οικισμό της πόλης, τον *Γιαλό* (*borgo della*

⁵⁶ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (έκδ.), *Οι αναφορές*, σελ. 369-370.

⁵⁷ ΖΩΗΣ, «Οι Εβραίοι εν Ζακύνθω», 1/8 (1900), σελ. 2-3· Ο ΙΔΙΟΣ, *Λεξικόν, Α'*, σελ. 174. Για την υποχρέωση των εβραίων της Βενετίας να φέρουν διακριτικό σημείο βλ. BENJAMIN RAVID, «From Yellow to Red. On the Distinguishing Head-Covering of the Jews of Venice», *Jewish History* 6/1-2 (1992), σελ. 179-210. Για το βενετικό Ιόνιο βλ. ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η εβραϊκή διασπορά στο Ιόνιο, 12ος-16ος αιώνας», στο ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ και ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο, 4ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2008, σελ. 104-105· ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 69, 74, 76, 82.

⁵⁸ CORONELLI, *Description géographique, et historique de la Morée, reconquise par les Venitiens*, Παρίσι 1687, σελ. 77-78. Ο Seymour θεωρεί τον αριθμό υπερβολικό, βλ. SEYMOUR «Caveat Lector, I», σελ. 33.

marina)⁵⁹, αποκτούν έναν καινούριο χώρο για νεκροταφείο (1656)⁶⁰, ένα καινούριο οίκημα όπου θα κάνει μαθήματα ένας δάσκαλος εβραϊκής (1664)⁶¹ και μια καινούρια, τρίτη, συναγωγή (1699), την οποία φτιάχνουν οι εβραιοκρητικοί πρόσφυγες και στα τέλη του 19ου αιώνα αναφέρεται ακόμη ως «το κρητικό συναγώγ»⁶².

3. Εβραίοι και χριστιανοί στην πόλη της Ζακύνθου

Η ευρύτερη αυτή ανάπτυξη των εβραίων έρχεται να οξύνει προϋπάρχουσες εντάσεις με τους χριστιανούς της πόλης, και μάλιστα σε μια δύσκολη στιγμή για τις βενετικές κτήσεις στο Ιόνιο που είχαν υποχρεωθεί να συνεισφέρουν οικονομικά αλλά και σε ανθρώπινο δυναμικό στον πόλεμο της Βενετίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1645-1669), ενώ μετά το τέλος του είχαν κληθεί να διαχειριστούν το ζήτημα των προσφύγων που έφταναν εκεί⁶³. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι τα χρόνια που

⁵⁹ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/10, σελ. 629. Για τη δημιουργία της συνοικίας του Γιαλού βλ. ΖΗΒΑΣ, *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου*, σελ. 26-28. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Ετεροκαθορισμός, αφομοίωση και νέες ταυτότητες. Η Ζάκυνθος κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 20/39 (Δεκέμβριος 2003), σελ. 341-344. ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, «Η συγκρότηση του επτανησιακού πληθυσμού. Η απογραφή του Πέτρου Καστροφύλακα (1583) και του Fr. Grimani (1760)», στο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, Β', Αθήνα 2004, σελ. 310-312.

⁶⁰ GIACOMO POJAGO, *Le leggi municipali delle Isole Jonie*, II, σελ. 337. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/11, σελ. 666. KAPPEP, *Ιουδαϊσμός και χριστιανισμός*, σελ. 104. ΖΩΗΣ, «Οι Εβραίοι εν Ζακύνθω», 1/9, σελ. 3. Ο ΙΔΙΟΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 175, 471. Πρόκειται για το νεκροταφείο που σώζεται μέχρι σήμερα.

⁶¹ POJAGO, *Le leggi municipali*, II, σελ. 337-338. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/10, σελ. 633-634. ΖΩΗΣ, «Οι Εβραίοι εν Ζακύνθω», 1/9, σελ. 3. Ο ΙΔΙΟΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 175.

⁶² Σύμφωνα με τον Ζώη, τη συναγωγή χτίζει ο ραβίνος Ιωσήφ Βεντούρας και η οικογένεια Κωνσταντίνη. Καταστρέφεται το 1712 αλλά ξαναφτιάχνεται το 1716. Μετά τη δημιουργία του γκέτο, βρίσκεται έξω από τα όρια του. Καταστρέφεται ξανά στον μεγάλο σεισμό του 1791. Στα 1879 φαίνεται να λειτουργεί ακόμη. Όμως στα 1892 ο Δε Βιάζης γράφει ότι σώζεται αλλά «κατήνησεν άχρηστος» και δέκα χρόνια αργότερα ο Σαλβατόρ σχολιάζει ότι είναι ερείπιο χωρίς σκεπή. Βλ. CORONELLI, *Description géographique*, σελ. 78. LEVI, «Poesia ebraica», σελ. 301. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/10, σελ. 630 και *Παρνασσός* 14/11, σελ. 667, σημ. 1. KAPPEP, *Ιουδαϊσμός και χριστιανισμός*, σελ. 104. ΖΩΗΣ, «Οι Εβραίοι εν Ζακύνθω», 1/9 (1900), σελ. 3. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 22, 175. ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΣΑΛΒΑΤΟΡ, *Ζάντε. Η Ζάκυνθος του 1900-1902*, I, Ζάκυνθος 2007, σελ. 419. Όσον αφορά τις στενές σχέσεις μεταξύ των εβραίων της Κρήτης και της Ζακύνθου είναι ενδιαφέρουσα η πληροφορία του Ν. Σταυρουλάκη πως η συναγωγή Ετζ Χαγίμ των Χανίων ήταν γνωστή και ως Ζακυνθινή. Βλ. NICHOLAS P. STAVROULAKIS και TIMOTHY J. DEVINNEY, *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, 1992, σελ. 271.

⁶³ ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήνα 1942, σελ. 93-102. ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Κρήτη και Ζάκυνθος*, Αθήνα 1968.

μεσολαβούν ως το 1712, και ενώ ένας ακόμη βενετο-οθωμανικός πόλεμος λαμβάνει χώρα (1684-1699), οι επιθέσεις εναντίον των εβραίων στην πόλη της Ζακύνθου φαίνεται να πυκνώνουν. Το 1661, στη διάρκεια της λειτουργίας του Σαββάτου, ένας χριστιανός εισβάλει σε μία συναγωγή της πόλης και επιχειρεί να παραβιάσει το ιερό μέσα στο οποίο φυλάσσεται η Πεντάτευχος⁶⁴. Το 1666 οργανώνεται στην κεντρική πλατεία του Αγίου Μάρκου θεατρική παράσταση στην οποία διακωμωδείται δημόσια η ζωή του Σαμπατάι Σεβί, του εβραίου ψευδοπροφήτη⁶⁵. Στις αρχές τις δεκαετίας του 1670, ως εκδικητική κίνηση απέναντι στην εβραϊκή Κοινότητα που είχε καταφύγει στον τοπικό προβλεπτή για κάποια υπόθεση⁶⁶, χριστιανοί βανδάλισαν και πάλι μια συναγωγή και κατέστρεψαν τα ιερά βιβλία⁶⁷. Το 1699, την εβδομάδα του Πάσχα - περίοδο κατά την οποία οι εβραίοι της πόλης έμεναν κλεισμένοι στα σπίτια τους και τα αντιεβραϊκά αισθήματα των χριστιανών εκφράζονταν στον δημόσιο χώρο με ενέργειες όπως το πετροβόλημα των εβραϊκών σπιτιών ή το τελετουργικό κάψιμο του ομοιώματος του Ιούδα⁶⁸- χριστιανοί επιτέθηκαν στα σπίτια και τα μαγαζιά των εβραίων και τα λεηλάτησαν⁶⁹. Το 1710 οι εβραίοι της πόλης κατηγορήθηκαν ότι προσέβαλαν τη χριστιανική πίστη με την αναπαράσταση των παθών του Ιησού σε δημόσιο χώρο: «Si pretese che alcuni di noi portatisi a solazzo, ivi fra gl' altri leciti divertimenti osassero con la rapresentanza dell' Evangelica passione far nota alla fede cristiana»⁷⁰. Βλέπουμε λοιπόν πως τα επεισόδια του 1712 δεν είναι ένα μεμονωμένο

⁶⁴ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/11, σελ. 668-670.

⁶⁵ ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 52, 81. Για τον Σαμπατάι Σεβί βλ. ενδεικτικά JONATHAN I. ISRAEL, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*, Οξφόρδη 1998, σελ. 170-177.

⁶⁶ Ίσως να πρόκειται για την υπόθεση της διακωμώδησης του Σαμπατάι Σεβί καθώς τον Φεβρουάριο του 1666 ο τοπικός προβλεπτής εκδίδει απόφαση με την οποία απαγορεύει «να κάμνωσι προσωπιδοφόρους Εβραίους παριστώντας τον, ως ελέγετο, εμφανισθέντα εν Συρία Μεσσία». Βλ. ΕΜΕ, φάκ. Ζάκυνθος, Σημειώσεις Λ.Χ. Ζώη, σελ. 7 και ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 81.

⁶⁷ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της Ζακύνθου, φ. 2r.

⁶⁸ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/10, σελ. 627, 14/12, σελ. 723· ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, σελ. 175. Στις σημειώσεις του ο Ζώης διασώζει την παρακάτω περιγραφή για την προετοιμασία του ομοιώματος από τον ιερέα του ναού του Παντοκράτορα: «1713 Μαρτ. 21 την αυτήν έδωσα για τον αναθεματιζόμενο Ιούδα που τον έφτιασαν καινούργιο εις καρφιά τάβλα στεφάνια και φατούρα του μαστόρου άσπρα εξήντα ήτοι 60. Την αυτήν έδωσα δια χαρτί κολοράδο δια να ντύσουν τον άνοθε Ιούδα, δια λινάρι, καλάμια και δια καρτόν άσπρο, σαράντα ήτοι 40. Την αυτήν ακόμη δια χαρτί άσπρο καδέρνα εξ δια τα φιτιτόκα του γιούδα έδωσα άσπρα τριάντα εξ του Φραντζέσκου μαγαζιότι ήτοι 36», βλ. ΕΜΕ, φάκ. Ζάκυνθος, Σημειώσεις Λ.Χ. Ζώη, σελ. 7 και ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 95.

⁶⁹ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις και μορφές», σελ. 137, σημ. 384.

⁷⁰ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των επικεφαλής των εβραίων της

περιστατικό. Εγγράφονται σε μια σειρά επιθετικών αντιεβραϊκών κινήσεων που πυκνώνουν στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Η αύξηση της εβραϊκής παρουσίας στη Ζάκυνθο μετά την άφιξη των εβραίων προσφύγων από την Κρήτη φαίνεται να εντείνει τη δυναμική ρήξης που καταγράφεται ήδη από τον 16ο αιώνα.

Από την πλευρά των χριστιανών της πόλης, τα κεντρικά ζητήματα της ρήξης είναι δύο: η δραστηριοποίηση των εβραίων στον δανεισμό και η διάσπαρτη εγκατάστασή τους στην πόλη. Όσον αφορά τον δανεισμό, από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα η Κοινότητα της Ζακύνθου αλλά και οι τοπικές εκκλησίες, Ανατολική και Λατινική, καταγγέλλουν τις πρακτικές δανεισμού, σημειώνοντας ότι λόγω των υψηλών τόκων επί των δανείων και της αδυναμίας αποπληρωμής τους, πολύτιμα αγαθά και μεγάλο μέρος της αγροτικής παραγωγής περνούν στα χέρια των δανειστών. Επιζητούν να ρυθμιστεί η διαδικασία του δανεισμού και οι τόκοι αλλά και να περιοριστεί η δραστηριοποίηση των εβραίων στην αγροτική πίστωση⁷¹. Σε πρεσβεία μάλιστα που στέλνει η Κοινότητα στη Βενετία το 1557 προτείνεται η απαγόρευση της συμμετοχής των εβραίων στην αγροτική πίστωση, η εκδίωξη τους από το νησί και η δημιουργία ενεχυροδανειστηρίου (*Monte di Pietà*) για τις ανάγκες του δανεισμού⁷². Σε όλα αυτά η Βενετία απαντά με μικρές διορθωτικές κινήσεις προσπαθώντας να μην ανατραπούν οι κοινωνικές ισορροπίες, ενώ η λύση του ενεχυροδανειστηρίου θα εφαρμοστεί τελικά έναν αιώνα αργότερα, το 1670⁷³, τη στιγμή δηλαδή που η Ζάκυνθος καλείται να διαχειριστεί το θέμα των προσφύγων από την Κρήτη.

Ζακύνθου, φ. 2r.

⁷¹ Παρότι στα κείμενα των πρεσβειών της Κοινότητας το προστόχι συνδέεται αποκλειστικά με τους εβραίους, στα 1760 ο γενικός προβλεπτής Francesco Grimani σημειώνει ότι εβραίοι εισήγαγαν το προστόχι στο νησί «per più di due secoli» και το χαρακτηρίζει «negozio giudaico», προσθέτει όμως ότι στην πορεία δραστηριοποιήθηκαν σε αυτό και χριστιανοί (*greci*). Ο Δε Βιάζης γράφει ότι ήταν κυρίως χριστιανοί όσοι δραστηριοποιούνταν σε αυτό. Ο Michelson θεωρεί πιθανό αυτός ο τύπος αγροτικής πίστωσης να προϋπήρχε στο νησί και να γνώρισε μεγαλύτερη διάδοση τον 16ο αιώνα. Βλ. EMMANUELE ANTONIO CICOGNA, *Relazioni storico-politiche delle Isole del Mare Jonio suddite della Serenissima Repubblica di Venezia scritte allo Eccellentissimo Senato da Sua Eccellenza Francesco Grimani, Provveditore Generale da Mar l'anno MDCCLX*, Βενετία 1856, σελ. 8· ΣΙΤΥΡΙΔΩΝ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Ιστορικοί σημειώσεις περί σταφίδος εν Επτανήσω και ιδίως εν Ζακύνθω», *Παρνασσός* 16/6 (1894), σελ. 439-440· MARCO MICHELON, «La peste dei prosticchi. Travagli legislativi di un contratto agrario nelle isole ionie (sec. XVI-sec. XIX)», *Atti del Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti CL* (1991-92), σελ. 370. Για την άσκηση αγροτικής πίστωσης τον 18ο αιώνα από χριστιανούς της Ζακύνθου αλλά και από τους τοπικούς βενετούς αξιωματούχους βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, *Στάσεις και μορφές αρχοντικής εξουσίας στη βενετική Ζάκυνθο. Η οικογένεια Μακρή και τα Ορλωφικά*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: Αθήνα, 2019, σελ. 326-333.

⁷² SATHAS, *Documents inédits*, σελ. 112, 116, 120-121· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/10, σελ. 636-637 και 14/11, σελ. 662-665· ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η εβραϊκή διασπορά στο Ιόνιο», σελ. 114-117· ΚΟΛΥΒΑ, «The Jews of Zante», σελ. 201-202.

⁷³ ΡΟΪΑΓΟ, *Le leggi municipali*, II, σελ. 338-339· ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορικά απομνημονεύματα*

Το δεύτερο ζήτημα, αυτό της διάσπαρτης εγκατάστασης των εβραίων στην πόλη, απασχολεί έντονα τόσο την Κοινότητα όσο και την τοπική βενετική διοίκηση. Όπως και με την περίπτωση της τοκογλυφίας, το ζήτημα αυτό τίθεται από τον 16ο αιώνα⁷⁴. Οι πρώτες απόπειρες για τον διαχωρισμό της οικιστικής εγκατάστασης εβραίων και χριστιανών καταγράφονται στο πρώτο μισό του αιώνα. Το 1521 ο προβλεπτής Ζακύνθου Alvise Pizzamano σε αναφορά του προς τη Βενετία γράφει ότι εβραίοι και χριστιανοί ζουν δίπλα δίπλα στον παράκτιο οικισμό της Ζακύνθου και ότι με δημόσια έξοδα σκοπεύει να κατασκευάσει μια ξεχωριστή ζώνη καταλυμάτων για τους εβραίους, οι οποίοι θα κληθούν να τα νοικιάσουν⁷⁵ – ας μην ξεχνάμε ότι το γκέτο στη Βενετία είχε δημιουργηθεί λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, το 1516⁷⁶. Σε τοπικό επίπεδο όμως η πρωτοβουλία του προβλεπτή φαίνεται να συνδέεται με την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην πόλη ύστερα από την άφιξη προσφύγων στις αρχές του αιώνα, όταν μετά το τέλος του δεύτερου βενετο-οθωμανικού πολέμου (1499-1503), εβραίοι και χριστιανοί από την Πελοπόννησο βρίσκουν καταφύγιο στη Ζάκυνθο. Επρόκειτο για περίπου 3.000 ανθρώπους που εγκαθίστανται έξω από το φρούριο στην παραλία, και θα αποτελέσουν τον πληθυσμιακό πυρήνα της παράκτιας εγκατάστασης, όπου στη διάρκεια του 16ου αιώνα θα μεταφερθεί το αστικό κέντρο του νησιού⁷⁷.

Επτανήσου, ΣΤ', Ζάκυνθος 1887, σελ. 269-270· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/11, σελ. 665· ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, *Η Επτάνησος*, σελ. 330-332· ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 191-192· ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (έκδ.), *Οι αναφορές*, σελ. 487. Ευρύτερα για τα *monti di pietà* βλ. BRIAN PULLAN, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Οξφόρδη 1971, σελ. 450-475· ARIEL TOAFF, «Jews, Franciscans, and the First Monti di Pietà in Italy (1462-1500)», στο STEVEN J. McMICHAEL και SUSAN E. MYERS (επιμ.), *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance*, Λάντνεν 2004, σελ. 239-253. Τέτοια ιδρύματα δημιουργήθηκαν στον Χάνδακα, το Ρέθυμνο και την Κέρκυρα στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα, ενώ μεταγενέστερα του 1669 είναι, πέραν εκείνου της Ζακύνθου, τα ενεχυροδανειστήρια που ιδρύθηκαν στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη. βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Αθήνα 1987· ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΕΣΥΛΛΑΣ, *Η Τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864)*, Αθήνα 2006.

⁷⁴ Ανάλογες προσπάθειες γίνονται την ίδια περίοδο και στην Κέρκυρα προκειμένου να περιοριστούν οι εβραίοι της πόλης σε μια συνοικία, βλ. ενδεικτικά ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η εβραϊκή διασπορά στο Ιόνιο», σελ. 111-112.

⁷⁵ KOLYVÀ, «The Jews of Zante», σελ. 200. Και ο Basola παρατηρεί ότι εβραίοι και χριστιανοί ζουν δίπλα-δίπλα, βλ. BASOLA, *A Sion e a Gerusalemme*, σελ. 44.

⁷⁶ Ενδεικτικά βλ. BENJAMIN RAVID, «Ghetto. Etymology, Original Definition, Reality, and Diffusion», στο WENDY Z. GOLDMAN και JOE WILLIAM TROTTER, Jr. (επιμ.), *The Ghetto in Global History, 1500 to the Present*, Ν. Υόρκη 2017, σελ. 29-31.

⁷⁷ ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, «*Varii siano li animi de li abitanti*. Προσφυγικοί πληθυσμοί στη Ζάκυνθο (16ος αιώνας)», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο Πλούσιοι και*

Η πρόταση του προβλεπτή Pizzamano για τη δημιουργία μιας ξεχωριστής οικιστικής εγκατάστασης για τους εβραίους της πόλης δεν φαίνεται να προχώρησε. Τριάντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1553, τώρα πια μέσα στο κλίμα της Αντιμεταρρύθμισης και ενώ ένα ακόμη κύμα προσφύγων έχει φτάσει στη Ζάκυνθο μετά το τέλος του τρίτου βενετο-οθωμανικού πολέμου (1537-1540)⁷⁸, σε πρεσβεία που στέλνει η Κοινότητα της Ζακύνθου στη Βενετία σχολιάζει αρνητικά ότι στον Γιαλό ζουν ανακατεμένοι εβραίοι και χριστιανοί: «sono nel borgo della marina del Zante alquanti Hebrei mescolati con i Christiani, et per tale convicinità et commercio quasi vivono insieme, per il che ne succedono molti errori, et scandali»⁷⁹. Ζητά λοιπόν από τη Βενετία να μεταφερθούν οι εβραίοι της πόλης σε ξεχωριστή γειτονιά. Το αίτημά της εγκρίνεται ομόφωνα από το Collegio, αλλά δεν φαίνεται να εφαρμόζεται⁸⁰. Λίγα χρόνια αργότερα, στην πρεσβεία του 1557, όπως ήδη αναφέραμε, η Κοινότητα προτείνει την εκδίωξη των εβραίων από το νησί, υποστηρίζοντας ότι είναι άχρηστοι και επιβλαβείς: «poi che [li Hebrei] sono non solamente inutili, ma dannosi per molte ragion quali si diranno a bocca, mandarli via di detta isola. Ενδεχομένως να μεσολάβησαν και άλλες αιτήσεις προς τη Βενετία, πάντως έναν αιώνα αργότερα, το 1664, φαίνεται να γίνεται μία ακόμη απόπειρα δημιουργίας ξεχωριστής εβραϊκής συνοικίας⁸¹. Ούτε αυτή η προσπάθεια πάντως είχε αποτέλεσμα αφού, όπως είδαμε, το 1670 ο προβλεπτής Ζακύνθου Giustinian αναφέρει ότι εβραίοι ζουν διάσπαρτοι στην πόλη και γειτνιάζουν με χριστιανούς. Το ζήτημα, λοιπόν, της διάσπαρτης εγκατάστασής τους στην πόλη θα παραμείνει εκκρεμές ως το 1712. Οι εβραίοι της πόλης εξακολουθούν να κατοικούν, όπως είδαμε, κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά στη Strada Pietà, δρόμο παράλληλο προς την Πλατιά Ρούγα, την κεντρική οδό της πόλης.

4. Συγκρούσεις στο εσωτερικό της τοπικής χριστιανικής κοινωνίας

Το επεισόδιο του 1712, πέρα από το ότι φέρνει στην επιφάνεια την ένταση που υπάρχει ανάμεσα σε εβραίους και χριστιανούς στην πόλη, επιπλέον προδίδει τις ρωγμές στο εσωτερικό της τοπικής χριστιανικής κοινωνίας. Το ανώνυμο χρονικό που θεωρείται σύγχρονο με τα γεγονότα του 1712 αναφέρει ότι όταν την Τρίτη μετά το Πάσχα οι χριστιανοί επιτέθηκαν στα σπίτια των εβραίων, εκείνοι

φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής, Βενετία 1998, σελ. 421-425· KOLYVÀ, «The Jews of Zante», σελ. 200.

⁷⁸ ΚΟΛΥΒΑ, «*Varii siano li animi*», σελ. 425-427.

⁷⁹ SATHAS, *Documents inédits*, σελ. 112.

⁸⁰ SATHAS, *Documents inédits*, ό.π.· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/10, σελ. 628.

⁸¹ Ο Α. Ζώης υποστηρίζει ότι τότε συγκεντρώνονται στη Strada Pietà, περιοχή που ως τις μέρες του έφερε το προσωνύμιο «οβρέικα μακελειά», ΖΩΗΣ, *Λεξικόν, Α'*, σελ. 174.

«εκρύφθησαν εις των Χριστιανών τα σπίτια με το ακριβότερον πράγμα οπού είχαν ο καθείς τους και ερεκουπεραρίστηκαν εις τα αρχοντικά σπίτια». Και συμπληρώνει πως βλέποντας το εξαγριωμένο πλήθος ανεξέλεγκτο, «όλοι οι άρχοντες εφοβήθησαν και εκλείσθησαν εις τα σπίτια τους με άλλους φίλους τους, όλοι με τα άρματα και εφύλαξαν το πράγμα τους, διατί έσκουζε ο λαός πως αυτοί είχαν τους Εβραίους κρυμμένους, και ο λαός ερισολβάρησε ότι την νύκτα να ρεσαλτάρουν εις τα αρχοντικά»⁸².

Γίνεται σαφές λοιπόν ότι η χριστιανική κοινωνία δεν αποτελεί ενιαίο μέτωπο απέναντι στους εβραίους της πόλης. Ένα μικρό κομμάτι της, οι *άρχοντες (cittadini)*, όσοι δηλαδή συμμετείχαν στην άσκηση της τοπικής εξουσίας ως μέλη του κοινοτικού αστικού Συμβουλίου, κατηγορούνται ότι συνδέονται με τους εβραίους και τους προστατεύουν, προδίδοντας την πίστη της κοινότητάς τους⁸³. Στην άλλη πλευρά βρίσκεται ο *λαός*, όρος που εμπεριέχει όλα τα αστικά στρώματα, από τους πλούσιους έμπορους και τους γαιοκτήμονες ως τους βιοτέχνες και τους εργάτες. Δύο στοιχεία προσδιορίζουν αυτό το ετερογενές πλήθος των *ποπολάρων*: ο θεσμικός τους αποκλεισμός από την άσκηση της τοπικής εξουσίας και η δυσαρέσκειά τους απέναντι στην αυθαιρεσία και τις καταχρήσεις των *αρχόντων*. Το πλουσιότερο και κοινωνικά ισχυρότερο κομμάτι αυτού του πλήθους σε όλη τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα διεκδικεί την ένταξή του στο Συμβούλιο και γι' αυτό βρίσκεται σε ρήξη με τους *άρχοντες*⁸⁴.

Η πρώτη ρωγμή στο εσωτερικό της χριστιανικής κοινωνίας που έρχεται στην επιφάνεια μέσα από τα γεγονότα του 1712 είναι ανάμεσα στον *λαό* και στους *άρχοντες*. Μια παρατήρηση του γενικού προβλεπτή Sagredo μας βοηθάει να δούμε και μια δεύτερη ρωγμή. Σε αναφορά που στέλνει προς τη Βενετία τον Νοέμβριο του 1712 ο Sagredo γράφει ότι ανάμεσα στους τέσσερις βασικούς υπόπτους που

⁸² ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 725.

⁸³ Στους άρχοντες και στη δυσαρέσκειά τους απέναντι στη βίαιη επίθεση εναντίον των εβραίων της πόλης ενδεχομένως αναφέρεται και η φράση «Αλλά οι πρώτοι επικραθήκαν» του πρώτου ποιήματος, βλ. ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Ιουδαϊκά*, σελ. ια'.

⁸⁴ Για μια συνοπτική εικόνα της κοινωνικής οργάνωσης και διαστρωμάτωσης στη Ζάκυνθο βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Το ρεμπελιό των ποπολάρων*, σελ. 78-95, 298-308· Ο ΙΔΙΟΣ, «Προβλήματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης και κοινωνικές αντιθέσεις στον Ιόνιο χώρο (1750-1797)», στο *Ελληνισμός και Κάτω Ιταλία. Από τα Ιόνια νησιά στην Grecia Salentina*, Α', Κέρκυρα 2002, σελ. 9-54· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ετεροκαθορισμός», σελ. 344-359· ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΙΑΔΙΑ-ΛΑΛΛΑ, *Οι θεσμοί των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004, σελ. 336-380· ΤΖΙΒΑΡΑ, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος*, σελ. 36-116· ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις και μορφές», σελ. 148-160. Ευρύτερα για την έννοια της αρχοντίας βλ. ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΠΑΔΑΚΗΣ, «Πολιτικός πολιτισμός στα Επτάνησα κατά την περίοδο της ενετοκρατίας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας* 25 (2003), σελ. 35-47· Ο ΙΔΙΟΣ, «Άρχοντες και αρχοντία», *Τα Ιστορικά* 30/59 (Δεκέμβριος 2013), σελ. 282-324.

κατηγορούνται ως υποκινητές των βιαιοτήτων βρίσκονταν δύο *cittadini*: «quattro principalissimi Promotori dello svaleggio, due de quali sono dell'ordine de Cittadini»⁸⁵. Η παρατήρηση αυτή μας φανερώνει πως ούτε το μέτωπο των *αρχόντων* είναι αρραγές. Αν κάποιος προστατεύουν τους εβραίους της πόλης, κάποιος άλλος στρέφονται ανοιχτά εναντίον τους, ή ενδεχομένως και εναντίον όσων τους υποστηρίζουν. Η ρήξη, λοιπόν, εντός της χριστιανικής κοινότητας δεν εντοπίζεται μόνο ανάμεσα στον *λαό* και τους *άρχοντες*, αλλά διαπερνά και το εσωτερικό της θεσμικά κατοχυρωμένης τάξης των *cittadini*. Επρόκειτο για μια ρήξη μεταξύ των ισχυρών οικογενειών που κυριαρχούν στο Συμβούλιο, οι οποίες συνασπιζόμενες με τις λιγότερο ισχυρές οικογένειες του Συμβουλίου, τα «μικρά σπίτια»⁸⁶, ανταγωνίζονται για τον έλεγχο εντός του Συμβουλίου και την κατάληψη των διοικητικών αξιωμάτων, σύγκρουση που παρέμεινε έντονη σε όλη τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα⁸⁷. Μάλιστα μετά το τέλος των δύο πολέμων ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1645-1669, 1684-1699), η Βενετία συνέβαλε στην όξυνση των ανταγωνισμών αυτών ακολουθώντας μια πολιτική επιβράβευσης όσων είχαν διακριθεί στους πολέμους όχι μόνο με γαίες αλλά και με χαριστικές εισαγωγές στο Συμβούλιο, ενισχύοντας τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό του⁸⁸.

Από τα παραπάνω γίνεται, νομίζω, φανερό ότι τα γεγονότα του 1712 διαπλέκονται με τις κοινωνικές αντιθέσεις που διαπερνούν τη χριστιανική κοινωνία – τόσο στο εσωτερικό της άρχουσας κοινωνικής ομάδας των *cittadini* όσο και μεταξύ των *cittadini* και του *λαού* – και μετατρέπονται σε πρόσφορο πεδίο αντιπαράθεσης των συγκρουόμενων κοινωνικών ομάδων. Μια συγκυρία όπως αυτή του 1712 αναδεικνύεται σε ευκαιρία για έναν άρχοντα ή έναν ισχυρό ποπολάρο της Ζακύνθου να συνδέσει το όνομα των αντιπάλων του με τους εβραίους, και χρησιμοποιώντας τα ευρέα δίκτυα συγγένειας και πατρωνίας να υποκινήσει εναντίον τους το πλήθος του λαού της πόλης αλλά και των χωριών⁸⁹. Με άλλα λόγια, η κατηγορία της παροχής

⁸⁵ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [4r]. Ο ένας από αυτούς πρέπει να ήταν ο Στέφανος Λογοθέτης, βλ. ASV, PTM, φάκ. 957, έγγρ. αρ. 66 (21 Ιανουαρίου 1712, β.έ.), φ. [1r]. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή Κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 726. Για την οικογένεια Λογοθέτη γενικά βλ. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 359-365· στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα βλ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις και μορφές», σε πολλά σημεία.

⁸⁶ Τον όρο αυτό χρησιμοποιεί ο Μάτεσις στον *Βασιλικό*, σελ. 24.

⁸⁷ Για τη διαφοροποίηση εντός του σώματος των *cittadini* βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Προβλήματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης», σελ. 11, 12· ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Οι θεσμοί*, σελ. 350, 358-359, 364-365.

⁸⁸ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Οι θεσμοί*, σελ. 357-358, 361.

⁸⁹ Για τη σύγκρουση στο εσωτερικό της κοινωνικής ομάδας των αρχόντων ή ανάμεσα σε ποπολάρους και άρχοντες στο νησί βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Το ρεμπελιό*, σελ. 113, 134-135, 180-211· ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις και μορφές», σελ. 93-117, 132-134, 160, 161-163.

προστασίας προς τους εβραίους μετατρέπεται σε ένα ισχυρό εργαλείο με το οποίο μπορεί κανείς να πλήξει τον εχθρό⁹⁰.

Δύο μεταγενέστερες μαρτυρίες για επεισόδια εναντίον των εβραίων στην πόλη της Ζακύνθου επιβεβαιώνουν αυτή τη διάσταση της σύγκρουσης. Η πρώτη χρονολογείται το 1737, εικοσιπέντε χρόνια μετά τα γεγονότα του 1712. Το Πάσχα εκείνης της χρονιάς, ενώ η λιτανεία της Μεγάλης Παρασκευής περνούσε έξω από το γκέτο και κάποιοι, ακολουθώντας την καθιερωμένη συνήθεια, έριξαν πέτρες, επικράτησε σύγχυση, η οποία παραλίγο να μετατραπεί σε επίθεση και λεηλασία. Ο προβλεπτής Ζακύνθου Zuanne Pasqualigo περιγράφει τα γεγονότα ως εξής: «il giorno di Venerdì Santo, che susitato tumulto da un ragazzo che seguitava la processione di San Nicolò al Molo, dove in pas<s>ando in faccia al Ghetto, scagliatti alcuni sassi alla porta del medemo, s'unirono in un istante da tre mille persone in circa, con idea <di> affrontare le patuglie, entrare nel luogo, far quella stragge che l'esempio non troppo lontano della volta passata le aveva fatto concepire le speranze del medemo bottino»⁹¹. Η επίθεση αποτράπηκε γρήγορα με την ενίσχυση της φρουράς που φύλασσε το γκέτο και με τη μεσολάβηση του άρχοντα Ιωάννη Μακρή, ανθρώπου με μεγάλη επιρροή στο νησί⁹². Ωστόσο ο προβλεπτής Pasqualigo σημειώνει πως αποφάσισε να παρατείνει τη φρούρηση του γκέτο προκειμένου να αποφευχθεί οποιαδήποτε βιαιοπραγία εναντίον των εβραίων, καθώς, όπως λέει, «se sopra di essi [Ebrei] principiasse, andarebbe poi a finire nelle case più comode anche de Cristiani»⁹³.

Εικοσιτρία χρόνια αργότερα, το Πάσχα του 1760, βίαια επεισόδια λαμβάνουν και πάλι χώρα εναντίον των εβραίων της πόλης, τα οποία έμειναν γνωστά ως «το μπουρδο των εβραίων δια τον Ιούδα». Αυτή τη φορά αφορμή στάθηκε το κάψιμο του Ιούδα, καθώς το ομοίωμα που εκτέθηκε σε δημόσια θέα είχε τη μορφή ενός σημαντικού εβραίου εμπόρου της πόλης, του Ιακώβ Τεντέσκο. Ο προβλεπτής Ζακύνθου Andrea Marin έστειλε στρατιώτες να το κατεβάσουν. Τότε οι κάτοικοι της πόλης ξεσηκώθηκαν και επιτέθηκαν εναντίον της εβραϊκής γειτονιάς. Η επίθεση σταμάτησε με την παρέμβαση, ξανά, του άρχοντα Ιωάννη Μακρή⁹⁴. Και σε αυτήν

⁹⁰ Για την εργαλειοποίηση της εβραϊκής παρουσίας σε πολιτική αντιπαράθεση εντός της χριστιανικής κοινωνίας βλ. LUCIANO ALLEGRA, *Identità in bilico. Il ghetto ebraico di Torino nel Settecento*, Torino 1996, σελ. 21-53· CAFFIERO, *Storia degli ebrei*, σελ. 170-174.

⁹¹ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (έκδ.), *Οι αναφορές*, σελ. 417. Βλ. και ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις και μορφές», σελ. 136-137. Η σφαγή (*stragge*) στην οποία αναφέρεται είναι τα γεγονότα του 1712.

⁹² Για την οικογένεια Μακρή βλ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις και μορφές», κυρίως Β' μέρος.

⁹³ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (έκδ.), *Οι αναφορές*, σελ. 418.

⁹⁴ ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', σελ. 430· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/12, σελ. 731-732· ΚΑΡΡΕΡ, *Ιουδαϊσμός και χριστιανισμός*, σελ. 116-117· ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 175· ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθινά χρονικά*, σελ. 184· ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «Στάσεις

την περίπτωση, η αναφορά του γενικού προβλεπτή Francesco Grimani συνδέει τη βία εναντίων των εβραίων της πόλης με τη ρήξη στο εσωτερικό της τοπικής χριστιανικής ελίτ, ανάμεσα σε εκείνους που ανήκουν στο Συμβούλιο (*cittadini del primo ordine*) και σε όσους διεκδικούν την ένταξή τους σε αυτό (*cittadini del secondo ordine*)⁹⁵ - ρήξη που μπορεί να πάρει διαστάσεις γενικευμένης σύγκρουσης.

Γράφει ο Grimani:

«Giunsi al Zante alcune settimane dopo certo popolare tumulto accaduto contro del Ghetto, ed ebbi a trovare il paese in qualche costernazione per il timore che fossero per riaccendersi le antiche animose discordie tra i cittadini del primo ordine, e quelli di secondo, a cui si accosta il genio del popolo. [...] Ma essendosi infisso nell'animo de' benestanti il concepito spavento che sotto tali pretesti un qualche giorno quel popolo arido ed intraprendente si rivolgerebbe ad un svaleggio della città, conobbi necessario di dissipare qualunque ombra che dar potesse gelosa apprensione»⁹⁶.

Στη διάρκεια λοιπόν αυτών των πενήντα χρόνων που μεσολάβησαν ανάμεσα στα γεγονότα του 1712, που οδήγησαν στη δημιουργία του γκέτο της πόλης, και του 1760 βλέπουμε να επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο. Ζητήματα που άπτονται της παρουσίας των εβραίων της Ζακύνθου εξακολουθούν να διαπλέκονται με τις κοινωνικές συγκρούσεις που κυριαρχούν στο εσωτερικό της χριστιανικής κοινωνίας και να εργαλειοποιούνται. Η επίθεση ενάντια στους εβραίους της πόλης γίνεται την ίδια στιγμή και μέσο έκφρασης και εκτόνωσης των κοινωνικών αντιθέσεων.

5. Αντί επιλόγου: Το γκέτο

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τον Αύγουστο του 1712 ο γενικός προβλεπτής Sagredo διέταξε την επιστροφή στη Ζάκυνθο όσων εβραίων είχαν βρει καταφύγιο σε άλλες πόλεις και τον Σεπτέμβριο του 1712 εξέδωσε την απόφασή του να περιορίσει τους εβραίους της πόλης σε «separato ricovero nel cuore della Città»⁹⁷. Η απόφαση αυτή λήφθηκε προφανώς στη διάρκεια των μηνών που μεσολάβησαν από το ξέσπασμα των γεγονότων τον Απρίλη του 1712, ωστόσο από τη μέχρι τώρα έρευνα δεν γνωρίζουμε μέσα από ποιες διαδικασίες⁹⁸. Πάντως στις 19 Σεπτεμβρίου 1712 ο

και μορφές», σελ. 137-138.

⁹⁵ Για το περιεχόμενο των όρων «primo ordine» και «secondo ordine» βλ. APBANITAKΗΣ, «Προβλήματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης», σελ. 16.

⁹⁶ CICOGNA, *Relazioni storico-politiche*, σελ. 3.

⁹⁷ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [4v].

⁹⁸ Ο Ντίνος Κονόμος αναφέρει ότι μετά τα γεγονότα η Κοινότητα Ζακύνθου επανέφερε πάλι το αίτημά της να περιοριστούν οι εβραίοι σε μία συνοικία, βλ. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθινά χρονικά*,

Sagredo έδωσε διαταγή στους επικεφαλής της εβραϊκής κοινότητας Lazaro Vittal, Raffael Copio, Lazaro d'Alessandro Trevese και Samaria Dalmedigo να ξεκινήσουν τα έργα «per la chiusura del Gheto»: να κατασκευάσουν τον τοίχο που θα περιέκλειε το γκέτο και τις δύο μεγάλες πόρτες και να φράξουν τις δύο παλιές εξόδους⁹⁹. Τα έργα θα έπρεπε να ολοκληρωθούν σε δεκαπέντε μέρες. Τα έξοδα, όπως είπαμε, θα αναλάμβανε η εβραϊκή Κοινότητα. Στη συνέχεια οι εβραίοι θα έπρεπε να νοικιάσουν τις νέες τους κατοικίες και το γκέτο θα ακολουθούσε τους κανόνες λειτουργίας του γκέτο της Βενετίας¹⁰⁰. Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης του γκέτο έγινε στη βάση δύο προτάσεων που έκαναν οι σύνδικοι της Κοινότητας Luca Carer, Giovanni Dario Serra και Zorzi Logotheti¹⁰¹. Φροντίζοντας να μην χάσουν τα σπίτια τους ή τα μαγαζιά τους χριστιανοί και να μην πάρουν οι εβραίοι «il più bello, il più comodo et il più traficabile luoco della Città», οι σύνδικοι προτείνουν δύο τοποθεσίες, τη μία κοντά στο λιμάνι και την άλλη στο πλάτωμα της Ανάληψης. Τελικά επιλέγεται η δεύτερη τοποθεσία και το γκέτο εγκαθίσταται σε δύο κάθετους μεταξύ τους δρόμους που εκτείνονται στις συνοικίες της Ανάληψης και των Αποστόλων, στα δυτικά της κεντρικής οδού¹⁰². Το έργο φαίνεται να ξεκινάει μετά τα μέσα Οκτωβρίου 1712 και να ολοκληρώνεται μετά τα τέλη Νοεμβρίου¹⁰³. Για τη μεγαλύτερη ασφάλεια των εβραίων της πόλης, ο Sagredo ενίσχυσε την τοπική φρουρά και εγκατέστησε στρατώνα (*quartieri dei soldati*) δίπλα στο γκέτο¹⁰⁴.

Η δημιουργία του γκέτο στην πόλη της Ζακύνθου ικανοποίησε τελικά τις επίμονες και μακροχρόνιες επιδιώξεις της Κοινότητας της Ζακύνθου που από τα

σελ. 185, σημ. 3.

⁹⁹ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», έγγραφο χωρίς αριθμό με ημερομηνία 19 Σεπτεμβρίου 1712, φ. 56r και εδώ έγγρ. 4. Αργότερα το γκέτο απέκτησε τέσσερις εισόδους, βλ. ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', σελ. 348· ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 175· ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 39, 95.

¹⁰⁰ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φφ. [4v-5r]· ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των συνδίκων της Κοινότητας, φ. 55r και εδώ έγγρ. 3.

¹⁰¹ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των συνδίκων της Κοινότητας, φ. 55r και εδώ έγγρ. 3.

¹⁰² ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», έγγραφο χωρίς αριθμό με ημερομηνία 19 Σεπτεμβρίου 1712, φ. 56r και εδώ έγγρ. 4. Οι κάτοικοι των δύο αυτών συνοικιών στέλνουν επιστολή στον δόγη της Βενετίας ζητώντας να μην γίνει το εβραϊκό γκέτο στις γειτονίες τους. Βλ. ASV, PTM, φ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», έγγραφο χωρίς αριθμό και χωρίς ημερομηνία. Για τη θέση των εκκλησιών της Ανάληψης και των Αποστόλων βλ. ΖΗΒΑΣ, *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου*, εκ. 41. Για τη θέση του γκέτο βλ. εδώ σημ. 31.

¹⁰³ Ο Sagredo εκδίδει και μια δεύτερη διαταγή για την κατασκευή του γκέτο στις 17 Οκτωβρίου 1712, ένα μήνα δηλαδή μετά την πρώτη, καθώς φαίνεται πως μέχρι τότε δεν είχαν ξεκινήσει οι εργασίες. Βλ. ΕΜΕ, φάκ. Ζάκυνθος, Σημειώσεις Α.Χ. Ζώη, σελ. 3, 6 και ΜΟΡΔΟΣ, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, σελ. 94.

¹⁰⁴ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φ. [5r].

μέσα του 16ου αιώνα επανερχόταν με το αίτημα για μια ξεχωριστή ζώνη κατοίκησης των εβραίων. Όπως λένε στην επιστολή τους οι σύνδικοι «il separar gl' Hebrei dalla cohabitacione de' Cristiani è massima stabilita dalla profonda Virtù di Vostra Eccellenza, e correlativa ad' antiche prescricioni dalla Publica Sapienza»¹⁰⁵.

Από την πλευρά της Βενετίας η δημιουργία του γκέτο ήταν μια απάντηση στις προκλήσεις που δέχτηκε η κυριαρχία της Βενετίας στο νησί με τα γεγονότα του 1712· ήταν η επιβεβαίωση της κυριαρχίας της, μέσω της συμβολικής και απτής αναδιοργάνωσης του αστικού χώρου. Τον Αύγουστο του 1712 στην αναφορά του προς τον δόγη ο γενικός προβλεπτής Sagredo χαρακτηρίζει μεγάλη προσβολή προς την εικόνα της Βενετίας το ότι οι εβραίοι της πόλης αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί, και του γνωστοποιεί ότι επάνεφερε τους διασκορπισμένους εβραίους στα σπίτια τους, έχοντας προηγουμένως στείλει εκεί στρατιωτικές ενισχύσεις. Γράφει: «Notabile [...] il Punto dell'abbandono della Città, et Isola, che hanno dovuto fare li Ebrei stessi, come che la Publica protettione non sia stata valevole à sostenerli. Fissati prima di tutto li miei riflessi à questa circostanza, per mio credere offensiva del Publico decoro [...], hò levati, e fatti imbarcar sopra le Navi tutti gli Ebrei, [...] et hò poi fatti sbarcare, e restituire alle loro Case li Ebrei, tutto seguito con quiete, e senza che si sii veduto nella Plebe segno, ne principio di minima commotione»¹⁰⁶. Για τη Βενετία, λοιπόν, η αποκατάσταση της τάξης μέσα από τη δημιουργία του γκέτο ήταν ένας τρόπος να επιβεβαιώσει την εικόνα της κυριάρχου στο νησί. Μερικούς μήνες μετά, όταν το γκέτο έχει μάλλον πια ολοκληρωθεί, ο Sagredo εξηγεί σε αναφορά του προς τον δόγη ότι έβαλε τεχνίτες να σκαλίσουν στις πόρτες του γκέτο από ένα λιοντάρι του Αγίου Μάρκου «che dimostra l'impegno della Publica Protettione»¹⁰⁷. Οι συγγραφείς του 19ου αιώνα αναφέρονται και σε μια επιγραφή στα λατινικά που υπήρχε στην κεντρική πόρτα του γκέτο και έλεγε «In cruce quia crucifixerunt»¹⁰⁸. Ωστόσο, καθώς κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται στα ως τώρα γνωστά έγγραφα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη.

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τι σήμαινε για τους εβραίους της Ζακύνθου ο περιορισμός τους στο γκέτο. Η δημιουργία του παρουσιάζεται από τον γενικό προβλεπτή ως μέτρο για την ασφάλειά τους, και αυτό επαναλαμβάνει και ο άγγλος

¹⁰⁵ ASV, PTM, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante», επιστολή των συνδίκων της Κοινότητας, φ. 55r και εδώ έγγρ. 3.

¹⁰⁶ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 45 (20 Αυγούστου 1712), φφ. [5r-5v].

¹⁰⁷ ASV, PTM, φάκ. 956, έγγρ. αρ. 54 (6 Νοεμβρίου 1712), φφ. [4r-5v].

¹⁰⁸ ΡΑΦΤΑΝΗΣ, *Τα Ιουδαϊκά*, σελ. ζ'· ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, Γ', σελ. 478· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», 14/10, σελ. 627· KAPPEP, *Ιουδαϊσμός και χριστιανισμός*, σελ. 107.

πρόξενος: «to guarant [that unhappy Nation] against all future insults»¹⁰⁹. Αναγνώριζαν στον εγκλεισμό τους αυτή την πλευρά της ασφάλειας οι εβραίοι της πόλης; Δεν το γνωρίζουμε. Γνωρίζουμε όμως πως δεν ήταν όλοι διατεθειμένοι να μετακομίσουν στο γκέτο. Ο υποπρόξενος των Αγγλων Moise Trevese, που είδαμε ότι συνέδραμε αρχικά στην αναζήτηση του χαμένου παιδιού, ζητάει μέσω του άγγλου προξένου στη Βενετία να παραμείνει στο σπίτι που μένει εδώ και σαράντα χρόνια¹¹⁰ - και είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι δεν θα ήταν ο μόνος. Εικοσιπέντε χρόνια μετά τα γεγονότα του 1712 ο προβλεπτής Ζακύνθου Zuanne Pasqualigo παρουσιάζει τους εβραίους σαν μια κοινωνική ομάδα αποδυναμωμένη, με τους πλούσιους εμπόρους μάλλον να έχουν εγκαταλείψει το νησί και όσοι εβραίοι έχουν παραμείνει, να ζουν φτωχικά. Γράφει στα 1738: «hanno il loro Ghetto, pocchi di essi vivendo dalla mercatura, il resto in qualità di fachini, contando ancora sensibile lo svaleggio praticatole sotto la regenza del nobil homo signor Pietro Bragadin, dove che prima di tale caso tutti vivevano com commodo e ricchezza»¹¹¹. Οι γάλλοι δημοκρατικοί θα κηρύξουν το τέλος των διακρίσεων και την ισότητα ανάμεσα στους πολίτες, και θα αφαιρέσουν από το γκέτο το έμβλημα της Βενετίας και την επιγραφή στην κεντρική του είσοδο¹¹². Ωστόσο οι εβραίοι θα εξακολουθήσουν να μένουν στο γκέτο της πόλης ως το 1862¹¹³, όταν με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου κατεδαφίζονται οι τέσσερις πύλες του¹¹⁴. Και η φήμη ότι δολοφόνησαν ένα παιδί θα παραμείνει ζωντανή τουλάχιστον ως τα μέσα του 19ου αιώνα, αν κρίνουμε από το ότι στα χρονικά του ο Βαρβιάνης υποδεικνύει το σπίτι στο οποίο υποτίθεται ότι τελέσθηκε «la crocifissione di questo giovinetto»¹¹⁵.

¹⁰⁹ SEYMOUR, «The Jewries of Zakynthos», σελ. 19.

¹¹⁰ Ό.π.

¹¹¹ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (έκδ.), *Οι αναφορές*, σελ. 417. Τρεις πηγές από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα εμφανίζουν τους εβραίους της πόλης γύρω στους 1.000, ωστόσο ο Seymour σχολιάζει ότι οι αριθμοί αυτοί είναι αυξημένοι, βλ. SEYMOUR «Caveat Lector, I», σελ. 33-34 · Ο ΙΔΙΟΣ, «Caveat Lector, II», σελ. 37-38· ΣΑΛΒΑΤΟΡ, *Ζάντε*, σελ. 419-420.

¹¹² ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/10, σελ. 627.

¹¹³ Στις αρχές του 19ου αιώνα ο Paolo Mercati παρατηρεί ότι οι εβραίοι, στην πλειοψηφία τους άποροι, «είναι περιορισμένοι στο γκέτο». Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνει ο Thomans Smart Hughes που επισκέπτεται τη Ζάκυνθο το 1812 και σημειώνει ότι οι εβραίοι της πόλης είναι περιορισμένοι σε ένα συγκεκριμένο μέρος της πόλης, «shut up at certain hours». Βλ. ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού*, Αθήνα 2006, σελ. 60, σημ. 82· THOMAS SMART HUGHES, *Travels in Greece and Albania*, 1, Λονδίνο 1820, σελ. 150.

¹¹⁴ Για την απόφαση του 1862 βλ. LEVI, «Poesia ebraica», σελ. 301· ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου», 14/10, σελ. 627· ΖΩΗΣ, *Λεξικόν*, Α', σελ. 175. Ο Levi αποδίδει την πρωτοβουλία στον πρόεδρο της εβραϊκής κοινότητας Ηλία Λεβή, ενώ ο Ζώης στον Κωνσταντίνο Λομβάρδο. Ο Κονόμος τοποθετεί στην ίδια απόφαση και την κατεδάφιση του τείχους, βλ. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθινά χρονικά*, σελ. 185.

¹¹⁵ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Χρονικά, έγγραφα», σελ. 33.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1. Αναφορά του γενικού προβλεπτή θαλάσσης Agostino Sagredo προς τον δόγη, 28 Μαΐου 1712.

ASV, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, φάκ. 957, έγγρ. αρ. 36.

Serenissimo Prencipe

Agli ultimi del passato Aprile è occorso al Zante un fatto per se stesso, per le circostanze, e mali effetti, che ne sono derivati, molto grave, e considerabile. Verso il fin di Quaresima andò smarrito un fanciullo d' età d' anni sei in circa figlio d' una povera Donna ivi abitante. Cercato dalla Madre per alquanti giorni con inutile diligenza, fù poi trovato morto in una riva del Mare verso Scopò. Portato in Città la Madre ricorse alla Giustitia, imputando alli Ebrei la colpa d' averlo ucciso. Fù fatta la vision del cadavero, et i Chirurghi dissero non aver conosciuti in esso altri segni, che di sommerso. Non aquietandosi la Donna, fù ordinata à Medici una seconda visione, che riuscì discrepante dalla prima sostenendo questi, che il fanciullo era stato svenuto. La Donna prima di dar sepoltura al Corpo lo fece portare sopra la Bara per Città, gridando, et esclamando per le strade contro li Ebrei. Cominciò il Popolo à sussurare e due giorni dopo che era il Martedì delle Feste di | Pasqua, proruppe à maggior tumulto, insultando prima con sassate alle finestre, indi sforzando le Case delli Ebrei, che rimassero la più parte svalleggiate. Portò la sorte che l' Illustrissimo Erizzo Patrona spedito da me à Corfù per dar cambio all' Illustrissimo Almirante Correr, come già scrissi, fosse approdato in quei momenti al Zante. L' Illustrissimo Signor Proveditor in quel frangente lo ricercò d' assisstenza, che li fù somministrata con lo sbarco di 300 Fanti delle Navi, che uniti a quelli del Presidio valsero ad' impedire il maggior male, et à spalleggiar le persone delli Ebrei, quali fuggiti à Marina, abbandonando la Città e l' Isola si salvarono sopra li Bastimenti.

Di questo grave emergente s' ebbe in Regno il primo sentore per via di Modon, dove quattro giorni dopo il fatto arrivò la Marcilliana Santissima Concettione, et Anime del Purgatorio con 54 Ebrei sopra di essa imbarcati, che imploravano d' esser accettati in quella Piazza. L' Eccellentissimo Signor Proveditor General in Regno me ne portò il motivo, tras|mettendomi il Costituto del Capitano, che rappresentava, sebbene confusamente il successo. Riflettendo, che per essere Ebrei, non lasciano d' essere Sudditi, e Nazione ricevuta, e protetta dalla Pubblica Autorità, ho creduto no doverseli negare il ricovero. Considerando all' incontro il

delitto atroce, che viene loro imputato, scrissi all' Eccellentissimo Signor Provveditor General, che li facesse sbarcare ò à Modon, ò à Coron, dove fosse manco pericolo, che la loro comparsa causasse alcun' disordine, e dove avessero da stare, come in sequestro sino ad' altri deliberationi. E perche la prima voce era corsa, che molti di loro erano rifuggiti sopra le Navi dell' Illustrissimo Erizzo con disegno di trasferirsi à Corfù, stimai bene di preavvertirne in tutta diligenza quell' Illustrissimo Signor Provveditor e Capitanio à divertimento dei cattivi effetti, che la stessa comparsa potesse produrre in quel Popolo mal inclinato. Alcuni giorni dopo hò ricevuto per via di Gastuni lettere dell' Illustrissimo Signor Provveditor del Zante Bragadin, ritardate non sò per qual accidente, più del dovere. In esse mi rappresenta Sua Signoria | Illustrissima le più precise particolarità, et aggiunge, che il giorno susseguente al fatto si fosse unita per entrare in Città una moltitudine di Contadini armati, à quali andato incontro, li fosse sortito con maniera destra insieme, et autorevole farli tornare indietro; Che erano rimaste al Zante alcune Famiglie, frà l' altre quella dell' Ebreo Vittal una delle principali, à quali haveva dato ricovero in Fortezza; Che le cose erano ridotte in calma; E che publicato rigoroso Proclama per la ricupera delle robe, aveva partorito il buon effetto di farne seguire qualche restitutione. Nel tempo stesso, che hò havute queste lettere dell' Illustrissimo Provveditor si è veduta sopraggiungere quì à Romania la Nave Mercantile intitolata Nuovo Commercio con diverse altre famiglie d' Ebrei al numero di cento cinquanta nove persone trà tutte. Con la massima già concepita per quelli, ch' hanno approdato à Modon, e che confido debba riuscir conforme al Publico venerato sentimento, li hò fatti sbarcare, e con proportionata distributione ricoverare nelle Case de loro Nationali, et in | altre. E sebbene quì ancora il Popolo è poco ben' affetto al loro Nome, tutto però è seguito senza minima alteratione, ò sussuro. Eccito con replicate commissioni l' Illustrissimo Signor Provveditor del Zante ad' insistere nell' incaminamento del Processo intrapreso. Quì si fà lo stesso con l' esame degl' Ebrei, che sono capitati. Ponderata non di meno l' importanza del Caso, e delle circostanze, e conseguenze, che l' aggravano, subito che nuovi avvisi di Costantinopoli mi permettano, come io spero di potermi staccar dal Regno con l' animo quièto, penso indirizzare i primi passi al Zante, per ivi internarmi nell' esentialità della Materia, e procedere con tutta l' applicatione, et il vigore della Carica à quelle risoluzioni, che troverò conformi ai dettarmi d' una incontaminata indifferente Giustitia, et ai riguardi del servizio, e del decoro Pubblico. Gratie.

Romania 28 Maggio 1712 Stile Nuovo
Agostino Sagredo Provveditor da Mar

2. Επιστολή εβραίων που είχαν βρει καταφύγιο εκτός του νησιού, χωρίς ημερομηνία.

ASV, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, φάκ. 957, υποφάκ. «Per il Zante. Primo Volume. Sacheggio nelle case degl' hebrei».

Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Provveditor General da Mar con autorità di Capitan General

E cossi funesta per noi infelici famiglie d' hebrei del Zante la memoria della dessolacione collà sofferta che profuse ormai tutte le lagrime non ci rimangono altro, che i sospiri per riflettere ad' un sì inopinato ecidio; ricovrati molti di Noi in questa Città, altri in quella di Modon, et diverssi passati nella Dominante sono rimasti in detta Isola li Capi soli delle nostre famiglie et alcune pure delle più inferiori quali tut' hora incerti del loro destinio non si rissolvono chiamarci noi à parte del medesimo nelle primiere habitationi; Le loro sono occupati per anco dal spavento, inoridimo Noi miserabili nella rimembranza del caso ricevendo qualche tenere alleviamento in tanto, nel ritrovarsi nel grembo del Prencipe mà in clima più clemente; E certo non figuraremo cambiatta la nostra sorte e quietto di novo collà il nostro stanc[iamento] se prima non vi comparisca ivi l' autorità temuta di Vostra Eccellenza e che devenga à quelli salutari espedienti che sono solitti emanare dalla sua gran mente; per questi riguardi prostrati tutti à piedi di Vostra Eccellenza imploriamo, che degni lasciarci continuare la permanenza in questo luoco senza punto staccarci dal medesimo che con ordine suo sovrano; acompagneremo le sue gloriose mosse con i nostri humili voti e nel nostro esilio staremo atendendo quel conforto che d' altra mano non è lecito à noi di sperarlo; Esponeremo à Vostra Eccellenza al Zante i nostri Cappi, ciò che nel fratempo è andato scendendo doppo la prima disavventura e la sua grandezza a misura delle indigenze anderà adittando i ripieghi salutari; E vero, che la sovranità sua potrà pressidiarci anco nel Zante | con le forze vevoli per tenerci lontano d' altro sinistro, permeta però l' Eccellenza Vostra che possiamo espore à passo tale: non haver più core à resistere all' aprensione sola de novi insulti; ci converrà star chiusi nelle proprie habitationi e languire infelicemente anco forssi del Pane instesso, soministratoci à questa parte hò da Parenti hò da Nationali. Vostra Eccellenza è suplicatta condonare il nostro adollorato confusissimo ricorso e creder tendono unicamente le nostre suplicazioni, che prima d' ogni nostra mossa di qui precedano le deliberacioni crederà proprio sul fatto nel' Isola la di Lei grandezza. Gracia.

3. Επιστολή των Συνδίκων της Κοινότητας προς τον γενικό προβλεπτή θαλάσσης Agostino Sagredo.

ASV, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, φάκ. 957, υποφάκ. υποφάκ. «Per il Zante. Primo Volume. Sacheggio nelle case degli hebrei».

Illustrissimo, et Eccellentissimo Signor Proveditor General da Mar con autorità di Capitan General

Adi 17 Settembre 1712 Stile Nuovo Zante Presentata dalli Spetabili infrascritti Signori Sindici di questa Città a Sua Eccellenza Proveditore Generale da Mar con autorità di Capitan General Agostino Sagredo, quale dall' Ossequiata Sua lettera hà ordinato sia ricevuta nell'ufficio di sua Canceleria Generalitia ad hoc.

Il separar gl' Hebrei dalla cohabitacione de' Cristiani e massima stabilita dalla profonda Virtù di Vostra Eccellenza, e correlativa ad' antiche prescrizioni dalla Publica Sapienza. Il sito però osservato comprendendo il riguardo di non espeller dalle proprie habitacioni famiglie proprietarie, di non interrompere inviamenti di negocii relevantissimi de' Cristiani, di non poner' in gelosie il publico patrimonio del Dacio dell'Intrada, et Uscida, e di non levar' il più bello, il più commodo et il più traficabile luoco della Città, e Forestieri, eccita la divocione di Noi Luca Carer del fu Anastassio, Giovanni Dario Serra Dottor, e Conte Zorzi Logotheti Dottor Sindici ad' humiliare essi motivi all' Eccellenza Vostra, e supplicare humilissimamente, che à questi Hebrei sian' assegnati uno de' luochi seguenti. Uno di questi è à confin del Signor Giovanni Melissinò dall' una, e del Signor Sandorin dall' altra sopra la Strada Larga, parte di questo à memoria de' tempi habitato da essi, e l' altro è à confin delle Beccarie dette di S. Luca, e del Flamburiari vicino alla marina senza però quelle gelosie, che possono portare le Rive del primo sito, non essendo profonde le acque. Quando l'Eccellenza Vostra giudicasse opportuni essi luochi, sarà nell' intiero delle sodisfacioni alli Sudditi Cristiani pronti sempre e colle vite, e colle sostanze à sacrificarsi alle glorie publiche, minorarà le spese per il circondario de' Muri, e giovarà agl' Hebrei per il poco affitto, che daranno alle Case d' ambidue li luochi, e noi benediremo sempre la Giusticia di Eccellenza Vostra, che con tanta sua lode l' esercita à commodo de' suoi ossequiatissimi Sudditi, et à servizio delle publiche riverite intencioni. Gratie.

4. Διαταγή του γενικού προβλεπτή θαλάσσης Agostino Sagredo προς τους επικεφαλής της εβραϊκής Κοινότητας Ζακόνθου, 19 Σεπτεμβρίου 1712

ASV, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, φάκ. 957, υποφάκ. υποφάκ. «Per il Zante. Primo Volume. Sacheggio nelle case degl' hebrei».

Noi Agostino Sagredo per la Serenissima Republica di Venezia Proveditor Generale da Mar con autorità di Capitan Generale

Acciò habino pronta essecutione le dispositioni nostre intorno il Gheto per li Ebrei habitanti in questa Città, Commettiamo et espressamente Comandiamo à Lazaro Vittal, Raffael Copio, Lazaro d' Alessandro Trevese, e Samaria Dalmedigo Cappi della loro Università, per sè, e rimanenti, che nel termine di giorni quindici prossimi venturi debano haver fatte quelle fabriche neccessarie per la chiusura del Gheto medesimo stabilito nel scito proposto in scrittura de Signori Sindici di questa Città, dalli medesimi con sopra luoco distinto con un Portone riguardante verso il Ponte dell'Assensione attaccato alla Casa ove habita detto Samarià Ebreo confinante le Case basse contigue à quelle di detto Nicolò Santorin e dall' altra parte per lungo il Portone attaccato al muro della Casa presentemente habitata da detto Draco Melissinò, inclusive tutte le altre, ecceto questa, chiudendo col Muro della Corte detta del Paidi; e col baricar à dritta, e sinistra li confini assegnati per li fianchi del Gheto medesimo; in pena alli sodetti Ebrei ciò non essequendo di Reali 2000 insolidum d' essergli irremissibilmente levati, et applicati alle Publiche fabriche, oltre altre Magistrature risservate a nostro arbitrio contro le persone loro. In quorum fide Zante li 19 Settembre 1712 s.n.

Agostino Sagredo Proveditor General da Mar

Tomaso Sograffi Cancelliere

***Ιόνια νησιά: εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση
Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μελέτη περίπτωσης
(περίπου από τις αρχές του 18ου αιώνα έως το 1827)***

Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης

Εισαγωγικά

Η εργασία βασίζεται σε αρχειακή έρευνα, που διενεργήθηκε στα σωζόμενα αρχεία, ιδιωτικά και δημόσια, των νησιών του Ιονίου στο εσωτερικό και στο εξωτερικό (Ηνωμένο Βασίλειο). Επικεντρώνεται στο φαινόμενο της εποχικής μετανάστευσης προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές, περίπου από τις αρχές του 18ου αιώνα έως την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, περίοδο κατά την οποία αυτό εκδηλώθηκε δυναμικά από τα νησιά του Ιονίου προς τις περιοχές αυτές. Θα δειχθεί πως, κυρίως αυτή η μορφή μετανάστευσης με σημείο αναφοράς τις καλλιέργειες έγγειων ιδιοκτησιών και τη συγκομιδή των καρπών όπως και εκείνη της περιοδικής μετακίνησης εξειδικευμένου τεχνικού δυναμικού προς τις ίδιες περιοχές, διασυνδέονται, κατά την τελική τους φάση, με μεγάλο προσφυγικό ρεύμα άμαχου ελληνικού πληθυσμού προς τα νησιά του Ιονίου, προεπαναστατικά και κυρίως κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, όπως όμως και τούρκων προσφύγων την περίοδο της Επανάστασης.

Ως μελέτη περίπτωσης λαμβάνονται τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, επειδή η σχετική έρευνα, λόγω του μεγέθους της, έχει περιορισθεί περισσότερο ολοκληρωμένα στα νησιά αυτά. Η εικόνα που έχει αποκτηθεί μαρτυρεί πως και τα δύο αυτά φαινόμενα, αλληλοσυνδεόμενα, στο πλαίσιο λίγο-πολύ κοινών οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, εθνικών και γεωστρατηγικής σημασίας συνθηκών, παράγουν πολιτικά και κοινωνικά αποτελέσματα με εθνική εμβέλεια και σημασία¹. Συγκεκριμένα, όταν τα δύο αυτά φαινόμενα σε μια κρίσιμη καμπή

¹ Με αντικείμενο μελέτης την εποχική και την με μόνιμη μετανάστευση κατοίκων των Κυθίων και των Αντικυθίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές και με τη διασύνδεση αυτών με την Ελληνική Επανάσταση έχω ασχοληθεί και στο παρελθόν και έχουν προκύψει δύο εργασίες μου με διαφορετικό όμως κέντρο βάρους και πυρήνα εξέτασης η κάθε μία (κατωτέρω οι

της ελληνικής ιστορίας συναντιούνται ή ορθότερα όταν το προσφυγικό πρόβλημα ενέσκηψε στα νησιά λόγω της Ελληνικής Επανάστασης, ενεργοποίησε ανθρώπινες σχέσεις και δεσμούς όπως και ποικίλες άλλες δυναμικές των κοινωνιών τους, που απέβησαν αποφασιστικός παράγοντας στην εξέλιξη της επαναστατικής δραστηριότητας των Ελλήνων της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας. Τα φαινόμενα της εποχικής μετανάστευσης και της περιοδικής μετακίνησης εξειδικευμένου τεχνικού δυναμικού, που είχαν προηγηθεί της Ελληνικής Επανάστασης, υπερβαίνουν τα επίπεδα της συγκυριακής τους παρουσίας και της δομικής τους οργάνωσης και λειτουργίας. Η εισήγηση αναδεικνύει μορφές πολλαπλής συμμετοχής των κατοίκων των Κυθίων και των Αντικυθίων, της ηγεσίας της τοπικής εκκλησίας, του εφημεριακού κλήρου, φορέων της κεντρικής διοίκησης και των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης στην Ελληνική Επανάσταση.

Η συμμετοχή τους αυτή συνίστατο στην υποδοχή στα νησιά άμαχου προσφυγικού ελληνικού πληθυσμού με τη μορφή παροχής σ' αυτόν στέγασης, προσωπικής ασφάλειας και προστασίας, σίτισης και ιατρικής περίθαλψης του, καθώς αυτός συγκεκριμένα αποτελούνταν από γυναικόπαιδα, έγκυες γυναίκες, ηλικιωμένους άνδρες και γυναίκες, ανήμπορους (πρόσωπα με αναπηρία και ασθενείς κάθε ηλικίας) όπως και από καταδικασμένους ή και επικηρυγμένους έλληνες αγωνιστές και τραυματίες πολέμου. Ωστόσο, εκτός από αυτήν τη συμβολή των κατοίκων σε κάθε μορφή κοινωνικής προσφοράς, στήριξης και βοήθειας προς τους άμαχους πρόσφυγες, τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα όπως και τα άλλα νησιά του Ιονίου βαθμιαία απέβησαν «στρατόπεδα» διακίνησης κοινωνικών, πολιτικών και εθνικών ιδεών. Από τα προεπαναστατικά χρόνια χρησιμοποιήθηκαν ως σταθμός και ορμητήριο ελλήνων αγωνιστών, όπως, π.χ., Φιλικών, Κλεφτών, λογίων, ιερωμένων, επαγγελματιών, ναυτιλομένων και πλοιοκτητών, διδασκάλων και άλλων λαϊκών και

εργασίες αυτές, κατά περίπτωση, υποδηλώνονται σε βιβλιογραφικές αναφορές). Ωστόσο, η παρούσα εργασία έχει προκύψει από διεγερμένη έρευνά μου σε ιδιωτικά και δημόσια αρχεία των νησιών του Ιονίου, του εσωτερικού και του εξωτερικού. Στο κείμενο αυτό αναδεικνύονται μορφές συμβολής των κατοίκων των Κυθίων και των Αντικυθίων στην Ελληνική Επανάσταση με αναφορά στο μεγάλο ρεύμα προσφύγων που προέκυψε με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης από τις επαναστατημένες περιοχές στα νησιά τους. Η αντιμετώπιση του προβλήματος από τον εγχώριο πληθυσμό έφερε στην κοινωνία των νησιών, όπως πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, αμοιβαία ενίσχυση και επέκταση της σχολικής εκπαίδευσης, ανάπτυξη των θρησκευτικών δεσμών μεταξύ των δύο πληθυσμιακών συνόλων και άλλα, τα οποία προσεγγίζονται με την εργασία αυτήν και αναδεικνύουν τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μια συμπληρωμένη μελέτη περίπτωσης στο πλαίσιο της κοινής ιστορικής τύχης των νησιών του Ιονίου, των οποίων κατά περίπτωση οι κάτοικοι, σε μικρότερη ή σε μεγαλύτερη κλίμακα, δέχθηκαν κύματα ελλήνων και τούρκων προσφύγων στις επικράτειές τους.

καταδιωκομένων Ελλήνων για σχεδιασμό και οργάνωση επαναστατικής δραστηριότητας στην τουρκοκρατούμενη νησιωτική και ηπειρωτική Ελλάδα².

Η πολιτική συγκυρία την περίοδο αυτήν ως μη οθωμανοκρατούμενων των νησιών του Ιονίου (αυτά βρισκόνταν υπό βρετανική διοίκηση) ήταν για τους πρόσφυγες λίγο-πολύ ευνοϊκή. Διασυνδέθηκε με το προσφυγικό πρόβλημα, ενισχυόμενη αρκετά από την εποχική και από την σε μόνιμη μορφή μετανάστευση κατοίκων των Κυθίων και των Αντικυθίων όπως και από την περιοδική μετακίνηση τεχνικού δυναμικού προς τις περιοχές αυτές, που ανέπτυσαν επαναστατική δράση εναντίον της οθωμανικής κατοχής τους. Είναι οι περιοχές των οποίων μεγάλος αριθμός ιδιοκτητών γης επί πολύ χρονικό διάστημα προσκαλούσε από τα νησιά του Ιονίου εποχικούς μετανάστες για τις καλλιέργειες των ιδιοκτησιών τους και τη συγκομιδή των καρπών όπως και εξειδικευμένους τεχνίτες³.

Γι' αυτό κατά τη μακρά αυτήν χρονική περίοδο αναπτύχθηκαν και διατηρήθηκαν μεταξύ των πληθυσμών δεσμοί οικογενειακής φιλίας και επαγγελματικών σχέσεων, πολύ πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, από τις αρχές περίπου του 18^{ου} αιώνα. Η προσέγγιση ιδιαίτερα του προσφυγικού προβλήματος την περίοδο 1821-1827 αναδεικνύει σημαντικές πτυχές της κοινωνικής και της πολιτισμικής ζωής των κατοίκων των Κυθίων και των Αντικυθίων και εφαρμοσμένες πολιτικές, κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές που υπερέβαιναν ακόμη και τα αυστηρά όρια των προεξαγγελλόμενων, επίσημων και μη, πολιτικών αποφάσεων της ξένης και της τοπικής διοίκησης, των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης, της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και του εφημεριακού κλήρου. Τα ανωτέρω φαινόμενα

² Κατά τους μήνες από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο του πρώτου έτους της Ελληνικής Επανάστασης μαρτυρείται πως τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα είχαν δεχθεί πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων. Μόνον τον μήνα Απρίλιο 670 πρόσφυγες είχαν ζητήσει άσυλο στο νησί των Αντικυθίων [The National Archives: Colonial Office (T.N.A: C.O.), φ. 1339, Registers of refugees, αριθ. 13, Απρίλιος-Αύγουστος 1821, και I.A.K. (Ιστορικό Αρχείο Κυθίων), Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις από εντεταλμένους προεστούς, δημογέροντες και εφημερίους περί της εισόδου και της καταγωγής των προσφύγων, 1821-1825 (αταξινόμ.)]. Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, num. 215, 216, 217, 225, 227 (1822).

³ I.A.K., φάκελοι εγγράφων σχετικών με τη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού των νησιών των Κυθίων στην Ελληνική Επανάσταση, 1821-1825 περίπου (αταξινόμ.), και TNA: C.O., f. 227 (Miscellaneous Numerical Returns), 1885. Βλ. I.A.K., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωριών περί της ανάγκης μεταβάσεως προς εργασία, και περί των χαρακτηριστικών των αιτούντων, 1821-1826, και GEORGE N. LEONTSINIS, *The Island of Kythera: A Social History, 1700-1863*, University of East Anglia, School of Modern Language and European History (Ph.D. Thesis), έκδ. Sofia Saripolos' Library Series, School of Philosophy, National and Kapodistrian University of Athens, Αθήνα 1987 (επανέκδοση 2002, Κεντρ. διάθεση Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα), σελ. 200 κ.ε.

εμφανίστηκαν περισσότερο μαζικά στα νοτιότερα νησιά και σε εκείνα που γεωγραφικά κείνται πλησιέστερα προς στις πελοποννησιακές και στις άλλες ηπειρωτικές ακτές⁴.

Πρόσφυγες της Ελληνικής Επανάστασης και εποχική μετανάστευση

Η εποχική μετανάστευση των Κυθρίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές, ως ιστορικό φαινόμενο, προκλήθηκε και λειτούργησε υπό συνθήκες, οι οποίες λίγο-πολύ είχαν σχέση με συνέπειες που προέκυψαν από τις κατά περίπτωση εφαρμοζόμενες πολιτικές των ξένων διοικήσεων στα νησιά, με την αύξηση του πληθυσμού τους κατά τους 18ο και 19ο αιώνες, με την παρακμή του αγροληπτικού συστήματος εκμετάλλευσης της γης και την ανάπτυξη, έστω και σε μικρή κλίμακα κατά την περίοδο αυτήν της έγγειας ιδιοκτησίας μικροϊδιοκτητών των κατοίκων όπως και με την επέκταση του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας. Σημειώνω ότι η διεξαγωγή του εμπορίου και της ναυτιλίας στις περιοχές αυτές, μαζί με την εποχική μετανάστευση των κατοίκων των Κυθίων, που μετακινούνταν για να εργάζονται στις καλλιέργειες αγροκτημάτων και της συγκομιδής των καρπών ή και περιοδικά επίσης για την προσφορά τεχνικών υπηρεσιών από ειδικευμένους τεχνίτες-«μαστόρους» («ταμπάκηδες», «χαλκουργούς», «σιδεράδες», «γανωτές», «βαρελάδες», «αγγειοπλάστες», «σαμαρτζήδες», «κτιστάδες», «παπουτσήδες», «σφαχτες ζώων» (σφαχτάδες), κ.ά.) στους τόπους της εποχικής αποδημίας, συντελούσαν σε μια εν δυνάμει πολιτισμική επικοινωνία με τους κατοίκους των περιοχών αυτών⁵.

Την περίοδο έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης, λόγω της εποχικής και της με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευσης και της περιοδικής αποδημίας ειδικευμένων τεχνιτών, τα Κύθηρα είχαν ήδη δημιουργήσει μακρά παράδοση ιδιαίτερων μορφών αναβαθμισμένης πολιτισμικής επικοινωνίας, κυρίως με την Κρήτη, την Πελοπόννησο, τη Στερεά, το ανατολικό Αιγαίο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, το Ιόνιο και τα παράλια της Μ. Ασίας. Από τα νότια παράλια της Πελοποννήσου κατέφευγαν ωστόσο στο νησί και πολλοί

⁴ I.A.K., Καταστάσεις «ξένων» που κατέφυγαν στα Κύθηρα το 1821 (Απρίλιος-Αύγουστος 1821). Βλ. στο ίδιο, Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωριών περί της ανάγκης μεταβάσεως προς εργασία, και περί των χαρακτηριστικών των αιτούντων, 1821-1826. Βλ. LEONTISINIS, *The Island of Kythera, A Social History*, σελ. 200 κ.ε.

⁵ I.A.K., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωριών περί της ανάγκης μεταβάσεως προς εργασία στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1700-1821 (αταξινόμ.), και Ν.Ε.Ι.Α.Κ. (Νοταριακά Εγγραφα Ιστορικού Αρχείου Κυθίων), Νοταριακές πράξεις ορισμού επιτρόπων στο νησί, λόγω της αποδημίας Κυθρίων στην Πελοπόννησο και αλλαχού για εξεύρεση εργασίας (εποχική και με μόνιμη εγκατάσταση), 1700-1821 περίπου, αταξινόμ.

αγωνιστές, ιερωμένοι, λόγιοι, διδάσκαλοι όπως και άλλοι λαϊκοί, ήδη από την εποχή της προεναπαναστατικής περιόδου. Παρατηρώ συγκεκριμένα πως η προσφυγή αυτών στα νησιά δεν οδηγούσε απλώς στη στέγαση, στην περίθαλψη, στην προστασία τους στην οικεία περιοχή καταφυγής τους ή στην τήρηση απλώς της μυστικής παρουσίας τους στα νησιά⁶.

Παρά τα δυσμενή μέτρα που οι Βρετανοί είχαν λάβει για την αποτροπή συμμετοχής των κατοίκων τους στην Ελληνική Επανάσταση με κυρίαρχη την επιβολή απ' αυτούς ουδετερότητας «των Ιονίων από τον πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων», είχε αυτή και ιδιαίτερα θετικές επιπτώσεις στην εξέλιξη της επαναστατικής κίνησης του ελληνισμού. Σχετίστηκε μεθοδικά και αθόρυβα με την αρωγή και την περίθαλψη των ελλήνων προσφύγων από τους κατοίκους των νησιών καθώς και με άλλες μορφές και πρακτικές συμβολής τους στην Ελληνική Επανάσταση. Οι Βρετανοί, στο βαθμό που οι κάτοικοι δεν προέβαιναν σε υπερβολές, αν και γνώριζαν κάποιες παραλείψεις των μονίμων και άλλων κατοίκων από τα εντελλόμενα των υπηρεσιών τους για το ζήτημα αυτό, εντούτοις σιωπηρά παρέβλεπαν αυτές, επιδεικνύοντας κατά περίπτωση ανοχή και κατανόηση στην αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος, που είχε ενσκήψει στη νησιωτική επικράτειά τους⁷.

Στα Κύθηρα θα καταφύγουν και θα παραμείνουν για μεγάλο ή σύντομο χρονικό διάστημα οι Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Λάμπρος Κατσώνης, οι Γεώργιος και Λάζαρος Κουντουριώτης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Σοφοκλής Οικονόμος, γιος του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, οι Στέφανος και Νικόλαος Οικονόμου, ο Γάλλος φιλέλληνας Joseph Balestra, ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, ο Ανδρέας Μιαούλης, ο Δημήτριος Μιαούλης, ο Δημήτριος Τσαμαδός, ο Αναστάσιος Κοκκίνης, ο Γεώργιος Προύσκος, ο Επίσκοπος Ύδρας και Πόρου Γεράσιμος Ράλλης Σπανός, μετέπειτα Αργολίδος και Κορινθίας, ο Αρχιεπίσκοπος Εύβοιας Γρηγόριος Δ' «ο Ηπειρώτης» ή «Αργυροκαστρίτης», γνωστός ως ο από Παραμυθίας, μετέπειτα Μητροπολίτης Αθηνών, οι επίσκοποι Μοσχονησίων Βενέδικτος και Ηλιουπόλεως Άνθιμος ο Κομνηνός, οι μοναχοί Χρύσανθος από την Πελοπόννησο και Αγαθάγγελος, ο μετέπειτα μητροπολίτης Καισαρείας και πολλοί άλλοι, των οποίων τα ονόματα δεν έχουν γίνει γνωστά. Οι πρόσφυγες,

⁶ T.N.A.:C.O., 136, φ. 1339 (register no 13), Καταστάσεις «ξένων» που κατέφυγαν στα Κύθηρα το 1821 (Απρίλιος-Αύγουστος). Βλ. I.A.K., Βεβαιώσεις προεστών και εφημερίων περί της καταγωγής των προσφύγων 1821-1825 (αταξινόμ.), και στο ίδιο, Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών και εφημερίων των Κυθίων για μετάβαση προς εργασία ανδρών κυθίων στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1700-1821 περίπου (αταξινόμ.).

⁷ I.A.K., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις και καταγραφές των προσφύγων από εντεταμένους προεστούς, δημογέροντες και εφημερίους ενοριών, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

Έλληνες και ξένοι, σε πολλές περιπτώσεις, κόμιζαν συστατικές επιστολές, που απευθύνονταν σε μόνιμους κατοίκους των Κυθήρων ή και σε πρόσφυγες, που ήδη είχαν καταφύγει και διέμεναν την περίοδο αυτήν στα Κύθηρα.

Από τις καταστάσεις που συνέτασσε η Πολιτική Αστυνομία των Κυθήρων για τους πρόσφυγες, πληροφορούμαστε ότι αυτοί προέρχονταν από την Ιερουσαλήμ, τη Νικομήδεια, το Αϊβαλί, την Ανατολική Ρωμυλία, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλλονιά, τη Λευκάδα, την Αθήνα, τον Πειραιά, το Ναύπλιο, το Άργος, τα Βάτικα, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, τους Γαργαλιάνους, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Ηλεία, την Αχαΐα (Πάτρα-Αίγιο), την Κορινθία, την Κρήτη, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, από άλλα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο, τη Δαλματία, τη Γαλλία, τη Ρωσία και τη Μάλτα. Η πλειονότητα, ωστόσο, των προσφύγων προερχόταν από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τη Στερεά και τη Μ. Ασία, ενώ παρατηρούμε ότι η κατάσταση της επαναστατημένης Ελλάδας είχε εύλογα προσδώσει αβεβαιότητα και σε Κυθηρίους που είχαν, για παροδική ή και για μόνιμη εγκατάσταση, μεταναστεύσει και σε νησιά του Ιονίου, γι' αυτό και συναντώνται περιπτώσεις μιας λίγο-πολύ πιο άνετης επιστροφής τους στο νησί από το οποίο προέρχονταν και κατάγονταν και που τελούσε υπό κοινή βρετανική διοίκηση⁸.

Ικανό μέρος από τους πρόσφυγες ήταν και Κυθηριοί μη εποχικοί, μόνιμοι μετανάστες, που προέρχονταν περισσότερο από τη Μ. Ασία (τη Σμύρνη κυρίως αλλά και από την Κωνσταντινούπολη). Οι Κυθηριοί αυτοί επέστρεφαν στους συγγενείς τους στα Κύθηρα. Ωστόσο, πολλοί άλλοι Έλληνες, κυρίως γνωστοί, φίλοι και ιδιοκτήτες γης, στις ιδιοκτησίες των οποίων είχαν εργασθεί κατά το παρελθόν Κυθηριοί ως εποχικοί μετανάστες, ζητούσαν καταφύγιο πλησίον γνωστού και οικείου γενικά περιβάλλοντος, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις είχε βαθμιαία διαμορφωθεί από την περίοδο ανάπτυξης των εργασιακών σχέσεών τους με τους κατοίκους και ιδιοκτήτες γης των περιοχών αυτών⁹.

⁸ Πρβ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», *Πρακτικά του συνεδρίου: «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο* (Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2019), Κέρκυρα 2021, σελ. 275-296.

⁹ Στο ίδιο, και ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα» στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα: Αθήνα, 2006, σελ. 123-173.

Διπλωματικοί χειρισμοί από τους Βρετανούς των μέτρων κήρυξης της «Ιονικής Ουδετερότητας» για τους κατοίκους των νησιών και της επιβολής «στρατιωτικού νόμου» σε όλη την επικράτεια των νησιών

Ο συνολικός αριθμός των εποχικών μεταναστών, Κυθηρίων και μη, που προέρχονταν από ελληνικές περιοχές και την ελληνική Διασπορά και αναζήτησαν προστασία και ασφάλεια στα Κύθηρα, δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί επακριβώς, επειδή από σωζόμενες καταστάσεις των τοπικών αρχών και της πολιτικής αστυνομίας των Κυθέρων δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ακριβείς αριθμοί ούτε όμως και εντοπίστηκαν συνολικά δεδομένα των βρετανικών υπηρεσιών για τον αριθμό των Κυθηρίων και των άλλων ελλήνων προσφύγων στα νησιά. Όπως θα δειχθεί παρακάτω, δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολο σε πολλές περιπτώσεις να διακριθούν οι Κυθήριοι ή οι Αντικυθήριοι από άλλους Έλληνες πρόσφυγες, που την περίοδο αυτήν επέστρεφαν στα νησιά τους. Ωστόσο ικανοποιητικής έκτασης στοιχεία, που με ακρίβεια προσδιορίστηκαν, έχουν κατατεθεί σε άλλες μελέτες μου, στις οποίες, μεταξύ άλλων, υποδηλώνεται η έκταση του προσφυγικού προβλήματος της περιόδου αυτής¹⁰.

Στο πλαίσιο περιορισμών από την πλευρά της βρετανικής διοίκησης, οι εκπρόσωποι της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστοί, δημογέροντες και εφημέριοι κάθε μεγάλου χωριού ή των συνοικιών της πρωτεύουσας του νησιού), μετά λόγου γνώσεως σε πλείστες περιπτώσεις ριψοκίνδυνα βεβαίωναν ανακριβώς ότι οι καταφεύγοντες στα Κύθηρα ήταν κυθηραϊκής καταγωγής και αυτό επειδή οι βρετανικές αρχές ασκούσαν ελέγχους κατά την άφιξη των προσφύγων στα παράλια του νησιού, με βάση τους οποίους όφειλαν να δηλώνουν τους λόγους επιστροφής τους στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα. Μεταξύ των όρων που τούς έθεταν ήταν η κυθηραϊκή καταγωγή τους και η συγγένεια αυτών με κατοίκους των νησιών μέχρι του τρίτου βαθμού όπως και η κατάθεση γραπτής ενυπόγραφης δήλωσης, αναφορικά με τη διεύθυνση του τόπου διαμονής τους από τον οποίο προέρχονταν και με τη μόνιμη ή την προσωρινή τους κατοικία πριν την εσπευσμένη, λόγω του «πολέμου», αναχώρησή τους για τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα¹¹.

¹⁰ LEONTSINIS, *The Island of Kythera, A Social History*. Πρβ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Εποχική μετανάστευση από τα Κύθηρα προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές και Ελληνική Επανάσταση (αρχές 18^{ου}-1821 περίπου)», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 353-380. Βλ. GEORGE N. LEONTSINIS, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», στο ANTHONY HIRST & PATRICK SAMMON (επιμ.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Cambridge Scholars Publishing: Newcastle, 2014, σελ. 124-145, και ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιερά Μονή Μυρτιδίων και Ελληνική Επανάσταση», στο *Χαριστήριος Τόμος «Φιόρα Τιμής» για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό*, Ζάκυνθος 2009, σελ. 539-551, και *ανάπτυπο*.

¹¹ Σημειώνω πως οι βρετανικές αρχές των Κυθέρων στερεότυπα αναφέρονταν σε έναν πόλεμο που διεξαγόταν μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Φραστικές διατυπώσεις όπως, ενδεχομένως,

Όφειλαν επίσης να δηλώνουν ενυπόγραφα και να βεβαιώνεται από τα όργανα ελέγχου, κατά κανόνα από εντεταλμένους προεστούς, δημογέροντες και εφημέριους ενοριών, ποιες θα ήταν οι συνθήκες υποδοχής τους από κατοίκους των Κυθήρων, τους οποίους και όφειλαν να κατονομάζουν όπως επίσης και σε ποια διεύθυνση, φιλοξενούμενοι πάντοτε εντός των νησιών, θα εγκαθίσταντο. Ακόμη, πολύ αυστηρές ήταν οι εντολές των βρετανικών αρχών στο να μην κάνουν αποδεκτούς πρόσφυγες χωρίς συστατικές επιστολές, οι οποίες και θα απευθύνονταν μόνον σε πρόσωπα που θα τούς υποδέχονταν στα λιμάνια και με ευθύνη τους θα αναλάμβαναν να τούς εγκαταστήσουν στα νησιά και να τούς περιθάλψουν, εφόσον είχαν ανάγκη ή θα χρειαζόταν να τούς προσφερθεί απαραίτητη ιατρική φροντίδα¹².

Ταυτόχρονα τα εντεταλμένα όργανα για τη χορήγηση άδειας παραμονής και εγκατάστασης, με ευθύνη και εισήγηση των προεστών και των εφημεριών, όριζαν να ερευνάται και ενδεχόμενη προηγούμενη επαναστατική δράση των ίδιων ή των «αρχηγών» των οικογενειών τους στις επαναστατημένες ελληνικές ή στις άλλες περιοχές από τις οποίες, κατά κανόνα, είχαν αναχωρήσει για να επιστρέψουν στις πατρογονικές τους εστίες. Για τα ζητούμενα αυτά όφειλαν στα εντεταλμένα από τη βρετανική διοίκηση όργανα να κατατίθεται από τους πρόσφυγες σχετική ενυπόγραφη δήλωση, ενώ όφειλαν και τα ίδια να υποβάλλουν βεβαίωση στην προϊσταμένη τους αρχή ως προς το αξιόπιστο των δηλουμένων από τους πρόσφυγες. Μεγάλο μέρος των ονοματεπωνύμων και άλλων στοιχείων ταυτότητας των προσφύγων, που καταχωρίζονταν στις σχετικές ενυπόγραφες βεβαιώσεις, δεν ανταποκρίνονταν στα εντελλόμενα των βρετανικών αρχών και αυτό το γνώριζαν τα όργανα υποδοχής των προσφύγων και ελέγχου των στοιχείων τους, αλλά έδειχναν, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, κατανόηση και ανοχή¹³.

Στη θέση τους οι προεστοί και οι εφημέριοι, που είχαν λάβει από τις βρετανικές αρχές ειδικές εντολές να ελέγχουν και να καταγράφουν τα ταυτοτικά στοιχεία των προσφύγων που προσέγγιζαν τα παράλια και τα λιμάνια των Κυθήρων και των Αντικυθήρων για να αποβιβαστούν σ' αυτά, κατέγραφαν, σε πολλές περιπτώσεις, με το ρίσκο αποκάλυψής τους ονοματεπώνυμα και υποτιθέμενης ακόμη κυθηραϊκής καταγωγής, έτσι ώστε να δείχνουν ότι και τα καταφεύγοντα αυτά μεμονωμένα

«επανάσταση των Ελλήνων εναντίον των Τούρκων», «επαναστημένοι Έλληνες» ή «οθωμανοί τούρκοι» για πολιτικούς, διπλωματικούς και άλλους τυχόν λόγους δε συναντάται να χρησιμοποιούνται.

¹² I.A.K., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών, δημογερόντων και εφημεριών ενοριών των Κυθήρων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων μέσω των λιμανιών και των ακρογιαλιών των Κυθήρων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και T.N.A.: C.O. 136, φ. 1339, ό.π.

¹³ Στο ίδιο.

πρόσωπα ή και οικογένειες είχαν συγγένεια με μόνιμους κατοίκους των Κυθήρων. Ριψοκινδύνευαν, επίσης, να καταγράφουν πρόσφυγες με ονοματεπώνυμα, που παλαιότερα μόνον επιχωρίαζαν στα νησιά, ακόμη όμως και χωρίς συστατικές επιστολές, γεγονός που τα όργανα πολιτοφυλακής δικαιολογούσαν με σημείωση πως αυτό οφειλόταν στις έκτακτες περιστάσεις που τούς προέκυψαν, καθώς, ως μη μάχιμοι, απροστάτευτοι, μακριά από τα σπίτια τους και απελπισμένοι, δεν είχαν άλλη λύση παρά να αναχωρήσουν εσπευσμένα από τους τόπους διαμονής τους ή από εκεί που, λόγω του «πολέμου», έτυχε να βρίσκονται στην πλησιέστερη και μη οθωμανοκρατούμενη και, γι' αυτό, ασφαλή περιοχή. Δήλωναν επίσης τα εντεταλμένα όργανα με ποιους τρόπους θα εξασφαλιζόταν η στέγαση και φιλοξενία τους¹⁴.

Η βρετανική διοίκηση, στο πλαίσιο της «Ιονικής Ουδετερότητας» των νησιών που είχε επιβάλει, ήθελε με τον τρόπο αυτόν για πολιτικούς λόγους να αποφύγει την αύξηση του αριθμού των προσφύγων στα Ιόνια νησιά και να προλάβει ενδεχόμενες ακρότητες, υπερβολές και προκλήσεις που θα εξέθεταν τη Μ. Βρετανία και την πολιτική της στη σύμμαχό της Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Βρετανοί επίσης προαισθάνονταν πως η επέκταση της εθνικής δραστηριότητας των Ελλήνων θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις και στη δική της επικράτεια των νησιών του Ιονίου. Γενικά, προκειμένου να επιτραπεί η είσοδος οποιουδήποτε προσώπου στα νησιά, έπρεπε να δικαιολογείται η παραμονή του εκτός Κυθήρων πριν ή κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και αυτό προφανώς για να μην κάνουν αποδεκτούς όσους υποψιάζονταν ότι είχαν αναχωρήσει για συμμετοχή τους σε επαναστατική δράση και απλά στην παρούσα φάση επέστρεφαν στα νησιά τους.

Το περιεχόμενο πολλών συστατικών επιστολών που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες, στα βασικά τους σημεία δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματική ταυτότητα εκείνων που τούς συνιστούσαν. Αυτό οι θεσμικοί φορείς υποδοχής τους στα νησιά το αντιλαμβάνονταν αλλά το παρέβλεπαν. Τα ονοματεπώνυμα που συνιστούσαν τους πρόσφυγες αυτούς σε κατοίκους των νησιών των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, τα έδιναν γνωστοί τους μη Κυθήριοι από το παρελθόν, όπως και άγνωστοί τους με συστάσεις δηλαδή τρίτων, ως δήθεν την περίοδο εκείνη του πολέμου έτυχε να διαμένουν στην περιοχή τους και τώρα είχαν, λόγω του «πολέμου», αποκλεισθεί εκεί και έπρεπε σ' αυτές τις κρίσιμες στιγμές να επιστρέψουν στην πατρίδα τους¹⁵.

¹⁴ Πρβ. LEONTSINIS, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», σελ. 124-145. Πρβ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

¹⁵ Παραθέτω ενδεικτικά διαταγή της βρετανικής διοίκησης προς τους «Ιόνιους» με την οποία πληροφορούμαστε, μεταξύ άλλων, για τα μέτρα που λάμβαναν οι βρετανικές αρχές εναντίον όσων εμφάνιζαν ενεργό δράση και συμμετοχή στην Ελληνική Επανάσταση: «[...] Όσοι υπήκοοι του κράτους τούτου έλαβαν μέρος, εξορίζονται παντοτινά από τα ιονικά χώματα. 2. Τα αγαθά αυτών, είτε

Ακόμη, για λόγους ασφάλειας και για να επιτύχουν τον σκοπό τους, πολλοί πρόσφυγες απέφευγαν να δηλώνουν τα πραγματικά στοιχεία της ταυτότητάς τους, γεγονός που σε πλείστες περιπτώσεις παρατηρούμε πως ρινοκίνδυνα τα εντεταλμένα όργανα από την τοπική διοίκηση διευκόλυναν και ως προς αυτό τους προσφεύγοντες ομοεθνείς τους στα νησιά αλλά και άλλους, όχι όμως και Τούρκους πρόσφυγες. Επίσης, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και όσο διαρκούσε η «Ιονική Ουδετερότητα» οι άδειες εξόδου από τα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα χορηγούνταν πολύ περιορισμένα. Τα πρόσωπα, που λάμβαναν άδειες εξόδου από τα νησιά, όφειλαν να δηλώνουν ενυπόγραφα αφενός ότι γνώριζαν τα περί της «Ιονικής ουδετερότητας και για τον «πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων», και αφετέρου ότι είχαν γνώση των συνεπειών που θα είχε ενδεχόμενη παράβαση για τους ίδιους και για τα μέλη των οικογενειών τους των αυστηρών διατάξεων του στρατιωτικού νόμου, που είχε κηρυχθεί στην περιοχή τους και στα άλλα νησιά του Ιονίου¹⁶.

Τα όργανα ελέγχου – προεστοί, δημογέροντες και εφημέριοι – που εντέλλονταν να ελέγχουν κατά την έξοδο εκείνους που επιθυμούσαν να αναχωρήσουν από τα νησιά, φρόντιζαν, εντούτοις, να διευκολύνουν και αυτούς με ποικίλους τρόπους. Όπως π.χ., όταν αυτοί, Κυθήριοι και μη, επιθυμούσαν να μεταβούν για να συναντήσουν ή για να μάθουν για την τύχη συγγενών τους στους τόπους διαμονής τους ή σε άλλες περιοχές που εκείνοι είχαν καταφύγει για προστασία και ασφαλή διαμονή, κυρίως όμως αν είχαν πληροφορηθεί πως εκείνοι βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη κατάσταση. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρούμε πως τα ίδια αυτά όργανα της κοινοτικής αυτοδιοίκησης με ιδιαίτερη ικανοποίηση υποδέχονταν, επιστρέφοντας τελικά, εκείνους, στους οποίους πριν λίγο καιρό οι ίδιοι και σε πολλές περιπτώσεις άγνωστους ομοεθνείς τους, είχαν χορηγήσει άδειες εξόδου και πλέον επέστρεφαν στο νησί μαζί με σώα τα συγγενικά τους

κινήτα είτε ακίνητα, μερίδια και δικαιώματα γίνονται αυθεντικά, κατά την διώρισιν των περί τούτων Νόμων. 3. Κάθε φορά που θα υποπέσουν εις τας χείρας της Διοικήσεως, θα υποφέρουσι όσο οι νόμοι προστάζουσι. 4. Διά χάριν συγκαταβάσεως συγχωρείται προς τα ειρημένα υποκείμενα εις διάστημα καιρού ενός μηνός μετά τη δημοσίευσιν της παρούσης πράξεως να επιστρέψουν εις την πατρίδα. Εξαιρούνται μόνο όσοι δυνάμει της προκηρύξεως των 18 Ιουλίου 1821 επαιδεύθησαν με εξορίαν ή με δήμευσιν των υπαρχόντων τους. 5. Συγχωρείται ακόμη, χάριν συγκαταβάσεως, και τούτο προς όσους εγεννήθησαν εις το κράτος τούτου και οι οποίοι έφυγαν και χωρίς την άδεια του Αρχείου της Υγείας και της Αστυνομίας θα επιστρέψουν εις το διάστημα του μηνός» [I.A.K., Πράξη της Διοικήσεως...13 Αυγούστου 1821 (περί της εξορίας και περί της δημεύσεως των αγαθών εκείνων όσων παρέβησαν την Ιονική Ουδετερότητα).] Πρβ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

¹⁶ I.A.K., Προκηρύξεις, αποφάσεις των βρετανικών αρχών και των υπηρεσιών του «Ιονίου Κράτους», της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και αλληλογραφία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, το προσφυγικό πρόβλημα και την ουδετερότητα των νησιών, 1821-1827 (αταξινόμη). Βλ. Και Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

πρόσωπα, με συγχωριανούς τους ή και με άλλους χωρίς κυθηραϊκή καταγωγή συμπολίτες τους¹⁷.

Η γεωστρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, το προσφυγικό πρόβλημα και η συγκυρία της βρετανικής διοίκησής τους

Σημειώνεται η συμμετοχή Κυθηρίων στα προεπαναστατικά κινήματα των Ελλήνων, που υλοποιείτο με την επάνδρωση στολίσκων, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν κατά τους δύο ρωσοτουρκικούς πολέμους στη «Μαύρη» και στην «Άσπρη» θάλασσα καθώς και με την περίθαλψη ή και με την με άλλους τρόπους ενίσχυση των πολεμιστών και των άλλων προσφύγων της περιόδου αυτής στα νησιά των Κυθήρων και των Αντικυθήρων. Οι πρωτοβουλίες αυτές και οι συμβολές κατοίκων κατά την προεπαναστατική περίοδο απετέλεσαν αφηρητικά σημεία μιας εθνικής και κοινωνικής δράσης του νησιωτικού πληθυσμού, που έλαβε χώρα πολύ ενεργά κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης¹⁸.

Αναφορικά και συγκεκριμένα με το ζήτημα της παροχής ποικίλης μορφής ενίσχυσης από τον νησιωτικό πληθυσμό του προεπαναστατικού αγώνα, σημειώνω τη ναυτική χρήση των λιμανιών του νησιού των Κυθήρων από τον Λάμπρο Κατσώνη και τους συμπολεμιστές του καθώς και από άλλους, συνεργαζόμενους με αυτόν, μικρότερους στολίσκους κατά την περίοδο του Β΄ Ρωσοτουρκικού πολέμου. Το «Συμβούλιο του Τσιρίγου», που συγκλήθηκε στο νησί από τον Λάμπρο Κατσώνη, υποστηρίχθηκε από παράγοντες του νησιού, ενώ συμμετείχαν σ' αυτό Κυθηριοί μόνιμοι κάτοικοι του νησιού αλλά και Κυθηριοί της Διασποράς όπως και άλλοι Επτανήσιοι, οι οποίοι ποικιλοτρόπως στήριζαν στο Αιγαίο την επαναστατική δραστηριότητα του Κατσώνη. Άλλωστε, μέχρι μια χρονική περίοδο, η Βενετία υπέθαλπε τις δραστηριότητες του Κατσώνη στο Αιγαίο και η πολιτική της στο θέμα αυτό ήταν αλληλέγγυα προς την πολιτική της Ρωσίας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα αυτό να συμβάλλει στην ενίσχυση των εθνικών αισθημάτων του πληθυσμού και στην πιο ενεργό συμμετοχή τους στον Αγώνα¹⁹.

Παρατηρώ, ακόμη, ότι η καταφυγή, π.χ., και παραμονή για ορισμένο χρονικό διάστημα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στα Κύθηρα από την Πελοπόννησο το έτος 1806 και άλλων επώνυμων αγωνιστών ενδυνάμωσε τις προϋποθέσεις εθνικής αφύπνισης του εγχώριου πληθυσμού. Κατά τη διάρκεια, δηλαδή, της Ελληνικής

¹⁷ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών [...] περιόδου 1821-1826, ό.π.

¹⁸ Πρβ. LEONTISINIS, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», σελ. 124-145

¹⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Η ναυτική χρήση των λιμανιών του Ιονίου από το Λάμπρο Κατσώνη και η πολιτική της Ρωσίας και της Βενετίας (1788-1792)», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 175-203. Πρβ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», ό.π.

Επανάστασης γνωρίζουμε ότι καταρτίστηκε σώμα κυθηρίων εθελοντών που διαπεραιώθηκε στην Πελοπόννησο, ενώ ομάδες κυθηρίων μονίμων κατοίκων του νησιού φρόντιζαν να προμηθεύουν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης με τρόφιμα άμεσης ανάγκης, κυρίως με παξιμάδια, με όσπρια, άλευρα, τυριά, αποξηραμένα σύκα, αμύγδαλα αλλά και με σταφίδες και άλλους ξηρούς καρπούς και με πολεμικά είδη, τα στρατόπεδα του Κολοκοτρώνη στην Πελοπόννησο, όπως φαίνεται και από ευχαριστήριες επιστολές τους προς Κυθηρίους ή και από την αλληλογραφία αγωνιστών της Επανάστασης με πρόσωπα και φορείς εντός και εκτός των Κυθίων, που ενίσχυναν, με διάφορους τρόπους, κυρίως την επαναστατημένη Πελοπόννησο και την Στερεά²⁰.

Ομάδες στήριξης του αγώνα της Ελληνικής Επανάστασης και η δυσμενής συγκυρία εμφάνισης μεγάλου κύματος εισροής στα νησιά και τούρκων προσφύγων

Οι έλληνες πρόσφυγες προέρχονταν κυρίως από μεσαιά αγροτικά και αστικά στρώματα, καθώς αυτά είχαν περισσότερες δυνατότητες εξόδου από τις επαναστατημένες περιοχές ή, λόγω φόβου επέκτασης του πολέμου, και από άλλες ελληνικές περιοχές. Η αλληλεγγύη, η κοινή συνεισφορά και η αλληλοβοήθεια απετέλεσαν αποφασιστικούς παράγοντες αντιμετώπισης των δυσκολιών που ανέκυπταν από τις πολυάριθμες ροές των προσφύγων. Αυτό αναγνωριζόταν ως υποχρέωση του πληθυσμού, προσφυγικού και εγχώριου, και κριτήριο των πρωτοβουλιών και των αποφάσεών τους. Από σωζόμενες προφορικές ομολογίες και από τη σχετική αλληλογραφία της εποχής αντλούμε την πληροφορία ότι οι πρόσφυγες φιλοξενούνταν κυρίως στις κατοικίες των μόνιμων κατοίκων του νησιού ή και σε αγροτοκατοικίες τους μακρινών από τις μόνιμες κατοικίες τους ιδιοκτησιών, στα «σπιτάκια» ή και σε ειδικά κατασκευασμένους χώρους για τη διαμονή και την περίθαλψή τους²¹.

Ο καθένας, όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν, προσέφερε αυτό που μπορούσε να δώσει στον άλλον. Όσοι θεωρούσαν ότι είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν

²⁰ Βλ. δημοσιευμένη αλληλογραφία ηγετικών στελεχών της Επανάστασης με Κυθηρίους, Φιλικούς κ.ά. στο ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», ό.π. (Παράρτημα). Για τη γεωστρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση των Κυθίων βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Δυτικές ευρωπαϊκές κυριαρχίες στον ελληνικό χώρο και η σημασία της γεωγραφικής θέσης των Κυθίων», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα επαναστατικής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα: Αθήνα, 2005, σελ. 43-65.

²¹ Για τη δομή, οργάνωση και λειτουργία του συστήματος ιδιοκτησίας και του αγροληπτικού συστήματος στα Κύθηρα, βλ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, *Ζητήματα επαναστατικής κοινωνικής ιστορίας*, σελ. 183-225. Βλ. επίσης δημοσιευμένη αλληλογραφία στο ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», (Παράρτημα).

κάτι περισσότερο, αφιέρωναν χρόνο και δυνάμεις για να συγκεντρώνουν τρόφιμα και άλλα αγαθά και να τα αποστέλλουν σε στρατόπεδα της Πελοποννήσου. Οι αδελφοί Αλβανάκη από την πρωτεύουσα του νησιού, Χώρα, με ιδιόκτητα πλοιάριά τους μετέφεραν στα λιμάνια της Πελοποννήσου τα τρόφιμα και τα πολεμοφόδια που συλλέγονταν στο νησί από οργανωμένες ομάδες στήριξης του Αγώνα. Μέσω των συχνών αυτών δρομολογίων και της άμεσης επαφής και επικοινωνίας με τους χώρους της επαναστατικής δράσης, πραγματοποιούνταν και η αναγκαία διακίνηση επαναστατικού ανθρώπινου δυναμικού αλλά και άμαχου προσφυγικού πληθυσμού και μυστική αλληλογραφία²².

Οι πράξεις αυτές κατοίκων του νησιού, Κυθρίων και μη, αναγνωρίζονταν από τις επίσημες διοικητικές αρχές της Επανάστασης και από τον ίδιο τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη ως έργο εθνικής σημασίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι η μεγάλη εισροή προσφύγων στα Κύθηρα δεν προερχόταν μόνον από τη συγκυρία της προγενέστερης εποχικής ή με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευσης. Λόγω της γεωγραφικής θέσης των νησιών καταγράφεται μεγάλος αριθμός προσφύγων που καταφεύγει στα νησιά των Κυθίων και των Αντικυθίων και γίνεται ευνοϊκά αποδεκτός χωρίς να συνυπάρχει ή να είναι αποκλειστικός λόγος η εποχική ή και η με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευση, εξαιτίας των οποίων είχαν αναπτυχθεί κοινωνικές σχέσεις και αποτελούσαν, γι' αυτό, γνώριμο χώρο καταφυγής των προσφύγων²³.

Σημειώνεται όμως πως η περίοδος της εποχικής μετανάστευσης είχε σ' αυτήν τη φάση του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας θετικές κοινωνικές συνέπειες και πολιτισμικές λειτουργίες και πρακτικές για τον δοκιμαζόμενο ελληνικό προσφυγικό πληθυσμό και για την ίδια την Ελληνική Επανάσταση. Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων, που εντοπίζεται κιόλας από την πρώτη περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, γίνεται αισθητός και στους χώρους των υγειονομιών των Κυθίων και του λοιμοκαθαρητηρίου στο λιμάνια Καψάλι και Αυλέμονα. Οι τοπικές υγειονομικές υπηρεσίες εμφάνιζαν μεγάλες δυσκολίες να καλύπτουν τις αυξημένες ανάγκες παραμονής τους για όσο χρόνο χρειαζόταν, προκειμένου να επέλθει η ίαση αυτών ή όσος γενικά προληπτικά κρινόταν ως απαραίτητος για την παραμονή τους σε καραντίνα. Ήταν, ωστόσο, φυσικό οι υγειονομικές υπηρεσίες

²² Ι.Α.Κ., φάκελοι εγγράφων σχετικών με τη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού των νησιών των Κυθίων και Αντικυθίων στην Ελληνική Επανάσταση, 1821-1825 περίπου (αταξινόμ.)

²³ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών, δημογερόντων και εφημερίων ενοριών των Κυθίων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων από τα λιμάνια και τις ακρογιαλιές των Κυθίων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.:C.O. 136, φ. 1339, ό.π.

να μη διαθέτουν τις υποδομές για να καλύπτουν όλες τις ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού²⁴.

Στο μεταξύ ο άμαχος πληθυσμός (γυναίκες-μητέρες με τα μικρά παιδιά τους, ηλικιωμένοι, άνδρες και γυναίκες, ασθενείς και ανήμποροι με αναπηρία) υπερτερούσε. Ωστόσο, ικανός αριθμός πολεμιστών, ιερωμένων και λογίων, όπως και ενεργών προσφύγων που παρεπιδημούσαν την περίοδο αυτήν στα νησιά, συμμετείχαν ποικιλοτρόπως στη στήριξη και στην επίλυση αυτού του εθνικού προβλήματος. Επίσης, με ποικίλους τρόπους, εφημέριοι, μοναχοί και επίτροποι της Ιεράς Μονής Μυρτιδίων και των άλλων μονών των νησιών παρείχαν διαρκώς στέγη, προστασία και ηθική στήριξη σε όσο αριθμό προσφύγων τούς ήταν δυνατό να φιλοξενούν και να φροντίζουν²⁵.

Η αντιμετώπιση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, που είχαν μοιραία προκύψει, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού προσφύγων στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, κατά ένα μεγάλο μέρος επιτυγχάνονταν με βάση τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες λειτούργησε επί μακρό χρονικό διάστημα (18ος αι.-1821 περίπου) η εργασιακή σχέση της εποχικής μετανάστευσης με μεγάλο μέρος του εγχώριου πληθυσμού με τη γενέθλια επαναστατημένη γη των προσφύγων. Ο παράγοντας αυτός μετατρέπονταν σε φιλοξενία, αλληλεγγύη, θερμή στήριξη και συμπαράσταση στους δοκιμαζόμενους συμπατριώτες τους, είτε τούς γνώριζαν από την περίοδο της περιοδικής μετανάστευσης είτε ήταν απλά ομοεθνείς τους και, παρά τις απαγορευτικές εντολές της βρετανικής διοίκησης, επινοούσαν σε πολλές περιπτώσεις και παράνομους τρόπους για να τούς δέχονται και να τούς κρατούν και περιθάλπουν στο νησί τους²⁶.

Αναφέρω όμως πως το οικονομικό πρόβλημα για τους μόνιμους κατοίκους του νησιού, λόγω καταφυγής μεγάλου αριθμού προσφύγων, είχε επιδεινωθεί, εξαιτίας

²⁴ ΜΑΡΙΑ ΠΛΕΣΣΑ, *Το λοιμοκαθατήριο και οι υγειονομικοί σταθμοί των Κυθήρων*, Διπλωματική εργασία, Π.Τ.Δ.Ε.-Ε.Κ.Π.Α., Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών, Κατεύθυνση: Ιστορία και διδακτική της ιστορίας, Αθήνα 2007, σελ. 45.

²⁵ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιερά Μονή Μυρτιδίων και Ελληνική Επανάσταση», σελ. 539-551 Για την εξάπλωση της λατρείας της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο Πρβ. και ΒΑΣ. ΣΤΑΥΡΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΧΑΡΟΣ, *Οδοιπορικό για τη Μυρτιδιώτισσα, Αναζητώντας τη Μυρτιδιώτισσα παρακολουθούμε την Οδύσσεια του Κυθηρίου Μετανάστη*, Αθήνα 2007. Ενδεικτικά αναφέρω πώς από επιτόπια έρευνα που έχει πραγματοποιήσει η φιλόλογος-ιστορικός Μαρία Πλέσσα ως πολιούχος και προστάτιδα της έδρας του Δήμου Πύλου-Νέστορος εορτάζεται η Παναγία Μυρτιδιώτισσα (επιτόπια έρευνα, 2020).

²⁶ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προσεστών, δημογερόντων και εφημερίων ενοριών των Κυθήρων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων από τα λιμάνια και τις ακρογιαλιές των Κυθήρων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.:C.O. 136, φ. 1339, ό.π.

του ότι τα Κύθηρα δεν είχαν «δεχθεί» κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης μόνο έλληνες πρόσφυγες. Οι βρετανικές αρχές είχαν επιτρέψει, ύστερα από αίτημα και συνεννόησή τους με την Υψηλή Πύλη, την είσοδο στα νησιά του Ιονίου και μεγάλου αριθμού οθωμανών τούρκων προσφύγων μέσω της Πελοποννήσου, οι οποίοι όμως μεταφέρονταν σ' αυτά οργανωμένα με ναυλωμένα πλοία και με μέτρα υψηλής προστασίας από τη βρετανική διοίκηση των νησιών²⁷.

Όπως διαπιστώνεται για τα Κύθηρα, την ασφάλεια παραμονής και περιθάλψης των οθωμανών τούρκων προσφύγων (ηλικιωμένων ανδρών και γυναικών, μητέρων και μικρών παιδιών, τραυματιών και ασθενών κάθε ηλικίας) αναλάμβανε η βρετανική διοίκηση, οργανώνοντας καταυλισμούς. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία φρόντιζε να αποστέλλει στις βρετανικές αρχές, τις πιο πολλές φορές όμως ανεπαρκώς, ορισμένα χρηματικά ποσά σε οθωμανικό νόμισμα, τα οποία όμως δεν κάλυπταν τα έξοδα συντήρησης των τούρκων προσφύγων, γεγονός που προκαλούσε βασικές ελλείψεις τροφίμων στην ντόπια αγορά, με συνέπεια την πρόκληση διαμαρτυριών του εγχώριου πληθυσμού. Η διείσδυση γενικά τούρκων προσφύγων στα νησιά δημιούργησε από την αρχή της Επανάστασης αιματηρά και άλλα επεισόδια μεταξύ των δύο εθνότητων και θρησκευτικών ομάδων²⁸.

Το πρόβλημα αυτό, έχοντας από τη φύση του διττή υπόσταση, ενέτεινε τις δυσκολίες αντιμετώπισης του προσφυγικού ρεύματος προς τα νησιά από τον εγχώριο πληθυσμό. Οι κάτοικοι με δυσφορία αντιμετώπισαν την οργανωμένη και υπό την προστασία της βρετανικής διοίκησης εγκατάσταση σε καταυλισμούς των τούρκων προσφύγων στα νησιά τους. Είχαν στο μεταξύ προηγηθεί αιματηρά επεισόδια, όταν, λόγω του πολέμου, καταδιωκόμενοι τούρκοι πρόσφυγες επιχείρησαν να προσεγγίσουν τα παράλια των πλησιέστερων προς αυτούς νησιών

²⁷ Σημειώνεται ενδεικτικά πως μετά την πτώση της Μονεμβάσιας στις 23 Ιουλίου του 1821, οι προύχοντες αυτής, Ιατρόπουλος και Παναγιώτης Καλογεράς θα μεριμνήσουν, με την έγκριση των βρετανικών αρχών, για τη μετακίνηση 250 Τούρκων για την ασφάλεια και εγκατάστασή τους στα Κύθηρα. Γι' αυτό, ο Πρίγκηπας Αλέξανδρος Καντακουζηνός, ως πληρεξούσιος της αποστολής αυτής, φρόντισε να κοιμηθεί επιστολή προς τον Έπαρχο Κυθήρων για να ζητήσει την άδεια εγκατάστασής τους εκεί [ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικοί και πρόσφυγες στα Κύθηρα, κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», (Στο Παράρτημα του άρθρου αυτού παρατίθενται διαφωτιστική απαντητική επιστολή (αριθμ.9) του επάρχου Κυθήρων προς τον Καντακουζηνό). Βλ. ακόμη I.A.K., Προκηρύξεις, αποφάσεις των βρετανικών αρχών και των υπηρεσιών του «Ιονίου Κράτους», της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και άλλα έγγραφα και αλληλογραφία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, το προσφυγικό πρόβλημα και την ουδετερότητα των νησιών, 1821-1827 (αταξινόμ.)].

²⁸ Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

και να αναζητήσουν προστασία σε «ουδέτερο» ελληνικό έδαφος, προστατευόμενο από την Μ. Βρετανία²⁹.

Η συγκυρία αυτή ανέδειξε τρεις κύριες αιτίες αντίστασης και αντίδρασης. Η πρώτη συνδέθηκε με τη γένεση από τον ντόπιο πληθυσμό έντονων αντιτουρκικών αισθημάτων, που έτσι κι αλλιώς είχαν αυτά αναπτυχθεί λόγω της επαναστατικής δραστηριότητας των Ελλήνων. Η δεύτερη με τα προστατευτικά μέτρα που λήφθηκαν από τη βρετανική διοίκηση υπέρ των τούρκων προσφύγων, ενέργεια που θεωρήθηκε ως άνιση και μεροληπτική μεταχείριση μεταξύ των δύο εθνотητων. Η τρίτη, αφορούσε στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην εμπορική αγορά από την έλλειψη τροφίμων πρώτης ανάγκης, όπως και στη μη ομαλή λειτουργία των υπηρεσιών της διοίκησης, και κυρίως αυτών της υγείας, λόγω της ανάγκης περίθαλψης και της παροχής ιατρικής φροντίδας πολύ μεγαλύτερου πλέον αριθμού ελλήνων και τούρκων προσφύγων³⁰.

Επιλογικά

Η διερεύνηση του φαινομένου της εποχικής και της με μόνιμη μορφή μετανάστευσης των Κυθηρίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές, σε συνδυασμό με την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος που εμφανίσθηκε στα Ιόνια νησιά, αναδεικνύει και προβάλλει μεγάλο μέρος της πολλαπλής συμμετοχής των κατοίκων των νησιών, της ηγεσίας της τοπικής εκκλησίας, του εφημεριακού κλήρου και των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστών, δημογερόντων και εφημερίων) στην Ελληνική Επανάσταση. Η παρουσία στο νησί των Κυθήρων πολλών αγωνιστών απέβη αποδοτική και σε μυστική επαναστατική προετοιμασία και δράση.

Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα την περίοδο αυτήν της Ελληνικής Επανάστασης και του προσφυγικού προβλήματος, ενισχύθηκαν ιδεολογικά και διαμόρφωσαν επαναστατικό πνεύμα με κοινωνική και πολιτική διάσταση, γεγονός που περισσότερο συνέβαλε σ' αυτό η γειτνίασή τους με την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Αυτό αναδείχθηκε κατά την προηγούμενη περίοδο της κοινωνικής επαναστατικής δραστηριότητας του πληθυσμού (1780-1817 περίπου) και περισσότερο κατά τη

²⁹ T.N.A.C.O., 136, φ. 1332, Αλληλογραφία Μωχάμετ Εμίν και Καπουντάν με τοποτηρητή Κυθήρων, και στο ίδιο, φ. 1355, Letter Book Residency-Cerigo, 20 Ιουλίου 1841. Βλ. στο ίδιο, Καταστάσεις εμφανίσιμες δαπάνες για τους καταφυγόντες Τούρκους στα Κύθηρα 1821, και στο ίδιο, Έγγραφο του Αρχιεπισκόπου Κυθήρων προς τοποτηρητή Κυθήρων και απόφαση του Αρχιεπισκόπου, 19 Νοεμβρίου 1821 (συμπλοκές τούρκων προσφύγων και εντοπιών). Στο ίδιο, Φάκελοι εγγράφων σχετικών με τη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού των νησιών των Κυθήρων στην Ελληνική Επανάσταση, 1821-1825 περίπου, (αταξινόμ.), και T.N.A.C.O.136, f. 1359, Letter Book Residency, 20 Ιουλίου 1841.

³⁰ Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης όπως και μεταγενέστερα με το ριζοσπαστικό κίνημα για την Ένωση της Επτανήσου με τον κορμό του απελευθερωμένου τμήματος της κεντρικής και τη νησιωτικής Ελλάδας³¹.

Οι πρόσφυγες που, λόγω της διάρκειας της Επανάστασης διέμεναν επί πολύ χρονικό διάστημα στα νησιά, συνέβαλαν με ποικίλους τρόπους στην ανάπτυξη και περαιτέρω ενίσχυση πολιτισμικών σχέσεων και δεσμών με τον εγχώριο πληθυσμό. Οι αλληλεπιδράσεις σε πολλά επίπεδα καθίσταντο από την πρώτη στιγμή διακριτές. Στον γεωργικό και στον κτηνοτροφικό τομέα απέβησαν συμβοηθοί και συμπαραστάτες για την κάλυψη βασικών αναγκών διατροφής του αυξημένου πλέον αριθμού πληθυσμού των νησιών τους. Όσοι μάλιστα από τους μονίμους κατοίκους είχαν συναντηθεί στο παρελθόν ως εποχικοί μετανάστες στις ιδιοκτησίες και στις οικίες τους, έβλεπαν τώρα τους όρους να αντιστρέφονται. Τα συναισθήματα αυτής της απροσδόκητης συνάντησης καταγράφονται κάποτε με ενάργεια και δηλώνουν, υπό συνθήκες ειρηνικής συνύπαρξης, αλληλοβοήθειας, συνεργασίας, κοινών αναζητήσεων και εθνικών επιδιώξεων, την ανάπτυξη ενός πνεύματος αλληλεγγύης και κατανόησης³².

Στον τομέα της σχολικής εκπαίδευσης αναδείχθηκε πνεύμα συνεργασίας και συναντίληψης. Για τα παιδιά των προσφύγων, που βρίσκονταν ή ήδη προσέγγιζαν, λόγω της μακράς παραμονής τους στα νησιά, την ηλικία για να τύχουν σχολικής εκπαίδευσης, λαμβανόταν πρόνοια ώστε αυτά να εντάσσονται στις υπάρχουσες υποδομές, ενώ παράλληλα, για να καλύπτονται οι αυξημένες ανάγκες, ενισχύονταν αυτές ή διαμορφώνονταν νέες. Κάθε τι από τις δύο πλευρές που ήταν εφικτό να προσφέρουν, το έπρατταν, συμβάλλοντας και στην ίδρυση ιδιωτικών υποδομών (ιδιωτικών σχολείων). Επίσης με την προσφορά σ' αυτά ιδιαίτερων μαθημάτων στο σπίτι. Η παροχή σχολικής εκπαίδευσης από τους εγχώριους δασκάλους ή ακόμη και από άλλους χωρίς σχετική επαγγελματική κατάρτιση αλλά εγγράμματους, εγχώριους και μη, μνημονεύεται, σε πολλές περιπτώσεις, πως γινόταν χωρίς αμοιβή³³.

³¹ Ι.Α.Κ. Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις των προεστών και εφημερίων [...], ό.π., και στο ίδιο. Βεβαιώσεις προεστών και εφημερίων του διστρέτου Μυλοποτάμου [...] ό.π. Βλ. Τ.Ν.Α.:C.O.136 φ. 1332, Έγγραφο του Βασιλείου Κρήτης, 30 Ιαν. 1822, και Ι.Α.Κ. Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωρίων περί της ανάγκης μεταβάσεως για εργασία στην Πελοπόννησο. 1821-1850 περίπου (αταξινόμ.) Βλ. LEONTSINIS, *The Island of Kythera: A Social History (1700-1863)*, σελ. 109 κ.ε. Βλ. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, ό.π.

³² Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών, δημογερόντων και εφημερίων ενοριών των Κυθήρων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων από τα λιμάνια και τις ακρογιαλιές των Κυθήρων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.:C.O.136, φ. 1339, ό.π.

³³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύργου του Θετταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης*

Λόγω της μακράς παραμονής των προσφύγων στα νησιά, ορισμένος αριθμός απ' αυτούς επέλεγε και την μόνιμη εγκατάστασή του σ' αυτά, συνάπτοντας γάμο ή αποφασίζοντας να ασκήσουν εκεί γεωργική, κτηνοτροφική ή και άλλη εργασία. Επίσης παρατηρείται από έλληνες πρόσφυγες και η επιλογή της μαθητείας για τα αγόρια τους με στόχο την εκμάθηση τεχνικών επαγγελμάτων όπως και η άσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων, κυρίως με τη γειτονική Πελοπόννησο. Οι εκκλησιαστικοί και οι θρησκευτικοί δεσμοί ενισχύθηκαν επίσης σε σημαντικό βαθμό. Τα Μυρτίδια κατέστησαν ευρύτερα γνωστά στην ελληνορθόδοξη Ανατολή, ιδιαίτερα από την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Μεγάλος αριθμός των προσφύγων κατέφυγε και συμμετείχε με κατανύξη στις δεήσεις του ιερατείου υπέρ της ευόδωσης του Αγώνα των Ελλήνων. Αγωνιστές, λόγιοι, διδάσκαλοι, ιερωμένοι και άλλοι λαϊκοί πρόσφυγες, προερχόμενοι από πολλές περιοχές της «καθ' ημάς Ανατολής» θα εκπληρώνουν την περίοδο αυτήν τις θρησκευτικές τους ανάγκες στους εφημεριακούς ναούς και στα μοναστήρια των νησιών. Όταν θα φύγουν από το νησί και θα επιστρέψουν στις εστίες τους, θα πάρουν μαζί τους εικόνες της Παναγίας των Μυρτιδίων και θα ανεγείρουν εικονοστάσια ή ιερούς ναούς στο όνομα της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας³⁴.

Ελληνικής ιστορίας, ό.π., σελ. 141-173, όπου παρουσιάζεται η εκπαιδευτική κινητικότητα που εμφανίζεται στα Κύθηρα, λόγω της επί μακρόν παραμονής των προσφύγων στα Κύθηρα και της ανάγκης που προβαλλόταν για σχολική εκπαίδευση των παιδιών τους. Βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Συνθήκες υποδοχής του αλληλοδιδακτικού συστήματος εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο και στις παροικίες» στο: *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, ΙΙβ, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών (2009), σελ. 11-41.

³⁴ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιερά Μονή Μυρτιδίων και Ελληνική Επανάσταση», σελ. 539-551.

*Το φαινόμενο της μετοικεσίας
στην Κεφαλονιά τον όψιμο Μεσαίωνα:
διερεύνηση μιας πραγματικότητας*

Νίκος Γ. Μοσχονάς

*Τοῖς γὰρ παλαιοτάτοις ἐς
τὸ ἀκριβὲς ἐναρμόσασθαι τὸν
ἀληθῆ λόγον οὐ ῥάδιον, ἐπεὶ ὁ
πολὺς χρόνος τὰ τε τῶν
χωρίων ὀνόματα καὶ τὴν ἀμφ’
αὐτοῖς δόξαν ἐκ τοῦ ἐπὶ
πλεῖστον μεταβάλλειν φιλεῖ.*

*(Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν
πολέμων, VIII, 22, 22)*

Από τον 11^ο αιώνα το Ιόνιο αντιμετωπίζει διαρκείς επιδρομές Σαρακηνών πειρατών αλλά και Νορμανδών, Πιζάνων (1098 και 1103), Γενοואτών (1101), Βενετών (1122, 1126) και άλλων Δυτικών. Ας ληφθεῖ υπόψη ότι με την επιδρομή του 1126 οι Βενετοί κατέλαβαν το Φρούριο (πρωτεύουσα) της Κεφαλονιάς δημιουργώντας προϋποθέσεις για εγκατάσταση στο νησί. Πράγματι με τη σύμβαση του 1126 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ παραχώρησε εμπορικά προνόμια στους Βενετούς τόσο στην Κέρκυρα όσο και στην Κεφαλονιά. Είναι η πρώτη φορά που οι Βενετοί αποκτούν εμπορικές εγκαταστάσεις στο Ιόνιο.

Ιδιαίτερα οι νορμανδικές επιδρομές κατά της Ελληνορωμαϊκής αυτοκρατορίας που άρχισαν το 1084 με την επιδρομή του Ροβέρτου Γουισκάρδου, έληξαν έναν αιώνα αργότερα με την εκστρατεία του 1185, όταν ο νορμανδικός στόλος του βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμου Β΄, με επικεφαλής τον ναύαρχο Μαργαρίτη (Μαργαριτώνη), κατέλαβε τα νησιά του Ιονίου. Μολοντί η Κέρκυρα και η Λευκάδα επανήλθαν σε βυζαντινή διοίκηση, η κατάληψη των νησιών του κεντρικού Ιονίου από τον Μαργαρίτη το 1185 αποτέλεσε την οριστική απόσπαση

της Ιθάκης, της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου από τον κορμό της αυτοκρατορίας και την απαρχή της δυτικής κυριαρχίας που έμελλε να διατηρηθεί μέχρι την ανάδυση της Επτανήσου Πολιτείας το 1800.

Η διακυβέρνηση του Μαργαριτώνη που κράτησε εννέα χρόνια, κατά τα οποία το νησί είχε καταστεί ορμητήριο πειρατών, έληξε μετά την κατάλυση του νορμανδικού βασιλείου από τον Ερρίκο ΣΤ΄ Hohenstaufen το 1194. Ακολούθησε η παραχώρηση των νησιών στον παλατίνο κόμητα Ματθαίο Ορσίνι, ιδρυτή δυναστείας που διατηρήθηκε στην εξουσία μέχρι το 1335, οπότε τα νησιά πέρασαν στην κυριαρχία των Ανδεγαυών της Νότιας Ιταλίας, ενώ στη συνέχεια το 1357 η κομητεία πέρασε στον ιταλικό οίκο των Τόκκο, που κράτησε την αρχή μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα. Είναι προφανές, ότι οι επιδρομές και κυρίως η κατάκτηση των νησιών του κεντρικού Ιονίου από τους δυτικούς δυνάστες είχε πλην των άλλων και δημογραφικές συνέπειες. Οι ξένοι αυθέντες δεν εγκαταστάθηκαν μόνοι στα νησιά. Τους ακολουθούσαν συνεργάτες και υποστηρικτές, στρατιωτικοί, διοικητικοί, ιερωμένοι και άλλοι δυτικοί μέτοικοι με τις οικογένειές τους, στους οποίους οι κυρίαρχοι των νησιών παραχώρησαν γαίες και προνόμια. Ένας άλλος λόγος παρουσίας και ενδεχόμενης εγκατάστασης Δυτικών στο νησί ήταν τα συνεχή ταξίδια των προσκυνητών προς τους Αγίους Τόπους, τα οποία χρησιμοποιούσαν την Κεφαλονιά ως σταθμό ανεφοδιασμού.

Όπως βεβαιώνει ο ιστορικός της λατινικής εκκλησιαστικής παρουσίας στο νησί Vincenzo da Modugno, διέθετε ο ίδιος πολλά τεκμήρια που αποδείκνυαν το πέρασμα προσκυνητών, την εγκατάσταση Δυτικών και την ίδρυση λατινικών ναών¹. Ωστόσο, πολλές από τις μαρτυρίες που επικαλείται φαίνονται επισφαλείς. Μεταξύ των μαρτυριών που καταθέτει είναι οι αναφορές στο χωριό Φραγκάτα και στην παρακείμενη μονή της Αγίας Ιερουσαλήμ (μετέπειτα μονή του Αγίου Γερασίμου), το χωριό Φερεντινάτα, το χωριό Σπαρτιά, ιδρυμένο κατ' αυτόν από Ισπανούς που είχαν ιδρύσει και τον ναό του Αγίου Νικολάου (γνωστό μετέπειτα ως Φραγκοκκλησιά) και το χωριό Μονοπολάτα, που το θεωρεί εγκατάσταση μετοίκων από την Μονόπολι της Απουλίας².

Ο ίδιος θεωρεί ότι το λατινικό τυπικό στις ιερουργίες υπήρχε από παλιά στην Κεφαλονιά και δικαιολογεί την άποψη αυτή από το γεγονός ότι η Κεφαλονιά υπαγόταν στο ανατολικό Ιλλυρικό που ανήκε άλλοτε στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του πάπα μέχρι το 732, οπότε το απέσπασε ο Λέων Γ΄ ο Αρμένιος. Η υπαγωγή του Ιλλυρικού στη δικαιοδοσία του πάπα δεν σήμαινε βέβαια και την ύπαρξη διαφορετικού δόγματος σε εποχή που δεν είχε ακόμη επιβληθεί το

¹ VINCENZO DA MODUGNO, *Cefalonia cattolica*, Φολίνιο 1903, σελ. 49.

² DA MODUGNO, *Cefalonia cattolica*, σελ. 50-51.

σχίσμα. Ο ίδιος αναφέρει ότι «κανένα άλλο από τα Ιόνια νησιά δεν υπήρξε τόσο γενναιόδωρο, όσο η Κεφαλονιά στο να επιτρέψει στους Λατίνους και πριν και μετά τον 11ο αιώνα να εγκατασταθούν στο έδαφός της και να επιλέξουν κατ' αρέσκειαν προς χρήση τους τις πιο παραγωγικές πεδιάδες»³.

Σημειώνει επίσης ότι η μονή των Αγίων Φανέντων και ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Σάμη, που ανήκε στην ίδια μονή, ήταν από παλιά λατινικού δόγματος και επικαλείται τη μαρτυρία του Μηλιαράκη αλλά και την αφιέρωση στην εκκλησία εκείνη της εικόνας της Παναγίας από τον Σεβαστιανό Venier μετά τη νίκη στη ναυμαχία της Ναυπάκτου⁴. Ωστόσο, ο Μηλιαράκης δεν ισχυρίζεται ότι η μονή των Αγίων Φανέντων ήταν «παλιά» (*anticamente*, όπως σημειώνει ο Da Modugno) λατινική αλλά τότε, δηλαδή το 1571⁵.

Επιπρόσθετα ο Da Modugno αναφέρει τη σύμφωνα με την παράδοση ύπαρξη παλαιών λατινικών ναών στην Κεφαλονιά: του San Luigi, μετέπειτα Αγίου Αλυπίου και Αγίου Αντωνίου στο Ληξούρι, της Santa Natalia (*Αγιανταλιά*) και San Ciro (*Άις Τσέρης*) στα Μεσοχώρια Παλικής, που υποθέτει ότι ιδρύθηκαν τον 11ο αιώνα⁶.

Δεν είναι εύκολο να ανασυγκροτηθεί επακριβώς η ροή των ξένων μετοίκων στην Κεφαλονιά και στα Ιόνια νησιά γενικότερα σε αυτούς τους αιώνες και μέχρι την κατάληψη της Κεφαλονιάς από τους Βενετούς το έτος 1500. Όπως είναι ευνόητο, δεν υπάρχουν καταγραφές ούτε συγκεκριμένες αναφορές από τις οποίες είναι δυνατή η συγκομιδή ασφαλών δεδομένων. Το παλαιότερο γνωστό και διαθέσιμο στην έρευνα έγγραφο είναι το περίφημο Πρακτικό της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλονιάς του

³ DA MODUGNO, *Cefalonia cattolica*, σελ. 53.

⁴ DA MODUGNO, *Cefalonia cattolica*, σελ. 51. Η εκκλησία τιμάται στην Κοίμηση και όχι στην Ανάληψη της Παναγίας (B. V. Assunta in Cielo), όπως αναφέρει σύμφωνα με το δυτικό δόγμα ο DA MODUGNO.

⁵ Βλ. Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνα 1890, σελ. 181.

⁶ DA MODUGNO, *Cefalonia cattolica*, σελ. 53. Οι λαϊκές ελληνικές ονομασίες των ναών δηλώνει ότι του υποδείχθηκαν από τον Ηλία Τσιτσέλη. Για τον ναό του San Luigi Sant'Antonio ο Τσιτσέλης γράφει ότι ανήκε άλλοτε στην καθολική οικογένεια Αρδοβάνη, αλλά δεν αναφέρει έτος ίδρυσης, ενώ καταγράφει και άλλον λατινικό ναό (Sant'Antonio) παραπλεύρως του επίσης λατινικού ναού των Αγίων Αναργύρων (Santi Anargiri ή Santi Martiri Cosma e Damiano) στο Ληξούρι: ΗΛΙΑΣ Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', Αθήνα 1960, σελ. 389-390. Τους ναούς της Αγίας Ναταλίας και του Αγίου Κύρου δεν τους αναφέρει ο Τσιτσέλης. Ως παλαιότερες λατινικές μονές και ναούς που ιδρύθηκαν κατά την εποχή των Τόκκο αναφέρει τη μονή του Αγίου Φραγκίσκου στο Κάστρο και του Αγίου Νικολάου (San Nicolò dei Zoccolanti) στο Αργοστόλι, καθώς και τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Δράπανο που θεωρείται ότι η αρχική ανέγερσή του πρέπει να αναχθεί στον 12ο αιώνα, μεταξύ Α' και Β' σταυροφορίας, DA MODUGNO, *Cefalonia cattolica*, σελ. 114.

έτους 1264⁷. Πρόκειται για το κτηματολόγιο της λατινικής επισκοπής του νησιού, στο οποίο απαντούν ονόματα θέσεων, μονών, ναών και φυσικών προσώπων. Ωστόσο, τα σαφώς δυτικής προέλευσης ονόματα είναι ελάχιστα: ως τέτοια θεωρούνται τα *Συρτομάσης, Αρνάρις δε Κάστρου, Πουλλάνδος, Κάβαλος μοισίρις Ιωαννάτος, μοισίρ Λεούνις, Ταγκρίς*. Η λατινική Εκκλησία είχε εγκατασταθεί στο νησί μετά τη δυτική κατάκτηση και είχε οικειοποιηθεί την περιουσία της προϋπάρχουσας ορθόδοξης Εκκλησίας (ναών και μονών). Έτσι, 79 χρόνια μετά την απόσπαση της Κεφαλονιάς από την ελληνορωμαϊκή αυτοκρατορία, η παγιωμένη πλέον στο νησί μετά την κατάλυση της ορθόδοξης επισκοπής (πιθανότατα) το 1207, λατινική επισκοπή Κεφαλονιάς⁸ επί επισκόπου Ερρίκου συντάσσει πληρέστατο κτηματολόγιο που επικυρώνει ο κόμης Ριχάρδος Ορσίνι (12 Ιουλίου 1264). Το έγγραφο, που φυλασσόταν στο Αρχείο του λατινικού ναού του Αγίου Μάρκου στη Ζάκυνθο, είχε φωτογραφηθεί από τον Δ. Α. Ζακυθινό το 1932 και με βάση τις φωτογραφίες εκείνου και επιτόπια μελέτη πραγματοποιήθηκε η κριτική έκδοση από τον Θ. Τζαννετάτο. Όμως, η απώλεια του πρωτοτύπου εγγράφου κατά την καταστροφή της Ζακύνθου το 1953 δεν επιτρέπει πλέον την επίλυση ορισμένων προβλημάτων τα οποία θέτει η διπλωματική κριτική.

Το Πρακτικό έχει συνταχθεί στην ελληνική γλώσσα. Αυτό ξενίζει, καθότι δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο δυναστεύων οίκος των Ορσίνι είχε απεμπολήσει τη λατινική γλώσσα, μολονότι η γραμματεία του οίκου χρησιμοποιούσε τόσο τη λατινική όσο και την ελληνική. Ίσως αυτό σημαίνει ότι εκείνοι που έπρεπε να έχουν γνώση του κτηματολογίου ήταν ελληνόφωνοι και ότι η εγκατάσταση μετοίκων από τη Δύση δεν ήταν ακόμη καθοριστική του πολιτισμικού κλίματος του νησιού. Απαντούν επίσης ονόματα που δηλώνουν τη μετοικεσία οικογενειών από τον ελλαδικό χώρο: *Ίακυνθηνός, Μανιάτης, Αθηναίος, Πατρινός, Λακοδαίμων, Κορίνθιος*. Όπως παρατηρεί ο Τζαννετάτος: «Ὡς ἐκ τοῦ ἐγγράφου προκύπτει, ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπαιθρου περιεῖχε τότε ὀλίγα σχετικῶς ξένα στοιχεῖα (φραγκικά, σλαβικά, νορμανδικά, κουμανικά, ἄρμενικά κ. ἄλ.), ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τινὲς διέσφζον τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα, ἄλλοι δὲ πρέπει νὰ ἦσαν ἐπήλιδες ἐκ τοῦ Βυζαντίου καὶ μάλιστα ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας».

Ελάχιστες πληροφορίες είναι δυνατόν να αντληθούν από άλλα έγγραφα, όχι πολλά σε αριθμό, που αφορούν σε πράξεις των κομητῶν της Κεφαλονιάς. Κάποια έχουν ήδη εκδοθεί παλιότερα⁹ και άλλα περιμένουν τον μελετητή στα αρχεῖα του

⁷ ΘΗΣΕΥΣ ΣΤ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ, *Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ. Κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν*, Αθήνα 1965.

⁸ Βλ. ὅσα σχετικὰ αναφέρει ο ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τ. Β', σελ. 18-24.

⁹ Πολλὰ ἔχουν εκδοθεῖ ἀπὸ F. MIKLOSICH – J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Βιέννη 1860-1890. Βλ. ἐπίσης P. TOPPING, «Estates of Niccolò

Βατικανού, της Νεάπολης και άλλων ιταλικών πόλεων. Προσωπογραφικά στοιχεία αγρεύονται στο «Χρονικό των Τόκκο» του 15ου αιώνα¹⁰. Οι οθωμανικές και βενετικές απογραφές παρέχουν συγκεντρωτικά στοιχεία και δεν διευκολύνουν την προσέγγιση του ζητήματος. Οι εκθέσεις πάλι των βενετών προνοητών από τον 16ο αιώνα¹¹ και μετά, πάλι αναφέρουν συγκεντρωτικά στοιχεία. Ο Τσιτσέλης¹² παραδίδει ατελή κατάλογο 123 οικογενειακών ονομάτων δυτικής προέλευσης. Ωστόσο, δεν προσδιορίζεται ο ακριβής χρόνος μετοικεσίας των οικογενειών αυτών στην Κεφαλονιά. Περισσότερο ασφαλής είναι ο κατάλογος των μελών του Συμβουλίου της Κοινότητας της Κεφαλονιάς που συντάχθηκε το 1593 και που εσφαλμένα θεωρήθηκε από τους παλαιότερους μελετητές ως η «Χρυσή Βίβλος» της Κεφαλονιάς¹³. Όμως και πάλι ο κατάλογος αυτός δεν παρέχει σαφή και πλήρη εικόνα του φαινομένου της μετοικεσίας επειδή δεν αποτελεί εξαντλητικό κατάλογο οικογενειών αλλά προσώπων. Ενδιαφέροντα στοιχεία αντλούνται και από το πλούσιο υλικό των παλαιών νοταρίων της Κεφαλονιάς¹⁴.

Η Κεφαλονιά, όπως και τα άλλα νησιά του Ιονίου δέχθηκαν ροές μετοίκων τόσο από την Ανατολή όσο και από τη Δύση. Οι Έλληνες και ελληνοφώνοι μέτοικοι από την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και την ηπειρωτική Ελλάδα αναμείχθηκαν άμεσα με το γηγενές στοιχείο. Το υπάρχον ανθρωπωνυμικό και τοπωνυμικό υλικό υποστηρίζει σχετικούς προβληματισμούς. Αλλά από την Ανατολή προέρχονταν επίσης και μέτοικοι άλλης καταγωγής, όπως συνέβαινε με τους δυτικής προέλευσης κατοίκους βενετικών ή άλλων δυτικών κτήσεων του ελλαδικού χώρου, ιδιαίτερα μετά τη βενετική κατάληψη της Κεφαλονιάς. Πρέπει να υποθεθεί ότι η άφιξη νέων μετοίκων στους πρώτους αιώνες της δυτικής κυριαρχίας ακολουθούσε περισσότερο αργούς ρυθμούς οι οποίοι παρουσίασαν σχετική αύξηση επί της ηγεμονίας των Ορσίνι και Τόκκο αλλά επιταχύνθηκαν πολύ περισσότερο κατά τη διάρκεια της

Acciaiuoli in Cephalonia», *Byzantion* 36 (1966), σελ. 544-559 J. LONGON - P. TOPPING, *Documents sur le Régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι - Χάγη 1969.

¹⁰ *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, Prolegomeni, testo critico e traduzione a cura di Giuseppe Schirò, Ρώμη 1975.

¹¹ ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Κεφαλονιάς (16^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008.

¹² ΗΛΙΑΣ Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α΄, Αθήνα 1904, σελ. 780-782.

¹³ ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Πρακτικά Συμβουλίου Κοινότητας Κεφαλονιάς, Βιβλίο Α΄ (19 Μαρτίου - 19 Απριλίου 1593)», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, *Σύμμικτα* 3 (1979), σελ. 265-350 + 20 πίνακες, ιδιαίτερα σελ. 276-290.

¹⁴ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, ΜΕΝΕΛΑΟΣ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΣΠΥΡΙΔΩΝ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Το Νοταριακό Αρχείο Κεφαλληνίας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 16-17 (1969-1970), Αθήνα 1972, σελ. 41-231.

βενετικής κυριαρχίας. Οπωσδήποτε είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο χρόνος μετοικεσίας των διαφόρων οικογενειών. Συχνά οι μνείες των πηγών συγχέονται ή επικαλύπτονται από τις οικογενειακές παραδόσεις που άλλοτε απηχούν ή ερείδονται σε πραγματικά δεδομένα και άλλοτε επιδιώκουν να εξευγενίσουν την καταγωγή κατά το πλείστον με αναγωγή σε ξενική δυτική προέλευση. Παρ' όλα αυτά δεν πρέπει αυτές οι παραδόσεις να απορρίπτονται αλλά διηθούνται μέσω της κριτικής επεξεργασίας. Βέβαια, σημαντική υπήρξε κατά την περίοδο της ηγεμονίας των Τόκκο και η εγκατάσταση στο νησί βλαχόφωνων και αλβανόφωνων, η οποία επιτάχθηκε κατά τη βενετική κυριαρχία με την εγκατάσταση οικογενειών μισθοφόρων *stradioti*, προς τους οποίους δόθηκαν, όπως και στα άλλα νησιά, γαίες. Αλλά επίσης παλαιοί γηγενείς γαιοκτήμονες, γνωστοί από το Πρακτικό του 1264 (οικογένειες Αβάσταγου, Γουλολέοντος, Δρόγγου, Μάνδακος) διατήρησαν τις κτήσεις τους και κάποιοι συνεργάζονται με τους νέους κυριάρχους (Ιωάννης και Λέων Αβάσταγος). Αντίθετα η δεινή θέση στην οποία περιήλθαν οι πάροικοι (*villici*, *villani*) εξανάγκασε πολλούς σε εγκατάλειψη του νησιού ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα. Ακόμη χειρότερη ήταν η θέση των δουλοπαροίκων (*servi*) και των δούλων (*scilavi*), που επίσης επιδίωκαν τη διαφυγή.

Περισσότερο συγκεκριμένα είναι τα στοιχεία που παρέχονται για τον 16ο αιώνα στη διατριβή της Σταματούλας Ζαπάντη, όπου δημοσιεύεται και πίνακας 921 οικογενειών που απαντούν στο νησί την εποχή αυτή¹⁵. Οι οικογένειες προσδιορίζονται με τους χαρακτηρισμούς γηγενείς, έποικοι με προσδιορισμό τόπου προέλευσης, ή άγνωστης προέλευσης. Αναφέρεται επίσης η χρονολογία, ο τόπος εγκατάστασης, η πηγή αναφοράς και σημειώνεται η επιβίωση της οικογένειας σήμερα. Όμως, το γεγονός ότι ως γηγενείς θεωρούνται οικογένειες των οποίων η παρουσία μαρτυρείται στο νησί προ του έτους 1500¹⁶, δεν εξυπηρετεί την επίλυση του ζητήματος της μετοικεσίας στο νησί κατά την προγενέστερη περίοδο. Έτσι, σαφώς δυτικής προέλευσης οικογένειες χαρακτηρίζονται άρδην ως γηγενείς. Αξίζει επίσης να γίνει αναφορά στην παράθεση στοιχείων για την ύπαρξη των βαρωνιών και φεούδων της προ του 1500 περιόδου τα οποία είτε διατηρήθηκαν μετέπειτα είτε δεσμεύτηκαν από τους Βενετούς και διατέθηκαν σε άλλους¹⁷.

Οι δυτικής προέλευσης μέτοικοι εισήγαγαν στοιχεία της πολιτισμικής και θρησκευτικής τους ιδιαιτερότητας αλλά δεν έμειναν επί πολύ προσηλωμένοι σ' αυτά. Μολονότι γλωσσικά και άλλα στοιχεία (ξένες λέξεις και εκφράσεις, οικογενειακά επώνυμα, χριστιανικά ονόματα κ.λπ.) επιβίωσαν στην τοπική πραγματικότητα, αν και

¹⁵ ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ Σ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη 1999. Βλ. ιδιαίτερα σελ. 148-179.

¹⁶ Βλ. ό.π., σελ. 140.

¹⁷ Ό.π., σελ. 198-202.

ο χρόνος εισαγωγής τους στο νησί δεν είναι βεβαιωμένος, ενωρίς οι μέτοικοι αφομοιώθηκαν γλωσσικά και πολιτισμικά από τη νησιωτική κοινωνία¹⁸. Είναι χαρακτηριστικό, ότι σαφώς δυτικής προέλευσης και λατινικού δόγματος οικογένειες όχι μόνον είχαν μεταστραφεί στην ορθοδοξία ήδη κατά την εποχή της κομητείας αλλά και είχαν αναδείξει ορθόδοξους κληρικούς και μοναχούς. Η ανασύσταση της ορθόδοξης επισκοπής από τον Λεονάρδο Γ΄ Τόκκο στα μέσα του 15ου αιώνα δηλώνει την ισχυρή θέση του ορθόδοξου στοιχείου και είναι άξιο να παρατηρηθεί ότι πρώτος ορθόδοξος ιεράρχης υπήρξε ο Γεράσιμος Λοβέρδος¹⁹ που προερχόταν από δυτικής προέλευσης παλαιά οικογένεια εγκαταστημένη στην Παλική. Ακόμη και το αρβανίτικο στοιχείο, μολονότι είχε δημιουργήσει ιδιαίτερους οικισμούς, αφομοιώθηκε απόλυτα, σε αντίθεση με ό,τι έχει συμβεί σε άλλα νησιά, όπως στη Ζάκυνθο ή στην Κέρκυρα²⁰. Καίριο αλλά δυσεπίλυτο παραμένει το ψυχολογικό και κοινωνικό πρόβλημα της υποδοχής των μετοίκων από τους γηγενείς²¹. Η εγκατάσταση ξένων αντιμετωπίστηκε ως βιασμός και υφαρπαγή, ως αναγκαστική συμβίωση ή ως υποταγή; Παράλληλα, πρέπει να συνυπολογιστούν οι επιδρομές, οι καταστροφές και οι εξανδραποδισμοί του νησιού.

Χρήσιμο εργαλείο θα ήταν η σύνταξη καταλόγου οικογενειών του νησιού πριν από το 1500 και σε συνάρτηση με άλλα δεδομένα (ιστορικές μαρτυρίες, οικογενειακές παραδόσεις όχι αμελητέες κ.ά.) να προσδιοριστεί η πιθανή προέλευση, ο χρόνος μετοικεσίας, ο τόπος εγκατάστασης, η πυκνότητα ανά περιοχή και η διάρκεια επιβίωσης στο νησί. Απαραίτητη είναι η ετυμολογική διερεύνηση και ο προσδιορισμός του χρόνου εισαγωγής του τοπωνυμικού υλικού. Επίσης σημαντική είναι η αγιολογική έρευνα: εισαγωγή τιμής αγίων, παραδόσεις διακομιδής λειψάνων, ανέγερση ναών, πανηγύρεις κ.λπ. Τέλος, είναι αναγκαία η αναψηλάφηση των παραδόσεων που επιχωριάζουν κατά περιοχές στο νησί. Απομένει, λοιπόν, να γίνει επιμελής εντοπισμός και ανάλυση των όποιων στοιχείων υπάρχουν προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα με την επιφύλαξη πάντοτε της ενδεχόμενης ανατροπής.

¹⁸ Πρβλ. όσα επισημαίνει και ο ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β΄, σελ. 24-25.

¹⁹ ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α΄, σελ. 318 και τ. Β΄, σελ. 37. Από την ίδια ευρύτερη οικογένεια αναδείχθηκαν τέσσερις ακόμη ιεράρχες Κεφαλονιάς, ανάμεσά τους και ο σπουδαίος Αγάπιος Λοβέρδος (1718-1727), ενώ απαντούν ιεράρχες και από άλλες δυτικής προέλευσης οικογένειες (Λυκιαρδόπουλος, Χοϊδάς, Τυπάλδος).

²⁰ Βλ. και ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στη μεταβυζαντινή περίοδο», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, *Σύμμικτα* 9 [= Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*, Μέρος Β΄], Αθήνα 1994, σελ. 51-82, ιδιαίτερα σελ. 78-80.

²¹ Ό.π., σελ. 54-55.

**Μετανάστευση και διδασκαλία
στα υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια Νησιά:
Ο Θεόφιλος Κορυδαλέας στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο**

Στάθης Μπίρταχας

Στην τυπολογία των μεταναστεύσεων στα Ιόνια Νησιά κατά τους πρόιμους νεότερους χρόνους συγκαταλέγεται η μετακίνηση και εγκατάσταση σ' αυτά επαγγελματιών για διδακτικούς σκοπούς. Σημειωτέον ότι η ιδιωτική διδασκαλία, ιδίως δε ανωτέρου επιπέδου, συνιστούσε κατ' εκείνη τη χρονική φάση σημαντική παράμετρο της εκπαιδευτικής πραγματικότητας στα υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια Νησιά και προσέφερε το απαραίτητο υπόβαθρο σε γόνους αριστοκρατικών και εν γένει εύπορων οικογενειών για τη συνέχιση των σπουδών τους σε ιταλικά κυρίως πανεπιστήμια¹. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται εδώ η διδασκαλία στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο του εμβληματικού Αθηναίου φιλοσόφου Θεόφιλου Κορυδαλέα μεταξύ της δεύτερης και της τέταρτης δεκαετίας του 17ου αιώνα. Μελετάται το είδος και η απήχηση της διδασκαλικής του δραστηριότητας στις τοπικές κοινωνίες, καθώς και ο αντίκτυπός της στους σχεδιασμούς και στην πολιτική της καθολικής Εκκλησίας και του βενετικού κράτους.

Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα οι ιδιωτικοί διδάσκαλοι ήταν ως επί το πλείστον απόφοιτοι σχολών της ιταλικής χερσονήσου, ιδίως δε του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, του Πανεπιστημίου της Πάδοβας ή και της Φλαγγινείου Σχολής από το δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα. Σε αναζήτηση ευκαιριών, αυτοί συχνά μετακινούνταν από νησί σε νησί. Μεταξύ αυτών απαντώνται και μη γηγενείς, ορθόδοξοι ή καθολικοί, προερχόμενοι από τη Βενετία και άλλες ιταλικές πόλεις, από άλλες βενετικές κτήσεις στην Ανατολή, ή και από τον υπό οθωμανική κυριαρχία ελλαδικό χώρο, ορισμένοι από τους οποίους εργάστηκαν και στη δημόσια εκπαίδευση. Εξάλλου, όντας κατά βάση κληρικοί, ασκούσαν παράλληλα και άλλα

¹ Οι Ιόνιοι αντιπροσώπευαν το 25,4% του συνόλου των ελληνόφωνων σπουδαστών στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας μεταξύ των ετών 1576 και 1670. Βλ. διάγραμμα 1.

λειτουργήματα, όπως λ.χ. εκείνα του εφημερίου και του ιεροκήρυκα². Εκτός του Κορυδαλέα και των καθολικών κληρικών και μισιοναρίων³, ενδεικτικά μνημονεύονται οι ακόλουθες περιπτώσεις μη γηγενών ιδιωτικών διδασκάλων, που εγκαταστάθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν επαγγελματικά για μικρότερα ή μεγαλύτερα διαστήματα στον ιόνιο χώρο: του Ιούλιου Τζιμπλέτη από τη Βενετία αλλά με καταγωγή από την Αμμόχωστο, αποφοίτου του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, που δραστηριοποιήθηκε εν πρώτοις στην Κέρκυρα (1661-62) και εν συνεχεία επί τριακονταετία στη Ζάκυνθο ως ιδιωτικός παιδαγωγός και κατά διαστήματα ως διδάσκαλος του σχολείου της Κοινότητας του νησιού (1662 κ.ε.)⁴ του Ιερώνυμου-Παριώνος Κιγάλα από τη Λευκωσία, αποφοίτου του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης και εν συνεχεία διευθυντή του Κωττουνιανού Κολλεγίου (1657-60), που εν έτει 1663 πραγματοποίησε απόπειρα ίδρυσης ενός διδασκαλείου στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς⁵ του Αθανάσιου Κωνσταντζου ή Καλημέρα από τη Λάρνακα, που δραστηριοποιήθηκε στην Κεφαλονιά (1663)⁶ του γνωστού Κρητικού ιεροκήρυκα Αλοΐσιου Γραδενίγου, τέως πρωτοπαπά Χανίων, που δραστηριοποιήθηκε στη Ζάκυνθο ως ιδιωτικός παιδαγωγός και κατά διαστήματα ως διδάσκαλος του σχολείου της Κοινότητας του νησιού τις δεκαετίες του 1650 και του 1660⁷ του γνωστού παιδαγωγού, φιλοσόφου και μαθηματικού Μεθόδιου Ανθρακίτη από το ανατολικό Ζαγόρι Ιωαννίνων, που δραστηριοποιήθηκε στην Κέρκυρα μεταξύ των ετών 1692 και 97⁸ του Χριστόφορου Εμποροκομήτη από τα Ιωάννινα, που από το 1699 έως τουλάχιστον το 1722 δραστηριοποιήθηκε στην Κέρκυρα⁹ του Κρητικού Ιωάννη Αβράμιου, αποφοίτου της Φλαγγινείου Σχολής, που δραστηριοποιήθηκε στη Ζάκυνθο ως κοινοτικός (ενδεχομένως δε και ως ιδιωτικός) διδάσκαλος για δύο ή τρία

² ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Από την εγγραμματοσύνη στη λογιосύνη. Θέματα παιδείας των βενετών υπηκόων στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 2012, σελ. 46-48. Πρβλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003, σελ. 294 κ.ε.

³ Για τη διδακτική δραστηριότητα καθολικών ιερωμένων λ.χ. στην Κέρκυρα βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι*, σελ. 313-322.

⁴ ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του, 1576-1700*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών: Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 583-584 (αρ. 497)· ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι*, σελ. 297-298. Πρβλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, «Σχολεία και δάσκαλοι στη Ζάκυνθο στα χρόνια του λατίνου επισκόπου Francesco Gozadino (1654-1673)», *Παρινασός* 40 (1998), σελ. 273-274. Γενικά για τη διδασκαλική δραστηριότητα των αποφοιτών του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης στα Ιόνια Νησιά βλ. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 225.

⁵ ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 529-530 (αρ. 419).

⁶ ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 579-580 (αρ. 490).

⁷ ΤΖΙΒΑΡΑ, «Σχολεία και δάσκαλοι στη Ζάκυνθο», σελ. 265-273.

⁸ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι*, σελ. 299-300· ΤΖΙΒΑΡΑ, *Από την εγγραμματοσύνη*, σελ. 46.

⁹ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι*, σελ. 301-303.

έτη αρχής γενομένης από το 1699¹⁰ του Κρητικού Στυλιανού Κύτρακα, που δραστηριοποιήθηκε στην Κέρκυρα τη δεκαετία του 1780¹¹ κ.ο.κ.

Αναμφίβολα, στην περίπτωση του Κορυδαλέα η Κεφαλονιά και η Ζάκυνθος είχαν το προνόμιο να υποδεχτούν έναν διδάσκαλο μεγάλης εμβέλειας. Για να κατανοήσουμε τη σημασία της εν λόγω εγκατάστασης, δεν αρκεί απλώς να σκιαγραφήσουμε το προφίλ του Αθηναίου φιλοσόφου και να αναλύσουμε τις συνθήκες που επικρατούσαν στο περιβάλλον υποδοχής του· πρέπει να αναπαραστήσουμε την περιρρέουσα ατμόσφαιρα γενικά στη βενετική και οθωμανική Ανατολή, δοθέντος ότι η ιστορία του κορυδαλικού προγράμματος είναι πολυδιάστατη, και άρρηκτα συνδεδεμένη με τις έντονες εκείνες πολιτικοεκκλησιαστικές και πολιτιστικές ζυμώσεις, που καθόρισαν για περισσότερο από ενάμισι αιώνα τη φυσιογνωμία της ελληνικής παιδείας. Ας το επιχειρήσουμε, στο μέτρο του δυνατού, ευθύς ακολουθώντας.

Ο Κορυδαλέας (1574-1646) εγκαινίασε ως φιλόσοφος και ως διδάσκαλος ένα νέο ρεύμα σκέψης στον χώρο της νεοελληνικής φιλοσοφίας, και θεωρείται εισηγητής του νεοαριστοτελισμού στον ελλαδικό χώρο και στην ορθόδοξη Ανατολή¹². Σπούδασε αρχικά φιλοσοφία και θεολογία στο παπικό Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης (1604-8), αλλά εν συνεχεία εναντιώθηκε στους ενωτικούς σκοπούς του ιδρύματος και στη δραστηριότητα των αποφοίτων του¹³. Αναμφίβολα, η κρίσιμη καμπή για την

¹⁰ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Η Φλαγγίνειος Σχολή στις Βενετίες*, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 262 και σημ. 3-4.

¹¹ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι*, σελ. 310.

¹² Για τον Κορυδαλέα βλ. τα ακόλουθα έργα, όπου συγκεντρωμένη η κυριότερη βιβλιογραφία: ΤΑΣΟΣ Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, Α' Αθήνα 1966, σελ. 154-187· CLÉOBULE TSOURLAKAS, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη 1967; GEORGE PATRICK HENDERSON, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830: Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρου, Αθήνα 1977, διάσπαρτα, ιδίως σελ. 23-35· ΤΣΙΡΙΠΑΝΑΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 82, 129, 373, 390-394, 413-414, 716-717· ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Γ. ΤΣΙΟΤΡΑΣ, *Η εξηγητική παράδοση της Γεωγραφικής Υφηγήσεως του Κλαυδίου Πτολεμαίου: Οι επώνυμοι σχολιαστές*, Αθήνα 2006, ιδίως σελ. 225-230· ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΑΡΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόφιλος Κορυδαλέας: Ο πρωτοφιλόσοφος του Ελληνικού Νεοαριστοτελισμού*, Αθήνα 2007, ιδίως σελ. 23-42, 189-202· GERHARD PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία επί τουρκοκρατίας, 1453-1821: Η ορθόδοξη στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, μτφρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Αθήνα 2008, διάσπαρτα, ιδίως σελ. 256-263· ΜΑΝΩΛΗΣ ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ, «Η αναβίωση του φιλοσοφικού στοχασμού: Οι Pestiferae Quaestiones του Κύριλλου Λούκαρη και η ανάδυση του κορυδαλικού προγράμματος», στον ίδιο, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας: Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός τον 17ο και 18ο αιώνα*, Αθήνα 2013, σελ. 99-171.

¹³ CLÉOBULE TSOURLAKAS, «Les années d'études de Théophile Corydalée au Collège Grec de Rome, 1604-1608», *Balkan Studies* 8 (1967), σελ. 115-122· ΤΣΙΡΙΠΑΝΑΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 390-394 (αρ. 225).

πνευματική διαμόρφωσή του ήταν η φοίτησή του στη σχολή των ιατροφιλοσόφων του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (1609-13). Στη διάρκεια του 16ου αιώνα το ίδρυμα είχε καταστεί το σημαντικότερο κέντρο μελέτης και ερμηνείας του αριστοτελικού έργου, και θέατρο δυναμικών αντιπαραθέσεων μεταξύ σχολαστικών, αβερροϊστών και του ρεύματος των «αλεξανδριστών» (*alessandristi*, από το όνομα του περιπατητικού φιλοσόφου Αλέξανδρου Αφροδισιέα [τέλη 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.]). Οι «αλεξανδριστές» είναι γνωστοί στην ελληνική βιβλιογραφία ως «νεοαριστοτελικοί». Αυτοί απέκρουαν τις σχολαστικές ερμηνείες και επιζητούσαν την αριστοτελική «ορθοδοξία», στρέφοντας την προσοχή τους στα πρωτότυπα κείμενα του Σταγειρίτη φιλοσόφου, αλλά και στο έργο των αρχαίων ελληνόφωνων σχολιαστών του. Στο πλαίσιο αυτό, από την εποχή του καθηγητή της φυσικής φιλοσοφίας Pietro Pomponazzi (τέλη 15ου - αρχές 16ου αι.) η σχολή είχε αναδειχτεί σε προνομιακό φόρουμ ανάπτυξης ριζοσπαστικής φιλοσοφικής σκέψης, η οποία συχνά υπονόμει κυρίαρχες αρχές και πεποιθήσεις, ιδίως σε σχέση με το χριστιανικό δόγμα (μνημονεύει επί παραδείγματι τη διδασκαλία περί θνησιμότητας της ψυχής). Ο Κορυδαλέας επηρεάστηκε από τη διδασκαλία του καθηγητή του στη φυσική φιλοσοφία Cesare Cremonini, ενός από τους τελευταίους αξιόλογους εκπροσώπους της αριστοτελικής φιλοσοφίας στην ιταλική πνευματική ζωή. Καίτοι η μέθοδος του Cremonini και της σχολής εν γένει ήταν αυστηρά βιβλική, και δεν είχε σχέση με την εμφάνιση την ίδια περίπου χρονική περίοδο της πειραματικής μελέτης της φύσης, αυτός μαχόταν, όπως και οι προκάτοχοί του Pomponazzi και Jacopo Zambarella, αλλά και ο σύγχρονός του Galileo Galilei, υπέρ της κατοχύρωσης μίας οριοθετημένης φυσικής γνώσης πέραν της δικαιοδοσίας της θεολογίας¹⁴.

Στο πνεύμα του νεοαριστοτελισμού της Πάδοβας, λοιπόν, ο Κορυδαλέας απέρριπτε τον σχολαστικισμό, υιοθέτησε τη ρητή διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας, και ενστερνίστηκε την υλιστική ερμηνεία του Αριστοτέλη. Αποδεχόταν μόνον τους αρχαίους σχολιαστές του Σταγειρίτη φιλοσόφου (λ.χ. τον Θεμίστιο, τον Πορφύριο, τον Σιμπλίκιο και κυρίως τον Αλέξανδρο Αφροδισιέα) και απέρριπτε τους μεσαιωνικούς (τόσο τους Λατίνους όσο και τους Βυζαντινούς). Η *Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην* συνιστά το

¹⁴ ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ, «Η αναβίωση», σελ. 114-128, όπου η βιβλιογραφία. Πρβλ. STATHIS BIRTACHAS, «Deviant ideas, prohibited books and aberrant practices: reflections of the Roman Inquisition in the societies of the Venetian Ionian Islands (sixteenth-seventeenth centuries)», *Mediterranean Historical Review* 32/1 (2017), σελ. 41-64, ιδίως 44-45, 49-50, 54, σημ. 19, 56 σημ. 42, 57-64 (βιβλιογρ. αναφορές), όπου βιβλιογραφία για τον αριστοτελισμό του Cremonini, τον λόγο λιμπερτινισμό του και τα προβλήματα του με τη Ρωμαϊκή Ιερά Εξέταση. Γενικά για τον αριστοτελισμό της Πάδοβας από την εποχή του Pomponazzi έως εκείνη του Cremonini βλ. CRAIG MARTIN, *Subverting Aristotle: Religion, History and Philosophy in Early Modern Science*, Βαλτιμόρη 2014, σελ. 61-85 και διάσπαρτα.

αντιπροσωπευτικότερο έργο του Αθηναίου φιλοσόφου, όπου αναπτύσσονται εναργώς οι αρχές της φυσικής φιλοσοφίας, στις οποίες εδράζεται ο κορυδαλικός νεοαριστοτελισμός. Τα υπομνήματά του στο εν λόγω έργο, και δευτερευόντως στο *Γενέσεως και Φθοράς περί, κατ' Αριστοτέλη*, αποτέλεσαν τη βάση της φιλοσοφικής παιδείας στον ελλαδικό χώρο και διατηρούσαν τη δυναμική τους έως τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα¹⁵.

Το σύστημα του Κορυδαλέα στο πεδίο της φιλοσοφίας και των φυσικών επιστημών ονομάστηκε «κορυδαλισμός». Διδάχθηκε δε από τον ίδιο και τους μαθητές του στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης, όπου κλήθηκε να διδάξει από τον αντικαθολικό πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι, επίσης απόφοιτο του Πανεπιστημίου της Πάδοβας και μαθητή του Cremonini. Ο Κορυδαλέας υπερασπίστηκε με σθένος τον μετά θάνατον καταδικασθέντα από την ορθόδοξη Εκκλησία Λούκαρι και κατηγορήθηκε ότι υπό την επιρροή του υιοθέτησε καλβινιστικές θέσεις αναφορικά με το μυστήριο της θείας ευχαριστίας, αρνούμενος τον σχολαστικιστικό όρο *transsubstantiatio* (ελληνιστί *μετουσίωσις*) και τη συναφή διδασκαλία. Από πολλούς θεωρήθηκε, επίσης, ότι αρνούνταν τις προσεγγίσεις περί αθανασίας της ψυχής, της εκ του μηδενός δημιουργίας του Κόσμου και της θείας πρόνοιας. Για όλους τους παραπάνω λόγους κατηγορήθηκε ως καλβινιστής και αιρετικός (όπως επί παραδείγματι από τον τέως μαθητή του Μελέτιο Συρίγο κ.ά.)¹⁶.

Είναι γεγονός, πάντως, ότι ορισμένες από τις απόψεις του Κορυδαλέα παρεξέκλιναν, πράγματι, από το ορθόδοξο δόγμα. Ωστόσο, αυτός παρέμεινε σταθερά προσανατολισμένος καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του στην ιδέα της ανεξαρτησίας της ορθόδοξης Εκκλησίας από τον θεσμικό και δογματικό έλεγχο της Ρώμης¹⁷. Συνακόλουθα, στρατεύτηκε στον αγώνα του Λούκαρι, ο οποίος, προκειμένου να

¹⁵ ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ, «Η αναβίωση», σελ. 114-116, 128-149· PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία*, σελ. 83, 98, 120, 249, 257, 259-260, 309, 313 και διάσπαρτα.

¹⁶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868, σελ. 250-252· TSOURKAS, *Les débuts*, σελ. 69, 77, 93· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Σχολή*, σελ. 167, 190-191· GUNNAR HERING, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1992, σελ. 241 σημ. 116· ΜΑΡΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόφιλος Κορυδαλέας*, σελ. 26-27, 36· PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία*, σελ. 57, 259, 274, 491· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, «Ουμανισμός, Μεταρρύθμιση, διώξη: Ο Κύριλλος Λούκαρις και οι έριδες γύρω από την προτεσταντική ομολογία του 1629», στο ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ (επιμ.), *Ο Λούθηρος και η Μεταρρύθμιση: Ιστορία, θεολογία, πολιτική*, Αθήνα 2018, σελ. 125 και σημ. 24, 126, 148.

¹⁷ PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία*, σελ. 57, 249, 259-263, 309-310· ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ι. ΤΣΙΟΤΡΑΣ, «Πολύπους εναντίον πύθωνος, μία μαρτυρία για τη δράση του Θεοφίλου Κορυδαλλέως στη Ζάκυνθο», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου "Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο"* (Ζάκυνθος 6-9 Νοεμβρίου 1997), Α', Αθήνα 1999, σελ. 324 και σημ. 30.

αναχαιτίσει την πολιτική διείσδυσης της Αγίας Έδρας και την ιδεολογική προέλαση των ιησουιτών στην ορθόδοξη Ανατολή, αφενός αναζητούσε πολιτικούς συμμάχους στο αντικαθολικό στρατόπεδο και αφετέρου επιδίωκε να εξασφαλίσει σύγχρονα εργαλεία διαπαιδαγώγησης και προπαγάνδας. Στο πλαίσιο αυτό, επιχείρησε: 1) την προσέγγιση των πρέσβων μεταρρυθμισμένων ευρωπαϊκών κρατών όπως η Αγγλία και η Ολλανδία, και τη στήριξη σε δεύτερο χρόνο της Βενετίας· 2) τη μεταρρύθμιση της ορθόδοξης Εκκλησίας κατά το πρότυπο των προτεσταντικών Εκκλησιών· και 3) την υλοποίηση ενός μεγάλου πολιτιστικού προγράμματος, που περιλάμβανε δύο σκέλη: α) την εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη ενός ανώτερου εκπαιδευτικού πυρήνα λογίων· και β) την εισαγωγή, σε συνεργασία με τον Νικόδημο Μεταξά, για πρώτη φορά στην ελληνική Ανατολή της τυπογραφίας, με σκοπό την έκδοση σειράς αντιρρητικών θεολογικών έργων και της μεταφρασμένης στη νεοελληνική κοινή Καινής Διαθήκης. Η λειτουργία του τυπογραφείου, μάλιστα, έσπειρε τον πανικό στους καθολικούς κύκλους για το ενδεχόμενο όχι μόνο της διάδοσης των καλβινιστικών πεποιθήσεων του πατριάρχη, αλλά και του υποσκελισμού των ιησουιτών από μέρους των ορθοδόξων στον τομέα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και της εν γένει εκμηδένισης του ιεραποστολικού έργου που διεξαγόταν επί δεκαετίες στην ορθόδοξη Ανατολή· προκάλεσε, επίσης, έντονο προβληματισμό και ανησυχία στη Βενετία, μια και στην υπόθεση εμπλέκονταν δύο υπήκοοί της (ο Κρητικός Λούκαρις και ο Κεφαλονίτης Μεταξάς), τους οποίους όφειλε να στηρίξει διπλωματικά¹⁸. Το μεγαλεπήβολο εγχείρημα του πατριάρχη δεν καρποφόρησε, οδήγησε εν τέλει στην απόφαση της εξόντωσής του από τους αντιπάλους του, αλλά και στις διαρκείς διώξεις των καθολικών κύκλων εναντίον του συμμετέχοντος στο πρόγραμμα Κορυδαλέα¹⁹.

¹⁸ Για τη λειτουργία του τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη και για τις συνέπειες που προκάλεσε βλ. LETTERIO AUGLIERA, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα: Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά, πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην ορθόδοξη Ανατολή*, μτφρ. ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, επιστημ. εποπτεία ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 2006 μέρος πρώτο· για τη στήριξη του Λούκαρη από μέρους της Βενετίας σε συνδυασμό με την προώθηση των δικών της συμφερόντων στην Ανατολή βλ. σελ. 58 κ.ε.

¹⁹ ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, «*Ουμανισμός*», σελ. 122, 127-129· για μία γενικότερη θεώρηση της πολιτιστικής μεταρρύθμισης του Λούκαρι βλ. σελ. 115-129· για τη μεταρρύθμιση της ορθόδοξης Εκκλησίας κατά το πρότυπο των προτεσταντικών Εκκλησιών βλ. σελ. 129-141. Πρβλ. τις παρατηρήσεις των ΠΑΤΙΝΙΩΤΗ, «*Η αναβίωση*», σελ. 149-165 και ΠΕΤΡΟΥ Θ. ΠΙΖΑΝΙΑ, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων: Από το 1400ε. έως το 1820*, Αθήνα 2014, σελ. 80-86. Εκτός του έργου του AUGLIERA, για το τεταμένο κλίμα στην Κωνσταντινούπολη, τον κύκλο των φίλων και συνεργατών του Λούκαρι και τη στάση της Βενετίας έναντι του σημαντικού αυτού πατριάρχη βλ. HERING, *Πατριарχείο*· PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία*, διάσπαρτα, ιδίως κεφ. Ζ' και Η'.

Ο Κορυδαλέας συνέγραψε πληθώρα πραγματειών και ερμηνευτικών υπομνημάτων για όλα τα έργα του Αριστοτέλη, που αρχικά κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφη μορφή και αργότερα γνώρισαν αλλεπάλληλες εκδόσεις. Στην πράξη, έως τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα σχεδόν όλες οι πραγματείες του Κορυδαλέα αποτέλεσαν τα μοναδικά εγχειρίδια για το μάθημα της φιλοσοφίας στα ελληνικά σχολεία. Δίδαξε αρχικά στη Βενετία (1608-9) και στην Αθήνα (1613-19 [1614-20], 1643-46)· εν συνεχεία στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο μεταξύ των ετών 1619 και 36 με κάποια διαλείμματα (συνολικά επί δέκα έτη)²⁰ και, τέλος, στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης με διαλείμματα μεταξύ των ετών 1622 και 1640 (1622, 1625-28, 1636-40, συνολικά οκτώ περίπου έτη). Η διδασκαλία του στην τελευταία, μάλιστα, σηματοδοτεί τον μετριασμό της θεολογικής τάσης εντός αυτής²¹. Παρά τον κατά γενική ομολογία δύστροπο και συγκρουσιακό χαρακτήρα του, που συχνά τον οδηγούσε σε αντιπαράθεση με τους μαθητές του και με άλλους διδασκάλους, κατά τον βιογράφο του Κλεόβουλο Τσούρκα ο Κορυδαλέας είχε πραγματική κλίση διδασκάλου και απόλυτη συναίσθηση της αποστολής του, και η διδασκαλία του βασιζόταν σε συγκεκριμένη μέθοδο. Το διδακτικό του πρόγραμμα προσανατολίστηκε κατά κύριο λόγο στη μελέτη της λογικής, της φυσικής και της μεταφυσικής του Αριστοτέλη. Περιελάμβανε, επίσης, στοιχεία αστρονομίας και γεωγραφίας. Ωστόσο, ήταν υποχρεωμένος να διδάσκει και έτερα αντικείμενα (λ.χ. γραμματική, ποιητική, ρητορική, επιστολογραφία κλπ.) στους νεότερους μαθητές, που δεν ήταν ακόμη προετοιμασμένοι για το μάθημα της φιλοσοφίας²².

Ο Κορυδαλέας δημιούργησε έναν ευρύ κύκλο μαθητών, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονταν σημαντικές προσωπικότητες, όπως λ.χ.: ο Ιωάννης Καρυοφύλλης ο «εξ απορρήτων», που διαδέχτηκε τον Κορυδαλέα στη διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας, κατηγορήθηκε όπως και ο διδάσκαλός του για καλβινισμό και υπέστη διώξεις· ο λόγιος ιεροκήρυκας, θεολόγος και αντιρρητικός συγγραφέας Μελέτιος Συρίγος· ο Νεκτάριος Σιναΐτης (Πελοπίδης),

²⁰ ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση Θεοφίλου Κορυδαλέως στη Ζάκυνθο, σχέσεις του με Νικόδημο Μεταξά», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), σελ. 33-82, ιδίως 34, 37, 38, 39 και σημ. 26, 40 και σημ. 30, 51 σημ. 76, καθώς και 64-65 (όπου χρονολόγιο της παραμονής του Κορυδαλέα στα δύο νησιά).

²¹ TSOURKAS, *Les débuts*, σελ. 33-80 διάσπαρτα· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Σχολή*, σελ. 154-179 διάσπαρτα· ΜΑΡΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόφιλος Κορυδαλέας*, σελ. 25-27· PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία*, σελ. 257-258· ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ, «Η αναβίωση», σελ. 112-114· ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, «Ουμανισμός», σελ. 125-126.

²² TSOURKAS, *Les débuts*, σελ. 87-111· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Σχολή*, σελ. 176, 179-183, 192-193· ΜΑΡΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόφιλος Κορυδαλέας*, σελ. 27-42· ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ, «Η αναβίωση», σελ. 128 κ.ε.· ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, «Ουμανισμός», σελ. 124 και σημ. 23.

μετέπειτα πατριάρχης Ιεροσολύμων· ο Γερμανός ο Λοκρός, αργότερα διδάσκαλος στην Πατριαρχική Ακαδημία και επίσκοπος Νύσσης· ο Θεοφάνης Ξενάκης, μετέπειτα μητροπολίτης Φιλαδελφείας· ο μεταγενέστερος μητροπολίτης Άργους και Ναυπλίας Διονύσιος· οι μεταγενέστεροι πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Παρθένιος Β΄ και Διονύσιος Δ΄ Μουσελίμης· ο μελουργός, ιερέας και Μ. Σκευοφύλαξ Βαλάσιος (Μπαλάσης)· ο Μέγας Λογοθέτης Δημήτριος Γουλιανός· η λόγια Λοξάνδρα (Ρωξάνη) Σκαρλάτου, μητέρα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του «εξ απορρήτων» κ.ά.²³

Ο Κορυδαλέας μετέβη για να διδάξει αρχικά στην Κεφαλονιά και εν συνεχεία στη Ζάκυνθο πιθανότατα ύστερα από πρόσκληση του μετέπειτα αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Νικόδημου Μεταξά, ο οποίος είχε μαθητεύσει, από κοινού με τον Άγγελο Μπενιζέλο και τον επίσης Κεφαλονίτη ιερομόναχο και μετέπειτα διδάσκαλο Παΐσιο Μεταξά, στη σχολή του Κορυδαλέα στην Αθήνα²⁴. Λόγω της φήμης που είχε αποκτήσει, προσέλκυσε πληθώρα μαθητών στην οικία του. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν γόνοι του τοπικού αρχοντολογίου, καθώς και ορισμένοι άλλοι που μελλοντικά θα αναλάμβαναν υψηλά εκκλησιαστικά οφίκια και θα επηρέαζαν με το κύρος τους τα πνευματικά πράγματα (λ.χ. ο λόγιος διδάσκαλος Ευγένιος Γιαννούλης [Αιτωλός], ο πιο αγαπημένος του μαθητής· ο Ευγένιος Χριστιανουπόλεως· ο Παρθένιος Α΄ Αλεξανδρείας κ.ά.)²⁵. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές, παράλληλα με τη διδασκαλία της φιλοσοφίας ο Κορυδαλέας άσκησε στα Ιόνια Νησιά την ιατρική²⁶.

Πρέπει εκ προοιμίου να σημειωθεί ότι οι πηγές που διαθέτουμε αναφορικά με την παραμονή και τη διδασκαλία του Κορυδαλέα στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από την αλληλογραφία εχθρικών προς αυτόν και τη δράση του προσώπων. Η εικόνα που εξάγεται από την ως άνω αλληλογραφία είναι

²³ TSOURKAS, *Les débuts*, σελ. 88-92, διάσπαρτα· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Σχολή*, σελ. 169, 194· ΜΑΡΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόφιλος Κορυδαλέας*, σελ. 27-29· ΡΟΔΣΚΑΛΣΚΥ, *Η ελληνική θεολογία*, σελ. 258-259· ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, «*Ουμανισμός*», σελ. 148-149 και σημ. 60.

²⁴ TSOURKAS, *Les débuts*, σελ. 47-48, 56, 88-89· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «*Δράση*», σελ. 37 και σημ. 17, 51· AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 23, 199-202, 218. Για τον Παΐσιο βλ., επίσης, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, «*Παΐσιος Μεταξάς (Στοιχεία για την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας του 16ου και 17ου αιώνα)*», *Παρνασσός* 14/4 (1972), σελ. 522-536.

²⁵ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΩΡΔΙΟΣ, «*Βίος Ευγενίου Αιτωλού*», στο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΘΑΣ (επιστάσις), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας*, Γ΄, Βενετία 1872, σελ. 432-434· TSOURKAS, *Les débuts*, σελ. 58-59· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Σχολή*, σελ. 161, 164, 165, 176, 187· ΤΣΙΟΥΤΡΑΣ, «*Πολύπουρος*», σελ. 314 και σημ. 8· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «*Δράση*», σελ. 41, 47.

²⁶ TSOURKAS, *Les débuts*, σελ. 48 και σημ. 5· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Σχολή*, σελ. 160 και 170. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «*Δράση*», σελ. 34 σημ. 4, από την έρευνα του οποίου δεν επιβεβαιώνεται η πληροφορία.

εκείνη μίας πολυτάραχης κορυδαλικής διαδρομής, σε ένα νησιωτικό περιβάλλον ενταγμένο στη δίνη των έντονων διενέξεων των ημερών μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων στην Ανατολή, οι οποίες έχουν παρουσιαστεί σε αδρές γραμμές παραπάνω. Ιδού μία πρώτη περιγραφή του σκηνικού που συνθέτει για την κατάσταση που επικρατούσε στην πατρίδα του εκείνα τα έτη ο Ζακυνθινός φιλοκαθολικός ιερέας Ιωάννης Βαμβάκιος ή Μπαμπάκος σε επιστολή του προς τον ομόφρονα Χανιώτη Ιωάννη Ματθαίο Καρυοφύλλη στη Ρώμη²⁷:

[...] ἔλθειν δ' ἔνθα [εἰς Ζάκυνθον] τὴν ἀσεβείαν ἐπιπολάζουσαν ἔστιν ὄραν. Ἄπαντες γάρ οἱ τῆδε τῶν Ἑλλήνων παῖδες οὕτω δεινοὶ πολέμοιοι τῆς τῶν Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πεφύκασιν, ὡς τοὺς πρεσβεύοντας τὰ αὐτῆς ἀποτροπιάζεσθαι πάντως, οἷόν τι δυσάντηνον καὶ ἀποτρόπαιον θέαμα. Διό μύουσι τοὺς ὀφθαλμούς τὰ τε ὧτα βύουσιν, ἵνα μὴ θεάσωνται παντελῶς ἡμᾶς, μηδέ τοὺς ἡμῶν λόγους ἀκοῆ παραδέξωνται· βασιλίσκους καὶ ἐχίδνας οὐχ οὕτω δεδίασιν ὡς ἡμᾶς, ὅθεν θάπτον ἔλοιτο συνδαιτᾶσθαι λέουσι, τίγρεσι τε καὶ παρδάλεσιν ἢ τοῖς τροφίμοις τοῦ Ἑλληνομουσείου τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης. Καὶ τό μέγιστον πάντων, τὴν συνουσίαν ἡδέως ἀσπάζονται τῶν τὰ Λουτέρου καὶ Καλβίνου νοσοῦντων, ἀποστρέφονται δέ τοὺς φρονούντας τὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας – οὐχ ἦττον ἢ πάλαι τό ὁδωδός θνησιμαῖον ὁ Ἕλληνας – [...] Ἐγὼ μὲν (εἰρήσεται τάληθές) ὅτε τό πρῶτον τὴν Ἑλλάδα κατέλαβον, τὴν ἐμὴν δόξαν τοῖς ἡμετέροις Γραικοῖς ἀπογυμνῶσαι οὐκ ἤξιουν, τό πρὸς τοὺς Λατίνους μῖσος ἐντετηκός αὐτοῖς καθορῶν καὶ μηδέν συνοίσειν ἐλπίζων, ἄλλως γάρ ἔδει παλινδρομήσαντα τόν Ἰωάννην ἄπρακτον ἀπελθεῖν. [...] τοῦτου γε χάριν ἐκ καρδίας ἐφύλου με πάντες καὶ ἐξεθειάζον.

Ἄλλ' ὅτε τῆς ἀσεβείας ὁ πύθων, ὁ ἐκ τῶν τελμάτων τῶν αἰρέσεων φύς Θεόφιλος ὁ Κορυδαλλεύς, ἐποίει πολύ τό δηλητήριον τό ἰοβόλον τῆς ἀσεβείας ἐξεμῶν τῆ Ζακύνθῳ καὶ εἶχετο τῆς τοῦ Ἐφέσου μανίας, οὐκέτι σιωπῆ ἤνεγκε καιρόν τοῦ λαλεῖν κατά τόν Ἐκκλησιαστήν ἠγησάμενος. Διό πάντες οἱ τοῦ ἡμετέρου θιάσου ἄλλοι τε καὶ Ἀντώνιος Ῥαφτόπουλος ἔστηκεν ἐξεναντίας, κατατοξεῦσαι τόν δράκοντα τουτονί σπουδάζοντες, ὄν κατηγωνισάμεθα <ἄν> πάντες, εἰ μὴ καὶ οἱ ὁμόσηφοι καὶ ὁμογνώμονες χαρίσασθαι τῷ προμάχῳ τὴν ἦτταν ἐπέιγοντο. Καὶ τί δεῖ τὰ μετὰ ταῦτα λέγειν; Οὕτως ἀπηχθέσθημεν αὐτοῖς, ὡς ἐξοστρακισμόν ἡμῖν ἐπιβουλεύειν καὶ θάνατον. [...]²⁸

²⁷ Γι' αυτόν βλ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 289-292 (αφ. 60) και διάσπαρτα.

²⁸ ΤΣΙΟΤΡΑΣ, «*Πολύπους*», σελ. 318, 319.

Όπως συνάγεται από το ως άνω κείμενο, οι ρηζικέλευθες φιλοσοφικές αντιλήψεις του Κορυδαλέα, η αντικαθολική ρητορική του και η απήχηση της διδασκαλίας του έθεσαν σε ετοιμότητα το αντίπαλο στρατόπεδο, το οποίο συγκροτείτο σε τοπικό επίπεδο κατά κύριο λόγο:

1) από τρεις Ζακυνθινούς ιερείς και διδασκάλους που ασκούσαν προσηλυτιστική δραστηριότητα υπέρ της Ρώμης, τους παλαιούς συμφοιτητές του Θεόφιλου στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης Αλέξανδρο Βασιλόπουλο και Αντώνιο Ραφτόπουλο²⁹, καθώς και τον προαναφερθέντα Ιωάννη Βαμβάκιο ή Μπαμπάκο, μεταγενέστερο απόφοιτο του ίδιου ιδρύματος³⁰· και 2) από τους λατίνους επισκόπους Ζακύνθου και Κεφαλληνίας Michele Varolio (1625-1634) και Costantino Rossi ή de Rubeis (1634-1640)³¹. Σ' αυτούς θα μπορούσαν να προστεθούν ορισμένοι ακόμη, όπως επί παραδείγματι ο φιλοκαθολικός ιερομόναχος Άνθιμος Σκούρτας, αντιγραφέας και μεταφραστής αγιογραφικών κειμένων, που αρχικά ήταν μαθητής του Κορυδαλέα³². Σύμφωνα με τον γενικό προβλεπτή της Κρήτης Francesco Molin (αναφορά του προς τη Γερουσία με ημερομηνία 22 Μαρτίου 1628), που στάθμευσε στη Ζάκυνθο κατά τη μετάβασή του στην έδρα του προκειμένου να αναλάβει καθήκοντα, στην ίδια παράταξη ανήκαν και άλλοι Ζακυνθinoί απόφοιτοι του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης: ο ορθόδοξος επίσκοπος των νησιών Παρθένιος Δοξαράς (1622-1628), άνθρωπος «εμπιστότατος» των ιησουιτών κατά τον βενετό αξιωματούχο, καθώς και οι Νικόλαος Μαρτελάος και Μάρκος Κοκκίνης (ή Κόκκινος), που «υποστηρίζουν ανοιχτά όλες τις ενέργειες της Ποντιφικικής Αυλής και των ίδιων των Ιησουιτών»³³. Οι εν λόγω πολέμοι του Θεόφιλου, από κοινού με τους μισιονάριους και τους ιθύνοντες της νεοϊδρυθείσας (το 1622) *Congregazione "de Propaganda Fide"*, καθώς και με τον αποστολικό νούντσιο στη Βενετία,

²⁹ ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 368-370 (αρ. 198), 373 (αρ. 203). Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», διάσπαρτα.

³⁰ ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 413-414 (αρ. 260). Πρβλ. ΤΣΙΟΤΡΑΣ, «Πολύπους», σελ. 313-326 διάσπαρτα.

³¹ «Series episcoporum ecclesiae Latinae in Graecia», *Anno Domini* 1 (2003), σελ. 266.

³² Άκμασε στη μονή Στροφάδων και σώζονται ορισμένα χειρόγραφα του. ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν φιλολογικόν και ιστορικόν Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1898, σελ. 1021· Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, «Γέντε ανέκδοτες επιστολές του Θεόφιλου Κορυδαλέως», *Ελληνικά* 42 (1991-1992), σελ. 106, 108-109 (επιστολή Κορυδαλέα προς Παΐσιο Μεταξά)· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», διάσπαρτα.

³³ AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 130 σημ. 4. Πρβλ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Κολλέγιο*, σελ. 278-279 (αρ. 38), 367-368 (αρ. 195), 443 (αρ. 309). Για τη φιλοκαθολική στάση του Δοξαρά βλ., επίσης, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 38· ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Ο Νικόδημος Β' Μεταξάς μεταξύ εκκλησιαστικών και κοινωνικών αντιθέσεων (1628-1639)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σελ. 300-301.

ανάλωναν διαρκώς τις δυνάμεις τους, προκειμένου αφενός να αποδομήσουν την εικόνα του Αθηναίου φιλοσόφου και των μαθητών του, και αφετέρου να πείσουν τη βενετική εξουσία να θέσει τέλος στη διδασκαλική δραστηριότητα του Κορυδαλέα και να τον εξορίσει από τον ιόνιο χώρο³⁴.

Στις στρατηγικές των δύο πλευρών συγκαταλέγονταν οι προπηλακισμοί και οι συκοφαντίες, οι αντεγκλήσεις ακόμη και από άμβωνος, ενίοτε δε και η σωματική βία³⁵. Παρά τις εμφανείς δογματικές παρεκκλίσεις του επικεφαλής της κορυδαλικής παράταξης – τις οποίες, εντούτοις, σύμφωνα με τον προβλεπτή Ζακύνθου Fantin Soranzo απέφευγε να εκθέτει σε μη μνημένο ακροατήριο – οι βενετικές αρχές παρουσιάζονταν από διστακτικές να παρέμβουν για να αποπέμψουν τον Κορυδαλέα έως ευνοϊκά διακειμένες απέναντί του· ακόμη κι όταν ο λατίνος επίσκοπος Varolio άφηγε αιχμές κατά του Κορυδαλέα για υποτιθέμενη εξώθηση των Ζακυνθινών σε αμφισβήτηση της κυριαρχίας της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου και σε αναζήτηση προστασίας από ανταγωνιστικές προς αυτήν δυνάμεις, όπως η Γαλλία, η Ολλανδία ή η Γερμανία. Κατά τους εχθρούς του Κορυδαλέα, η διστακτικότητα των διοικητών οφειλόταν στον φόβο τους λόγω της γειννίας της Ζακύνθου με την οθωμανική επικράτεια, αλλά και των πιθανών αντιδράσεων των πολλών οπαδών του Κορυδαλέα στο νησί, με συνέπεια οι τελευταίοι και ο διδάσκαλός τους να αποθρασύνονται διαρκώς³⁶. Η στάση αυτή των βενετικών αρχών αναπόφευκτα οδηγούσε την έριδα στα άκρα, γεγονός που αποτυπώνεται εναργώς λ.χ. στη φρασεολογία και στα μελανά χρώματα, με τα οποία ο προαναφερθείς φιλοκαθολικός Σκούρτας σκιαγραφούσε τον Κορυδαλέα σε επιστολή-καταγγελία του προς τον πάπα Ουρβανό Η΄ στα 1629:

[...] ό από τέλματος Σκώληξ, Θεόφιλος, ή μάλλον ειπείν δαιμονόφιλος ό Κορυδαλεύς, ό πικρός αποστάτης, ό κατά τής τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἐκκλησίας λυσσώδης λῦκος [...] ή μέλαινα κ(αί) σκοτεινή ἀπάτη. τό βδελυκτόν ἀκάθαρμα. το δυσσῶδες κ(αί) βέβηλον ἄγος. τό τοῦ πονηροῦ δαίμονος αἰσχρόν καταγώγιον. ό πάσης αἰρέσεως κ(αί) αἰσχύστου πράξεως ἔμπλεος [...] τά τῶν δυσσεβῶν λουτέρων τε κ(αί) Καλβίνων ἀσπάζεται, ό τρισάθλιος, κ(αί) τήν ψυχήν θνητήν εἶναι φάσκει, κ(αί) μετεμψύχωσι δοξάζει, ὡς ό πυθαγόρας. τήν τῶν ἁγίων εἰκόνων προσκύνησιν ἀθετεῖ³⁷.

³⁴ BIRTACHAS, «Deviant ideas», σελ. 45.

³⁵ Ο Παΐσιος Μεταξάς λ.χ. κατηγορείτο ότι έβαλε έναν ναυτικό να ξυλοκοπήσει τον Σκούρτα και να τον κυνηγήσει ακόμη και εντός του ναού του Αγίου Φραγκίσκου στην Κεφαλονία κατά την ώρα της θείας λειτουργίας. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 42.

³⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 42-43, 47, 49.

³⁷ Σύμφωνα με τον λατίνο επίσκοπο Rossi, είχε επιπλήξει τους μαθητές του επειδή είχαν συμμετάσει σε λιτανεία θαυματουργής εικόνας. Τους είχε πει ότι ήταν ντροπή να λατρεύουν τις

τήν διά στόματος ἐξαγόρευσιν ἀπαγορεύει καί βδελύττεται [...] ὁ τρισκατάρατος [...] οὐκ ὀρθῶς ὡς ἡμεῖς οἱ εὐσεβεῖς τό δεσποτικόν σῶμα καί αἷμα τοῦ Κ(υρίου)υ ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ λατρεύομεν, ὡς ἀληθές σῶμα κ(αί) αἷμα τοῦ κυρίου ἀλλ' ἀντίτυπον καλεῖ τοῦτο, ὁ ἀνάξιος τοῦ ζῆν. πολλούς τοίνυν τῶν ἀφελότητι, κ(αί) ἀπλάστῳ γνώμῃ βειούτων, εἰς τό τῆς ἀσεβείας βόθυνον ἐξώθησεν ὁ ἐμβρόντητος [...]

[...] πρὸς τούτοις ἴσθω ἢ σὴ παναγιότης, ὅτι τούτῳ τῷ μιαιφῶ Κορυδαλλεῖ ἐμαθήτευσαν [...] ἄνδρες, οἱ κατ' οὐδέν ἐπὶ κακία διενηνόχασι τῷ ἑαυτῶν διδασκάλῳ κ(αί) γάρ (κατά τον θεῖον Γρηγόριον) κακῶν διαδασκάλων κακά μαθήματα, πονηρῶν σπερμάτων κακά τά γεώργια. ἀλλά κατ' ἴχνος βαίνουνσι τούτῳ εἰς πᾶν εἶδος κακίας ἐξησκημένοι ὄντες διατελοῦσι. οἱ πικροὶ περὶ τῶν ὀρθῶν δογμάτων λογισταί. οἱ κατήγοροι τῶν ἐπαινουμένων. οἱ περὶ τήν σοφίαν ἀπαιδευτοί [...]³⁸

Ο Σκούρτας, ἐπίσης, ἀπηύθυνε ἐκκληση στον πάπα να ενεργοποιήσει όλους τους υφιστάμενους μηχανισμούς της Αγίας Ἐδρας για την ἀμεση ἀπομάκρυνση του διδασκάλου Κορυδαλέα, μια και ο λατίνος ἐπίσκοπος ἀδυνατούσε να το ἐπιτύχει με τα πενιχρά μέσα που διέθετε. Εἰάν συνδυάσουμε τις διαρκεῖς ἐκκλήσεις του εἶδους με τις σαφεῖς καταγγελίες για αἵρεση, που διατυπώνονταν τόσο στη συγκεκριμένη ἐπιστολή ὅσο και σε πολλές ἄλλες, εἶναι κατανοητή ἡ ενεργοποίηση τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱεράς Ἐξέτασης ὡς ἐσχατοῦ μέσου τῆς καθολικῆς πολεμικῆς. Οἱ ἐπιστολές και οἱ καταγγελίες που στοιχειοθετοῦσαν τὴν αἵρεση μεταβιβάζονταν πλέον ἀπὸ τὴν *Propaganda* στη Συνέλευση τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱεράς Ἐξέτασης. Αὐτή, με τὴ σειρά τῆς, ἀσκήσε ὅλη τῆς τὴν ἐπιρροή στον βενετὸ πατριάρχη και καρδινάλιο Federico Comaro, ὥστε να πιέσει τὴ βενετικὴ κυβέρνηση να ἀποπέμψει τον Κορυδαλέα και να τον ἐκδώσει στη Ρώμη³⁹.

Ἐπ' αὐτοῦ, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὀπτικὴ ἐνός ἐπιγόνου τοῦ Paolo Sarpi, τοῦ *consultore in iure* fra Fulgenzio Micanzio, που κλήθηκε να γνωμοδοτήσει στη βενετικὴ Γερουσία ἀναφορικὰ με τὴν ὑπόθεση του Κορυδαλέα. Αὐτὸς ἐπισημαῖνε πως, βάσει του σαρπιανοῦ “*Sopra l’Officio dell’Inquisizione*” (που εἶχε συνταχτεῖ το 1613 κατ’ ἐντολήν τῆς βενετικῆς Γερουσίας), ἀρμόδια για να ἀποδίδει δικαιοσύνη σε ὑποθέσεις ἐλληνορθόδοξων ὑπηκόων για ζητήματα συναφῆ με τὴν πίστη ἦταν ἡ

«παλιο-τάβλες». ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 48.

³⁸ Archivio Storico “de Propaganda Fide” [della Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli], Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali, 181, φφ. 214r-v. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 70, 71.

³⁹ Βλ. λ.χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 42 σημ. 40 και 42, σελ. 43 σημ. 46. Πρβλ. BIRTACHAS, «Deviant ideas», σελ. 45-46.

κρατική αρχή κατά της βλασφημίας (των *Esecutori contro la bestemmia*) και όχι η Ρωμαϊκή Ιερά Εξέταση⁴⁰. Τελικώς, η Γερουσία αποφάνθηκε υπέρ της παύσης της διδασκαλικής δραστηριότητας του Κορυδαλέα και της απομάκρυνσής του από τα Ιόνια Νησιά, όχι όμως και υπέρ της προσαγωγής του στην Ιερά Εξέταση ή, έστω, ενώπιον των *Esecutori*. Εν τω μεταξύ, όμως, ο Αθηναίος φιλόσοφος, διαισθανόμενος τον επερχόμενο κίνδυνο, είχε ήδη αναχωρήσει κρυφά από τη Ζάκυνθο. Κατά δήλωση δε του αδελφού τού λατίνου επισκόπου Rossi, ο Κορυδαλέας είχε δραπετεύσει υπό τον φόβο της κατάσχεσης των χειρογράφων του από τους ιεροεξεταστές, τα οποία σκόπευε να εκδώσει στην Αγγλία⁴¹. Σύμφωνα με τους αντιπάλους του, το γεγονός δεν στάθηκε ικανό να εξευμενίσει τη θεϊκή οργή για τις ανίερες διδαχές του και, έτσι, το νησί τιμωρήθηκε με την εκδήλωση μεγάλου και καταστροφικού σεισμού (30 Σεπτεμβρίου 1636). Από την άλλη δε, ύστερα από τη φυγή του οι ξεσηκωμένοι οπαδοί του τον τίμησαν ως «προφήτη της Ελλάδας»⁴². Ωστόσο, το φάντασμα του διδασκάλου Κορυδαλέα και ο κίνδυνος μόλυνσης των Ιόνιων Νησιών από την «καλβινιστική πανώλη» που κυοφορούνταν στις τάξεις των μαθητών του θα εξακολουθούσαν να πλανώνται στη σκέψη και στα γραπτά των καθολικών μισιοναρίων τα επόμενα έτη⁴³.

Ανεξάρτητα από αυτά, η διδασκαλία των νεοαριστοτελικών φιλοσοφικών προσεγγίσεων του Κορυδαλέα φαίνεται πως είχε ευρεία απήχηση μεταξύ των μορφωμένων κύκλων και των αριστοκρατικών οικογενειών. Το πιστοποιεί, μεταξύ

⁴⁰ Γνωμοδότηση της 11ης Δεκεμβρίου 1636. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής ASV), Consultori in iure, filza 43, φφ. 258r-v: «Sulla richiesta avanzata a nome della Congregazione romana dell'Inquisizione dal cardinal Antonio Barberini che le autorità veneziane prendano provvedimenti contro un tale Scordiali, già allievo del Collegio greco di Roma, che va spargendo a Zante la dottrina della mortalità dell'anima». Για το σαρπιανό "Sopra l'Officio dell'Inquisizione" βλ. STATHIS BIRTACHAS, «Η δικαιοδοσία της Ιεράς Εξέτασης στους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους και ο Paolo Sarpi», στο ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σελ. 411-438, ιδίως 414-420, 436-437. Για την έρευνα που διεξήγαγε ο προβλεπτής Ζακύνθου Fantin Soranzo την άνοιξη του 1634 (7 Μαΐου) κατά παραγγελία της Γερουσίας αναφορικά με τα έργα και τις ημέρες του Κορυδαλέα στο νησί, αλλά και με την παρουσία εκεί σχισματικών βιβλίων, τα οποία χρησιμοποιούνταν από τον τελευταίο στη διδασκαλία του, βλ. ASV, Senato (secreti), Dispacci dei rettori, Zante, filza 10, fasc. 38. Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Θεόφιλος Κορυδαλέος ο Αθηναίος», *Τα Αθηναϊκά* 11 (1958), σελ. 13-14· ΤΣΟΥΡΚΑΣ, *Les débuts*, σελ. 58-59, 371-372· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Σχολή*, σελ. 164· AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 223-224.

⁴¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 50 και σημ. 70 και 72. Πρβλ. BIRTACHAS, «Deviant ideas», σελ. 46.

⁴² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 49-50 και σημ. 69, 60, 61 σημ. 108.

⁴³ Βλ. λ.χ. ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ – ΜΑΡΙΑ ΣΠΑΝΟΥ, «Θρησκευτικές ζυμώσεις στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο και ο "κόσμος" ενός καθολικού ιεροκήρυκα το 1640», *Ενώ και Εσπέρια* 4 (1999-2000), σελ. 46-66, ιδίως σελ. 51, 53, 55, 59-60.

άλλων, η δυσαρέσκεια που εξέφρασαν εξέχοντες ορθόδοξοι πολίτες της Ζακύνθου στον λατίνο επίσκοπο ύστερα από την αναχώρηση του Κορυδαλέα, επειδή με ενέργειές του είχε διωχθεί ο προσφιλής διδάσκαλος των παιδιών τους. Αντίθετα, όπως ήδη διαπιστώθηκε από τα λεγόμενά τους, οι καταδότες του, κυρίως οι απόφοιτοι του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, ήταν κατάπυστοι στη Ζάκυνθο. Ορισμένοι δε από αυτούς αποδεδειγμένα συναλλάσσονταν με τους ιησουίτες εχθρούς του βενετικού κράτους, που από την εποχή του *Interdetto* (1606-7) είχαν αποβληθεί από τη βενετική επικράτεια· όπως λ.χ. ο Αλέξανδρος Βασιλόπουλος, ο οποίος, με υποκίνηση του κορυδαλικού περιβάλλοντος, εν πρώτοις (1626) εκδιώχθηκε από τον ορθόδοξο ναό όπου ιερουργούσε και από το σχολείο όπου δίδασκε, και σε δεύτερο χρόνο (1629) εξορίστηκε από τα Ιόνια Νησιά⁴⁴. Σημειωτέον ότι οι ιησουίτες από το 1622 είχαν αναλάβει για δεύτερη φορά τη διεύθυνση του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, προκειμένου να προβαίνουν σε καλύτερη επιλογή των σπουδαστών του και να τους προσφέρουν την κατάλληλη μόρφωση και βοήθεια μετά το πέρας των σπουδών τους, όταν θα επέστρεφαν στα πάτρια. Στην προοπτική αυτή είχαν εναντιωθεί σθεναρά, αλλά εις μάτην, ο Paolo Sarpi και η βενετική κυβέρνηση, η οποία εν συνεχεία είχε λάβει την απόφαση να αποσύρει τους ελληνόφωνους υπηκόους της και να επενδύσει τα εισοδήματά της επισκοπής Κισάμου, με τα οποία το ίδρυμα χρηματοδοτείτο έως τότε, στην ίδρυση ενός δικού της κολλεγίου γι' αυτή την κατηγορία υπηκόων στην Πάδοβα⁴⁵.

Ανακεφαλαιωτικά, ο Κορυδαλέας υπήρξε, αναμφίβολα, ο σημαντικότερος των μη γηγενών διδασκάλων στα Ιόνια Νησιά κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας. Η διδασκαλία του εμπλουτίζει την ιστορία της διανοήσης στον χώρο αυτό κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα και συνιστά προπομπή της εμφάνισης τον επόμενο αιώνα διδασκάλων επίσης μεγάλης εμβέλειας, όπως λ.χ. του Κεφαλονίτη Βικέντιου Δαμοδού ή του Κερκυραίου Ευγένιου Βούλγαρη, που θα αντιμάχονταν, ωστόσο, τον αναχρονιστικό πλέον κορυδαλικό νεοαριστοτελισμό και θα τάσσονταν υπέρ της νεωτερικής ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και επιστήμης. Λαμβανομένου δε υπ' όψιν του μη οργανωμένου πλαισίου ανώτερης παιδείας της Βενετίας για τους υπηκόους των κτήσεών της στην ανατολική Μεσόγειο, η περιορισμένου χρόνου (δεκαετής) εγκατάσταση και διδασκαλία του Κορυδαλέα

⁴⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 35 σημ. 8, 39, 42-44, 64. Πρβλ. BIRTACHAS, «Deviant ideas», σελ. 50.

⁴⁵ ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «Βενετικό κράτος και ιησουιτική εκπαίδευση: Το πρόβλημα της μόρφωσης των Ελλήνων υπηκόων (αρχές 17ου αιώνα)», στο ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ (επιμ.), *Σελίδες Ιστορίας και Πολιτισμού: Τόμος αφιερωμένος στον Δημήτρη Ε.-Γ. Καρύδη*, Κέρκυρα 2018, σελ. 153-176, ιδίως 162 κ.ε. Για τη διεξόδοξη της Ρώμης και των ιησουιτών στην ορθόδοξη Ανατολή πρβλ. AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 25-27, 43-44 και σημ. 1.

στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο υπήρξε επωφελής για εκείνους τους φιλομαθείς νέους, που δεν υπηρετούσαν τους σκοπούς και τα σχέδια της καθολικής Εκκλησίας στην ορθόδοξη Ανατολή. Αυτοί κατέστησαν κατ' εκείνο το χρονικό διάστημα κοινωνοί μίας ριζοσπαστικής φιλοσοφικής σκέψης, που είχε διδαχθεί για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας και συχνά ερχόταν σε αντίθεση με το χριστιανικό δόγμα. Την ίδια ώρα, η διδασκαλία του Κορυδαλέα προκάλεσε αναταραχή και όξυνση, στο έπακρο, των αντιθέσεων μεταξύ των δύο δογμάτων στα νησιά, και τα κατέστησε κέντρα διερχομένων εντεταλμένων οργάνων της Ρώμης, που στόχευαν στην ανάσχεση της επιζήμιας για την καθολική Εκκλησία προπαγάνδας του Αθηναίου φιλοσόφου και των μαθητών του⁴⁶. Η κλιμάκωση του αγώνα ανάμεσα στην καθολική Εκκλησία και στο αντικαθολικό μέτωπο του Κύριλλου Λούκαρι σηματοδότησε το τέλος αυτής της διδασκαλικής δραστηριότητας. Την ίδια τύχη είχε, επίσης, μία άλλη πολιτιστική πρωτοβουλία της περιόδου στην περιοχή: η λειτουργία στην Κεφαλονιά του γνωστού τυπογραφείου του έτερου στενού συνεργάτη του Λούκαρι, τουτέστιν του αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Νικόδημου Μεταξά⁴⁷. Η Βενετία, καίτοι είχε υποχρεωθεί να στηρίξει διπλωματικά τον Λούκαρι και τον Μεταξά στην Κωνσταντινούπολη, αντιτίθετο με τρόπο κάθετο σε κάθε είδους πολιτιστικά εγχειρήματα και πρωτοβουλίες υπηκόων της στο δικό της Κράτος της Θάλασσας δίχως τη συγκατάθεσή της. Στο πλαίσιο αυτό, όχι μόνο είχε κατασχέσει το τυπογραφείο του Κεφαλονίτη αρχιερέα, αλλά και απορρίπτει την ιδέα του για ίδρυση κολλεγίου στην πατρίδα του⁴⁸.

Κλείνοντας θυμίζω ότι ο Νικόδημος Μεταξάς, που βρισκόταν από κοινού με τον Λούκαρι και τον Κορυδαλέα στην πρώτη γραμμή των εχθρών της Ρώμης, το 1625 είχε τιμήσει τον τελευταίο εκδίδοντας σ' έναν κοινό τόμο τα εκπαιδευτικού

⁴⁶ ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΠΡΤΑΧΑΣ, «Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση στα Ιόνια Νησιά», στα *Πρακτικά του Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, Α', Αθήνα 2004, σελ. 513-525, ιδίως 520-523. Πρβλ. ΜΠΠΡΤΑΧΑΣ – ΣΠΑΝΟΥ, «Θρησκευτικές ζυμώσεις», 46-65, διάσπαρτα.

⁴⁷ AUGLIERA, *Βιβλία*, μέρος δεύτερο, όπου στοιχειοθετείται η υπόθεση ότι, εκτός της Κωνσταντινούπολης, το τυπογραφείο λειτούργησε και στην Κεφαλονιά. Βλ. λ.χ. το *Βιβλίον του ὀρθοῦ λόγου, βεβαίως καλούμενον* (με ψευδή τυπογρ. στοιχεία: παρά Ιωάννη τῷ Ἄβιλανδ, Ἐν Λωνδῶνῃ ἀχκε' [1625]· στην πραγματικότητα: τυπογρ. Νικ. Μεταξά, Κεφαλονιά 1627), που περιλαμβάνει ἔγγραφα σχετικά με την αγιοποίηση του ερημίτη Γεράσιμου Νοταρά. AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 305-306, 316. Ομοίωτη έκδοση του πονήματος συνοδεύει την ελληνική έκδοση του έργου του AUGLIERA (Αθήνα 2006). Στην αφιέρωσή του ο Παΐσιος Μεταξάς σημειώνει τιμητικά για τον διδάσκαλό του Κορυδαλέα προσδίδοντας, ασφαλώς, κύρος στην έκδοση: «Τῷ ὀσιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἀνδρὶ κυρίῳ Θεοφίλῳ τῷ Κορυδαλλεῖ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας μεγάλῳ διερμηνευτῇ». ÉMILE LEGRAND, *Bibliographie hellénique: Ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, 1, Παρίσι 1894, σελ. 189. Βλ. εικόνα 1.

⁴⁸ AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 83-84. Πρβλ. HERING, *Πατριαρχεῖο*, σελ. 200 και σημ. 30.

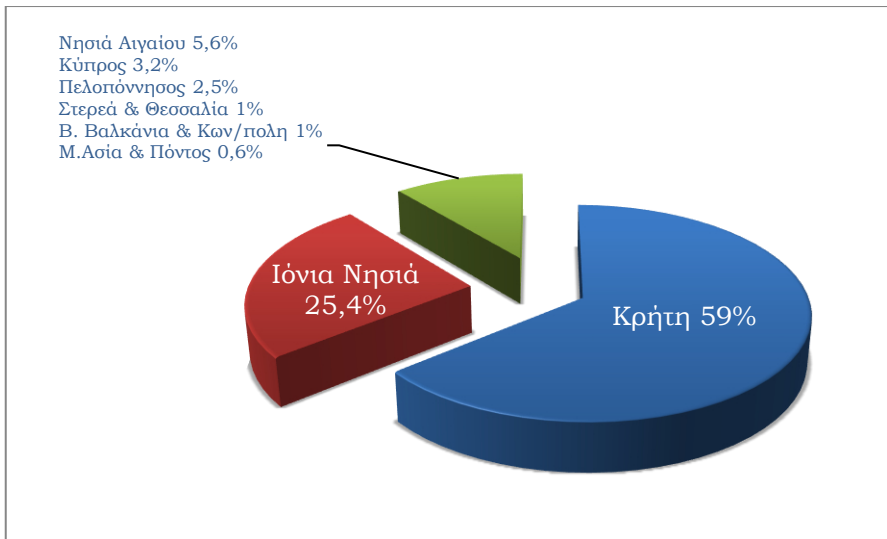
χαρακτήρα έργα του *Περί ἐπιστολικῶν τύπων* και *Ἐκθεσις περὶ Ῥητορικῆς* στο Λονδίνο (τυπογρ. William Stansby, 1625)⁴⁹. Επίσης, ο ίδιος είχε πιθανότατα προσκαλέσει τον Κορυδαλέα να διδάξει στην Κεφαλονιά. Παρ' όλα αυτά, κατά τη μακρόχρονη διαμονή του Αθηναίου φιλοσόφου στα νησιά, και ιδίως στα χρόνια της δικής του αρχιερατείας (1628 κ.ε.), αφενός απασχολημένος με τις διενέξεις του με το ζακυνθινό αρχοντολόι και τον πρωτοπαπά της Ζακύνθου⁵⁰, και αφετέρου ακολουθώντας διπλωματική οδό, ο Μεταξάς τήρησε σαφείς αποστάσεις από την έντονη αντικαθολική δραστηριότητα του τέως διδασκάλου του. Έφτασε δε στο σημείο να τον απαρνηθεί, αποκαλώντας τον σε επιστολή του προς τον προαναφερθέντα φιλοκαθολικό Αντώνιο Ραφτόπουλο «ἄθεον κ(αί) ἔχθρὸν τοῦ Θεοῦ»⁵¹, δίχως, ωστόσο, να αποφύγει και ο ίδιος τις κατηγορίες για αίρεση και καλβινισμό⁵².

⁴⁹ AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 48-50, 305, 314. Εν αντιθέσει προς τη μεταγενέστερη στάση του, ο επιμελητής της έκδοσης Νικ. Μεταξάς πλέκει εδώ το εγκώμιο του διδασκάλου του Κορυδαλέα ως ακολούθως: «ὅς ἀπάσης ἀρετῆς [...] εἴσω γενόμενος, καὶ παντοδαπῆς φιλοσοφίας τὰ τέλεια καὶ ἐποπτικά μούμενος [...] μονονουχί τό ἀρχαῖον τῆς τὰ πρὶν ἀποβλεπομένης Ἀτθίδος ἀνακτήσεται κλέος. [...] προσφωνῶν σοι τοὺς Ἐπιστολικούς τύπους Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως [...] ἀνδρὸς πάσης λογικῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης ἐμπειροτάτου, καὶ μάλιστα τῆς περιπατητικῆς λεγομένης φιλοσοφίας, ἔπειρ τις τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ τὴν δὲ ἐν τῇ εὐσεβεῖ θεολογίᾳ τούτου ἔξιν, καὶ τουτί ὑπὲρ ταύτης ἀγῶνας, σὺ μᾶλλον ἐπαινέσεις [...] Ὁ γὰρ ῥηθεὶς φιλόσοφος (οὐκ ὄνοματι μόνον, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον πράγματι ὡς εἶναι τὴν ἐκείνου διαγωγὴν ἀναμφίβολον μάρτυρα τῆς τε θεοσεβείας ἀνδρὸς καὶ τῆς πρὸς πᾶσαν ἀρετὴν οἰκειότητος, ὃν δοίη θεὸς διατηρεῖσθαι τῷ ἡμετέρῳ γένει ἐν πολλοῖς ἔτεσιν) [...]». LEGRAND, *Bibliographie hellénique*, σελ. 196, 198.

⁵⁰ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Ο Νικόδημος Β'», σελ. 287-326· ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου: Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα 2001, ιδίως μέρος Β'· AUGLIERA, *Βιβλία*, μέρος δεύτερο.

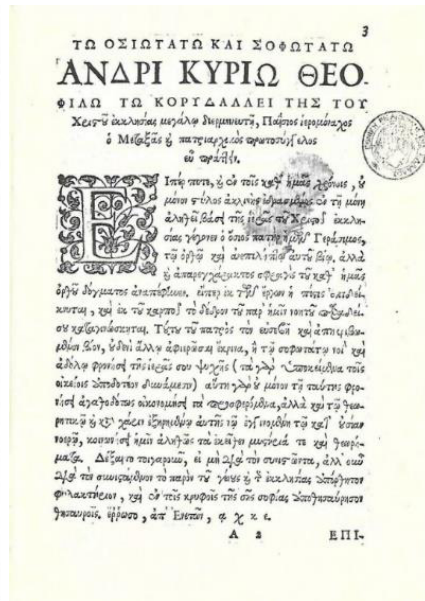
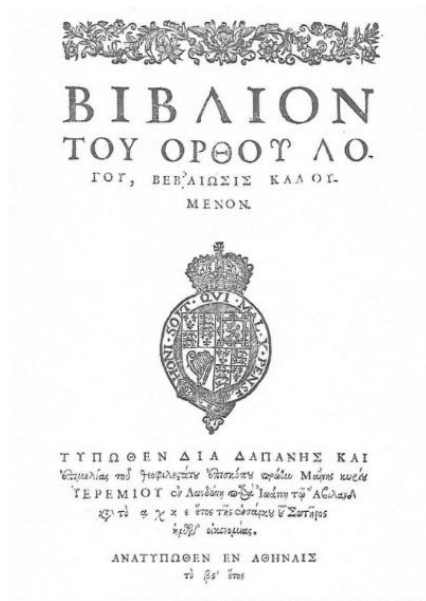
⁵¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 36-37 και 65-68, ιδίως 66' αλλά και γενικότερα 42-44, 52-55, 69-73. Πρβλ. AUGLIERA, *Βιβλία*, σελ. 23 σημ. 7, 49 και σημ. 12, 202 και σημ. 13.

⁵² Βλ., μεταξύ άλλων, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Δράση», σελ. 71, 74· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ – ΣΠΑΝΟΥ, «Θρησκευτικές ζυμώσεις», ιδίως σελ. 52, 56, 61, 62.

Διάγραμμα 1: Ποσοστά ελληνόφωνων σπουδαστών στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας ανά περιοχή προέλευσης (1576-1670). Πηγή: Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων: Από το 1400ε έως το 1820*, Αθήνα 2014, σελ.

78.

Εικόνα 1: Βιβλίον τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου, Βεβαίως καλούμενον (με ψευδή τυπογρ. στοιχεία: παρά Ἰωάννη τῷ Ἄβιλανδ, Ἐν Λωνδῶνῃ ἀρχεῖ [1625]· στην πραγματικότητα: τυπογρ. Νικόδημου Μεταξά, Κεφαλονιά 1627). Εξώφυλλο και αφιέρωση του Παΐσιου Μεταξά στον διδάσκαλό του Θεόφιλο Κορυδαλέα. Οι εικόνες από την ομοίτυπη έκδοση που συνοδεύει το έργο του LETTERIO AUGLIERA, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα: Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά, πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην ορθόδοξη Ανατολή*, μτφρ. ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΠΡΤΑΧΑΣ, επιστημ. εποπτεία ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 2006.

**Ιταλική μετανάστευση και κρατική πολιτική
στα Ιόνια Νησιά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα:
νέα ερωτήματα πάνω σε ένα παλιό ζήτημα**

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

Ο 19ος αι. είναι ο αιώνας των επαναστάσεων, των εθνικισμών αλλά και των μεταναστεύσεων. Το ιταλικό παράδειγμα περιλαμβάνει μεταναστεύσεις που συνδέονται με τις ανάγκες των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων του ευρωπαϊκού χώρου (η περίπτωση των Ιταλών προσφύγων των ετών 1820-21, 1831 και 1848-49¹, των γαριβαλδινών στο δεύτερο μισό του 19ου αι. κ.ά.)², καθώς και με οικονομικές και γενικότερα επαγγελματικές επιδιώξεις (έμποροι, επιχειρηματίες, βιοτέχνες αλλά και καλλιτέχνες) που προκάλεσαν μαζικά κύματα εκπατρισμών προς διάφορες κατευθύνσεις³.

¹ ALESSANDRO GALANTE-GARRONE, «L'emigrazione politica italiana del Risorgimento», *Rassegna Storica del Risorgimento* XLI/II-III (1954), σελ. 223-242· ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Οι Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα: διαμορφωμένες πραγματικότητες και προϋποθέσεις ενσωμάτωσης», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, Β', Αθήνα 2001, σελ. 495-510.

² ANTONIS LIAKOS, «Garibaldi e i garibaldini verso Creta 1866-1869», *Rassegna Storica del Risorgimento* LXXX/III (1993), σελ. 316-343· ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Η στρατιωτική παράμετρος του ιταλικού φιλελληνισμού», στο ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.) *Μελετήματα ελληνο-ιταλικής ιστορίας*, Α', Αθήνα 1998, σελ. 113-124· MASSIMO DE LEONARDIS, *L'Italia e il suo Esercito. Una storia di soldati dal Risorgimento ad oggi*, Ρώμη 2005· STATHIS BIRTACHAS, «In defence of the liberty and the rights of Great Mother Greece». The Italian Garibaldi volunteers in Epirus: the decline of a long tradition in Greece. Evaluation of an old story and new research perspectives», *Mediterranean Chronicle* 6 (2016), σελ. 161-182· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ricciotti Garibaldi and the last expedition of the Italian Garibaldini volunteers to Greece (1912)», στο VIRGILIO ILARI (επιμ.), *Italy on the Rimland: Storia militare di una penisola eurasiatica*, 1: *Intermarium*, Ρώμη 2019, σελ. 207-222.

³ Από την εκτενή σχετική βιβλιογραφία βλ. σε ERCOLE SORI, *L'emigrazione italiana dall'Unità alla seconda guerra mondiale*, Μπολόνια 1979· OLIVIERO CASACCHIA – SALVATORE STROZZA, *Le migrazioni interne e internazionali in Italia dall'Unità ad oggi: un quadro complessivo*, Μιλάνο 2002· PIERO BEVILACQUA, ANDREINA DE CLEMENTI & EMILIO

Οι Ιταλοί μετανάστες, φορείς της ευρωπαϊκής κουλτούρας των χρόνων του Ρομαντισμού και των νέων κατακτήσεων στο επίπεδο της επιχειρηματικότητας και της πολιτικής θεωρίας, έφεραν στην ανατολική Μεσόγειο, πέρα από επαγγελματικές τεχνικές, ιδέες που ανανέωσαν τις τοπικές κοινωνίες, τη μουσική και θεατρική παραγωγή και την τοπική πολιτική ζωή⁴, προκαλώντας ενίοτε και συγκρούσεις που έχουν αποδοθεί στην ελλιπή επικοινωνία που είχαν με τους εντόπιους συνομιλητές τους.

Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους, εξαιτίας του βενετικού παρελθόντος τους και της ιταλικής κουλτούρας στην οποία είχαν μνηθεί οι ηγετικές τους ομάδες, λειτούργησαν ως προνομιακός χώρος για το πέρασμα ή τη σταθερότερη διαμονή Ιταλών που για διάφορους λόγους μετακινούνταν από τις έδρες τους προς και από τον ελλαδικό χώρο ή τη Μάλτα, αλλά και το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος και την Οθωμανική αυτοκρατορία όπου συγκροτήθηκαν θαλαρές ιταλικές κοινότητες με κυρίαρχη εκείνη της Κωνσταντινούπολης⁵.

Στην περίπτωση των Επτανήσων στην οποία εστιάζει η μελέτη αυτή δεν έχουμε να κάνουμε με ένα κυρίαρχο κράτος με διαφοροποιημένους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και αυτόνομη πολιτική, εντός και εκτός συνόρων. Τα Ιόνια νησιά, στα χέρια των Βενετών μέχρι το 1797, πέρασαν από σύντομες πολιτειακές μορφές μέχρι που έφτασαν στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα στη συγκρότηση ενός κράτους, του «Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων» ή Ιονίου Κράτους, το οποίο τυπικά ήταν «ελεύθερο και αυτόνομο», ουσιαστικά όμως αποτέλεσε προτεκτοράτο της Μ. Βρετανίας. Σε αυτή τη χρονική στιγμή έφτασαν στα Επτάνησα τα κύματα της ιταλικής μετανάστευσης τα οποία αντιμετωπίστηκαν από τις κρατικές αρχές με τρόπο μη ενιαίο⁶.

FRANZINA (επιμ.), *Storia dell'Emigrazione Italiana*, Ρώμη 2009.

⁴ Βλ. ενδεικτικά σε STATHIS BIRTACHAS, «Solidarietà e scambi ideologico-culturali Italo- Ellenici in epoca risorgimentale: l'immigrazione politica italiana nelle isole Ionie e in Grecia», *Mediterranea. Ricerche Storiche* 26 (2012), σελ. 471-472.

⁵ ATTILIO DE GASPERIS – ROBERTA FERRAZZA, *Italiani di Istanbul. Figure, comunità e istituzioni dalle Riforme alla Repubblica 1839-1923*, Τορίνο 2007.

⁶ Για την ιστορία των νησιών του Ιονίου αυτή την περίοδο βλ. στην πρόσφατη μελέτη του ΣΑΚΗ ΓΚΕΚΑ, *Ξενοκρατία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στα Επτάνησα (1815-1864)*, ΕΑΠ: Πάτρα, 2021. Από την παλιότερη βιβλιογραφία βλ. γενικά σε ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815, Α'-Β'*, εν Αθήναις 1884 ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797-1821», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 382-402 ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΚΟΥ, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία. Οι πρώτες διπλωματικές ενέργειες του Ιωάννη Καποδίστρια*, Αθήνα³ 2001 ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Τα Επτάνησα: ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, 1, Αθήνα 2003, σελ. 151-184 επίσης σε ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Οι πολιτικές τύχες των νησιών του Ιονίου πελάγους: από τη

Όταν αναφερόμαστε στις κρατικές αρχές του υπό εξέταση χώρου θα πρέπει να διακρίνουμε από τη μια τους εκπροσώπους της Προστασίας, με κυριότερο τον Βρετανό αρμοστή, βασικό ερμηνευτή της αποικιακής πολιτικής της Γηραιάς Αλβιώνος αλλά με κάποια περιθώρια προσωπικής δράσης, και σε μικρότερο βαθμό το ιονικό κοινοβούλιο, που βάσει του συντάγματος του 1817 είχε την αρμοδιότητα να ψηφίζει νομοσχέδια συνταγμένα από τα μέλη της Γερουσίας που διορίζονταν από τον Βρετανό αρμοστή, τον αποκλειστικά αρμόδιο για τη σύγκληση του Κοινοβουλίου. Στην πολιτική ζωή των νησιών ωστόσο, το Κοινοβούλιο μέχρι τουλάχιστον το 1850 αναζητούσε έναν ρόλο, καθώς μάλλον τυπικά ασκούσε τα καθήκοντά του αποδεχόμενο τα νομοσχέδια σχεδόν χωρίς να τα συζητάει ή να προτείνει τροποποιήσεις. Κι όταν όμως το Κοινοβούλιο άρχισε να ενεργεί με μεγαλύτερη αυτονομία, από το 1850 και μετά, οι αποφάσεις του έπρεπε να τυγχάνουν της έγκρισης του αρμοστή, που διατηρούσε το δικαίωμα της αρνησικυρίας⁷.

Για την ιταλική μετανάστευση τον 19ο αιώνα ειδικά στα Επτάνησα και γενικά στον ελλαδικό χώρο διαθέτουμε έναν σχετικά μεγάλο αριθμό μελετών, πράγμα μάλλον αναμενόμενο καθώς αφορά μια κρίσιμη περίοδο στην οποία Έλληνες και Ιταλοί συμπορεύονταν προς την εθνική τους αυτοδιάθεση⁸. Από τα πορίσματα

βενετική κυριαρχία (16^{ος} αι.) έως την Ένωση (1864)», στο Θεόδωρος Παππάς (επιμέλεια), *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων-Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα, 2019, σελ. 151-198.

⁷ NICOS G. MOSCHONAS, «Idea dell'unità nazionale nel Parlamento Jonio», στον τόμο *Indipendenza e Unità Nazionale in Italia ed in Grecia, Convegno di Studio (Atene, 2-7 ottobre 1985)*, Φλωρεντία 1987, σελ. 134 κ.εξ. GERASSIMOS D. PAGRATIS, «The Ionian Islands under British Protection (1815-1864)», στο CARMEL VASSALLO & MICHELA D'ANGELO (επιμ.), *Anglo-Saxons in the Mediterranean. Commerce, Politics and Ideas (XVII-XX Centuries)*, Μάλτα 2007, σελ. 131-150.

⁸ Από τις σχετικές πρόσφατες μελέτες βλ. κυρίως σε MARIA-CRISTINA CHATZIOANNOU, «1848: La Grecia accoglie gli esuli italiani», στο ENRICA MORELLI (επιμ.), *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Αθήνα 1985, σελ. 138 Η ΙΔΙΑ, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente», στο CATERINA SPETSIERI-BESCHI, ENRICA LUCARELLI & FRANCESCO GUIDA (επιμ.), *Risorgimento greco e filellenismo italiano: lotte, cultura, arte. Mostra promossa dall'Ambasciata di Grecia e dall'Associazione per lo sviluppo delle relazioni fra Italia e Grecia (Ρώμη, Παλάτιο Βενέτσια, 25 Μαρτίου-26 Απριλίου 1986)*, Ρώμη 1986, σελ. 137-143 Η ΙΔΙΑ, «Η τύχη των πρώτων ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος», *Μνήμων* 13 (1990), σελ. 121- 138 Η ΙΔΙΑ, «Οι Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα» βλ. επίσης BIRTACHAS, «Solidarietà e scambi ideologico-culturali Italo-Ellenici in epoca risorgimentale», σελ. 461-474. Από τις παλαιότερες μελέτες βλ. KOSTAS KAIROPHYLLAS, *La Grecia e l'Italia nel Risorgimento italiano*, Φλωρεντία 1919 ERSILIO MICHIEL, «Esuli italiani nelle Isole Ionie (1849)», *Rassegna storica del Risorgimento* XXXVII (1950), σελ. 327-344 GARRONE, «L'emigrazione politica italiana del Risorgimento», σελ. 223-242 LEONIDA BALESTRIERI, «Sui giornali dell'emigrazione italiana in Grecia durante il periodo del Risorgimento», *Rassegna storica del Risorgimento* XLI (1954), σελ. 259-

αυτής της ιστοριογραφίας, παλαιότερης και σύγχρονης, εστιάζουμε εδώ σε ορισμένες κεντρικές διαπιστώσεις που φαίνεται να αποτυπώνουν κύριες τάσεις:

Α. Το βασικό ενδιαφέρον των ιστορικών επικεντρώνεται στην πολιτική μετανάστευση, προσδιορισμός που χρησιμοποιήθηκε με περιορισμένες επιφυλάξεις για τις περισσότερες από τις διακινήσεις προσώπων που από τα Ιταλικά κράτη έφταναν στα νησιά μετά την εκδήλωση επαναστατικών κινημάτων στην Ιταλία⁹.

Β. Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους υπήρξαν ένα από τα προνομιακά καταφύγια για μεγάλο αριθμό Ιταλών πολιτικών προσφύγων κατά τη διάρκεια των πρώτων φιλελεύθερων κινημάτων του 1820-21 και του 1831 και των επαναστάσεων του 1848. Και τούτο, χάρη στην παραδοσιακά στενή σχέση των Ιονίων με τους Ιταλούς και την κουλτούρα τους και στις αναπόφευκτες αλληλεπιδράσεις που επεκτάθηκαν σε όλα τα πεδία στο διάστημα των τεσσάρων και πλέον αιώνων βενετικής κυριαρχίας.

Γ. Καθοριστικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη είχαν τόσο η γεωγραφική θέση των νησιών σε σχέση με τα ιταλικά λιμάνια όσο και η ένταξη των μεγαλύτερων από αυτά στα δρομολόγια των ιστιοφόρων και των ατμοκίνητων επιβατικών πλοίων της εποχής, που συνέχιζαν το ταξίδι τους προς την Πάτρα για να διακλαδωθούν στη συνέχεια προς τα οθωμανικά λιμάνια ή προς τη Μάλτα με απώτερο προορισμό κυρίως τη Μ. Βρετανία. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Daniele Manin, του Nicolò Tommaseo και των συνεργατών τους που το 1849 απομακρύνθηκαν από τη Βενετία με αρχικό προορισμό την Κέρκυρα με το γαλλικό πολεμικό ατιμόπλοιο «Πλούτων»¹⁰.

263. Για μια κριτική προσέγγιση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. σε ANTONIS LIAKOS, «Il problema dell'Unificazione Nazionale in Italia ed in Grecia. Un confronto nella storiografia greca», στο *Indipendenza e Unità Nazionale in Italia ed in Grecia. Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα, 2-7 Οκτωβρίου 1985)*, Φλωρεντία 1987, σελ. 25-34 ΜΑΡΙΑ-CRISTINA CHATZIOANNOU, «Un profilo critico della storia e storiografia sulle relazioni italo-greche nel Risorgimento», στο ANDREA CIAMPANI (επιμ.), *L'Unità d'Italia in Europa*, Ρώμη 2013, σελ. 51-61. Για τη συγκρότηση μιας μεσογειακών διαστάσεων αλληλεγγύης που είχε στη βάση της την ιδέα της κοινής ελληνικής και λατινικής πολιτισμικής ταυτότητας βλ. σε GILLES PECOUT, «Ελληνική επανάσταση, η ιδρυτική στιγμή των μεσογειακών πολιτικών αλληλεγγύης», στο ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σελ. 130.

⁹ Για μια εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα βλ. σε CHATZIOANNOU, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente», σελ. 137-143, που διακρίνει εντός της πολιτικής μετανάστευσης τις επαγγελματικές παραμέτρους.

¹⁰ MICHIEL, «Esuli italiani nelle Isole Ionie (1849)», σελ. 331 κ.εξ. Για τις εταιρείες ατμοπλοίων που

Δ. Είναι φυσιολογικό και αναμενόμενο όλα τα φώτα να έχουν πέσει επάνω στις πλέον φωτεινές περιπτώσεις, όπως οι λόγιοι Luigi Mercantini, Giuseppe Regaldi, Severiano Fogacci, Vincenzo Nannucci, Niccolò Tommaseo, αλλά και πολιτικοί όπως ο Daniele Manin. Πολλοί από τους παραπάνω, μέλη της αριστοκρατίας και της αστικής τάξης των πατριδών τους, ήλθαν σε στενή επαφή και συνάφεια με αντίστοιχης κοινωνικής θέσης πρόσωπα του Ιόνιου χώρου ανοιχτά στην ιταλική κουλτούρα, όπως ο Αιμίλιος Τυπάλδος, ο Ανδρέας Μουστοξύδης, αλλά και ο εθνικός μας ποιητής Ανδρέας Κάλβος¹¹.

Ε. Ένα πέμπτο σημείο που διακρίνει την ιστοριογραφία για τους Ιταλούς πρόσφυγες στα Επτάνησα αφορά ένα πρωτεύον ζήτημα, τη στάση των κρατικών αρχών απέναντι σε όλα αυτά τα πρόσωπα. Εδώ οι θέσεις που διατυπώνονται εξαρτώνται από την πρωτοτυπία της έρευνας που έχει προηγηθεί. Σε πολυάριθμα κείμενα η Βρετανία εμφανίζεται γενικά ως η αποικιοκρατική δύναμη που αρνούνταν στους Ιονίους την προσχώρησή τους στη μητέρα Ελλάδα. Για τούτο περιέβαλλε με καχυποψία τους Ιταλούς πολιτικούς πρόσφυγες, φοβούμενη ότι θα μπορούσαν να ξεσηκώσουν τους γηγενείς με τις επαναστατικές τους ιδέες. Σε αυτή την άκαμπτη στον χρόνο, στις συγκυριακές μεταβολές αλλά και στις νέες έρευνες θέση, η επίκληση μιας γενικά θετικής στάσης που τήρησε η Μ. Βρετανία απέναντι στην Ιταλική ενοποίηση προκαλεί αμηχανία, ειδικά όταν επιχειρείται να συνδεθεί γενικευτικά και άχρονα με τον τρόπο αντιμετώπισης των Ιταλών προσφύγων από τις αρχές της βρετανικής προστασίας στα Επτάνησα¹².

Δίπλα σε αυτές τις μελέτες εντοπίζονται και ολιγάριθμες άλλες που βασίζονται σε ένα εδραίο ερευνητικό υπόβαθρο¹³. Σε αυτή την τελευταία κατηγορία μελετών επιχειρήθηκε να τεθούν τομές χρονικές με ποιοτικά χαρακτηριστικά που θα ευνοούσαν μια ξεχωριστή ανά περίοδο επεξεργασία των σχετικών πληροφοριών. Από αυτές τις μελέτες έχουν διαφανεί τρεις κύριες φάσεις των μετακινήσεων των Ιταλών προσφύγων στα Ιόνια Νησιά, αλλά και στον ελλαδικό χώρο:

είχαν εντάξει τα Επτάνησα στα δρομολόγια τους βλ. σε ΝΙΚΟΣ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα πρώτα ιονικά ατιμόπλοια», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 10 (2005), σελ. 491-496 ΤΖΕΛΙΝΑ ΧΑΡΛΑΥΤΗ & ΝΙΚΟΣ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ποντοπóρεια, 1830-1940. Ποντοπόρα ιστιοφόρα και ατιμόπλοια από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 2002.

¹¹ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης-Αιμίλιος Τυπάλδος, Αλληλογραφία (1822-1860)*, Αθήνα 2005· Ο ΙΔΙΟΣ, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιστορία*, Αθήνα 2010.

¹² ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ, *La Grecia e l'Italia nel Risorgimento italiano*.

¹³ Βλ. κυρίως σε CHATZIIOANNOU, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente».

Η πρώτη ξεκινάει αμέσως μετά το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης και περιλαμβάνει μια ολιγάριθμη μερίδα Ιταλών, κατά κανόνα αριστοκρατών, που είχαν λάβει μέρος στα επαναστατικά κινήματα των διαφόρων ιταλικών κρατών¹⁴. Σχετικά ελιτίστικο χαρακτήρα, αλλά με εντονότερη τη συμμετοχή της αστικής τάξης, έχει το κύμα των Ιταλών προσφύγων που έφτασαν στα νησιά τη διετία 1830-31 και παρέμειναν εκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, είτε μέχρι τη χορήγηση αμνηστίας από τα διάφορα ιταλικά κράτη είτε μέχρι το ξέσπασμα των επαναστάσεων του 1848¹⁵. Η αποτυχία αυτών των επαναστάσεων, που εντάσσονται στην πανευρωπαϊκή συγκυρία της λεγόμενης «άνοιξης των λαών», προκάλεσε ένα κύμα εκπατρισμών. Μαζί με ανθρώπους προγραμμαμένους από τις αρχές του τόπου τους, πήραν τον δρόμο της εξορίας και άλλα πρόσωπα που φαίνεται πως είχαν μικρότερη ή και καμία εμπλοκή στα γεγονότα. Οι Βρετανοί, ενώ γενικά στις δύο πρώτες περιόδους έδειχναν κάποια ανοχή προς τους Ιταλούς πολιτικούς πρόσφυγες, από το 1849 και μετά σκλήρυναν τη στάση τους. Η αλλαγή αυτή ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της μαζικότητας που είχε αρχίσει να αποκτά η μετακίνηση, των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων που θα μπορούσε να προκαλέσει σε τοπικό επίπεδο, αλλά και του φόβου μετάδοσης επαναστατικών ιδεών στους Ιονίους από τους Ιταλούς πρόσφυγες τους οποίους οι βρετανικές αρχές αποκαλούσαν γενικευτικά «αναρχικούς»¹⁶.

¹⁴ Βλ. σχετικά σε BIRTACHAS, «Solidarietà e scambi ideologico-culturali Italo-Ellenici in epoca risorgimentale», σελ. 462-464, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης σε ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΠΡΤΑΧΑΣ, «Εκφάνσεις του ιταλικού φιλελληνισμού κατά τη δεκαετία του 1820», στο ANNA B. ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ, ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΛΑΜΠΡΟΣ ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ & ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα 2015, σελ. 373-391· STATHIS BIRTACHAS, «I filelleni italiani: i volontari negli anni della rivoluzione greca», στο VIRGILIO ILARI (επιμ.), *Italy on the Rimland: Storia militare di una penisola eurasiatica*, 1: *Intermarium*, Ρώμη 2019, σελ. 139-150· Ο ΙΔΙΟΣ, «Esilio risorgimentale e filellenismo combattente al tempo di Ugo Foscolo: il conte Giacinto Provana di Collegno in Grecia (1824-25)», στο FRANCESCA SENSINI – CHRISTIAN DEL VENTO (επιμ.), *Ugo Foscolo tra Italia e Grecia: Esperienza e Fortuna di un Intellettuale Europeo. Atti del Convegno Internazionale (Nizza-La Mortola, Giardini Hanbury, 9-11 Μαρτίου 2017)*, Μιλάνο-Ούντινε 2020, σελ. 355-369.

¹⁵ Βλ. σχετικά σε BIRTACHAS, «Solidarietà e scambi ideologico-culturali Italo-Ellenici in epoca risorgimentale», σελ. 464-466, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁶ CHATZIOANNOU, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente», σελ. 137-138. Σχετική βιβλιογραφία βλ. σε BIRTACHAS, «Solidarietà e scambi ideologico-culturali Italo-Ellenici in epoca risorgimentale», σελ. 466-470. Πρβλ. τις ακόλουθες νεότερες μελέτες του CHRIS ALIPRANTIS: «Lives in exile: foreign political refugees in early independent Greece (1830-53)», *Byzantine and Modern Greek Studies* 43/2 (2019), σελ. 243-261· «Political Refugees of the 1848-1849 Revolutions in the Kingdom of Greece: Migration, Nationalism, and State Formation in the Nineteenth-Century Mediterranean», *Journal of Modern Greek Studies* 37/1 (2019), σελ. 1-33.

Όλες οι παραπάνω πληροφορίες ενώ γενικά είναι ακριβείς και διευκολύνουν τις συνθετικές προσεγγίσεις, δείχνουν να έχουν μελετηθεί από «απόσταση», χωρίς δηλαδή να έχουν ληφθεί σοβαρά υπόψη οι συνθήκες της κοινωνίας που υποδέχτηκε αυτό το φαινόμενο. Έτσι διαμορφώνεται μια εικόνα μάλλον στατική που, παρά τις προόδους της έρευνας, δεν φαίνεται να περιγράφει ικανοποιητικά τις πολυεπίπεδες δυναμικές που αναπτύχθηκαν σε αυτή τη γωνία της Ευρώπης στην καθοριστική για την ευρωπαϊκή ιστορία περίοδο του πρώτου μισού του 19ου αιώνα.

Βασικός στόχος του κειμένου που ακολουθεί δεν είναι να θεραπεύσει το κενό της ιστοριογραφίας, αλλά να εμπλουτίσει με νέα ερωτήματα αυτή την τόσο γοητευτική όσο και σύνθετη θεματική:

Αρκεί άραγε η παραδοσιακή φιλία μεταξύ Ιταλών και Ελλήνων για να εξηγήσει τους όρους υποδοχής των μεταναστευτικών κινήματων στα Ιόνια νησιά και στον υπόλοιπο ανατολικο-μεσογειακό χώρο;

Αρκεί η γειτνίαση των νησιών με τα ιταλικά κράτη και η ένταξη των επτανησιακών λιμανιών στα δρομολόγια των ατμοπλοϊκών εταιρειών για να αιτιολογήσει τις διαστάσεις αυτών των διακινήσεων;

Είναι άραγε ο Mercantini, ο Regaldi, ο Manin, ο Tommaseo, οι αδελφοί Bandiera και τα άλλα γνωστά πρόσωπα της εποχής, περιπτώσεις αντιπροσωπευτικές ενός φαινομένου που στα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχε αποκτήσει κάποια μαζικότητα; Και άραγε γνωρίζουμε τις πραγματικές διαστάσεις αυτών των διακινήσεων ώστε να τεκμηριώνεται και ποσοτικά αυτή η μαζικότητα;

Τέλος, αρκεί η «παραδοσιακά» θετική στάση της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής στο Ιταλικό ζήτημα για να αντιμετωπίζεται με τρόπο ενιαίο η ιταλική μετανάστευση στο χρονικό ανάπτυγμα μισού περίπου αιώνα;

Στα παραπάνω ερωτήματα θα μπορούσε να δοθεί καταφατική απάντηση εάν:

- οι κοινωνίες στα νησιά και στα ιταλικά κράτη διατηρούσαν αμετάβλητα στον χρόνο τα κύρια ιδεολογικά τους χαρακτηριστικά,
- οι κεντρικές γραμμές της εξωτερικής πολιτικής παρέμεναν σταθερές και αναλλοίωτες,
- το κριτήριο για τους προσανατολισμούς και τις ιεραρχήσεις της διπλωματίας ήταν οι ιστορικές σχέσεις και όχι τα κρατικά συμφέροντα σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον,
- οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες πολιτικές δυνάμεις που λειτουργούσαν στο εσωτερικό μιας κοινωνίας που λογοδοτούσε σε έναν ξένο προστάτη-κυρίαρχο βρίσκονταν σε καθεστώς πλήρους ισορροπίας.

Λίγα σχόλια στα παραπάνω:

Η αναφορά στο οικείο και φιλικό για τους Ιταλούς πολιτιστικό περιβάλλον των Επτανήσων ως αντίληψη αυτή καθεαυτή ενέχει στοιχεία υπεραπλούστευσης. Η μακραιώνη βενετική κυριαρχία αποτέλεσε αναμφίβολα το υπόβαθρο των ελληνοϊταλικών αλληλεπιδράσεων. Για μεγάλο αριθμό Ελλήνων από τις άλλοτε βενετοκρατούμενες περιοχές, και όχι μόνο, παιδεία σήμαινε ιδιωτική διδασκαλία στα νησιά και σπουδές στα ιταλικά πανεπιστήμια¹⁷. Έλληνες και Ιταλοί συμπορεύτηκαν σε κάποιον βαθμό στον αγώνα τους για εθνική ανεξαρτησία, πολέμησαν ο ένας στο πλευρό του άλλου και η επιτυχία της ελληνικής επανάστασης χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τους Ιταλούς ως προμήνυμα για τον δικό τους εθνικό αγώνα¹⁸. Σε αυτές τις διαπιστώσεις χρειάζεται ωστόσο να τεθούν συγκεκριμένα όρια με κριτήριο τη χρονική συγκυρία, τις μεταβολές που ενδεχομένως συνέβησαν στις κοινωνίες της Επτανήσου και των ιταλικών κρατών, αλλά και το κοινωνικό status των ίδιων των μεταναστών. Και είναι προφανές ότι άλλη αντιμετώπιση θα είχαν οι ολιγάριθμοι ρομαντικοί Ιταλοί αριστοκράτες που έφτασαν στα νησιά το 1831 και συσχετίστηκαν με διανοουμένους και γενικά Επτανήσιους ανάλογου κοινωνικού προφίλ, και διαφορετική οι πολυάριθμοι εξειδικευμένοι τεχνίτες που ακολούθησαν τους πολιτικούς πρόσφυγες των επαναστάσεων του 1848, προσφέροντας υπηρεσίες που μπορεί να είχαν ανάγκη οι τοπικές αγορές.

Χρειάζεται καταρχάς να γίνει σαφές ότι τα Επτάνησα των μέσων του 19^{ου} αιώνα στο επίπεδο των κοινωνικών ισορροπιών δεν είναι ίδια με τα νησιά του βενετικού Λεβάντε. Από την αναχώρηση των Βενετών μέχρι την Αγγλοκρατία κύλησε πολύς χρόνος στο αυλάκι της ιστορίας. Τα μέλη της αστικής τάξης των νησιών, που στα χρόνια των Βενετών είχαν μείνει έξω από τη νομή της τοπικής

¹⁷ Βλ. μεταξύ των άλλων σε ΑΛΟΗ ΣΙΔΕΡΗ, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, 1, Αθήνα 1989, όπου περιλαμβάνεται εκτενής βιβλιογραφία και για τις προηγούμενες περιόδους.

¹⁸ Βλ. σε ENRICA MORELLI (επιμ.), *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Αθήνα 1985. Βλ. επίσης σε CARLO FRANCOVICH, «Il movimento filoellenico in Italia e in Europa», στο *Indipendenza e Unità Nazionale in Italia ed in Grecia. Convegno di Studio (Αθήνα, 2-7 Οκτωβρίου 1985)*, Φλωρεντία 1987, σελ. 1-23 SALVO MASTELLONE, «Santore di Santarosa combattente per la Grecia», ό.π., σελ. 163-179 LEONIDAS CALLIVRETAKIS, «Les Garibaldiens à l'insurrection de 1866 en Crète. (Le jeu de chiffres)», ό.π., σελ. 163-179 LUIGI LOTTI, «Le spedizioni garibaldine in Grecia», ό.π., σελ. 181-190 FRANCESCO GUIDA, «L'ultima spedizione garibaldina in Grecia (1912)», ό.π., σελ. 191-220 ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Η στρατιωτική παράμετρος του ιταλικού φιλελληνισμού» GILLE PECOUT, «Philhellenism in Italy: political friendship and the Italian volunteers in the Mediterranean in the nineteenth century», *Journal of Modern Italian Studies* 9/4 (2004), σελ. 405-427 ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «Εκφάνσεις του ιταλικού φιλελληνισμού κατά τη δεκαετία του 1820» BIRTACHAS, «I filelleni italiani: i volontari negli anni della rivoluzione greca» Ο ΙΔΙΟΣ, «Esilio risorgimentale e filellenismo combattente al tempo di Ugo Foscolo».

εξουσίας, οι λεγόμενοι αστικοί (civili), ήδη από το τέλος της Βενετοκρατίας είχαν πετύχει μικρές νίκες κατά των συνδεδεμένων με τους Βενετούς ευγενών, μέσα από την υιοθέτηση νέων κριτηρίων για ένταξη στην τοπική ευγένεια, όπως η προσωπική αξία και τα εισοδήματα. Η λεγόμενη συνταγματική ευγένεια θα έφερνε σταδιακά μια πλήρη αναδιάταξη αυτού του κοινωνικού χώρου. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η νέα διοικητική ελίτ θα αντλούσε μέλη ολοένα και λιγότερο από τον χώρο της παλιάς ευγένειας, εστιάζοντας πλέον σε μια θαλερή αστική τάξη που συγκροτήθηκε από γηγενείς ή επήλυδες, αλλά σε κάθε περίπτωση από πρόσωπα χωρίς βαθιές ρίζες με το βενετικό παρελθόν¹⁹.

Η πορεία απο-βενετισμού της ηγετικής ομάδας των Επτανήσων συμπορεύτηκε με το σταδιακό ξερίζωμα μέρους των στοιχείων που είχαν διαμορφώσει το πλαίσιο των παραδοσιακών ελληνοϊταλικών αλληλεπιδράσεων, που παγιώθηκαν στα χρόνια των Βενετών, από τα οποία η γλώσσα και το ιταλικό πολιτιστικό υπόβαθρο ήταν τα πλέον σημαίνοντα. Ένα πρώτο βήμα έγινε ήδη από τα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας. Σε αυτό το κρατίδιο, υπό την προστασία της Ρωσίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με υπουργό εξωτερικών τον Ιωάννη Καποδίστρια, μετέπειτα υπουργό εξωτερικών της Ρωσίας και από το 1828 πρώτο κυβερνήτη του ελληνικού κράτους, επιχειρήθηκε η οργάνωση δημόσιας εκπαίδευσης και η εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στη δημόσια διοίκηση. Η σύντομη διάρκεια ζωής του νέου κρατικού σχηματισμού (1800-1807) δεν επέτρεψε την υλοποίηση αυτού του σχεδίου. Οι Βρετανοί δεν έδειξαν εξάλλου καμιά σπουδή να αποδομήσουν τη λεγόμενη «ιταλικότητα» των Επτανήσων, αν πρώτα δεν το ζητούσαν οι Ιόνιοι²⁰. Κύριος εκφραστής αυτού του αιτήματος με τρόπο που εκφράζει με ακρίβεια αυτή την παραδοξότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο προβεβλημένος λόγιος Ανδρέας Μουστοξύδης, ένας Έλληνας που κατηγορούσε τους ιταλοθρεμμένους ευγενείς, απομεινάρια του βενετικού παρελθόντος, για την επιμονή τους στη χρήση της ιταλικής γλώσσας, διατυπώνοντας ο ίδιος τα επιχειρήματά του στην ιταλική²¹.

¹⁹ GERASSIMOS D. PAGRATIS, «Venezia dopo Venezia: l'eredità della Serenissima alle Isole Ionie nel primo Ottocento», στο GRIGORE ARBORE POPESCU – CRISTIAN LUCA (επιμ.), *Venezia e l'Europa Orientale fra il Tardo Medioevo e l'Età moderna*, Crocetta del Montello 2017, σελ. 179-191.

²⁰ Παρόλο που η καθιέρωση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας του Ιονίου Κράτους συμπεριλήφθηκε στο Σύνταγμα των Επτανήσων του 1817, η εφαρμογή αυτού του άρθρου πραγματοποιήθηκε μόνο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στο Ιόνιο κατά το δέκατο ένατο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 24/46 (2007), σελ. 21.

²¹ KONSTANTINA ZANOU, *Expatriate intellectuals and national identity: Andrea Mustoxidi in Italy, France and Switzerland (1802-1829)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Πίζας 2003. Για

Για να φτάσουν οι Ιόνιοι να απαιτήσουν με καλές προϋποθέσεις την καθιέρωση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας χρειάστηκαν μεταβολές εντός και εκτός Επτανήσου. Στα μέσα του 19ου αιώνα, σχεδόν ταυτόχρονα με τις μετακινήσεις που προκάλεσαν οι ιταλικές επαναστάσεις του 1848, τα ελληνικά εντάχθηκαν ως ισότιμη γλώσσα στη Διοίκηση. Η επίσημη εφημερίδα του Ιονίου Κράτους δημοσιευόταν πλέον σε τρεις γλώσσες: ελληνικά, αγγλικά και ιταλικά. Επιπλέον επιτράπη η έκδοση ελληνικών εφημερίδων και οι πολιτικές συναθροίσεις, ενώ καταργήθηκε η προληπτική λογοκρισία²². Παρά τις ελληνοϊταλικές πολιτικές συνεργασίες, που συνάφθηκαν σε σαφώς εξωθεσμικό επίπεδο και κρίνονται γενικά ως ελλειπείς²³, ανάμεσα από τη μια στους ριζοσπάστες, ένα πολιτικό κόμμα που επιδίωκε την Ένωση με την Ελλάδα, και στους Έλληνες αλυτρωτιστές, και από την άλλη στους οπαδούς του Ματσίνι, η ενίσχυση του εθνικού αγώνα των Επτανησίων συμβάδισε με την απομάκρυνση από την ιταλική πολιτιστική επιρροή²⁴.

Η άφιξη των Ιταλών προσφύγων, πολιτικών και μη, στα 1849 συνέπεσε λοιπόν με μεταβολές που θα καθόριζαν μια στάση των Επτανησίων μάλλον αμφίσημη απέναντι στους θεωρούμενους είτε συνοδοιπόρους στον δρόμο προς την εθνική ανεξαρτησία είτε απογόνους των πρώην λατίνων κατακτητών. Στο επίπεδο των ολιγάριθμων διανοουμένων συνήθως δεν υπήρχαν προβλήματα, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς έζησαν σε ένα περιβάλλον σχετικά προστατευμένο. Άλλωστε πολλοί Ιταλοί πρόσφυγες έμειναν για λίγο στα νησιά και μόνο επιφανειακά αντιλήφθηκαν την τοπική πραγματικότητα. Χαρακτηριστική και ιδιαίτερα προβεβλημένη είναι η περίπτωση της συζύγου του Daniele Manin που στις τρεις περίπου εβδομάδες που έζησε εκεί περιγράφει τη συγκίνηση που αισθάνθηκε όταν αντίκρισε επιγραφές στα καταστήματα της Κέρκυρας

μια αποτίμηση των κύριων τάσεων του επαναστατικού πολιτισμού σε αυτή τη χρονική περίοδο βλ. σε GERASSIMOS D. PAGRATIS, «Le Isole Ionie negli anni di Ugo Foscolo: società e cultura in transizione», στο FRANCESCA SENSINI – CHRISTIAN DEL VENTO (επιμ.), *Ugo Foscolo tra Italia e Grecia: Esperienza e Fortuna di un Intellettuale Europeo. Atti del Convegno Internazionale (Nizza-La Mortola, Giardini Hanbury, 9-11 Μαρτίου 2017)*, Μιλάνο-Ούντινε 2020, σελ. 309-324.

²² Για τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο λόρδος Seaton βλ. σε ΜΙΡΑΝΤΑ ΠΑΞΙΜΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, Αθήνα 1980, σελ. 41-49 βλ. επίσης σε MOSCHONÁS, «Idea dell'unità nazionale nel Parlamento Jonio», σελ. 136-7.

²³ ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά* 1/1 (1983), σελ. 121-144.

²⁴ Για τους επτανήσιους ριζοσπάστες βλ. σε ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Ενωτιστές και Ριζοσπάστες στο Ιόνιο (1848-1864)» *Τα Ιστορικά* 28/54 (2011), σελ. 168-176. Για τις προσπάθειες του Mazzini να έρθει σε επαφή με τους κύκλους των Ελλήνων αλυτρωτιστών βλ. σε ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Φίλοι του λαού ή εχθροί του έθνους;», *Τα Ιστορικά* 26/51 (2009), σελ. 51.

γραμμένες στα βενετσιάνικα, άκουσε ανθρώπους να μιλάνε βενετσιάνικα και γινόταν κατανοητή όταν μίλαγε σε ντόπιους τη γλώσσα της πατρίδας της²⁵.

Στους διανοούμενους που αναμείχθηκαν με τους Επτανησίους και αναζήτησαν την τύχη τους στην τοπική αγορά εργασίας, καθώς και στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα που επηρεάζονταν εντονότερα από τον λόγο της Εκκλησίας, έναν λόγο εμφορούμενο από θρησκευτικό και, πλέον, εθνικό δογματισμό, τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά²⁶.

Τις δυσκολίες σε αυτές τις σχέσεις τις αποτυπώνει μια σειρά κειμένων που κατέλιπαν ορισμένοι από τους Ιταλούς πολιτικούς πρόσφυγες στα νησιά, όπως λ.χ. ο Francesco Orioli, εξόριστος στην Κέρκυρα λόγω συμμετοχής στην επανάσταση της Μπολόνια το 1831, όπου έγινε καθηγητής στο τοπικό Γυμνάσιο και στην Ιόνιο Ακαδημία και συγκρούστηκε με αρκετούς γηγενείς, καταφερόμενος με αρκετά δηκτικό τρόπο εναντίον των Κερκυραίων για τις θρησκευτικές και άλλες δοξασίες τους. Άλλοι Ιταλοί εξέφραζαν την απογοήτευσή τους όχι μόνο γιατί είχαν αλλιώς φανταστεί τους απογόνους του Θουκυδίδη και του Περικλή, αλλά και για τον βαθμό επίδρασης των οθωμανικών ηθών στον τρόπο ζωής των νεοελλήνων²⁷.

Γενικά σε αυτό το corpus κειμένων αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, είτε δημοσιευμένων όπως το *Il supplizio di un Italiano in Corfù* (Φλωρεντία 1855) του Niccolò Tommaseo είτε ανέκδοτων που απόκεινται στα αρχεία και τις βιβλιοθήκες, πιστεύω ότι θα πρέπει να σταθούμε περισσότερο, αν θέλουμε να διακρίνουμε και την πιο λεπτή απόχρωση στις ελληνοϊταλικές σχέσεις. Αυτό που θα λείπει ωστόσο είναι περισσότερες μαρτυρίες για το πώς έβλεπαν οι γηγενείς τους Ιταλούς, πέρα από τον στενό κύκλο των Επτανησίων που συμμετείχαν στις ιταλικές επαναστάσεις του 1830, ζήτημα που χρειάζεται άλλου είδους πηγές.

²⁵ «... Che piacere vedere scritte in italiano alcune insegne di negozio. Che piacere sentir gridare per le vie: Ua (uva) bella. Ed essere intesi quando parlate il veneziano e sentir il popolo che si vede che questo paese appartenne ai veneziani: anzi pare una colonia di questo. Il veneziano vi è inteso e parlato come lo parla la Dalmazia, l'Istria e Trieste... Le strade hanno il nome di calle, e in molte parti trovi scolpito il nostro leone; sul teatro vi è un basso rilievo, Doge Angelo... La moneta pure ha da un lato coniato il leone; insomma sono tante le cose qui comuni con la mia Venezia, da ringraziare il cielo di essere sbarcata qui piuttosto che altrove...». Επιστολή της Teresa Manin στους αδελφούς Perissinoti από την Κέρκυρα (14 Σεπτεμβρίου 1849). CHATZΠΙΟΑΝΝΟΥ, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente», σελ. 139.

²⁶ Γ' αυτού του είδους τις δυσκολίες στις σχέσεις Ελλήνων και Ιταλών βλ. CHATZΠΙΟΑΝΝΟΥ, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente», σελ. 139-140.

²⁷ Για περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. σε ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Οι Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα», σελ. 496 σημ. 5.

Το θέμα του πολιτικού χαρακτήρα της ιταλικής μετανάστευσης στον 19ο αιώνα έχει σαφώς κυριαρχήσει στη σχετική βιβλιογραφία. Έχει ήδη γίνει σοβαρή προσπάθεια να διαχωριστούν αυτές οι διακινήσεις μέσα στον χρόνο σε πολιτικού χαρακτήρα για το 1821 και το 1831 και σε πολιτικο-οικονομικές για το 1848. Είναι γνωστό ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα το ελληνικό κράτος, ευρισκόμενο σε φάση ανοικοδόμησης, πρόσφερε σημαντικές ευκαιρίες για επαγγελματική απασχόληση στα δημόσια έργα και σε βιοτεχνικές δραστηριότητες²⁸. Ένα μεγάλο μέρος των διακινήσεων που συνδέονταν με επαγγελματικές ευκαιρίες ακολούθησαν τους ίδιους δρόμους μ' εκείνους της πολιτικής μετανάστευσης, δυσχεραίνοντας τη μεταξύ τους διάκριση. Είναι εξίσου σαφές ότι όλοι αυτοί οι διαχωρισμοί βασίστηκαν σε ευρήματα που αφορούν κυρίως τους αγώνες για εθνική ενοποίηση και επομένως παρακολουθούν κυρίως τα βήματα της πολιτικής μετανάστευσης. Έχουμε λοιπόν τα ονόματα των πολιτικών προσφύγων και μερικών άλλων που γνωρίζουμε ή υποθέτουμε ότι αποτελούσαν τους συνεργάτες τους, δηλ. έναν απέραντο κατάλογο ονομάτων.

Τι είναι αυτό που λείπει; Μια συστηματική μελέτη δημογραφικού χαρακτήρα τόσο στα ιταλικά ή και βρετανικά όσο και στα τοπικά αρχεία των Επτανήσων, που θα καταλήξει στη διαμόρφωση μιας κρίσιμης μάζας και θα επιχειρήσει εντός αυτής να διακρίνει ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά. Μόνο έτσι θα μπορέσουμε να προσεγγίσουμε τις πραγματικές διαστάσεις της συμμετοχής των πολιτικών προσφύγων σε ένα φαινόμενο, αυτό της διακίνησης Ιταλών επαγγελματιών, που δεν έπαψε ποτέ να υπακούει στις ανάγκες του εμπορίου και της προσφοράς εξειδικευμένης εργασίας, ειδικά σε περιόδους κατά τις οποίες τόσο η μία πλευρά (τα Ιταλικά κράτη) όσο και η άλλη (Ιόνια νησιά, Ελληνικό κράτος) είχαν ανάγκη από εξειδικευμένους επαγγελματίες.

Και ερχόμαστε τώρα στο θέμα της βρετανικής πολιτικής απέναντι στους Ιταλούς πολιτικούς πρόσφυγες. Γενικά υπάρχει η εντύπωση ότι οι Βρετανοί αρμοστές αντιμετώπισαν θετικά τους πρόσφυγες. Εντούτοις οι Βρετανοί δεν έπαψαν ποτέ να παρακολουθούν στενά τους Ιταλούς πρόσφυγες, κάτι που άλλωστε έκανε και το παπικό κράτος για άλλους λόγους²⁹, φοβούμενοι (οι Βρετανοί) ότι θα μπορούσαν να ενισχύσουν το εθνικό αίσθημα των Επτανήσιων, οι οποίοι ούτως ή άλλως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την επιστροφή στα νησιά προσώπων που είχαν

²⁸ Βλ. μεταξύ των άλλων σε ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Η τύχη των πρώτων ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος», *Μνήμων* 13 (1990), σελ. 121-138.

²⁹ CHATZIOANNOU, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente», σελ. 140. Για την παρακολούθηση του Francesco Orioli από τον παπικό πρόξενο στην Κέρκυρα βλ. σε ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΩΡΑΣ, «Ο Φραγκίσκος Οριόλι και αι διδακτικά περιπέτεια εν Κερκύρα», *Παρνασσός* ΙΖ' /3 (1975), σελ. 446-456.

συμμετάσχει στις ιταλικές επαναστάσεις, είχαν αρχίσει να προφέρουν δειλά-δειλά τη λέξη Ένωση. Ένα παράδειγμα: Στη διάρκεια της θητείας του Βρετανού ύπατου αρμοστή George Ward (1849-1855) αποκαλύφθηκε η ύπαρξη μυστικής εταιρείας στην Κέρκυρα ιδρυμένη από Ιταλούς πρόσφυγες με επικεφαλής τον colonnello Zambecari, η οποία στόχευε στην ενίσχυση επαναστατικών κινημάτων στην Ιταλία και στον οθωμανικό χώρο και στην ένωση των Ιόνιων νήσων με την Ελλάδα. Οι βρετανικές αρχές απέλασαν τους Ιταλούς που είχαν ενταχθεί σε αυτήν, ενώ καταδίκασαν σε φυλάκιση τους Κερκυραίους άρχοντες Σκάρπα και Κουαρτάνο που συμμετείχαν στην εταιρεία³⁰.

Η βρετανική πολιτική σκλήρυνε ακόμη περισσότερο όταν ο αυξανόμενος αριθμός Ιταλών μεταναστών άρχισε να προκαλεί αδιέξοδα εξαιτίας των περιορισμένων δυνατοτήτων των τοπικών αγορών εργασίας. Μπροστά στον όγκο των αφιχθέντων από το 1849 και μετά προσώπων, οι κρατικές αρχές των νησιών ζητούσαν πλέον ειδικές άδειες και εγγυήσεις για τους πρόσφυγες που επιθυμούσαν να αποβιβαστούν στα Επτάνησα και γενικά αυστηροποίησαν τους όρους για την έγκριση αδειών παραμονής³¹.

Οι αντιδράσεις αυτές των βρετανικών αρχών του Ιονίου αποδίδονται αφενός σε μια πρακτική ανάγκη, την αδυναμία των Επτανησίων να απορροφήσουν το νέο μεταναστευτικό κύμα, και αφετέρου σε μιαν αντίληψη για τη στάση των Βρετανών απέναντι στο Ιταλικό ζήτημα, που ωστόσο παγιώθηκε μόνο κατά την τελευταία φάση της Ιταλικής Παλιγγενεσίας, και ειδικότερα μετά τον πόλεμο της Κριμαίας, χάρη στους ικανούς χειρισμούς του Καβούρ και στην αξιοποίηση της ευνοϊκής συγκυρίας³². Ακόμη όμως κι αν οι Βρετανοί ήταν θετικοί απέναντι σε ένα μέρος ή και στο σύνολο των Ιταλών, πολιτικών προσφύγων ή μη, στα πενήντα έτη που διήρκεσε η βρετανική προστασία στα Ιόνια νησιά η διπλωματική αντιμετώπιση του ζητήματος δεν θα μπορούσε να είναι ενιαία. Σε αυτό το διάστημα συνέβησαν πολλά: η αριστοκρατικού χαρακτήρα πρώτη απόβαση ολιγάριθμων Ιταλών στα Επτάνησα και κατόπιν στον ελλαδικό χώρο πραγματοποιήθηκε λίγο καιρό μετά το ξέσπασμα

³⁰ ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ, *La Grecia e l'Italia nel Risorgimento italiano*, σελ. 51-55 ΜΙΧΙΕΛ, «Esuli italiani nelle Isole Ionie (1849)», σελ. 327-344 ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Οι Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα», σελ. 504, 506 ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΟΥΛΙΑΣ, «Ιταλοί πρόσφυγες στην Πάτρα (1849)», *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990)*, Γ' (Νέος Ελληνισμός), Αθήνα, 1992-1993, σελ. 331.

³¹ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «La presenza degli Italiani nella Grecia indipendente», σελ. 138-139.

³² Βλ. για παράδειγμα σε ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985, σελ. 114-118, που αναφέρεται στις αντιφάσεις της βρετανικής πολιτικής, εστιάζοντας ωστόσο κατ'ουσίαν στη διετία πριν από την ιταλική ενοποίηση. Για τα γεγονότα βλ. σε ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία των ιταλικών προ-ενωτικών κρατών. Από τους Ιταλικούς Πολέμους έως την Ενοποίηση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2020, σελ. 260-264.

της Ελληνικής Επανάστασης, όταν οι Βρετανοί είχαν ακόμη λόγο να διατηρούν τα Ιόνια σαν μια βάση, που σε συνδυασμό με άλλες ζώνες επιρροής όπως λ.χ. η Μάλτα θα στήριζαν την ανατολικομεσογειακή πολιτική τους και θα λειτουργούσαν ως κρίκοι με τις αποικίες τους στις Ινδίες. Όταν ξέσπασαν τα επαναστατικά κινήματα του 1830-1, το νέο κύμα Ιταλών μεταναστών, αστικού αυτή τη φορά χαρακτήρα, καθοδηγούμενο από τις μυστικές εταιρείες, κυρίως τη *Giovine Italia*, κατέφυγε σε έναν χώρο που για τους Βρετανούς είχε χάσει πλέον τη στρατηγική του σημασία. Η ίδρυση του ελληνικού κράτους είχε κατ' ουσίαν ακυρώσει τον λόγο διατήρησης των νησιών και είχε μεταθέσει το κέντρο του βρετανικού ενδιαφέροντος ανατολικότερα.

Εξάλλου, οι αλλαγές κυβερνήσεων στη Μ. Βρετανία, άλλοτε φιλελεύθερων και άλλοτε συντηρητικών, οδηγούσαν σε επανειράρχηση των εντολών που δίνονταν στους διοικητές του αποικιακού κράτους. Χάρη σε όλες αυτές τις εξελίξεις από τα μέσα περίπου του αιώνα οι Βρετανοί αρμοστές, ανεξάρτητα από τα όποια περιθώρια άσκησης προσωπικής πολιτικής διέθεταν, αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν μέρος της εξουσίας τους στο τοπικό κοινοβούλιο. Στην Ιόνια Βουλή από το 1850 και μετά αναπτύχθηκαν τάσεις όχι πάντα εύκολα ελεγχόμενες από τους αρμοστές. Όσο θα πλησιάζουμε στο τέλος της έκτης δεκαετίας του 19ου αιώνα τόσο περισσότερες ελευθερίες θα αποκτούν τα τοπικά όργανα αντιπροσώπευσης. Την ίδια στιγμή οι Βρετανοί θα αναζητούν τον κατάλληλο τρόπο και χρόνο για να απεμπλακούν από αυτά με τα μεγαλύτερα δυνατά γεωπολιτικά οφέλη³³.

Το θέμα της αντιμετώπισης των Ιταλών προσφύγων από τους Βρετανούς δεν αφορούσε άλλωστε στενά τις ιταλοβρετανικές σχέσεις³⁴. Ήταν κάτι πιο περίπλοκο, καθώς συμπλέκονταν σε αυτό οι όχι απόλυτα συγκλίνουσες επιθυμίες των Επτανησίων, η πολιτική του ελληνικού κράτους, η βρετανική εξωτερική πολιτική στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος, ιδεολογικές παράμετροι όπως ο ευρωπαϊκός φιλελληνισμός³⁵ που ασκούσε πιέσεις στη διεθνή κοινή γνώμη υπέρ της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα κ.ά.

Υπάρχουν πολλά ακόμη ερωτήματα που μένουν αναπάντητα τόσο για τον πραγματικό ρόλο του τοπικού κοινοβουλίου των Επτανήσων σε σχέση με την

³³ PAGRATIS, «The Ionian Islands under British Protection (1815-1864)», σελ. 131-150.

³⁴ Για τις σχέσεις της Ιταλίας με τη Μεγάλη Βρετανία βλ. στο παλιό αλλά χρήσιμο έργο του ALFREDO SIGNORETTI, *Italia e Inghilterra durante il Risorgimento*, Μιλάνο-Βαρέζε 1940.

³⁵ Για το φαινόμενο του φιλελληνισμού σε μια συγκριτική προοπτική βλ. μεταξύ των άλλων σε MAURIZIO ISABELLA, «Gli esuli italiani in Inghilterra e il movimento liberale tra filellenismo e americanismo», *Annali della Fondazione Einaudi* XXVIII (1994), σελ. 411-466. Ο ΙΔΙΟΣ, «Exile and Nationalism. The case of Risorgimento», *European History Quarterly* 36/4 (2006), σελ. 493-520 βλ. επίσης σε PECOUT, «Ελληνική επανάσταση, η ιδρυτική στιγμή των μεσογειακών πολιτικών αλληλεγγύης», σελ. 130.

ιταλική μετανάστευση όσο και για τις κατευθύνσεις του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών και Πολέμου προς τους αρμοστές των Ιονίων.

Εν κατακλείδι, είναι αλήθεια ότι κάθε γενιά ιστορικών γράφει την ιστορία που της ταιριάζει και προσεγγίζει το παρελθόν με ιστοριογραφικούς τρόπους συχνά πολύ διαφορετικούς από εκείνους προηγούμενων γενιών. Ανεξάρτητα όμως από αυτές τις επιλογές και τις μεταξύ τους αποκλίσεις, το φαινόμενο της ιταλικής διασποράς στα Ιόνια και γενικότερα στον ελλαδικό χώρο, φαινόμενο κατεξοχήν διεθνικό όπως άλλωστε και η ίδια η θεματική της διασποράς, έχει ανάγκη από πολύ περισσότερες εργασίες υποδομής, από μια συνολικότερη εποπτεία του φαινομένου σε μια συγκριτική προοπτική με ανάλογα φαινόμενα στον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά και από μια ευρύτερη συνεργασία ανάμεσα στους ερευνητές. Με αυτούς τους όρους θα μπορέσουν να αξιοποιηθούν οι νέες πηγές και να απαντηθούν ερωτήματα όπως αυτά που τέθηκαν εδώ.

*Κύπριοι πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά μετά
τον βενετοτουρκικό πόλεμο του 1570-71.
Ανασυγκρότηση του βίου και κοινωνική ένταξη*

Χρυσοβαλάντης Παπαδάμου

Ο Πόλεμος της Κύπρου και η κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς αποτέλεσε μία από τις κορυφαίες στιγμές της μακροχρόνιας βενετοτουρκικής σύγκρουσης. Η Κύπρος, το τελευταίο προπύργιο της Χριστιανοσύνης στο νοτιοανατολικό άκρο της Μεσογείου, κατάφερε για μεγάλο χρονικό διάστημα να μείνει αλώβητη από τις κατακτητικές βλέψεις των Οθωμανών. Καθόλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στο νησί (1489-1571) υπέβασκε ωστόσο ο φόβος για επικείμενη οθωμανική επίθεση, ενώ δεν έλειπαν οι μικρής κλίμακας πειρατικές επιδρομές¹.

Η αρχή του τέλους της βενετικής περιόδου στην Κύπρο σήμανε με την ανάρρηση του Σελίμ Β΄ (1566-1574) στην εξουσία, όταν αυτός επεδίωξε να επισφραγίσει τη βασιλεία του με μία μεγάλη κατάκτηση, όπως άλλωστε το όριζε και η παράδοση. Έτσι, θέλησε να υλοποιήσει την επιθετική πολιτική των προκατόχων του εντάσσοντας στα κατακτητικά του σχέδια και την Κύπρο. Σύμφωνα με τους συμβούλους του, το νησί θεωρείτο «κλειδί» για τον έλεγχο της ανατολικής Μεσογείου και παράλληλα αποτελούσε για τους οθωμανούς προσκυνητές έναν ενδιάμεσο σταθμό προς την ιερή τους πόλη, τη Μέκκα. Επιπλέον, την απόφαση του σουλτάνου για κατάληψη του νησιού ενίσχυσαν οι

¹ ΑΝΔΡΕΑΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ, «Πειρατικές επιδρομές στην Κύπρο στα χρόνια της Βενετοκρατίας», *Κυπριακός Λόγος* 55-56 (1978), σελ. 12-26· ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Η Κύπρος στη δίνη του ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών δυνάμεων (15^{ος}-16^{ος} αι.)», στο ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Κύπρος. Σταυροδρόμι της Μεσογείου*, Αθήνα 2001, σελ. 88· NICHOLAS COUREAS και ANDREAS ORPHANIDES, «Piracy in Cyprus and the Eastern Mediterranean during the Later Lusignan and Venetian Periods (15th -16th Centuries)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 33 (2007), σελ. 121-162.

παραινέσεις του φιλόδοξου και έμπιστου του φίλου Ιωσήφ Νάζη (Joao Miguis/Miguez)².

Ως εκ τούτου, στις 26 Ιουλίου 1570, τα οθωμανικά στρατεύματα υπό την αρχηγία του Lâla Mustafâ Pacha εμφανίστηκαν μπροστά από τα τείχη της Λευκωσίας. Σύμφωνα με τις οθωμανικές πηγές η στρατιωτική του δύναμη αριθμούσε περίπου 60.000 με 100.000 άνδρες, ενώ εντός των τειχών της πρωτεύουσας οι αμυνόμενοι ανέρχονταν περίπου στις 12.000. Την υπεράσπιση της πόλης ανέλαβαν δύο πρόσωπα ανάκανα στρατιωτικά να αντιμετωπίσουν τον οθωμανικό κίνδυνο: ο βενετός τοποτηρητής Nicolò Dandolo και ο κύπριος ευγενής Eugenio Singlitico, κόμης του Roucha. Εξαιτίας της μη ολοκλήρωσης των οχυρωματικών έργων, των λανθασμένων χειρισμών των δύο διοικητών κατά τη διάρκεια των μαχών και της έλλειψης εξωτερικής βοήθειας, η μοίρα της πόλης ήταν προκαθορισμένη. Οι μάχες διήρκεσαν 45 ημέρες και στις 9 Σεπτεμβρίου οι Οθωμανοί κατάφεραν να εισβάλουν στην πόλη λεηλατώντας την για τρεις ημέρες. Σύμφωνα με τις πηγές, τα θύματα της ξεπέρασαν τις 20.000, ενώ αντίστοιχος ήταν ο αριθμός των αιχμαλώτων που οδηγήθηκαν στα διάφορα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής.

Μετά την κατάληψη της Λευκωσίας, τα οθωμανικά στρατεύματα κινήθηκαν προς την Αμμόχωστο και στις 17 Σεπτεμβρίου 1570 έκαναν την εμφάνισή τους μπροστά στα τείχη της πόλης. Οι δυνάμεις του Lâla Mustafâ Pacha μετά την κατάκτηση της πρωτεύουσας ενισχύθηκαν με νέα στρατεύματα και ο κύριος όγκος τους έφτασε τις 200.000-250.000 άνδρες. Στο αντίπαλο στρατόπεδο, υπό τις διαταγές του *capitano* της Αμμοχώστου Marc'Antonio Bragadin, παρατάχθηκαν 3.000-4.000 έμπειροι πεζοί ιταλοί μισθοφόροι, 200-300 έφιπποι *stradioti* και 4.000 περίπου γηγενείς οπλοφόροι. Η στρατιωτική κατάσταση της Αμμοχώστου ήταν αρκετά καλύτερη από αυτήν της Λευκωσίας, αφού τα οχυρωματικά έργα είχαν ολοκληρωθεί, τα μισθοφορικά σώματα σιτίζονταν και αμείβονταν κανονικά, υπήρχε οργανωμένο νοσοκομείο για την περίθαλψη τραυματιών και γενικά το ηθικό, τόσο των στρατιωτικών δυνάμεων, όσο και του πληθυσμού ήταν ακμαϊότατο. Ωστόσο, εξαιτίας της άνισης μάχης μεταξύ των δύο στρατοπέδων, της αδυναμίας της Βενετίας να προστατεύσει τη μακρινή της κτήση και της αποτυχίας της Ιερής Συμμαχίας για αποστολή βοήθειας στο νησί, ο Marc'Antonio Bragadin αναγκάστηκε να

² ROTH CECIL, *The House of Nasi: The Duke of Naxos*, Jewish Publication Society of America: Philadelphia, 1948· PAUL GRUNEBaum-BALLIN, *Joseph Naci, duc de Naxos*, Mouton, Παρίσι 1969· MARIA PIA PEDANI, «Tra economia e geo-politica: La vision ottomana della guerra di Cipro», *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica* 5 (2003), σελ. 287-288· FREDERIC LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σελ. 424-431· GILLES GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς», στο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου-Τουρκοκρατία*, 6, Λευκωσία 2011, σελ. 145-146.

προχωρήσει στην παράδοση της πόλης στις 5 Αυγούστου 1571. Με το μαρτυρικό τέλος του *capitano* της Αμμοχώστου Marc'Antonio Bragadin και τη θριαμβευτική είσοδο του οθωμανού στρατηγού στην πόλη (15 Αυγούστου), έκλεισε η βενετική περίοδος στην Κύπρο. Λίγο αργότερα, στις 22 Σεπτέμβρη 1571, ο Lâla Mustafâ Paşa αναχώρησε από την Κύπρο για την Κωνσταντινούπολη με τρόπαια και πλειάδα αιχμαλώτων³.

Όσοι Κύπριοι είχαν καλύτερη τύχη και δεν παρέμειναν στο νησί μετανάστευσαν είτε σε περιοχές του *Κράτους της Θάλασσας* (λ.χ. Κρήτη, Ιόνια νησιά, Ίστρια) είτε στη βενετική μητρόπολη⁴. Ο απροσδιόριστος αριθμός των κυπρίων προσφύγων, που

³ GEORGE HILL, *A History of Cyprus*, 3, Καίμπριτζ 1972, σελ. 1028-1035· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, «Μεχμέτ πασά Σοκόλοβιτς και κυπριακός πόλεμος», *Κυπριακά Σπουδαία* 51 (1987), σελ. 73-74· GIORGIO BRAGADIN, *Venezia da Mar. Città diffusa su cinque mari*, Βενετία 2004, σελ. 247-248· GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σελ. 117-119· ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΠΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό κράτος της θάλασσας. Το παράδειγμα της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 143-150.

⁴ Για τους Κύπριους πρόσφυγες μετά τον Πόλεμο της Κύπρου βλ. COSTAS KYRRIS, «Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII centuries with some notes on the Cypriote Community in Venice and other Cypriote Scholars who lived in Rome and the rest of Italy in the same period», στο JOHANNES IRMSCHER and MARIKA MINEEMI, *Ο ελληνισμός εις το εξωτερικόν. Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit*, Βερολίνο 1968, σελ. 183-272· WIPERTUS HUGO RUDT DE COLLENBERG, «Les "Litterae Hortatoriae" accordées par les papes en faveur de la redemption des Chyriotes captifs des Turcs (1570-1597) d'après les fonds de l'Archivio Segreto Vaticano», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-1982), σελ. 13-167· ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Η περιπέτεια ενός ελληνόφωνου βενετού της Κύπρου (1571)», *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 2, Μεσαιωνικών Τμήμα, Λευκωσία 1986, σελ. 215-239· Η ΙΔΙΑ, «Ο κυπριακός ελληνισμός του εξωτερικού και η πνευματική του δράση κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1489-1571)», στο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου-Ενετοκρατία*, 5, Λευκωσία 1996, σελ. 1210-1227· ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ, «Κύπριοι στη Βενετία. Αρχαιακές μαρτυρίες από το Παλαιό Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας», *Η Κύπρος της Γαλινοτάτης. Κατάλογος έκθεσης εικόνων, εγγράφων, εντύπων, νομισμάτων* (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 1 Μαρτίου-4 Απριλίου 2001), σελ. 25-39· ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Κύπριοι πρόσφυγες στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα. Προβλήματα εγκατάστασης», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κύπρος-Βενετία: κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Βενετία 2002, σελ. 175-208· ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Από την Κύπρο στη Βενετία: Κύπριοι στη Γαλινοτάτη μετά την τουρκική κατάκτηση του νησιού*, Λευκωσία 2003· Η ΙΔΙΑ, «Κύπριοι στην πόλη του Αγίου Μάρκου μετά την τουρκική κατάκτηση του νησιού (1571)», *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, Λευκωσία 2003· ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΤΣΙΡΙΠΑΝΛΗΣ, *Ο Κυπριακός Ελληνισμός της Διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου-Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη 2006· ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Κύπριοι στη Βενετία», στο ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ (επιμ.), *Η Γαλινοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, Λευκωσία 2009, σελ. 207-217· ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ, «Κύπριοι της διασποράς στην Ιταλία μετά το 1570/71: η περίπτωση της οικογένειας Δενόρες», στο ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ (επιμ.), *Η Γαλινοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η*

προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τα αστικά κέντρα της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου και υποχρεώθηκαν ή επέλεξαν να εγκαταλείψουν την páτρια γη, με την εγκατάστασή του στους νέους χώρους προσπάθησαν με κάθε τρόπο να αναδιοργανώσουν τον βίο τους. Θα πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι ανήκαν σε ποικίλες κοινωνικές κατηγορίες: ευγενείς, αστοί, έμποροι, λόγιοι, κληρικοί, χειρόνακτες, τυχοδιώκτες, στρατιώτες, γυναίκες ελευθέρων ηθών κ.ά. Ανάλογα με τις δυνατότητες που προσέφερε στον καθένα το προσωπικό και οικογενειακό του κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς, αυτός εντάχθηκε με διάφορους τρόπους στην τοπική κοινωνία χαράσσοντας τη δική του πορεία. Για τους περισσότερους ο χώρος εγκατάστασής τους αποτέλεσε δρόμο χωρίς επιστροφή και η «γλυκεία» και «ακριβή» τους χώρα παρέμεινε μια μακρινή ανάμνηση.

Η επιλογή της εγκατάστασης σε περιοχές του ελλαδικού χώρου υπό βενετική κυριαρχία υπαγορεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από παράγοντες όπως η κοινή γλώσσα και θρησκεία, οι εμπορικές συναλλαγές που είχαν ήδη αναπτύξει οι μέτοικοι με τις περιοχές αυτές, το παρόμοιο διοικητικό καθεστώς που επικρατούσε εκεί, καθώς επίσης και τα προνόμια που θα απολάμβαναν οι ίδιοι ως βενετοί υπήκοοι.

Σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή και την εξέλιξη των προσφύγων στους νέους χώρους εγκατάστασης αντλούνται από αρχειακά τεκμήρια που είναι κατατεθειμένα στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia, κυρίως στις σειρές *Senato Terra*, *Senato Mar*, *Supplice di dentro*, *Supplice di fuori*, *Bailo à Constantinopoli*, *Senato*, *Dispacci degli Ambasciatori e residenti Constantinopoli*) καθώς και σε άλλα αρχεία και βιβλιοθήκες της Ιταλίας, της Ελλάδας, της Ισπανίας κ.ά. (π.χ. Biblioteca Nazionale Marciana, Museo Civico Correr, Archivio Segreto Vaticano, Archivo General de Simancas, Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Αρχεία Νομού Κεφαλονιάς κ.ά.). Ιδιαίτερα, από το αρχειακό υλικό που είναι κατατεθειμένο στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας εξάγονται χρήσιμες πληροφορίες για διάφορα ζητήματα των προσφύγων, όπως η οικογενειακή τους κατάσταση πριν και μετά τον πόλεμο, η κοινωνική θέση που κατείχαν στην Κύπρο, οι ασχολίες τους στο νησί, οι υπηρεσίες που πρόσφεραν τόσο οι ίδιοι όσο και τα συγγενικά τους πρόσωπα στη Βενετία, η πορεία που ακολούθησαν με τη φυγή τους από το νησί μέχρι τον τελικό τους προορισμό, τα πρόσωπα με τα οποία συσχετίζονταν τόσο στην Κύπρο όσο και στον χώρο εγκατάστασής τους κ.ά. Όλα αυτά τα στοιχεία δίνουν τη δυνατότητα στους μελετητές να αναδείξουν άγνωστες πτυχές της ιστορίας των προσφύγων, που

Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία, Λευκωσία 2009, σελ. 218-239· ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΗΣ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, «Κύπριοι στη Βενετία μετά τον Πόλεμο της Κύπρου (1570/71). Προσωπογραφικές προσεγγίσεις: η περίπτωση της οικογένειας Fini», *Θησαυρισματα* 44 (2014), σελ. 225-255· Ο ΙΔΙΟΣ, *Κύπριοι πρόσφυγες στη Βενετία μετά τον Πόλεμο της Κύπρου (1570-71). Ανασυγκρότηση του βίου, κοινωνική και πολιτισμική ένταξη (1570-1650)*, αδ. διδακτ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας 2019.

βίωσαν από κοντά τον πόλεμο και τις κακουχίες, την εγκατάλειψη της πατρίδας τους και τη μετοίκησή τους σε υπό βενετική κυριαρχία περιοχές.

Όσον αφορά τη βενετική διοίκηση, αυτή στάθηκε αρωγός στο προσφυγικό κύμα των προσφύγων και προσπάθησε με κάθε μέσο να τους βοηθήσει. Ως υπήκοοι της Γαλινοτάτης, οι Κύπριοι επωφελήθηκαν συλλογικά και ατομικά, τόσο από τα διατάγματα της βενετικής διοίκησης όσο και από τις χρηματικές χορηγίες που τους παρείχε για το νέο τους ξεκίνημα⁵. Πάγια πολιτική της διοίκησης μετά από κάθε βενετοτουρκική σύγκρουση ήταν να συνδράμει τους δυστυχείς υπηκόους της (πρόσφυγες ή μη) με τρόφιμα, με χρηματικά ποσά, με την παραχώρηση εδαφών, με την ένταξη των ικανών προς υπηρεσία ανδρών στις στρατιωτικές της δυνάμεις κ.ά.⁶.

Με την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς ο θαλάσσιος δρόμος που ακολούθησε το μεγαλύτερο μέρος του προσφυγικού ρεύματος ήταν αρχικά στην Κρήτη, έπειτα στα Ιόνια νησιά και τέλος στη Βενετία. Η άφιξη των πρώτων προσφύγων στην Κρήτη τοποθετείται μετά την κατάληψη της Λευκωσίας το 1570, ενώ μεγαλύτερος όγκος έφτασε ένα χρόνο αργότερα, με την πτώση της

⁵ Το πρώτο χρονολογικά διάταγμα του Μεγάλου Συμβουλίου, που αφορούσε το σύνολο των κυπρίων προσφύγων εκδόθηκε στις 5 Ιουλίου 1573 και σύμφωνα με αυτό όλοι οι βενετοί αξιωματούχοι που εκλέγονταν σε κενωθείσες θέσεις του δημόσιου είχαν την υποχρέωση να συνδράμουν οικονομικά τους πρόσφυγες, οι οποίοι έχασαν την πατρίδα τους και τις οικογένειές τους κατά τον βενετοτουρκικό πόλεμο του 1570-71. Η χρηματική εισφορά θα καταβαλλόταν από τους αξιωματούχους κατά τη διάρκεια των πρώτων έξι μηνών κάθε έτους και η επιβολή του μέτρου αυτού θα είχε χρονική διάρκεια είκοσι ετών. Σε αντίθετη περίπτωση, η μη καταβολή του ποσού στο δημόσιο ταμείο θα επέσυρε αυστηρές κυρώσεις στους παραβάτες. Το διάταγμα του Μεγάλου Συμβουλίου αφορούσε όλους τους κρατικούς αξιωματούχους που διορίζονταν σε θέσεις τόσο στη βενετική ενδοχώρα (Terra Ferma) όσο και στο Κράτος της Θάλασσας (Stato da Mar) από τον κόλπο του Quarnaro μέχρι τη Βενετία. Για το κείμενο της απόφασης βλ. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «*ire debes in rettorem Canea*». Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589, Βενετία 2002, σελ. 234-236.

⁶ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ελλήνων υπηκόων της Βενετίας που δέχθηκαν την πρόνοια της διοίκησης μετά από μία βενετοτουρκική σύγκρουση κατά τον 16ο και 17ο αιώνα ήταν οι Ναυπλιώτες, οι Μονεμβασιί, οι Κύπριοι και οι Κρητικοί. Βλ. ενδεικτικά ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα (Άγνωστες πληροφορίες από το αρχείο των Κυθέρων)», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1973), σελ. 518-526· ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548», *Byzantinische und Neugriechischen Jahrbücher* 22 (1979-85), σελ. 375-453. Για την αποκατάσταση των ικανών προς υπηρεσία ανδρών στις στρατιωτικές βενετικές δυνάμεις βλ. STATHIS BIRTACHAS and CHRYSOVALANTIS PAPANAMOU, «Veterans of the War of Cyprus (1570-71). Captivity, liberation and restitution through their recruitment into venetian armed forces. A first approach» *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della società Italiana di Storia Militare* 1 (2020), σελ. 3-24.

Αμμοχώστου. Η πλεύση των προσφύγων προς την Κρήτη και τις υπόλοιπες περιοχές που αναφέρθηκαν επιτεύχθηκε με πλοία του χριστιανικού στόλου και των δυτικών εμπόρων. Ακριβείς ημερομηνίες για τα δύο αυτά προσφυγικά ρεύματα δεν υπάρχουν, εξαιτίας της έλλειψης επαρκών πληροφοριών από τα αρχαιολογικά τεκμήρια που έχουν διασωθεί. Η Κρήτη αποτέλεσε για ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων τόπο μόνιμης διαμονής, ενώ για άλλους υπήρξε ενδιάμεσος σταθμός προς τα νησιά του Ιονίου και την Ιταλία. Στο προσφυγικό ρεύμα συμπεριλαμβάνονταν Κύπριοι, ορθόδοξοι και λατίνοι, καθώς επίσης και αρκετοί ιταλοί και έλληνες στρατιώτες, που έλαβαν μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Κύπρο και κατάφεραν να αποφύγουν την αιχμαλωσία⁷.

Μετά την Κρήτη επόμενος σταθμός των προσφύγων υπήρξαν τα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου. Σε αυτά συναντάται ένας μικρός αριθμός προσφύγων, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα ερευνητικά δεδομένα εξαιτίας της απουσίας επισταμένης έρευνας κυρίως στα τοπικά κρατικά αρχεία των Ιονίων νήσων. Ωστόσο, οι περιπτώσεις των προσφύγων που εντοπίστηκαν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αναδεικνύουν σημαντικές πτυχές της ζωής τους και της εξέλιξής τους στους νέους χώρους εγκατάστασης. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται περιπτώσεις οικογενειών και μεμονωμένων προσώπων που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα νησιά του Ιονίου Πελάγους, καθώς επίσης και της εξέλιξής τους σε αυτά.

Όσον αφορά την περίπτωση της Κέρκυρας, το νησί αποτελούσε σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα των εμπορικών σταθμών της Γαληνοτάτης και τον 16ο αιώνα

⁷ Για τους κύπριους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη βλ. ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Περιθωριακά στοιχεία στην Κρήτη στα τέλη του 16^{ου} αι.», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σελ. 245-261· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ατασθαλίες βενετών αξιωματούχων στο διαμέρισμα της Σητείας στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του ρέκτορα Zuan Antonio Diedo», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα 2001)*, Ηράκλειο 2004, σελ. 244-245. Για τη συνεισφορά των στρατιωτικών αυτών σωμάτων στην άμυνα της Κύπρου βλ. ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΠΟΥ, «Η κάθοδος των ελληνοαλβανών *stradioti* στην Κύπρο (15^{τ'} αι.)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 24 (1998), σελ. 194-198· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, «Ενίσχυση των οχυρώσεων και η εγκατάσταση ελληνοαλβανών στρατιωτών στην Κύπρο (1514-1516)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 26 (2000), σελ. 195-203· ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΡΡΕ, *Μισθοφόροι stradioti της Βενετίας. Πολεμική και κοινωνική λειτουργία (15ος - 16ος αιώνας)*, αδ. διδακτ. διατρ., Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα, 2017, σελ. 229-279· STATHIS BIRTACHAS, «*Stradioti, cappelletti, compagnie or milizie Greche: 'Greek' Mounted and Foot Mercenary Companies in the Venetian State (Fifteenth to Eighteenth Centuries)*», στο GEORGE THEOTOKIS and AYSEL YILDIZ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea. Aspects of War and Military Elites*, Brill: Λάιντεν-Βοστώνη 2018, σελ. 325-346· BIRTACHAS - PAPANAMOU, «Veterans of the War of Cyprus», σελ. 3-24.

θεωρείτο από τους Βενετούς σημείο κλειδί για τη διατήρηση της αποικιακής τους παρουσίας στην Ανατολή. Το νησί ευρισκόμενο σε κομβικό σημείο – στην είσοδο της Αδριατικής από τη μία και του Λεβάντε από την άλλη – διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη διακίνηση ανθρώπων και πληροφοριών. Η ορατή οθωμανική απειλή, βέβαια, επέβαλε τη διαρκή επεξεργασία αμυντικών σχεδιασμών. Συνεπώς, μετά και τις δύο μεγάλες οθωμανικές επιθέσεις του 1537 και 1571 ενισχύθηκε το παλαιό φρούριο της πόλης και οικοδομήθηκε ένα νέο φρούριο στις παρυφές του λόφου του Αγίου Μάρκου. Με τον τρόπο αυτό οι Βενετοί δημιούργησαν ένα ισχυρό αμυντικό έρεισμα και ταυτόχρονα έναν ασφαλέστερο σταθμό ανεφοδιασμού, που επέτρεπε την καλύτερη επικοινωνία με τις υπόλοιπες εμπορικές σκάλες τους στην Ανατολή⁸.

Μετά την άφιξή τους στο νησί, αρκετοί κύπριοι πρόσφυγες εντάχθηκαν στις τοπικές βενετικές στρατιωτικές δυνάμεις. Ένας εξ αυτών ήταν ο Pietro Antonio Brachimi, υπερασπιστής της Αμμοχώστου, που μετά την κατάληψη της πόλης εγκαταστάθηκε με την οικογένεια του στο νησί των Φαιάκων. Στην Αμμόχωστο ο Brachimi υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις, όπως επικεφαλής ομάδας πολιτοφυλάκων (*cernide*), έπειτα στην ομάδα του Costanzo Cauriol και πριν από την κατάληψη της πόλης σε αυτήν του κόμη Nestor Martinengo⁹. Εξαιτίας της στρατιωτικής του πείρας εντάχθηκε στις στρατιωτικές δυνάμεις της Κέρκυρας και συγκεκριμένα στο νέο φρούριο του Αγίου Μάρκου. Ωστόσο, στις 19 Δεκεμβρίου 1588 συνελήφθη ως ύποπτος για συνωμοτική κίνηση μετά από επιστολή που έστειλε ο βάλος στην Κωνσταντινούπολη Giovanni Moro (1588-1590). Ο τελευταίος ενημέρωσε τόσο τις αρχές της Κέρκυρας όσο και τον δόγη στη Βενετία ότι από έμπιστό του πρόσωπο («confidenza da persona») είχε πληροφορηθεί για τις μυστικές συνεννοήσεις ενός κύπριου *capitano*, που υπηρετούσε στο νέο φρούριο της Κέρκυρας με τους Οθωμανούς με στόχο την κατάληψη από τους τελευταίους του νησιού¹⁰.

⁸ MARINO SANUDO, *I diarii di Marino Sanudo*, 5, Βενετία 1881, σελ. 821 και 15 (1886), σελ. 228· ΕΛΛΗ ΠΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Πρεσβείες βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2002, σελ. 144-145.

⁹ Ο κόμης Nestor Martinengo υπηρέτησε στην Αμμόχωστο από το 1570 μέχρι και την κατάληψη της πόλης τον Αύγουστο του 1571. Αιχμαλωτίστηκε από τα οθωμανικά στρατεύματα και κατέληξε στα σκλαβοπάζαρα της Τρίπολης στη Συρία. Απέκτησε την ελευθερία του χάρη στη βοήθεια του γάλλου προξένου και κατέφυγε στη Βενετία. Στις 7 Δεκεμβρίου 1571 παρέδωσε στο *Collegio* την αναφορά του για την κατάκτηση της Αμμοχώστου. Βλ. GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σελ. 15-16.

¹⁰ Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: ASV), *Consiglio di Dieci*, Deliberazioni, Parti Secrete, filza 24, χ.α. (24 Μαΐου 1589)· ASV, *Senato*, Dispacci degli Ambasciatori e residenti Costantinopoli, filza 28, αρ. 42, φφ. 301r-302r.

Πιο συγκεκριμένα, σε επικείμενη εμφάνιση του τουρκικού στόλου ο Brachimi θα προέβαινε σε δολιοφθορές στις πυριτιδαποθήκες του φρουρίου και κατ' αυτόν τον τρόπο θα διευκόλυne το έργο των επίδοξων κατακτητών. Έτσι, μετά από τις πληροφορίες του βαΐλου, οι βενετικές αρχές συνέλαβαν ως ύποπτο τον Brachimi και τους δύο γιούς του που υπηρετούσαν και αυτοί ως μισθοφόροι στο νέο φρούριο του Αγίου Μάρκου. Οι αρχές δεν προχώρησαν στη διεξαγωγή ανακρίσεων, αλλά απέστειλαν αμέσως τους τρεις Κύπριους στη Βενετία μαζί με επιστολές και έγγραφα που βρέθηκαν στην οικία τους. Οι επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα ανέλαβαν να εξετάσουν την υπόθεσή τους και μετά την πάροδο πέντε μηνών, την ενδελεχή εξέταση των υπόπτων και των ανευρεθέντων εγγράφων, πληροφόρησαν τον βάιλο στην Κωνσταντινούπολη ότι δεν είχαν προκύψει επιβαρυντικά στοιχεία σε βάρος τους. Παρόλα αυτά, οι ύποπτοι θα εξακολουθούσαν να κρατούνται στις φυλακές, ωσότου έλθουν νέα στοιχεία για την υπόθεσή τους προερχόμενα είτε από τον ίδιο τον βάιλο είτε από τον προνοητή και καπιτάνο της Κέρκυρας είτε από άλλες πηγές¹¹.

Κατά τη διάρκεια της κράτησης των υπόπτων στις φυλακές της Βενετίας, η Prudenza, σύζυγος του κύριου *capitano* Pietro Antonio Brachimi, απέστειλε επιστολή στο *Consiglio di Dieci*, παρακαλώντας να αφήσουν ελεύθερο τον σύζυγο και τους δύο γιούς της. Στην επιστολή της αναφέρει ότι ο σύζυγός της άδικα κατηγορείται και ότι η ίδια μαζί με τις κόρες της παραμένουν στην Κέρκυρα, διανύοντας δύσκολες στιγμές μακριά από τους οικείους τους.

Με την παρέλευση τεσσάρων ετών από τη σύλληψη του *capitano* Pietro Antonio Brachimi, αυτός εντοπίζεται να υπηρετεί και πάλι στις στρατιωτικές μονάδες της Κέρκυρας. Πιο συγκεκριμένα, ο Brachimi από το 1592 μέχρι το 1599 ήταν *capitano* στην κοιλάδα του Αγίου Γεωργίου. Κατά τη διάρκεια της θητείας του ενεπλάκη σε δικαστική υπόθεση που αυτή τη φορά αφορούσε την κακομεταχείριση και τη δημιουργία προβλημάτων στους αγρότες της εν λόγω κοιλάδας. Στις 14 Ιουνίου 1598 ο Pietro Antonio Brachimi σε επιστολή του προς τις αρχές της Κέρκυρας δήλωνε την αθωότητά του για όσα κατηγορείται και ότι όλα οφείλονταν στην κακή φήμη που είχε αποκτήσει εξαιτίας των προηγούμενων κατηγοριών που του είχαν απαγγελθεί. Στα έγγραφα της υπόθεσης σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης της δικογραφίας το 1599 ο Brachimi εθεωρείτο ως απών και δεν αναγράφεται αν τελικά καταδικάστηκε ή όχι¹².

Φαίνεται ότι ο Brachimi εγκατέλειψε την Κέρκυρα, αφού το όνομά του εντοπίζεται σε συμβολαιογραφική πράξη που συντάχθηκε ένα χρόνο αργότερα στην

¹¹ ASV, *Consiglio di dieci*, Deliberazioni, Parti Secrete, filza 24, χ.α. (24 Μαΐου 1589).

¹² ASV, *Avogaria di Comun*, Penale, busta 4041, ap. 18.

πόλη των δόγηδων. Συγκεκριμένα, στις 11 Ιανουαρίου 1601 (*m.v.* 1600) ο «miser Pier'Antonio Brachimi quondam miser Luca» μαζί με δύο άλλους συμπατριώτες του από την Αμμόχωστο, τους «miser Giacomo Milano Fortebraccoi quondam miser Antonio Maria» και «miser Hieronimo Rofino quondam miser Nicolò», παρουσιάστηκαν ενώπιον του βενετού συμβολαιογράφου Giovanni-Nicolò Doglioni, για να πιστοποιήσουν την καταγωγή του «...miser Costantin Xenachi fù veramente figliuolo legitimo et naturale del quondam miser Demetri Xenachi, qual era del Consiglio di Famagosta nel Regno di Cipro...»¹³. Να σημειωθεί ότι ο «Constantino Xenachi quondam di Dimitri nobile di Famagosta», ήταν ο πατέρας του Θεοφάνη Ξενάκη («fra Theofanio Xenachi»), μετέπειτα μητροπολίτη Φιλαδελφείας (16 Απριλίου 1617-29 Φεβρουαρίου 1632 [*m.v.* 1631])¹⁴.

Όπως αποδεικνύεται, η Βενετία για τον Brachimi αποτελούσε έναν γνώριμο χώρο μετά τη φυγή του από την Κύπρο, αφού διατηρούσε επαφές τόσο με την πόλη των δόγηδων όσο και με τους πρόσφυγες συμπατριώτες του που εγκαταστάθηκαν εκεί. Αυτό πιστοποιείται και από το γεγονός ότι ο Brachimi παρουσιάστηκε ως μάρτυρας το 1584 στη δίκη της κύπριας προσφυγοπούλας Bernardina από την Αμμόχωστο, κόρης του αποθανόντος Francesco, κατασκευαστή χτενών («Bernardina fiola di un Francesco petener da Famagosta sta ai crosegieri in corte di sartori, persona publica striga del giorno e note»). Η Bernardina ακολουθούσε το ορθόδοξο δόγμα και κατοικούσε με τον σύζυγό της Antonio Romano, και τις δύο αδελφές της, Isabetta και Fiorenza, στην calle di sartori στην περιοχή του Castello. Για την επιβίωσή της η Bernardina εκτός από την κατασκευή κλινοσκεπασμάτων, ασκούσε τη μαντική τέχνη χρησιμοποιώντας, κυρίως, οστά νεκρών. Για τις ανορθόδοξες πρακτικές της οδηγήθηκε ενώπιον της Ιεράς Εξέτασης και η δίκη της άρχισε στις 18 Δεκεμβρίου 1584. Μέσα από τη δικογραφία της εξάγονται χρήσιμες πληροφορίες για την προσωπική, την οικογενειακή και την επαγγελματική της ζωή, λεπτομέρειες που όπως φαίνεται γνώριζε αρκετά καλά ο μηνυτής της¹⁵. Κατά τη διάρκεια της εξέτασής

¹³ ASV, *Avogaria di Comun*, Civile, busta 4143, χ.α.

¹⁴ Ενδεικτικά για τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεοφάνη Ξενάκη βλ. ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Συλλογή ανέκδοτων εγγράφων (1578-1685) αναφερομένων εις τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σελ. 34· KYRRIS, «Cypriots Scholars in Venice», σελ. 218-219· ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Κυπριακή Λογισύνη 1571-1878*, Λευκωσία 2002, σελ. 141· ΤΣΙΠΙΩΝΑΚΗΣ, *Κυπριακός ελληνισμός της διασποράς*, σελ. 60.

¹⁵ Η καταγγελία για τις δραστηριότητες της Bernardina εξετάστηκε στις 18 Δεκεμβρίου 1584 από το ιεροεξεταστήριο και μέσα από τη δικογραφία της εξάγονται χρήσιμες πληροφορίες για την προσωπική και την οικογενειακή της ζωή, για το πελατολόγιο και τις πρακτικές της, λεπτομέρειες που όπως φαίνεται γνώριζε αρκετά καλά ο μηνυτής της. Συνεπώς, πληροφορούμαστε για την κακομεταχείριση που υφίστατο από τον σύζυγό της και για την ανηθικότητα που κυριαρχούσε εντός της οικίας της, αφού οι δύο αδελφές της, η Isabetta και η Fiorenza, διατηρούσαν ερωτικές

της κλήθηκαν αρκετοί μάρτυρες και ένας εξ αυτών ήταν ο «miser Pietro Antonio Brachimi stà con il clarissimo miser Zuane Zustinian stà al ponte del arhco stà alla sua villa». Από ό,τι φαίνεται ο Brachimi στη Βενετία διατηρούσε επαφές τόσο με πρόσωπα της ανώτερης κοινωνικής ομάδας της Κύπρου, όπως ήταν ο ευγενικής καταγωγής Zuane Zustinian στο σπίτι του οποίου και διέμενε, όσο και με άτομα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων¹⁶. Με τα μέχρι σήμερα ερευνητικά δεδομένα δεν γίνεται γνωστή ούτε η κατάληξη της πολυτάραχης ζωής του κύπριου *capitano* Pietro Antonio Brachimi ούτε της οικογένειάς του.

Σε μία ακόμη δικογραφία που αφορά κατασκοπία, πληροφορούμαστε την ύπαρξη ενός ακόμη Κυπρίου εγκατεστημένου στην πόλη της Κέρκυρας. Η δικογραφία αυτή συντάχθηκε το 1588 και παρουσιάζει παρόμοια χαρακτηριστικά με εκείνη του Brachimi (1588). Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην κατασκοπευτική δράση ενός δομηνικανού μοναχού, του Mariano Spattafora από την Μόντενα, και του τούρκου συντρόφου του Mustafa Turco ή Vincenzo Armeni¹⁷. Η έντονη κατασκοπευτική δραστηριότητα που διεξήχθη στην Κέρκυρα, το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα, οφείλετο στα οχυρωματικά έργα που πραγματοποιήθηκαν από τη βενετική διοίκηση μετά την οθωμανική επίθεση στο νησί το 1571. Τότε, ανοικοδομήθηκε τείχος ενισχυμένο με προμαχώνες, το οποίο περιέκλειε μεγάλο μέρος της πόλης και νέο φρούριο στις παρυφές του λόφου του Αγίου Μάρκου. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι Βενετοί δημιούργησαν στα τέλη τις

σχέσεις με τον σύζυγό της, με τον οποίον απέκτησαν απογόνους. Προς επιβεβαίωση των πληροφοριών αυτών ο μηνυτής της παρέθεσε έναν κατάλογο ατόμων που θα μπορούσαν να κληθούν ως μάρτυρες και να πιστοποιήσουν τα όσα υποστήριξε. Από τα ονόματα που αναγράφονται στην καταγγελία της καταδεικνύεται ότι η Bernardina συνδεόταν με αρκετούς συμπατριώτες της και κυρίως με άτομα που ανήκαν στα ανώτερα στρώματα της κυπριακής κοινωνίας (λ.χ. ο «clarissimo miser Zuane Zustignian»). Τα πρόσωπα που σημειώνονται θα αποτελούσαν ενδεχομένως πελάτες της και για αυτό τον λόγο ο μηνυτής της τα παραθέτει στην καταγγελία του. Βλ. ASV, *Sant'Ufficio*, Processi, busta 52, χ.α· Πρβλ. ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΓΙΑΛΑΜΑ, *Ελληνίδες μάγισσες στη Βενετία 16ος-18ος αιώνας. Με βάση τις δικογραφίες της Ιεράς Εξέτασης της Βενετίας*, Αθήνα 2009, σελ. 89.

¹⁶ Στη δικογραφία σημειώνονται και άλλοι Κύπριοι όπως οι «miser Francesco Marin del quondam miser Francesco innocent sarali marcate ciprioto che alle piare si troverano, miser Scilio Valderio a San Antonin, miser Francesco Gulinio si trovera a domanda ai ciprioti, miser Nufrio ciprioto depentor stà a Santa Ternita, miser Cesaro Muxie grego ciprioto». Βλ. ASV, *Sant'Ufficio*, Processi, busta 52, χ.α.

¹⁷ ASV, *Quarantia Criminal*, busta 94, αρ. 33· Πρβλ. CHRYSOVALANTIS PAPANAMOU, «A Secret War: Espionage in Venetian Corfu During the Construction of the San Marco Fortress (1576-88)», στο GEORGE THEOTOKIS και AYSEL YILDIZ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea. Aspects of War, Diplomacy and Military Elites*, Brill: Λάιντεν-Βοστώνη 2018, σελ. 355-362.

δεκαετίας του 1590 ένα ισχυρό αμυντικό έρεισμα, γεγονός που προκάλεσε την έντονη κατασκοπευτική δραστηριότητα των Οθωμανών¹⁸.

Όσον αφορά τη δικογραφία, αυτή συντάχθηκε στις 8 Ιουνίου 1588 με τη σύλληψη του δομηνικανού μοναχού Mariano Spattafora, ο οποίος κινείται ύποπτα στο λιμάνι και στην «Πύλη της Σηπλιάς»¹⁹, περιοχή με ιδιαίτερη σημασία, αφού αποτελούσε το εμπορικό κέντρο της πόλης, εκεί βρισκόταν οι στρατώνες και έδρευαν οι διοικητικές και οικονομικές υπηρεσίες. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την προσέγγιση ενός ντόπιου καπετάνιου από έναν μοναχό, προκειμένου να μεταφερθεί αυτός και ο σύντροφός του Mustafa Turco στην υπό οθωμανική κυριαρχία Λευκάδα, κίνησαν τις υποψίες ενός κερκυραίου ναυτικού που κατέφυγε στις βενετικές αρχές. Μετά την καταγγελία και τη σύλληψη των υπόπτων, οι αρχές προχώρησαν σε πλήθος προσαγωγών άμεσα ή έμμεσα εμπλεκομένων προσώπων. Η ανακριτική διαδικασία διήρκεσε ένα μήνα (8 Ιουνίου-10 Ιουλίου 1588) και ολοκληρώθηκε με τον θάνατο των δυο υπόπτων μετά από βασανιστήρια. Ανάμεσα σε αυτούς που προσήλθαν στα γραφεία της βενετικής *cancellaria* για κατάθεση ήταν και ο Κύπριος Giacomo di Cipro, που εγκαταστάθηκε στο νησί μετά την απώλεια της πατρίδας του. Ο Giacomo εντάχθηκε στη φρουρά της Κέρκυρας ως πυροβολητής (*bombardiero*) στο νέο φρούριο. Στην κατάθεσή του, στις 9 Ιουλίου, ο εν λόγω στρατιωτικός δήλωσε ότι, καθώς έβγαινε από την Πόρτα της Σηπλιάς, είδε ένα δομηνικανό μοναχό ντυμένο με λευκά ρούχα να είναι ακουμπισμένος σε ένα βαρέλι και να παρατηρεί επίμονα το Νέο Φρούριο του Αγίου Μάρκου και τις κινήσεις εντός αυτού. Έπειτα πληροφορήθηκε τη σύλληψη του εν λόγω μοναχού και προσήλθε στις βενετικές αρχές για αναφέρει τα όσα είχε δει²⁰.

¹⁸ Ενδεικτικά για τα οχυρωματικά έργα βλ. ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΛΗ, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της ενετοκρατίας*, Αθήνα 1977, σελ. 34-104· ENNIO CONCINA, «Città e fortezze nelle tre Isole Nostre del Levante», στο MADDALENA REDOLFI (επιμ.), *Venezia e la Difesa del Levante: da Lepanto a Candia 1570-1670*, Βενετία 1986, σελ. 188-189· Ο ΙΔΙΟΣ, «St. Mark, the Stronghold, the Town» στο ENNIO CONCINA & ALIKI NIKIFOROU-TESTONE (επιμ.), *Corfu: History, Urban Space and Architecture 14th-19th cent.*, Κέρκυρα 1994, σελ. 32-34· ΕΛΛΗ ΠΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος -18ος αι.)*. Πηγή για σχεδιάγραμμα ανασύνθεσης της εποχής, Αθήνα 2002, σελ. 149-154· DRAGOȘ COSMESCUCU, *Venetian Renaissance Fortifications in the Mediterranean*, North Carolina 2016, σελ. 143-169. Για υποθέσεις κατασκοπίας στην Κέρκυρα με την ολοκλήρωση των οχυρωματικών έργων στα τέλη του 16ου αιώνα βλ. PAPANAMOU, «Secret War», σελ. 347-366.

¹⁹ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό «Κράτος της Θάλασσας»: Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, Αθήνα 2013, σελ. 185-195.

²⁰ ASV, *Quarantia Criminal*, busta 94, αρ. 33.

Τέλος, στην Κέρκυρα επέλεξε να εγκατασταθεί μόνιμα η ευγενικής καταγωγής Paula Flatro, σύζυγος του αποθανόντος Tomaso Palol, «cavalier et feudatario di Nicosia». Η Paula μετά τη φυγή της από την Κύπρο μετέβη αρχικά στη Βενετία, όπου εκάρη μοναχή με το όνομα Macaria. Με αίτημά της στους *Cinque Savii alla Mercanzia* ζήτησε και έλαβε στις 5 Σεπτεμβρίου 1585 χρηματική βοήθεια 20 δουκάτων, λόγω της ένδειάς της. Επιπλέον, ζήτησε να μεταβεί στην Κέρκυρα και να εγκατασταθεί σε γυναικείο μοναστήρι του νησιού, χωρίς όμως αυτό να κατονομάζεται²¹.

Εκτός από την Κέρκυρα, κύπριοι πρόσφυγες κατέληξαν σε ένα ακόμη βενετοκρατούμενο νησί του Ιονίου Πελάγους, την Κεφαλονιά. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και μέλη της ευγενικής καταγωγής κυπριακής οικογένειας των Strambali²². Μέλη της εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου, που αποτελούσε τη διοικητική έδρα του νησιού. Πρώτη αναφορά γίνεται το 1578, όταν ο Andrea Strambali εγγράφεται μέλος του ναού της Παναγίας Ευαγγελίστριας, που βρισκόταν εντός του κάστρου. Έκτοτε μέλη αυτής της οικογένειας παρουσιάζουν ενεργό συμμετοχή στα δρώμενα του νησιού. Ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας διαδραμάτισε η ευγενική τους καταγωγή, αφού κατάφεραν να εξασφαλίσουν από τις βενετικές αρχές του νησιού οικονομική βοήθεια και κτήματα για το νέο τους ξεκίνημα.

²¹ ASV, *Senato*, Terra, registro 55, φ. 78v (olim 50v)· ASV, *Cinque Savi alla Mercanzia*, Prima Serie, busta 137, φφ. 150r-v.

²² Η οικογένεια Strambali, πιθανόν ελληνοκυπριακής καταγωγής, εντοπίζεται στα δρώμενα του βασιλείου της Κύπρου από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, ενώ σημαντική προσωπικότητα κατά τον 16^ο αιώνα αποτέλεσε ο Diomede Strambali, που κατάφερε να ανελιχθεί σε σημαντικές διοικητικές θέσεις του νησιού, όπως για παράδειγμα στη θέση του βισκόντη της Λευκωσίας το 1555. Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα, στις 9 Αυγούστου 1556 ο Diomede παρατήθηκε επικαλούμενος λόγους υγείας, αλλά στην πραγματικότητα αυτό που τον ανάγκασε να παραιτηθεί ήταν οι αντιρρήσεις που είχε σε διάφορα ζητήματα του ανεφοδιασμού της Λευκωσίας. Επίσης, οι δύο γιοί του, Jacomo και Felipo, εντοπίζονται στον κατάλογο των κυπρίων ευγενών που παρείχαν στρατιωτική υπηρεσία στις βενετικές αρχές. Κατά την πολιορκία της Λευκωσίας έξι μέλη της οικογένειας Strambali έχασαν τη ζωή τους. Ο Diomede Strambali μετά τον πόλεμο κατέφυγε στην παπική αυλή, όπου το 1585 υπέβαλε αίτηση στον πάπα Σίξτο Ε' για παραχώρηση των εσόδων των κληροδοτημάτων των συμπατριωτών του Jacomo Gafran και του Pietro Urri, η οποία και έγινε δεκτή. Βλ. GILLES GRIVAUD, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου. Μεσαιωνικών Βασιλείων - Ενετοκρατία*, 5, Λευκωσία 1996, σελ. 1146· ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-KONNAPH, «Η διασκευή του χειρογράφου της Ραβέννας της *Εξήγησης* του Λεοντίου Μαχαιρά και η *Narratione* του Διομήδη Strambali», στο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ και ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΙΠΕΡΗΣ (επιμ.), «Τ' *άδωνιν κείνον που γλυκά θλιβᾶται*. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600)», *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi* (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία), Ηράκλειο 2002, σελ. 300-301.

Στην περιοχή του Κάστρου εντοπίζεται εγκατεστημένη και η οικογένεια του Zuanne Maria Strambali και της Anna Barbati. Το 1612 ο Zuanne Maria εξασφάλισε μια θέση στο στράτευμα ως *pronvisionato a cavallo*. Από τον γάμο του απέκτησε δύο γιούς, τους Jacobus και Nicolò, οι οποίοι βαφτίστηκαν στον ναό του Αγίου Θεοδώρου στο Κάστρο σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό. Παρόλο που στην Κύπρο η οικογένεια Strambali ανήκε στην ανώτερη κοινωνική ομάδα και ακολουθούσε το λατινικό δόγμα, στην Κεφαλονιά φαίνεται ότι μέλη της ακολουθούν το ορθόδοξο δόγμα. Πιθανόν ένας εκ των δύο γονέων ή και οι δύο, ο Zuanne Maria Strambali και η Anna Barbati, ήταν ορθόδοξοι και για αυτό τον λόγο βάφτισαν τα παιδιά τους ορθόδοξα²³.

Σημαντικές στρατιωτικές θέσεις στην τοπική κοινωνία της Κεφαλονιάς έλαβε ο ευγενικής καταγωγής Giacomo Strambali, «feudatario nel Regno di Cipro». Ο Giacomo συμμετείχε ενεργά στον πόλεμο της Κύπρου και βίωσε τα δεσμά της αιχμαλωσίας. Μετά την απελευθέρωσή του από την Κωνσταντινούπολη μετέβη στην πόλη των δόγηδων και με αίτησή του προς τις βενετικές αρχές ζήτησε την πρόσληψή του στις στρατιωτικές δυνάμεις της Γαληνοτάτης. Μετά από έγκριση του αιτήματός του, ο Giacomo υπηρέτησε σε διάφορες στρατιωτικές θέσεις μέχρι που κατέληξε στην Κεφαλονιά²⁴. Με την εγκατάστασή του εκεί συμμετείχε ενεργά στο συμβούλιο της κοινότητας του νησιού, που αποτελείται από εκατόν ογδόντα μέλη της άρχουσας τάξης. Συγκεκριμένα, στο πρακτικό του συμβουλίου της κοινότητας, στις 2 Δεκεμβρίου 1593, σημειώνεται ότι κατά την εκλογική διαδικασία ο Giacomo έλαβε 99 θετικές και 80 αρνητικές ψήφους, με αποτέλεσμα να εκλεγεί μέλος του. Η εκλογή του στο Συμβούλιο τού έδινε τη δυνατότητα να διεκδικεί δικαστικά, διοικητικά και αστυνομικά αξιώματα. Έτσι, στις 24 Δεκεμβρίου 1602 ζήτησε από το *Officio del Devedo* και έλαβε την αρχηγία της έφιππης περιπολίας όπως ακριβώς είχε συμβεί και στη Ζάκυνθο με τους Nicolò Mondini και Piero Rados. Παρόλο που στην Κεφαλονιά υπήρχαν δεκατρείς *capi* του ιππικού, η φύλαξη του νησιού ήταν ανεπαρκής, με αποτέλεσμα ο Giacomo Strambali να ζητήσει να λαμβάνει το ένα τρίτο του ποσού

²³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Η κυπριακή οικογένεια Στράμπαλη στην Κεφαλονιά (16ος-17ος αι.)», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 1982)*, Μεσαιωνικών Τμημάτων, 2, Λευκωσία 1986, σελ. 253 και σημ. 25.

²⁴ Αρχικά, ο Giacomo τοποθετήθηκε το 1573 αρχηγός μίας ομάδας *fanti* (πεζικάριων) στο Bergamo και λίγα χρόνια αργότερα υπηρετούσε στα στρατιωτικά τμήματα της Βερόνας ως *capitano di fanti*, όπου στις 25 Φεβρουαρίου 1582 ζήτησε από τη βενετική Σύγκλητο την αύξηση του μηνιαίου μισθού του. Το αίτημά του εγκρίθηκε στις 31 Μαρτίου 1583 και ο μισθός του αυξήθηκε από 15 σε 18 δουκάτα το μήνα, ως ένδειξη της αναγνώρισης των υπηρεσιών που πρόσφερε στη Γαληνοτάτη και των δεινών που υπέστη τόσο ο ίδιος όσο και η οικογένειά του κατά τον πόλεμο της Κύπρου. ASV, *Senato*, Terra, registro 54, φ. 145r (olim 104r) ASV, *Senato*, Terra, filza 87, χ.α. (31 Μαρτίου 1583).

των ποινών που επέβαλε ο προβλεπτής για καταδίκες που αφορούσαν τη φύλαξη της Κεφαλονιάς. Ακόμη, προς ενίσχυση των όσων σημείωσε στην αίτησή του υπογράμμισε ότι ο θεός του Zuanne Maria Sansone (από τη μεριά της μητέρας του) είχε δανείσει στη βενετική διοίκηση 10.000 δουκάτα²⁵.

Επίσης, το 1613 ο Giacomo έλαβε το αξίωμα του *capitano* και βοήθησε στην απογραφή και ανασυγκρότηση των στρατιωτικών δυνάμεων της Κεφαλονιάς, ενώ λίγο αργότερα έγινε *governatore delle guardie* ολόκληρου του νησιού²⁶. Στις 15 Ιανουαρίου 1615 έλαβε 140 δουκάτα εφ' όρου ζωής ως *capitano di guardie* και ένα χρόνο αργότερα, στις 22 Ιουνίου 1616, ζήτησε με αίτησή του από τις βενετικές αρχές το προσωπικό των *guardia* να εναλλάσσεται κάθε έτος, αφού υπήρχαν στο νησί 150 *corpi di guardia*, με προσωπικό οκτώ ατόμων για κάθε *guardia*. Παράλληλα, στην αίτησή του ζήτησε να μην επεμβαίνουν οι *sindici* στο έργο του και να έχει ο ίδιος τη γενική εποπτεία²⁷.

Εξαιτίας των στρατιωτικών του υπηρεσιών ο Giacomo κατάφερε να αποκτήσει σημαντική περιουσία, τόσο κτηματική όσο και οικονομική. Όσον αφορά την οικογενειακή του κατάσταση ο Giacomo νυμφεύθηκε την Caterouza, με την οποία απέκτησαν τέσσερα παιδιά, την Eleana (εκάρη μοναχή), τη Vittoria, τον Gregorio και τη Diana. Ο Giacomo φαίνεται πως απεβίωσε πριν από το 1635, γιατί σε νοταριακή πράξη που αναφέρεται η σύζυγός του, σημειώνεται ως «χήρα του ποτέ ευγενή Γιάκουμου Στράμπαλη»²⁸.

Σε διάφορες νοταριακές πράξεις τα μέλη της οικογένειάς του εντοπίζονται να κατέχουν σημαντικές εκτάσεις γης σε εύφορα μέρη της Κεφαλονιάς, όπως λ.χ. η Κρανιά, η Λειβαθώ και η Παλική, τις οποίες ενοικίαζαν σε γνωστές αρχοντικές κεφαλονίτικες οικογένειες, όπως των Φωκάδων και των Αγγελάτων. Επίσης, η οικογένεια κατείχε οικίες στο Αργοστόλι, που εκείνη την περίοδο εξελισσόταν σε πόλη-λιμάνι, τις οποίες ενοικίαζε σε διάφορους εμπόρους (λ.χ. Samuele Vitete) και ευγενείς της περιοχής (λ.χ. Zuanne Vegia). Η οικονομική ευρωστία της οικογένειας του Giacomo Strambali και η ευγενική τους καταγωγή τους έδωσαν

²⁵ ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1601-1666)*, 4, Αθήνα-Βενετία 2013, σελ. 18 αρ. 34.

²⁶ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Η κυπριακή οικογένεια Στράμπαλη», σελ. 252.

²⁷ Για την απόφαση του 1615 βλ. ASV, *Senato*, Mar, registro 73, φ. 133v (3 Ιανουαρίου 1615). Για την αίτηση του Giacomo Strambali στις 22 Ιουνίου 1616 βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, σελ. 55, αρ. 230.

²⁸ ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Πρακτικά συμβουλίου κοινότητας Κεφαλονιάς, βιβλίο Α' (19 Μαρτίου-19 Απριλίου 1953)», *Σύμμεικτα* 3 (1979), σελ. 277, 302' ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Η κυπριακή οικογένεια Στράμπαλη», σελ. 252-254.

τη δυνατότητα να συνάψουν γάμους με τοπικές αριστοκρατικές οικογένειες, όπως αυτές των Φωκάδων, των Κρασάδων, των Γερακάρηδων και των *Raccolieri*²⁹.

Από τα τέλη του 17ου αιώνα η οικογένεια ενσωματώνεται πλήρως στην τοπική κοινωνία και αρχίζει σταδιακά να φθίνει και να εκτοπίζεται από τα δρώμενα της Κεφαλονιάς. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί η περίπτωση του Nicolò Strambali, ο οποίος έδρασε στα τέλη του 17ου αιώνα ως αγιογράφος. Ο Nicolò φιλοτέχνησε τους ναούς του Αγίου Θεοδώρου (1683) και της Ευαγγελίστριας (1694, 1696-7) στην περιοχή του Κάστρου, καθώς επίσης και το καθολικό της μονής της Ευαγγελίστριας στο νησάκι Βαρδιάνοι. Υπήρξε ενεργό μέλος του συμβουλίου της Κεφαλονιάς και απεβίωσε το 1701. Αξιοπεριεργό είναι το γεγονός ότι στη διαθήκη του ο Nicolò δεν όρισε ως κληρονόμους του κάποιο μέλος της οικογένειας Strambali, αλλά τους Στέφανο και Χριστόδουλο Κρασά. Πιθανοί λόγοι της απόφασής του αυτής ήταν ότι τα μέλη της οικογένειας Strambali είχαν μειωθεί δραματικά με αποτέλεσμα είτε να μην είχε στενούς συγγενείς ή καλές σχέσεις με την οικογένειά του είτε να μην απέκτησε απογόνους³⁰.

Επίσης, στην Κεφαλονιά εντοπίζεται εγκατεστημένη το 1574 η εύπορη Κύπρια «*Marchesina figliola singor Christophori Nestora de Cipro*» η οποία, παρά την ένδειά της λόγω της απώλειας των περιουσιακών της στοιχείων, παρείχε οικονομική βοήθεια σε τρία αδέρφια από τη Μεθώνη, τους Belissario, Marco και Vico, που πολέμησαν στις στρατιωτικές μονάδες της Αμμοχώστου. Η Marchesina τους βοήθησε οικονομικά παραχωρώντας τους χαμηλότοκο δάνειο για το νέο τους ξεκίνημα, αφού τους έκανε στενή φίλια από τον καιρό που τα αδέρφια υπηρετούσαν στην Κύπρο³¹. Οι τρεις τους υπηρέτησαν ως *stradioti* στην Αμμόχωστο κάτω από τις διαταγές του Astore Baglione και του Andrea Rontachi και με την κατάληψη της πόλης αιχμαλωτίστηκαν με τις οικογένειές τους. Με την απελευθέρωσή τους ζήτησαν από τις βενετικές αρχές την επαναπρόσληψή τους στο βενετικό στρατό, αίτημα το οποίο έγινε αποδεκτό και έτσι τοποθετήθηκαν στις στρατιωτικές μονάδες της Κεφαλονιάς³².

Στη Ζάκυνθο εντοπίζεται στα τέλη του 16ου αιώνα η ελληνοκυπριακή οικογένεια Car(er) ή Car(er)eri. Η παρουσία της στα δρώμενα της Κύπρου χρονολογείται από τα μέσα του 14ου αιώνα και ανήκε στην ανώτερη κοινωνική ομάδα του νησιού. Μέλη της σύναψαν επιγαμίες στο νησί κυρίως με τις οικογένειες των Παλαιολόγων και των Λασκάρων. Εντούτοις, οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για την παρουσία των Carer στην Κύπρο είναι ελάχιστες.

²⁹ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Η κυπριακή οικογένεια Στράμπαλη», σελ. 255-256.

³⁰ Ό.π., σελ. 257-258.

³¹ ASV, *Notarile*, Atti, busta 4854 χ.α. (5 Μαΐου 1579).

³² ASV, *Senato*, Mar, filza. 61, χ.α. (18 Νοεμβρίου 1574), όπου συνημμένες και οι μαρτυρίες.

Ιδιαίτερα στοιχεία για την οικογένεια Carer γίνονται γνωστά με το πέρας του βενετοτουρκικού πολέμου στην Κύπρο, όταν μέλη της εγκαθίστανται ως πρόσφυγες στη Ζάκυνθο³³. Συγκεκριμένα, στο νησί κατέφυγαν τα αδέρφια Nicolò και Zuanne Maria Carer. Ο τελευταίος έλαβε για σύζυγό του τη Ludovica Lascari Megaduca, θυγατέρα του Eugenio Lascari Megaduca και της Orseta Podocataro. Ο Ευγένιος ήταν γιός του Alessandro και εγγονός του Dimirio Lascari Megaduca. Τόσο ο πατέρας του Alessandro όσο και ο παππούς του Dimitrio διετέλεσαν κυβερνήτες (*governatori*) της στρατιάς της Κύπρου³⁴.

Κατά την εισβολή των οθωμανικών δυνάμεων στο νησί, ο Alessandro έλαβε μέρος στην άμυνα του νησιού μαζί με τους τέσσερις γιούς του (Demetrio, Filippo, Zuanne, Eugenio)³⁵. Ο τέταρτος γιός του, ο Eugenio Lascari Megaduca, υπήρξε επικεφαλής του στρατιωτικού σώματος που μετέβη στο χωριό Λεύκαρα με σκοπό να το αφανίσει, εξαιτίας της δήλωσης υποταγής των χωρικών στα οθωμανικά στρατεύματα. Το γεγονός αυτό συνέβη στις 9 Ιουλίου 1570, όταν με την αναγγελία της είδησης της υποταγής των Λευκαριτών, ο βενετός τοποτηρητής Nicolò Dandolo διέταξε τον Ευγένιο να μεταβεί εκεί με εκατό έφιππους *stradioti* και 600 στρατιώτες και να σκοτώσει όλους τους άνδρες για παραδειγματισμό και να οδηγήσει τις οικογένειές τους στη Λευκωσία³⁶.

³³ Για βιογραφικά στοιχεία μελών της οικογένειας Carer βλ. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 2011, σελ. 277-279.

³⁴ Ο Alessandro Lascari Megaduca ανέλαβε το 1561 τη διοίκηση της στρατιάς (*governatore della strathia*) της Κύπρου μετά τον θάνατο του «magnifico cavallier Lusi, governorator de tutta la strathia». Χαρακτηριστικά στην έκθεσή του ο Γενικός Προβλεπτής Andrea Duodo αναφέρει ότι μετά τον θάνατο του Lusi εξελέγη ο Αλέξανδρος Λάσκαρης Μεγαδούκας, ο οποίος καταγόταν από ευγενή οικογένεια *stradioti* και ήταν αγαπητός και αποδεκτός από ολόκληρο το σώμα. Συγκεκριμένα στην έκθεση του Duodo σημειώνονται τα εξής «Mori il magnifico cavallier Lusi, governorator de tutta la strathia, in loco del qual feci elettione del magnifico domino Alexandro Lascari Megaduca, fiol del quondam olim governorator, gentilhomio di sangue, nobile di gran valore et molto atto in governar essa strathia, essendo amato da tutti loro et havuto in riverenza, di modo che Soa Serenita n'è per ricever buon et util servitio». Βλ. ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571). Οι εκθέσεις των αξιωματούχων του ανώτατου διοικητικού σχήματος της κτήσης*, Θεσσαλονίκη 2019, σελ. 250, 253.

³⁵ Ο Αλέξανδρος Λάσκαρης Μεγαδούκας απέκτησε δέκα παιδιά τα ονόματα των οποίων μας γίνονται γνωστά από το γενεαλογικό δέντρο που εσωκλείεται στον φάκελο της οικογένειας Carer. Τα ονόματα των παιδιών του ήταν: «Demetrio, Filippo, Zuanne, Eugenio, Elenetta, Teodora, Lascarina et altre tre» (τα τρία τελευταία παιδιά του δεν κατονομάζονται). Βλ. ASV, *Provveditori Sopra Feudi*, busta 1170, χ.α.

³⁶ GILLES GRIVAUD, «Une société en guerre: Chypre face à la conquête ottomane», στο ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ (επιμ.), *Η Γαλινοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, Λευκωσία 2009, σελ. 198-199· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σελ. 64· ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΠΟΥ, «Η σφαγή στα Λεύκαρα τον Ιούλιο του 1570. Αρχαιακές

Κατά τη διάρκεια του πολέμου έχασαν τη ζωή τους τόσο ο Alessandro όσο και οι τρεις γιοί του (Demetrio, Filippo, Zuanne), ενώ ο μόνος διασωθείς ήταν ο Eugenio που έπεσε στα χέρια των Οθωμανών. Μετά την απελευθέρωσή του από τα δεσμά της αιχμαλωσίας κατέφυγε στη Ζάκυνθο και επανεντάχθηκε στις βενετικές στρατιωτικές δυνάμεις ως επικεφαλής ομάδας πενήντα στρατιωτών. Εκεί διεκδίκησε την περιουσία του παππού του, του Dimirio Lascari Megaduca, η οποία είχε καταπατηθεί από τους ντόπιους. Τον φεουδαλικό τίτλο στην Ζάκυνθο τον έλαβε ο Dimitrio στις 28 Ιανουαρίου 1509 ως αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές του υπηρεσίες προς τη Γαληνοτάτη. Τα κτήματα αυτά δεν μπορούσε ούτε να τα πουλήσει ούτε να τα μεταβιβάσει σε τρίτα πρόσωπα, παρά μόνο να τα κληρονομήσει στους νόμιμους απογόνους του³⁷. Έτσι, μετά από ένα δικαστικό αγώνα δεκαπέντε ετών ο Eugenio κατάφερε στις 20 Νοεμβρίου 1594 να περιέλθουν οι γαίες των προγόνων του στην κυριότητά του. Ωστόσο, με τον θάνατό του το 1612 η περιουσία του πέρασε στα χέρια του δημοσίου εξαιτίας της μη απόκτησης αρσενικών παιδιών, αφού είχε δύο θυγατέρες, την Elena και την Ludovica. Με την πάροδο οκτώ ετών, στις 5 Φεβρουαρίου 1620, η βενετική Σύγκλητος επιδίκασε οριστικά την περιουσία του Ευγένιου στην κόρη του Ludovica Lascari Megaduca, η οποία όπως ήδη σημειώθηκε, είχε νυμφευθεί τον Zuanne Maria Carer. Συνεπώς, η περιουσία της οικογένειας Λάσκαρη μετονομάστηκε σε Carer και, όπως διαπιστώνεται, οι σχέσεις και οι επιγαμίες των

μαρτυρίες», *Θησαυρίσματα* 44 (2014), σελ. 157-198.

³⁷ Μέλη της οικογένειας Λάσκαρη εντοπίζονται στην Κύπρο από τις αρχές του 16ου αιώνα, με τον Dimitrio Lascari Megaduca να υπηρετεί ως *capo di stradioti* από το 1523 έως τον θάνατό του το 1531. Η στρατιωτική του σταδιοδρομία υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, αφού υπηρέτησε ως κυβερνήτης 100 και πλέον στρατιωτών στη βενετική ενδοχώρα και έπειτα διορίστηκε σε ανώτερες στρατιωτικές θέσεις στην Κρήτη και στην Κύπρο. Εξαιτίας των υπηρεσιών που πρόσφερε στη Γαληνοτάτη, του παραχωρήθηκαν μεγάλες εκτάσεις γης σε διάφορα μέρη της βενετικής επικράτειας, όπως λ.χ. στη Κεφαλονιά, στη Ζάκυνθο, στο δαλματικό Sebenico και αλλού. Στην περίπτωση της Ζακύνθου ο Δημήτριος έλαβε από τη βενετική διοίκηση στις 28 Ιανουαρίου 1509 μια οικία και ακαλλιέργητες εκτάσεις γης που του απέδιδαν έσοδα περίπου 500 δουκάτα το χρόνο. Ως υποχρέωση ο Dimitrio όφειλε να καταβάλλει ετησίως στο τοπικό δημόσιο ταμείο το 1/3 της παραγωγής. Τα κτήματα αυτά δεν μπορούσε ούτε να τα πουλήσει ούτε να τα μεταβιβάσει σε τρίτους, παρά μόνο στους κληρονόμους του. Έτσι, με τον θάνατό του η περιουσία του μεταβιβάστηκε στον γιό του, Alessandro Lascari Megaduca, ο οποίος ακολούθησε τα χνάρια του πατέρα και από το 1561 υπηρέτησε ως γενικός διοικητής ελαφρού ιππικού στην Κύπρο. Κατά τη διάρκεια του Κυπριακού Πολέμου (1570-71) έχασε τη ζωή του μαζί με τους τρεις υιούς του, ενώ ο τέταρτος του γιός, ο Eugenio Lascari Megaduca, αιχμαλωτίστηκε και με την απελευθέρωσή του κατέφυγε στη Ζάκυνθο. Βλ. ASV, *Provveditori Sopra Feudi*, busta 1170, χ.ά. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΠΠΕ, «Μισθοφορική υπηρεσία, έγχειος ιδιοκτησία και κληρονομική διαδοχή. Οι stradioti-κες κτήσεις του Ιονίου (16^{ος} αιώνας)», στο ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Θ' Πανόσιο Συνέδριο (Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010)*, 10, Παξοί 2014, σελ. 213-215.

παραπάνω οικογενειών συνεχίστηκαν και μετά την πτώση της Κύπρου στους Οθωμανούς.

Πληροφορίες για την οικογένεια Carer στη Ζάκυνθο αντλούνται κυρίως από έναν πολυσέλιδο φάκελο που εντοπίστηκε στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας³⁸, στον οποίο εσωκλείονται έγγραφα με χρονικό άνυσμα δύο αιώνων (16ος-18ος αι.). Το πρωτογενές αυτό υλικό περιλαμβάνει την *investitura* (περιβολή)³⁹, την απόκτηση δηλαδή του φεουδαλικού τίτλου από τον Dimirio Lascari Megaduca το 1509, και την κληρονομική μεταβίβαση του φέουδου στους απογόνους του. Γενικότερα, οι *investiture* περιέχουν διοικητικά έγγραφα, όπως διατάγματα, αποφάσεις, διοικητική αλληλογραφία, εκθέσεις, έγγραφα για την καταγραφή του φέουδου, καθώς επίσης και νοταριακά έγγραφα. Παράλληλα, υπάρχουν αρκετές μεταγενέστερες μαρτυρίες τόσο από τους απογόνους του πρώτου κατόχου του φεουδαλικού τίτλου όσο και από μάρτυρες που επιβεβαιώνουν τα όσα υποστηρίζαν οι απόγονοι. Τα έγγραφα αυτά είναι αρκετά λεπτομερή με αποτέλεσμα να επιτρέπουν στον ερευνητή να σκιαγραφήσει τη μικροϊστορία και την πορεία της οικογένειας μέσα στο χρόνο, καθώς επίσης και τη μεταβίβαση της περιουσίας από τη μια γενιά στην άλλη.

Έτσι, στο φάκελο της οικογένειας Carer παρατίθενται οι αναφορές της βενετικής διοίκησης για την αναγνώριση των δικαιωμάτων της οικογένειας του Eugenio Lascari Megaduca στο φέουδο, που εκχωρήθηκε το 1509 στον παππού του, Dimirio Lascari Megaduca, ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές του υπηρεσίες, τη μεταβίβαση ως προικοδοσία του φέουδου της οικογένειας Λάσκαρη Μεγαδούκα στην Carer, την αριστοκρατική προέλευση της κυπριακής οικογένειας Carer, την ένταξη της οικογένειας Λάσκαρη Μεγαδούκα στη Χρυσή βίβλο της Ζακύνθου το 1595, την απονομή του τίτλου του βαρώνου το 1667 στον Anastasio Carer και την κληρονομική μεταβίβασή του στους απογόνους του⁴⁰, τις καταθέσεις κληρικών και λαϊκών προς επιβεβαίωση των όσων υποστήριζαν κατά καιρούς οι απόγονοι του Zuanne Maria Carer, τις ετήσιες οφειλές της οικογένειας προς το δημόσιο ταμείο σχετικά με την κατοχή των γαιών, τις ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεων, βαπτίσεων και θανάτων μελών της οικογένειας Carer, το γενεαλογικό

³⁸ ASV, *Provveditori Sopra Feudi*, busta 1170. Εξαιτίας του μεγάλου όγκου των εγγράφων του εν λόγω φακέλου, στην παρούσα μελέτη αναφέρονται στοιχεία που άπτονται της παρούσας θεματικής. Να σημειωθεί ότι ετοιμάζεται διεξοδική αναφορά στο περιεχόμενο του φακέλου σε ειδική μελέτη που θα αφορά την εγκατάσταση και την εξέλιξη της οικογένειας Carer στη Ζάκυνθο μετά τη φυγή τους από την Κύπρο μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα.

³⁹ Για τη διαδικασία της περιβολής (*investitura*) βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σελ. 277-278.

⁴⁰ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, σελ. 339 και σημ. 129.

δέντρο της οικογένειας Λάσκαρη-Carer, το τοπογραφικό σχέδιο με τα κτήματα της οικογένειας κ.ά. Από το φάκελο, όμως, λείπουν δικαιοπρακτικά έγγραφα, διαθήκες και συμβολαιογραφικές πράξεις, τα οποία θα μπορούσαν να φωτίσουν ακόμη περισσότερο άγνωστες πτυχές της κυπριακής οικογένειας.

Ειδικότερα, από τα έγγραφα του φακέλου πληροφορούμαστε ότι ο Zuanne Maria Carer απέκτησε με τη σύζυγό του (Ludovica Lascari Megaduca) δύο γιούς, τους Anastasio και Eugenio. Μέσα από τις ληξιαρχικές πράξεις αποκαλύπτεται ότι ο πρώτος γιός της οικογένειας γεννήθηκε την 21η Μαρτίου 1624 (περίπου στις δυο τα ξημερώματα) και ο δεύτερος στις 31 Μαΐου 1625 και τα ονόματά τους δηλώθηκαν στο 24^ο βιβλίο των *cittadini* της Ζακύνθου⁴¹. Επίσης, όπως ήδη σημειώθηκε παραπάνω, η περιουσία του Eugenio Lascari Megaduca στη Ζάκυνθο πέρασε το 1620 κληρονομικά στην κόρη του Ludovica και στους απογόνους της. Αυτή είχε την υποχρέωση να πληρώνει για την επικαρπία των φέουδων τέσσερα δουκάτα τον μήνα «cirio ordinario» στο ταμείο του νησιού. Παράλληλα, από το 1622 ανέλαβε ο σύζυγός της, Zuanne Maria Carer, τη διαχείριση της περιουσίας της και φαίνεται πως πλήρωνε τον ετήσιο φόρο στο δημόσιο ταμείο που ανερχόταν σε σαραντακτώ δουκάτα. Τις περισσότερες φορές έκανε ο ίδιος την αποπληρωμή του φόρου στο ταμείο της Ζακύνθου, ωστόσο υπήρχαν χρονιές που το ποσό αυτό το κατέθεταν πρόσωπα της εμπιστοσύνης του. Έτσι, πληροφορούμαστε ότι στις 7 Ιουνίου 1629 παρουσιάστηκε στο δημόσιο ταμείο ο Κύπριος «signor Zorzi Flatro» για να καταθέσει το συγκεκριμένο ποσό εν ονόματι του Zuanne Maria. Ως εκ τούτου, μας γίνεται γνωστή η παρουσία ενός ακόμη Κυπρίου ευγενικής καταγωγής, που εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο μετά τον πόλεμο και συνεργαζόταν με τον Zuanne Maria. Παράλληλα, μέσα από το έγγραφο γίνεται γνωστό ότι η σύζυγος του τελευταίου, η Ludovica, είχε αποβιώσει πριν το 1629.

Επιπλέον, εντός του φακέλου βρίσκονται αιτήσεις και αποφάσεις των απογόνων του Eugenio Lascari Megaduca στους οποίους επιβεβαιώθηκε και μεταβιβάστηκε ο φεουδαρχικός τίτλος του, αρχής γενομένης από την κόρη του Ludovica και τον σύζυγό της Zuanne Maria Carer (28 Σεπτεμβρίου 1629). Έπονται οι: Anastasio Carer (υιός Zuanne Maria-13 Αυγούστου 1656), Luca Carer (υιός Anastasio-19 Μαΐου 1694), Anastasio Carer (υιός Luca-8 Ιουνίου 1733), ο Nicolò Carer (υιός Nicolò-28 Ιουλίου 1747) και τέλος των αδελφών Anastasio, Luca, Paolo, Demetrio, Maria και Basilio Carer (γιοί Nicolò-27 Μαρτίου 1797).

Ακόμη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σχεδιάγραμμα που παρατίθεται στο τέλος του φακέλου, στο οποίο καταδεικνύεται η περιοχή και τα κτήματα που

⁴¹ ASV, *Provveditori Sopra Feudi*, busta 1170, φ. 162r.

είχε στην κυριότητά της η οικογένεια, καθώς επίσης και μία αγροικία που πιθανόν να ήταν αυτή που παραχωρήθηκε από τη βενετική διοίκηση το 1509 στον Dimirio Lascari Megaduca. Επιπλέον, σημειώνονται τα παρακείμενα κτήματα, αγροικίες και εκκλησίες (λ.χ. «Chiesa di San Giovanni Elemosinario» και «Chiesa di Santa Sofia»). Η περιοχή στην οποία βρίσκονταν τα κτήματα της οικογένειας εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό μέρος του νησιού στους πρόποδες του όρους Σκοπός («Monte aspra Pagnia»)⁴².

Τα μέλη της οικογένειας Carer με την εγκατάστασή τους στο νησί της Ζακύνθου δραστηριοποιήθηκαν και παρέμειναν ενεργά στα δρώμενά του για αρκετά χρόνια. Η οικογένεια ενσωματώθηκε πλήρως στην τοπική κοινωνία, μέλη της σύναψαν επιγαμίες με αριστοκρατικές οικογένειες (λ.χ. Nomico⁴³ και Corner) και αρκετά από αυτά ακολούθησαν το ορθόδοξο δόγμα, όπως φαίνεται από τις ληξιαρχικές πράξεις βαπτίσεων και θανάτων που εντοπίστηκαν στον ναό του Παντοκράτορα. Η δράση της οικογένειας συνεχίστηκε και τον 19ο αιώνα και το επώνυμο Καρρέρ εντοπίζεται μέχρι και σήμερα τόσο στην Ζάκυνθο όσο και σε άλλα μέρη⁴⁴.

Εν κατακλείδι, όπως έχει καταδειχθεί με τα όσα έχουν σημειωθεί παραπάνω, οι κύπριοι πρόσφυγες μετά τη φυγή τους από το νησί κατευθύνθηκαν προς τις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ένα μέρος των κυπρίων προσφύγων κατέφυγε ιδιαίτερα στα νησιά του Ιονίου Πελάγους όπου και εγκαταστάθηκαν μόνιμα. Οι Κύπριοι, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση, βίωσαν τις κακουχίες και τις ταλαιπωρίες της προσφυγιάς προσδοκώντας στον νέο τόπο διαμονής τους μια καλύτερη ζωή. Ανάλογα με τις δυνατότητες που πρόσφερε στον καθένα το προσωπικό και το οικογενειακό κοινωνικό και οικονομικό status, οι Κύπριοι εντάχθηκαν με διάφορους τρόπους στην τοπική κοινωνία και χάραζαν, ο καθένας από αυτούς, τη δική του πορεία. Στα νησιά αυτά ο τοπικός πληθυσμός και οι βενετικές αρχές προσπάθησαν να τους συνδράμουν με κάθε δυνατό μέσο. Ειδικότερα, οι βενετικές αρχές επωμίστηκαν το μεγαλύτερο μέρος αυτής της προσπάθειας συνδράμοντας τους υπηκόους τους που έχασαν τις περιουσίες τους, τις οικογένειές τους και την πατρίδα τους από τη βενετοτουρκική σύγκρουση του 1570-71. Το ενδιαφέρον που επέδειξε η βενετική διοίκηση για την αποκατάσταση των στρατεύσιμων ανδρών στις δυνάμεις της ήταν

⁴² ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Ιστορικών*, σελ. 67.

⁴³ Ο Anastasio Carer παντρεύτηκε την Pig(h)i Nomico και απέκτησαν τον Luca Carer. Ο Anastasio απεβίωσε 2 Νοεμβρίου 1693 και ένα έτος αργότερα (19 Μαΐου 1694) ο υιός του, Luca, κατέθεσε τα απαιτούμενα δικαιολογητικά για την επιβεβαίωση της μεταβίβασης της οικογενειακής του περιουσίας. Βλ. ASV, *Provveditori Sopra Feudi*, busta 1170, φ. 101.

⁴⁴ ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Ιστορικών*, σελ. 278-279.

ένα από τα καίρια προβλήματα που θα την απασχολούσαν μετά τον Πόλεμο. Για αυτό το λόγο, η διοίκηση θέλησε με κάθε δυνατό τρόπο να βοηθήσει και να αποκαταστήσει μεγάλο μέρος των βετεράνων της τοποθετώντας τους κυρίως σε διάφορες στρατιωτικές θέσεις. Παράλληλα, χορήγησε στους υπόλοιπους βετεράνους στρατιώτες εκτάσεις γης ή χρηματική βοήθεια, όπως έγινε σαφές και από τις περιπτώσεις των προσφύγων που εξετάστηκαν.

Στις τοπικές κοινωνίες οι κύπριοι πρόσφυγες εντάχθηκαν χωρίς περιορισμούς, έγιναν αποδεκτοί από τους γηγενείς και η διείσδυσή τους στο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον τούς έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσουν οικονομική επιφάνεια και σημαντικές εκτάσεις γης, κυρίως με τη συνδρομή της βενετικής διοίκησης, καθώς επίσης και μέσω των επιγαμιών που σύναψαν. Όλα αυτά τους έδωσαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν μέρος στα κοινά και να συμμετέχουν στα τοπικά συμβούλια. Τέλος, το αίσθημα της κυπριακής τους ταυτότητας έσβησε με την πάροδο του χρόνου, καθώς αφομοιώθηκαν πλήρως, δεν επέστρεψαν ποτέ στην οθωμανοκρατούμενη Κύπρο και οι δεσμοί τους με το νησί χάθηκαν οριστικά.

**Πληθυσμιακές μετακινήσεις στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα:
Ο Κώδικας τής Παναγίας τῶν «ξένων» ὡς πηγή πληροφοριῶν**

Αναστάσιος Φ. Παπαϊωάννου

Ἡ μακρόχρονη βενετική κατοχή τῶν Ἰονίων Νήσων ἐξασφάλισε μία εἰρηνική ἐποχή, τουλάχιστον με τὴν ἔννοια ὅτι δὲν διεξάγονταν πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ ἔδαφός τους, ἐνῶ ἀποφεύχθηκε καὶ ὁ τουρκικὸς ζυγός, ὁ ὁποῖος καταδυνάστευε τὸν ὑπόλοιπο ἑλλαδικὸ χῶρο¹. Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῶν Ἑπτανήσων ἀποτελοῦσε ὑψιστὸ στρατηγικὸ σημεῖο καὶ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ποὺ διέσχίζαν τὴν Ἀδριατικὴ με προορισμὸ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸν εὐρύτερο μεσογειακὸ χῶρο ἔβρισκαν στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου τὸ πιὸ κοντινὸ καὶ ἀσφαλὲς καταφύγιο. Κυρίως ὅμως, σχημάτιζαν τὴ γέφυρα ποὺ ἔνωσε τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα με τὴ Δύση καὶ ἔγιναν συγχρόνως τὸ ἄσυλο τῶν κατατρεγμένων ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλήνων. Χιλιάδες ἑλληνικὲς οἰκογένειες κυρίως ἀπὸ τὴν Κρήτη², τὴν Ἠπειρὸ³ καὶ τὴν Πελοπόννησο⁴, ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑπτάνησο

¹ Γενικὰ γιὰ τὴν διαχρονικὴ μετανάστευση πληθυσμῶν στὴν ἑλληνοβενετικὴ ἀνατολὴ βλ. Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, «Ἐγκαταστάσεις πληθυσμῶν στὴν ἑλληνοβενετικὴ ἀνατολὴ (13^{ος}-18^{ος} αἰῶνας). Μία ὄψη τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομένου», στὸ Γεώργ. Κ. Βαρζελιώτη-Κώστας Γ. Τσικνάκης (ἐπιμ.), *Γαλινοτάτη. Τιμὴ στὴ Χρῦσα Μαλτέζου*, Ἀθήνα 2013, σελ. 619-632.

² Γιὰ τὴν Κέρκυρα ὡς τόπο ὑποδοχῆς καὶ ἐγκατάστασης Κρητῶν προσφύγων βλ. ἀναλυτικὰ, Σπύρος Καρύδης-Παναγιώτα Τζιβάρια, *Σταγόνες μνήμης στὴ θάλασσα τῶν ἀρχαίων. Τεκμήρια Κρητῶν προσφύγων ἀπὸ τὸ κερκυραϊκὸ ἀρχεῖο (1647-1747)*, Κέρκυρα 2019. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς Κρήτες ἱερωμένους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν καὶ δραστηριοποιήθηκαν στὴν Κέρκυρα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακα βλ. Σπύρος Χρ. Καρύδης, «Κρήτες κληρικοὶ στὴν Κέρκυρα ‘μετὰ τὴν ἀνάλωσιν τῆς θλιβερᾶς Κρήτης’», στὸ Στέφανος Κακλαμάνης (ἐπιμ.), *Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (1645-1669). Ὅψεις τοῦ πολέμου στὸν χῶρο καὶ στὸν χρόνον*, Ἡράκλειο 2019 [*Κρητικὰ Χρονικὰ* 39 (2019), σελ. 483-526].

³ Ἡ ἀπήχηση τῶν στενῶν σχέσεων μεταξὺ Ἠπείρου καὶ νησιῶν τοῦ Ἰονίου ἀντανακλάται καὶ στὴν ἀρχαία γραπτὴ παράδοση ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ μέχρι τὴ λατινικὴ γραμματεία, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Βλ. Χρυσήϊδα Τζουβάρια-Σούλη, «Λατρευτικὲς σχέσεις Ἰονίων νήσων καὶ Ἠπείρου», στὸ Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος (γεν. ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Ε΄ Διεθνoῦς Πανιoνίου Συνεδρίου (Ἀργοστόλι-Αιζούρι, 17-21 Μαΐου 1986)* τ. 3, Ἀργοστόλι 1991, σελ. 243-268.

⁴ Γιὰ τὴν μετανάστευση Πελοποννησίων στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου βλ. Ἀλέξης Μάλλιαρης, *Ἡ Πάτρα*

διατηρώντας τη γλωσσική τους ταυτότητα και την ὀρθόδοξη πίστη καὶ ἀποτέλεσαν τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο πάνω στὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκαν οἰκονομικὰ καὶ κυρίως πληθυσμιακὰ τὰ νησιά αὐτά, ἐνῶ ταυτόχρονα δημιουργήθηκε καὶ μία ἰσχυρὴ ἐθνικὴ συνείδηση, ἡ ὁποία ὀδήγησε ἀργότερα στοὺς σκληροὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν Ἑνωσι⁵.

Ὅταν συντελέστηκε σταδιακὰ ὁ ἐποικισμὸς τῶν νησιῶν, προέκυψε αὐτόματα τὸ πρόβλημα τῆς ἀφομοίωσης τῶν νέων κατοίκων γιὰ νὰ παγιωθεῖ τελικὰ, ἂν καὶ μέσα σὲ πολὺ δύσκολες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες. Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια ὅμως τῆς ἐγκατάστασής τους, οἱ ἐν λόγῳ πληθυσμοὶ θεωροῦνταν ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς ὡς «ξένοι», ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς μακρινῆς γιὰ τὴν ἐποχὴ προέλευσής τους, ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ ἐλάχιστα ἦταν τὰ κοινὰ σημεῖα ἐπαφῆς τους. Δὲν εἶναι ἐξᾴλλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι ἀναγνώριζαν τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς «ξένους» ἀνάμεσα σὲ «ξένους». Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Βενετοκρατίας, οἱ «ξένοι» οἱ ὁποῖοι κατέφυγαν πρόσφυγες⁶ στὰ νησιά δὲν ἀντιμετωπίστηκαν ὅλοι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ τοὺς κυρίαρχους Βενετούς. Ὅσοι κατέφθασαν ἀπὸ βενετοκρατούμενες περιοχὲς δὲν θεωροῦνταν ἀπὸ τὸ καθεστῶς ὡς «ξένοι», ἐν ἀντιθέσει μὲ ὄσους προέρχονταν ἀπὸ τουρκοκρατούμενες περιοχὲς⁷.

Τὸ φαινόμενο τῆς πληθυσμιακῆς μετακίνησης ὑπῆρξε ἰδιαίτερος ἔντονο στὴν Κέρκυρα⁸, καθὼς, λόγῳ τῆς κοντινῆς ἀπόστασης, ὑπῆρξε κατὰ καιροὺς τόπος

*κατὰ τὴ βενετικὴ περίοδο (1687-1715). Γῆ, πληθυσμοί, κοινωνία στὴ Β. Δ. Πελοπόννησο, Βενετία 2008, σελ. 289 μὲ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Κέρκυρα ἤδη ἀπὸ τὸν 16^ο αἰῶνα βλ. σχετικὰ, Λ. Σ. Βροκίνης, *Ἡ περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐν Κερκύρα ἀποικίαις τῶν Ναυπλιέων καὶ τῶν Μονεμβασιέων. Ἱστορικὴ Πραγματεία*, Κέρκυρα 1905. Αναδημοσιεύτηκε στὰ *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* 17 (1973), σελ. 235-261.*

⁵ Βλ. Νικόλαος Μοσχονᾶς, «Τὸ Ἴονιο Κράτος καὶ οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑπτανήσιων», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* II' (1977), σελ. 200-217. Τοῦ ἴδιου, «Ἡ Ἑνωσις τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* II (1977), σελ. 233-235.

⁶ Γιὰ τὴν σχετικὰ πρόσφατη ἐμφάνισι τῆς ἔννοιας τοῦ πρόσφυγα καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς βλ. Σωτῆρης Κουτμάνης, «Πρόσφυγες τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου καὶ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας. Δημογραφικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποτίμησις», στὸ Γιάννης Μαυρομάτης, Εἰρήνη Λυδάκη, Εἰρήνη Παπαδάκη (ἐπιστημ. ἐπιμ.), *Κρητικὸς Πόλεμος (1645-1669). Ἀγνωστες πτυχές*, Ἡράκλειο 2021, σελ. 272-273.

⁷ Βλ. Σπυριδῶν Γ. Πάλλης, *Οἱ ξένοι στὴν πόλιν τῆς Κέρκυρας κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18^{ου} αἰῶνα*, ἀδημοσίετη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Ἴονιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα 2007, σελ. 24-25. Εὐχαριστῶ ἰδιαίτερος τὸν φίλο Σπ. Πάλλη γιὰ τὴν παραχώρησι τῆς ἐργασίας του.

⁸ Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νέους πληθυσμιοὺς «ξένων» προσφύγων καὶ αἰχμαλώτων ποὺ ἔφταναν στὸ νησί λόγῳ τῶν συνεχῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ διεξάγονταν ἐκεῖνὴ τὴν ἐποχὴ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, μία ἀκόμη πληθυσμιακὴ ὁμάδα ποὺ συναντοῦμε, ἦταν οἱ στρατιῶτες καὶ οἱ ναῦτες ποὺ προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στὴ Βενετία, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ ἐγκαταστάθηκαν ἢ τουλάχιστον νὰ παντρευτήκαν στὴν Κέρκυρα. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Δάφνη Λάππα, «'Ξένοι' στὴν πόλιν τῆς Κέρκυρας: ναῦτες καὶ στρατιῶτες στὸ γύρισμα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα», στὸ Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (ἐπιστημ. διεύθυνση), *Πόλεμος, Κράτος καὶ Κοινωνία στὸ Ἴονιο Πέλαγος (τέλη 14^{ου}-*

καταφυγής κυρίως Ἑπειρωτῶν προσφύγων καθόλη τὴ διάρκεια τῆς πολυτάραχης ἡπειρωτικῆς ἱστορίας μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰώνα⁹. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰώνα, μεγάλες πληθυσμιακὲς ομάδες Ἑπειρωτῶν πέρασαν καὶ στὴν ἀπέναντι ὄχθη ζητώντας προστασία στὴ φιλόξενη Κέρκυρα¹⁰. Μάλιστα, αὐτοὶ ποὺ συνετέλεσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη τῆς νήσου ἦταν κατὰ κύριο λόγο Ἰωαννίτες ἔμποροι (π.χ. ὁ ξακουστὸς ἐμπορικὸς οἶκος Π. Σαμαρτζῆ)¹¹, οἱ ὁποῖοι μόνον σχεδὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς συναγωνίζονταν τοὺς Ἑβραίους ἐμπόρους. Στὸ νησί ἄκμασαν μεγάλες ἡπειρωτικὲς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες διεξήγαν τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο μεταξὺ κυρίως τῆς Βενετίας¹² καὶ ἄλλων ἰταλικῶν πόλεων, ἐνῶ σχεδὸν μονοπωλιακὰ συναλλάσσονταν μὲ τὶς περιοχὲς τῆς ἀπέναντι ἡπειρωτικῆς χώρας.

Τὰ ἐμπορεύματα καὶ οἱ ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Θεσσαλία, τὰ Γιάννενα καὶ τὴν Μακεδονία στέλνονταν στὴν Κέρκυρα μέσω τῆς Σαγιάδας, γιὰ νὰ φορτωθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ καὶ νὰ φτάσουν στὸν προορισμὸ τους. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὰ προοριζόμενα ἀπὸ τὴν Βενετία ἐμπορεύματα γιὰ τὰ Ἰωάννινα καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ πολλοὶ Γιαννιώτες ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ παραλήπτη καὶ τοῦ φορτωτή. Ἐξάλλου, μεγάλοι ἐμπορικὸι οἶκοι τῆς Βενετίας καὶ ὄνομαστοὶ εὐεργέτες Ἑπειῶτες τῆς ἐποχῆς ὅπως οἱ Μαρούτση, διατηροῦσαν ὑποκαταστήματα στὴν Κέρκυρα¹³.

ἀρχές 19^{ου} αἰώνα), Ἀθήνα 2018, σελ. 395-421. Ἡ Κέρκυρα λειτούργησε ὡς κέντρο ὑποδοχῆς προσφύγων καὶ κατὰ τὸν 19^ο αἰώνα, κυρίως τὴν περίοδο τῆς ἀγγλικῆς προστασίας, ὅπως τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ τὰ σωζόμενα βιβλία τοῦ δημοτολογίου τῆς «Ἐνώσεως». Βλ. διεξοδικὰ Φωτεινὴ Καρλάφτη-Μουρατιδῆ & Σπυρίδων Χ. Μουρατιδῆς, «Τὸ Δημοτολόγιο τῆς “Ἐνώσεως” καὶ οἱ “Ξένοι” τῆς Κέρκυρας», *Δωδώνη* 38-42 (2008-2013), σελ. 248-262.

⁹ Βλ. Φωτεινὴ Σ. Καρλάφτη-Μουρατιδῆ & Σπυρίδων Χ. Μουρατιδῆς, *Τὸ δημοτολόγιον τῆς Ἐνώσεως. Πλήθυσμός καὶ οἰκονομία στὴν πόλη καὶ τὰ προάστια τῆς Κέρκυρας μετὰ τὴν Ἐνωση τῶν Ἐπτανήσων μὲ τὸ ἑλληνικὸ κράτος*, Ἀθήνα 2014, σελ. 55-58.

¹⁰ Χειρόγραφες ἐνθυμίσεις καὶ βιβλιογραφικὰ ἢ κτητορικὰ σημεῖα σὲ κώδικες καὶ ἔντυπες ἐκδόσεις ποὺ σώζονται μέχρι σήμερα σὲ διάφορες βιβλιοθήκες τοῦ νησιοῦ μαρτυροῦν τὶς διαχρονικὲς ἐπαφὲς ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχὲς. Βλέπε ἐνδεικτικὰ Παναγιώτα Τζιβάρια, «Ὀψεις τῆς παιδείας στὴ Βόρειο Ἕπειρο τὸν 18^ο αἰ. Δύο βορειοηπειρωτικὰ χειρόγραφα», *Ἑπειρωτικὰ Χρονικὰ* 37 (2003), σελ. 351-407. Παναγιώτα Τζιβάρια-Σπύρος Καρύδης, *Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Παλαιοκαστρίτσας Κέρκυρας*, Ἀθήνα 2001, σελ. 33, 37, 39, 71-72. Σπύρος Καρύδης-Παναγιώτα Τζιβάρια, *Ἡ ἱερὰ μονὴ Ἀγίων Θεοδώρων Στρατιᾶς Κέρκυρας*, Ἀθήνα 2009, σελ. 179, 188. Παναγιώτα Τζιβάρια-Σπύρος Καρύδης, *Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Πλατυτέρας Κέρκυρας*, Ἀθήνα 2010, σελ. 65-66, 68, 76-77, 79, 82, 113, 150, 155, 281, 298, 305, 340-341, 388-389, 397.

¹¹ Βλ. Γιώργος Ν. Κάττερ (Πρόλογος, ἐπιλογή, ἐπιμέλεια κειμένων), *Παναγιώτης Σαμαρτζῆς. “Καθημερούσαι Εἰδήσεις”*. *Κέρκυρα 1854-1867*, Ἀθήνα 2000, σελ. 11.

¹² Γιὰ τὴν πρῶμην παρουσία καὶ δράση τῶν Ἰωαννιτῶν ἐμπόρων στὴ Γαλινοτάτη βλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, «Γιαννιώτες ἔμποροι στὴ Βενετία στὰ μέσα τοῦ 16^{ου} αἰώνα (1550-1567)», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σελ. 129-174.

¹³ Βλ. λεπτομερῶς Σπύρος Στούπης, «Οἱ ξένοι ἐν Κερκύρα», *Κέρκυρα* 1960², σελ. 102-104.

Μοναδικό ίσως σημείο επαφής τους ήταν ή κοινή γλώσσα μα πάνω από όλα ή κοινή θρησκεία, ή οποία ανέκαθεν αποτελούσε για τους κατατρεγμένους ύστατη έλπιδα σωτηρίας. Ο αριθμός άλλωστε των ναών γύρω από τους οποίους συσπειρώθηκαν οι «ξένοι» προκειμένου να διατηρήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα φανερώσει άκριβως την ανάγκη που οι ίδιοι ένιωθαν για προστασία και κοινωνική ένσωμάτωση. Από τις πρώτες μάλιστα ενέργειες των κληρικών προσφύγων υπήρξε ή έξασφάλιση κάποιας ενοριακής θέσης, τόσο για την εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων τους, όσο και για τόν βιοπορισμό τους¹⁴.

Ειδικότερα για τόν νησί τής Κέρκυρας που μās άπασχολεί έδω, τέτοιοι ναοί με τόν χαρακτηρισμό «ξένος» ή των «ξένων» άπαντούν στις πηγές από τις άρχές του 16^{ου} αιώνα όπως για παράδειγμα ό Άγιος Νικόλαος των «ξένων» στην περιοχή τής Γαρίτσας¹⁵. Επίσης ό ναός του Άγιου Σπυρίδωνος στη νότια Κέρκυρα που χρησίμευσε ως χώρος ταφής για τους «ξένους»¹⁶ και φυσικά ό ναός τής Παναγίας των «ξένων»¹⁷ που συνεχίζει αδιάλειπτα μέχρι τις ήμέρες μας να άποτελεί σημείο αναφοράς κυρίως για τόν πολυπληθές ήπειρωτικό στοιχείο που ζει και δραστηριοποιείται στο νησί¹⁸. Ωστόσο, θα πρέπει στο σημείο αυτό να έπισημάνουμε ότι με βάση τὰ έως σήμερα τεκμηριωμένα δεδομένα τής άρχαιακής έρευνας, άμφιβολίες εκφράζονται αναφορικά με τόν προσδιορισμό των «ξένων» και την άκριβη σημασία του όρου¹⁹. Από τις πηγές γνωρίζουμε μόνο δύο περιπτώσεις άδελφοτήτων τὰ μέλη των όποιων συνενώθηκαν γύρω από ανάλογα λατρευτικά κέντρα. Πρόκειται για την άδελφότητα του ναού τής Ύψηλης Θεοτόκου Τριμάρτυρος στην Γαρίτσα²⁰, ή οποία συγκροτήθηκε κατόπιν σχετικού αίτήματος

¹⁴ Βλ. Ιωάννης Δ. Ψαράς, «Για μερικές άγνωστες βενετικές πηγές τής έπτανησιακής ιστορίας», στο *Δ' Πανόνιο Συνέδριο. Πρακτικά τ. Α'. Χρονικό-Ό Σολωμός και ή νεοελληνική κριτική-Άνακοινώσεις Ιστορικού και άρχαιολογικού περιεχομένου. Κερκυραϊκά Χρονικά XXIII* (1980), σελ. 407-408.

¹⁵ Βλ. σχετικά Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Ό άστικός χώρος και τὰ ιερά. Η περίπτωση τής Κέρκυρας τόν 16^ο αιώνα*, Αθήνα 2007, σελ. 204-205.

¹⁶ Βλ. Τέλλος Χ. Πανδής, *Η μεσαιωνική νότια Κέρκυρα 1204-1814. Βαϊλαρχία Αλευχίμιου «Bandiera Melichia»*, Κέρκυρα 2006, σελ. 237-238.

¹⁷ Για τή διαχρονική έπικράτηση στη συνείδηση των ντόπιων του όρου των «ξένων», που χαρακτηρίζει τους μη Κερκυραίους έγκαταστημένους στο νησί βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός-Άπόστολος Κουροπάκης, *Η οικογένεια Παναγιώτη Σαμαρτζή (Ό γενάρχη και τὰ έπιφανή μέλη τής)*, Κέρκυρα 2010, σελ. 51, σημ. 20.

¹⁸ Γενικά για τόν ναό και την ιστορία του βλ. Σπυρίδων Διον. Κοντογιάννης, «Ό έν Κέρκυρα ναός τής Παναγίας των Ξένων», *Ανάπτυπο από τόν περιοδικό Θεολογία* 48 (1977) και 49 (1978), Αθήνα 1978.

¹⁹ Βλ. Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Όρθόδοξες άδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι)*, Αθήνα 2004, σελ. 491-492.

²⁰ Γενικότερα για την ιστορία του ναού βλ. Α. Χ. Τσίτσας, «‘Τριμάρτυρος’». Ναός των Κρητών προσφύγων στην Κέρκυρα», *Δελτίον Άναγνωστικής Έταιρίας Κέρκυρας* 19 (1982), σελ. 167-188.

τῶν Κρητῶν προσφύγων πού κατέφυγαν στὸ νησί μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακα τὸ 1669 ἀφενὸς²¹ καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴν ἀδελφότητα τοῦ προαναφερθέντος ναοῦ τῆς Ὑψηλῆς Θεοτόκου Φανερωμένης στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας²², ἡ ὁποία οἰκοδομήθηκε μὲ ἐξοδα τοῦ κεφαλληνιακῆς καταγωγῆς ἱερομονάχου Νικόδημου Κολήτζα²³, ὀρισμένων ἐπιφανῶν Κερκυραίων, καθὼς καὶ μὲ τὴ γενναία συνεισφορά πολλῶν Ἑπειρωτῶν. Στὸ ὑπέρθυρο δὲ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ ἀναγράφονται μέχρι σήμερα τὰ ἀκόλουθα: *«ἀνηγέρθη δαπάναις Ἰωαννιτῶν, Δελβινοῦτῶν, Παραμυθιωτῶν καὶ ἄλλων Στερεωτῶν»*.

Σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀδελφότητα τῶν Ἑπειρωτῶν καὶ τὴ δράση τους στὸ νησί παρέχει ἡ μελέτη τοῦ Κώδικα²⁴ τῆς Παναγίας τῶν «ξένων» πού μέχρι σήμερα φυλάσσεται στὸν ἐν λόγω ναό²⁵. Ὁ πανόδετος Κώδικας εἶναι ὀγκώδης μὲ στάχωση σύγχρονη (20ὸς αἰ) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ α΄-δ΄+ 1-392 φύλλα μὲ κενὰ στὴν ἀρίθμηση καὶ πολλὰ κομμένα. Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο κυρίως στὴν ἑλληνικὴ καὶ δευτερευόντως στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα. Τὸ περιεχόμενό του ποικίλλει καὶ περιλαμβάνει στὸ μεγαλύτερο μέρος του τὰ πρακτικὰ τῶν συνάξεων τῆς ἀδελφότητος καὶ τῶν ἐκλογῶν κυβερνητῶν καὶ ἱερουργῶν τοῦ ναοῦ. Περιέχει ἐπίσης ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀντιγράφων, ἀφιερώσεων καὶ δωρεῶν, ὅπως καὶ ἕναν ἀριθμὸ ἀντιγράφων νοταρικῶν πράξεων πού σχετίζονται μὲ τοὺς κανονισμοὺς λειτουργίας τοῦ ναοῦ. Οἱ καταγραφὲς δὲν καταχωρίζονται κατὰ χρονολογικὴ σειρά, ἀλλὰ κατὰ τὴν βούληση τῶν ἐκάστοτε γραφέων. Οἱ παλαιότερες καταγραφὲς στὸν Κώδικα εἶναι δύο καὶ χρονολογοῦνται τὸ ἔτος 1689²⁶. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀντίγραφο τῆς ἀδειας γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Μέγα Πρωτοπαπᾶ Χριστόδουλο Βούλγαρη καὶ γιὰ τὸ ἀντίγραφο

²¹ Βλ. ἀναλυτικὰ Καρύδης, *Ὁρθόδοξε ἀδελφότητες*, σελ. 492-493.

²² Γιὰ τὴ δομὴ καὶ τὴν λειτουργία τῆς ἀδελφότητος βλ. λεπτομερῶς Καρύδης, ὁ.π., σελ. 493-497.

²³ Ἀναφορικὰ μὲ τὴν κεφαλληνιακὴ καταγωγή τοῦ Κολήτζα βλ. Σπύρος Κατσαρός, *Οἱ Κερκυραῖοι καὶ οἱ 'ξένοι' ἐν Κέρκυρα. Ἀνασκευὴ ἀνακριβειῶν τοῦ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν βραβευθέντος βιβλίου «Οἱ 'ξένοι' ἐν Κέρκυρα»*, Κέρκυρα 1960, σελ. 9-10.

²⁴ Γιὰ τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς Κώδικες πού ἀκόμη ἀπόκεινται σὲ ναοὺς τοῦ νησιοῦ βλ. Σπύρος Χρ. Καρύδης, *«Τὰ χαρτὰ τῆς ἐκκλησίας». Ἀρχεῖα Κερκυραϊκῶν Συναδελφικῶν Ναῶν. Α΄ Ὑ. Θεοτόκος Σηπλαιώτισσα & Ἅγιος Βλάσιος-Β΄ Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος & Ἅγία Παρασκευή*, Ἀθήνα 2016, σελ. 12. Ἀπὸ αὐτοὺς μόνο ὁ Κώδικας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου ἔχει πρὸς τὸ παρὸν ἐπισημασμένα μελετηθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ. Βλ. Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Ὁ Κώδικας τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2007.

²⁵ Ὡς γνωστὸν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀρχεῖα συμπεριλαμβανομένων τῶν Κωδίκων ἐμπεριέχουν σημαντικὸ τεκμηριωτικὸ ὕλικό, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀξιοποίηση καὶ δημοσίευση δίνει τὴν δυνατότητα σὲ ἕνα εὐρὸν κοινὸ νὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὸν πολιτισμικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ πλοῦτο τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν. Εἰδικότερα γιὰ τὴν Κέρκυρα ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ τὴν διάσωση καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν ἀνάδειξη τοῦ ὕλικου αὐτοῦ ἔχει ἐπισημανθεῖ σὲ διάφορες εὐκαιρίες καὶ κρίνεται πλέον ἐπιβεβλημένη. Βλέπε σχετικὰ, Καρύδης, ὁ.π., σελ. 14-15.

²⁶ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας φ. γ' recto.

δωρητήριο της ιδιοκτήτριας του οικοπέδου προς τον ιερομόναχο Νικόδημο Κολήτζα. Η νεότερη σημείωση είναι σύγχρονη του 20^{ου} αιώνα και η συστηματική καταγραφή των πράξεων αφορά κυρίως στον 18^ο αιώνα και κατά δεύτερο λόγο στον 19^ο αιώνα.

Ο Κολήτζας έχτισε τον ναό «*εις μνημόσυνον αὐτοῦ καὶ τῶν γονέων του*» όπως ρητὰ ἀναφέρεται στὴν διαθήκη του, τὴν ὁποία συντάξε ὁ νοτάριος Νικόλαος Κουβαρᾶς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸν κατεῖχε ὡς ιδιόκτητο γιὰ 11 χρόνια (1689-1700). Μὲ ἐπίσημη δωρητῆρια πράξη τὸν κληροδότησε στὶς 25 Ὀκτωβρίου τοῦ 1700 σὲ ὅσους εἶχαν συμβάλει στὸ χτίσιμο τῆς ἐκκλησίας²⁷, ἐνῶ κατέλειπε ὡς μετόχια τῆς ἐκκλησίας τὸν ναὸ τοῦ Παντοκράτορα στὸ Ποντικονήσι καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Χαλαλάμπους στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας. Παράλληλα, ἄφησε ἐντολὴ στὸ ἀδελφάτο νὰ δέχεται ὡς συναδελφούς, ὅσους «*ζένοους*» θὰ μετανάστευαν ἀπὸ τὴ Στεριά στὴν Κέρκυρα. Ὁ Νικόδημος θεωροῦσε ὡς «*Στεριῶτες*» τοὺς προερχόμενους ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴ «*Στερεά*», καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν Ἥπειρο, διότι βλέπουμε μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν καὶ ἐνοριτῶν τῆς ἐκκλησίας τῶν «*ζένων*», πολλοὺς προερχόμενους καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἡ ἐκκλησία ὀνομάστηκε τῶν «*ζένων*» (Chiesa Forestieri), ἀλλὰ τελικὰ ἐπικράτησε νὰ θεωρεῖται ἐκκλησία τῶν Ἠπειρωτῶν, ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι ἀδελφοὶ καὶ ἐνορίτες τῆς Παναγίας τῶν «*ζένων*» ἦταν καὶ εἶναι Ἠπειρωτῆς καὶ τὸ ἠπειρωτικὸ στοιχεῖο ἦταν πάντοτε πολυπληθὲς στὴν Κέρκυρα.

Ἐπιπλέον, ὄρισε τὴν ἐκκλησία ὡς τόπο ἐνταφιασμοῦ γιὰ τοὺς «*ζένοους*», οἱ ὁποῖοι θὰ ἔρχονταν μελλοντικὰ στὴν Κέρκυρα καὶ δὲν θὰ εἶχαν πού νὰ ταφοῦν, ἐφόσον τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ ἐκκλησίες ἐκτὸς τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν τοὺς σκοπῶν χρησίμευαν καὶ ὡς κοιμητήρια. Ἐδῶ, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ οἰκόπεδο ὅπου κτίστηκε ὁ ναὸς ὑπῆρξε δωρεὰ τῆς Θεοδωρέας Βερβιτζιώτη, ἡ οἰκογένεια τῆς ὁποίας κατὰ πάσα πιθανότητα καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἥπειρο (πρὸ συγκεκριμένα τὴν Πάργα) ἢ τὴν Πελοπόννησο²⁸. Ἀκόμη καὶ στὸ θέμα τῆς ψαλτικῆς τέχνης κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν στὴν Παναγία τῶν «*ζένων*» ὑπῆρχε μία ἰδιαιτερότητα²⁹. Μέχρι τὴν περίοδο

²⁷ Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουμε τὰ ὀνόματα τῶν Ἰωαννιτῶν Σιλίβεργου Ἰωάννη, Μοσπινιώτη Ἰωάννη καὶ Πάνου Ἰωάννη, οἱ ὁποῖοι συναλλάσσονταν μὲ τὸν ἐμπορικὸ οἶκο Σελέκη καὶ Σάρου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία πού ἀπόκειται στὸ ἀρχεῖο τοῦ ὀνομαστοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου στὴ Βενετία. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Χρῆστος Ζαμπιακόλας, «*Αρχεῖο ἐμπορικοῦ οἴκου Βενετίας “Κ. Σελέκης καὶ Λ. Σάρου”*». Εὐρετήριο ἀλληλογραφίας (1723-1730)», *Θησαυρίσματα* 47 (2017), σελ. 87-182. Γενικὰ γιὰ τὴ διαχρονικὴ παρουσία τοῦ ἠπειρωτικοῦ στοιχείου στὴν Γαληνοτάτη καὶ τὰ ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικὰ της βλ. Χρῆστος Ζαμπιακόλας, *Αρχεῖα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Διοσκορᾶς: ἀρχεῖα ἐμπορικῶν οἴκων Ἠπειρωτῶν στὴ Βενετία, 16^{ος}-18^{ος} αἰ*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἴονιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα 2015, σελ. 12-23 ὅπου καὶ ἡ ἀνάλογη βιβλιογραφία.

²⁸ Βλ. Καλλιόπη Σ. Πιλιλίη, *Σπυρίδων Βερβιτζιώτης. Νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο (1741-1744)*, Κέρκυρα 2009, σελ. xx-xxi.

²⁹ Ὁ δεύτερος ναὸς πού ἀκολουθοῦσε τὸ ἴδιο σύστημα ἦταν τοῦ Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου στὴν περιοχὴ τῆς Γαρίτσας. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν ἐπίκουρο καθηγητὴ τοῦ Ἴονιου

του Μεσοπολέμου χρησιμοποιούνταν ή «βυζαντινή» γνωστή και ως κωνσταντινουπολίτικη ψαλτική, δηλαδή ό,τι ακριβώς ίσχυε και στην υπόλοιπη Ελλάδα και όχι η τοπική (έπτανησιακό μέλος)³⁰. Πάντως, όπως φαίνεται από τα στοιχεία που παρέχει ο Κώδικας, η αδελφότητα τουλάχιστον κατά τον πρώτο αιώνα της λειτουργικής διαδικασίας του ναού, επέλεγε τους ψάλτες με γνώμονα την αξιοότητα και την ικανότητά τους στην ψαλτική τέχνη και όχι την καταγωγή τους, εφόσον οι περισσότεροι ήταν Κερκυραίοι και μάλιστα καταγόμενοι από το νότιο τμήμα του νησιού³¹.

Σαν ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα παρατηρούμε λοιπόν ότι παρά το γεγονός ότι στην περίπτωση της συγκρότησης της αδελφότητας της Παναγίας των «ξένων» δεν έχουν εντοπιστεί προς το παρόν τουλάχιστον, έγγραφα που να τεκμηριώνουν μία οργανωμένη προσπάθεια συγκρότησης σε σώμα αποκλειστικά ήπειρωτών, όπως είδαμε να συμβαίνει με τους Κρήτες πρόσφυγες³², εντούτοις, ο τόπος καταγωγής είναι απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε να μπορεί κάποιος να ενταχθεί στους κόλπους της αδελφότητας. Ήδη από την πρώτη συνεδρίαση της αδελφότητας την πρώτη Δεκεμβρίου του 1700 δηλώνεται ο τόπος προέλευσης των μελών, καθώς όλοι όσοι παρέστησαν κατάγονταν από τα Γιάννενα, την Παραμυθιά και το Δέλβινο, σύμφωνα πάντα με την επιθυμία του Κολήτζα, αλλά εντύπωση προξενεί και η ρητή του βούληση να αποκλείονται μόνο όσοι Στεριώτες προέρχονταν από την κακόφημη περιοχή του Άρβανου³³. Προφανώς αναφέρεται στην περιοχή που εκτείνεται από τα

Πανεπιστημίου Κώστα Καρδάμη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτή.

³⁰ Βλ. Κώστας Καρδάμης, «Η μουσική στα Έπτάνησα», στὸ *Ίόνιοι Νῆσοι. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, Αθήνα 2007, σελ. 409, σημ. 236.

³¹ Βλ. Σπύρος Χρ. Καρύδης, «Ψάλτες στὴν Κέρκυρα (16^ο-19^ο αἰ.). Ἀρχαϊκὰ τεκμήρια», στὸ *Νεοελληνικὴ μουσικὴ. Ζητήματα ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας. Μὲ ἀφορμὴ τὰ 50 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σπύρου Μοτσενίγου*, Κέρκυρα 2021, σελ. 97-98.

³² Βλ. Τσίτσας, «“Τριμάρτυρος ναός”», σελ. 167-188.

³³ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας φ. 5^ρ «με ἐξεκαθάρησιν στη ὁποτε ἤθελαν εβρεθούν καὶ ἀλη στέρηοτες εἰς τὴν παρούσαν χώραν ἴηουν Γιανηοτες, Παραμηθηότες καὶ Δελβηνηοτες νὰ εἰσην καὶ αὐτὴ κονηρέζι εἰς τὸ οἶδιο μπενεφῆτζηο καὶ με ὄλες τες ὄλες κονητζῆόνης καὶ ἐξεκαθαρησες ὅπου αὐτὴ διαλαμβάνη ἀλ' ἐποιδὴ ἡ αὐτὴ ἀδελφὴ λογηάζουν πως ημποροῦν να καπητάρουν ἐδὸ εἰς τους Κορηφοῦς καὶ ἄλη στερηότες πρματευτάδες ὁποῦ να ησην καὶ ἀπὸ ἄλους τόπους τῆς στερεᾶς δια τοῦτο κονητρουάρωντας εἰς το ἔργο γενόμενω εἰς δόξαν Θε(εο)ῦ θέλουν να οἰπάγη ἡ ἴαρτε δια ὁποτε το κερὸ ηθελαν λάχουν στερηοτες ὅς ἀνοθεν πρματευταδες νὰ καπηκύσουν ἐδο κὲ καπητάρουν δηα δουλῆαν τους ὅπου να οἰνε τὸσων ἀπο τες ἀνοθεν τῆς χορες οσῶν κε ἀπὸ ἄλους τοπους τῆς στερῆας ἐζου ἀπο το λεγόμενω ἄρβανο να οἰνε κε ενοοῦντε καὶ αὐτὴ ἀδελφὴ κε κὸνηρέζι εἰς το ἀνοθεν μπενεφῆτζηο ἀνεμπόδηστο». Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ Στεριώτη καὶ Ἀλβανίτη φαίνεται νὰ ἰσχύει ἤδη ἀπὸ τὸν 16^ο αἰῶνα, ὅπως καταγράφεται σε νοταρικό ἐγγράφο πάκτωσης ἐλαιοδένδρων τὸ ἔτος 1514. Βλ. Δώρης Κ. Κυριαζῆς, «Διατοπικότητα καὶ διαχρονικότητα τῶν νεοελληνικῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων τῆς νότιας Ἀλβανίας», στὸ *Modern Greek Dialectsand Linguistic Theory. Πρακτικὰ τοῦ 8^{ου} Διεθνοῦς Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Γλωσσολογικῆς Θεωρίας (MGDLT) Ἀργυρόκαστρο, 4-6 Ὀκτωβρίου 2018*, Πάτρα 2019, σελ. 114. Πρόκειται γιὰ τὴν ὑπ' ἀριθμ.

βουνά της Χειμάρρας μέχρι τον Αύλώνα στα βόρεια του Δελβίνου σύμφωνα με τον Π. Αραβαντινό. Είναι επίσης γνωστή και με την ονομασία Άρμπρι ή Λιαπουριά και οι κάτοικοί της με την ονομασία Λιάπηδες, ήταν γνωστοί για την άχρεια τους συμπεριφορά και τον ιδιαίτερα παραβατικό τρόπο ζωής τους³⁴. Ίσως αυτός να ήταν και ο βασικός λόγος αποκλεισμού τους από τον Κολήτζα. Παρά το γεγονός ότι οι Στεριώτες μέτοικοι στην Κέρκυρα Ήπειρώτες στην πλειοψηφία τους, έμποροι και ναυτικοί οι περισσότεροι, ανταποκρίθηκαν με επιτυχία στις ζητήσεις της εποχής και δραστηριοποιήθηκαν ενεργά στο νέο τους περιβάλλον, ίσως δὲν κατόρθωσαν να αφομοιωθούν πλήρως από αυτό. Με έντονο θρησκευτικό και έθνικό φρόνημα αισθάνθηκαν την ανάγκη να αποκτήσουν τη δική τους ηπειρωτική εστία προσπαθώντας γύρω από αυτή να διατηρήσουν ήθη, έθιμα και παραδόσεις.

Με την πάροδο του χρόνου φυσικά στην Κυρά Φανερωμένη εκκλησιάζονταν όχι μόνο Ήπειρώτες στην καταγωγή, αλλά και «ζένοι» οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην Κέρκυρα για διάφορους λόγους και πολλοί Κερκυραίοι. Την κυριότητα όμως και το δικαίωμα να γίνονται μέλη της αδελφότητας είχαν μόνο Ήπειρώτες και όχι όλοι φυσικά, όπως ήδη επισημάναμε. Η επιβίωση της επιθυμίας του διαθέτη Νικοδήμου Κολήτζα για την συμμετοχή μόνο Στερεωτών στη διοίκηση του ναού αντανακλάται ακόμα και στην σύγχρονη εποχή βάσει της τελευταίας πιό πρόσφατης καταγραφής του Κώδικα όπου φαίνεται ότι το διοικητικό συμβούλιο του ναού απαρτίζεται αποκλειστικά από Ήπειρώτες αδελφούς. Συγκεκριμένα στο φύλλο 178^ο του Κώδικα καταγράφεται χαρακτηριστικά η ακόλουθη σημείωση: «*Εν Κερκύρα σήμερον την 28^{ην} Οκτωβρίου 1979 το εκκλησιαστικόν Συμβούλιον της Υ.Θ.Φ. των Στερεωτών αποτελούμενον από τον ιερέα Σπυρίδωνα Καρύδην και τους αδελφους Βασίλειον Παπαδάτον του Αποστόλου εξ Άρτης, Βασίλειον Τσώτην του Νικολάου εκ Τεριαχάτη Δροπόλεως Άργυροκάστρου Β. Ήπειρου, Σωτηρίου Σκέντου του Σπυρίδωνος εκ Σαγιάδος Θεσπρωτίας και Αριστοτέλην Καραπάνον του Ιωάννου εκ χωρίου Μεγάλης Γοτίστης Ιωαννίνων, άπαντες μόνιμοι κάτοικοι Κερκύρας συνελθόντες εν τῷ γραφείῳ της εκκλησίας και συνεζήτησαν τὰς γενομένας δαπάνας διὰ την επίσκεψιν της εκκλησίας Υ.Θ.Φ. των Στερεωτών καθείς. Και του ιεροῦ Ναοῦ Αγίου Χαράλάμπους. Εἰς τὸν ἱερὸν Ναὸν Υ.Θ.Φ. των Στερεωτῶν ἐγένετο κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον μέχρι τὰ*

348 καταχωρημένη πράξη του συμβολαιογράφου της πόλης της Κέρκυρας Πέτρου Αγαπητοῦ. Βλ. Νικολέτα Βλάχου-Δημήτρης Μητουλάκης-Μαρία Μπαλου-Σοφία Αικατερίνη Παναγιῆ-Αναστάσιος Παπαϊωάννου-Καλλιόπη Πιύλη & Σωκράτης Πουλῆς (έπιμ. έκδ.), *Πέτρος Αγαπητός νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο (1514-515)*, Αθήνα 2015, σελ. 225-226.

³⁴ Βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ήπειρου τῶν τε ὁμῶρον ἑλληνικῶν και ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατὰ σειρὰν τὰ ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τὸ 1834*, τ. 2, Αθήνα 1856, σελ. 97. Την ενημέρωση χρωστῶ στον ἀναπληρωτῆ καθηγητῆ γλωσσολογίας τοῦ Α.Π.Θ. Δώρη Κυριαζῆ, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ ἐπιπλέον και γιὰ τὶς χρήσιμες παρατηρήσεις του.

μέσα Αύγουστου Ε.Ε. ανακατασκευή της στέγης όλοκληρου δαπάνης όγδοήκοντα πέντε χιλιάδων δραχμῶν. 2) Έπισκευή και στήριξις κωδώνων Αγίου Χαράλαμπος καθεΐς. Κατασκευή σιδηρῶς κλίμακος δαπάνης άπάντων εΐκοσι πέντε (25) χιλιάδων δραχμῶν. 3) Έπισκευή στηρίξεως ένός κώδωνος έκ τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Υ.Θ.Φ. τῶν Στερεωτῶν δαπάνης εΐκοσι πέντε (25) χιλιάδων δραχμῶν»³⁵.

Όσον άφορᾷ στη διοίκηση τῆς ἐκκλησίας, ὑπῆρχε πενταμελές συμβούλιο (μπάνκα) ἐκλεγμένο άπό τὰ μέλη τοῦ αδελφάτου με μυστική ψηφοφορία. Ός πρὸς τὴν λειτουργία τῆς ἡ ἐκκλησία δέν διέφερε καθόλου άπό τὶς ὑπόλοιπες ἐκκλησίες τῆς Κέρκυρας και ἴσχυαν και γι' αὐτὴν ὅλα τὰ διατάγματα πού εἶχαν ἐκδοθεῖ κατά καιροὺς άπό τὴν βενετική άρχή. Άπό τὴν περαιτέρω μελέτη τοῦ Κώδικα έκτός άπό ὅσα ἤδη αναφέρθηκαν σχετικά με τὴ λειτουργία τῆς αδελφότητας, ἐπιπλέον πληροφορίες άντλοῦνται και γιὰ πρόσωπα πού δέν άποτελοῦν άπαραίτητα μέλη τῆς αδελφότητας. Ός άπλοὶ πιστοὶ «ζένοι» ὅμως στην καταγωγή προσφεύγουν στὸν ναὸ με διάφορα αἰτήματα. Άνάμεσά τους συμβάλλονται και συμμετέχουν ἐνεργά και οἱ γυναῖκες ὡς ισότιμα μέλη³⁶.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα στὸ φύλλο 109^v ὅπου γυναίκα Ἡπειρώτισσα άπευθύνεται στη διοίκηση τοῦ ναοῦ με σκοπὸ νὰ ζητήσῃ ἐλεημοσίνη. Συγκεκριμένα στὶς 18 Ἀπριλίου τοῦ 1725 «*Ενεφανιστη ένμπροστεν τὶς μπανκας και τὶς αδελφοτιτος η κατοθεν γεγραμενι Μαρια και επροσφερε τὴν μπαρουσαν γραφη δια να βαλθι περ μπαλοτα η οπία γραφη ρεγιστραρετε εὶς το παρον βιβλιο. Εβρισκομενη εγω η πτοχή Μαρία θγατιρ τοῦ ποτε Νικολαου Γιοργου Παραμιθιοτη δια υπαντριαν διχος νὰ εχο τὸν μοδο να ζισο και να δοθὸ εὶς χιρας ανδρος δια τὴν φανεριν μου μεγαλην πτοχίαν δεν ιξευρο εὶς πιον να συντρεξο παρα εὶς τὴν ελεημοσινη τὶς ευσπλαχνίας ταυτης τὶς αδελφοτητος και με τα δακρια εὶς τὰ ματια παρακαλὸ τοσον τὴν μπανκα οσον και τοῦς αδελφοῦς νὰ ηθελαν με βοιθισουν με τὴν ελεημοσινη εμε τὴν ορφανη με τα σολδια τῆς κασας η με ὅτι αλο τροπον φανη τῆς ευσπλαχνίας σας σμίγοντας ης παρακαλεσιν και τὴν τιφλή και πτοχην μιτερα μου παρακαλοντας και η διο τον θεῶ να σας το ανταποδοση εὶς κερν κρισεος και να σας αξιωση τῆς εονιου βασιλιας και ουτος ολπιζο χερετω και τα εζης...*»³⁷. Έπιπλέον, συχνές εἶναι οἱ καταγραφές άφιέρωσεων πιστῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ φύλλο 251^r, ὅπου στὶς 15 Αύγουστου τοῦ 1715 «*άφιέρωσε η κηράτζα Θανο Κρεστενα του ποτε Κρεστα άπο Παραμιθια πεθερα του ποτε Πανου Ριζου ένα*

³⁵ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας φ. 178^r.

³⁶ Γενικά γιὰ τὴν διαχρονική θέση τῆς γυναίκας στην κερκυραϊκή κοινωνία βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Γυναῖκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλιες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Κέρκυρα 2008. Εἰδικότερα γιὰ τὴν συμμετοχή γυναικῶν σὲ δικαιοπραξίες κατά τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κατοχῆς στην Κέρκυρα βλ. Κατερίνα Ζαρίδη-Φωτεινὴ Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Συμμετοχή γυναικῶν σὲ δικαιοπραξίες στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 44 (2010), σελ. 129-167.

³⁷ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας, φ. 109^v.

ήκονησα την Κιμησιν της ήπεραγιας Θεότοκου με κορνίζα χρυση ήνταγιαδα δια ψιχηίνικην της σοτηριαν και τον γονεον της» και λίγο αργότερα στις 6 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους αφιέρωσε «ή άνοθεν Κρεστενα έναν δίσκον μεγαλον παφιλενιον δια ψιχηικην της σοτηρια και τον γονεον της και είναι λαούράδος»³⁸.

Από τις πιο ενδιαφέρουσες και συνάμα ιδιαίτερες πληροφορίες που άπαντούν στον Κώδικα και σχετίζονται με την δραστηριότητα των «ξένων» αναφορικά με τους κανονισμούς λειτουργίας του ναού είναι δύο διαθήκες όπως καταγράφονται στα φύλλα 123^v-124^f και 251^v -255^v αντίστοιχα. Στην πρώτη ο Σταμάτης Ρουφος από την Αθήνα εκφράζει στους επιτρόπους της Παναγίας την επιθυμία άνεγερσης ενός κέντρου περίθαλψης όσων άπορων «ξένων» βρίσκονται στην Κέρκυρα. Ο Ρουφος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Προσέτι θέλω ότι ετούτοι ει άρῶστοι να είναι ό ένας από τας Αθίνας και ένας από την Λιβαδιάν και ένας από τον Μορέα, και ό άλλος στεριῶτης και μὴν ὠντας απο τους αυτοῦς να ημπορίσετε να βάνετε στεριῶτας ή και άλλους ξένους πάντοτε ρομαίους και θέλω ὡς εγῶ ήμαι ξένος οὔτως να είναι και αυτοι ξένη και να εχω το γιουδ πατρονάτο εγῶ και οι κληρονόμι μου» Ο δευτερος όρος της διαθήκης του σχετιζόταν και αυτός με την καταγωγή του και τους «ξένους» που έγκαταβιούσαν στο νησί «διατή εδιόρισα εις την διαθήκη μου δια να κρατη ή εκκλησία δια καλοπισμόν της από τα αυτά διάφορα τζεκίνια διο και τα ρέστα να έχουν χρέος να τα δίδουν εις διο όρφανές παρθένες από την Λιβαδιάν από το γενος μου και μὴν ὠντας απο το γένος μου να τα δίδουν εις διο ετέρας παρθένας πτοχάς από την αυτην χῶραν Λιβαδιάν των κάθε χρῶνον φέρνοντας από τον εκίθεν αρχιερέα και άρχοντας την φέδε της υπανδρίας της να λαβένη τά μισά πάσα μία». Και στη συνέχεια: «Θέλω πάλην και διορίζο ότι σηνβένοντας το αυτο εμπόδιον ὡς άνοθεν το οσπήτιον όποῦ επίρα δια το αυτο νοσοκομίον να το νικιάζετε όμοῦ με το κατόγι το ένα όποῦ είναι υποκάτο εις την κουζίνα, και το ετερο κατόγι τό μεγάλο να το κρατίτε ελεύθερον εις βοήθιαν των ξένον οποῦ τχένουν δια να κυμόντε και οσον ονίκα θέλετε παρι από το σπιτι να κρατι η εκκλησία δια καλοπισμόν της τζεκίनि ένα και τα ρέστα να τα δίδετε εις μίαν πτοχήν παρθένον δια να ηπανδρέβεται, εαν τίχει από την Λιβαδιά, ή και εις άλλην ξένην πτοχήν παρθένον δια να υπανδρέβεται, ακολουθόντας το αυτο έργον τον κάθε χρόνων ὡς άνοθεν»³⁹.

Στη δευτερη περίπτωση στις 13 Μαΐου του 1713 σε μία εκτενέστατη διαθήκη ό διαθέτης Σπυριδων Στράτης από το Δέλβινο ανάμεσα σε άλλα όρίζει ως κουμεσάριους και επιτρόπους της περιουσίας του τους κυβερνήτες του ναού της Παναγίας Φανερωμένης, τους όποιους χαρακτηριστικά προσδιορίζει ως ρωμαίους στεριῶτες⁴⁰. Σύμφωνα με την επιθυμία του, αυτοι όφειλαν να ιδρύσουν σχολείο

³⁸ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας, φ. 251^f.

³⁹ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας, φ. 123^v-124^f.

⁴⁰ Όπως πληροφορούμαστε από τον Κώδικα της εκκλησίας Μουρτίλας Δελβίνου ή διαθήκη του μεγάλου ευεργέτη Σπ. Στράτη εκτός από την Παναγία των «ξένων» είχε σταλει επίσης στο

έλληνικής γλώσσας στην ιδιαίτερή του πατρίδα τὸ Δέλβινο καὶ κάθε χρόνο νὰ δίνουν ἕξι ἀσημένια δουκάτα στὴ μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Κάμενας (ἢ Καμίνου) στὴν ἴδια περιοχὴ⁴¹. Ἐπιπλέον, εἶχαν ὑποχρέωση νὰ καταβάλουν κάθε χρόνο τὸ ἴδιο ποσὸ στὴν ἐκκλησία τοῦ Προφήτη Ἡλία πάνω ἀπὸ τοὺς Γουργονμαδες (Γεωργουτσάτες) στὸ Ἀργυροκάστρο⁴², ὅπως ἐπίσης καὶ στὴ μονὴ Κοιμήσεως τῆς Παναγίας Δυργιάνου (Δρυάνου) στὴν ἐν λόγω περιοχὴ⁴³. Τὴν ἴδια δωρεὰ θὰ λάμβαναν ἐπίσης ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου Σπηλιώτισσας κοντὰ στὸ χωριὸ Συρακάδες στὸ Δέλβινο, καθὼς καὶ οἱ ἐφημέριοι τῆς ἐκκλησίας Κοιμήσεως Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Μουρτίλα στὸ Δέλβινο⁴⁴. Συνάγονται λοιπὸν σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ ὀνομασίες ναῶν καὶ τόπων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Βορείου Ἡπείρου κατὰ τὸν 18^ο αἰώνα⁴⁵.

Δέλβινο καὶ τὴ Βενετία. Βλ. Δώρης Κ. Κυριαζῆς (ἐπιμ. ἔκδ.)-Δημήτρης Μπεντούλης (Μετάφραση καὶ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα), *Κώδικας τῆς Ἐκκλησίας Μουρτίλας Δελβίνου (1635-1929)*, Τίρανα 2016, σελ. 56.

⁴¹ Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς βλ. Βασίλειος Μπαρᾶς (1887-1964), *Τὸ Δέλβινο τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ οἱ γειτονικὲς τοῦ περιοχῆς Ἀργυροκάστρου, Χειμάρρας, Πωγωνίου, Φιλιατῶν, Παραμυθιάς κ.λ.π. Πρόλογος καὶ ἐπιμέλεια Α. Ἰ. Βρανούση. Τοπαρχία Δελβίνου, ἱστορία καὶ ἀρχαιότητες, ἐπιφανεῖς ἄνδρες, ἀγωνισταὶ καὶ ἑθναπόστολοι, ὁ κώδιξ τοῦ Δελβίνου, ἐπισκοπὲς καὶ ἐπίσκοποι, ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια, σχολεῖα καὶ διδάσκαλοι*, Ἀθήνα 1966, σελ. 192-196.

⁴² Γιὰ τὸν ναὸ βλ. Εὐτυχία Αθ. Παπᾶ, *Ἡ ἐπαρχία Δρυϊνουπόλεως τῆς Β. Ἡπείρου κατὰ τὴ νεώτερη περίοδο (Τουρκοκρατία, 20^{ος} αἰώνας)*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Α.Π.Θ: Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 93-96 καὶ Ἰωάννης Γ. Σαρηγιαννίδης, *Τὸ μνημειακὸ ἀπόθεμα τῆς Ἀλβανίας σήμερα. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ-Τέχνη στὴν εὐρύτερη περιοχὴ Ἀργυροκάστρου*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Α.Π.Θ: Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 57-95. Εἰδικὰ γιὰ τὸν ἐντυπωσιακὸ τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ μοναστηριοῦ βλ. Ἰωάννης Π. Χουλιάρης, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Προφήτη Ἡλία στους Γεωργουτσάτες Δρόπολης στὴ Βόρεια Ἡπειρο (1585/6) καὶ τὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου Νικηφόρου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐκπροσώπους τῆς Κρητικῆς σχολῆς», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* ΛΕ' (2014), σελ. 183-206. Σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀργυροκάστρου κατὰ τοὺς 18^ο-19^ο αἰ. παρέχει ἡ πολὺ πρόσφατη ἔκδοσις τοῦ Κώδικα Ἀργυροκάστρου τῶν ἐτῶν 1760-1858. Βλ. Κωνσταντῖνος Γιακουμῆς, *Ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Κώδικας Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου (1760-1858)*, Τίρανα 2020.

⁴³ Βλ. Μπαρᾶς, *Τὸ Δέλβινο τῆς Βορείου Ἡπείρου*, σελ. 217-222 καὶ Παπᾶ, *Ἡ ἐπαρχία Δρυϊνουπόλεως*, σελ. 90-93. Στὴν μονὴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰώνα λειτουργήσε ἡ περίφημη Σχολὴ Δρόβιανης. Βλ. Αθηνᾶ Ἀντ. Κολτσίδα, *Ἡ ἐκπαίδευσις στὴ Βόρεια Ἡπειρο κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας. Ἡ ἴδρυσις, ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἑλληνικῶν σχολείων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 197.

⁴⁴ Γιὰ τὸν ἐπισκοπικὸ ναὸ Κοιμήσεως Θεοτόκου τοῦ Δελβίνου βλ. Μπαρᾶς, ὁ.π., σελ. 163-170. Βλέπε καὶ Θεμιστοκλῆς Μπαμίχας, «Κώδιξ τοῦ ναοῦ τῆς πόλεως Δελβίνου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 5 (1930), σελ. 56-75 μὲ μοναδικὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν ναὸ καὶ τὴν γύρω περιοχὴ.

⁴⁵ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας, φ. 251^ν -255^ν. Ἀναλυτικὰ γιὰ τοὺς ὄρους τῆς διαθήκης τοῦ Σπ. Στράτη (ὄπου καὶ ἡ ἀποσπασματικὴ ἔκδοσίς της) βλ. Σπύρος Στούπης, «Ὁ ἔθνικὸς εὐεργέτης Σπύρ. Στράτης», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 4. 34 (1955), σελ. 179-182. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει γιὰ τὸ θέμα καὶ τὸ δημοσιευθὲν πληρεξούσιο τῆς «Συνάξεως Δελβίνου», ἡ ὁποία συνήλθε μὲ σκοπὸ νὰ εἰσπράξει

Ένδεικτικές είναι και οι μαρτυρίες που περιέχονται στον Κώδικα αναφορικά με ονόματα εφημερίων κατά βάση ήπειρωτικής καταγωγής. Έξάλλου, έχει ήδη επισημανθεί από την έρευνα ο σπουδαίος ρόλος που γενικότερα διαδραμάτισαν Ήπειρωτες ιεράρχες στην στελέχωση της κερκυραϊκής ορθόδοξης Έκκλησίας την περίοδο αυτή⁴⁶. Στο φύλλο 4^ο για παράδειγμα που καταγράφεται η πρώτη συνεδρίαση του αδελφάτου την πρώτη Δεκεμβρίου του 1700 παρών είναι και ο θεοφιλέστατος Αρχιεπίσκοπος Χειμάρρας και Δελβίνου Ίωαννίκιος με καταγωγή και αυτός από τα Ίωάννινα⁴⁷. Σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές ή παρουσία του Ίωαννίκιου επιβεβαιώνεται ακόμη δύο φορές, καθώς είχε τελήσει δύο χειροτονίες μία στις 26 Μαΐου του 1699 και μία στις 9 Νοεμβρίου του 1703, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε συγκεκριμένη τοποθεσία⁴⁸. Κατά πάσα πιθανότητα βάσει του Κώδικα του Δελβίνου ο Ίωαννίκιος πρέπει να επισκόπευε μεταξύ των ετών αρχιερατείας Ζαχαρία και Γεναδίου⁴⁹. Οι μαρτυρίες αυτές είναι ιδιαίτερα σημαντικές, αφού διαφοροποιούν τη διάρκεια της ποιμαντορίας των προκατόχων του στον επισκοπικό θρόνο Δελβίνου. Παρόλο που οι πληροφορίες για το θέμα εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερα ασαφείς, μάλλον δέν θα πρέπει να συγχέεται με τον συνονόματό του Ίωαννίκιο, ο οποίος εμφανίζεται με τον ίδιο τίτλο στις πηγές αρκετά χρόνια αργότερα⁵⁰. Επιπλέον, στο

από τους επιτρόπους της Παναγίας των «ξένων» στην Κέρκυρα τα δικαιώματα του κληροδοτήματος Σπ. Στράτη. Βλ. σχετικά Σπύρος Στούπης, «Μοναστήρια του Δελβίνου», *Ήπειρωτική Έστία* 4. 36 (1955), σελ. 331-332.

⁴⁶ Βλ. Σπύρος Χρ. Καρύδης, «Κρήτες κληρικοί στην Κέρκυρα “μετά την ανάλωσιν της θλιβεράς Κρήτης”», *Κρητικά Χρονικά* ΛΘ' (2019), σελ. 497, σημ. 50.

⁴⁷ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας, φ. 4^ο. Βλ. σχετικά Μπαράς, *Δέλβινο*, σελ. 104.

⁴⁸ Βλ. Σπύρος Καρύδης, «Ο ρόλος των Ήπειρωτών επισκόπων στη στελέχωση της κερκυραϊκής ορθόδοξης Έκκλησίας κατά τον 17^ο και το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα», ανακοίνωση στο Γ' Πανεπειρωτικό Συνέδριο, Έταιρεία Ήπειρωτικών Μελετών-Ίδρυμα Μελετών Ίονιου και Αδριατικού Χώρου, Ίωάννινα, 1-3 Μαρτίου 2019 (υπό έκδοση). Εύχαριστώ ιδιαίτερος τον δρ. Σπύρο Καρύδη για την υπόδειξη. Στο σημείο αυτό ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου και στην αγαπητή φίλη και συνάδελφο Καλλιόπη Πιλιλή για την υπομονή και την σημαντική της βοήθεια στις βιβλιογραφικές μου αναζητήσεις στις δύσκολες πραγματικά συνθήκες συγγραφής του παρόντος άρθρου.

⁴⁹ Βλ. Μπεντούλης, *Κώδικας*, σελ. 26-27.

⁵⁰ Βλ. Μπαράς, *Δέλβινο*, σελ. 105-106. Στην ήδη γνωστή βιβλιογραφία για τον Ίωαννίκιο ως προστεθεί και η μαρτυρία περί παρουσίας του στην εκλογή του Μητροπολίτη Λευκάδος και Αγίας Μαύρας Ίωακείμ το 1779 σύμφωνα με την Πατριαρχική Πράξη του Σωφρονίου του Β'. Βλ. σχετικά Αντώνιος Σιγάλας, «Πατριαρχικά Πράξεις, Φερμάνια και άλλα τινά έγγραφα», *Μακεδονικά* 1 (1940), σελ. 277-281 και Παναγιώτης Δ. Μιχαλάρης, «“Ημείς προεβιβάσαμεν...και ή αρχή των Ένετων εκυρώσατο”: Η εκκλησιαστική διοίκηση των Έπανήσων στη συνάφειά της με την πολιτική διοίκηση», στο Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο. *Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α'. Πρώτο Τμήμα. Ζητήματα Πολιτισμικής Ίστορίας*, Αθήνα 2004, σελ. 479. Τα άκριβη χρονικά όρια της ποιμαντορίας του δραστήριου αυτού ιεράρχη

φύλλο 105^τ στις 4 Απριλίου του 1714 διεξάγονται ἀρχαιρεσίες γιὰ τὴν καθιερωμένη ἐκλογή ἐφημερίου τῆς Παναγίας. Ἀνάμεσα στοὺς ὑποψηφίους εἶναι ὁ ἱερομόναχος Ἰωακείμ ἀπὸ τὴν Παραμυθιά καὶ ὁ Ἰωαννίκιος Σιούτας Ἀγιομαυρίτης⁵¹. Στὸ φύλλο ἐπίσης 112^τ στις 11 Απριλίου τοῦ 1727 ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια διαδικασία καὶ μεταξὺ τῶν ὑποψηφίων συγκαταλέγεται ὁ Ἰωακείμ Ἀρμένης ἀπὸ τὴν Παραμυθιά ὁ ὁποῖος τελικὰ ἐξελέγη⁵².

Μέσα ἀπὸ τὶς καταγραφές τοῦ Κώδικα τεκμαίρεται καὶ ὁ ὑλικὸς πλοῦτος ποὺ διακινεῖται τὴν περίοδο αὐτὴ ἀπὸ ἐμπορικὸς οἶκος τῆς Βενετίας⁵³ καὶ τῆς Μεσίνας κυρίως, μὲ σκοπὸ νὰ ἀφιερῶθαι στὸν ναὸ τῆς Παναγίας γιὰ τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία του καὶ τὴν ἐκπλήρωση κάποιου τάματος. Δειγματοληπτικὰ ἀναφέρουμε τὰ ἐξῆς ἀντικείμενα ὡς ἀφιερῶσεις: καντήλια, σταυροὶ ἀσημένιοι, ἀγιογραφημένες σκόλες, εἰκόνες, λείψανα ἁγίων, μπαντιέρες, ὑπομάνικα, ἀσημόχρυσα Εὐαγγέλια, φελώνια, θυμιατὰ κ.τ.λ. Τόποι ἀπὸ ὅπου ἔρχονταν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ πραγματευτὲς στὴν Κέρκυρα καὶ ἀφιέρωναν τάματα στὴν Παναγία ἦταν τὸ Ὅτραντο, ἡ Πούλια, ἡ Καλαβρία, ἡ Κωνσταντζα, ἡ Πάτρα καὶ ἡ Καλαμάτα.

Στὸ φύλλο 251^ν τοῦ Κώδικα ἐντοπίσαμε καὶ μία ἀναφορὰ ὅπου ρητὰ δηλώνεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ὡς τόπος ταφῆς «ζένων». Διαβάζουμε χαρακτηριστικὰ: «*Ακομι ἦχε ἀφιεροσι ὁ Γιακουμος Μουμουρης δια ὄνομα τοῦ ποτέ Θεοδορή Καφαράκη απο την Κιμολο ὁποῦ ενταφιασι στὸν παρον ναον ριάλια ἡκοσι*»⁵⁴.

Κλείνουμε τὴ σύντομη αὐτὴ παρουσίαση τῆς δράσης τῶν Ἑπειρωτῶν καὶ γενικότερα τῶν «ζένων» στὸ νησί τῆς Κέρκυρας, ὅπως αὐτὴ σκιαγραφεῖται μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ Κώδικα τοῦ ὁμώνυμου ναοῦ, μὲ κάποια πρῶτα συμπεράσματα μέχρι τὴν ἐπικείμενη ὀλοκληρωμένη δημοσίευσή του στὸ ἐγγὺς μέλλον⁵⁵.

δημιουργοῦν ἐπίσης προβληματισμό. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ἀθανάσιος Χ. Τσίτσας, «Ἐπίσκοποι ἐμπερίστατοι», *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* 20 (1976), σελ. 83-84. Γενικότερα οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἐν λόγῳ Μητρόπολη εἶναι ἐλλιπεῖς καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχουν συχνὰ ἀντιφατικὲς καὶ διαφορούμενες, γεγονός ποὺ ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων.

⁵¹ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας, φ. 105^τ.

⁵² Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας, φ. 112^τ.

⁵³ Γιὰ τὴν κινητικότητα τῶν περιουσιῶν καὶ εἰδικότερα τὰ εἶδη τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ποὺ διακινεῖσθαι ἀπὸ τὴν Γαλινοτάτη βλ. διεξοδικὰ Οὐρανία Κ. Καραγιάννη, *Κοινωνία καὶ πολιτισμὸς τοῦ ἐλληνορθόδοξου κόσμου τῆς Βενετίας τὸν 17^ο αἰῶνα: Ἔργα τέχνης καὶ ἀντικείμενα ὑλικῶν βίου ἀπὸ ἀρχαϊκὰς πηγές*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, ΕΚΠΑ: Ἀθῆνα 2014.

⁵⁴ Α.Ι.Ν.Φ., Κώδικας φ. 251^ν

⁵⁵ Ὁ Κώδικας ἔχει μεταγραφεῖ στὸ σύνολό του σὲ συνεργασία μὲ τὸν δρ. Σπύρο Καρύδη καὶ πρόκειται σύντομα νὰ ἐκδοθεῖ.

Εικόνα 1: Ὑ.Θ. Φανερωμένη τῶν «Ξένων».
Ἡ πρόσοψη τῆς Ἐκκλησίας.

Εικόνα 2: Ύ.Θ. Φανερωμένη τῶν «Ξένων».
Ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς Ἐκκλησίας.

Εικόνα 3: Ύ.Θ. Φανερωμένη τῶν «Ξένων».
Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς Ἐκκλησίας.

Εικόνα 4: Κώδικας της Παναγίας τῶν «Ξένων». Φύλλο α' verso.

Εικόνα 5: Κώδικας της Παναγίας τῶν «Ξένων». Φύλλο β' recto.

Εικόνα 6: Προσωπογραφία τοῦ Νικόδημου Κολήτζα.

Εγκαταστάσεις μεταναστών στον χώρο του Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα*

Έφη Συγκέλλου

Το θέμα της μετανάστευσης, διαχρονικό και επίκαιρο, όσον αφορά στη μεσαιωνική περίοδο και μάλιστα στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, αποτελεί ένα ζήτημα ανοικτό στην επιστημονική έρευνα. Οι σχετικές μελέτες, αποσπασματικές και πολύπτυχες ως προς τις προσεγγίσεις τους, εστιάζουν στο Βυζάντιο ως τον βασικό δρώντα και επιδρώντα χώρο στην ευρύτερη περιοχή κατά τον Μεσαίωνα. Εδώ εντάσσεται και ο χώρος του Ιονίου, οργανικό μέρος του βυζαντινού κράτους κατά τις περιόδους ανάπτυξης και ακμής του, μεθωριακός και περιφερειακός, μετά τις πολιτικές ανακατατάξεις του 1204¹.

Μέχρι σήμερα η έρευνα για τη μετανάστευση ή τις μετακινήσεις του πληθυσμού στο Βυζάντιο έχει αναδείξει ορισμένες μελέτες σχετικά με τις μετακινήσεις διαφόρων εθνοτήτων (Ελλήνων, Αρμενίων, Κουμάνων, κ.ά) κατά την περίοδο 1071-1261, οι οποίες συμπεριελήφθησαν στα Πρακτικά του 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών (Αθήνα, 1976)². Ακόμη, έχουν εκπονηθεί ειδικότερες μελέτες αστικής δημογραφίας ή ταυτοτήτων, που συνδέονται άρρηκτα με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Στο συλλογικό έργο λ.χ. που εξέδωσαν οι Η. AHRWEILER – Α. LAIOU, *Studies on Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, τέθηκαν ζητήματα αφομοίωσης ξένων εθνικών και θρησκευτικών ομάδων (Ιταλών, Αρμενίων, Μουσουλμάνων και Σέρβων) στο βυζαντινό κράτος κατά τη μέση και ύστερη

* Το παρόν άρθρο αφιερώνεται στη μνήμη του καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου Σπύρου Ασωνίτη.

¹ Για τις ανακατατάξεις που προκάλεσε η άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους βλ. ενδεικτικά ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (έκδ.), *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, Αθήνα 2008. ANGELIKI LAIOU (έκδ.), *Urbs Capta: Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Παρίσι 2005.

² *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes 1976, I. Histoire (βλ. τις μελέτες των ANGELOV, BATIKIAN, CHARANIS, NICOL, STĂNESCU, VRYONIS).

βυζαντινή περίοδο³. Σε άλλες μελέτες έχει τεθεί επίσης το θέμα των μετακινήσεων με σκοπό όμως να διερευνηθούν τα πληθυσμιακά μεγέθη πόλεων ή περιοχών, ζήτημα που παραμένει ακόμη ανοικτό, κυρίως για την ύστερη βυζαντινή περίοδο⁴. Τέλος, η μετανάστευση έχει εξετασθεί σε συνάρτηση με την ιδέα της κινητικότητας στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών με τον τίτλο: «Moving Byzantium» (<https://rapp.univie.ac.at/>)⁵. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει ιδωθεί μέσα από διαφορετικές οπτικές, πολιτική, δημογραφική, κοινωνιολογική, οικονομική, ανθρωπολογική, πολιτισμική, κ.ά. Η αντιμετώπιση αυτή δεν εκφράζει μόνο την ερευνητική τάση των τελευταίων δεκαετιών, αλλά κρίνεται μάλλον ουσιώδης, προκειμένου να μελετηθεί συστηματικά ένα τόσο σημαντικό κοινωνικοπολιτικό ζήτημα.

Αναφορικά με την εξεταζόμενη περίοδο, η προτροπή του Απ. Βακαλόπουλου για την υλοποίηση μιας συστηματικής μελέτης των μετακινήσεων των ελληνικών πληθυσμών κατά τον 14ο και 15ο αι. παραμένει επίκαιρη⁶. Μια πρόσφατη μελέτη της Αν. Κοντογιαννοπούλου περιγράφει τις «εσωτερικές μεταναστεύσεις» στο Βυζάντιο μεταξύ 13ου και 14ου αι., ενώ η Αν. Παπαδία-Λάλα δίνει, σε δημοσίευσή της, το έναυσμα για τη συστηματική μελέτη των μεταναστεύσεων στην ελληνοβενετική Ανατολή σε ένα χρονικό εύρος από τον 13ο έως τον 18ο αι.⁷ Αρκετά επιστημονικά άρθρα εστιάζουν σε μετακινήσεις προσώπων ή ομάδων

³ HÉLÈNE AHRWEILER – ANGELIKI LAIOU (έκδ.), *Studies on Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Ουάσιγκτον 1998.

⁴ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, «Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης», στο ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις* Ρέθυμνο 2012, σελ. 225-251· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, «Η δημογραφική κρίση του ύστερου Μεσαίωνα στον ελληνικό χώρο. Η περίπτωση της Νοτιοανατολικής Μακεδονίας (14ος-15ος αι.)», *Μνήμων* 25 (2003), σελ. 9-33.

⁵ Βλ. το workshop: *Mobility and Migration in Byzantium: Sources and Concepts*, Βιέννη, 17 Ιουνίου 2016 (<https://www.byzneo.univie.ac.at/ueber-uns/mitarbeiterinnen/akademisches-personal/rapp-claudia/vd-program-and-abstracts/programm-17-18-juni-2016/>). Βλ. και την πρόσφατη έκδοση: JOHANNES PREISER-KAPPELLER, LUCIAN REINFANDT, YANNIS STOURAITIS (έκδ.), *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone: Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500* (Studies in Global Migration History, 39, αρ. 13), Λάντεν 2020.

⁶ APOSTOLOS VACALOPOULOS, «The flight of the inhabitants of Greece to the Aegean islands, Crete, and Man, during the Turkish invasions (fourteenth and fifteenth centuries)», στο ANGELIKI LAIOU-THOMADAKIS (έκδ.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Jersey 1981, σελ. 272-283, εδώ 272.

⁷ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Εσωτερικές μεταναστεύσεις στο ύστερο Βυζάντιο, μέσα 13^{ου}-τέλη 14ου αι.», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 27 (2017), σελ. 211-238· ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, «Εγκαταστάσεις πληθυσμών στην ελληνο-βενετική Ανατολή (13^{ος}-18ος

και κυρίως σε επώνυμους πρόσφυγες, που κατέφυγαν στις βενετοκρατούμενες κτήσεις (Κρήτη, Κύπρος) και στη Βενετία μετά την Άλωση του 1453⁸. Ειδικότερα το ζήτημα της φυγής των Ελλήνων λογίων προς τη Δύση έχει απασχολήσει την έρευνα σε σημαντικό βαθμό⁹. Τέλος, πληροφορίες για πληθυσμιακές μετακινήσεις απαντούν αποσπασματικά σε ποικίλες συνθετικές μελέτες για την ιστορία των λατινοκρατούμενων περιοχών και του Βυζαντίου μετά το 1204¹⁰. Για τον χώρο του Ιονίου ιδιαίτερα, νέα στοιχεία σχετικά με την κινητικότητα του πληθυσμού έχουν αναδειχθεί μέσα από μελέτες για ειδικότερα ζητήματα, όπως λ.χ. για το φαινόμενο του πολέμου και των κοινωνικών και δημογραφικών επιπτώσεών του¹¹ ή μέσα από την ανάλυση των πολιτικών συγκυριών, όπως αυτές αποδίδονται λ.χ. στις μελέτες του Σπ. Ασωνίτη, που κληροδότησε στην έρευνα για την περιοχή σπουδαίο υλικό¹².

Η συστηματική διερεύνηση του μεταναστευτικού φαινομένου μετά το 1204 φαίνεται ότι αποτελεί ένα εγχείρημα δύσκολο, αφού απαιτεί τη μελέτη ενός μεγάλου εύρους πηγών, αφηγηματικών και αρχαιακών, όχι μόνων ελληνικών, αλλά και ξενόγλωσσων, λατινικών κ.ά., και συχνά, αξιολογικά, άνισων μεταξύ τους. Δεν παύει όμως να αποτελεί «πρόκληση» για την έρευνα, εφόσον απαιτείται η αξιοποίηση των μεθοδολογικών εργαλείων και πορισμάτων συναφών επιστημονικών περιοχών, ώστε να αποσαφηνισθούν ποικίλα θεωρητικά ζητήματα (π.χ. ζητήματα ορολογίας) ή να διατυπωθούν ακόμη και θεωρητικά μοντέλα (π.χ.

αι.). Μία όψη του μεταναστευτικού φαινομένου», στο ΓΩΓΩ Κ. ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου* Αθήνα 2013, σελ. 619-632.

⁸ Βλ. ενδεικτικά ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ, «Πρόσφυγες από τη Μ. Ασία στη μεσαιωνική Κρήτη», *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 307-312· DENO GEANAKOPOLOS, *Greek Scholars in Venice. Studies in the dissemination of Greek learning from Byzantium to Western Europe*, Χάρβαρντ 1962.

⁹ Βλ. ERSIE C. BURKE, *The Greeks of Venice, 1498-1600. Immigration, Settlement, and Integration*, Τέρνχαουτ 2016 · JONATHAN HARRIS, *Greek émigrés in the West, 1400-1520*, Κάμπερλι, Σάρπεϋ 1995.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Ένας Καταλανός από την Αστυπάλαια. Η κινητικότητα στο Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη τον 14ο αιώνα», στο ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ – ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα 2013, σελ. 195-212· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Στο ναυπηγείο του Χάνδακα ή της Κωνσταντινούπολης; Μεταναστεύσεις τεχνικών και βενετική πολιτική (β' μισό 16^{ου}- αρχές 17 ου αι.)», *ό.π.*, σελ. 574-604.

¹¹ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)* [ΕΙΕ/ ΙΒΕ, Μονογραφίες 8], Αθήνα 2008.

¹² Βλ. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, Κέρκυρα 1999 · Ο ΙΔΙΟΣ, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 2005· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, Θεσσαλονίκη 2009.

τυπολογία μεταναστεύσεων). Μάλιστα στον χώρο του Ιονίου, όπου συντρέχουν όλες οι ευνοϊκές προς τις μετακινήσεις του πληθυσμού προϋποθέσεις, θα μπορούσε να διερευνηθεί η μετανάστευση είτε ως μέρος μιας γενικότερης δημογραφικής μελέτης είτε ως ένα ιστορικό φαινόμενο, ίδιον μιας περιοχής και ενός κόσμου, ο οποίος υπερέβη τα σύνορά της.

Στο Ιόνιο, όπως άλλωστε στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, το γεγονός της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204) επηρέασε δραματικά την ανθρωπογεωγραφία μέσα από την εγκαθίδρυση δυτικών κυριαρχιών, που ενίσχυσαν τις μετακινήσεις, τη διαπάλη για την πολιτική επικράτηση των μειζόνων δυνάμεων της εποχής, τη σύγκρουση οικονομικών συμφερόντων και την αντιπαράθεση για τον έλεγχο της θάλασσας του Ιονίου και του ευρύτερου χώρου της Αδριατικής. Η Κέρκυρα, το κλειδί της περιοχής, υπήρξε μήλον της έριδος για τους ηγεμόνες της Σικελίας (Νορμανδούς και Hohestaufen), του κράτους της Ηπείρου, τους Ανδηγαυούς (1266) και τους Βενετούς (1386). Τα νησιά του νοτίου Ιονίου, η Κεφαλονιά, η Ζάκυνθος και η Ιθάκη- και από τις αρχές του 14ου αι. και η Λευκάδα- ηγεμονεύονταν από την οικογένεια των Ορσίνι, η οποία ενάλλασε τους πολιτικούς της προϊσταμένους (Γερμανός αυτοκράτορας, Ανδηγαυοί, πάπας), ενώ από τα μέσα του 14ου αι. βρέθηκαν υπό την κυριαρχία της οικογένειας των Τόκκο, που ανέκτησε μεγάλο μέρος του παλαιότερου κράτους της Ηπείρου, του λεγόμενου Δεσποτάτου. Το 1479 κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς με το πέρας του α΄ βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479), καθώς οι οθωμανικές στρατιωτικές επεμβάσεις στα παράκτια βενετικά ερείσματα του ηπειρωτικού χώρου (Πάργα: 1454, Στροβίλι: 1458, Ναύπακτος: 1499) οριοθέτησαν τα σύνορα των δύο αντιμαχόμενων δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή¹³. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες, η ανασφάλεια ως κυρίαρχο συναίσθημα του πληθυσμού, εξωθούσε τις μετακινήσεις του, που αυξήθηκαν και εξαιτίας της εμφάνισης επιδημιών με κυρίαρχη τη νόσο του 1348 και τους επαναλαμβανόμενους κύκλους της μέχρι τα τέλη του 15ου αι.¹⁴ Πρόσκαιρες ή μόνιμες, οι μετακινήσεις αυτές είχαν αναμφίβολα τη σφραγίδα του πολέμου, της πολιτικής ρευστότητας, της οικονομικής δυσπραγίας και της ανάγκης για επιβίωση.

¹³ Ο αείμνηστος καθηγητής Σπ. Ασωνίτης περιέγραψε χαρακτηριστικά το Ιόνιο ως χώρο «με βυζαντινό παρελθόν, όπου συμβιώνουν, συνεργάζονται αλλά και συγκρούονται, σε ένα πολιτικό περιβάλλον ιδιαίτερα ρευστό, φορείς διαφορετικών νοοτροπιών, όπως ο ηπειρωτικός πατριωτισμός, ο κατωιταλικός φεουδαλικός τυχοδιωκτισμός και ο βενετικός καιροσκοπισμός». Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Νότιο Ιόνιο*, σελ. 18. Για την ιστορία της περιοχής βλ. ανωτέρω σημ. 12.

¹⁴ Για τις επιδημίες της εποχής αυτής στον ηπειρωτικό χώρο βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, σελ. 103-106. Για τον ευρύτερο βυζαντινό κόσμο βλ. COSTAS TSAMIS, ETC., «Epidemic waves of the Black Death in the Byzantine Empire (1347-1453 AD). Ondate epidemie della Morte Nera nell'Impero Bizantino (1347-1453 d.C.)», *Le Infezioni in Medicina* 3 (2011), σελ. 193-201.

Το Ιόνιο έγινε χώρος υποδοχής προσφύγων από την Ήπειρο, όταν αυτή κατακτήθηκε από τους Σέρβους και τους Αλβανούς μισθοφόρους τους (1348). Ο Ιωάννης Καντακουζηνός περιέγραψε τη φυγή των Ηπειρωτών προς τα παράλια προκειμένου να γλιτώσουν από τη στρατιωτική πίεση των Σέρβων, που τους οδηγούσε σε πείνα και εξαθλίωση¹⁵. Αλλά και όταν ο Νικηφόρος Β΄ Ορσίνι, κληρονόμος της εξουσίας του Ηπειρωτικού κράτους, επιχείρησε αργότερα (1358/9) να αποκαταστήσει την εξουσία του στην Ήπειρο «...τούς Ρωμαίους πάντας ἔξορίστους εὐρῶν», τόσο εξαιτίας της σερβικής επίθεσης, όσο και της καταπίεσης που τους ασκούσαν οι Αλβανοί επικυρίαρχοι της περιοχής, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Χρονικού των Ιωαννίνων¹⁶.

Ασφαλώς το ζήτημα των αλβανικών εγκαταστάσεων στον χώρο της Ηπείρου από τα μέσα του 14ου αι. κ.ε. αποτελεί μείζον κεφάλαιο στην ιστορία της περιοχής, εφόσον αυτές καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό το δημογραφικό πλαίσιο και τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Αλβανοί εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο στις αρχές σχεδόν του 14ου αι. προσφέροντας στρατιωτικές υπηρεσίες και απασχολούμενοι ως αγροτικό/εργατικό δυναμικό¹⁷. Στην Ήπειρο συνδέθηκαν κυρίως με την πολεμική τους σχέση με τους Σέρβους, η οποία τους έφερε και στην εξουσία συγκεκριμένων περιοχών, όπως της Άρτας και της Αιτωλοακαρνανίας¹⁸. Οι μαχητικές ικανότητες των Αλβανών αξιοποιήθηκαν επίσης από τους Βενετούς που κατείχαν από το 1386 την Κέρκυρα και χρησιμοποιούσαν Αλβανούς μάχιμους στη φρουρά του νησιού, σύμφωνα με μαρτυρία βενετικού εγγράφου (1414)¹⁹. Αλλά και ο Κάρολος Τόκκο, ηγεμόνας της Κομητείας της Κεφαλληνίας, ο οποίος κατέλαβε την

¹⁵ LUDOVICI SCHOPEN (έκδ.), *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris Historiarum libri IV*, Α΄-Γ΄ (CSHB), Βόννη 1828-1832, εδώ Γ΄, σελ. 147.

¹⁶ ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ (έκδ.), «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημόδη επιτομήν», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), σελ. 57-115, εδώ §4, σελ. 76 (στο εξής: *Χρον. Ιωαννίνων*).

¹⁷ ALAIN DUCCELLIER, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας* (μετ. Κ. Νικολάου), Αθήνα 1994.

¹⁸ Βλ. σχετικά ΒΑΣΩ ΨΙΜΟΥΛΗ, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 1998, σελ. 34-57· ΜΕΛΠΙΟΜΕΝΗ ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η κατάσταση στην Αιτωλοακαρνανία στα μέσα του 14ου αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αργινόιο 21-23 Οκτωβρίου 1988*, Αργινόιο 1991, σελ. 307-314· KONSTANTINOS GIAKOUMIS, «Fourteenth-century Albanian migration and the relative "autochthony" of the Albanians in Epeiros. The case of Gjirokastër», *Byzantine and Modern Greek Studies* 27 (2003), σελ. 171-183.

¹⁹ CONSTANTINOS N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, 1-9, Παρίσι 1880-1890, εδώ 3. 47 (591) 10/3/1414. Για τη φυγή των Αλβανών προς την Κέρκυρα βλ. SPYROS N. ASONITIS, «Relations between the Venetian regimen Corphoy and the Albanians of Epirus (14th-15th centuries)», στο ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ (επιμ.), *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 5], Αθήνα 1998, σελ. 271-291 εδώ σελ. 289-290.

Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία στις αρχές του 15ου αι., ενέταξε τους Αλβανούς πολέμιστές στον στρατό του, κατά τη μαρτυρία του Χρονικού των Τόκκων²⁰. Η Λευκάδα, βάση των στρατιωτικών του επιχειρήσεων, υπήρξε τόπος προσέλευσης στρατιωτών, Ελλήνων, Λατίνων, Σέρβων και κυρίως Αλβανών, οι οποίοι ελάμβαναν ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους κτήματα και εισοδήματα («πρόνοιες» και «κρατήματα»)²¹. Η διακίνηση, λοιπόν, στρατιωτών τόσο στις νησιωτικές κτήσεις του Τόκκο όσο και στην Κέρκυρα από τα τέλη του 14ου αι. χαρακτήρισε το πλαίσιο των μετακινήσεων στο Ιόνιο και κορυφώθηκε με την εγκατάσταση ελλήνων και αλβανών *stradioti* στα νησιά του νοτίου Ιονίου από τα μέσα του επόμενου αιώνα²².

Πράγματι, στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά εγκαταστάθηκαν *stradioti* με την προτροπή της Βενετίας ή των επιγόνων των Τόκκων, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί αφενός το στρατιωτικό και αφετέρου το πληθυσμιακό δυναμικό των νησιών αυτών. Στα βενετικά έγγραφα καταγράφονται συχνά οι προσελεύσεις αυτές που γίνονταν ομαδικά και προέρχονταν κυρίως από την Πελοπόννησο. Έτσι, η Ζάκυνθος υπήρξε τόπος υποδοχής στρατιωτών (*stradioti*) και των οικογενειών τους το 1464, το 1468, το 1473, το 1479 και το 1485. Στους αρχηγούς τους συγκαταλέγονται τα ονόματα των Μιχαήλ Ράλλη, Νικολάου Μπόχαλη και Θεόδωρου Παλαιολόγου²³. Στην Κεφαλονιά εγκαταστάθηκαν επίσης *stradioti* με τις οικογένειές τους (1468, 1479, 1501), όπως είναι η περίπτωση του Piero Bua²⁴. Ο αριθμός των στρατιωτών (*stradioti*) που μετακινήθηκε στον χώρο του Ιονίου φαίνεται αρκετά υψηλός, σύμφωνα με την αναφορά βενετικού εγγράφου της 21^{ης} Νοεμβρίου 1482 για τη στρατολόγηση 2.000 *stradioti* από τη Ναύπακτο και την Πελοπόννησο²⁵. Η Βενετία προχωρούσε συχνά σε στρατολογήσεις από τον ηπειρωτικό χώρο και συγκεκριμένα από τις βενετοκρατούμενες περιοχές, όπως ήταν λ.χ. η Ναύπακτος²⁶, στο πλαίσιο μιας οργανωμένης εποικιστικής πολιτικής,

²⁰ GIUSEPPE SCHIRÒ (έκδ.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonymo. Prolegomeni, testo critico e traduzione* (CFHB, X), Ρώμη 1975, στ. 134-140. (στο εξής: *Χρον. Τόκκων*).

²¹ *Χρον. Τόκκων*, στ. 134-141, 3657-3659, 3669-3670.

²² Γενικά για τους *stradioti* βλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΠΠΕ, *Ο κοινωνικός και στρατιωτικός ρόλος των μισθοφόρων stradioti του βενετικού στρατού*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 2018. Για τους *stradioti* στο Ιόνιο βλ. το άρθρο της Μ. Κολυβά στον παρόντα τόμο.

²³ SATHAS, *Documents*, 7. 6 (XI) 5/9/1468, 1. 270 (183) 8/6/1473, 7. 22 (XLIV) 11/1/1479, 5. 75-76 (4/3/1485) *Capitula Zacynthi*, 7. 43 (LXXXIX) 23/2/1486. Βλ. και ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α' και Γ' Βενετοτουρκικού πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1989, σελ. 26-27· Η ΙΔΙΑ, «Θεόδωρος Παλαιολόγος αρχηγός μισθοφόρων "Στρατιωτών" και διερμηνέας στην υπηρεσία της Βενετίας (1452-1532)», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σελ. 138-162· ΚΟΠΠΕ, *Stradioti*, σελ. 455-471.

²⁴ SATHAS, *Documents*, 7. 6 (XI) 5/9/1468, 6. 216 (Stefano Magno).

²⁵ SATHAS, *Documents*, 7. 30 (LXI) 21/11/1482.

²⁶ Για τους *stradioti* της Ναυπάκτου βλ. ΚΟΠΠΕ, *Stradioti*, σελ. 168-172.

η οποία αποσκοπούσε στην ενεργητική αξιοποίηση του ντόπιου πληθυσμού, την πληθυσμιακή ενδυνάμωση των νησιών, που επλήγησαν αλληπάλληλα και από επιδημίες σε όλη τη διάρκεια του 15ου αι., και την ενίσχυση της ασφάλειας με την αύξηση του αριθμού των «επαγγελματιών» πολεμιστών²⁷. Εγκαταστάσεις ελλήνων και αλβανών *stradioti* στα Ιόνια νησιά πραγματοποιήθηκαν και μετά την τουρκική κατάληψη των νησιών (1479) και της Ναυπάκτου (1499)²⁸.

Εξάλλου, ο οθωμανικός παράγων υπήρξε αίτιο εξόδου του πληθυσμού της Ηπείρου προς τον ασφαλέστερο χώρο του Ιονίου. Στην Κέρκυρα κατέφυγαν μέλη της ελίτ των ηπειρωτικών παραλίων, όπως ήταν λ.χ. η σερβικής καταγωγής κυρία του Αυλώνα *Rugina Balsic* με τον ακόλουθό της Γεώργιο Πολίτη (1418) και οι αδελφές του Αλβανού ηγεμόνα του Αργυροκάστρου Γκίνη Ζενεβίση (1458), κατά τη μαρτυρία βενετικών εγγράφων²⁹. Αρκετοί κατευθύνθηκαν και προς την Πελοπόννησο σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων³⁰, ενώ όταν αυτή κατελήφθη από τους Τούρκους (1463) πολλές επιφανείς οικογένειες (Μποχαλαίοι, Μόσχοι, Σοφιανοί) ή σημαντικές προσωπικότητες (Γεώργιος Διπλοβατάτζης, Γεώργιος Σφραντζής) μετοίκησαν στην Κέρκυρα. Στο ίδιο νησί κατέφθασαν και έλληνες ορθόδοξοι ιερωμένοι από τις τουρκοκρατούμενες ηπειρωτικές περιοχές, οι οποίοι αυξήθηκαν σημαντικά μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς (1453)³¹. Η Ναύπακτος ήταν ένας ακόμη τόπος υποδοχής φυγάδων από την Πάτρα λόγω της τουρκικής πίεσης (1446, 1458)³². Με την κατάληψή της από τους Τούρκους (1499) προκλήθηκε νέο ρεύμα προσφύγων προς τα Ιόνια

²⁷ Η βενετική πολιτική σχετικά με τους *stradioti* περιγράφεται σε έγγραφο του 1485 ως εξής: «quum non solum hoc medio ipsa insula (ενν. Ζάκυνθος) habitata et secunda reddetur, verum etiam semper ad omne arbitrium dominium nostrum servire ex ea sibi poterit, de bona summa proborum et valosorum Stratiotarum»: βλ. Sathas, *Documents*, 5. 75 (Capitula Zacynthi) 4/3/1485.

²⁸ Βλ. σχετικά SATHAS, *Documents*, 7. 10 (XX) 4/6/1472, 7. 66 (CXXXII) 28/4/1502. Για τους *stradioti* στην Κεφαλληνία βλ. ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1998, σελ. 35-62, 149-150. Για τους *stradioti* στα Επτάνησα από τα τέλη του 15ου αι. κ.ε. βλ. KOPPE, *Stradioti*, σελ. 340-366.

²⁹ JOSEPHI VALENTINI (έκδ.), *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, 1-25, Παλέρμω-Ρώμη-Μόναχο 1967-1976 (στο εξής: AAV). Βλ. AAV 10. 45-46 (2261) 10/7/1418, 68 (2279-2280) 28/9/1418, 76 (2286) 9/10/1418, 118 (2320) 26/4/1419. Για τη μετοίκηση της οικογένειας του ηγεμόνα του Αργυροκάστρου Γκίνη Ζενεβίση στην Κέρκυρα: βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 606-607.

³⁰ *Χρον. Τόκκων*, στ. 3298-3299.

³¹ ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 609-611.

³² IMMANUEL BEKKER (έκδ.), *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem* (CSHB), Βόννη 1843, sel. 349 DIETER RODERICH REINSCH (έκδ.), *Critobuli Imbriotae Historiae* (CFHB, XXII), Βερολίνο 1983, σελ. 123-124 PETER SCHREINER (έκδ.), *Chronica Byzantina Breviora. Die byzantinischen Kleinchroniken* (CFHB, XII/1), Βιέννη 1975, αρ. 70/32, σελ. 547.

νησιά, την Κρήτη και τη Βενετία³³. Οι συγκεκριμένες περιοχές αποτέλεσαν προσφιλείς προορισμούς του ελληνικού και αλβανικού πληθυσμού με την ολοκλήρωση της τουρκικής κατάκτησης του ελλαδικού χώρου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Βενετία λάμβανε συχνά μέτρα για την αντιμετώπιση του κύματος των φυγάδων στις κτήσεις της, όπως ήταν λ.χ. η ένταξη ορισμένων επιφανών στο διοικητικό περιβάλλον, οι παραχωρήσεις προνομίων ή περιουσιών, οι επιγαμίες κ.ά. Σε ορισμένες περιπτώσεις, που επιβάλλονταν κυρίως από πολιτικούς λόγους, δρούσε κατασταλτικά, όπως έγινε π.χ. με την επιστροφή αλβανών προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Κέρκυρα, σύμφωνα με έγγραφο του 1436 ή με την αποστολή πεντακοσίων (500) στρατιωτών στο Δυρράχιο, με σκοπό να απομακρύνουν τέσσερις χιλιάδες (4.000) φυγάδες, που είχαν συγκεντρωθεί εκεί το 1488, σύμφωνα με τον Malipiero³⁴.

Όμως μετακινήσεις του ηπειρωτικού πληθυσμού πραγματοποιήθηκαν και για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Για παράδειγμα, η σκληρή πολιτική διώξεων της ντόπιας αριστοκρατίας από τα Ιωάννινα, που εφάρμοσε ο σέρβος ηγεμόνας Θωμάς Preljubovic μετά το 1367, προκάλεσε την «αποδημία» αρκετών επιφανών προσώπων, κατά το Χρονικό των Ιωαννίνων³⁵. Επίσης, μέλη της σερβικής ελίτ της Άρτας και των Ιωαννίνων φαίνεται ότι κατέφυγαν στην Κέρκυρα στις αρχές του 15ου αι., μετά τις ανακατατάξεις που προκάλεσε η έλευση του Καρόλου Τόκκο στην εξουσία της Ηπείρου. Επρόκειτο για τη Νεράτα, σύζυγο του Μουρίκη Σπάτα, ηγεμόνα της Άρτας, και την Ευδοκία Balsic, χήρα του Esau Buondelmonti, ηγεμόνα των Ιωαννίνων³⁶.

Από την Ήπειρο μετακινήθηκε και ένα μέρος του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού σε μια εποχή, κατά την οποία το φαινόμενο της αγροτικής μετανάστευσης ήταν αρκετά διαδεδομένο στον βαλκανικό χώρο³⁷. Η περίπτωση

³³ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Οργάνωση του πληθυσμού στις βενετικές κτήσεις της ελληνικής Ανατολής», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο, Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σελ. 489-500, εδώ 496.

³⁴ AAV 15. 211-214 (3736) 27/10/1436. MALIPIERO, «Annali veneti dall'anno 1457 al 1500», *Archivio Storico Italiano* VIII/1, Φλωρεντία 1843, σελ. 138.

³⁵ *Χρον. Ιωαννίνων*, §10, σ. 77. Βλ. επίσης ΜΙΧΑΗΛ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη)-Εώρακαστρο. Κοινωνία-Διοίκηση-Οικονομία*, Αθήνα 2003, σελ. 147.

³⁶ *Χρον. Τόκκων*, στ. 2020-2026, 2603-2610. BARISA KREKIĆ (έκδ.), *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Παρίσι-Χάγη 1961, σελ. 288 (754) 14/3/1428, (756) 9/4/1428, (757) 10/6/1428. Βλ. και GIUSEPPE SCHIRÒ, «Η Κέρκυρα καταφύγιον Ηπειρωτών δυναστών κατά τον ΙΔ'-ΙΕ' αιώνα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23 (1980), σελ. 307-314, εδώ 312-314 ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 608.

³⁷ Βλ. ALAIN DUCCELLIER, «Le role de la fortune foncière à l' époque de la conquête turque», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου*, Βενετία 1998, σελ. 53-72, εδώ 54. Για επιφανείς

των «θελόδουλων» Βεγενιτών, που πέρασαν από τη Βεγενιτία (Θεσπρωτία) στην Κέρκυρα αναζητώντας μια καλύτερη τύχη, είναι χαρακτηριστική³⁸. Σύμφωνα με πληροφορίες βενετικών εγγράφων, στα τέλη του 14ου αι. παρατηρήθηκε έξοδος καλλιεργητών από τις νησιωτικές κτήσεις του Καρόλου Α΄ Τόκκο προς την Κέρκυρα³⁹, τον βασικό προορισμό των ομάδων αυτών που αναφέρονται στις πηγές ως «πάροικοι» ή «villici, villani, sclavi» και «servi» και είχε εξετάσει διεξοδικά ο Σπ. Ασωνίτης⁴⁰. Οι Βενετοί διευκόλυναν τις εγκαταστάσεις αυτές αξιοποιώντας, όπως και στην περίπτωση των πολεμιστών, το ανθρώπινο δυναμικό.

Καταλήγοντας, η μελέτη των πληθυσμιακών μετακινήσεων στο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

α) Τα αίτια των μετακινήσεων ήταν σύνθετα, αφού πολιτικοί και οικονομικοί λόγοι εξωθούσαν στη φυγή, ενώ η συχνότητα του πολέμου επιτάχυνε τη διαδικασία αυτή. Παράλληλα η πανώλη του 1348 και οι επιδημίες που ακολούθησαν φαίνεται ότι έπληξαν το ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο όμως αναπληρωνόταν μέσα από τις μετακινήσεις του πληθυσμού. Παρά το γεγονός ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το μέγεθος των μεταναστεύσεων, το αποτύπωμά τους στα τοπωνύμια και τα ανθρωπωνύμια του Ιονίου αποδεικνύουν μια πραγματικότητα: διαρκή μετακίνηση, συχνή εγκατάσταση και ανακατανομή του πληθυσμού⁴¹. Η έρευνα σχετικά με τις πληθυσμιακές τάσεις στην ευρύτερη περιοχή του Ιονίου έχει επιβεβαιώσει τις γενικότερες τάσεις που επικρατούσαν στην Ευρώπη κατά την ίδια περίοδο (κάμψη το 1348 μέχρι τα μέσα 15ου αι. και μετά άνοδος μέχρι τις αρχές του 16ου αι.)⁴². Έτσι, π.χ. η επέκταση και διαμόρφωση του οικισμένου αστικού χώρου της Κέρκυρας κατά τη διάρκεια του όψιμου Μεσαίωνα αποδεικνύει τη σταδιακή αύξηση του πληθυσμού, που οφειλόταν προφανώς στη μετανάστευση⁴³. Ωστόσο για τα παράλια του Ηπειρωτικού χώρου, όπως λ.χ. η περιοχή της Ναυπάκτου, δεν είναι δυνατή η εξαγωγή ανάλογων συμπερασμάτων, δεδομένου ότι και στις πηγές δεν είναι διακριτό το είδος των μετακινήσεων, αν πρόκειται δηλαδή για πρόσκαιρες ή μόνιμες, εξαιτίας της πολιτικής ρευστότητας που προκαλούσε μόνιμη δημογραφική αναστάτωση. Είναι πιθανό τα λιμάνια του ηπειρωτικού χώρου να παρουσίαζαν πληθυσμιακές διακυμάνσεις και η ανάκαμψη του πληθυσμού να επιτυγχανόταν ανά περιόδους.

πρόσφυγες στην Κέρκυρα βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 605-610.

³⁸ ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανθηγαυική Κέρκυρα*, σελ. 199-200, 248.

³⁹ Βλ. ΑΑV 2. 113 (407) 12/12/1390, 292-293 (596) 2/9/1395, 3. 247 (889) 28/7/1401, 7. 127 (1885) 12/7/1414, 130 (1886) 12/7/1414.

⁴⁰ ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, «Παρατηρήσεις στο καθεστώς γαιοκτησίας των περιοχών του νότιου Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», *Βυζαντικά* 12 (1992), σελ. 259-313, εδώ σελ. 300-302.

⁴¹ Βλ. σχετικά ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 606, 608.

⁴² Βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, σελ. 106-112.

⁴³ ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανθηγαυική Κέρκυρα*, σελ. 243, 253 σημ. 1.

β) Στις μετακινήσεις του πληθυσμού μετείχαν όλες οι κατηγορίες του: άρχοντες, στρατιώτες, πάροικοι, αγρότες, έμποροι, εργάτες και τεχνίτες. Οι άνθρωποι αυτοί αποτελούσαν πολύτιμο δυναμικό, που αξιοποιήθηκε από τις αρχές των τόπων υποδοχής. Η σημασία τους διαφαίνεται από το γεγονός ότι έγιναν συχνά αντικείμενο διεκδίκησης από αυτές⁴⁴. Σε όλη τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αι. το Ιόνιο υπήρξε κέντρο (εσωτερικών και εξωτερικών) μετακινήσεων, ενώ η Κέρκυρα είχε αναμφίβολα έναν ξεχωριστό ρόλο στο πλαίσιο αυτό.

γ) Μέρος του πληθυσμού της Ηπείρου μετακινήθηκε προς τον χώρο του Ιονίου εξαιτίας της πολιτικής ρευστότητας που προκαλούσε η εναλλαγή των μικρών τοπικών ηγεμονιών και οι μεταξύ τους πολεμικές συγκρούσεις⁴⁵. Τα λιμάνια του ηπειρωτικού χώρου, όπως η Ναύπακτος, και τα νησιά υπήρξαν οι προσφιλέστεροι προορισμοί. Η Κέρκυρα, που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την Ήπειρο, ήταν ένα ασφαλές καταφύγιο αφού οι μακρόχρονες ξένες κυριαρχίες (Ανδθαυοί, Βενετοί) αποτελούσαν εγγύηση για την πολιτική σταθερότητα στην περιοχή. Με την κατάκτηση του ηπειρωτικού χώρου από τους Οθωμανούς, ο νησιωτικός χώρος λειτούργησε ως τόπος υποδοχής προσφύγων και ως διάδρομος για φυγή προς άλλες κατευθύνσεις, όπως στην ιταλική χερσόνησο⁴⁶.

δ) Οι μετακινήσεις του πληθυσμού στο Ιόνιο, λόγω της οθωμανικής κατάκτησης του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου από τις αρχές του 15ου αι., φαίνεται ότι είχαν μόνιμο χαρακτήρα. Πρόσκαιρες υπήρξαν μόνο οι μετακινήσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο ληστρικών επιδρομών και πειρατικών επιθέσεων. Παρά το γεγονός, μάλιστα, ότι η πειρατεία ήταν ένα διαρκές φαινόμενο στην περιοχή φαίνεται ότι προκάλεσε μόνο προσωρινές αποσύρσεις σε δάση και βουνά της ηπειρωτικής ενδοχώρας⁴⁷. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η τυχόν κατηγοριοποίηση των μετακινήσεων σε μόνιμες ή πρόσκαιρες, εσωτερικές ή εξωτερικές, νόμιμες ή παράνομες, οικειοθελείς ή αναγκαστικές αποτελεί ζήτημα, το οποίο θέτει σήμερα η σχετική έρευνα. Για παράδειγμα, οι εποικισμοί που πραγματοποίησε η Βενετία στο Ιόνιο, θα μπορούσαν

⁴⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των «εθελόδουλων» Βαγενιτών. Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 513-514, 575.

⁴⁵ Για τις τοπικές ηγεμονίες της Ηπείρου την περίοδο αυτή βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, «Κλεψία: μια εναλλακτική στρατιωτική επιχείρηση στην Αιτωλοακαρνανία κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου τοπικής ιστορίας και πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας, 9-11 Ιουνίου 2012* [Αρχαιολογική-Ιστορική-Λαογραφική εταιρεία Θεσπείων], Αθήνα 2015, Β΄, σελ. 537-551, κυρίως 539-540.

⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, «Εγγραφή συμφωνία για μεταφορά καταδιωγμένων Ηπειρωτών από τους Τούρκους στην Κέρκυρα το 1558», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980), σελ. 89-92.

⁴⁷ Για την πειρατεία στην περιοχή βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 439-445. Ο ΙΔΙΟΣ, *Νότιο Ιόνιο*, σελ. 277-282 ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, σελ. 71-73.

ενδεχομένως να ενταχθούν στις «νόμιμες» μεταναστεύσεις, εφόσον αποτελούσαν διαδεδομένη πολιτική πρακτική της εποχής.

ε) Μία ακόμη διάκριση των μετακινήσεων αφορά στις ατομικές ή συλλογικές. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το Ιόνιο την εποχή αυτή προκύπτουν κυρίως από τις συλλογές εγγράφων των βενετικών αρχείων. Όμως, οι πληροφορίες αυτές, παρά τον καταγραφικό ή απογραφικό κατά κάποιον τρόπο χαρακτήρα τους, δεν συνεισφέρουν στην αποσαφήνιση του μεγέθους των μεταναστεύσεων. Η εικόνα που δίνουν, με εξαίρεση ίσως εκείνης των μαζικών μεταναστεύσεων των *stradioti* από τη Ναύπακτο και την Πελοπόννησο και του άμαχου πληθυσμού της Πελοποννήσου, είναι συνήθως προσωποποιημένη, αφορά δηλαδή σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Από την άποψη αυτή βοηθούν στην προσέγγιση της μετανάστευσης από μια διαφορετική σκοπιά, μέσα από τη μελέτη της προσωπογραφίας, η οποία μπορεί να συμβάλει στην ανάλυση του προφίλ των μεταναστών ή προσφύγων και των οικογενειών τους⁴⁸. Πάντως η όποια επιστημονική συζήτηση σχετικά με πιθανές κατηγοριοποιήσεις του είδους των μεταναστεύσεων πρέπει να περιλάβει ευρύτερα πεδία αναφοράς. Έτσι, το θέμα λ.χ. των εσωτερικών και εξωτερικών μεταναστεύσεων συνδέεται αναπόφευκτα με εκείνο των ταυτοτήτων, δεδομένου μάλιστα ότι στο Ιόνιο μετακινήθηκε ελληνικός και αλβανικός πληθυσμός, ο οποίος συνυπήρχε τόσο με το δυτικό στοιχείο όσο και με άλλες εθνότητες (Σλάβοι, Εβραίοι, κ.ά). Στην Κέρκυρα π.χ. κατά την άποψη του Σπ. Ασωνίτη, αναπτύχθηκε η *patria Corphiensis*, με την οποία αυτοπροσδιορίζονταν οι Κερκυραίοι μετά τη βενετική κατάκτηση του νησιού μέσα στον ευρύτερο περίγυρο⁴⁹. Παρόλο που μια τέτοιου είδους συζήτηση ξεπερνά τα όρια της παρούσης μελέτης, δεν παύει να αποτελεί ένα από τα ζητούμενα της έρευνας του μεταναστευτικού φαινομένου (διαχρονικά).

Είναι γεγονός ότι ο χώρος του Ιονίου υπήρξε χώρος μετακίνησης και διακίνησης ανθρώπων κατά τον όψιμο Μεσαίωνα. Ακόμη και το (δουλ)εμπόριο, που συνιστά αντί ενός είδους διακίνησης ανθρώπων (αιχμαλώτων πολέμου, κ.ά), ένα αρκετά διαδεδομένο φαινόμενο στη Μεσόγειο την εποχή αυτή, διεξαγόταν και στα λιμάνια της Ηπείρου και των Ιονίων νήσων⁵⁰. Εδώ, οι μετακινήσεις

⁴⁸ Αξίζει να αναφερθεί το ερευνητικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 2020-2021 στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με τον τίτλο: «Προσωπογραφία της Μεσαιωνικής Ηπείρου (4ος-15ος αι.)» (Επιστ. Υπεύθυνη: Ευστρατία Συγκέλλου) στο πλαίσιο της Πράξης ΕΔΒΜ-103, τα αποτελέσματα του οποίου θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τη σκοπιά της διερεύνησης του μεταναστευτικού φαινομένου.

⁴⁹ ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ηπειρωτικά παράλια*, σελ. 614.

⁵⁰ Για το δουλεμπόριο της εποχής βλ. ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό στο δουλεμπόριο της Μεσογείου τον 14^ο αι.», στο ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ & ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ (επιμ.), *ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ, Τιμητικός Τόμος Σπύρου Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Β',

μεταναστών και προσφύγων υπήρξαν αναμφίβολα έντονες και διαρκείς, δημιουργώντας το πεδίο για την εφαρμογή ειδικότερων μεταναστευτικών πολιτικών (εποικισμοί). Παράλληλα, επιβεβαίωσαν τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα του χώρου του Ιονίου ως πάγιας διόδου προς (και από) τη Δύση και τον ευρύτερο μεσογειακό κόσμο.

Αθήνα 2013, σελ. 971-996. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων», στο ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σελ. 249-272. Για την περιοχή βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, σελ. 134 και σημ. 153, 154.

***Μετοικεσίες Αχαιών στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια του Αγώνα:
Η περίπτωση της οικογένειας Ι. Παπαδιαμαντόπουλου***

Νίκος Τόμπρος

Ο απελευθερωτικός Αγώνας των Ελλήνων το 1821 επέφερε στους κατοίκους του νότιου ελλαδικού χώρου -παράλληλα με τις όποιες άλλες επιπτώσεις- και δημογραφικές συνέπειες. Σε αυτές συνυπολογίζουμε, εκτός από τα θύματα των εχθροπραξιών (ενόπλους και αμάχους), και τις πρόσκαιρες ή μόνιμες μετοικήσεις ατόμων και ομάδων σε ασφαλέστερες περιοχές¹. Παρόμοιες καταστάσεις άλλωστε είχαν βιώσει οι Πελοποννήσιοι και στα *Ορλωφικά* (1770)². Συγκεκριμένα πολλοί υπήρξαν τότε οι κάτοικοι του Μοριά που επέλεξαν να καταφύγουν -πριν αλλά και μετά την καταστολή της εξέγερσης- στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα³. Προφανώς οι λόγοι που κατέστησαν τα Ιόνια

¹ Ενδεικτικά για το συγκεκριμένο θέμα βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821. Ιστορική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1939, σελ. 11-15, 21-28, 58-67· ΧΡΗΣΤΟΣ ΡΕΠΠΑΣ, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), σελ. 261-349· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Το πρόβλημα των προσφύγων στα Κύθηρα από την Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης», *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αθήνα 1991, σελ. 535-558.

² Σχετικά με τις αρνητικές συνέπειες των *Ορλωφικών* στην Πελοπόννησο πρόχειρα βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήνα 1869, σελ. 486-488, 499-501· ΤΑΣΟΣ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα Ορλωφικά. Η Εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1170 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα 1967, σελ. 131-146· ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1978, σελ. 207-228· ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΡΕΤΤΟΣ, *Το κάστρο της Πάτρας (Ιστορία, Λαογραφία, Προτάσεις αξιοποίησής του)*, Πάτρα 1993, σελ. 40-41· ΝΙΚΟΣ ΤΟΜΠΡΟΣ, «Η Μεσσηνία σε επαναστατική τροχιά (1766-1828)», στο ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ - ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και τον πολιτισμό της*, Αθήνα 2012, σελ. 449-452· ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ & ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *1821. Η δημιουργία ενός Έθνους-Κράτους*, Αθήνα 2018, σελ. 40.

³ ΚΩΣΤΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*, Πάτρα 1980², σελ. 205· DAVID BREWER, *Ελλάδα 1453-1821. Οι άγνωστοι αιώνες*, ΝΙΚΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ (μτφρ.), Αθήνα 2010, σελ. 283.

νησιά, το «αληθές πατριωτισμού χωνευτήριο»⁴, τον βασικότερο τόπο μετανάστευσης των Πελοποννησίων σχετίζονται με τις στενές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που είχαν αναπτύξει μεταξύ τους οι κάτοικοι των δύο γεωγραφικών περιοχών, καθώς και με την εύκολη πρόσβαση στη μία και την άλλη πλευρά του Ιονίου πελάγους⁵. Επιπρόσθετα η Ζάκυνθος, που βρισκόταν μακριά από την έδρα του Ύπατου Αρμοστή, «διακρινόταν για τα αντιδυναστικά αισθήματα των κατοίκων της, ιδιαιτέρως του διευρυμένου, από τα τέλη του 18ου αιώνα, αστικού στρώματος»⁶. Κατά τη διάρκεια λοιπόν της ελληνικής Επανάστασης τα Επτάνησα αποτέλεσαν πολύ συχνά καταφύγιο όσων κατοίκων της δυτικής Ελλάδας θέλησαν να αποφύγουν τα αντίποινα των Οθωμανών⁷. Όσον αφορά τους κατοίκους της Αχαΐας, αυτοί επέλεξαν – σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία – να εγκατασταθούν σε περιοχές που γειτνιάζαν με τη γενέτειρά τους και συνάμα διατηρούσαν με αυτές οικονομικοκοινωνικές επαφές. Τέτοια περιοχές ήταν τα νησιά Ζάκυνθος⁸, Κεφαλονιά και Ιθάκη.

Η παρούσα εργασία ασχολείται με μετοικεσίες που πραγματοποιήσαν Αχαιοί είτε λίγο πριν την έναρξη του Αγώνα είτε κατά τη διάρκειά του. Ωστόσο η ποιότητα και η ποσότητα του αρχειακού υλικού, αλλά και των άμεσων και έμμεσων πηγών δεν μας επιτρέπουν μια σε βάθος έρευνα του φαινομένου. Συνεπώς περιοριζόμαστε σε περιπτώσεις μελέτης επιφανών οικογενειών για τις οποίες διαθέτουμε -συνήθως- περισσότερα στοιχεία, όπως στην προκειμένη περίπτωση της οικογένειας του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου. Η κεφαλή της εν λόγω οικογένειας, ο Ιωάννης, υπήρξε ο πλουσιότερος ίσως κάτοικος της Πάτρας⁹. Τα αίτια που ώθησαν τον

⁴ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΔΟΣ, *Οι Σουλιώται και οι Αρματωλοί εν Επτανήσω*, Αθήνα 1916, σελ. 95.

⁵ ΝΙΚΟΛΑΣ ΒΕΡΝΙΚΟΣ, *Το σχέδιο αυτονομίας της Πελοποννήσου υπό γαλλική κυριαρχία*, Αθήνα 1997, σελ. 161.

⁶ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση: στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: Αθήνα, 2015, σελ. 27· ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, Αθήνα 1966, σελ. 7.

⁷ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Πολιτικά διαπραγματεύσεις και συνθήκαι μεταξύ Επτανήσου Πολιτείας και Αλή Πασά (1800-1807)», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, Α', Αθήνα 1967, σελ. 329.

⁸ Ενδεικτικά βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΥΜΟΡΦΟΠΟΥΛΟΣ, *Απομνημονεύματα*, Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (Εισαγωγή), Αθήνα 1957, σελ. 77-78· ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ, «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης», *Νέα Εστία* 1045 (1971), σελ. 87· ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Στ', Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 981-983· ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ, «Πολιτικές λέσχες στη Ζάκυνθο επί αγγλικής Προστασίας», *Παρουσία* Στ' (1988), σελ. 13-14.

⁹ ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ο διοικητής των «Ελευθέρων Πολιορκημένων»*, Αθήνα 1967, σελ. 45· ΠΑΝΑΓΗΣ ΖΟΥΒΑΣ, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος. Θυσία και αγώνες του κατά την Επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1971, σελ. 130-131·

Παπαδιαμαντόπουλο να μεταφέρει τα μέλη της οικογένειάς του στη Ζάκυνθο, προκειμένου να είναι ασφαλή, σχετίζονται με τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις που είχε αναπτύξει προεπαναστατικά στο νησί, τις κοινωνικές επαφές που διατηρούσε με επιφανή μέλη της ζακυνθινής κοινότητας (Αλέξιος Στεφάνου, Θεόδωρος Λεονταρίτης, Σάββας Ποντίκης, Γεώργιος Λαδόπουλος, Κωνσταντίνος Δραγώνας κ.ά.), την ιδιότητά του ως Ταμιά της *Φιλικής Εταιρείας* στην Πελοπόννησο κ.ά.¹⁰. Στις επόμενες σελίδες επιχειρείται – βάσει του διαθέσιμου αρχειακού υλικού – να αποτυπωθεί η πορεία της οικογένειας στα Επτάνησα τα έτη 1821-1829, να περιγραφεί η παραμονή της στη Ζάκυνθο, να υπολογιστεί το χρονικό διάστημα που διέμεινε εκεί, να αναδειχθούν οι δυσκολίες που συνάντησε στη μετοίκησή της κ.λπ. Το ερευνητικό μας ενδιαφέρον για την οικογένεια του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου έχει σχέση, εκτός από την ύπαρξη πρωτογενούς υλικού και βιβλιογραφίας, με τον ίδιο τον Ιωάννη¹¹. Με το πώς δηλαδή βίωσε μια προσωπικότητα του δικού του οικονομικού βεληνεκούς την προσφυγιά των συγγενικών του προσώπων, αλλά και το πώς η οικονομική του επιφάνεια, οι προεπαναστατικές εμπορικές και οικονομικές του – εντός και εκτός Οθωμανικής αυτοκρατορίας – δραστηριότητες¹², το κοινωνικό του status, οι επαφές του με ομοθρήσκους, αλλά και αλλοθρήσκους, η συμμετοχή του στη *Φιλική Εταιρεία*, συντέλεσαν στο να αποφύγουν οι στενοί του συγγενείς τους όποιους κινδύνους της Επανάστασης. Επιπρόσθετα ευελπιστούμε να αναδείξουμε -μέσω της συγκεκριμένης οικογένειας- την «προσφυγική» πολιτική που ακολούθησαν οι Άγγλοι σε όσους Έλληνες μετοίκησαν στα Ιόνια κατά τη διάρκεια του Αγώνα.

Πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές

Το σημαντικότερο πρόβλημα των ερευνητών στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν και να περιγράψουν γεγονότα, πρόσωπα και φορείς που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την Επανάσταση είναι ότι απουσιάζει η πληθώρα του πρωτογενούς υλικού (αρχειακά σύνολα, απομνημονεύματα¹³, ημερολόγια,

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικόν*, σελ. 296. Επιπρόσθετα βλ. ΑΛΙΚΗ ΦΑΚΟΥΡΑ, *Προυχοντικές αυθεντίες στον Μοριά (1715-1821). Στρατιωτικοί, διοικητικοί, και δημοσιονομικοί μετασχηματισμοί*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο: Αθήνα, 2013, σελ. 125-126.

¹⁰ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή του 1821 Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου (1766-1825)*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών.

¹¹ Βιογραφικά στοιχεία για τον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι Παράλληλοι, Ε', Συνεταιρισμός*, Αθήνα 1872, σελ. 329-398· *Νεολόγος Πατρών*, Πάτρα 19.3-4.4.1971.

¹² ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία και έγγιες σχέσεις στον νομό Αχαΐοήλιδος τον 19^ο αιώνα: Οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης: Ρέθυμνο, 2008, σελ. 125.

¹³ Σχετικά με τα *Απομνημονεύματα* και την εξέλιξή τους ως αφηγηματικά κείμενα βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

προξενικές εκθέσεις, κ.λπ.). Συνεπώς είναι δύσκολο, ελλείψει στοιχείων, να ασχοληθεί κανείς με φαινόμενα όπως αυτό της παρούσας μελέτης, τις μετοικεσίες δηλαδή Αχαιών στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης (1821-1828). Με δεδομένο μάλιστα ότι ο χρόνος λειτουργεί σε βάρος των όποιων νέων στοιχείων, γίνεται κατανοητό ότι όσο απομακρυνόμαστε από τη χρονική έναρξη του φαινομένου, τόσο αυτό δεν μπορεί να αποτυπωθεί στην ολότητά του. Συνεπώς περιοριζόμαστε σε περιπτώσεις μελέτης μικρών κοινωνικών ομάδων ή οικογενειών. Εντούτοις σημαντικές πληροφορίες για μετοικήσεις αμάχων και κυρίως Πελοποννησίων προς τη Ζάκυνθο την περίοδο της Επανάστασης μάς παρέχει ο Παναγιώτης Χιώτης¹⁴. Περιορισμένο επίσης αρχαικό υλικό για μεταναστεύσεις κατοίκων της νοτιοδυτικής Ελλάδας προς την Ιθάκη, τον Καστό και τον Κάλαμο εντόπισε ο γράφων στο Τοπικό Αρχείο Ιθάκης (*Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας*, φάκ. 1ος), όπου φυλάσσονται κατάστιχα στα οποία καταγράφηκαν κάτοικοι του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου (δυτική Στερεά Ελλάδα, δυτική Πελοπόννησος) που κατέφυγαν στα προαναφερθέντα νησιά από το 1826 και έπειτα¹⁵. Αντίθετα επιφανή πρόσωπα που εγκαταστάθηκαν στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια του Αγώνα δεν μας «κληροδότησαν» για την εκεί παραμονή τους κανενός είδους πληροφορία. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Ανδρέας Λόντος, για τον οποίο, αν και γνωρίζουμε ότι ζήτησε ανεπιτυχώς άσυλο στη Ζάκυνθο κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων (1823-1824)¹⁶, δεν εντοπίστηκε στο αρχείο της οικογένειάς καμία αναφορά για την έστω και σύντομη διαμονή του στο νησί του Ιονίου¹⁷.

ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, *Το Απομνημόνευμα (1453-1953)*, Α', Αθήνα 1953, σελ. 11-47. Όσον αφορά τα *Απομνημονεύματα* που σχετίζονται με την ελληνική Επανάσταση, ενδεικτικά βλ. ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΥΤΕΑΣ, «Ηρωικά κείμενα του αγώνος», ΠΑΑ 28 (1953), σελ. 109-127· ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ, *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ (εισαγωγή-σχόλια), Αθήνα 1957, σελ. ζ' - λζ'· ΤΑΣΟΣ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21. Επιμελητής της εκδόσεως Εμ. Πρωτοψάλτης, 1-20», *Ελληνικά ΙΣΤ'* (1958-1959), σελ. 300-320.

¹⁴ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, Α', Ζάκυνθος 1874.

¹⁵ Στα κατάστιχα σημειώνονται στην ιταλική γλώσσα οι ακόλουθες παράμετροι: α) *Numero* (αύξων αριθμός), β) *Nomi dei rifugiti* (ονόματα προσφύγων), γ) *Età* (ηλικία), δ) *Patria* (πατρίδα), ε) *Professione* (επάγγελμα), στ) *Uomini* (άνδρες), ζ) *Donne* (γυναίκες), η) *Ragazzi* (παιδιά), θ) *Totale* (σύνολο μελών οικογένειας), ι) *Osservazioni* (παρατηρήσεις). *Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας*, φάκ. 1^{ος}.

¹⁶ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, σελ. 515-516.

¹⁷ *Ιστορικών Αρχείων του στρατηγού Ανδρέου Λόντου (1789-1847)*, Ι (1789-1823), ΙΙ (1824), Αθήνα 1914.

Όσον αφορά τη μετοίκηση της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου στη Ζάκυνθο και την πορεία που αυτή ακολούθησε αργότερα, ο ερευνητής μπορεί να εντοπίσει αποσπασματικά και διάσπαρτα στοιχεία στο *Αρχείο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος* που βρίσκεται χρονολογικά ταξινομημένο στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Το προαναφερθέν *Αρχείο* αποτελείται 264 έγγραφα τοποθετημένα σε τρεις φακέλους. Τα εν λόγω αρχειακά τεκμήρια αφορούν κυρίως τη δράση που ο Ιωάννης ανέπτυξε από τα τέλη του 18ου αιώνα και έπειτα. Συγκεκριμένα τα έγγραφα του πρώτου φακέλου σχετίζονται με την προεπαναστατική εμπορική δραστηριότητα του Παπαδιαμαντόπουλου. Ο δεύτερος φάκελος περιέχει έγγραφα με αγοραπωλησίες που πραγματοποίησαν ο Ιωάννης ή μέλη της οικογένειάς του, καθώς και με τη μετεπαναστατική δράση που ανέπτυξαν ορισμένοι από τους απογόνους του. Ο τρίτος φάκελος έχει άμεση σχέση με την εθνική δράση του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου τα έτη 1821-1826, αλλά και με τις μετεπαναστατικές ενέργειες μελών της οικογένειάς του¹⁸.

Μετοικεσίες από την Αχαΐα προς τη Ζάκυνθο

Οποιοσδήποτε επιθυμούσε να προσέλθει σε κάποιο νησί του Ιονίου ή να αναχωρήσει από αυτό όφειλε να ζητήσει σχετική άδεια «παρά της αστυνομίας»¹⁹, αναφέροντας τους λόγους της άφιξης ή της αναχώρησής του. Στη συνέχεια λάμβανε διαβατήριο από τον Άγγλο υγειονόμο του νησιού, που πιστοποιούσε το χρονικό διάστημα της λοιμοκάθαρσης στο λοιμοκαθατήριο (λαζαρέτο) και συνεπώς μπορούσε να έρθει σε επικοινωνία με την τοπική κοινωνία, ή ότι δεν έπασχε από μεταδοτικό νόσημα και κατ' επέκταση μπορούσε να ταξιδέψει ελεύθερα όπου επιθυμούσε²⁰. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεόδωρου

¹⁸ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 124, 525. Το εξεταζόμενο αρχειακό υλικό που ερευνήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης προέρχεται από αντίγραφα των τεκμηρίων που δημιούργησε στη δεκαετία του 1950 ένας απόγονος της οικογένειας, ο Γεώργιος Παπαδιαμαντόπουλος. Το συγκεκριμένο υλικό φυλάσσεται σήμερα - υπό τον τίτλο *Αρχείο του Πατρικού αγωνιστή του 1821 Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου (1766-1825)* - στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών (στο εξής: *Αρχείο του Πατρικού αγωνιστή*). Τα αποσπάσματα από τα αρχειακά τεκμήρια που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη δημοσιεύονται ως έχουν στο πρωτότυπο, χωρίς παρεμβάσεις στην ορθογραφία, τη σύνταξη και τη στίξη τους.

¹⁹ Όσον αφορά τον θεσμό της Αστυνομίας στα Ιόνια νησιά - είτε με την επωνυμία *Υψηλή Αστυνομία* (Alta Polizia), είτε ως *Εκτελεστική Αστυνομία* (Polizia Esecutiva), *Δικαστική Αστυνομία* (Polizia Giudiziaria), *Επιχώριος Αστυνομία* (Polizia Municipale) -, βλ. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Φιλολογικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου*, Α', Ζάκυνθος 1898, σελ. 109' ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο θεσμός της Αστυνομίας στα Επτάνησα. Τα κεφαλληνιακά αρχεία της Εκτελεστικής Αστυνομίας (1815-1864)*, Αργοστόλι 1997, σελ. 5-12.

²⁰ ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Λαζαρέτο της Ιθάκης στα 1844-1847 («Ναυτικά Καθάρσεις»)*, Αθήνα² 1994, σελ. 9-11.

Κολοκοτρώνη που, εξαιτίας της προετοιμασίας του επικείμενου Αγώνα στην Πελοπόννησο, αιτήθηκε στα μέσα Ιανουαρίου του 1821 και έλαβε άδεια αναχώρησης «παρά του Άγγλου υγειονόμου Τώμας τη συστάσει του Κων. Δραγώνα» από τη Ζάκυνθο, στην οποία είχε καταφύγει από το 1810, με πρόφαση «δήθεν εμπορίου εις το Αιγαίον». Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή ο ενδιαφερόμενος δεν αποκτούσε τη σχετική άδεια από τις αστυνομικές αρχές, όπως τα δύο τέκνα του Θ. Κολοκοτρώνη, ο Πάνος και ο Ιωάννης (Γενναίος), αναγκαζόταν τότε να αναχωρήσει από το νησί λάθρα²¹.

Με την έναρξη της ελληνικής Επανάστασης η «Ιόνιος Κυβέρνησις» εξέδωσε άμεσα σειρά περιοριστικών διατάξεων, με την πρώτη εξ αυτών λίγες μόνο ημέρες ύστερα από τα πρώτα επαναστατικά γεγονότα στην Πελοπόννησο (9.4.1821)²². Βάσει των διατάξεων αυτών απαγορευόταν η όποια συμμετοχή Επτανησίων σε αυτήν²³. Το ότι οι Βρετανοί αντέδρασαν ταχύτατα στον ελληνικό απελευθερωτικό Αγώνα καταδεικνύει την αγωνία, αλλά και τον φόβο τους, μήπως και «μεταλαμπαδευτεί» η επαναστατική φλόγα προς την άλλη πλευρά του Ιονίου. Ωστόσο παρά τις όποιες απαγορεύσεις αρκετοί ήταν οι Κεφαλλονίτες και οι Ζακυνθinoί που τις αγήγησαν και κατέφυγαν κρυφά σε επαναστατημένες περιοχές. Άλλοι πάλι κατέφυγαν στις περιοχές αυτές λαμβάνοντας την απαραίτητη άδεια «παρά της αστυνομίας επ' άλλη προφάσει»²⁴.

Στις αρχές Απριλίου του 1821 η έλευση του Γιουσούφ πασά στην Πάτρα ματαίωσε τα σχέδια των πολιορκητών του πατραϊκού κάστρου για άμεση παράδοσή του από τους πολιορκημένους, αν και είχαν ήδη αρχίσει οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο πλευρών²⁵. Ο ερχομός του συγκεκριμένου Οθωμανού αξιωματούχου δημιούργησε πανικό σε ενόπλους και αμάχους, με συνέπεια να λυθεί άμεσα η πολιορκία²⁶. Παράλληλα η είσοδος του στην πόλη (3.4.1821) συνοδεύτηκε από καταστροφές και ωμότητες²⁷. Το γεγονός αυτό

²¹ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, σελ. 354-355, 377.

²² *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 39, Βιέννη 15.5.1821.

²³ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθinoί*, σελ. 20-21.

²⁴ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, σελ. 377, 378-379.

²⁵ *Νεολόγος Πατρών*, Πάτρα 20.11.1931. Όσον αφορά τον Γιουσούφ πασά και τη δράση του στην Πάτρα την περίοδο 1821-1825, βλ. ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ζητήματα ανεφοδιασμού και πειθαρχίας στο πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας (1821-1825): η μαρτυρία του στρατιωτικού διοικητή Γιουσούφ Μουχλίσ πασά», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Όψεις της Επανάστασης του 1821 (Αθήνα, 12-13 Ιουνίου 2015)*, Αθήνα 2018, σελ. 45-58, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁶ ΣΙΠΥΡΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Α', Λονδίνο² 1860, σελ. 64-65· *Νεολόγος Πατρών*, Πάτρα 8.4.1936.

²⁷ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Υπομνήματα περί της Επανάστασης της Ελλάδος. Από το*

συντέλεσε στο να εγκαταλειφθεί σύντομα η Πάτρα από τους πολιορκητές και να ανακαταληφθεί από τους Οθωμανούς²⁸.

Όσον αφορά τους αμάχους της Πάτρας και κυρίως τα γυναικόπαιδα, αυτοί κατέφυγαν στη «Ντογάνα» (Τελωνείο) για να επιβιβαστούν στα ελλιμενισμένα πλοία που βρίσκονταν εκεί²⁹. Στα πλοία επιβιβάστηκαν και οι Ευρωπαίοι πρόξενοι της πόλης (3.4.1821), προκειμένου να αποφύγουν την οργή των Οθωμανών³⁰. Σε διάστημα τριών μόλις ημερών η αχαϊκή πρωτεύουσα είχε πλήρως πυρποληθεί και ερημωθεί³¹. Οι κύριοι προορισμοί των αμάχων από την Πάτρα προς τα Ιόνια νησιά ήταν τρεις: η Ζάκυνθος, η Κεφαλονιά και η Ιθάκη. Από την άλλη πλευρά τα οθωμανικά πλοία που περιπολούσαν στον Κορινθιακό κόλπο, τον Πατραϊκό και το Ιόνιο πέλαγος προσπαθούσαν να παρεμποδίσουν τον πλου των προσφύγων προς τα ασφαλή Επτάνησα³².

Στα Ιόνια νησιά πλέον οι άμαχοι από την περιοχή των Πατρών εγκαταστάθηκαν σε καταλύματα, προκειμένου να διανύσουν εκεί το χρονικό διάστημα της λοιμοκάθαρσης, και έλαβαν τα αναγκαία μέσα για την επιβίωσή τους³³. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μόνο στο λοιμοκαθαρητήριο της Ζακύνθου τον Απρίλιο του 1821 είχαν συγκεντρωθεί περισσότερα από 6.000 άτομα που προέρχονταν στο σύνολό τους από επαναστατημένες περιοχές της Πελοποννήσου³⁴. Ο Άγγλος υγειονόμος κατανοώντας ότι το υπάρχον λοιμοκαθαρητήριο δεν επαρκούσε³⁵, για να καλύψει τις

1820 μέχρι του 1823, Εκδιδόμενα παρά Καλλινίκου Καστόρχη, Αθήνα 1837, σελ. 53-54 GEORG GOTTFRIED GERVINUS, *Ιστορία της Επαναστάσεως και Αναγεννήσεως της Ελλάδος*, Ιωάννης Περβάνογλου (μτφρ.), Α', Αθήνα 1864, σελ. 198' *Νεολόγος Πατρών*, Πάτρα 20, 25.11.1931, 9.4.1936 ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 348-349, 392 ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, *Η μονή Ομπλού και οι απαιτήσεις της προσωρινής διοικήσεως της Ελλάδος (1828-1829)*, Αθήνα 2012, σελ. 13.

²⁸ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ, *Ιστορία*, σελ. 64-65.

²⁹ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, σελ. 376 ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ, *Απομνημονεύματα*, 1, Αθήνα χ.χ., σελ. 27 ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σελ. 331-333, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³⁰ FRANÇOIS CHARLES HUGHES LAURENT ROUQUEVILLE, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως ήτοι Η αναγέννησις της Ελλάδος*, Ξενοφώντας Δ. Ζυγούρας (μτφρ.), ΙΙ, Αθήνα 1890, σελ. 190-192 *Νεολόγος Πατρών*, Πάτρα 22.2.1906.

³¹ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικών*, σελ. 129.

³² ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, σελ. 379.

³³ Σχετικά με τον θεσμό των υγειονομείων βλ. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Β', Αθήνα 1963, σελ. 182' ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΖΑΠΑΝΤΗ, *Υγειονομείο Κεφαλληνίας. Άδειες ελευθεροκοινωνίας (1846-1851)*, 1^{ος} (1846-1851), Αργοστόλι 1997, σελ. 7-9, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³⁴ *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, Ζάκυνθος 4.1.1861.

³⁵ Στοιχεία για το λοιμοκαθαρητήριο της Ζακύνθου βλ. στο ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήνα 1942, σελ. 299-300 ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΙΤΣΟΣ, *Η Ιατρική εις*

αυξημένες ανάγκες που είχαν προκύψει από τις λοιμοκαθάρσεις των προσφύγων, ανακοίνωσε ότι αυτοί έπρεπε να εγκαταλείψουν άμεσα το νησί. Οι Ζακυνθinoί τότε και κυρίως μέλη της *Φιλικής* με τη μεσολάβηση του Κ. Δραγώνα³⁶ έπεισαν τον Άγγλο τοποτηρητή να ανατρέψει την απόφασή του, με την προϋπόθεση να μεταφερθούν οι πρόσφυγες σε άλλα σημεία της Ζακύνθου, για να περάσουν εκεί το χρονικό διάστημα της λοιμοκάθαρσης. Στην περίπτωση που εφαρμοζόταν η αρχική απόφαση του υγειονόμου, οι πρόσφυγες κινδύνευαν, με την επιστροφή τους στις εμπόλεμες περιοχές, να συλληφθούν και να εκτελεστούν από τους Οθωμανούς. Το πρόβλημα του χώρου λοιμοκάθαρσης επιλύθηκε χάρη στον Ιωάννη Βερναρδάκη³⁷. Και πάλι όμως ο χώρος κρίθηκε ανεπαρκής λόγω του τεράστιου όγκου των προσφύγων με συνέπεια να κατασκευαστούν και πρόχειρα καταλύματα στον ναό του Κρουονερίου³⁸.

Με την ολοκλήρωση της λοιμοκάθαρσης ορισμένοι από τους Ζακυνθίους ανέλαβαν ιδίοις εξόδοις να φροντίσουν για την παραμονή κάποιων προσφύγων στο νησί³⁹. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες κατέλυσαν είτε σε οικήματα που τους παραχώρησαν αφιλοκερδώς οι γηγενείς, είτε σε χώρους που κατασκευάστηκαν από την τοπική εφορεία της *Φιλικής*⁴⁰, είτε εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο. Επιπρόσθετα οι Ζακύνθιοι *Φιλικοί* φρόντιζαν και όσους αδυνατούσαν να

την Επτάνησον και η συμβολή των Επτανησίων Ιατρών εις την πνευματικήν και κοινωνικήν εξέλιξιν της Ελλάδος. (Από του 16^{ου} μέχρι και του πρώτου ημίσεος του 19^{ου} αιώνας), διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1979, σελ. 42-43 ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)*, Αθήνα 1984, σελ. 113-117· EFFIE POULAKOU-REBELAKOU, COSTAS TSIAMIS & NIKOS TOMPROS, «Traveller's impressions from the Ionian islands lazarettos during the British protection (1815-1864)», *Proceedings 39th International Congress on the History of Medicine, Bari Metaponto, III, Italy 2005*, σελ. 41-42, 43.

³⁶ ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΩΗΣ, *Λεξικόν Φιλολογικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου*, Β', Ζάκυνθος 1901, σελ. 242.

³⁷ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, σελ. 387. Επιπρόσθετα βλ. *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 45, Ζάκυνθος 14.1.1861.

³⁸ ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, σελ. 387.

³⁹ ΧΙΩΤΗΣ, ό.π., σελ. 384.

⁴⁰ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθinoί*, σελ. 18, 20 ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Διονύσιος Ρώμας*, σελ. 102, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Όσον αφορά τη δράση της *Φιλικής Εταιρείας* στη Ζάκυνθο, βλ. ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζακυνθinoί Φιλικοί*, Αθήνα 1966 EVELINE DURIE, *Ο επτανησιακός μουσικός εταιρισμός πριν και κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας (μέσα του 18ου αιώνα- 1830)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο: Αθήνα, 1999, σελ. 194-225· ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Διονύσιος Ρώμας*, σελ. 96-103 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο "Ιόνιον Κράτος", ορθοδόξων ιερέων, μελών της Φιλικής Εταιρείας, κατηγορούμενων για τη συμμετοχή τους σε πατριωτικές ενέργειες», *Πρακτικά Στ' Διεθνούς Συνεδρίου: «Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού αγώνα κατά την Επανάσταση του 1821»*, Αρχονταρίκι: Αθήνα, 2018, σελ. 93.

αγοράσουν τα προς το ζην, παρέχοντάς τους δωρεάν τροφή⁴¹. Η εξεύρεση των απαραίτητων οικονομικών πόρων επιτεύχθηκε χάρη σε διάφορες επιτροπές που συστάθηκαν, για να διενεργήσουν εράνους μεταξύ των ευπορούντων Ζακυνθίων⁴². Ωστόσο η προσέλευση των προσφύγων στο νησί συνεχίστηκε αμείωτη και τους επόμενους μήνες του 1821, με αποτέλεσμα ο αριθμός τους να ξεπεράσει σύντομα τα 7.000 άτομα.

Ανάμεσα στους επιφανείς Πατριούς που μετοίκησαν στη Ζάκυνθο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης υπήρξαν οι Μπενιζέλος Ρούφος υιός του Θάνου Κανακάρη, Γεώργιος Καλαμογάρτης, Νικόλαος Λόντος, Γεώργιος Μπουκαούρης. Στο νησί επίσης είχαν καταφύγει και μέλη των οικογενειών Α. και Γ. Καλαμογάρτη, Θ. Κανακάρη, Ανδρέα Κωστάκη, Α. Ζαΐμη⁴³. Στη Ζάκυνθο κατέφυγαν Αχαιοί και Ηλείοι, αναζητώντας άσυλο, και κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων (1823-1824), για να γλυτώσουν από τους ομοεθνείς τους Ρουμελιώτες. Σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται οι Α. Ζαΐμης, Γ. Σισίνης⁴⁴, Α. Λόντος. Εντούτοις η παρέμβαση του Ι. Κωλέττη στον Έπατο Αρμοστή Frederick Adam (1824-1832) συντέλεσε στην άμεση αποπομπή τους από το νησί⁴⁵. Ας επισημανθεί πάντως ότι το ταξίδι από και προς τα Ιόνια νησιά δεν ήταν πάντοτε μια εύκολη υπόθεση, καθώς οι οθωμανικές δυνάμεις περιπολούσαν συνεχώς στη θάλασσα, παρεμποδίζοντας τον απόπλου ή τον κατάπλου των πλοίων⁴⁶.

Ο Έπατος Αρμοστής Thomas Maitland, προκειμένου να σταματήσει τη συνεχόμενη ροή Ελλήνων προσφύγων από επαναστατημένες περιοχές προς τα Επτάνησα, έλαβε σχετικά μέτρα. Ένα από αυτά, που ανακοινώθηκε στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή προς τη νομοθετική συνέλευση (5.3.1822), ήταν να μεταφερθούν και να εγκατασταθούν μόνιμα στον Κάλαμο⁴⁷ και τον Καστό ή και στα πλησιόχωρα σε αυτά νησίδα τα γηραιότερα άτομα και τα γυναικόπαιδα που είχαν ήδη προσφύγει σε κάποιο από τα Ιόνια νησιά. Φαινομενικά το συγκεκριμένο μέτρο αποσκοπούσε

⁴¹ Φωνή του Ιονίου και Ρήγας, 44, Ζάκυνθος 4.1.1861.

⁴² Φωνή του Ιονίου και Ρήγας, 44, Ζάκυνθος 4.1.1861.

⁴³ Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ζακυνθιοί, σελ. 52. Επιπρόσθετα βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Ιστορικών Λεξικόν, σελ. 205.

⁴⁴ DAVIDBREWER, Η Φλόγα της Ελευθερίας. Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833, Τιτίνα Σπερελάκη (μτφρ.), Αθήνα 2004, σελ. 275.

⁴⁵ ΧΙΩΤΗΣ, Ιστορία του Ιονίου Κράτους, σελ. 388, 405, 423-424, 515-516.

⁴⁶ Ο Γ. Καλαμογάρτης απευθυνόμενος στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο τονίζει: «...αδελφέ μην αγανακτείς μήτε να υποψιάζεσαι το παραμικρόν διά τον μέλοντα ερχομόν των φαμελιών καθότι είναι το μόνον αδύνατον να βιζιτάρη ο εχθρικός στόλος κανένα πλοίον όποιας δήποτε πανδιέρας εξερχόμενον από τον πονέντε» (26.3.1823). Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή.

⁴⁷ Το νησί αποτέλεσε χώρο εγκατάστασης προσφύγων για αρκετά έτη. ΧΙΩΤΗΣ, Ιστορία του Ιονίου Κράτους, σελ. 510, 515.

στην αποτροπή εκδήλωσης επιδημικών νόσων. Στην πραγματικότητα όμως απώτερος σκοπός του Αρμοστή ήταν να συγκεντρώσει τους πρόσφυγες σε μικρότερους και καλύτερα ελεγχόμενους χώρους. Σε ένα μεγάλο άλλωστε νησί όπως η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά, τα ίχνη κάποιου χάνονταν πολύ πιο εύκολα και οι δράσεις του γίνονταν λιγότερο αντιληπτές από τις αρχές συγκριτικά με ένα μικρότερο νησί. Στα προαναφερθέντα νησίδα κατασκευάστηκαν οικήματα και στήθηκαν στρατιωτικές σκηνές, για να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες των νεοαφιχθέντων ατόμων. Όσον αφορά τους νεώτερους ηλικιακά άνδρες και τους εμπειροπόλεμους, το μέτρο του Maitland όριζε ότι αυτοί έπρεπε να εγκαταλείψουν άμεσα τα Επτάνησα και «να μη ήναι δεκτοί εις ουδένα τόπον του Ιονίου». Χώρος φιλοξενίας προσφύγων αποτέλεσε και το νησί των Στροφάδων, όπου βρίσκεται η ομώνυμη μονή⁴⁸. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία τα μέτρα του Th. Maitland εφαρμόστηκαν άμεσα, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις μεταφορές προσφύγων πραγματοποιήθηκαν αρκετούς μήνες ύστερα από τον λόγο του Ύπατου Αρμοστή (Νοέμβριος 1822).

Ο μεγάλος όγκος των προσφύγων που κατέφυγαν μετεπαναστατικά στη Ζάκυνθο υπήρξε προφανώς το βασικό αίτιο που ανάγκασε τις βρετανικές αρχές να σταματήσουν την παροχή αδειών παραμονής στο νησί. Ενδεικτικά είναι άλλωστε τα λόγια του Α. Καλαμογδάρτη, όταν σημειώνει: «οι δε άγγλοι μινέσκουν αδιάφοροι, καθώς και εις τας Ιωνικάς Νήσους, δεν τρατάρουν τώρα τους Γραικούς ως και πρότερον» (12.4.1822)⁴⁹. Αντίστοιχη πληροφορία προκύπτει και από τον Γ. Καλαμογδάρτη, ο οποίος, όταν έφτασε στη Ζάκυνθο (19.5.1822), κατέγραψε σε επιστολή του ότι δεν του δόθηκε «απόκρισις παρά του πρεσιδέντε αν δέχετε φαμήλιες εις το λαζαρέτο»⁵⁰. Η απαγόρευση μόνιμης διαμονής προσφύγων στο νησί διατηρήθηκε τουλάχιστον έως τα τέλη του 1825, αφού όταν η Ελένη Παπαδιαμαντόπουλου κάλεσε στη Ζάκυνθο συγγενικά της πρόσωπα, όπως την «αυταδέλφη [...] τασούλα, και τα παιδιά του αφταδελφού [...] κυρ γεωργίου (Καλαμογδάρτη)», για να εγκατασταθούν εκεί (Οκτώβριος 1825), οι αρχές δεν τα «εδέχθηκαν» (23.10.1825)⁵¹.

Οικογένεια Ι. Παπαδιαμαντόπουλου

Οι πρόγονοι του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου κατάγονταν από το χωριό Πλέσια (ή Πλαίσια) της επαρχίας Μαλακασίου του νομού Ιωαννίνων. Ωστόσο τοπικές αντιπαράθεσεις στην Ήπειρο ανάγκασαν τον παππού του Ιωάννη, τον Διαμάντη

⁴⁸ ΧΙΩΤΗΣ, ό.π., σελ. 431.

⁴⁹ Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή.

⁵⁰ Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή.

⁵¹ Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή.

ή Αδαμάντιο, να μετοικήσει μόνιμα στο Αιτωλικό της Αιτωλοακαρνανίας⁵². Ο Αδαμάντιος απέκτησε δύο υιούς, τον Αναστάσιο και τον Γεώργιο. Τόσο ο πρώτος που εγκαταστάθηκε στην Πάτρα, όσο και ο δεύτερος που μετοίκησε στην Κόρινθο ασχολήθηκαν επιτυχώς με το εμπόριο⁵³. Ο Γεώργιος από τον γάμο του με την κόρη του Κορίνθιου ιερέα και κοινοτικού άρχοντα Ισπίρη απέκτησε δύο τέκνα, την Ανθή και τον Ιωάννη (Μάρτιος 1766)⁵⁴.

Πολύ σύντομα την ανατροφή του Ιωάννη, που έμεινε ορφανός σε αρκετά νεαρή ηλικία και από τους δύο του γονείς, ανέλαβε η αδελφή του Ανθή. Στην Κόρινθο ο Παπαδιαμαντόπουλος έλαβε στοιχειώδη μόρφωση «εις τα κοινά λεγόμενα τότε σχολεία»⁵⁵. Σε ηλικία 20 ετών μετακόμισε στην Πάτρα (1786) κοντά στον θείο του Αναστάσιο, τον αδελφό του πατέρα του, που δραστηριοποιείτο εμπορικά στην αχαϊκή πρωτεύουσα. Οκτώ περίπου χρόνια αργότερα (1794) δημιούργησε μια εμπορική επιχείρηση σε συνεργασία με τον πατρινό έμπορο και κτηματία Μήτρο Ανάγνου, που δραστηριοποιήθηκε κυρίως στο σταφιδεμπόριο και το εμπόριο σιταριού⁵⁶. Η επιχείρηση αυτή διατηρήθηκε έως το 1811. Έκτοτε ο Ιωάννης ίδρυσε τη δική του, που ασχολήθηκε από το 1814 και έπειτα περισσότερο με το εμπόριο της σταφίδας⁵⁷. Στο πλαίσιο των εμπορικών του δράσεων ο Παπαδιαμαντόπουλος ενεπλάκη και με τα ναυτιλιακά, συμβάλλοντας στη δημιουργία του γαλαξιδιώτικου εμπορικού στόλου⁵⁸. Με την εμπορική δράση που ο οίκος Παπαδιαμαντόπουλου ανέπτυξε στη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα κατόρθωσε όχι μόνο να αποκτήσει το μεγαλύτερο εμπορικό κατάστημα στην αχαϊκή πρωτεύουσα, αλλά και να «επεκτείνη τας εμπορικός του επιχειρήσεις και εκτός της Ελλάδος», δημιουργώντας ένα σημαντικό δίκτυο επαφών με εμπορικούς ανταποκριτές και συνεργάτες⁵⁹.

⁵² ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 329.

⁵³ ΖΟΥΒΑΣ, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος*, σελ. 171.

⁵⁴ ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, *Η συμβολή της Ηπείρου εις την επανάστασιν του Εικοσιένα*, Αθήνα 1966, σελ. 82 ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 124.

⁵⁵ Σχετικά με την εκπαίδευση των ορθοδόξων χριστιανών του ελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας πρόχειρα βλ. ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΪΠΙΑΣ, «Η Εκπαίδευση: Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, 2, Αθήνα 2003, σελ. 76-81· ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ – ΦΩΚΙΩΝ ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Ζωγράφου 2015, σελ. 221-237.

⁵⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορικά σημειώσεις (1750-1850)*. Εμπόριον, ασφάλεια, τραπεζικά εργασία, νομίματα, Αθήνα 1938, σελ. 7-8.

⁵⁷ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 125-126. Επιπρόσθετα βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σελ. 310.

⁵⁸ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 339 ΤΡΥΦΩΝΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Ο στολισκος του Αλή πασά και ο Κορσικανός κονδοτιέρος Antonio Passano», *Ναυτική Επιθεώρησης* 227 (Ιούλιος-Αύγουστος 1951), σελ. 29-30.

⁵⁹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΟΥΝΙΟΣ, *Ιστορικά σελίδες εκ της Επανάστασεως του 1821*. Ιωάννης

Η μεγάλη αγροτική και αστική του περιουσία αποκτήθηκε κυρίως τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα⁶⁰. Η προτίμηση του Ιωάννη σε επενδύσεις ακινήτων καταδεικνύει, εκτός από την όποια οικονομική του πολιτική και τα υψηλά διαθέσιμα κεφάλαιά του, αλλά και την επιθυμία του να παρεμβαίνει πολλαπλώς στον κοινωνικό ιστό της Πάτρας⁶¹. Το μέγεθος της περιουσίας αυτής, αλλά και η επιβλητική του οικία⁶² σε κεντρικό σημείο της Άνω πόλης λειτουργούσαν και σε συμβολικό επίπεδο, αφού συντηρούσαν το οικονομικό και κοινωνικό του προφίλ στην τοπική κοινωνία⁶³. Το οικονομικό και κοινωνικό status του Ιωάννη⁶⁴ βασίστηκε όχι μόνο «στα έσοδα από το εμπόριο αγροτικών προϊόντων [...] και στην επανεπένδυση αυτών των κεφαλαίων στην αγορά και την κατοχή αγροτικής και αστικής ιδιοκτησίας»⁶⁵, αλλά και στις γαμήλιες πρακτικές⁶⁶ που ανέπτυξε τόσο για τον εαυτό του όσο και για άλλα μέλη της οικογένειάς του ή συνεργάτες του⁶⁷. Την αρχή έκανε ο ίδιος στις 2 Ιουνίου 1800,

Παπαδιαμαντόπουλος, Θάνος Κανακάρης, Μπεν. Ρούφος, Πάτρα χ.χ., σελ. 10 ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορικά σημειώσεις*, σελ. 8. Επιπρόσθετα βλ. *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορικά σημειώσεις*, σελ. 8 ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΟΥΤΙΒΑΣ, «Εμπορική αλληλογραφία Σαρεγιάννη-Παπαδιαμαντοπούλου», *Πελοποννησιακά Ζ'* (1969-1970), σελ. 234-254.

⁶⁰ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*.

⁶¹ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 124.

⁶² ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 331-332.

⁶³ Όσον αφορά τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα των εμπόρων και των караβοκυραίων της εποχής, βλ. ATHANASIOS (SAKIS) GEKAS, «Class and cosmopolitanism: the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports», *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009), σελ. 95-114.

⁶⁴ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, Αθήνα 2001, σελ. 207.

⁶⁵ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 125.

⁶⁶ Ο Ιωάννης δεν ενεπλάκη με τα κοινά, δεν ανέλαβε δηλαδή κάποια κοινοτικά αξιώματα, δράσεις και υποχρεώσεις. ΠΑΝΑΓΗΣ ΖΟΥΒΑΣ, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος*, σελ. 130. Αντίθετη άποψη ως προς τη συμμετοχή του Παπαδιαμαντόπουλου σε κοινοτικά συμβούλια της Πάτρας διατυπώνει ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Κοτζαμπάσηδες*, σελ. 119.

⁶⁷ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*. ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΚΗΣ, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο: Αθήνα, 1997, σελ. 32. Πρόσθετα παραδείγματα γαμήλιων πρακτικών βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, Αθήνα 1873, σελ. 26 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α'*, Αθήνα 1960, σελ. 34 ΤΑΣΟΣ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Διαμάχη των κομμάτων Πελοποννήσου διά τον δραγομάνον Θεοδόσιον το 1820», *Πελοποννησιακά Ι'* (1974), σελ. 167. Το *Αρχείο Σισίνη*, ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (επιμ.), Ι.Ε.Ε.Ε. Αθήνα 1980, σελ. 216-217. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Νοταραίοι εξ αίματος και αγχιστείας. Προϋχοντικές οικογένειες στην Κορινθία κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα και τις αρχές του

όταν νυμφεύτηκε την κόρη του Πατρινού μεγαλοκτηματία και μεγαλέμπορου Ιωάννη Καλαμογδάρτη, Ελένη⁶⁸. Από τον γάμο του με την Ελ. Καλαμογδάρτη απέκτησε πολλά τέκνα από τα οποία επέζησαν μόνο 6 άρρενα. Πρόκειται για τους Παναγιώτη (1810-1898), Κωνσταντίνο (;), Σπυρίδωνα (;), Δημήτριο (1813-1877), Αδαμάντιο (1815-1896)⁶⁹ και Αναστάσιο [ή «Τασσάκη»];⁷⁰.

Στη διαμόρφωση της οικονομικής επιφάνειας του Ιωάννη συνέβαλαν προφανώς οι φιλικές, οικονομικές και εμπορικές σχέσεις που είχε αναπτύξει με Οθωμανούς αξιωματούχους, εντός και εκτός Πάτρας, που του διασφάλιζαν ελευθερία στις μετακινήσεις του και τις εμπορικές του δραστηριότητες⁷¹. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις φιλικές του επαφές με την οικογένεια του Οθωμανού Κιαμήλμπεη (Kamilbey) στην Κόρινθο, μια από τις πλουσιότερες οικογένειες της Πελοποννήσου⁷², ή με τον Βαλή της Θεσσαλονίκης⁷³. Επιπρόσθετα στο αρχείο του Παπαδιαμαντόπουλου εντοπίζεται ένας μεγάλος αριθμός χρεωστικών ομολογιών με ονόματα Οθωμανών, γεγονός που τεκμηριώνει τις οικονομικές συναλλαγές που είχε αναπτύξει ο Ιωάννης με αυτούς. Πολλές μάλιστα από τις συναλλαγές αυτές είχαν πραγματοποιηθεί χρονικά έως και τις παραμονές της Επανάστασης⁷⁴. Τέλος ο εμπορικός οίκος του Ι.

19ου αιώνα», *Πρακτικά του συνεδρίου Άγιος Μακάριος (Νοταράς)*, Αθήνα 2006, σελ. 109.

⁶⁸ *Νεολόγος Πατρών*, Πάτρα 2.4.1909.

⁶⁹ Λανθασμένα καταγράφεται σε ορισμένες βιβλιογραφικές αναφορές ως ηλικία γέννησης του Αδαμάντιου το 1803, καθώς σύμφωνα με έγγραφο του εξεταζόμενου αρχείου ο πρωτότοκος εν ζωή γιος της οικογένειας ήταν ο Παναγιώτης, ο οποίος γεννήθηκε το 1810. *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*. Σχετικά με τις λανθασμένες καταγραφές ενδεικτικά βλ. ΝΙΚΟΣ ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ, «Οι αστικές όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα της Πάτρας και οι σχέσεις του με τους μηχανισμούς εξουσίας (1828-1900)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, (Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984), Β', Αθήνα 1985, σελ. 347 ΝΙΚΟΣ ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ, *Πάτρα. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα (1828-1860)*, Αθήνα 1988, σελ. 82 ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 484.

⁷⁰ ΖΟΥΒΑΣ, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος*, σελ. 19-20 ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικών*, σελ. 297-298. Ο Στ. Κουτροβίδης παρουσιάζει τα τέκνα της οικογένειας χωρίς ηλικιακή σειρά (Αναστάσιος, Κωνσταντίνος, Σπυρίδων, Παναγιώτης, Δημήτριος, Αδαμάντιος). ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 484. Στα αποβιώσαντα τέκνα ανήκαν ο Νικόλαος (1801-1803) και η Όρσα (1802) ΠΑΝΑΓΗΣ ΖΟΥΒΑΣ, «Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος, ο Κορίνθιος αγωνιστής του 1821», *Αρχείον Κορινθιακών Μελετών*, Α', Αθήνα 1971, σελ. 147-148.

⁷¹ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 124-125.

⁷² ΜΑΡΘΑ ΠΥΛΙΑ, «Λειτουργίες και αυτονομίες των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001), σελ. 72-73, 80.

⁷³ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 336 ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η Πελοπόννησος*, σελ. 46.

⁷⁴ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορικά σημειώσεις*, σελ. 33-34 ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 138-141.

Παπαδιαμαντόπουλου είχε εμπλακεί και με τραπεζικές εργασίες⁷⁵. Με βάση άλλωστε τα αρχαιακά τεκμήρια προκύπτει ότι αρκετές ήσαν οι επιφανείς οικογένειες της Πάτρας και της ευρύτερης περιοχής (π.χ. Καλαμογδάρτη, Ρούφου, Λόντου κ.ά.) που συνεργάζονταν οικονομικά με τον Ιωάννη. Αντίστοιχες οικονομικές συναλλαγές φαίνεται ότι είχε αναπτύξει ο Παπαδιαμαντόπουλος και με τον Π. Πατρών Γερμανό⁷⁶.

Η μετοίκηση της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου

Όπως είναι γνωστό την 21η Μαρτίου 1821 σημειώθηκαν στην Πάτρα οι πρώτες επαναστατικές ενέργειες από τους ορθοδόξους χριστιανούς της πόλης⁷⁷. Μία ημέρα πρωύτερα (20.3.1821) ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος είχε φροντίσει να μεταφερθεί μυστικά στη Ζάκυνθο η οικογένειά του, καθώς και οι οικογένειες των Α. Λόντου και Α. Καλαμογδάρτη, προκειμένου να αποφύγουν τις αρνητικές συνέπειες της επικείμενης εξέγερσης⁷⁸. Ο ίδιος άλλωστε γνώριζε -ως «Ταμίας των κοινών χρημάτων» της *Φιλικής Εταιρείας* στην Πελοπόννησο⁷⁹- ότι η έναρξη της Επανάστασης στον Μοριά δεν θα αργούσε να πραγματοποιηθεί⁸⁰. Η φυγάδευση της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου από την Πάτρα επηρέασε και άλλους συμπολίτες του, που φρόντισαν και αυτοί με τη σειρά τους να μεταφέρουν τις οικογένειές τους, αλλά και προσωπικά τους αντικείμενα, σε ασφαλείς περιοχές της Αχαΐας⁸¹. Η απομάκρυνση οικογενειών από εμπόλεμες περιοχές κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και η εγκατάστασή τους σε ασφαλέστερα μέρη, όπως τα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, φαίνεται ότι υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλή πρακτική στους κοινοτικούς άρχοντες, αλλά και στους αρματολούς του νότιου ελλαδικού χώρου⁸².

⁷⁵ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορικά σημειώσεις*, σελ. 28.

⁷⁶ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικών*, σελ. 296.

⁷⁷ ΝΙΚΟΣ ΤΟΜΠΡΟΣ, «Ενοπλες συγκρούσεις και πολιτικές αντιπαραθέσεις κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Πατρών (1821-1828)», *Στ' Διεθνές Συνέδριο με θέμα: «Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού αγώνα κατά την Επανάσταση του 1821»* (Αθήνα, 6-7.10.2017), *10 Επιστημονικά Συνέδρια για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης (1821-2021)*, Αθήνα 2018, σελ. 152-153, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁸ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 342-343.

⁷⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΗΜΩΝ, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σελ. 340. KARL MENDELSSOHN-BARTHOLDY, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Ηλία Ι. Οικονομόπουλου (μτφρ.), Αθήνα 1894, σελ. 217-218.

⁸⁰ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*.

⁸¹ ΡΟΥΝΙΟΣ, *Ιστορικά σελίδες*, σελ. 12-13. ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21, Α'*, Αθήνα 1979, σελ. 184.

⁸² ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΙΑΤΑ, ANNA ΜΑΤΘΑΙΟΥ & ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ (επιμ.), Αθήνα

Ο Ντ. Κονόμος διαφωνεί με την πληροφορία του Αν. Γούδα περί φυγάδευσης της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου στις 20 Μαρτίου 1821 από την αρχαϊκή πόλη, θεωρώντας ότι «ο Ιωάννης είχε προφυλάξει την οικογένειά του, τον πρώτο χρόνο της Εθνεγερσίας, έξω από την Πάτρα, στα προάστια, και στα τέλη Μαΐου με αρχές Ιουνίου του 1822 την έστειλε μαζί με άλλες ντόπιες στη Ζάκυνθο»⁸³. Η άποψη αυτή του Κονόμου δεν είναι ορθή, αφενός γιατί το απόσπασμα της ανέκδοτης επιστολής του Α. Καλαμογάρτη προς τον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο (Κόρινθος 21.5.1822) που επικαλείται ο Κονόμος, για να τεκμηριώσει τα λεγόμενά του, είναι γενικόλογο και δεν αναφέρει κανένα στοιχείο για την οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου (π.χ. ημερομηνία ταξιδιού) και αφετέρου γνωρίζουμε από έγγραφα του *Αρχείου Παπαδιαμαντόπουλου* ότι από τον Μάιο του 1821 τρία από τα τέκνα του Ιωάννη (οι Παναγιώτης, Αδαμάντιος και πιθανόν ο Κωνσταντίνος) βρίσκονταν ήδη στο Λιβόρνο (21.5.1821) της Ιταλίας και αργότερα στην Πίζα (25.4.1822) για σπουδές⁸⁴. Συνεπώς από το αρχειακό υλικό επιβεβαιώνεται ο Αν. Γούδας ως προς το χρονικό διάστημα της αναχώρησης των τέκνων του Ιωάννη από την Πάτρα για την Ιταλία⁸⁵. Η εκπαίδευση υπήρξε μια πολύ καλή δικαιολογία για την αναχώρησή τους από την αρχαϊκή πρωτεύουσα, αφού αποτελούσε τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ουσιαστικό παράγοντα επένδυσης στο μέλλον για ορισμένες κοινωνικές και οικονομικές ομάδες και ενοποιητικό στοιχείο όσων ήταν φορείς της⁸⁶. Προφανώς λοιπόν ο Καλαμογάρτης στην επιστολή του (21.5.1822) αναφέρεται σε ταξίδι που πραγματοποίησαν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου από τη Γαστούνη προς τα Επτάνησα (Απρίλιος 1822)⁸⁷, είτε από κάποιο νησί του Ιονίου (Ζάκυνθος, Ιθάκη) για την Ιταλία (Ιούνιος 1822) και όχι από την Αχαΐα προς τη Ζάκυνθο.

Ωστόσο η Ιταλία δεν αποτέλεσε μόνο τον χώρο εκπαίδευσης των τέκνων του Ιωάννη, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και χώρο διασφάλισης του αρχείου του, αφού σε αυτό υπήρχαν τα τεκμηριωτικά έγγραφα της κινητής και ακίνητης

2007, σελ. 189. Επιπρόσθετα βλ. ΒΑΛΛΙΑ ΡΑΠΤΗ, «Οικογενειακές συμμαχίες και επιγαμίες στα χρόνια της Επανάστασης του 1821», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Όψεις της Επανάστασης του 1821 (Αθήνα, 12-13 Ιουνίου 2015)*, Αθήνα 2018, σελ. 344 ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Η υποταγή των ανυπότακτων. Νεότερα στοιχεία για τους αρματολούς από το Τοπικό Αρχείο Ιθάκης», *Πρακτικά Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, (Κύθηρα, 21-25.5.2006), ΙΙΙ, Κύθηρα 2009, σελ. 424-443.

⁸³ ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος*, σελ. 12.

⁸⁴ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*.

⁸⁵ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 339.

⁸⁶ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, *Κοινωνική κυριαρχία*, σελ. 127.

⁸⁷ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*.

περιουσίας του. Το δεύτερο στοιχείο που αξίζει να επισημανθεί από την πληροφορία του Αν. Γούδα σχετίζεται με την άδεια του ταξιδιού για το εξωτερικό. Η συγκεκριμένη άδεια, αφού υποβλήθηκε προεπαναστατικά, ελήφθη από την οθωμανική διοίκηση. Προφανώς για την ικανοποίηση του συγκεκριμένου αιτήματος σημαντικό παράγοντα διαδραμάτισαν οι καλές σχέσεις του Ιωάννη με Οθωμανούς αξιωματούχους της περιοχής του, οι οποίες βασίζονταν σε κάποιο βαθμό και στη δανειοδότησή τους κατά τη διάρκεια των τελευταίων προεπαναστατικών μηνών. Η πραγματοποίηση του ταξιδιού της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου στην Ιταλία τον Ιούνιο του 1822 τεκμηριώνεται από σχετική αίτηση του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου προς την κεντρική διοίκηση των επαναστατημένων Ελλήνων (Μάρτιος 1822), προκειμένου να λάβει την απαραίτητη άδεια, για να ταξιδέψει η οικογένειά του στο εξωτερικό⁸⁸. Πριν την αναχώρησή της για την Ιταλία η οικογένεια επισκέφθηκε τον Ιωάννη στη Γαστούνη όπου είχε μεταβεί προσωρινά⁸⁹. Άδειες ο Παπαδιαμαντόπουλος αιτήθηκε και αργότερα από το *Βουλευτικό* (26.7.1823, Απρίλιος - Μάιος 1824), προκειμένου να μεταβεί στην επαρχία Πατρών «διά να εξοικονομήση τα κατ' αυτόν και, ει δυνατόν, και τα της επαρχίας του» και «εις Ζάκυνθο δι' οικιακάς του ανάγκας»⁹⁰. Πιθανότατα οι επισκέψεις του Παπαδιαμαντόπουλου στη Ζάκυνθο την άνοιξη του 1824 σχετίζονταν με τις εμπορικές του δραστηριότητες ή με τις προετοιμασίες για τη μετεγκατάσταση της οικογένειάς του από την Ιταλία και πάλι στο νησί, καθώς τον Νοέμβριο του 1824 η οικογένειά του εμφανίζεται να διαμένει μόνιμα πλέον στη Ζάκυνθο⁹¹.

Παρά την αποσπασματικότητα των πρωτογενών πηγών και των βιβλιογραφικών πληροφοριών επιχειρείται στη συνέχεια μια αποτύπωση της πορείας που ακολούθησε η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου από την 20ή Μαρτίου 1821, οπότε και αποχώρησε από την αχαϊκή πρωτεύουσα, έως και την επανεγκατάστασή της στην Πάτρα το 1829, αρκετούς δηλαδή μήνες ύστερα από την απελευθέρωση της πόλης από το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα του Ν. J.

⁸⁸ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (1821-1832)*, 1ος (*Πρακτικά του Βουλευτικού και Προβουλευμάτων της Α' Βουλευτικής Περιόδου (1822-1823)* και λοιπά δημόσια έγγραφα των ετών 1821, 1822, 1823), Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων: Αθήνα, 1971, σελ. 363.

⁸⁹ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή.*

⁹⁰ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (1821-1832)*, 9ος (*Λυτά έγγραφα της Πελοποννησιακής Γερουσίας, της Γερουσίας Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, Αρείου Πάγου και Βουλευτικού (1822-1823-1824)*), Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων: Αθήνα, 1972, σελ. 253, 2ος (*Πρακτικά του Βουλευτικού και Προβουλευμάτων της Β' Βουλευτικής Περιόδου (1823-1824)*), Αθήνα 1971, σελ. 273-274, 296.

⁹¹ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή.*

Maison⁹². Αρχικά λοιπόν η οικογένεια κατέφυγε στη Ζάκυνθο όπου, αφού ολοκλήρωσε την παραμονή της στο λοιμοκαθαρήριο του νησιού, παρέμεινε εκεί για άγνωστο χρονικό διάστημα. Πιθανότατα η διαμονή της διήρκησε έως τον Μάρτιο του 1822, οπότε και λόγω της εφαρμογής των μέτρων που ανακοίνωσε ο Ύπατος Αρμοστής στη νομοθετική συνέλευση (5.3.1822) αναγκάστηκε να καταφύγει και αυτή μέσω Ιθάκης στον Καστό ή τον Κάλαμο. Προφανώς οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις του Παπαδιαμαντόπουλου με Ζακυνθίους δεν στάθηκαν ικανές να εξαιρέσουν την οικογένειά του από τα προαναφερθέντα μέτρα. Το βέβαιο πάντως είναι ότι η εν λόγω οικογένεια δεν εγκαταστάθηκε μόνιμα σε κανένα από τα προαναφερθέντα νησίδα, αφού τον Απρίλιο του 1822 μετέβη από την Ιθάκη στη Γαστούνη, για να συναντήσει τον Ιωάννη. Ωστόσο δεν θα ήταν απίθανο η Ελένη Παπαδιαμαντόπουλου με τα τρία της τέκνα, συγγενικά της πρόσωπα και υπηρετικό προσωπικό (περίπου 17 άτομα) να παρέμεινε ύστερα από τη Ζάκυνθο για μικρό χρονικό διάστημα στον Κάλαμο ή τον Καστό, αφού οι αρχές της Ζακύνθου λόγω του μεγάλου όγκου των προσφύγων που συγκεντρώνονταν εκεί αναγκάζονταν να τους μεταφέρουν όλους στα προαναφερθέντα νησίδα⁹³.

Μετά τη Γαστούνη η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου επέστρεψε και πάλι στη Ζάκυνθο, όπου και διένυσε τη χρονική περίοδο της λοιμοκάθαρσής της (6.6.1822)⁹⁴. Στη συνέχεια φαίνεται ότι επέλεξε να καταφύγει για μόνιμη διαμονή στην Ιταλία (Αγκόνα) από το να εγκατασταθεί στον Καστό ή τον Κάλαμο⁹⁵. Η παραμονή της στην Αγκόνα ξεπέρασε τουλάχιστον τον έναν χρόνο, καθώς η επόμενη πληροφορία που διαθέτουμε για τους συγγενείς του Ιωάννη είναι στις 14 Νοεμβρίου 1824, όταν τους συναντάμε και πάλι εγκατεστημένους στη Ζάκυνθο⁹⁶. Ενδεχομένως η επανεγκατάσταση της οικογένειας στο νησί του Ιονίου σχετίζεται με την ατόνηση των μέτρων του Th. Maitland για τους πρόσφυγες, την ανάληψη της Αρμοστείας από τον Fr. Adam και την αλλαγή της βρετανικής πολιτικής υπέρ των Ελλήνων ύστερα από την τοποθέτηση στο βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών του George Canning (Σεπτέμβριος 1822)⁹⁷. Έκτοτε η οικογένεια

⁹² Σχετικά με την απελευθέρωση της πόλης βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, Αίγινα 24.11.1828 ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΤΡΑΚΑΔΑΣ, «*Εν Αχαΐα*», Πάτρα 2002, σελ. 285-286 ΝΙΚΟΣ ΤΖΑΝΑΚΟΣ, *Γαλλική Εκστρατεία στον Μοριά και ο Στρατάρχης Μαιζών*, Πάτρα 2017, σελ. 79-87.

⁹³ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*.

⁹⁴ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*. ΖΟΥΒΑΣ, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος*, σελ. 146-149.

⁹⁵ Με βάση επιστολές του αρχείου Παπαδιαμαντόπουλου (19.2.1823, 12.4.1823) η οικογένεια του Ιωάννη διέμενε το 1823 στην Αγκόνα. *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικών*, σελ. 297.

⁹⁶ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*.

⁹⁷ Ενδεικτικά βλ. HAROLD WILLIAM TEMPERLEY, *The foreign policy of Canning, 1822-1827: England, the neo-Holy alliance and the New World*, Λονδίνο 1925.

Παπαδιαμαντόπουλου δεν εγκατέλειψε τη Ζάκυνθο παρά μόνο το 1829⁹⁸, οπότε και επέστρεψε οριστικά στην Πάτρα⁹⁹. Όσον αφορά το γεωγραφικό πλαίσιο που φαίνεται ότι κινήθηκε η οικογένεια στην Ιταλία, αυτό ήταν Αγκόνα-Λιβόρνο-Τεργέστη. Αντίστοιχα τα τρία τέκνα που βρίσκονταν ήδη από τον Μάρτιο του 1821 στην Ιταλία για σπουδές, αυτά εντοπίζονται γεωγραφικά στην περιοχή Λιβόρνο-Φλωρεντία-Πίζα.

Επιλογικά συμπεράσματα

Η οικογένεια του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα οικογένειας επιφανούς παράγοντα τοπικής κοινωνίας που μετοίκησε κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού Αγώνα σε ασφαλέστερη περιοχή, για να προστατευθεί από τις αρνητικές συνέπειές του. Κάτι ανάλογο άλλωστε είχε πραγματοποιήσει κάποιες δεκαετίες πρωτότερα και ο γενάρχης της οικογένειας, ο Αδαμάντιος Παπαδιαμάντης. Συγχρόνως από την περίπτωση της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου παρακολουθεί κανείς την πολιτική που ακολούθησαν οι Βρετανοί για τους Έλληνες πρόσφυγες στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Σχετικά με ό,τι έχει ήδη αναφερθεί μπορούμε να προβούμε σε δύο κατηγορίες συμπερασμάτων. Η μεν πρώτη έχει σχέση αμιγώς με τις μεταναστεύσεις προσφύγων που σημειώθηκαν την περίοδο του Αγώνα προς τα Ιόνια νησιά γενικότερα και τη Ζάκυνθο ειδικότερα, ενώ η δεύτερη με την ίδια την οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου. Όσον αφορά τα γενικότερα συμπεράσματα, είναι εμφανές ότι τηρήθηκαν πάντοτε στις μετοικήσεις τα υγειονομικά μέτρα για τις λοιμοκαθάρσεις, ακόμα και όταν τα κατά τόπους λοιμοκαθαρητήρια δεν επαρκούσαν να καλύψουν τον διαρκώς αυξανόμενο όγκο των προσφύγων. Αρωγό σε αυτή τους την προσπάθεια οι βρετανικές αρχές είχαν τον γηγενή πληθυσμό που παραχωρούσε αφιλοκερδώς χώρους είτε για να πραγματοποιηθούν οι λοιμοκαθάρσεις, είτε για να διαμείνουν μόνιμα οι πρόσφυγες, ή προσέφερε χρηματικά ποσά για να καλυφθούν οι βασικές τους ανάγκες. Προφανώς το έντονο ενδιαφέρον των Βρετανών να εφαρμοστούν τα υγειονομικά μέτρα είχε να κάνει με την ανάγκη περιφρούρησης της δημόσιας υγείας εξαιτίας της συχνής εμφάνισης επιδημικών νόσων στα Επτάνησα, καθώς και με την προσπάθεια ελαχιστοποίησης

⁹⁸ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 376.

⁹⁹ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικόν*, σελ. 172. Τεκμήρια του αρχείου (20.6.1825, 1.8.1825, 23.10.1825, 26.7.1826, 8.8.1826, 23.10.1827, 10.12.1827) καταδεικνύουν μια συνεχή παραμονή της οικογένειας στη Ζάκυνθο. *Αρχείο του Πατρικού αγωνιστή*. ΖΟΥΒΑΣ, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος*, σελ. 174-175.

των θυμάτων που αυτές προκαλούσαν¹⁰⁰. Συνεπώς θα διαφωνήσουμε με τον Αν. Γούδα, που λανθασμένα εξέλαβε την καραντίνα που υπέστη υποχρεωτικά ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος, όταν επισκέφθηκε τη Ζάκυνθο (Ιανουάριος 1826), ως προσπάθεια των βρετανικών αρχών να τον απομονώσουν, προκειμένου να μην κινητοποιήσει Ζακυνθίους σε επαναστατικές δράσεις εντός και εκτός νησιού¹⁰¹. Εξάλλου από τη χρονική διάρκεια της λοιμοκάθαρσης δεν εξαιρείτο κανείς, ούτε καν ο Ύπατος Αρμοστής¹⁰². Ωστόσο η μεταφορά των προσφύγων από τα υπόλοιπα Ιόνια προς τα νησίδα του Καστού και του Κάλαμου δεν ήταν απαλλαγμένη από πολιτικές σκοπιμότητες. Δεν είχε δηλαδή σχέση μόνο με την εφαρμογή των όποιων υγειονομικών μέτρων, αλλά και με τον καλύτερο έλεγχο και την αποτελεσματική επόπτευση των προσφύγων. Όταν και τα νησίδα αυτά δεν μπορούσαν να δεχτούν άλλους πρόσφυγες, οι αρχές σταμάτησαν να παραχωρούν άδειες παραμονής στα Επτάνησα¹⁰³, τροποποιώντας την «προσφυγική» τους πολιτική.

Παρατηρώντας τέλος τις μετακινήσεις των προσφύγων, αλλά και ειδικότερα της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου, καθίσταται εμφανές ότι η Ζάκυνθος και η Ιθάκη αποτελούσαν για τους πρόσφυγες «συγκοινωνούντα δοχεία»¹⁰⁴. Όσο για τα σχετικά με την εν λόγω οικογένεια συμπεράσματα, μπορεί να ειπωθεί ότι ο Ιωάννης προσπάθησε επανειλημμένα να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που κατά καιρούς προέκυψαν από την παραμονή της στα Επτάνησα χάρη στις οικονομικές σχέσεις που είχε αναπτύξει με Επτανησίους, αλλά και στις γνωριμίες που είχε εκεί. Τα προβλήματα όμως αυτά δεν ήταν πάντοτε εύκολο να επιλυθούν, γι' αυτό και η οικογένεια χρειάστηκε να μετακινηθεί αρκετές φορές από νησί σε νησί ή και να τα εγκαταλείψει, μετοικώντας προσωρινά στην Ιταλία. Στην προαναφερθείσα απόφαση προφανώς έπαιξε ρόλο η εφαρμογή της «προσφυγικής» πολιτικής του Th. Maitland (5.3.1822) που υποχρέωσε όλους ανεξαιρέτως τους πρόσφυγες να εγκατασταθούν στον Καστό ή τον Κάλαμο ή στα πέριξ αυτών νησίδα.

¹⁰⁰ Περί της αυστηρότητας των υγειονομικών μέτρων στα Επτάνησα για την περιστολή των επιδημιών επί Βρετανικής Προστασίας βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΗΣ, «Η Ιατροκοινωνική μέριμνα στις νήσους του Ιονίου κατά την Αγγλοκρατία», *Ιατρικά Χρονικά* 4 (1981), σελ. 376-377, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰¹ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, σελ. 381.

¹⁰² *Gazzetta Ionia*, Κέρκυρα 15.4.1816 (έκτακτη έκδοση). Επιπρόσθετα βλ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Πρόληψη*, σελ. 121-122.

¹⁰³ *Αρχείο του Πατρινού αγωνιστή*.

¹⁰⁴ ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι...*, σελ. 375-376.

Επιλογικά: Μια τυπολογία της μετανάστευσης στα νησιά του Ιονίου

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

Η μετανάστευση στις ιστορικές της διαστάσεις είναι ένα φαινόμενο πολυσύνθετο, δύσκολο στη θεματική του ταξινόμηση και με συχνά δυσχερή τεκμηρίωση, άλλοτε ανύπαρκτη και άλλοτε υπερβολικά ογκώδη, το οποίο ωστόσο προσφέρεται για διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Η σύγχρονη ιστοριογραφία έχει δείξει ότι η γεωγραφική κινητικότητα συνιστά δομικό στοιχείο των ανθρώπινων κοινωνιών διαχρονικά και ότι δεν συνδέεται απαραίτητα με περιόδους κρίσης, αλλά εντάσσεται σε μια κανονικότητα¹. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Charles Tilly: «Η ιστορία της ευρωπαϊκής μετανάστευσης είναι η ιστορία της κοινωνικής ζωής»².

Μελέτες για επιμέρους περιπτώσεις υποδεικνύουν επίσης ότι οι ρυθμοί αυτής της κινητικότητας δεν ήταν πάντα ίδιοι. Ειδικά για τα νησιά του Ιονίου, όπως και γενικότερα για τον χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου, η γεωγραφική κινητικότητα υπήρξε ανέκαθεν μια παράμετρος των δημογραφικών εξελίξεων με κυμαινόμενη κατά περιόδους ένταση, στο πλαίσιο, ιδιαίτερα, των συγκρούσεων ανάμεσα στις μεγάλες αυτοκρατορίες που κυριαρχούσαν στον χώρο μέχρι τον 19^ο αιώνα.

Το κείμενο που ακολουθεί εστιάζει στις μεταναστεύσεις προς τα Ιόνια νησιά, εντάσσεται στο ιδιαίτερα αναπτυγμένο, τις τελευταίες δεκαετίες, πεδίο των λεγόμενων σπουδών στην ιστορία της μετανάστευσης (*migration history*), αξιοποιώντας κατά βάση τα πορίσματα των μελετών που περιλαμβάνονται στον

¹ JAN LUCASSEN & LEO LUCASSEN, «Introduction», στο JAN LUCASSEN & LEO LUCASSEN, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, Βέρνη 1997, σελ. 9.

² CHARLES TILLY, «Migration in modern European history», στο WILLIAM H. MCNEILL, & RUTH ADAMS (επιμ.), *Human migration. Patterns and policies*, Bloomington: University of Indiana Press, 1978, σελ. 68 [48-71].

τόμο αλλά και τη συναφή βιβλιογραφία. Στις αφετηρίες του βρίσκονται ορισμένες κεντρικές διαπιστώσεις:

α) καταρχάς οι σιωπές της σχετικής ιστοριογραφίας, καθώς με ελάχιστες εξαιρέσεις, που αφορούν μελέτες περίπτωσης, λείπουν τα έργα αναφοράς για το θέμα³.

β) Το κενό αυτό είναι ιδιαίτερα φανερό για τον γεωγραφικό χώρο που μας απασχολεί, με δεδομένη την πολυσυλλεκτικότητα των επανησιακών κοινωνιών, όπως αποτυπώνεται στα τοπωνύμια, τα ανθρωπωνύμια αλλά και στις μελέτες για τις πηγές του πολιτισμού των Ιόνιων νήσων.

γ) Ένας άλλος προβληματισμός αφορά τις εννοιολογήσεις γύρω από την ιστορική μετανάστευση. Υπάρχουν όροι που αποκτούν συγκεκριμένο περιεχόμενο μόνο εντός ενός πλαισίου που μπορεί να είναι τεχνικό ή/και συνδεδεμένο με συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Η λέξη «ξένος» είναι μία από αυτές καθώς τα νοηματικά της όρια διαφοροποιούνται σε σχέση με τη γλώσσα εκφοράς (λατινική, βενετική, ελληνική), το εξειδικευμένο ή ανεπίσημο είδος του κειμένου αλλά και τον τόπο⁴.

³ Στα έργα αναφοράς, με επικέντρωση στο θέμα της προσφυγικής μετακίνησης προς την Κέρκυρα, περιλαμβάνεται το πρόσφατα δημοσιευμένο βιβλίο των ΣΠΥΡΟΥ ΚΑΡΥΔΗ και ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΣ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σταγόνες μνήμης στη θάλασσα των αρχαίων. Τεκμήρια Κρητών προσφύγων από το κερκυραϊκό αρχείο (1647-1747)*, Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας: Κέρκυρα, 2019. Γενικές σκέψεις για το θέμα της μετανάστευσης προς τις βενετικές κτήσεις σε επίπεδο άρθρων βλ. σε ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, «Εγκαταστάσεις πληθυσμών στην ελληνοβενετική Ανατολή (13^{ος}-18^{ος} αιώνας). Μία όψη του μεταναστευτικού φαινομένου», στο ΓΩΓΩ Κ ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ – ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου* Αθήνα 2013, σελ. 619-632 ΕΦΗ ΑΡΙΓΥΡΟΥ – ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, «Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τη Λευκάδα τον 18^ο αιώνα», εδώ. Μια ιστοριογραφική αποτίμηση του μεταναστευτικού φαινομένου έχει προταθεί από την ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις Ελληνικές Κοινότητες του Εξωτερικού στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15^{ος}-19^{ος} αι.)», στο ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΑΙΔΗΣ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*. Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2, Αθήνα 2004, σελ. 223-250.

⁴ «Ξένος» στα Επτάνησα είναι ο ελληνορθόδοξος που εγκαθίσταται στα νησιά προερχόμενος από άλλη περιοχή. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπως έδειξε ο Χαράλαμπος Γάσπαρης, *forensis* είναι ο ξένος που φτάνει από μακρινή περιοχή, έχει όμως τα ίδια χαρακτηριστικά με το νέο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εγκαθίσταται. Αντίθετα, με τον όρο *alienus* δηλώνεται ο ξένος που προέρχεται επίσης από μακρινή περιοχή αλλά διακρίνεται από χαρακτηριστικά όπως λ.χ. η γλώσσα, η θρησκεία, το δόγμα ή και το χρώμα, χαρακτηριστικά ικανά να τον θέσουν στο περιθώριο της κοινωνίας. Αυτού του είδους οι διακρίσεις ήταν αδιάφορες για τις φορολογικές αρχές της Κρήτης, για τις οποίες *forensis* είναι ο μη εγγεγραμμένος στα φορολογικά κατάστιχα. Στη Βυζαντινή αυτοκρατορία η λέξη ξένος πήρε με τον καιρό και τις δύο παραπάνω έννοιες, αν και όχι ταυτόχρονα. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Ένα περιφερειακό οικονομικό κέντρο: μετανάστες και πρόσφυγες στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)», *Πρακτικά του 12^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού*

Ανάλογη ρευστότητα παρατηρείται στις θεματικές κατηγοριοποιήσεις των συναφών εννοιών που δείχνουν να έχουν μεγαλύτερη ευελιξία από αυτήν που τους αποδίδεται. Είναι σαφές π.χ. ότι οι όροι πρόσφυγας και μετανάστης ή έποικος έχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους αλλά, πέραν του ότι χρησιμοποιούνται και σήμερα αδιακρίτως τόσο σε κείμενα ιστορικά όσο και για να περιγράψει κανείς την πραγματικότητα που μας περιβάλλει, συμβαίνει να εμφανίζουν μια ρευστότητα και στο παρελθόν, όπως θα σχολιάσουμε στη συνέχεια.

Βάσει των κεντρικών όρων του γενικού νοηματικού συνόλου γύρω από το οποίο στρέφεται ο ανά χείρας τόμος δύο κύριοι παράγοντες ορίζουν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις στις προνεωτερικές κοινωνίες: αφενός η προϋπόθεση της βίας στις διάφορες μορφές της της βίας ως απειλή (ο πόλεμος, οι πολιτικές συγκρούσεις, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, τα φυσικά φαινόμενα) ή πραγματικότητα (η αιχμαλωσία), και αφετέρου η αναζήτηση συνθηκών διαβίωσης καλύτερων από αυτές που επικρατούσαν στον τόπο διαμονής. Ο πρώτος παράγοντας συνδέεται κατά κύριο λόγο με τον πόλεμο πριν αυτός ξεσπάσει ή και κατόπιν, και οδηγεί στην κατάσταση του πρόσφυγα και του αιχμαλώτου, αποτέλεσμα, το τελευταίο, μιας από τις άτυπες μορφές του πολέμου. Στη δεύτερη περίπτωση αναφερόμαστε σε εποίκους ή απλώς μετανάστες. Εδώ οι λόγοι της μετακίνησης είναι προσωπικοί, συνδεδεμένοι με την αναζήτηση ενός καλύτερου μέλλοντος στο οικονομικό, κοινωνικό, οικογενειακό ή πολιτικό επίπεδο, αλλά και για λόγους ασφάλειας, ελεύθερης άσκησης των λατρευτικών πρακτικών κ.λπ.⁵

Υποσύνολα της μετανάστευσης σε σχέση με τον χώρο είναι η εσωτερική ή η εξωτερική, που προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός κρατικού σχηματισμού, ενώ σε σχέση με τις ποσοτικές διαστάσεις του φαινομένου διακρίνουμε τις μετοικεσίες σε ατομικές, ομαδικές ή μαζικές και σε αναγκαστικές ή εθελούσιες.

Η ιδιαιτερότητα του Ιονίου συνίσταται εδώ από τη μια στη διαφορετική κρατική κυριαρχία του τόπου υποδοχής των μετοίκων σε σχέση με τον τρόπο πρόελευσης, και από την άλλη στην ένταξη των περισσότερων από τους επήλυδες στην ίδια πολιτιστική ταυτότητα με τους κατοίκους των νησιών του Ιονίου, μια ταυτότητα που διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της Βυζαντινής κοινοπολιτείας και

Συνεδρίου (21-25.9.2016), σελ. 24-29.

⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Βάνιας: Θεσσαλονίκη, 1993, σελ. 17-22; ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Μετανάστες και πρόσφυγες στη μεσαιωνική Κρήτη», ό.π. Ο ΙΔΙΟΣ, «Migration and Ethnicity in the Venetian Territories of the Eastern Mediterranean (13th to 15th Century)», στο JOHANNES PREISER-KAPPELLER, LUCIAN REINFANDT & YANNIS STOURAITIS (επιμ.), *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500 c.e.*, Brill: Λάιντεν-Βοστώνη, 2020, σελ. 193-221.

καλλιεργήθηκε και μεταγενέστερα, στους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης που ανέλαβε μετά το 1453 τον πνευματικό συντονισμό των ορθοδόξων της Βαλκανικής.

Αν περιοδολογήσουμε τα κεφάλαια του τόμου με βάση τα καθιερωμένα στην επτανησιακή ιστοριογραφία κριτήρια, διαπιστώνουμε ότι περισσότερες από τις μισές μελέτες εστίασαν στη μακραίωνη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους αναφέρονται τρεις μελέτες που διακρίνονται στο σύνολό τους από χαρακτηριστικά παραδείγματα ενδεχομένως αντιπροσωπευτικού για πολλά από τα θέματα που εξετάζει ο τόμος μας, ιδίως σε ό,τι αφορά το συχνά ρευστό περίγραμμα των βασικών ορισμών της θεματικής.

Η πρώτη από αυτές τις μελέτες, του Ηλία Γιαρένη⁶, επικεντρώνεται στα προσφυγικά κύματα που έφτασαν στο Ιόνιο μετά την τέταρτη σταυροφορία. Αναφέρεται ωστόσο εκτενώς και στις μετακινήσεις που δεν εντάσσονται σε αυτόν ακριβώς τον τύπο αλλά προέκυψαν ως αποτέλεσμα των παρελκόμενων της Άλωσης πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών. Ανάλογα ζητήματα εξετάζει η Έφη Συγκέλλου⁷, που κατηγοριοποιεί τις μετακινήσεις προς τα Ιόνια νησιά κατά τη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα τονίζοντας την ποικιλομορφία των παραγόντων που οδήγησαν στους εκπατρισμούς και τις δυσκολίες ακριβούς αποτύπωσής τους στις πηγές. Η τρίτη μελέτη που αφορά το υστεροβυζαντινό Ιόνιο, του Νίκου Μοσχονά⁸, θέτει το ζήτημα των μεταναστεύσεων αυτής της περιόδου σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, προτείνοντας όλες εκείνες τις πηγές που μπορούν να δώσουν μια στέρεα τεκμηρίωση. Παρόλο που για τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους δεν διαθέτουμε τον όγκο των πηγών που θα προκύψουν αργότερα, τα είδη των πηγών που προτείνει ο Ν. Μοσχονάς θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και κατόπιν: κτηματολόγια, ονοματολογικό υλικό, οικογενειακά επώνυμα, τοπωνύμια, αγιολογικά κείμενα, παραδόσεις είναι άλλοτε αφετηρίες για έρευνα και άλλοτε σαφείς ενδείξεις που χρειάζεται να επιβεβαιωθούν με επιπλέον τεκμηρίωση, όταν βεβαίως υπάρχει αυτή η δυνατότητα.

Η βία ως απειλή ή πραγματικότητα

Συνολικά, και με βάση την παραπάνω κατηγοριοποίηση του μεταναστευτικού φαινομένου, στο δίπολο πρόσφυγες-μετανάστες ο μεγαλύτερος αριθμός μελετών που δημοσιεύονται στον τόμο και παρουσιάστηκαν στο συνέδριό μας, παρά την ποικιλία

⁶ «Μετακινήσεις και εγκαταστάσεις στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα: ανίχνευση πεδίου και τρεις ενδιαφέρουσες περιπτώσεις».

⁷ «Εγκαταστάσεις μεταναστών στον χώρο του Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα».

⁸ «Το φαινόμενο της μετοικεσίας στην Κεφαλονιά τον όψιμο Μεσαίωνα: διερεύνηση μιας πραγματικότητας».

των παραγόντων ή των συγκυριών που οδηγούν ένα πρόσωπο στην προσφυγιά, αναφέρεται σε μετακινήσεις προσφύγων από πρώην βενετοκρατούμενες περιοχές που πέρασαν στα χέρια των Οθωμανών, προς τα Ιόνια ή και άλλα ιταλικά κράτη. Οι περιπτώσεις αυτές στο σύνολό τους δεν είναι άγνωστες στη βιβλιογραφία: Τα μετά την άλωση του 1204 και εκείνην του 1453, τα μετά το τέλος των βενετο-τουρκικών πολέμων (1480, 1500, 1540⁹, 1571¹⁰, 1645-1669¹¹, 1684-99), οι συνέπειες διωγμών με θρησκευτικά, κατά βάση, αίτια (η περίπτωση των Εβραίων της Ζακύνθου που εξετάζει η Δάφνη Λάππα)¹², οι διωγμοί στο πλαίσιο πολέμων μεγάλης διάρκειας και ιδιαιτερότητας (η ανανέωση του επτανησιακού πληθυσμού, ιδίως των βόρειων νησιών με Σουλώτες που παρουσίασε ο Ν. Κουρκουμέλης¹³), η προσφυγική κρίση που προκάλεσε η έκρηξη της ελληνικής επανάστασης (οι περιπτώσεις που μελετούν ο Ν. Τόμπρος¹⁴ και ο Γ. Λεοντσίνης¹⁵) κ.ά.

Οι περισσότερες από αυτές τις μετοικεσίες είναι μαζικές και εμπλέκουν μερικές εκατοντάδες ή και λίγες χιλιάδες πρόσωπα. Άλλες αφορούν όσους μετακινούνται εξαιτίας της βίας ως πραγματικότητα ή απειλή και συνδέονται με μετοικεσίες ατομικές ή/και μικρών ομάδων. Εδώ περιλαμβάνονται άνθρωποι των όπλων που κινούνται μεμονωμένα ή με τους συνεργάτες τους εξαιτίας διώξεων αλλά και για οικονομικούς λόγους¹⁶. Περιλαμβάνονται επίσης επώνυμοι, ιδίως όσοι ανήκουν στην κατηγορία του πολιτικού πρόσφυγα, αλλά τυχαίνει να έχουν και κάποια άλλη ιδιότητα, όπως λ.χ. οι Ιταλοί πολιτικοί πρόσφυγες που παρείχαν και εκπαιδευτικό έργο, με την περίπτωση του Μαρτζώκη που εξετάζει η Α. Δρακούλη να ξεχωρίζει¹⁷.

⁹ Βλ. στον παρόντα τόμο: ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, «Ritrovandosi quella isola deserta e quasi in tuto vacchua et abandonata». Μέτοικοι, έποικοι, “stradiotti” και πρόσφυγες στην Ζάκυνθο (τέλη 15^{ου} αι.-μέσα 16^{ου} αι.)» ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ, «Η εποίκηση της Κεφαλονιάς μετά τον τρίτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1540) ως παράγοντας ανακατάταξης του κοινωνικού και παραγωγικού ιστού του νησιού».

¹⁰ ΒΑΛΑΝΤΗΣ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, «Περιπτώσεις κυπρίων προσφύγων στα Ιόνια νησιά μετά τον βενετοτουρκικό πόλεμο του 1570-71. Ανασυγκρότηση του βίου και κοινωνική ένταξη».

¹¹ ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, «Κρήτες πρόσφυγες στην Κέρκυρα. Τα τεκμήρια των Αρχαίων Νομού Κέρκυρας».

¹² ΔΑΦΝΗ ΛΑΠΠΑ, «Εβραίοι πρόσφυγες από την Κρήτη στη Ζάκυνθο και η συγκρότηση του εβραϊκού γκέτο της Ζακύνθου».

¹³ «Εγκαταστάσεις Σουλωτών στην Κέρκυρα το πρώτο τέταρτο του 19ου αι.».

¹⁴ «Μετοικεσίες Αχαιών στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια του Αγώνα: Η περίπτωση της οικογένειας Ι. Παπαδιαμαντόπουλου».

¹⁵ «Ιόνια νησιά: εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση. Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μελέτη περίπτωσης (περίπου από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα έως το 1827)».

¹⁶ ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ & ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΜΠΟΤΣΗΣ, «Επτάνησα: Ο τόπος και οι άνθρωποι», στο ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΠΑΠΠΑΣ (επιμ.), *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων-Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα, 2019, σελ. 85-90 [49-92].

¹⁷ «Φιλοπρόοδες δράσεις διδασκάλων της Ιταλικής γλώσσας στα Επτάνησα κατά το πρώτο μισό

Μια βασική παράμετρος ως προς τα προσφυγικά ρεύματα και όχι μόνο, έχει να κάνει με το κεντρικό ζήτημα της κρατικής μεταναστευτικής πολιτικής που περιλαμβάνει καίριες επιλογές, όπως:

- ο έλεγχος των μεταναστευτικών ροών και η επιλεκτική αντιμετώπιση των προσφύγων με κριτήρια τον φιλοβενετικό προσανατολισμό και το εθνοτικό υπόβαθρο των μετακινουμένων¹⁸,
- η υποδοχή και αποκατάσταση των προσφύγων μέσα από μια οργανωμένη επιδοματική πολιτική σε όφελος όσων μετέβαιναν σε χώρους «ελευθερίας»¹⁹,
- η παραχώρηση συγκεκριμένων ανταλλαγμάτων όπως γης, έναντι χαμηλού ενοικίου, και απαλλαγών από φόρους ή και αγγαρείες με αντάλλαγμα, από την πλευρά των εποίκων-στρατιωτών, την καλλιέργεια κτημάτων και την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών όποτε θα παρίστατο ανάγκη²⁰.

Με αυτούς τους τρόπους αλλά και με απλές προσκλήσεις προς ανθρώπους του πολέμου οθωμανικής υπηκοότητας οι Βενετοί κατόρθωναν να υλοποιήσουν προγράμματα εποικισμού τόπων με δημογραφικά κενά, ισχνή παραγωγική βάση και αδύναμη άμυνα, όπως συνέβη στη Ζάκυνθο το 1485 και την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο το 1500 και το 1540, περιπτώσεις τις οποίες μας ανέδειξαν οι κκ. Ε. Συγκέλλου, Μ. Κολυβά και Δ. Βλάσση, από πληθυσμούς στρατιωτικούς-

του 19ου αιώνα: οι περιπτώσεις του Λουδοβίκου Ιγνάτιου Μαρτζώκη και του πατρός Pelagio Saverio da Malta», εδώ.

¹⁸ Το 1473 μαρτυρείται πως οι Βενετοί επέτρεψαν σε 10.000 Έλληνες και Αλβανούς από την Πελοπόννησο να εποικίσουν τη Ζάκυνθο, ένα νησί με δημογραφικά κενά. Την ίδια πάνω-κάτω περίοδο αρνήθηκαν το ίδιο αίτημα σε αλβανικούς πληθυσμούς που επιδίωξαν να καταφύγουν στην Κέρκυρα την επαύριον της οθωμανικής κατάκτησης της πατρίδας τους. Ως κύριος λόγος της άρνησης της βενετικής διοίκησης προβλήθηκε η ανησυχία της Βενετίας για τις επιπτώσεις που η κίνηση αυτή θα μπορούσε να έχει στις σχέσεις της με την Υψηλή Πύλη αλλά και οι διεθνοτικές εντάσεις μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών, τις οποίες καταγράφει ο Marin Sanudo στο ημερολόγιο του ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Το τοπίο και ο φόβος της πόλης: επεμβάσεις και σχεδιασμός στην Κέρκυρα τις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα», *Τα Ιστορικά* 7/12-13 (1990), σελ. 102 [93-112] ΕΥΓΥΧΙΑ ΚΟΣΜΑΤΟΥ, «Πληθυσμιακά μεγέθη και γεωγραφική κινητικότητα στα Επτάνησα (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)», *Πρακτικά του Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, Β', Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2004, σελ. 349-350 [349-370].

¹⁹ Βλ. κυρίως σε ΚΟΛΥΒΑ, «“Ritrovandosi quella isola deserta” Η ΙΔΙΑ, «*Varii siano li animi de li abitanti*. Προσφυγικοί οικισμοί στη Ζάκυνθο (16^{ος} αι.)», στο ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας: Βενετία, 1998, σελ. 419-427· ΒΛΑΣΣΗ, «Η εποίκιση της Κεφαλονιάς» ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, «Εγκαταστάσεις μεταναστών στον χώρο του Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα».

²⁰ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, «Εγκαταστάσεις μεταναστών στον χώρο του Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» ΚΟΛΥΒΑ, «“Ritrovandosi quella isola deserta”» ΒΛΑΣΣΗ, «Η εποίκιση της Κεφαλονιάς».

αγροτικούς προερχόμενους από περιοχές που είχαν πέσει σε τουρκικά χέρια (1500: Ναύπακτος, Μεθώνη, Κορώνη, 1540: Ναύπλιο, Μονεμβασία), ελεγμένους στο μέτρο του δυνατού για την πιστότητά τους στο βενετικό κράτος²¹. Ανάλογες πρακτικές εφάρμοσαν και οι Τόκκοι, κυρίαρχοι μέρους των νησιών του Ιονίου (Λευκάδα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθος) τον 15^ο αιώνα, προσκαλώντας στρατιώτες Έλληνες, Αλβανούς, Σλάβους και Λατίνους, με αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους την παραχώρηση κτημάτων και εισοδημάτων²², πράγμα που ισχύει και για την Κέρκυρα²³.

Σε άλλη περίοδο και με άλλο κυρίαρχο, στο βρετανικό Ιόνιο Κράτος η πολιτική των αρχών έναντι των Αχαιών προσφύγων πριν αλλά και μετά το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 οδήγησε στον εγκλεισμό τους σε ειδικούς χώρους, στα όρια δύο μικρών νησιών, του Καστού και του Κάλαμου, που εξασφάλιζαν στους Βρετανούς σημαντικό βαθμό ελέγχου επί 6.000 ανθρώπων, τις κινήσεις των οποίων αντιμετώπιζαν με καχυποψία²⁴.

Προγενέστερο της επανάστασης αλλά ταυτόχρονα και μεταγενέστερο είναι το ζήτημα των σταδιακών εγκαταστάσεων Σουλιωτών στα νησιά του βορείου Ιονίου, που εξέτασε ο Ν. Κουρκουμέλης²⁵. Συνδέεται με κρατικές πολιτικές, με την πληθυσμιακή συγκρότηση κοινοτήτων με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αλλά και με παρεπόμενα τέτοιου τύπου μεταναστευτικών ροών, όπως λ.χ. η έξαρση της εγκληματικότητας, τουλάχιστον σε ένα πρώτο στάδιο.

Το πλεονέκτημα όλων των παραπάνω περιπτώσεων σε ό,τι αφορά την ιστορική έρευνα είναι ότι ακριβώς επειδή εμπίπτουν σε κεντρικές επιλογές των κρατών υποδοχής των μετακινουμένων, έχουν αφήσει έντονο το στίγμα τους στη μνήμη της κρατικής μηχανής. Επιτρέπουν έτσι την εξέταση ποικίλων παραμέτρων της ιστορίας των μετοικεσιών, όπως για παράδειγμα των μηχανισμών μεταφοράς των προσφύγων που αξιοποιούσαν συγκεκριμένες διαδρομές και διαμεσολαβήσεις, πράγματα ήδη γνωστά από προγενέστερες εποχικές επαγγελματικές μεταναστεύσεις²⁶. Σε αυτά τα πεδία κινείται η μελέτη

²¹ Ο.π.

²² ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, «Εγκαταστάσεις μεταναστών στον χώρο του Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα».

²³ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΡΡΕ, *Μισθοφόροι stradioti της Βενετίας. Πολεμική και κοινωνική λειτουργία (15^ο-16^ο αι.)*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Κέρκυρα, 2017. Σύμφωνα με βενετικό έγγραφο του 1482 ο αριθμός των stradioti που μετακινήθηκαν από τη Ναύπακτο και την Πελοπόννησο στο Ιόνιο υπολογιζόταν σε 2.000 πρόσωπα. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, «Εγκαταστάσεις μεταναστών στον χώρο του Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα».

²⁴ ΤΟΜΠΡΟΣ, «Μετοικεσίες Αχαιών στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια του Αγώνα».

²⁵ «Εγκαταστάσεις Σουλιωτών στην Κέρκυρα».

²⁶ ΑΛΕΞΗΣ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β.Δ. Πελοπόννησο*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών

του κ. Γ. Λεοντσίνη που παρουσιάζει μεταξύ των άλλων και τους φορείς, τυπικούς (εκκλησία) και άτυπους, υποδοχής των προσφύγων. Είναι αξιοσημείωτο στην περίπτωση των Κυθήρων και των Αντικυθήρων ότι τα ρεύματα αυτά περιλαμβάνουν όχι μόνο χριστιανούς αλλά και μουσουλμάνους²⁷.

Επιτρέπουν επίσης να μελετήσουμε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της προσφυγικής κινητικότητας. Είναι σαφές ότι όσοι ακολουθούσαν τους Βενετούς κάθε φορά που οι Οθωμανοί κατακτούσαν βενετικές επικράτειες το έκαναν με τρόπο συντεταγμένο από τους Βενετούς. Στα κριτήρια των τελευταίων περιλαμβάνονταν, πέρα από εποικιστικές ή άλλες πολιτικές προτεραιότητες, αφενός μια αρχή την οποία σεβάστηκαν πάντοτε με συνέπεια, την ευνοϊκή αντιμετώπιση όσων ομάδων ή προσώπων τούς είχαν στηρίξει πολιτικά στις κτήσεις τους – είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Πελοποννήσου αλλά και επιμέρους περιπτώσεις οικογενειών στρατιωτών που αποκαταστάθηκαν από τους Βενετούς σε νέες κτήσεις²⁸ –, και αφετέρου την αποτροπή εισόδου σε βενετικές επικράτειες ομάδων αντιβενετικού προσανατολισμού.

Ένας τέτοιος διαχωρισμός σε φιλοβενετούς και μη θα ήταν ευκολότερος στην περίπτωση των μελών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων πρώην βενετικών κτήσεων, οι οποίοι στον νέο τόπο, με τη βοήθεια και των Βενετών, επιδίωξαν να αναγνωρίσουν τα παλιά τους κοινωνικά προνόμια, διαταράσσοντας σαφώς τις ισορροπίες στα τοπικά συλλογικά σώματα. Δεν ήταν όμως όλοι οι πρόσφυγες ευγενείς ή πολίτες. Πέραν των στρατιωτών που προέρχονταν από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασιά²⁹, τους Βενετούς ακολούθησαν σε άλλη χρονική περίοδο (1645-

Σπουδών Βενετίας; Βενετία, 2008, σελ. 33 κ.εξ.

²⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιόνια νησιά: εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση. Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μελέτη περίπτωσης (περίπου από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα έως το 1827)», εδών.

²⁸ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715)*, σελ. 289 κ.εξ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ Β. ΚΟΡΡΕ, «Ο βίος και η πολιτεία της προσφυγικής οικογένειας Μούρμουρη (Μορμορι) στα Χανιά του 16ου αι. Προσωπογραφία, οικογενειακές στρατηγικές, κοινωνικές συμπεριφορές», *Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο Κρήτης, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016*, <https://12iccs.proceedings.gr/el/>

²⁹ Βλ. ειδικότερα σε ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΥΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ – ΕΡΡΙΚΟΣ ΜΟΑΤΣΟΣ, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548», *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* XXII (1979-1983), σελ. 375-453. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΡΡΕ, «Μισθοφορική υπηρεσία, έγγειος ιδιοκτησία και κληρονομική διαδοχή. Οι stradioti-κές κτήσεις του Ιονίου (16ος αιώνας)», στο ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Πρακτικά Θ' Πανιωνίου Συνεδρίου: Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, Α', Παξοί 2014, σελ. 197-225. Η ΙΔΙΑ, «Η *Napoli di Romania* των stradioti (15ος-16ος αι.): πώς ο αγώνας για την κατοχή του χώρου μετασχηματίζεται σε πατρίδα», στο ΕΥΓΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ (επιστ. επιμ.), *Της Βενετίας τ'Ανάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιάς εποχής 1715-2015. Επιστημονικό Συμπόσιο. Ναύπλιο, 9-11*

1669) από την Κρήτη στα Ιόνια και κάτοικοι των πόλεων προλεταριακού, ας μας επιτραπεί ο όρος, χαρακτήρα. Και είναι σε κάθε περίπτωση σαφές ότι διαφορετικά βιώνει τη μετανάστευση η μια κατηγορία και διαφορετικά η άλλη. Τα θεσμικά κείμενα του αρχείου της Κέρκυρας για τους Κρητικούς πρόσφυγες στο νησί επιτρέπουν να διακρίνει κανείς, πέραν των τυπικών, και συναισθήματα, αλλά και ακραίες κοινωνικές καταστάσεις, όπως η πενία και η πείνα.

Ομάδες αυτού του τύπου θα ήταν προφανώς συνδεδεμένες με αρχοντικές οικογένειες του τόπου προέλευσης, τις οποίες είχαν ακολουθήσει και στις οποίες θα στηρίζονταν για την επιβίωσή τους και στη νέα τους πατρίδα. Μια υπόθεση όπως αυτή μένει βεβαίως να τεκμηριωθεί από μελέτες περίπτωσης. Έχει ωστόσο μια λογική, με δεδομένο ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα τα λαϊκά στρώματα επέλεξαν να παραμείνουν στις έδρες τους, μια και δεν είχαν κανένα κίνητρο να μετακινηθούν. Το παράδειγμα αφορά την Κρήτη στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου. Αφορά σε κάποιο βαθμό και την Κύπρο όπου η μετακίνηση μετά το 1571 ήταν ολιγοπρόσωπη και αριστοκρατικού κυρίως χαρακτήρα και αφορούσε πρόσωπα λατινικού δόγματος, με την εξαίρεση πενήντα οικογενειών κυπρίων προσφύγων που το 1582 εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές της Pola και της Istria³⁰. Οι μελέτες των Σπ. Καρύδη – Π. Τζιβάρα και Β. Παπαδάμου δείχνουν τον δρόμο για μια τέτοιου τύπου έρευνα.

Μετανάστευση

Μικρότερος είναι ο αριθμός μελετών στον τόμο μας που εστιάζουν αποκλειστικά σε μεταναστεύσεις, δηλαδή σε μετακινήσεις που συμβαίνουν στο πλαίσιο μιας επιλογής που δεν σχετίζεται με πολεμικά ή άλλα βίαια γεγονότα αλλά με την προσδοκία καλύτερων όρων διαβίωσης. Αναπόφευκτα οι περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν εδώ αφορούν επωνύμους είτε αυτοί έμειναν και εργάστηκαν στα νησιά χάριν κάποιας ξεχωριστής ιδιότητάς τους (λόγιοι όπως ο Μαρτζώκης ή ο S. Fogacci³¹, φιλόσοφοι όπως ο Κορυδαλέας) είτε επρόκειτο για προσεκτικούς παρατηρητές, λόγιους κατά βάση που στο πλαίσιο μιας ουμανιστικής μόδας πέρασαν

Οκτωβρίου 2015. Πρακτικά (Ναυπλιακά Ανάλεκτα ΙΧ), Ναύπλιο 2017, σελ. 117.

³⁰ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, «Περιπτώσεις κυπρίων προσφύγων στα Ιόνια νησιά» ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Έλληνες της Βενετίας και Ιλλυρίας (1768-1797): η μητρόπολη Φιλαδελφείας και η σημασία της για τον ελληνισμό της Β. Αδριατικής*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Ιωάννινα, 1980 ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, *Ο Κυπριακός Ελληνισμός της Διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου-Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 25-29.

³¹ ΔΡΑΚΟΥΛΗ, «Φιλοπρόοδες δράσεις διδασκάλων της Ιταλικής γλώσσας».

από τα νησιά, και κατέγραψαν αυτές τους τις εντυπώσεις σε κείμενα που αργότερα δημοσιεύτηκαν, όπως τονίζει η Ρ. Δημοπούλου³².

Στα κριτήρια για την κατηγοριοποίηση αυτών των μετακινήσεων περιλαμβάνεται ο χρόνος παραμονής αλλά και ο ατομικός ή ομαδικός χαρακτήρας της μετακίνησης. Σύντομα διαστήματα μερικών εβδομάδων ή μηνών, εποχιακές μεταναστεύσεις, μακροχρόνια αλλά όχι μόνιμη διαμονή για επαγγελματικούς λόγους, μόνιμη εγκατάσταση, αυτή φαίνεται να είναι η χρονική διαβάθμιση για όσα πρόσωπα περιλαμβάνονται σε αυτή την κατηγορία.

Τον τόνο βεβαίως τον δίνουν οι μετακινήσεις που λαμβάνουν χώρα για οικονομικούς ή επαγγελματικούς λόγους, όροι που δεν ταυτίζονται απαραίτητα αλλά βρίσκονται αρκετά κοντά. Η οικονομική μετανάστευση αναγκάζει ανθρώπους να αναζητήσουν σε άλλον τόπο επαγγελματικές διεξόδους που δεν διαθέτουν στην πατρίδα τους. Περιλαμβάνει κατά βάση αγρότες ή γενικά ανειδίκευτους. Από την άλλη η μετανάστευση στη βάση αναζήτησης επαγγελματικών ευκαιριών σχετίζεται με τη μετακίνηση εμπόρων ή εξειδικευμένων τεχνιτών που παρέχουν συγκεκριμένες υπηρεσίες, όπου υπάρχει ζήτηση για αυτές.

Χαρτογράφηση των μετοικεσιών και των ιστορικών πηγών

Τα προσωπογραφικά παραδείγματα υποδεικνύουν τους δρόμους της μετανάστευσης. Στην περίπτωση των προσφύγων οι δρόμοι αυτοί είναι συγκεκριμένοι. Για τα Ιόνια είναι οι κοντινές (οι απέναντι ακτές) και κάπως μακρινότερες αφετηρίες (Πελοπόννησος, Κρήτη, Κύπρος), περιοχές δηλ. όπου οι Βενετοί διέθεταν κτήσεις τις οποίες κατόπιν απώλεσαν. Δεν θα βρούμε στα Ιόνια πρόσφυγες από μακρινότερες αφετηρίες ή από ζώνες με εντελώς διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, με τις εξαιρέσεις των Τούρκων που διαπεραιώνονται από τον Μοριά στα Κύθηρα το 1821, των Τσιγγάνων, των Εβραίων της Ζακύνθου που φτάνουν από τη Νότια Ιταλία, όπως μας έδειξε η Δάφνη Λάππα³³ κ.ά.

Η μετανάστευση για λόγους επαγγελματικούς, εν μέρει και η προσφυγιά, φαίνεται να έχουν πολύ μεγαλύτερη γεωγραφική εξακτίωση, που αναλύεται σε πολλά και διάσπαρτα στον χάρτη σημεία εκκίνησης. Εδώ εντάσσεται το

³² «Λόγιοι ταξιδιώτες της Δύσης διαπλέουν το Ιόνιο (15ος-16ος αι.)».

³³ ΛΑΠΠΑ, «Εβραίοι πρόσφυγες από την Κρήτη στη Ζάκυνθο», ό.π. Εβραίοι φτάνουν στη Ζάκυνθο στις αρχές του 16^{ου} αιώνα και από τη Μεθώνη, την Κορώνη και τη Ναύπακτο, μετά την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς. MARIANNA KOLYVÀ, «The Jews of Zante between the *Serenissima* and the Sublime Porte: the local community and the Jewish consuls (sixteenth to seventeenth centuries)», *Mediterranean Historical Review* 27/2 (Δεκέμβριος 2012), σελ. 199-213.

παράδειγμα των Ιταλών προσφύγων που επέλεξαν πρώην βενετικές κτήσεις λόγω του οικείου πολιτιστικού υποβάθρου, αλλά και για να επιβιώσουν οικονομικά σε έναν τόπο όπου θα μπορούσαν να ασκήσουν επαγγέλματα όπως λ.χ. αυτό του δασκάλου της ιταλικής³⁴.

Το κίνητρο του εμπορίου γνωρίζουμε ότι ήταν το σημαντικότερα, παρόλο που από τις μελέτες που δημοσιεύονται εδώ καμιά δεν συνδέεται ευθέως με αυτή τη θεματική. Αυτός ο ρόλος των Ιονίων ενισχύθηκε από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, όταν με απόφαση της βενετικής Γερουσίας (1501) η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος έγιναν υποχρεωτικοί σταθμοί για τη βενετική εμπορική ναυτιλία. Μια ακριβής χαρτογράφηση αυτών των μεταναστευτικών ροών θα μπορούσε να βασιστεί σε πηγές που καταγράφουν τη διακίνηση προσώπων σε πύλες εισόδου σε μια χώρα ή σε ένα νησί ή σε συναλλαγές με το δημόσιο για φορολογικούς ή άλλους λόγους ή σε παροχές υπηρεσιών με χαρακτήρα τυπικό ή μη που αποτυπώνονται σε νοταριακές πράξεις³⁵ κ.λπ.

Για να μιλήσουμε με σημερινούς όρους, ο Ιστορικός θα ήταν ευτυχισμένος αν είχε στα χέρια του πηγές που θυμίζουν έστω και λίγο την ιστοσελίδα του Ellis Island που περιλαμβάνει μηχανή αναζήτησης και προσφέρει ψηφιακή αναπαραγωγή του σχετικού αποσπάσματος της κατάστασης επιβίβασης κάθε προσώπου³⁶. Με όρους του Ιονίου, μια κάποια λύση την προτείνουν τα υγειονομεία και γενικά οι λιμενικές και οι φορολογικές αρχές, αλλά και τα αρχεία της αστυνομίας (για τον 19^ο αιώνα). Τα σχετικά έγγραφα δεν είναι αδιάσπαστα, προσφέρουν όμως, με τη χρήση κατάλληλου λογισμικού, ευκαιρίες για εκτεταμένες καταγραφές που παράγουν ποσοτικές και ποιοτικές αποτιμήσεις.

Τα υγειονομεία μελετήθηκαν μέχρι σήμερα στη βάση ερωτημάτων της ναυτιλιακής και οικονομικής ιστορίας (πλοία, εμπορεύματα, ρότες). Περιλαμβάνουν όμως και τα ονόματα των επιβατών, με τον ίδιο τρόπο που τα περιλαμβάνει και η επίσημη εφημερίδα του Ιονίου Κράτους, η περίφημη *Gazzetta Jonica* (*Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*) για τον 19^ο αιώνα. Έχουν ήδη

³⁴ ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Μια ανάγνωση της ιστορίας του Ιονίου μέσα από το πρίσμα της μετανάστευσης» Η ΙΔΙΑ, «Οι Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα: διαμορφωμένες πραγματικότητες και προϋποθέσεις ενσωμάτωσης», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Β', Αθήνα 2001, σελ. 495-510. Βλ. επίσης στη μελέτη του γράφοντος στον παρόντα τόμο: «Ιταλική μετανάστευση και κρατική πολιτική στα Ιόνια Νησιά στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα: νέα ερωτήματα πάνω σε ένα παλιό ζήτημα».

³⁵ Ειδικά για την καταγραφή Ιταλών εμπόρων σε νοταριακές πράξεις της Κέρκυρας του πρώτου μισού του 16ου αιώνα βλ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Ιταλοί άνθρωποι της θάλασσας στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα», *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Κίθιρα, 21-25 Μαΐου 2006)*, ΠΑ, Αθήνα 2009, σελ. 289-305.

³⁶ [Passenger + Ship Search | Statue of Liberty & Ellis Island](#) (10.1.2022).

δημοσιευτεί έρευνες που επιτρέπουν να διαπιστώσει κανείς συνδέσεις εμπορικές λιμανιών για τον 17ο αι.³⁷ και τον 18ο αι.³⁸ και διελεύσεις προσώπων ποικίλης προέλευσης³⁹, πηγές που γνωρίζουμε ότι έχουν πολύ περισσότερα να δώσουν από αυτά που έχουν δημοσιευθεί.

Χάρη στα παραπάνω, χάρη σε έρευνες για την εμπορική διασύνδεση των Επτανήσων, αλλά και σε εγχειρίδια που διευκόλυναν το έργο των εμπόρων με νομισματικές και μετρολογικές αντιστοιχίες⁴⁰, προκύπτει ότι η κινητικότητα προσώπων προς τα Ιόνια είχε μια εξακτίωση εντελώς μεσογειακή. Αφορούσε βεβαίως πρόσωπα που έμεναν για μικρά χρονικά διαστήματα, σπανίως μόνιμα, τονίζοντας μία από τις κύριες όψεις των νησιών, των περισσότερων τουλάχιστον, εκείνη του σταθμού διέλευσης-διαμετακόμισης ανθρώπων και εμπορευμάτων.

Η μελέτη του Κώστα Καρδάμη, που αξιοποιεί τα αρχεία της εκτελεστικής αστυνομίας των βρετανικών νησιών του Ιονίου και εστιάζει στους επαγγελματίες μουσικούς, δείχνει το πώς και το πού καταγράφεται η επαγγελματική μετανάστευση. Ο ίδιος τύπος αρχείου προσφέρεται και για την ανίχνευση άλλων ατομικών μετακινήσεων με σταθερό ωστόσο ρυθμό στον χρόνο, όπως η κινητικότητα προς την Ιθάκη Πελοποννησίων τον 19^ο αιώνα ή η κινητικότητα προς την Κέρκυρα Ηπειρωτών, φαινόμενο επίσης καθημερινό και μετρήσιμο. Ο τύπος των εγγράφων που αποτυπώνει αυτές τις μετακινήσεις περιλαμβάνει δεδομένα όπως ονοματοεπώνυμο, προέλευση, οικογενειακή κατάσταση, επαγγελματική εξειδίκευση. Μελέτες περίπτωσης βασισμένες σε αυτό το

³⁷ ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, «Η διακίνηση του εμπορίου στο λιμάνι της Κέρκυρας κατά τον 17^ο αιώνα», στο ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος}-19^{ος} αι.*, Κέρκυρα 1998, σελ. 81-100.

³⁸ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Αρχαιακές πηγές και *Αμφιτρίτη*. Η έρευνα», στο ΤΖΕΛΙΝΑ ΧΑΡΛΑΥΤΗ – ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Κέδρος: Αθήνα, 2013, σελ. 91-125 ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, «Διάλογοι επικοινωνίας και θαλάσσιες διαδρομές: η ελληνική ναυτιλία στο κανάλι του βενετικού Ιονίου», ό.π., σελ. 651-661.

³⁹ ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Ναυτιλιακή δραστηριότητα στο Ιόνιο στα τέλη του 17ου αιώνα», *ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, 2, Αθήνα 2001, σελ. 199-210 Ο ΙΔΙΟΣ, «Navigation and Trade in the Ionian and Lower Adriatic Seas in the Eighteenth Century to 1914», *Πρακτικά του Συνεδρίου: Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid-Eighteenth Century to 1914*, Highland Lakes, New Jersey-Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 189-196 ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Το Υγειονομείο στην Επτάνησο και τα αρχεία του κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1815-1864)», *ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, 2, Αθήνα 2001, σελ. 469-477 ΑΛΙΚΗ Δ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, *Τα διαβατήρια του 19^{ου} αι. των αρχείων της Κέρκυρας (1800-1870)*, ΓΑΚ-ANK: Κέρκυρα, 2003.

⁴⁰ UGO TUCCI, «Le Isole Ionie e la metrologia commerciale del Mediterraneo Centro-Orientale», *Il Mediterraneo Centro-Orientale tra Vecchie e Nuove Egemonie*, Ρώμη 1998, σελ. 187-194.

«άχαρο» αρχειακό υλικό θα εξηγούσαν πολλά. Θα είχαμε έτσι πολύ λιγότερες αμφιβολίες για την προέλευση και τους τρόπους άφιξης στο νησί των λεγόμενων «ξένων» που ενσωματώθηκαν στην αδελφότητα των «Στεραιωτών», όπως μας έδειξε ο κ. Α. Παπαϊωάννου⁴¹. Θα γνωρίζαμε καλύτερα το πότε, πώς, με ποιους και μέχρι πότε των Ιταλών πολιτικών προσφύγων που έφτασαν στα νησιά αλλά και των πολλαπλάσιων Ιταλών που μετακινούνταν τον 19^ο αιώνα προς τα Ιόνια για λόγους επαγγελματικού⁴², όπως συμβαίνει και με την εποχική μετανάστευση προς τα Επτάνησα από τις απέναντι στεριές⁴³.

Σε αυτό το πλαίσιο μια πηγή που ελάχιστα έχει απασχολήσει τους ιστορικούς και αναδειχθηκε από τη Θ. Ζαφειράτου, αλλά και από τον Ν. Κουρκουμέλι για την ξεχωριστή περίπτωση των Σουλιωτών, αφορά τις πολιτογραφήσεις ξένων στο Ιόνιο κράτος, πρόσωπα που επιβεβαιώνουν τον κανόνα ως προς την προέλευση του μεγάλου όγκου των μεταναστών από τις απέναντι ακτές, με κάποιες περιπτώσεις προσώπων με κοινωνικό και μορφωτικό υπόβαθρο υψηλότερο του μέσου όρου, που εργάστηκαν στη διοίκηση, σε επιχειρηματικές δραστηριότητες και αλλού.

Εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση μαζικής μετανάστευσης που εμπίπτει στην κατηγορία των μετακινήσεων πλεονασματικών πληθυσμών χαμηλής εξειδίκευσης στα όρια μεγάλων αποικιακών αυτοκρατοριών, για την ακρίβεια της μεγαλύτερης, της βρετανικής, είναι η κινητικότητα Μαλτέζων προς τα Επτάνησα και στις γειτονικές προς τα νησιά ζώνες. Ο Κωνσταντίνος Δουκάκης με τη μελέτη του «Η μετανάστευση Μαλτέζων στο Ιόνιο Κράτος: μια ιστοριογραφική προσέγγιση» κατέδειξε τις στάσεις της ιστοριογραφίας για το θέμα αυτό που προσφέρεται για περαιτέρω έρευνες δημογραφικού, κοινωνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα.

Για προγενέστερες του 17ου αιώνα περιόδους, πέραν των θεσμικών, μια πηγή που απαιτεί χρόνο και κόπο αλλά αποτυπώνει με εξαιρετικά πλούσιο τρόπο την καθημερινότητα και τη συγκρότηση μιας κοινωνίας είναι τα νοταριακά κατάστιχα, όπως έχουν αποδείξει σε πολλές μελέτες τους η Έφη Αργυρού, η Δέσποινα Βλάσση, ο Σπύρος Καρύδης, ο Νίκος Μοσχονάς, ο Γεράσιμος Παγκράτης, η Γιώτα Τζιβάρα κ.ά.

Ανάλογοι περιορισμοί χαρακτηρίζουν και τις απογραφές πληθυσμού. Η Έφη Αργυρού και η Σεβαστή Λάζαρη στη μελέτη τους, και, ειδικά η Σ. Λάζαρη, σε άλλες δημοσιεύσεις της, έχουν καταστήσει σαφές ότι οι απογραφές μέχρι τουλάχιστον τον 18^ο αιώνα δεν επιτρέπουν τον εντοπισμό ομάδων που ξεφεύγουν από τον κανόνα, όπως οι ξένοι, οι Εβραίοι, οι Τσιγγάνοι κ.ά. Οι προτεραιότητες

⁴¹ «Πληθυσμιακές μετακινήσεις στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: Ο Κώδικας τής Παναγίας τών «ξένων» ως πηγή πληροφοριών».

⁴² Βλ. σημ. 34.

⁴³ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιόνια νησιά: εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση».

της κρατικής μηχανής είχαν επιβάλει διαφορετικά κριτήρια για την καταγραφή των πληθυσμιακών κατηγοριών. Χρειάζεται, έτσι, να φτάσουμε στο 1928 ώστε να περιληφθεί στις ερωτήσεις μιας απογραφής η ιδιότητα του πρόσφυγα ή στα 1907 για να διατυπωθούν ερωτήματα σχετικά με τις σωματικές ατέλειες κ.λπ. Επιπλέον δεν καταγράφονται (μέχρι κάποιο χρονικό σημείο) επώνυμα τα οποία θα μπορούσαν να προσφέρουν ισχυρές ενδείξεις κινητικότητας⁴⁴.

Στις προνεωτερικές απογραφές σημειώνονται κατηγορίες πληθυσμού όπως οι ικανοί για στράτευση, οι άνδρες και οι γυναίκες, ο νεανικός πληθυσμός. Αν θελήσει κανείς να μετρήσει τους στρατιώτες, δεν θα τους βρει εδώ, καθώς δεν προσμετρώνται στους μόνιμους κατοίκους αλλά στους *forestieri*, στους ξένους, με την έννοια του μη μόνιμου, του μη εγγεγραμμένου στους φορολογικούς καταλόγους. Και πράγματι, οι στρατιώτες του βενετικού κράτους είναι ξένοι για τους Ελληνορθόδοξους των νησιών με την έννοια του αλλότριου εθνικά, γλωσσικά και δογματικά, καθώς είναι Ιταλόφωνοι (Βενετοί) ή Σλαβόφωνοι (Δαλματοί) και επιπλέον Καθολικού δόγματος⁴⁵.

Μια από τις παραμέτρους της μετανάστευσης είναι ο βαθμός ενσωμάτωσης και, σε ένα τελικό στάδιο, αφομοίωσής τους από τις τοπικές κοινωνίες, καθώς και η κοινωνική τους εξέλιξη⁴⁶. Πέρα από ενδείξεις για παρουσίες σχετικά οργανωμένες, όπως τοπωνύμια, επώνυμα, αντικείμενα του υλικού πολιτισμού κ.λπ., στο επίπεδο των ισχυρών μαρτυριών συγκαταλέγεται η αποτύπωση της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης. Κάποιες περιπτώσεις έχουν μελετηθεί περισσότερο, εκτός των άλλων και γιατί αφορούν προφανέστερα πεδία, όπως λ.χ. η ζωγραφική.

⁴⁴ ΛΑΖΑΡΗ, ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ & ΜΠΟΤΣΗΣ, «Επτάνησα: Ο τόπος και οι άνθρωποι», σελ. 83.

⁴⁵ Βλ. σχετικά στις μελέτες της ΔΑΦΝΗΣ ΛΑΙΠΠΑ, «Ξένοι στην πόλη της Κέρκυρας. Ναύτες και Στρατιώτες στο γύρισμα του 18^{ου} αιώνα», στο ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (επιστ. διεύθυνση), *Πόλεμος, Κράτος και Κοινωνία στο Ιόνιο Πέλαγος (τέλη 14ου-αρχές 19ου αιώνα*, Ηρόδοτος: Αθήνα, 2018, σελ. 395-422, και της ΣΕΒΑΣΤΗΣ ΛΑΖΑΡΗ, «Η βενετική φρουρά του κάστρου της Αγίας Μαύρας μέσα από τις αποβιτήριες πράξεις του λατινικού ναού του Παντοκράτορα, 1691-1768», ό.π., σελ. 471-524. Για τις μεθόδους καταγραφής του πληθυσμού στην Κέρκυρα του ύστερου 16^{ου} αι. βλ. μεταξύ άλλων σε GERASSIMOS D. PAGRATIS, «La popolazione di Corfu nel Cinquecento», στα πρακτικά του συνεδρίου *Venezia e il Suo Stato da Mar, Atti del 7o Convegno Internazionale, Venezia, 14-16 Φεβρουαρίου 2019*, επιμ. BRUNO CREVATO-SELVAGGI, Società Dalmata di Storia Patria: Ρώμη, 2020, σελ. 55-67.

⁴⁶ Το 1593 στην Κεφαλονιά το 1/4 των μελών του συμβουλίου (133/452 μέλη) ήταν έποικοι, στρατιωτικοί ή πολίτες/αστοί (cittadini), καταγόμενοι οι ίδιοι ή οι πατεράδες τους από τον Μοριά, που στη διάρκεια του αιώνα είχαν ενταχθεί με τους γηγενείς στην ανώτερη τάξη, είχαν τα ίδια δικαιώματα και συμμετείχαν επί ίσοις όροις στα κοινά. ΒΛΑΣΣΗ, «Η εποίκηση της Κεφαλονιάς».

Κεντρικό θέμα στην ιστοριογραφία των μεταναστεύσεων προς το Ιόνιο συνιστά η ανανέωση της επτανησιακής τέχνης από τους Κρητικούς πρόσφυγες. Είναι προφανές ότι οι Ιόνιοι είχαν ευχερή πρόσβαση προς την Ιταλία ήδη από τους χρόνους της Αναγέννησης. Εντούτοις, κατακτήσεις της αναγεννησιακής ζωγραφικής όπως π.χ. η προοπτική, έφτασαν στον ελλαδικό χώρο τον 18^ο αιώνα από έναν έπηλο όπως ο Π. Δοξαράς⁴⁷.

Οι δυτικές αλλά και οι εξ Ανατολών επιρροές αναδείχθηκαν σε σχέση με τη διαμόρφωση ενός άλλου κεντρικού πεδίου του επτανησιακού πολιτισμού, της μουσικής. Η μελέτη του Κ. Καρδάμη εξετάζει τις μετακινήσεις καλλιτεχνών της όπερας, θιάσων ολόκληρων, αλλά και στρατιωτικών μουσικών που διαμόρφωσαν την πολιτιστική ζωή των νησιών και γέννησαν πρότυπα, ενώ επηρέασαν τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά μεγάλου μέρους των αστικών στρωμάτων της Ανατολικής Μεσογείου.

Η Γ. Γιαννουλοπούλου παρουσιάζει μελέτη («Επτανησιακές διάλεκτοι και βενετσιάνικη διάλεκτος την εποχή της Βενετοκρατίας: γλωσσικές και κοινωνιογλωσσικές διαστάσεις της γλωσσικής επαφής») σε μια άλλη θεματική που συνδυάζει τη γλωσσική πολιτική με τις επιδράσεις της ανθρώπινης κινητικότητας ως προς τη διαμόρφωση του επτανησιακού γλωσσικού ιδιώματος. Αυτή η συζήτηση, που δεν φαίνεται να έχει γίνει μέχρι τώρα σε επίπεδο ερευνητικό, είναι εντελώς αναγκαία. Και τούτο λαμβάνοντας υπόψιν τις στερεοτυπικού χαρακτήρα προσεγγίσεις που κατατρύχουν τη σχετική ιστοριογραφία για τις βενετικές γλωσσικές πολιτικές, απόψεις που δύσκολα επιβεβαιώνονται από τις ιστορικές μαρτυρίες.

Καίριος, στο επίπεδο της γλωσσικής διείσδυσης της Ιταλικής αλλά και των ιδεών της δυτικής, ιταλικής κυρίως κουλτούρας στον ελλαδικό χώρο μέσω του Ιονίου υπήρξε ο ρόλος Ιταλών δασκάλων, όπως προκύπτει από τη μελέτη της Α. Δρακούλη⁴⁸. Οι περιπτώσεις που εξετάζει εντάσσονται αφενός στο πεδίο των προσφύγων (ο Μαρτζώκης) και αφετέρου σε εκείνο της επαγγελματικής μετανάστευσης (ο καπουκίνος Σαβέριος από τη Μάλτα). Οι παραπάνω περιπτώσεις συνιστούν μέρος των λεγόμενων αριστοκρατικών μεταναστεύσεων που περιλάμβαναν λόγιους, δασκάλους κ.λπ., στην οποία ανήκει και η γνωστή περίπτωση του Θ. Κορυδαλέα που αναλύεται από τον Στάθη Μπίρταχα⁴⁹.

⁴⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Ελληνοϊταλική», «βενετική», «νεοελληνική», «μεταβυζαντινή»...: ορισμοί-ερμηνείες για την εικαστική παραγωγή στα Επτάνησα (17ος-19^{ος} αιώνας), *Πρακτικά του 9^{ου} Πανιωνίου Συνεδρίου (Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010)*, Β', Εταιρεία Παξινών Μελετών: Παξοί, 2014, σελ. 175-192.

⁴⁸ «Φιλοπρόοδες δράσεις διδασκάλων της Ιταλικής γλώσσας».

⁴⁹ «Μετανάστευση και διδασκαλία στα υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια Νησιά: Ο Θεόφιλος

Θα θέλαμε ασφαλώς να γνωρίζουμε περισσότερα για ζητήματα όπως η σχέση των προσφύγων ή των μεταναστών μακράς διάρκειας με τις τοπικές κοινωνίες (γνωρίζουμε ήδη τη βούληση των αρχών), για τον βαθμό και τον χρόνο αποδοχής ή και ένταξης καθώς και για την οργάνωση των προσφύγων/εποίκων στον νέο τόπο, κινήσεις που προϋποθέτουν μεταξύ άλλων την κρατική συναίνεση. Θα θέλαμε να γνωρίζουμε περισσότερα για τους τρόπους των εγκαταστάσεων και τον ρόλο του φύλου σε αυτές (άνδρες, οικογένειες), για τη μεταφορά τεχνογνωσίας και γενικά για τις κοινωνικές και τις πολιτισμικές παραμέτρους της μετανάστευσης στο Ιόνιο (επίδραση στην τέχνη, τον πολιτισμό, τη γλώσσα) κ.λπ.

Οι συμμετοχές στα συνέδρια και κατ' επέκταση η παραγωγή γνώσης μέσα από τη δημοσίευση των πρακτικών στηρίζονται κατά κύριο λόγο στις διαθέσιμότητες των ιστορικών και της συναφούς έρευνας. Για αυτό το εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα που αφορά τον χώρο του Ιονίου, τη λεγόμενη Δύση της Ανατολής, έως τώρα διαθέταμε διάσπαρτες πληροφορίες σε κείμενα με διαφορετικές προτεραιότητες. Κάποια από τα παραπάνω έργα διέπονται από αυστηρές μεθοδολογικές αρχές ενώ άλλα συνιστούν είτε συνθέσεις, χωρίς να έχει οσοδήποτε προηγηθεί ικανή έρευνα σε επιμέρους θέματα, είτε εμπίπτουν σε ένα ιστοριογραφικό είδος που κινείται στο λεπτό όριο ανάμεσα σε μια χαλαρού τύπου, ως προς την τεκμηρίωση και τις μεθόδους, ιστοριοδιφία και στον τοπικό πατριωτισμό⁵⁰.

Με αυτόν τον τόμο παραδίδεται στην ερευνητική κοινότητα ένα corpus μελετών που περιλαμβάνει άμεσα ή έμμεσα τα κυριότερα ερωτήματα και τους πλέον καίριους προβληματισμούς επάνω στην ξεχωριστή θεματική της ιστορίας της μετανάστευσης προς το Ιόνιο. Προσφέρει, επίσης μια χαρτογράφηση της κύριας και δευτερεύουσας βιβλιογραφίας αλλά και των βασικών ανά χρονική περίοδο ιστορικών πηγών. Είναι στα χέρια πλέον των Ιστορικών να αξιοποιήσουν όλα αυτά τα δεδομένα και να αναπτύξουν περαιτέρω την έρευνα ώστε αυτό το εξαιρετικά ελκυστικό αντικείμενο να ανθίσει.

Κορυδαλέας στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο».

⁵⁰ Βλ. χαρακτηριστικά σε: ΣΠΥΡΟΣ ΣΤΟΥΠΗΣ, *Οι ξένοι εν Κερκύρα*, Κέρκυρα² 1960 ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Οι Κερκυραίοι και οι «ξένοι» εν Κερκύρα. Ανασκευή ανακριβειών του υπό της Ακαδημίας Αθηνών βραβευθέντος βιβλίου «Οι «ξένοι» εν Κερκύρα»*, Κέρκυρα, 1960.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΟΜΟΥ

- Αργυρού, Έφη – Λάζαρη, Σεβαστή**, Δρ. Ιστορίας Πανεπιστημίου Σορβόνης, ΕΑΠ, efargyrou@hotmail.com & sevlazari@gmail.com
- Βλάσση, Δέσποινα**, Φιλολόγος-Ερευνήτρια, despinavl@yahoo.com
- Γιαρένης, Ηλίας**, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Ιστορίας, yarenis@ionio.gr
- Γιαννουλοπούλου, Γιαννούλα**, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, ΤΙΓΦ, giannoulor@ill.uoa.gr
- Δημοπούλου, Ρουμπίνη**, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, ΤΙΓΦ, roudim@ill.uoa.gr
- Δουκάκης, Κωνσταντίνος**, Δρ. Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, Διδάσκων ΕΑΠ, ksd1979@ionio.gr
- Δρακούλη Αθανασία**, Μεταδιδάκτωρ ΤΙΓΦ, Διδάσκουσα Πανεπιστημίου Κρήτης, drakoulia@gmail.com
- Ζαφειράτου, Θεοδώρα**, Δρ. Ιστορίας, Προϊσταμένη ΓΑΚ-Αρχείων Ν. Κεφαλληνίας, theozaf@windowlive.com
- Καρδάμης Κώστας**, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, kardamis@ionio.gr
- Καρύδης, Σπύρος – Τζιβάρα, Παναγιώτα**, Εκπαιδευτικός, Διδάκτωρ Ιστορίας, ΕΚΠΑ – Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΔΠΘ, Τμήμα Ιστορίας-Εθνολογίας, karydisp@yahoo.gr & ptzivara@yahoo.gr
- Κολυβά, Μαριάννα**, Ομότιμη Καθηγήτρια, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Αρχαιολογίας και Βιβλιοθηκονομίας, mkolyva@ionio.gr
- Κουρκουμέλης, Νικόλαος**, Δρ. Ιστορίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, nkkourkoumelis@gmail.com
- Λάππα, Δάφνη**, Δρ. Ιστορίας Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Φλωρεντίας, Διδάσκουσα ΕΚΠΑ, daphne.lappa@gmail.com
- Λεοντσίνης, Γεώργιος**, Ομότιμος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, ΕΚΠΑ, gleon@primedu.uoa.gr
- Μοσχονάς, Νίκος**, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών ΕΙΕ/ΙΒΕ, Πρόεδρος ΚΜΙ, nimo@eie.gr
- Μπίρταχας, Στάθης**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΠΘ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, staebirtachas@yahoo.gr
- Παγκράτης, Γεράσιμος**, Καθηγητής ΕΚΠΑ, Πρόεδρος Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Διευθυντής ΠΜΣ «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία και Κλασική Παράδοση», gpagratis@ill.uoa.gr

Παπαδάμου, Χρυσοβαλάντης, Δρ. Ιστορίας Πανεπιστημίου Κύπρου,
valparadamou@hotmail.com

Παπαϊωάννου, Αναστάσιος, Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών
Σπουδών, trapaioa@yahoo.gr

Συγκέλλου, Ευστρατία, Επίκουρη Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, synkellou@gmail.com

Τόμπρος, Νίκος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Ιστορίας,
Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, tomprosnikolaos@gmail.com

Χατζιωάννου, Μαρία-Χριστίνα, Διευθύντρια Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, marstina@ie.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΟΣΧΟΝΑΣ, ΝΙΚΟΣ – ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, Εισαγωγή	3
ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ. Μια ανάγνωση της ιστορίας του Ιονίου μέσα από το πρίσμα της μετανάστευσης	5
ΑΡΓΥΡΟΥ, ΕΦΗ – ΛΑΖΑΡΗ, ΣΕΒΑΣΤΗ. Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τη Λευκάδα τον 18 ^ο αιώνα	15
ΒΛΑΣΣΗ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ. Η εποίκηση της Κεφαλονιάς μετά τον τρίτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1540) ως παράγοντας ανακατάταξης του κοινωνικού και παραγωγικού ιστού του νησιού	43
ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ. Επτανησιακές διάλεκτοι και βενετσιάνικη διάλεκτος την εποχή της Βενετοκρατίας: γλωσσικές και κοινωνιογλωσσικές διαστάσεις της γλωσσικής επαφής	67
ΓΙΑΡΕΝΗΣ, ΗΛΙΑΣ. Μετακινήσεις και εγκαταστάσεις στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα: ανίχνευση πεδίου και τρεις ενδιαφέρουσες περιπτώσεις	83
ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, ΡΟΥΜΠΙΝΗ. Λόγιοι ταξιδιώτες της Δύσης διαπλέουν το Ιόνιο (15ος-16ος αι.)	103
ΔΟΥΚΑΚΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. Η μετανάστευση Μαλτέζων στο Ιόνιο Κράτος: μια ιστοριογραφική προσέγγιση	129
ΔΡΑΚΟΥΛΗ, ΑΘΑΝΑΣΙΑ. Φιλοπρόοδες δράσεις διδασκάλων της Ιταλικής γλώσσας στα Επτάνησα κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα: οι περιπτώσεις του Λουδοβίκου Ιγνάτιου Μαρτζώκη και του πατρός Relagio Saverio da Malta	139
ΖΑΦΕΙΡΑΤΟΥ, ΘΕΟΔΩΡΑ. Πολιτογραφίες ξένων υπηκόων στο Ιόνιο Κράτος (1815-1864)	155
ΚΑΡΔΑΜΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ. Οι μετοικεσίες ως παράγοντες διαμόρφωσης της μουσικής των Ιονίων Νήσων	167
ΚΑΡΥΔΗΣ, ΣΠΥΡΟΣ – ΤΖΙΒΑΡΑ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ. Κρήτες πρόσφυγες στην Κέρκυρα. Τα τεκμήρια τών Αρχείων Νομού Κέρκυρας	185
ΚΟΛΥΒΑ, ΜΑΡΙΑΝΝΑ. “Ritrovandosi quella isola deserta e quasi in tuto vacchua et abandonata”. Μέτοικοι, έποικοι, “stradiotti” και πρόσφυγες στη Ζάκυνθο (τέλη 15 ^{ου} αι. – μέσα 16 ^{ου} αι.)	199
ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, ΝΙΚΟΣ. Εγκαταστάσεις Σουλιωτών στην Κέρκυρα το πρώτο τέταρτο του 19ου αι.	227

ΛΑΠΠΑ, ΔΑΦΝΗ. Εβραίοι πρόσφυγες από την Κρήτη στη Ζάκυνθο και η συγκρότηση του εβραϊκού γκέτο της Ζακύνθου	253
ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ. Ιόνια νησιά: εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση. Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μελέτη περίπτωσης (περίπου από τις αρχές του 18 ^{ου} αιώνα έως το 1827)	285
ΜΟΣΧΟΝΑΣ, ΝΙΚΟΣ. Το φαινόμενο της μετοικεσίας στην Κεφαλονιά τον όψιμο Μεσαίωνα: διερεύνηση μιας πραγματικότητας	303
ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, ΣΤΑΘΗΣ. Μετανάστευση και διδασκαλία στα υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια Νησιά: Ο Θεόφιλος Κορυδαλέας στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο	311
ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ. Ιταλική μετανάστευση και κρατική πολιτική στα Ιόνια Νησιά στο πρώτο μισό του 19 ^{ου} αιώνα: νέα ερωτήματα πάνω σε ένα παλιό ζήτημα	329
ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΗΣ. Περιπτώσεις κυπρίων προσφύγων στα Ιόνια νησιά μετά τον βενετοτουρκικό πόλεμο του 1570-71. Ανασυγκρότηση του βίου και κοινωνική ένταξη	345
ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ. Πληθυσμιακές μετακινήσεις στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: Ο Κώδικας τής Παναγίας τῶν «ξένων» ως πηγή πληροφοριῶν	367
ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, ΕΦΗ. Εγκαταστάσεις μεταναστών στον χώρο του Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα	385
ΤΟΜΠΡΟΣ, ΝΙΚΟΣ. Μετοικεσίες Αχαιῶν στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια του Αγώνα: Η περίπτωση της οικογένειας Ι. Παπαδιαμαντόπουλου	397
ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ. Επιλογικά: Μια τυπολογία της μετανάστευσης στα νησιά του Ιονίου	417

Τυπώθηκε στο ΕΚΠΑ

Σταδίου 5, 105 62 Αθήνα

Τηλ. 210 368 9374-5,

210 368 9358, 210 368 9388

ISBN: 978-618-85619-9-1

978-960-85086-4-4